

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

In dienst van het koninkrijk: Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland

Bos, D.J.

Publication date

1999

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Bos, D. J. (1999). *In dienst van het koninkrijk: Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*. [, Universiteit van Amsterdam]. Bert Bakker.

General rights

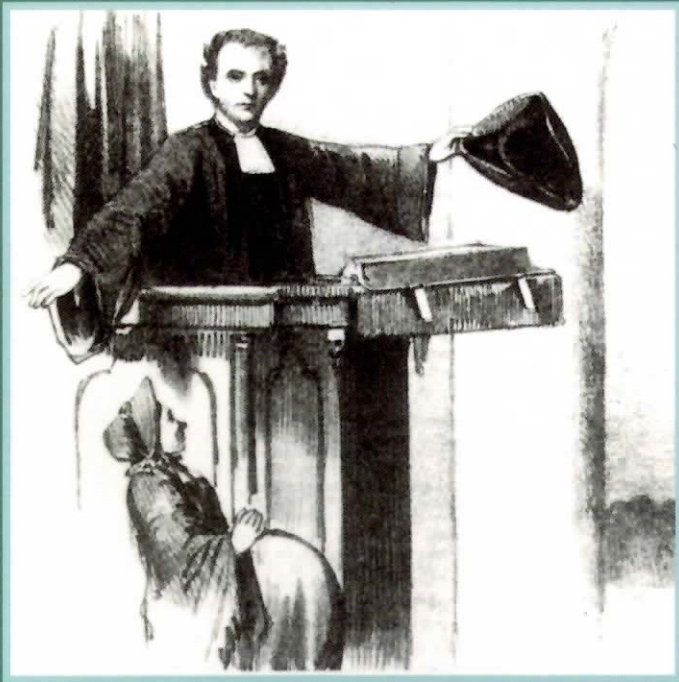
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

DAVID BOS

In dienst van het Koninkrijk

*Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten
in negentiende-eeuws Nederland*

UITGEVERIJ BERT BAKKER

David Bos

IN DIENST VAN HET KONINKRIJK

Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten
in negentiende-eeuws Nederland

Academisch proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof.dr J.J.M. Franse

ten overstaan van een door het college voor promoties stelde commissie,
in het openbaar te verdedigen in de Aula der Universiteit
op donderdag 8 april 1999, te een uur

door

David Johannes Bos

geboren te Hengelo

UBA003000069

David Bos

IN DIENST VAN HET KONINKRIJK

Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten
in negentiende-eeuws Nederland

Academisch proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof.dr J.J.M. Franse
ten overstaan van een door het college voor promoties stelde commissie,
in het openbaar te verdedigen in de Aula der Universiteit
op donderdag 8 april 1999, te een uur

door

David Johannes Bos

geboren te Hengelo

Stellingen

I De intensieve bemoeienis van de rijksoverheid met de Nederlandse Hervormde Kerk maakte vroeg negentiende-eeuwse, hervormde predikanten minder afhankelijk van lokale en gewestelijke elites en spoorde hen aan, zich in te zetten voor zaken van nationaal belang.

II Doordat zij na 1840 steeds minder steun van de overheid en steeds meer mededinging van andere 'herders' en 'leraars' ondervonden, zijn hervormde predikanten in de loop van de negentiende (en twintigste) eeuw allengs afhankelijker geraakt van hun collectieve 'cliëntèle' (gemeenteleden). Daardoor zagen (en zien) zij zich gedwongen, zich 'klantgericht' op te stellen.

III De overvloedige aandacht voor de erfelijkheid van het predikantenberoep verhult de functie die het vervulde in de intergeneratieve opwaartse sociale mobiliteit.

(Dit proefschrift, Inleiding)

IV Dat er geen universeel patroon van professionalisering bestaat, is nog geen reden om af te zien van een ontwikkelingsperspectief op beroepen.

(contra A. Abbott, *The System of Professions*; Chicago / London 1988)

V Hedendaagse sociologische theorieën over 'professies' en die over 'intellectuelen' verhouden zich complementair tot elkaar: in laatstgenoemde drukken sociologen uit wat zij zelf zijn, in eerstgenoemde wat zij juist *niet* zijn.

(vgl. S.N. Eisenstadt & S.R. Graubard, *Intellectuals and tradition*; New York 1973)

VI In vergelijking met vroeger, later en elders is het kenmerkende van de Nederlandse Hervormde Kerk in de jaren 1816-1951 niet zozeer dat zij de leertucht niet toepaste, als wel dat zij doorsnee predikanten geen invloed liet uitoefenen op de selectie en socialisering van nieuwelingen. Vandaar, onder andere, de wijde verbreiding van de Groninger Godgeleerdheid en Moderne Theologie.

(Dit proefschrift, hoofdstuk II en hoofdstuk VII)

VII In overzichten van de Nederlandse literatuurgeschiedenis dient plaats te worden ingeruimd voor 'de student-auteurs' en 'de meester-schrijvers'.

(Dit proefschrift, hoofdstuk V; vgl. P. van Zonneveld, *De Romantische Club. Leidse student-auteurs, 1830-1840*; Leiden 1993)

VIII In de eerste helft van de negentiende eeuw was de 'uiterlijke welsprekendheid' noch een burgerlijke liefhebberij, noch een dichterlijke techniek maar een algemeen-beschaafd standsideaal, een *habitus*; zij leerde hoogopgeleiden en hooggeboren hoe zij zich te verhouden hadden tot het volk van Nederland.

(Dit proefschrift, hoofdstuk V; anders W. van den Berg, 'Van horen zeggen. De orale traditie in de tweede helft van de negentiende eeuw. In: J.J. Kloek & W.W. Mijnhardt, *De productie, distributie en consumptie van cultuur*; Amsterdam: 1991, p. 49-70)

IX Waar de Groninger Godgeleerden spraken van Gods 'opleiding' van de mensheid en waar de ethischen repten van Gods streven naar een 'verbond' met mensen brachten zij tevens hun ideaal van de verhouding tussen predikant en gemeente tot uitdrukking.

(Dit proefschrift, hoofdstuk III en hoofdstuk VIII)

X Kerkhistorici, godsdienstsociologen en andere religievorsers hebben het te veel over geloof, te weinig over geld.

(Dit proefschrift, hoofdstuk VIII)

XI Buitengewoon is de moderne, westerse benadering van homoseksualiteit niet omdat zij mannen die het op mannen houden en vrouwen die hetzelfde verkiezen voorstelt als een aparte mensensoort maar omdat zij dit doet ongeacht hun feitelijke seksuele gedrag.

(anders M. Foucault, *Histoire de la Sexualité, I: La Volonté de Savoir*; Paris 1976, p. 58v)

XII De gedachte dat predikanten en priesters in vroeger tijd een vorm van 'eerstelijns geestelijke gezondheidszorg' geboden zouden hebben, berust op een hardnekkig misverstand.

(contra A. van Dantzig [*Feestrede bij het in ontvangst nemen van de NFGV-ereprijs*; Amsterdam, 16 november 1998] en vele anderen)

XIII Wie spreekuur houdt, vraagt om moeilijkheden.

Ter verkrijging van de graad van doctor zal ik op donderdag 8 april 1999 vanaf klokslag één uur het proefschrift waaraan ik de afgelopen jaren heb gewerkt,

In dienst van het Koninkrijk.

Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland,

in het openbaar verdedigen. Graag nodig ik u uit om daarbij aanwezig te zijn.

De verdediging vindt plaats in de Aula van de Universiteit van Amsterdam, op de hoek van Spui en Singel (tramlijn 1, 2 of 5). Na de plechtigheid is daar receptie.

's Avonds hoop ik met u mijn promotie te vieren, in de Oranjerie van de Hortus Botanicus, Plantage Middenlaan 2 (tramlijn 9 of 14; metrohalte Waterlooplein).

Van iets na negenen tot middernacht bent u van harte welkom!

David Bos

Oudezijds Voorburgwal 119^{II}

1012 EN Amsterdam

Dissertaties! Een omslagtig soort van visitekaartjes, die men bij zijne vrienden rondbrengt, om hun te berigten dat men de Academie gaat verlaten

Studenten-almanak 1834

De paranimfen

Stefan Dudink

Van Oldebarneveldtstraat 11^{II}

1052 JN Amsterdam

020 681 44 82

Peter Hey

Nieuwe Spiegelstraat 42^{II}

1017 DG Amsterdam

020 625 37 68

INHOUD

promotor: prof.dr A. de Swaan
Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen (voorheen PSCW)

De sociale positie van predikanten	12
Verschijsma's - Gemingde gewelens - Een familisangele genheit	
Ongelijkheid in meervoud - Ouderschap in ontwikkeling	
Sociologie van beroepsontwikkeling	26
Beroepsbedingen - Nieuwe motieven - Een nieuw complex	
Strategisch handelen - Evaluatie	
Opzet van dit onderzoek	35

Uitgave van dit boek werd mede mogelijk gemaakt door giften van

Stichting Dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds	
J.E. Jurriaanse Stichting	
Stichting Het Scholten Cordes Fonds	
M.A.O.C. gravin Van Bylandt Stichting	
Koninkrijk	4
Dwellers	34
Koninkrijk	23
Geboorte - Hervorming - Uitsluiting	
'Geduldsonderwijs'	69
Avondmaal	77
Medische zorg	79
Huisbezoek - Ziektebezoek - Voor verzoeken	
Uitroeping	86
Arbeidsloos - Oudhulp en afschaffing - Nieuw bijbel	
Bevult	91

© 1999 David Bos

Omslagontwerp Erik Prinsen, Zaandam

ISBN 90 351 2043 4

Uitgeverij Bert Bakker is een onderdeel van Uitgeverij Prometheus

INHOUD

INLEIDING 11

De sociale positie van predikanten 12

Vershil maken – Gemengde gevoelens – Een familieaangelegenheid –
Ongelijkheid in meervoud – Onderscheid in ontwikkeling

Sociologie van beroepsontwikkeling 26

Beroepsbindingen – Nobele motieven – Een nieuw complex –
Strategisch handelen – Evaluatie

Opzet van dit onderzoek 36

1 'VOOR PREEKSTOEL EN GEMEENTE'

PREDIKANTSWERK IN DE NEGENTIENDE EEUW 39

Kanselwerk 42

Eredienst 54

Rites de passage 59

Geboorte – Huwelijk – Uitvaart

'Godsdienstig onderwijs' 69

Avondmaal 77

Herderlijke zorg 79

Huisbezoek – Ziekenbezoek – Voor veroordeelden

Uit roeping 86

Armenzorg – Onthouders en afschaffers – Met den Bijbel

Besluit 92

- 2 'AMBTENAREN MET DEN TITEL VAN PROFETEN'
DE HERVORMDE KERK IN WILLEMS KONINKRIJK 93

Een bestuurlijke elite 97
Een kerkelijk genootschap 101
'Verbetering van der predikanten stand' 106
'Een kring van achtbare mannen' 107
Het onbehagen in de Verlichting 113
'Separatisme' 118
Besluit 123

- 3 'EEN GELEERDE STAND IN DE MAATSCHAPPIJ'
GODGELEERDHEID AAN DE UNIVERSITEIT 129

Excurs: andersdenkenden in opleiding 131
Zeggenschap 134
'Opleiding': de Groninger Godgeleerden 136
'Men wil dat de kudde hare herders beheersche' 138
Een protestantse natie? 141
De 'verkleefdheid' van kerk en academie 146
'Voorlichting van de mannen der wetenschap' 151
Besluit 152

- 4 'MENEER DE BIDDER'
THEOLOGANTEN IN DE STUDENTENSAMENLEVING 155

Werving 156
'Bukken, kruipen, vleien': het proponentenbestaan 161
Een marginale studierichting 163
Vreemde kostgangers 167
'Letteren van beschaafdheid' 168
's Konings wapenrok 171
Theologiestudenten en het corps 176
Groningen – Leiden – Utrecht – Amsterdam
Dimensies van deelname 184
Senaat – Kroeg – Goede zeden – Voetvolk – Ter redactie
'Ballen' en 'knorren' 189
Besluit 193

5 'DAT HEERTJE MET ZIJN WITTE DAS'
GODGELEERDEN IN DE NEDERLANDSE LETTERKUNDE 197

- Predikant-professoren 199
- Cultureel kapitaal 201
- Uiterlijke welsprekendheid als houding 202
- Algemeen beschaafd Nederlands 206
- Theologen als romantici 208
- Humorisme als habitus 210
- 'Hoe hooren zij ons?': theologie en praktijk 213
- Dominee-dichter 215
- Besluit 221

6 'VAN VIJF, DE MINSTE'
DE OPKOMST VAN DE JONGE DOCTOR IN DE THEOLOGIE 225

- Excurs*: promoveren of proponeren 226
- Achtergrond 228
- 'Weleerwaarde, zeergeleerde heren' 232
- Excurs*: godgeleerd genootschapsleven 233
- 'Honos alit artes': de universitaire prijsvraag 235
- Eigen verdienste? 239
- Geleerd in de pastorie 241
- Zin in wetenschap 244
- Excurs*: 'Geloof met scheikunde' – Moderne Theologie 245
- Op wetenschappelijke grondslag 251
- Academische manieren 253
- Deskundigen en leken 257
- Besluit 260

7 ONGELIJKHEID EN BROEDERSCHAP
DE SOCIALE STRUCTUUR VAN HET PREDIKANTENCORPS 263

- Semi-predikanten 265
- Anciënniteit 268
- Buiten dienst 270
- Excurs: predikantspensioen 271
- Onbejaarden 272
- Beroepsalternatieven 273
 - Secundair onderwijs – Journalistiek – Buiten de kerk
- Balans 283
- Carrière in de kerk 285
 - Stad en land – De weg naar de stad – Steden in rangen
 - Herders en hoogleraren – Hoogerwaarde heren – In druk
- Besluit 303

8 IN DIENST VAN DE GEMEENTE?
HERVORMDE PREDIKANTEN IN BETREKKING TOT HUN GEHOOR 307

- Voorgeschiedenis 308
- Vrije beroeping 312
- 'Door Gods gemeente, en mitsdien door God zelf geroepen' 318
- Excurs: 'Het geloof der gemeente' – ethische theologie 322
- 'De heerschappij der bourgeoisie': kerkelijke verkiezingen 325
- 'Het recht der gemeenten tegen de macht der kerk':
 - Abraham Kuyper en de gereformeerde partij (I)* 328
- Van volkskerk naar denominatie:
 - Abraham Kuyper en de gereformeerde partij (II)* 333
- Godsdienst en geld 338
- Theologie in tweevoud 342
- Het einde van de Grote Kerk.
 - Abraham Kuyper en de gereformeerde partij (III)* 347
- Besluit 352

INLEIDING

*Ziet gy dit needrig huis, dat vrij van prachtvertoning,
Een zedige eenvoud aâmt? Het is de stille woning,
Door 't Christlijk dorpsgehucht aan de achtbre post gehecht
Van die 't vereenigd volk hier voorbidt als Gods knecht.
Hy draagt hun zuchten op aan 's Hemels welbehagen,
En troont den zegen af, die weide en akkers vragen;
Hy wydt het huwlijk in; verlicht den tegenspoed;
En plant de deugd, de trouw, de Godvrucht, in 't gemoed;
Geeft troost waar troost ontbreekt; en reinigt hart en zeden;
En vormt voor Kerk en Staat onstraffelijke leden.¹*

Wie dit leest, ziet het inderdaad voor zich: een pastorie, liefst onder lindebomen, en een predikant die daar, in het middelpunt van het dorpsleven, 'het wonder ambt' bekleedt.² Het beeld van zo'n herder en leraar, van zijn doen en laten in en rond de kerk, verschijnt als vanzelf voor het geestesoog. Dat is de kracht van Bilderdijs stijl maar ook die van het imago waarmee het predikambt omgeven is: het is een beroep dat als weinig andere tot de verbeelding spreekt. Goethe zei het al: geen onderwerp zo geschikt voor een idylle als een dorpspredikant. Tot enkele decennia geleden speelde 'de dominee' — met een kloeke vrouw en een bende kinderen — een prominente rol in menig streekroman en kinderboek; er verschenen zelfs tientallen 'pastorienovellen'. De sociale positie die in dergelijk fictie aan de dominee wordt toegeschreven is meestal een zeer vooraanstaande. Qua welstand mag hij onderdoen voor de plaatselijke arts of edelman maar zijn invloed en gezag — die steunen op beschaving en morele integriteit — zijn ongeëvenaard. Of dit beeld historisch correct is, valt natuurlijk te betwijfelen. Al in de negentiende eeuw, toen de eerste pastorieromans verschenen, was de plaats van predikanten in de Nederlandse samenleving al niet meer vanzelfsprekend. Over het verloop van dat proces is echter niet zoveel bekend.

Twintig jaar geleden promoveerde de historicus Groenhuis op een veelgeroemde, ofschoon niet onweersproken studie over de sociale positie van 'gereformeerde' (lees: hervormde) predikanten in de zeventiende-eeuwse Republiek.³ Afgezien van het baanbrekende artikel van Van Rooden over de 'professionalisering' van het predikantenberoep en de nauwgezette prosopografie van Van Lieburg is het sindsdien echter stil gebleven op dit terrein.⁴ Over de positie van predikanten in de *negentiende-eeuwse* Nederlandse samenleving is nauwelijks literatuur te vinden. Terwijl in het buitenland, Groot-Britannië vooral, voortreffelijke sociaal-historische monografieën over de *clergy* verschenen, bleef het hier bij stukjes en beetjes.⁵

Het ontbreken van een gedegen studie over dit thema is geen schande; ook over maatschappelijke lotgevallen van negentiende-eeuwse medici (hét succesverhaal van de eeuw), van juristen en onderwijzers in Nederland is slechts mondjesmaat gepubliceerd. Merkwaardig is het echter wel, temeer daar kerkgeschiedenis meer dan enige andere theologische discipline beoefend wordt door onderzoekers die in het dagelijks leven predikant zijn. Nog eigenaardiger is het voor wie ziet hoe adembenemend veel er is geschreven over individuele predikanten. Sinds het midden van de vorige eeuw is de biografie het kerkhistorisch genre bij uitstek. Voor wie wil toetreden tot het gilde der Nederlandse kerkhistorici is het schrijven van een theologische biografie de aangewezen proeve van bekwaamheid. Juist die gerichtheid op individuele levensbeschrijvingen verklaart, althans ten dele, het ontbreken van een studie over de maatschappelijke lotgevallen van predikanten. Waar portretten de standaard zijn, waagt men zich niet licht aan een landschap.

Daar komt bij dat veel kerkhistorici niet zo goed raad lijken te weten met het begrip 'maatschappij'. Als ze de term al gebruiken, is het vrijwel altijd ter aanduiding van iets wat buiten hun eigenlijke onderzoeksterrein ligt: niet de kerk, maar hetgeen haar 'omgeeft' — het duistere terrein waar zo nu en dan een sociaal voelende dominee in afdaalt of een maatschappelijke ontwikkeling uit opdoemt. Dat de kerk zelf onderdeel uitmaakt van *de samengeleefde werkelijkheid* gaat er bij veel kerkhistorici niet in. Evenals gewone geschiedkundigen verdenken ze sociologen ervan de historische werkelijkheid te willen reduceren tot wetmatigheden of modellen waarin verschillen in theologie of geloofsbeleving er niet toe doen.

Het slag maatschappijgeleerden dat ze in de theologische faculteit ontmoeten, is weinig geschikt om hen op andere gedachten te brengen. De meeste hedendaagse godsdienstsociologen lijken van kerkgeschiedenis namelijk niets te willen weten. In tegenstelling tot de Duitse socioloog Max Weber, die ze graag hun aartsvader noemen, gaan zij vaak ahistorisch te werk. De enige transfor-

matie waar ze op gespist zijn, is ontkerkelijking of secularisatie. Dat komt door hun jeugd: godsdienstsociologen waren aanvankelijk, kort na de bezetting, niet in dienst van universiteiten maar van kerkelijke instellingen. Teneinde zich een plaats in de academie te verwerven, begonnen deze 'kerksociologen' zich in de jaren zestig te distantiëren van clerus, kerk en christendom. Hun terrein en theorie werden geherformuleerd in zo universeel mogelijke termen: in plaats van 'geloof' en 'kerk' kwamen 'zingevingssystemen' en 'plausibiliteitsstructuren'. Daarmee won het vak aan academisch prestige maar verloor het aan zeggingskracht.⁶

Terwijl 'gewone' sociologen in de afgelopen decennia naast het afnemen van enquêtes en vraaggesprekken ook archiefonderzoek zijn gaan verrichten en terwijl gewone historici, op hun beurt, hebben leren tellen, meten en interviewen, moeten godsdienstsociologen en kerkhistorici nog altijd niets van elkaar hebben. Eerstgenoemden blijven hun heil verwachten van grootschalige *surveys*, laatstgenoemden houden elkaar in de wurggreep van het biografisch detail. Het cultuurverschil tussen deze twee disciplines is zo groot dat ze elkaar wel nooit zullen omarmen. Maar met een beetje onderlinge toenadering zou voor beiden al veel gewonnen zijn: theoretische verdieping voor de een, kwalitatieve verrijking en een ontwikkelingsperspectief voor de ander.

Verschil maken

Vanuit algemeen sociologisch oogpunt zijn predikanten een interessante beroepsgroep. In tegenstelling tot andere academisch geschoolden blijken ze namelijk sterk aan prestige te hebben ingeboet. Volgens het eerste beroepsprestige-onderzoek dat de Leidse socioloog F. van Heek in 1942 uitvoerde, stonden predikanten en priesters hoog in ere. In Enschede althans stelden de respondenten hen op de tweede plaats, pal onder de burgemeester.⁷ Ook volgens een landelijk vervolgonderzoek uit 1953 hadden predikanten over aanzien niet te klagen: hun rang was iets lager dan die van 'burgemeester van een kleine gemeente' en iets hoger dan 'leraar op een gymnasium of hbs'.⁸ Uit een herhaling van dit onderzoek, dertig jaar later, bleek echter dat het beroepsprestige van de predikant fors was gedaald, tot onder dat van de leraar en de kolonel-beroeps-militair.⁹

Deze sociologische studies zeggen natuurlijk niets over de sociale positie van predikanten in de *negentiende* eeuw. Toch zijn ze leerzaam. Ze bevatten, impliciet, nuttige wenken voor de historisch (sociologisch) onderzoeker. Een eerste waarschuwing is, om 'status' niet als een eenduidig gegeven op te vatten. Van Heek en zijn medewerkers registreerden niet alleen hoe hoog hun respondenten ieder beroep rangschikten maar ook in welke mate ze het daarover met elkaar eens waren. Wat die 'spreiding' betreft, kwamen grote verschillen aan het licht: terwijl de respondenten vrijwel unaniem waren over de rang die toe-

gekend moest worden aan artsen, leraren en kappers, bleken ze sterk verdeeld over sommige andere beroepen. Vooral beroepsmilitairen, kunstschilders, pastoors en predikanten werden door de een veel hoger geacht dan door de ander.¹⁰ Over beroepsgroepen als deze wordt kennelijk een uitgesproken waardeoordeel geveld. Hoe dat uitvalt, is wat 'geestelijken' betreft uiteraard in hoge mate afhankelijk van confessie. In vergelijking met hervormden bleken katholieken en onkerkelijken in 1958 minder, gereformeerden juist veel meer met predikanten op te hebben.

Hoewel tot ver in de negentiende eeuw van volstrekt 'onkerkelijken' nauwelijks sprake was, moet een onderzoeker ook in deze periode bedacht zijn op verschillen in waardering van de predikantenstand. Negentiende-eeuwse 'leraars' werden mogelijk door de hogere klassen meer geëerd dan door de lagere (of omgekeerd), door vrouwen meer dan door mannen, of door dorpsbewoners meer dan door stedelingen.¹¹ Hoe sterk de appreciatie van sommigen verschilde van het oordeel van anderen, staat te lezen in de *Amsterdamsche Studentenalmanak* van 1867. Een theologiestudent verhaalt hoe hij door een mevrouw wordt overstelpt met betuigingen van 'leraarsliefdheid':

O! ik vind het zoo'n mooie betrekking; ik had zoo gaarne gezien dat onze WILLEM ook dominee was geworden; hij had er zoo'n aanleg voor! Hij kon al zoo lief bidden toen hij vijf jaar oud was! En verzen maken! [...] zij waren somtijds wel wat treurig; meestal kwam er veel in van graf en dood, maar bij alles zocht de jongen de godsdienst te halen. Nu, ik ben zelf ook altijd voor de godsdienst geweest.¹²

Deze liefdesverklaring staat in schrill contrast met de schimpscheuten die hij even daarvoor te verduren kreeg van een antiklerikaal heerschap:

Verbeeld je, godgeleerdheid! Alsof ge iets meer van God zoudt kunnen leeren en te weten komen dan wij leeken. Maak me dat niet wijs! Dat was goed voor 25 jaar, toen de menschen nog geloofden dat al die mooie verhaaltjes uit den Bijbel waarheid bevatten en de dominees aanzagen als hogere wezens [...] Maar nu, kom! wij hebben de dominees niet meer noodig! Een beetje staathuishoudkunde, dat's beter.¹³

Afkeer van dominees was overigens niet alleen te vinden onder ongelovigen. Ook veel vromen in den lande hadden de predikantenstand niet erg hoog zitten. Zo wist Multatuli's piëtistische creatie Juffrouw Laps te vertellen:

't Hele woord 'dominee' komt in de Schrift niet voor. En 'preek' ook niet. Wel lezen we dat de vrouwen nederzaten aan Jezus' voeten. Dat's het ware, zie je.¹⁴

Mensen zijn niet alleen onderling verdeeld maar ook in zichzelf. Dat is een tweede les — niet van Van Heeks landelijke survey maar van het daarmee samenhangende interviewproject van H. M. in 't Veld-Langeveld (1958). Zij vroeg haar respondenten om hun rangschikking van beroepen mondeling toe te lichten. Met dominees bleken velen niet goed raad te weten:

De onderlinge rangschikking van arts en predikant stelt de respondenten nog wel eens voor een dilemma, omdat zij eigenlijk de arts meer in tel hebben, maar zich om een of andere reden verplicht voelen het geestelijk beroep hoger te stellen. Dit dilemma wordt niet uniform opgelost.¹⁵

Deze aarzeling is enerzijds kenmerkend voor de naoorlogse periode, toen predikanten snel aan gezag inboetten; die verandering maakte hen moeilijk te plaatsen. Anderzijds lijkt ze echter eigen aan het beroep zelf. Ook in vroeger, minder bewogen tijden was de maatschappelijke rang van predikanten niet eenvoudig te bepalen. Dat komt vooral door het heilige, onalledaagse karakter van hun ambt. Het gebruik van die term alleen al ontmoedigt het vergelijken van predikanten met andere, 'wereldse' (beroeps)groepen of standen; er wordt een sociale uitzonderingspositie voor hen gereserveerd. Zo schrijft een laat negentiende-eeuws etiquetteboek voor:

De goede toon verlangt, dat men een geestelijke, onverschillig van welke godsdienst, altijd het eerst groet, hij mag oud of jong zijn. De persoon beschouwt men daarbij als eene bijzaak, het kleed en het ambt vorderen deze onderscheiding.¹⁶

Krachtens zijn ambt kon een priester of predikant kennelijk aanspraak maken op de hoogste eer — echter met dien verstande dat deze uiteindelijk niet hem maar de Allerhoogste gold. Dit maakt de sociale status van geestelijken tot een uiterst dubbelzinnige: ze hebben recht op een sociale positie die ze niet zelf 'verdiend', maar aan een Ander 'ontleend' hebben. Dit verklaart misschien waarom dominees zo vaak beticht worden van die vrouwelijke ondeugd bij uitstek, ijdelheid. In ieder geval brengt het met zich mee dat in het onderzoek naar hun sociale positie veel instrumenten onbruikbaar zijn. In de begrafenisstoet, aan de bruiloftsdis en uiteraard ook in de kerk hadden predikanten (en hun huisgenoten) *ambtshalve* recht op een prominente plaats.¹⁷ Over hun positie in het alledaagse leven zegt dat echter niet zoveel.¹⁸

Predikanten roepen gemengde gevoelens op: hun heiligheid, geleerdheid en deftigheid dwingen respect af maar wekken ook — alleen al vanwege die dwang — wreveld, wrok en wantrouwen. Deze ambivalentie komt soms pas aan het licht wanneer men het hele domineesgezin in ogeschouw neemt. Ro-

mans, verhalen en gedichten schetsen dikwijls het beeld van een nobele predikant met een kreng van een vrouw en een mispunt van een zoon. Dit morele *clair-obscur* duidt erop dat de vermeende negatieve karaktertrekken, zoals psychoanalytici dat noemen, ‘afgesplitst’ zijn van de dominee zelf; zijn huisgenoten draaien op voor de angst, afgunst en achterdocht die hij onbewust wekt.¹⁹

Een familieaangelegenheid

De dominees die in fictie ten tonele worden gevoerd hebben — of krijgen in de loop van het verhaal — vrijwel altijd een gade aan hun zijde. Deze voorstelling is niet geheel uit de lucht gegrepen. Uit de beroepstelling van 1899 maak ik namelijk op dat van alle predikanten in Nederland slechts 13,9 % ongehuwd was. Dat is aanmerkelijk minder dan het percentage vrijgezellen onder de (mannelijke) genees-, heel- en verloskundigen (22,8 %), de onderwijzers (37,3 %), journalisten (40,2 %) ingenieurs (40,7 %) en vooral de advocaten en procureurs (45,7 %) en beeldend kunstenaars (46,1 %). Dit verschil kan niet worden verklaard uit de leeftijdsopbouw van de beroepsgroepen in kwestie.²⁰ Het hangt veeleer samen met het ambt, de werkzaamheden van predikanten en hun plaats in de lokale samenleving: ‘Heeft er ooit iemand behoefte aan eene huisvrouw, dan gewis is het een dorpspredikant,²¹ want ‘alleen op een pastory is ook zoo éénig,²² ‘zonder huisvrouw hangt hij geheel en al van de meid af’:²³

En is de winter eenmaal daar,
Met vlaag en vlok genaderd;
Is alles buiten doodsch en naar,
En 't laatste boompje ontbladerd:
Hoe aklig vliegt de tijd dan heen,
Zoo eenzaam, met zichzelf alleen;
De dag mag soms het leed verzachten,
Maar ach! die lange winternachten!

Neen! 'k wil dat priesterleven niet,
in 't bloeijen van mijn jaren;
Der liefde wijdde ik steeds mijn lied,
Aan vreugde en min mijn snaren.
Ach, sterven zou mijn laatste toon!
Men wijze mij den Muzenzoon,
Wiens geest nog zweeft in hooger sferen,
Schoon hij met boeren moet verkeren.²⁴

Vandaar dat de meeste predikanten zich al zouden verloven terwijl ze nog ‘proponent’ waren of zelfs — volgens een andere zegsman — al aan het begin van

Voor dominee in de wieg gelegd: Johannes Hermanus Gunning (1882-1960) in doopjurk, op schoot bij zijn overgrootvader ds J.H. Gunning (1802-1889), met links zijn grootvader prof.dr J.H. Gunning Jr (1829-1905) en rechts zijn vader ds J.H. Gunning J.Hzn. (1858-1940). De dopeling zou echter niet voor de clerus, maar voor de fiscus kiezen: in plaats van predikant werd hij gemeente-ontvanger. Gereproduceerd uit Gunning, *Herinneringen*.

hun studie.²⁵ Of dat werkelijk het gebruik was, is moeilijk te bepalen maar onwaarschijnlijk is het niet: wie een meisje van stand aan zijn zijde wilde — in plaats van een boerendeerne — moest zijn keuze maken voordat hij in een of ander dorp stond. Vandaar dat de theologiestudent Rein Bakhuizen van den Brink aan een van zijn vrienden schreef:

Gij vraagt of ik verliefd ben? Helaas neen, maar ik wenschte het te zijn: en al werd ik het nooit, ongetrouwd wil ik geen Dominé worden. Maar dan wel onverliefd?²⁶

Het vinden van een geschikte vrouw was niet alleen van belang voor de standspositie van predikanten maar ook voor hun vermogenspositie. Evenals hun Duitse en Britse vakbroeders teerden ze niet zelden op fortuin van hun schoonfamilie. Volgens sommigen was enig familievermogen zelfs onontbeerlijk:

Wanneer ik het huwelijk afkeur van een predikant die geen ander inkomen heeft dan zijn gering tractement [...] met een meisje dat geen geld heeft, dan bedoel ik daarmee nog niet dat hij juist naar een vrouw met geld moet zoeken, maar dit is mijn idée: wordt hij verliefd en heeft ze geld, gelukkig; heeft ze geen geld, welnu, wanneer hij haar werkelijk liefheeft, dan late hij niets van die liefde aan haar blijken, want hij zou niet alleen zich-zelfen maar ook haar en zijne kinderen ongelukkig maken.²⁷

In veel gevallen huwden predikanten echter een dochter van een ambtgenoot. Hoewel het in Nederland niet gebruikelijk was dat hij die met de dochter of de weduwe van een predikant trouwde benoemd werd tot diens opvolger,²⁸ was endogamie waarschijnlijk ook hier te lande gunstig voor de kerkelijke loopbaan. Een eerwaarde schoonvader bood immers extra connecties in kerkelijk Nederland. Bovendien wist een meisje dat in de pastorie was opgegroeid welke rol er van haar, als ‘dominese’, werd verwacht.

Vrouw en kinderen verdienen ook anderszins de aandacht: uit hun sociale positie kan die van de dominee worden afgeleid. Groenhuis heeft erop gewezen dat de aanspreektitel van de domineesvrouw — ‘mevrouw’, ‘juffrouw’ of ‘juffer’ — een goede indicatie vormt voor de rang van de predikant.²⁹ Minstens zo belangrijke aanwijzingen bieden de sociale herkomst van de vrouw des huizes en de maatschappelijke toekomst die de kinderen tegemoet gingen. Wat een dominee waard was, bleek op de huwelijks- en arbeidsmarkt, uit de echtgenoten die hun dochters en de betrekkingen die hun zonen wisten te vinden.

Wat zoonlief worden moest, was geen vraag: hetzelfde als zijn vader. Zoals Van Lieburg heeft aangetoond, kwam sinds de zeventiende eeuw ongeveer een op de drie predikanten uit een domineesgezin. In de decennia rond 1800 gold dat voor ongeveer een kwart van de nieuw benoemde ‘leraars’: in deze woelige jaren ontbrak het veel predikantszonen kennelijk aan de middelen of het ver-

Domineetje spelen (ets, circa 1800; detail). Bron onbekend; gereproduceerd uit Van den Berg, *Metabletica*.

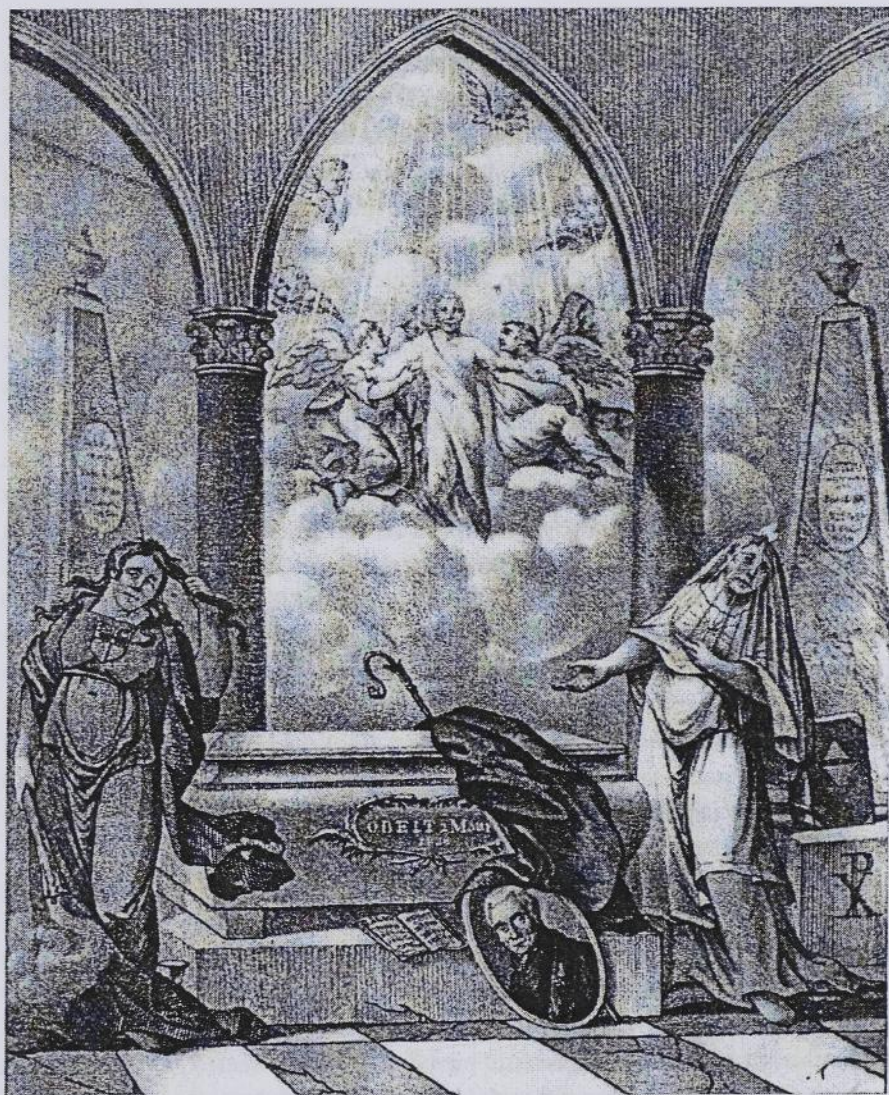
trouwen om vaders voorbeeld te volgen.³⁰ Wat de negentiende eeuw betreft zijn zulke harde cijferreeksen nog niet beschikbaar. Van Rooden berekende dat in 1858 ongeveer 40 % van de theologiestudenten van weleerwaarde komaf was.³¹ Volgens mijn berekening was dat ook in 1821 het geval; in 1831 daarentegen bedroeg het aandeel van domineeszonen zo'n 35 % en in 1837 slechts 30%.³² De mate waarin het negentiende-eeuws predikantencorps uit eigen gelederen rekruteerde, was dus niet zo constant als zij geweest was. Veel kleiner dan voorheen werd het aandeel van domineeszonen voorlopig echter niet: in 1885 ging ongeveer een kwart van de hervormde emeriti door het leven met 'jr' of,

vaker, 'Xzn' achter zijn naam.³³ Zo'n patronymicum was in negentiende-eeuws Nederland al echt iets voor theologen; in andere rangen en standen was het in onbruik geraakt. Vandaar dat De Oude Heer Smits de theologiestudent in een van zijn humoristische romans de naam 'Janus Snor Janusz.' meegeeft.³⁴

Dat zo veel predikanten uit een pastorie kwamen, had enerzijds materiële redenen: dankzij allerlei fondsen, vrijstellingen en subsidies was de theologie-studie voor domineezonen nog goedkoper dan voor anderen. Eenmaal afgestudeerd konden ze bovendien profiteren van de naam en connecties van hun vader; soms volgden ze hem zelfs op.³⁵ In die zin verschilden predikanten weinig van boeren, bakkers en boekverkopers. Anderzijds hing hun studiekeuze echter samen met het ideële karakter van het predikambt. Wie vaders voorbeeld volgde, gaf hem eer van zijn werk: kennelijk had de dominee ten minste één iemand van zijn idealen overtuigd. Wie daarentegen een ander beroep koos dan zijn oude heer, ondermijnde diens geloofwaardigheid. Hij riep de vraag op of vader zelf nog wel warm liep voor het ambt; of hij er 'in een ander leven' weer voor gekozen zou hebben.³⁶ Bij het kiezen van een vak stonden predikantszonen dus onder morele druk: de eer van de familie was in het spel.

Voor het predikantencorps in zijn geheel was het rekruteren uit de eigen gelederen in veel opzichten voordelig. In de eerste plaats waren de uitgebreide familie-verbintenissen tussen predikanten — die vaak ook met domineesdochters trouwden — bevorderlijk voor de sociale homogeniteit, het soortgevoel en de saamhorigheid van wat met recht bekendstaat als 'de predikantenstand'. In de tweede plaats was de erfelijkheid van het ambt gunstig voor de invloed die deze stand kon uitoefenen op zijn 'reproductie'. Dat dominees aan de universiteit werden opgeleid verschaften hun weliswaar veel aanzien maar beroofde hen van directe invloed op de scholing en vorming van volgende generaties. Over de theologische faculteiten hadden immers zelfs synodes niets te vertellen. Ten tijde van de Republiek had daar tegenover gestaan dat de 'toelating tot de predikdienst' en de praktische vorming van aspirant-predikanten wel in handen was van dienstdoende predikanten. Maar in de negentiende eeuw — zo zal ik beschrijven in hoofdstuk 2 en 7 — verloren ze hun vroegere zeggenschap over de selectie en socialisering van het opkomende geslacht. Dankzij de hoge erfelijkheidsgraad van het ambt behielden veel gewone dominees echter, als vaders, enige invloed op de reproductie van de predikantenstand. Continuïteit, identiteit en traditie werden zo bevorderd.

Het familiale karakter van het predikantencorps maakt het moeilijk om zijn sociale positie te bepalen. Het beroep van (schoon)vaders en (schoon)zons biedt immers vaak geen houvast. Voor hedendaagse sociaal-wetenschappelijk onderzoekers is dit een probleem maar voor de predikanten zelf was het een voordeel: doordat ze niet geïdentificeerd konden worden met een sociale klasse, waren ze voor velen een aanvaardbare partij. De grote nadruk die vaak ge-

De Stad en de Godsdienst in rouw om de dood van de Rotterdamse predikant dr Jan Scharp (1756-1828).
Bron: Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam, HM 88 B.

legd wordt op de erfelijkheid van het predikantenberoep is echter misplaatst. De aandacht wordt zo afgeleid van het minstens zo opmerkelijke verschijnsel dat predikanten verhoudingsgewijs — in vergelijking met andere academici — vaak afkomstig waren uit lagere sociale klassen. Ook wordt ermee verhuld dat er heel wat domineeszonen waren die niet in hun vaders voetspoor traden; velen gaven de voorkeur aan een ander, beter betaald of prestigieuzer beroep.

Uit de *Statistiek van het Hooger Onderwijs* van 1936/37 — een heel andere perio-

de, ik geef het toe — maak ik op dat 33 % van de studerende predikantszonen voor theologie gekozen had. Dat lijkt veel maar is het niet: van de studerende dokterszonen had niet minder dan 71 % gekozen voor medicijnen.³⁷ Zelfs onder de domineeszonen waren er iets meer artsen in spe (35 %) dan aspirant-predikanten (33 %). Dit duidt op een belangrijk verschil tussen het predikanten- en het artsenberoep: terwijl het laatste voor velen kennelijk het summum was, fungeerde het kerkelijk ambt veeleer als tussenstation. Naast typische domineesdynastieën waren er ook families die, in de loop van enkele generaties, via het predikambt opklommen van de rang van onderwijzer tot die van arts. Het predikantenberoep vervulde dus een intermediaire functie in de ‘intergenerationale opwaartse sociale mobiliteit’. Dat was niet alleen te danken aan de beschikbaarheid van een groot aantal studiebeurzen maar ook aan de eerder genoemde sociale uitzonderingspositie van predikanten. Doordat het predikambt, onalledaags als het was, zo moeilijk te vergelijken viel met seculiere beroepen, rangen of standen, was het bij uitstek geschikt om als intermediaire positie te dienen. Het aura van heiligheid en beschaving dat de dominee omgaf, camoufleerde zijn soms nogal nederige afkomst. De maatschappelijke onbepaaldheid van het ambt, waar hedendaagse onderzoekers zich het hoofd over breken, was voor dominees en hun kroost dus juist voordelig.³⁸

Ongelijkheid in meervoud

De plaats van predikanten op de maatschappelijke ladder is niet alleen moeilijk te bepalen omdat ze zelf niet stilstaten maar ook omdat hun ene voet aanmerkelijk hoger stond dan de andere. Dominees zijn een schoolvoorbeeld van wat sociologen ‘statusdiscrepantie’ noemen: het verschijnsel dat een groepering of individu in de ene dimensie van sociale ongelijkheid beter af is dan in de andere. Mensen onderscheiden zich niet alleen van anderen door de aard en de omvang van hun inkomen of bezit, maar ook door het aanzien dat ze genieten en de mate waarin ze macht, invloed of gezag kunnen uitoefenen. Deze drie dimensies vallen vaak samen maar, niet altijd. Een ‘parvenu’ bijvoorbeeld heeft veel geld maar weinig aanzien. Voor predikanten gold veelal het omgekeerde: hun traktement was lager dan je zou verwachten op grond van het ontzag dat ze genoten (vanwege de heiligheid van hun ambt, hun geleerdheid, hun plechtige manier van doen, et cetera). Het beeld van een statige maar schaars gemeubileerde pastorie is tekenend. In sociologisch beroepsprestige-onderzoek komen zulke discrepanties meestal niet aan het licht: het wordt aan de respondenten overgelaten om een eigen, ‘subjectief-synthetische’ afweging te maken van het maatschappelijk nut van een beroepsgroep, haar kennis en kunde, het al dan niet sympathieke optreden van haar leden, hun inkomen en dergelijke.

Wie de sociale positie van predikanten wil bepalen, moet ten minste twee aspecten onderscheiden, door Weber aangeduid met de termen ‘klasse’ en

'stand'.³⁹ Beide hebben betrekking op de mate waarin sociale groeperingen profiteren van de ongelijke verdeling van 'levenskansen'. Mensen vormen een klasse op basis van de economische levenskansen die ze met sommigen gemeen hebben (hun kansen op de markt); een stand daarentegen vormen ze op grond van gemeenschappelijke kansen op aanzien, achting of prestige. Weber benadrukt dat beroepen zowel voor het een als voor het ander van belang zijn: naast bepaalde kansen op het verwerven van geld of goederen behelzen ze ook specifieke kansen op 'sociale eer'.

Verrassend genoeg stelt Weber dat het aanzien van een beroepsgroep niet zozeer afhankelijk is van de aard van haar werkzaamheden of het niveau van de daartoe benodigde kennis en vaardigheden — zoals veel latere sociologen zouden beweren — als wel van de specifieke 'levensstijl' die ze cultiveert. Zo'n stijl, het sjibbolet van iedere zichzelf respecterende stand, komt onder andere tot uitdrukking in beperking van partnerkeuze en gezellige omgang (*connubium* en *convivium*), in een uitgesproken voorkeur voor sommige, en afkeer van andere manieren van geld verdienen (beroepskeuze) alsook van geld besteden (consumptiepatroon). Met dergelijke vormen van sociale kieskeurigheid wordt een scheidslijn getrokken tussen 'ons soort mensen' en 'buitenstaanders'. Waar klassen in beginsel niet meer zijn dan statistische categorieën, vormt iedere stand zo in zekere zin een gemeenschap. De leden delen niet alleen bepaalde objectieve kenmerken — het niveau van hun opleiding of inkomen, bijvoorbeeld — maar ontlenen daaraan ook een 'soortgevoel' of 'soortbewustzijn', de subjectieve neerslag van een collectieve levensstijl.

Deze meerdimensionale benadering van sociale ongelijkheid is bijzonder geschikt voor onderzoek naar predikanten. Het onderscheid tussen tweeeerlei levenskansen — twee soorten macht of kapitaal — en het daaruit voortvloeiende onderscheid tussen klassen en standen lijkt hun op het lijf geschreven. Ook Webers aandacht voor de manier waarop 'levensstijl' sociaal verschil maakt, is aan predikanten zeer besteed. De voorliefde van dominees voor domineesdochters, hun grote kindertal, hun uitgaven aan boeken en goede doelen, hun uitmonstering, manier van doen en spreken (de beruchte 'domineestoont'), hun maatschappelijk engagement en zelfs hun specifieke vroomheid duiden op een heuse pastoriecultuur.⁴⁰ Het soortgevoel van predikanten is vanouds dan ook sterk ontwikkeld.

De derde dimensie van sociale ongelijkheid waar Weber van sprak, betreft de verdeling van 'politieke' levenskansen. Met het oog daarop ijkte hij, naast klasse en stand, het begrip 'partij': een al dan niet formele vereniging of vergadering die doelbewust uit is op het verwerven dan wel behouden van macht, zeggenschap of invloed binnen een of andere organisatie. Voor zestiende- en zeventiende-eeuwse 'gereformeerde' predikanten is dit begrip bij uitstek geschikt; zoals Groenhuis heeft beschreven, streefden velen van hen immers uit-

drukkelijk naar kerkelijke zeggenschap over publieke aangelegenheden. Voor negentiende-eeuwse predikanten echter lijkt het niet zo op zijn plaats. Veel predikanten waren nog altijd gebrand op een vooraanstaande rol in het openbare leven, maar aangezien die rol sinds het eind van de achttiende eeuw primair werd opgevat als kennisoverdracht, bracht dit nauwelijks nog rivaliteit tussen kerk en ‘overheid’ met zich mee. Predikanten hoefden zich in het jonge koninkrijk niet miskend te voelen: zoals ik in hoofdstuk 2 zal verhalen, had de kroon hun een belangrijke rol in het openbare leven toebedacht. Aan het eigenlijke politieke bedrijf namen ze echter slechts zelden deel. In vergelijking met parlementen elders ter wereld telde de Tweede Kamer weliswaar opmerkelijk veel (gewezen) dominees — zo’n veertig in totaal — maar de meesten van hen maakten hun entree pas na de grondwetsherziening van 1887. Ministers die ‘bedenaar van den godsdienst’ waren geweest — Kuyper, Talma, De Visser, Schokking, Slotemaker de Bruïne en Van der Leeuw — verschenen pas in de twintigste eeuw.⁴¹ Zelfs in de hoogtijdagen van de verzuiling zou het predikantencorps geen invloedrijke politieke factor vormen, zoals de rooms-katholieke clerus in Zuid- en Midden-Europa; daarvoor was alleen al de onderlinge verdeeldheid te groot. Slechts binnen sommige confessionele politieke partijen speelden individuele predikanten een prominente rol.

Toch komt het begrip ‘partij’ van pas. Volgens Weber is dit soort elites ook aanwijsbaar in kleinschaliger verbanden dan de staat — in een sportclub, een sociëteit of een kerkgenootschap, bijvoorbeeld. In de vroeg negentiende-eeuwse Nederlandse Hervormde Kerk was de ‘politieke’ machtspositie van predikanten ijzersterk: op alle niveaus van het kerkbestuur hadden ze het vrijwel alleen voor het zeggen. Gezien deze ‘dominocratie’ is het terecht om predikanten ook als ‘partij’ te beschouwen. Sommige predikanten althans: waar ze ten tijde van de Republiek in principe allen een stem in het kapittel hadden gehad, stond nu het gros buitenspel. In de (vroeg) negentiende-eeuwse Nederlandse Hervormde Kerk werd de dienst uitgemaakt door een bovenlaag van vooraanstaande predikanten-kerkbestuurders.⁴² Ter aanduiding van die bestuurlijke elite is het begrip ‘partij’ in ieder geval geschikt. Evenals ‘klasse’ en ‘stand’ leent het zich niet alleen voor het bepalen van de sociale positie van het predikantencorps in de Nederlandse samenleving, maar ook voor het aanwijzen van posities *in* diezelfde beroepsgroep (zie hoofdstuk 7).

Onderscheid in ontwikkeling

Het aantrekkelijke van Webers benadering is niet alleen dat hij onderscheid maakt tussen deze en gene dimensie van sociale ongelijkheid maar ook dat hij een dynamische draai geeft aan het concept ‘sociale positie’. In zijn optiek is de vraag niet zozeer hoe hoog of laag mensen ‘zitten’ of ‘staan’ — die beeldspraak verraadt een statische visie — als wel hoe ze met elkaar en met anderen ‘verke-

ren', wat ze ten opzichte van dezen en genen 'kunnen maken', hoe groot hun 'speelruimte' of 'bewegingsvrijheid' is. Sociale ongelijkheid wordt dan niet gereduceerd tot een toestand (sociale afstand) maar in verband gebracht met de dynamiek van sociale interactie en sociale verandering.⁴³

Vooraf dat laatste is van groot belang voor onderzoek naar de maatschappelijke gesteldheid van een beroepsgroep als die der predikanten. Hun sociale positie lag immers niet in der eeuwigheid vast: in de loop van vooral de negentiende (en twintigste) eeuw veranderde ze in veel opzichten. Dat kwam niet alleen doordat predikanten vergeleken met vroeger bloot stonden aan meer, ingrijpender en snellere vormen van sociale verandering (industrialisering, verstedelijking, democratisering en dergelijke) maar ook doordat er nu collectieve, doelbewuste pogingen werden ondernomen om, inspelend op zulke maatschappelijke transformaties, hun een betere sociale positie te verschaffen. In de negentiende eeuw werd dat — zo zal in hoofdstuk 2 wel blijken — tot een openlijke doelstelling van beleid.

Hervormde predikanten maakten dus in tweeërlei opzicht een proces van 'beroepsontwikkeling' door.⁴⁴ In dit boek zal ik die ontwikkeling in hoofdlijnen trachten te schetsen: niet alleen hoe de plaats van predikanten *in* de Nederlandse samenleving of hoe de verhouding *tussen* 'predikant en samenleving' veranderde, maar vooral hoe het predikantenberoep veranderde *als* vorm van samenleven. Want dat is een beroep naar sociologisch besef: niet slechts een kenteken van de sociale positie of psychische (cognitieve dan wel morele) dispositie van individuen maar een complex van sociale verhoudingen. Een beroep zegt, anders gezegd, niet alleen iets over de wijze waarop mensen boven en onder elkaar staan, of over de manier waarop sommigen, meer dan anderen, 'in elkaar zitten'; het is vooral een vorm waarin mensen — buitenstaanders zowel als beoefenaars van het beroep in kwestie — 'aan elkaar zitten', van elkaar afhangen, rekening met elkaar houden en op elkaar rekenen.

Of zo'n vorm van samenleven mettertijd verandert, is eigenlijk geen vraag: ik ga uit van de historisch-sociologische grondregel dat samenlevingen 'geen statische entiteiten, maar processen' zijn.⁴⁵ Dit algemene beginsel spoort aan tot onderzoek naar de transformaties van de verhoudingen waarin predikanten, beroepshalve, te maken hadden met anderen en met elkaar. Gebrek aan stof is niet te vrezen: in de negentiende eeuw hadden predikanten nog veel met velen te maken. Maar waar te beginnen met dit onderzoek? Is al wat veranderde van belang? Is er niet een theorie die de vraag naar veranderingen kan beperken en aanscherpen? Zeker wel: in de sociologie is een instrumentarium voorhanden waarmee men kan analyseren hoe een beroep in elkaar steekt, hoe het zich ontwikkelt en waarom dat gaat zoals het gaat.

Sinds de jaren dertig van deze eeuw (en eigenlijk al langer) hebben sociologen zich toegelegd op het ontwerpen van theorieën over beroepen en beroepsontwikkeling. De termen die ze daarvoor ijkten, hebben opgang gemaakt: 'professie', 'professioneel' en 'professionalisering' zijn deel uit gaan maken van de algemeen-beschaafde woordenschat. Niet slechts academische beschouwers maar ook beroepsbeoefenaren zelf, predikanten inclusief, gebruiken ze tegenwoordig. Als het eigen beroep in beweging lijkt, of de beroepsgroep in de benen moet komen, is 'professionalisering' het parool. Wat er onder termen als deze verstaan moet worden, is echter vaak niet zo helder: het adjectief 'professioneel', bijvoorbeeld, is vaak niet meer dan een synoniem van het stijve 'beroepsmatig'.

Ook in de sociologie is terminologische (en theoretische) consensus ver te zoeken. Uit een uitgebreid literatuuronderzoek concludeerde de Nederlandse socioloog A. L. Mok in 1973 dat de term 'professionalisering' gebruikt werd ter aanduiding van minstens tien verschillende maatschappelijke ontwikkelingen, waaronder het overschakelen op beroepskrachten, het doordringen van rationeel, wetenschappelijk denken, de toename van het aantal beroepen (*Verberuflichung*) of het tot 'professie' worden van een bepaald beroep.⁴⁶ In de sociologische literatuur van de afgelopen decennia kwamen daar nog veel nieuwe opvattingen bij, zoals het doelbewuste streven van beroepsgroepen naar 'autonomie in de praktijkuitoefening' of naar 'beheersing van de ruil- en gebruikswaarde van het beroep'.⁴⁷ Ook nieuwe, alternatieve termen vonden sindsdien ingang: 'professionalisme', 'protoprofessionalisering', en 'deprofessionalisering'.⁴⁸ In de volgende paragrafen zal ik meer duidelijkheid proberen te geven over de betekenis van deze concepten, de strekking van de daaraan verbonden theorieën en hun mogelijke waarde voor een historisch-sociologisch onderzoek naar beroepsontwikkeling van predikanten.

Beroepsbindingen

De belangstelling van sociologen voor beroepen en hun ontwikkeling is eigenlijk al zo oud als hun eigen vak. De aartsvaders van deze nieuwe tak van wetenschap, Auguste Comte, Emile Durkheim, Herbert Spencer, Karl Marx en Max Weber, besteedden allen ruimschoots aandacht aan 'arbeidsdeling' — het proces als gevolg waarvan de moderne, industriële samenleving van hun tijd een veel complexere verdeling van maatschappelijke activiteiten, taken of functies kende dan haar voorlopers. Waar huishoudens ooit vrijwel autarkisch waren geweest, werd nu in hun behoeften voorzien door steeds meer gespecialiseerde bedrijven, instellingen en beroepsgroepen. Naar sociologen meenden, kreeg de samenleving daardoor een nieuwe samenhang; niet langer gebaseerd op afgedwongen onderdanigheid of eensgezindheid maar op onderlinge afhankelijkheid.

Anderzijds echter zou differentiatie tot desintegratie kunnen leiden: waar mensen specialistenwerk verrichten, verminderde de gemeenschappelijke deeler. Dit gevaar dreigde vooral in de industriële sector, waar de specialisatie het verst werd doorgevoerd. Arbeidsdeling tussen mensen en machines had nieuwe beroepen geschapen maar ook veel oude ambachten weggevaagd. In de fabriek zag menig vakman zich gereduceerd tot een anonieme productiekraacht. Naar Marx' opinie zou de 'vervreemding' die daarvan het gevolg was slechts door middel van een revolutie kunnen worden opgeheven. Durkheim daarentegen meende dat 'anomie' met reformistische middelen bestreden kon worden, in het bijzonder door het versterken van de beroepsbindingen. Veel heil verwachtte hij van het oprichten van corporatistische vakverenigingen die, evenals de gilden van weleer, de professionele moraal hoog zouden kunnen houden.⁴⁹ Weber was somberder gestemd; naar hij vreesde, leidde de 'rationalisering' van het economisch en maatschappelijk leven onafwendbaar tot verbreiding van functionele, kille, onpersoonlijke, op formele regels en berekening gebaseerde sociale verhoudingen. Aan deze 'bureaucratisering' van het bedrijfsleven, de politiek, de rechtspraak en dergelijke sectoren zou zelfs een socialistische revolutie geen einde kunnen maken. Verlichting was alleen te verwachten van hen die hun werk — ofschoon in bureaucratisch verband — niet slechts als een functie, maar als een roeping opvatten, en daar op verantwoordelijke wijze gestalte aan wisten te geven. In dit verband noemde Weber met name politici en wetenschappers; intellectuelen zoals hijzelf.⁵⁰ Over de roeping van andere 'vakmensen' als artsen en advocaten liet hij zich niet uit.

Spencer daarentegen, de aartsvader van de Britse sociologie, had hoog van deze beroepsgroepen opgegeven. Het voorlaatste deel van zijn magnum opus, *The Principles of Sociology*, was geheel gewijd aan 'professional institutions'. Spencer roemde die instituties als verworvenheden van sociale evolutie. Waar in primitieve samenlevingen alleen instituties ter verdediging en instandhouding van het maatschappelijk leven hadden bestaan, kende de moderne maatschappij een reeks beroepen ter verlenging, verhoging en verrijking van het leven. Dokters, heelmeesters, dansers, musici, redenaars, dichters, toneelspelers, schrijvers, historici, wetenschappers, wijsgeren, rechters, advocaten, docenten, architecten, beeldhouwers en schilders zouden ieder op hun eigen manier vitale functies vervullen voor 'the augmentation of life'. Religieuze specialisten kwamen in dit rijtje niet voor; niet omdat Spencer geen oog zou hebben voor hun sociale functies maar omdat hij godsdienst beschouwde als oorsprong van alle moderne professies. Naar zijn overtuiging hadden deze zich door een proces van differentiatie en specialisatie geëvolueerd uit het priesterschap.⁵¹ Vandaar dat hij de 'professional institutions' behandelde na de 'ecclesiastical' en voor de 'industrial institutions'.

Hoewel latere sociologen weinig op hadden met Spencers evolutietheorie, hielden ze vast aan deze sociologische plaatsbepaling van de professies: tussen erediens en ondernemerschap.⁵² Priesters en predikanten werd soms nog wel een plaatsje te midden van de professies gegund maar de grens met andere beroepsgroepen werd nauwlettend bewaakt: *professions* zouden wezenlijk verschillen van gewone, op winst beluste *occupations*. Dit onderscheid was geen sociologisch bedenksel maar reflectie van een sociale realiteit: in de negentiende-eeuwse Britse (en Amerikaanse) samenleving had een nieuwe middenklasse van hoogopgeleiden vorm gekregen, die zich tooide met de oude, eerbiedwaardige term *professional*. Enerzijds speelden deze beroepsgroepen in op de nieuwe behoeften die de Industriële Revolutie had geschapen maar anderzijds zetten ze zich af tegen sociale groeperingen die daarvan het meest hadden geprofiteerd. In tegenstelling tot ondernemers, handelaren en andere zakenlui zouden de professies gedreven worden door onbaatzuchtigheid, door plichtsbesef en het verlangen om hun (wetenschappelijke) kennis ten algemenen nutte te maken. Gewapend met deze ideologie van het professionalisme wisten hoogopgeleiden hun vooraanstaande maatschappelijke rang te behouden: de *professional* werd de held van de Victoriaanse samenleving, moreel verheven boven zowel de *working* als de *leisured class*.⁵³

Het was dan ook in Groot-Brittannië dat de eerste sociologische monografie over deze beroepenstand verscheen. In 1934 publiceerden A.M. Carr-Saunders en A.P. Wilson *The Professions*, een lijvige studie waarin ze een groot aantal prestigieuze, hoogopgeleide en hoogbetaalde beroepen met elkaar vergeleken. De auteurs distilleerden uit deze analyse een reeks kenmerken waar beroepen aan zouden moeten voldoen om als 'professies' te boek te mogen staan.⁵⁴ Twee kenmerken waren naar hun overtuiging cruciaal: de vaardigheid om complexe wetenschappelijke kennis op alledaagse problemen toe te passen en de bereidheid om het eigenbelang ondergeschikt te maken aan het algemeen belang. Carr-Saunders en Wilson staken de loftrumpet over dit dienstbaarheids-ethos; professionals zouden hiermee een dam op kunnen werpen tegen de ontbindende, anomische krachten die de harmonieuze ontwikkeling van de moderne samenleving bedreigden. De integriteit die ze in de omgang met elkaar en met hun cliënten tentoonspreidden, zou de hele westerse beschaving tot heil strekken:

Professional associations are stabilizing elements in society. They engender modes of life, habits of thought, and standards of judgement which render them centres of resistance to crude forces which threaten steady and peaceful evolution. But the service they render in so doing is not sufficiently appreciated. It is largely due to them that the older civilizations stand firm.⁵⁵

Hoewel de auteurs beweerden dat zij niet uit wilden maken welke beroepen professioneel mochten heten, deden ze dat wel degelijk. Zo lieten ze predikanten en priesters buiten beschouwing; hun seculiere sociale functies zouden stuk voor stuk zijn overgenomen door andere, profane professies.

Na de Tweede Wereldoorlog domineerden Amerikaanse sociologen decennialang de theorievorming over de professies. Hun belangstelling ging met name uit naar de wijze waarop beroepen zich tot professies konden ontwikkelen. Theodore Caplow meende ontdekt te hebben hoe zo'n proces van professionalisering verliep. Om als professie gevestigd te raken moest een beroepsgroep achtereenvolgens een beroepsvereniging oprichten, de naam van het beroep wijzigen, een beroepscode opstellen, wettelijke beroeps- of titelbescherming verwerven en eigen opleidingsinstellingen vestigen.⁵⁶ Caplow meende dat de beroepsgroep deze vijf fasen precies in deze volgorde moest doorlopen. Zijn vakbroeder H. L. Wilensky gaf echter een heel andere reconstructie van het professionaliseringsproces. Volgens hem begon dat met het tot dagtaak worden van een bepaalde bezigheid en het inrichten van een (universitaire) opleiding, en eindigde het met het verwerven van wettelijke bescherming en het opstellen van een beroepscode.⁵⁷

De belangstelling van Amerikaanse sociologen voor professionaliseringsprocessen was niet alleen gewekt door de vele nieuwe beroepsgroepen die ze in de luwte van de verzorgingsstaat zagen opkomen, maar ook door hun verlangen om zichzelf te ontwikkelen van maatschappijgeleerden tot sociaal-wetenschappelijke professionals. In de eerste decennia van de twintigste eeuw hadden ze zich met succes ontworsteld aan het welzijnswerk en de door sociaal voelende (ex-)predikanten gedomineerde *Reform*-beweging. Nu de vrijheid van het vak verzekerd was, werd het tijd om het meer praktische impact en maatschappelijke relevantie te geven. Een van bekendste pleitbezorgers van dit proces was Talcott Parsons, de voorman van het 'structureel-functionalisme' dat in de jaren vijftig en zestig de sociologie domineerde.⁵⁸

Een nieuw complex

Parsons kende groot belang toe aan professies en professionalisme. De opkomst van 'the professional complex' vormde naar zijn overtuiging zelfs de belangrijkste ontwikkeling van de twintigste-eeuwse samenleving. Tot dit complex rekende hij beroepen die aan een drietal criteria voldeden: een specifieke, formele opleiding moest als voorwaarde voor de beroepsuitoefening gelden, de aldus verworven kennis moest omgezet kunnen worden in praktische vaardigheden en de beroepsgroep diende institutionele garanties te bieden voor het sociaal verantwoord gebruikmaken daarvan.⁵⁹

In de combinatie van deze kenmerken zag Parsons een weerlegging van twee sociologische gemeenplaatsen: de gedachte dat welbegrepen eigenbelang

ten grondslag zou liggen aan al het menselijk handelen en, in de tweede plaats, de typologie van *Gemeinschaft* versus *Gesellschaft* (in 1887 geïntroduceerd door Ferdinand Tönnies). Hoewel de professies namelijk waarden als cognitieve rationaliteit, affectieve neutraliteit, universaliteit en functionele specificiteit belichaamden, streefden ze niet naar maximalisering van hun eigenbelang.⁶⁰ Volgens Parsons werd het daarom tijd om afscheid te nemen van de geijkte tegenstellingen tussen egoïsme en altruïsme, winstbejag en onbaatzuchtigheid — ja zelfs van het scherpe onderscheid tussen de professies en het bedrijfsleven. Werden zakenlui niet net als professionals gedreven door het streven naar succes?⁶¹

Dat deze twee groepen zich anderszins toch van elkaar onderscheidden, duidde volgens Parsons niet op verschil in mentaliteit of motivatie van de betrokken beroepsbeoefenaren, maar op uiteenlopende institutionele *settings*.⁶² In de gezondheidszorg bijvoorbeeld, was ‘succes’ immers niet identiek met het materiële eigenbelang van de artsen. Maar evenmin lieten dezen zich leiden door het eigenbelang van de patiënt; hun schijnbare altruïsme was slechts een vereiste voor het adequaat vervullen van hun functie in ‘het sociale systeem’. Artsen konden immers alleen dan succes boeken wanneer hun patiënten hen vertrouwden en meewerkten aan de diagnose en behandeling. Volgens Parsons waren professionals daarom noch altruïstisch noch egoïstisch maar ‘collectivity oriented’: gericht op het behartigen van maatschappelijke waarden.⁶³

Professies vervulden dus gewichtige sociale functies. Maar hoe was dan te verklaren dat slechts sommige beroepen zich ontpopten tot professies? Kwamen deze, meer dan gene, tegemoet aan ‘de behoeften van het sociale systeem’? Volgens de Amerikaanse socioloog William Goode was van zo’n automatisme geen sprake. Het succes van sommige beroepsgroepen moest eerder worden verklaard uit de ‘onderhandelingen’ die ze hadden gevoerd met relevante anderen in hun omgeving: andere beroepsgroepen, de overheid, cliënten, enzovoort. Professionele status was weggelegd voor beroepsgroepen die deze partijen ervan wisten te overtuigen dat bepaalde problemen alleen bij hen in goede handen waren. Daartoe moest de beroepsgroep in kwestie aan twee wezenskenmerken voldoen: ze moest beschikken over een fundamenteel geheel van abstracte kennis en ze moest het dienstbaarheidsideaal zijn toegedaan. Alle andere kenmerken van professionalisme waren volgens Goode van dit tweetal afgeleid. Het hoge prestige van professionals, bijvoorbeeld, was een maatschappelijke beloning voor het verschijnsel dat ‘they can, but typically do not exploit’.⁶⁴ Juist omdat medische ingrepen zo gevaarlijk waren, hadden artsen hun omgeving ervan weten te overtuigen dat deze werden toevertrouwd aan hen — en hen alleen, zonder mededinging maar ook zonder toezicht van anderen. Niet de nuttigste, maar de potentieel meest schadelijke soorten schopten het kennelijk tot professie: ‘They that have power to hurt and will do

none, / That do not do the thing they most do show [...]’⁶⁵ Hoewel Goode geen onvertogen woord over artsen en consorten schreef, sprak uit zijn benadering een zekere distantie ten aanzien van de professies. Door hun maatschappelijke positie als uitkomst van onderhandelingen voor te stellen, vestigde hij — bedoeld of niet — aandacht op het strategische optreden van beroepsgroepen. In de sociologie van de jaren zeventig kwam daar alle nadruk op te liggen: in plaats van ‘expertise’ werd ‘macht’ het sleutelwoord.

Strategisch handelen

Waar Spencer, Carr-Saunders & Wilson, Parsons en velen met hen de professies in de hoogte hadden gestoken, uitten nieuwe generaties sociologen openlijke kritiek op de privileges die deze beroepsgroepen hadden verworven. Het vroeger zo geroemde ‘dienstbaarheidsethos’ zou niet meer zijn dan een ideologische legitimering van die bevoorrechte positie. Doordat sociologen daar niet op gelet hadden, vertoonden de door hen opgesomde ‘wezenstrekken’ van professies verdacht veel overeenkomst met de wijze waarop professionals zelf hun diensten plegen aan te prijzen. Vooral Parsons’ hoogtheoretische verwoording van de *raison d’être* van professies zou ernstig besmet zijn door de ideologie van het professionalisme:

Indeed, Talcott Parsons’ vast oeuvre can best be understood as a complex ideology of the New Class, expressed by and through his flattering concept of professionalism [...] Parsons’ conception of professionalism [...] largely serves to assimilate business to the professions, concealing business’ overriding commitment to profit.⁶⁶

De kentering in de sociologische appreciatie van de professies hangt grotendeels samen met de teloorgang van het structureel-functionalisme. Waar Parsons en de zijnen alle nadruk hadden gelegd op doelmatigheid, orde en stabiliteit, wees de nieuwe generatie sociologen juist op ongelijkheid, tegenstellingen en conflicten in het maatschappelijk leven. Sociale orde diende volgens hen niet zozeer de belangen van ‘het sociaal systeem’, het maatschappelijk gemenebest, als wel die van groeperingen die hun wil wisten door te drijven. De professies hadden bijvoorbeeld hun bevoorrechte plaats niet verdiend maar veroverd.

Het harde oordeel dat sommige sociologen over deze beroepsgroepen velden, verraadt ook iets over de lotgevallen van hun eigen vak. Waar velen zich in de jaren vijftig zachtjes hadden gespiegeld aan de artsenij, waren ze inmiddels tot de conclusie gekomen dat ook een verzorgingsstaat weinig plaats bood aan maatschappelijke heelmeesters of ‘sociaal ingenieurs’.⁶⁷ Vandaar dat sociologen nog weinig waardering konden opbrengen voor beroepsgroepen die wél als professies werden gevierd.

Een van de bekendste vertegenwoordigers van deze kritische benadering

was de Britse socioloog Terence Johnson. In 1972 publiceerde hij een klein maar invloedrijk boekje, waarin hij forse kritiek leverde op de traditionele professietheorie.⁶⁸ Professionalisme moest naar zijn overtuiging niet worden beschouwd als een kenmerk van bepaalde beroepen of beroepsbeoefenaren maar van een bepaalde geïnstitutionaliseerde verhouding tussen producent en consument. In zulke verhoudingen bepaalt de producent (de arts) de behoeften van de consument (de patiënt) en de wijze waarop deze moeten worden bevredigd. Johnson contrasteerde deze vorm van ‘collegiale beroepsbeheersing’ met ‘patronage’, waarin de consument zelf de dienst uitmaakt, en ‘mediëring’, waarin een derde partij — in veel gevallen de staat — bemiddelt tussen producent en consument.

De aard van de institutionele beroepsbeheersing — ‘professionalisme’, ‘patronage’ dan wel ‘mediëring’ — was volgens Johnson niet afhankelijk van de aard van de beroepsmatige activiteiten of producten maar van structurele factoren: de sociale samenstelling van de beroepsgroep en haar cliëntèle alsmede de betrekkingen die deze partijen onderhielden met dominante maatschappelijke groeperingen. Zo was ‘professionalisme’ waarschijnlijk waar de beroepsgroep homogeen van samenstelling was, bijvoorbeeld doordat de leden werden gerekruteerd uit één, liefst hoge sociale klasse. Bevorderlijk voor de homogeniteit was volgens Johnson ook het beperken van de toegang tot het beroep. Kenmerkend voor ‘professionalisme’ achtte hij daarom niet zozeer universitaire, als wel seminarie-achtige opleidingen, die direct of indirect door de beroepsgroep werden bestuurd.

Veel bekender dan deze theorie van beroepsbeheersing werden de opvattingen van de Amerikaanse medisch-socioloog Eliot Freidson. Evenals Johnson was hij van mening dat professionalisme een kwestie van zeggenschap was. Zo stelde hij ‘dat het enige werkelijk belangrijke en uniforme criterium waardoor professies zich van andere beroepen onderscheiden, hun autonomie is’.⁶⁹ Onder professionalisering moest volgens Freidson het proces worden verstaan waardoor een georganiseerde beroepsgroep het exclusieve recht verkrijgt om bepaalde werkzaamheden te verrichten, zelf zeggenschap uit te oefenen over de opleiding en toegang tot het beroep, en ook de beoordeling van de geleverde (wan)prestaties in eigen hand te houden.⁷⁰

De mate waarin een beroepsgroep afhankelijk is van de gunst van het publiek varieert echter. Freidson maakte wat dit betreft onderscheid tussen ‘consultatieve’ ofte wel ‘praktiserende’, en ‘academische’ professionals. Eerstgenoemden noemde hij *client-bound*: het onderhouden van een directe, continue relatie met (potentiële) afnemers van hun diensten is voor hen van levensbelang. Academische beroepsbeoefenaren daarentegen zouden veeleer *colleague-bound* zijn: ze laten zich vooral leiden door het oordeel van collega’s en overige leden van de (academische) beroepsgemeenschap. Door dit structurele verschil

heerst vaak spanning tussen twee segmenten van de beroepsgroep.⁷¹

De autonomie die professionals genieten, benadrukte Freidson, onderscheidt zich duidelijk van het sociologen zo vertrouwde bureaucratische model. Toch zijn professies lang niet altijd 'vrije beroepen': kenmerkend is niet hun autonomie in de praktijkorganisatie, maar die in de praktijkuitoefening.⁷² Voor het verwerven van deze autonomie achtte Freidson de objectieve aard van de kennis, de opleiding of de werkzaamheden van het beroep van minder belang dan de vaardigheid van de beroepsgroep om andere partijen voor haar karretje te spannen. Verwijzingen naar het hoge abstractie-niveau van de benodigde kennis en vaardigheden zijn slechts enkele van de retorische middelen waarmee beroepsgroepen professionele autonomie trachten te verwerven of te behouden. Soms zou met dit oogmerk zelfs opzettelijk de zwaarte en lengte van de opleiding worden opgeschroefd.⁷³

Evaluatie

Sinds de jaren zeventig wordt professionalisering opgevat als een proces van collectieve belangenbehartiging, waarbij een georganiseerde beroepsgroep allerlei strategische, politieke en retorische middelen aanwendt.⁷⁴ Waar sociologen vroeger de beroeps- of standsorganisaties van artsen en anderen roemden vanwege het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef en de morele gemeenschapszin die daarin tot uitdrukking zouden komen, beschouwen ze deze nu als elites die uit zijn op een vooraanstaande maatschappelijke positie. De hedendaagse sociologische opvatting van 'professie' vertoont veel overeenkomsten met Webers begrip 'partij'. Aan het bestaan van enig wezenlijk onderscheid tussen *professions* en *occupations* hechten de meeste onderzoekers geen geloof meer.⁷⁵ Angelsaksische auteurs zijn zich ervan bewust geworden dat 'professie' geen neutraal, universeel toepasbaar concept is maar een historisch en cultureel specifiek ideaal.⁷⁶ Door daar afstand van te nemen wordt het mogelijk om professionalisering in ruimere zin op te vatten: niet als een eenmalig proces waardoor een beroep het tot professie schopt, maar als een vorm van beroepsontwikkeling.⁷⁷

In vergelijking met de vroegere sociologie van professies en professionalisering lenen de hedendaagse theorieën zich veel beter voor toepassing in historisch onderzoek. Het gaat nu immers niet meer over abstracte zaken als het 'kennissniveau' van een beroep en zijn functies voor 'het sociaal systeem' maar over het concrete maatschappelijk optreden van de beroepsgroep. Maar is die benadering nu ook geschikt voor onderzoek naar de ontwikkeling van een beroep als dat van predikanten in negentiende-eeuws Nederland? Dat valt tegen.

In de eerste plaats zijn deze theorieën nog altijd toegesneden op succesvolle beroepen — of deze nu 'professies' genoemd worden of niet.⁷⁸ Vrijwel alle professionaliseringstheorieën zijn impliciet vergelijkend: ze meten de lotgevallen

van een beroepsgroep af aan de successen van artsen en advocaten. Dat maakt ze weinig geschikt voor het analyseren van de wederwaardigheden van beroepen die het tij klaarblijkelijk niet mee hadden.

In de tweede plaats wordt in deze theorieën gewoonlijk een hoofdrol toegekend aan de officiële representanten van de beroepsgroep in kwestie (de beroepsvereniging of standsorganisatie). Oprichting van zo'n associatie wordt vaak voorgesteld als het beginpunt van professionalisering en het verdere verloop van dat proces wordt gezocht in de strategieën die de beroepsvereniging ontplooiden.⁷⁹ Dat levert een ernstig probleem op voor onderzoek naar de beroepsontwikkeling van negentiende-eeuwse predikanten. Ze beschikten namelijk niet over een eigen beroepsvereniging. In 1862 werd weliswaar een Nederlandsche Hervormde Predikantenvereniging in het leven geroepen maar deze fungeerde vooral als een partij in de 'richtingenstrijd'. Pas in 1918 zou ter behartiging van de collectieve, vooral materiële, belangen een Bond van Nederlandsche Predikanten worden opgericht. Voor die tijd was er niet een enkele associatie of instantie die als actor van het professionaliseringsproces kan worden beschouwd.

Nu kan men stellen dat de dominocratie in de hervormde kerk zo groot was dat deze — net als veel andere professionele organisaties — zelf fungeerde als kanaal van professionele belangenbehartiging. Inderdaad lijkt de vroeg negentiende-eeuwse Algemeene Synode het behartigen van de collectieve belangen van de beroepsgroep als een van haar voornaamste taken te hebben beschouwd. Al in de eerste jaren na haar installatie maakte ze zich sterk voor 'verbetering van der predikanten stand' (zie hoofdstuk 2). In de tweede helft van de negentiende eeuw was dat echter veel minder het geval. Wie de Synode zonder meer als representant van de beroepsgroep beschouwt, ontnemt bovendien het zicht op andere actoren — representanten van de staat, de universiteiten, het kerkvolk en dergelijke — die zich in het hervormde kerkbestuur lieten gelden (zie hoofdstuk 3).

De fixatie van veel professionaliseringstheorieën op het optreden van de beroepsgroep of -vereniging is een gevolg van hun Angelsaksische oorsprong. In Groot-Brittannië en de Verenigde Staten speelden *professional associations* een veel grotere rol in de beroepsontwikkeling van bijvoorbeeld artsen en advocaten dan in continentaal Europa. Hier was eerder het actieve optreden van de centrale overheid van doorslaggevende betekenis voor de ontwikkeling van de artsenij, de advocatuur en andere beroepen. Ook de instellingen voor hoger onderwijs spelen vanouds een gewichtiger rol. Vandaar dat het er in de meeste Europese landen vanouds niet op aankomt of het beroep dat men uitoefent tot 'de professies' behoort — zoals in Engeland en vooral Amerika, waar deze categorie ook officieel een aparte status heeft — maar op de vraag of men hoger onderwijs heeft gevolgd, aan een gymnasium, universiteit of *Grande École*.⁸⁰ De

Nederlandse term 'hbo/ac.' vervult dezelfde functie als 'pro(fessional)' in Amerikaanse contactadvertenties.

Hoewel sociologische theorieën over professies en professionalisering dus slecht zijn toegesneden op predikanten hebben deze daar zelf vaak wel oren naar. Zo spreken sommigen verlekkerd, zij het niet zonder theologisch voorbehoud, over de professionalisering van hun ambt.⁸¹ Die geestdrift is nogal merkwaardig. Hoewel de felste maatschappijkritiek inmiddels is verstomd,⁸² laten sociologen zich immers nog altijd weinig vleidend over professionalisering uit. Ze reppen niet van expertise, dienstbaarheid en nut maar van machtsvorming, *imagebuilding*, marketing, uitschakelen van de concurrentie en dergelijke strategieën. Komt die belediging niet aan? Begrijpen deze aspirant-professionals soms niet van welke zelfzuchtige motieven en slinkse praktijken ze worden beticht? Het lijkt alsof ze de krenking wel horen maar er iets strelends in beluisteren: dat ze hun collectieve lot in eigen hand hebben. Dat is inderdaad een opbeurende gedachte, die echter weinig steun vindt in de sociologie. Hier, vooral hier in Amsterdam, staat nu juist voorop dat wie maatschappelijk iets bereiken wil niet om anderen heen kan: men hangt af van anderman.⁸³ Dat geldt ook voor beroepsgroepen die uit zijn op autonomie.

Het bezwaar van de besproken professionaliseringstheorieën komt er dus op neer dat ze beroepsontwikkeling te veel voorstellen als het rechtstreekse gevolg van de inspanningen van de beroepsgroep, van een strategisch opererende beroepsvereniging of organisatie. De bijdragen van andere partijen — met welk oogmerk dan ook — aan het welslagen dan wel falen van dat streven blijft daardoor onderbelicht. Om tegemoet te komen aan deze bezwaren heeft een groep Zweedse, Britse en Duitse sociologen en historici enkele jaren geleden een alternatieve benadering voorgesteld.⁸⁴ In plaats van het traceren van de operaties van de beroepsorganisatie stellen ze voor om het optreden van een vijftal collectieve actoren te analyseren. Naast de eigenlijke beroepsbeoefenaars (*practicing professionals*) zijn dat de opleidingsinstellingen (ofte wel de *academic professionals*), de staat, de 'afnemers' van de beroepsgroep in kwestie (patiënten, cliënten en gemeenteleden maar ook organisaties) en andere, vooral aanpalende beroepsgroepen. Beroepsontwikkeling (of 'professionalisering') moet dan worden gezocht in de veranderingen die zich in de loop van de tijd kunnen voltrekken in de onderlinge betrekkingen van deze grote vijf.

Zonder het woord te gebruiken, stellen deze auteurs dus voor om een beroep op te vatten als een figuratie, 'een gestructureerd en veranderend patroon van interdependente mensen'.⁸⁵ Dit begrip is geknipt voor sociologisch onderzoek naar beroepen en beroepsontwikkeling. Allereerst biedt het namelijk een oplossing voor een hinderlijke dubbelzinnigheid van het begrip profession. Daarmee wordt nu eens iets aangeduid wat *in* mensen bestaat (een institutie, zoals ook het huwelijk er een is) en dan weer iets wat *uit* mensen bestaat (een as-

sociatie, net als een sportclub). Het begrip figuratie daarentegen omvat beide: niet gehinderd door het klassieke onderscheid tussen 'individu' en 'maatschappij' vat het samenlevingen op als verhoudingen die dwars door de betrokkenen heen lopen. Het is dan ook geen vraag meer of een beroep primair in het individueel bewustzijn dan wel in sociale structuren moet worden gezocht. Een voordeel van het begrip 'figuratie' is voorts dat het van meet af aan de aandacht vestigt op de betrokkenheid van anderen dan de beroepsbeoefenaren zelf. Aangezien die betrekkingen uiteraard veranderlijk zijn, is zo'n opvatting van wat een beroep *is* ook vormgegeven door hoe het zich *ontwikkelt*. Waar veranderingen zich voordoen, hoeft het analytisch kader niet plotsklaps te worden opgerekt om — zoals vaak gebeurt — een verklaring te zoeken in ontwikkelingen 'buiten' of 'rondom' het beroep, in 'de maatschappij'.

OPZET VAN DIT ONDERZOEK

Met deze opvatting van beroep en beroepsontwikkeling kan ik aan het werk. Wat me te doen staat, is duidelijk: onderzoeken hoe de verhoudingen tussen hervormde predikanten onderling zowel als de verhoudingen tot hun collectieve 'cliëntèle', hun opleidingsinstellingen, de staat en andere beroepsgroepen in hun omgeving zich in de loop van de tijd ontwikkelden.

Ik beperk me tot de negentiende eeuw: niet omdat het predikantenberoep pas toen vaste vorm zou hebben gekregen — dat gebeurde al twee à drie eeuwen eerder — maar omdat het toen sterk in ontwikkeling lijkt te zijn geweest. Waar de hervormde kerk en haar predikanten ten tijde van de Republiek een beschermde positie hadden genoten, moesten ze zich na de Bataafse Revolutie van 1795 een nieuwe maatschappelijke plaats zien te verwerven. Hoe zou dat hun zijn afgegaan? En hoe zouden predikanten zich staande hebben gehouden toen, vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw, traditionele verhoudingen op losse schroeven kwamen te staan? Kerkhistorici schetsen vaak een somber beeld van deze eeuw: ze hebben haar te boek gesteld als een periode van verval, van verraad aan de rechte leer en verzaking van de roeping der kerk. Pas tijdens de bezetting, in de jaren 1940-1945, zou de hervormde kerk haar ware aard hebben hervonden. Toen het haar in 1816 opgelegde Algemeen Reglement in 1951 werd vervangen door een heuse Kerkorde was de negentiende eeuw pas voorgoed verleden tijd.⁸⁶ Zo ver strekt mijn onderzoek zich echter niet uit: het begint rond 1815, in de jaren dat de Nederlandse Hervormde Kerk en haar predikantencorps van overheidswege werden gereorganiseerd, en eindigt in de periode van de Doleantie (1886), het schisma dat de hervormde eenheid definitief zou verbreken.

Het gaat hier dus uitsluitend over Nederlands-hervormde predikanten;

niet omdat de beroepsontwikkeling van voorgangers in andere, kleinere kerkgenootschappen minder interessant zou zijn — verre van dat — maar omdat het verhaal zo al complex genoeg is.⁸⁷ Naar ik vermoed, gaan veel van de transformaties die ik zal beschrijven *mutatis mutandis* wel op voor doopsgezinde, lutherse, remonstrantse en zelfs (christelijk) gereformeerde predikanten. Ter voorkoming van verwarring met deze laatste categorie — zij die met de Afscheiding van 1834 of met de Doleantie meegingen — zal ik de predikanten van ‘de grote kerk’ ook ten tijde van de Republiek voornamelijk aanduiden als ‘hervormd’.⁸⁸ Zendingspredikanten en andere voorgangers die buiten Nederland werkzaam waren, zal ik buiten beschouwing laten. En ook over rabbijnen, pastoors en kapelaans wordt wie dit leest niets wijzer. Hervormden en protestantse *dissenters* mochten elkaar sinds de achttiende eeuw zijn genaderd, de afstand tot ‘Roomsen’ en ‘Israëlieten’ was nog altijd levensgroot.

De opzet van dit boek is noch strikt thematisch, noch zuiver chronologisch. Ieder hoofdstuk behandelt vooral een bepaald thema — zij het een thema dat vooral in een bepaalde periode aan de orde was. De vijf hoofdrolspelers spelen niet altijd een even belangrijke rol. Zo draait het in het eerste hoofdstuk, dat handelt over de jaren 1815-1840, vooral om de staat; de rol van de ‘cliëntèle’ is te verwaarlozen. Deze term lijkt zelfs geheel misplaatst. Niet omdat men een predikant geen ondernemer zou mogen noemen — Constantijn Huygens sprak al van ‘een makelaer in ongesiene waren’ — maar omdat hij in de vroege negentiende eeuw eerder een gezagsdrager was. Predikanten hadden niet zozeer een klantenkring als wel een gehoor, om niet te zeggen: onderdanen. In de tweede helft van de negentiende eeuw veranderde de verhouding tussen dominees en gemeenteleden evenwel van karakter. Vandaar dat verderop in dit boek (zie vooral hoofdstuk 8) de cliëntèle ten tonele verschijnt.

Beroepsontwikkeling is een proces dat zich grotendeels in de openbaarheid voltrekt. Ik zal daarom minder gebruikmaken van archiefmateriaal dan van gepubliceerde, liefst seriële bronnen. Welke dat moeten zijn, is niet bij voorbaat te bepalen: ieder deelonderzoek vergt een eigen benadering. Drie themaclusters zullen zeker aan de orde komen: opleiding, werkzaamheden en bezoldiging. Vooral aan het eerstgenoemde zal ik veel aandacht besteden; niet omdat ik ervan overtuigd zou zijn dat een beroep een kwestie van kennis is maar omdat negentiende-eeuwse, hervormde predikanten zelf hun identiteit vooral ontleenden aan hun academische opleiding. Teneinde een beeld te schetsen van het leven dat ze leidden, begin ik echter met een ander aspect: hun werkzaamheden.

‘VOOR PREEKSTOEL EN GEMEENTE’¹
 PREDIKANTSWERK IN DE NEGENTIENDE EEUW

Wat nu dit heyligh Ampt is medebrenghende / konnen wy lichtelick uyt den naem selfs afnemen. Want gelijckerwijs het werck van een gemeen herder is / een kudde die hem is bevolen te weyden / te leyden / voor te staen ende te regeeren: Also gaet het oock toe met dese geestelicke Herders die gestelt syn over de Gemeynthe die Godt beroept tot de saligheyt / ende houdt voor schapen syner weyde. Nu is de weyde waermede deze schapen geweydet worden / niet anders dan de verkondiging des Godtlickken Woorts / met de aenklevende bedieninge der Gebeden / ende der heylige Sacramenten. 't Selve Woort Godts is oock de staf daer mede de kudde geleydt ende geregeerd wordt.²

Hoe uitgesproken het imago van ‘de dominee’ ook is, hoe sterk zijn ambt tot de verbeelding mag spreken, buitenstaanders hebben vaak geen helder beeld van zijn doordeweekse werk. Wat doet een dienaar des Woords voor de kost? Waar brengt hij de dag mee door? Waar het hedendaagse predikanten betreft, kan die vraag nauwkeurig worden beantwoord. Evenals in de Verenigde Staten is namelijk ook hier te lande gedetailleerd onderzoek gedaan naar de tijdsbesteding van predikanten.³ Dit leert allereerst dat dominees lange dagen maken. Volgens het recentste en meest grootschalige onderzoek werken ze, naar eigen zeggen althans, gemiddeld zo’n 58 uur per week.⁴ Slechts een op de negen hervormde predikanten met een volledige aanstelling werkt korter dan 45 uur, terwijl drie van de tien meer dan zestig uur maken. De werkweek van gereformeerde dominees is gemiddeld nog iets langer.

Deze uren worden voor ruim een kwart besteed aan de bekendste ambts-taak, het voorbereiden en leiden van de eredienst. Dominees heten dus nog met recht *predikanten*, al worden ze ook — veel meer dan vroeger — geacht aandacht te besteden aan gezangen, gebeden en andere rituelen. De oecumenische beroepsnaam *pastor*, in gebruik sinds de jaren zestig, is niet minder op zijn plaats, want aan het bezoeken en ontvangen van individuele gemeenteleden zijn predikanten bijna evenveel uren kwijt. Iets minder tijd besteden ze ge-

middeld aan 'vorming en toerusting': godsdienstonderwijs op scholen of in kerkelijk verband (catechisatie), het leiden van gespreksgroepen, cursussen en dergelijke. Voor zover het daarbij om volwassen gemeenteleden gaat, worden deze werkzaamheden ook wel gerekend tot de rubriek 'gemeenteopbouw'. Sinds 1968 zijn predikanten — gereformeerden tenminste — daar aanzienlijk meer tijd aan gaan besteden. Dat ging ten koste van de zorg voor zichzelf: in 1988 werd aan 'studie en spiritualiteit' slechts een tiende van de werktijd besteed, half zoveel als twintig jaar daarvoor. Aan bestuurlijke en organisatorische taken in en buiten de gemeente is de gemiddelde dominee nog steeds ongeveer evenveel tijd kwijt. De resterende uren gaan op aan bezigheden op het gebied van 'oecumene', 'kerk en samenleving', 'publiciteit', 'diaconaat' en 'collegiale contacten'.

Deze onderzoeksuitkomsten zeggen uiteraard niets over de tijdsbesteding van predikanten in de vorige eeuw. Sommige van de genoemde activiteiten waren toen in het geheel niet aan de orde. De meeste ambtstaken van hedendaagse predikanten zijn echter zo oud als het beroep zelf. Menno Simons, de aartsvader van de Nederlandse doopsgezinden, noemde in 1539 het verkondigen van het evangelie, het bedienen van de sacramenten en het uitoefenen van herderlijke zorg en tucht. Hoewel zestiende-eeuwse 'gereformeerden' er een andere, veel hogere opvatting van het predikambt op na hielden, konden ze met deze omschrijving instemmen: de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* (1561, artikel 30) omschreef de taak van de 'dienaren of herders' als de prediking van het Woord Gods, bediening van de sacramenten en herderlijke zorg (met inbegrip van hulp, troost en tucht). Het iets jongere 'formulier' voor de bevestiging van de dienaren des Woords (1586) voegde daaraan toe: 'de openbare aanroeping des naams Gods te doen vanwege de geheele gemeente'.⁵

Het uitdrukkelijk vermelden van deze laatste ambtstaak, het voorgaan in gebed, duidt erop dat 'gereformeerde' predikanten vanaf het eind van de zestiende eeuw niet alleen geroepen waren om hun eigen kudde te hoeden. Als dienaren van 'de publieke kerk' bekleedden ze een openbaar ambt, tot heil van de hele natie. Ook negentiende-eeuwse hervormde predikanten preekten niet enkel voor eigen parochie. De Bataafse Revolutie had weliswaar scheiding van kerk en staat gebracht maar geen definitieve terugdringing van de dienaren der 'voormaals heersende kerk' uit het maatschappelijk leven. Hun sociale positie was in de vroege negentiende eeuw minstens zo prominent als ten tijde van de Republiek (zie hoofdstuk 2). Daardoor behield hun 'taak', 'rol' of 'functie' lange tijd een vrij diffuus karakter: van een precieze afbakening van taken of werkzaamheden was geen sprake.

Dit ongedifferentieerde karakter van hun beroep hadden Nederlandse hervormde predikanten gemeen met hun ambtsbroeders overzee: ook de *clergyman* van de achttiende- en negentiende-eeuwse Church of England was 'much,

very much, to society round him'. Toch slaagde Anthony Russell erin een glasheldere historisch-sociologische studie te schrijven over het takenpakket van Anglicaanse predikanten en de verschuivingen die zich daarin voltrokken. Dat was onder andere aan de bronnen te danken: het onderzoek steelt op de analyse van een honderdtal handboeken voor beginnende predikanten. In deze adviesliteratuur, vaak geschreven door eenvoudige dorpspredikanten, stond te lezen wat een *parson* (aangesteld als *rector*, *vicar* dan wel *curate*) te doen en te laten had.

Wie zich, aangestoken door dit succes, aan het schrijven van een soortgelijke studie over negentiende-eeuwse, *Nederlandse* predikanten zet, staat een teleurstelling te wachten: de bronnen waar Russell uit putte, ontbreken hier te lande. Over het predikantenberoep zijn ook in Nederland weliswaar talloze beschouwingen, hand- en adviesboeken geschreven maar het gros daarvan verscheen in de achttiende en de twintigste eeuw. In de vroege negentiende eeuw was dit soort geschriften vrijwel absent. Dat is een tegenvaller maar ook een vondst. De overvloed van dit materiaal in Engeland hangt namelijk samen met een zwak punt van het predikantschap in de Anglicaanse kerk: tot ver in de negentiende eeuw was daar geen specifieke opleiding voor vereist. Wie in de Church of England tot predikant gewijd wilde worden, hoorde weliswaar gestudeerd te hebben maar niet per se in de godgeleerdheid: classici, wijsgeren en zelfs natuurkundigen waren even welkom. Na het ontvangen van de wijding moest menig Anglicaans predikant het vak nog helemaal leren. Daarbij kwam een handboek vast goed van pas.

In Nederland was de toelating tot het predikambt heel anders geregeld. Alleen al door het ontbreken van bisschoppen was niet wijding, maar opleiding het criterium. Sinds de oprichting van de universiteit van Leiden (1575) werd iedere 'gereformeerde' predikant geacht een godgeleerde te zijn. Ten tijde van de Republiek lijkt met die eis weleens de hand te zijn gelicht maar in de negentiende eeuw werd er strikt aan vastgehouden.⁶ Nederlands-hervormde predikanten hadden voor dominee geleerd; ze waren universitair geschoold tot de predikdienst (zie hoofdstuk 2 en 3). Vandaar dat ze geacht werden het zonder adviesboekjes te kunnen stellen. Als er al richtlijnen voor de praktijk gegeven moesten worden verwachtte men die niet van dienstdoende predikanten — zoals in Engeland — maar van de hoogleraren in de theologische faculteit.

Nu gaven deze hooggeleerden vanouds inderdaad enig onderwijs in de *practica* van het predikambt; sommigen maakten daar echt werk van.⁷ De 'praktische theologie' had echter lang niet de verheven positie die de Duitse theologiefilosof Friedrich Schleiermacher in zijn *Darstellung des theologischen Studiums* (1811) voor haar had ingeruimd. Pas na het midden van de eeuw, in de jaren 1851-1855, verscheen het eerste Nederlandse handboek voor *Practische Godgeleerdheid*, geschreven door de Groningse hoogleraar Willem Muurling.⁸ Tot die tijd deed

men het met vertalingen van buitenlandse, meest Duitse handboeken⁹ en met Carolus Boers' *Handboek voor jonge predikanten* (1807, 1820). Losse adviezen waren te vinden in de *Kerkelyke Raadvrager en Raadgever* (1819-1843; grotendeels een reeks collegedictaten van de Utrechtse hoogleraar J. Heringa Ezn.) en in tijdschriften als de *Bijdragen ter bevordering van de kennis en verbetering van den Godsdienst, het Leeraarsambt en het Kerkelijk Bestuur*, uitgeven door H.W.C.A. Visser.¹⁰ Het enige andere *Handboek voor predikanten...* dat in deze jaren verscheen, was een verzameling van synodale reglementen en verordeningen. Ook deze geven overigens geen duidelijk beeld van de werkzaamheden die van de herders en leraars werden verwacht; het *Reglement voor de Kerkeraden* (1824) wijdde slechts zeven artikelen aan 'de bijzonder pligten der Predikanten'. De herziene versie, van 1857, kon met even weinig artikelen toe.¹¹

Ondanks deze betrekkelijke schaarste aan bronnenmateriaal zal ik in de volgende paragrafen trachten te schetsen wat vroeg negentiende-eeuwse hervormde dominees geacht werden te doen, en welke verschuivingen zich in dat takenpakket voltrokken. Ik zal daarbij minder aandacht besteden aan de theologische inhoud en culturele betekenis van hun werk dan aan de sociale implicaties daarvan: met wie, welke 'relevante anderen' kregen dominees in hun ambtspraktijk te maken? En wat konden ze maken, in verhouding tot deze of gene? Een volledig antwoord op deze vragen pretendeer ik geenszins te geven; wat hier volgt is niet meer dan een verkenning van het sociale universum waarin predikanten gestalte gaven aan hun beroep.

KANSELWERK

Preken was vanouds de voornaamste ambtstaak van een dienaar des Woords. Het was de taak die in geval van ziekte of vacature altijd werd waargenomen door collega's uit de 'ring'. Handboeken en beschouwingen over het predikambt begonnen gewoonlijk met de 'leerrede', zoals de preek vaak genoemd werd. Willem Muurling liet zijn *Practische Godgeleerdheid* aanvangen met de catechetik maar ook hij had de preek hoog.¹² Hij noemde haar 'het hoogste wat een mens kan voortbrengen', 'mededeling van het edelste en heiligste, dat een mensch heeft of hebben kan'.¹³ Een anonieme journalist koos nog lyrischer be-
woordingen:

Wat de zon is voor den aardbodem, is, in zekeren zin, de kansel voor de kerk; wij bedoelen voor dat gedeelte, waar de louterende Hervorming hare regten laat gelden. — Licht, leven en kracht ontvangt de kerk van den welbemanden, niet alleen welbemanden kansel. Daar herleeft het woord des Heeren, en werpt in veelvoudige straalbreking, zijnen gloed in de geopende harten en bereidvaardige gemoederen. Waar de najaarsnevel

de zonnescijf omfloerst, is het kil en koud op de aarde; waar de kansel zwijgt, is het leven der kerk verduisterd.¹⁴

Het belang dat aan de preek werd gehecht blijkt ook uit zijn plaats in de hervormde eredienst; de meeste andere liturgische elementen fungeerden slechts als omlijsting. Zo bevatte de in 1807 ingevoerde bundel *Evangelische Gezangen* niet minder dan vijf liederen ‘vóór’, en twee ‘na de predikatie’. Vooraf kon een predikant zijn gemeenteleden bijvoorbeeld laten zingen:

Uw eer, ons heil zij 's Leeraars doel,
Verwek in hem een warm gevoel
Tot krachtig spreken, vurig bidden;
Gij hebt ons immers zelf verklaard:
'Al waar men in Mijn naam vergaart,
Daar ben Ik zelf ook in uw midden.'¹⁵

Het gros van de vroeg negentiende-eeuwse predikanten hield twee keer per zondag een ‘kerkelijke redevoering’: 's morgens een over een tekst uit de bijbel en 's middags of 's avonds over een afdeling van de Heidelbergse catechismus. Sommigen leidden daarna ook nog een ‘publieke catechisatie’ of een ‘bijbeloefening’.¹⁶ In de steden, vooral de grote steden, werden bovendien doordeweekse kerkdiensten gehouden. In Amsterdam waren er tot ver in de negentiende eeuw zes ‘weekbeurten’, waarvan twee 's ochtends vroeg en twee in de vooravond. Sommige van deze beurten dienden speciale doeleinden, zoals het inzegenen van huwelijken of het voorbereiden op de belijdenis. Andere leken bedoeld voor groepen die in de zondagmorgendienst niet aan hun trekken kwamen of dan niet in de gelegenheid waren om naar de kerk te gaan.¹⁷ Dat laatste gold bijvoorbeeld voor huispersoneel of voor hen die van de bedeling leefden: 's ochtends vroeg hoefde geen plaatsengeld te worden betaald. Toen de Amsterdamse koopmanszoon Jan Pijnappel op hemelvaartsdag 1808 voor het eerst een vroegdienst bijwoonde, trof hij daar een heel andere ‘sorteering van mensen’.¹⁸ Een bijzonder publiek was uiteraard ook te vinden in de ‘wezen-’ en ‘garnizoensbeurten’ die sinds 1817 in sommige steden werden gehouden. De kerk was dan voor een groot deel gevuld met meisjes of mannen in uniform, die verplicht de dienst bijwoonden. In de Utrechtse garnizoensdiensten werd de kerkzang niet begeleid door een orgel — dat ontbrak in de Buurkerk — maar door een militaire kapel.¹⁹

In vroeg negentiende-eeuws Amsterdam werden er al met al ruim dertig gewone hervormde kerkdiensten per week gehouden. Een overzicht daarvan — met vermelding van aanvangstijden, voorgangers en te behandelen stof — werd wekelijks gedrukt. Hoe wijd deze ‘predikbeurten-’ of ‘domineesbriefjes’

zondag dus gewoonlijk slechts één preekbeurt.²³ In de meeste andere, kleinere gemeenten werden predikanten toen nog geacht om 's zondags twee keer te preken. Maar in de loop van de negentiende eeuw veranderde dat. Het dagelijks bestuur van de hervormde synode, de Algemeene Synodale Commissie, constateerde in 1829

[...] dat de godsdienst-oefeningen des namiddags oneindig minder worden bezocht dan voorheen, en dat er zelfs gemeenten zijn, waar men schijnt te moeten vooruitzien, dat dezelve geheel te niet zullen gaan; vooral zijn de hoogere standen der maatschappij nalatig in het bijwonen van dezelve [...]²⁴

Sommigen aarzelden niet om de oorzaken van dit verzuim aan te wijzen: gemeenteleden zouden een afkeer hebben ontwikkeld van de Heidelbergse catechismus.²⁵ In de namiddagbeurten werd vanouds namelijk gepreekt over dit uit de Palts afkomstige leerboek dat ook in Nederland canonieke status had verworven. De nationale synode van 1586 had voorgeschreven dat predikanten het ieder jaar moesten doorwerken.²⁶ Tot het midden van de negentiende eeuw hield men vast aan die regel. Zo verwierp de synode van 1831 een voorstel om de middagdienst af en toe te besteden aan een bijbeloefening. Bij de schriftelijke kerkvisitatie werd steevast gevraagd of de plaatselijke predikant wel over de catechismus preekte. Maar in het nieuwe enquêteformulier dat in 1859 werd ingevoerd, ontbrak deze vraag. Sommigen concludeerden daaruit dat de catechismuspreek nu officieel was afgeschaft. Aanvankelijk ontkende de synode dit maar in 1863 bepaalde zij alsnog dat predikanten 'zoowel bij de leiding der openbare godsdienstoefening in 't algemeen, als met betrekking tot het gebruik der Heidelbergsche catechismus, naar eigen oordeel te rade [mochten] gaan met de godsdienstige behoefte der gemeente'. In veel plaatsen werd toen de catechismusprediking definitief afgeschaft. Volgens sommige orthodoxen was dat eigenlijk maar goed ook: het preken over de catechismus was bij sommige predikanten ontaard in het weerspreken daarvan.²⁷

Slechts zelden kwam er in plaats van de catechismuspreek een ander soort kerkdienst, een 'bijbeloefening', 'lezing' of 'bidstond'.²⁸ Gemeenteleden leken steeds minder bereid om op zondag twee, laat staan drie keer naar de kerk te gaan. Naar sommigen vermoedden was dit een gevolg van de opkomst van nieuwe eetgewoonten en alternatieve vormen van vrijetijdsbesteding, zoals de 'pleziertrein' die vanaf 1858 's zondags op enkele spoorlijnen reed.²⁹ Anderen echter weten het verlopen van de namiddagbeurten aan gemakzucht van de predikanten:

[...] een vaste voorwaarde van al deze heren is: — eenmaal preken.

Alsof een kloeke, sterke jonge man met eenige wil geen tweemaal voor de gemeente zou

kunnen optreden!!! Dominee! ik vind een op zondagmiddag, met stok en sigaar gewapenden jongen Dominee eene stuitende verschijning.³⁰

Of het nu aan de dominees of aan de gemeenten lag, in veel plaatsen verdwenen de middagdiensten geheel of gedurende de zomermaanden (als er veel werk op het land was). Hetzelfde lot trof de weekbeurten.³¹

Ook als ze slechts een keer per week preekten, waren (vroeg) negentiende-eeuwse predikanten veel tijd kwijt met hun kanselwerk. Dat kwam allereerst doordat ze geacht werden uit het hoofd te preken. Gemeenteleden hadden vaak weinig waardering voor het gebruik — in zwang geraakt sinds het laatste kwart van de achttiende eeuw — om een geheel uitgeschreven tekst voor te dragen. Ze zagen liever dat een predikant op zijn geheugen vertrouwd, ondanks de risico's van dien:

De dominee van Urk

Die zou op Schokland preken

Maar door het bulderen van de zee

Had hij zijn preek vergeten.³²

In negentiende-eeuwse 'homiletische' literatuur werd predikanten aanbevolen om noch van papier, noch voor de vuist weg, maar uit het hoofd te preken. Dat maakte hun voordracht levendig, zonder dat dit ten koste ging van de inhoudelijke kwaliteit, zoals bij geïmproviseerde preken. Deze raad lijkt gehoor te hebben gevonden. Volgens Willem Muurling preekten rond het midden van de negentiende eeuw de meesten weliswaar 'van het geschrift', maar hij tekende daarbij aan dat 'hun getal in de laatste jaren allengs kleiner is geworden'.³³ Het memoriseren van de preek was tijdrovend; de zwager van eerdergenoemde Jan Pijnappel begon er al op vrijdagavond mee. Van Oosterzee schatte dat predikanten er aanvankelijk zo'n vier à vijf uur mee kwijt waren.³⁴

Preken waren voorts tijdrovend doordat ze zo lang waren, veel langer dan in Engeland en de Scandinavische landen, waar ze vaak maar een kwartier in beslag namen, of in Duitsland, waar een halfuur de norm was. Rond 1800 duurde een gewone hervormde kerkdienst — althans in steden als Amsterdam, Dordrecht en Groningen — niet minder dan twee uur. Minstens de helft van die tijd werd besteed aan de leerrede. Een eeuw later was dit nog steeds de norm, vertelt Van Oosterzee. Pleidooien voor preken van slechts een halfuur noemde hij overdreven.³⁵

Gewoonlijk moesten predikanten dus een heel uur vullen. De meesten lijken daar geen moeite mee te hebben gehad; ze moesten zelfs worden afgeremd om niet nóg langer door te gaan. Al in 1574 had de provinciale synode van Dordrecht haar predikanten vermaand om 'haer toehoorders met te langhen pre-

In de vroege negentiende eeuw werd de kerk een gehoorzaal. Zo maakten stoelen veelal plaats voor vaste banken. De cirkelvormige opstelling was vooral populair in Twente en de Achterhoek. Interieur van de Grote Kerk in Hengelo (O.). Foto: Historisch Museum 'Oald Hengel'.

dicken niet te beswaren, ende haer predicatien boven d'wre soo veel muegghe-
lick is, niet te vertrecken'.³⁶ In veel gemeenten had men een zandloper aan de
kansel bevestigd en waren maximumtijden vastgesteld door kerkenraad of
magistraat. Predikanten die de limiet (meestal anderhalf uur) overschreden,
kregen een forse boete.³⁷ Veel effect schijnen zulke maatregelen niet te hebben
gesorteerd, want de klachten over lange preken hielden aan.

Het voorbereiden van een leerrede kostte uiteraard tijd. In zijn eerste ge-
meente besteedde Van Oosterzee er niet minder dan drie dagen per week aan.
Van de resterende dagen bracht hij er een door met catechisatie en ziekenbe-
zoek en twee met 'vrije studie'. Voor huisbezoek en 'gezellige omgang' ruimde
hij dagelijks enkele uren in. H. M. van Nes, die in de jaren 1880 predikant werd,
besteedde de maandag aan het schrijven van de catechismuspreek, de dinsdag
aan het geven van catechisatie en de woensdag aan het opstellen van de zon-
dagmorgenpreek.³⁸ Sommigen ervoeren het voorbereiden van de preek als een
grote last:

In mijn machteloosheid tot het werk der prediking, ging ik dikwerf plat op den vloer van mijn studeerkamer liggen en klaagde God mijn nood.

Of ook ging ik naar buiten bij 't gruwelijkst weder en draafde onder wind en regenvlagen door de bosschen om mijn dorren geest afleiding en prikkeling te verschaffen.³⁹

Het eerste probleem was de *inventio*⁴⁰, het bedenken van een treffend onderwerp en het vinden van een passende tekst (in die volgorde). In tegenstelling tot hun Duitse ambtsbroeders hoefden Nederlandse hervormde predikanten zich niet te houden aan een rooster van jaarlijks te behandelen bijbelteksten. 'Die Sondaegsche Evangelien diemen int pausdom pleech te gebruijcken, en sullen niet ghepredickt worden,' had de provinciale synode van Dordrecht in 1574 bepaald.⁴¹ Het alternatief dat ze had voorgesteld, het 'oordentlick na malcanderen wtlegghen' van een heel bijbelboek, was in de achttiende en negentiende eeuw echter nauwelijks meer in gebruik.⁴² Benthem Reddingius ried het uitdrukkelijk af: 'verandering van spijs doet eten,' vond hij.⁴³ Alleen door-deweeks en op zondagmiddag of -avond wilden hervormde predikanten nog weleens een 'kapittelpreek' houden. In sommige gemeenten werkten ze aan de hand van een vernuftig rooster in de loop van enkele tientallen jaren de hele bijbel door. Ook voor de christelijke feestdagen en voor de lijdenstijd werd in grote steden vaak gepreikt volgens een vast tekstenrooster, dat in gedrukte vorm verkrijgbaar was. Theologiestudenten kregen speciale colleges exegetisch over deze 'feest- en lijdensstoffen' en er verschenen afzonderlijke preekhandleidingen over.

Voor gewone zondagochtendiensten moesten predikanten zélf een tekst zien te vinden. In zijn semi-autobiografische novelle *De Pastorie te Mastland* (1843) beschreef Van Koetsveld hoe hij, als jong predikant, daar de hele maandag en dinsdag op zat te zwoegen.⁴⁴ Een helpende hand bood de Amsterdamse predikant Willem Broes met zijn *Tekstenrol* (1847, 1852³), een 'postille' waarin hij, naar Engels voorbeeld, teksten suggereerde — voorzien van exegetische en homiletische wenken — voor alle christelijke, nationale en huiselijke feest- en gedenkdagen. Broes kantte zich tegen 'mottopreken', waarin de tekst niet meer dan een aanleiding voor het betoog was. Het bekendste voorbeeld daarvan waren de 145 preken die de achttiende-eeuwse, piëtistische predikant Bernardus Smytegelt had gehouden over 'het gekrookte riet' (Jesaja 42:3). Sommige predikanten waren gespecialiseerd in preken over losse woordjes als 'heden', 'hier' en 'ga'. Van Oosterzee moest daar niets van hebben; hij stelde als eis 'dat de stof, hoe kort ook, een gesloten volzin vorme'.⁴⁵ Verder beval hij aan om vooral uit het *Nieuwe* Testament te preken, over een vers dat de toets der tekstkritiek kon doorstaan.

Van belang was uiteraard ook de strekking van de tekst. Muurling beklemtoonde dat tekst en onderwerp van de preek gekozen moesten worden met in-

achtneming van ‘de behoefte en vatbaarheid’ van de gemeente, de tijdsomstandigheden, het kerkelijk jaar, de rijkdom van de stof en de opeenvolging van preken. Predikanten die om stof verlegen zaten, konden volgens hem het best putten uit hun eigen ervaring: ‘De beste preken voor de Gemeente worden door de Gemeente zelve aan de hand gegeven.’⁴⁶ Van Oosterzee stemde daar van harte mee in. Collega’s om een geschikte tekst vragen had volgens hem geen zin: ‘Even goed kon men van een vriend verlangen, dat hij naar eene vrouw voor ons omzag.’⁴⁷ Met die vergelijking bedoelde hij echter niet dat predikanten alleen op hun gevoel af moesten gaan; willekeur moest worden vermeden. Hoe moeilijk het kiezen van een tekst ook mocht zijn, het bood grote voordelen: predikanten hadden zo de mogelijkheid om in te spelen op actuele gebeurtenissen of plaatselijke (wan)toestanden. Er zijn talloze anekdotes over de wijze waarop ze die vrijheid misbruikten. Een van de bekendste verhaalt van een gemeente waar twee predikanten stonden die slecht met elkaar overweg konden. Toen een van beiden naar elders vertrok, hield hij een afscheidspraak over Genesis 22:5a. De achterblijver sloeg terug met een leerrede over Job 39:8.

Een goede preek bestond gewoonlijk uit drie delen: eerst een verklaring van de tekst in kwestie, vervolgens een uiteenzetting van de voornaamste geloofswaarheden waar deze aan raakte en ten slotte een toepassing daarvan op het leven van de hoorders.⁴⁸ Zeventiende- en achttiende-eeuwse ‘leraars’ hadden volgens een iets ander stramien gepreekt: na een inleiding (*exordium*), ontleedden ze de tekst in kleine elementen (*dispositio*) die ze vervolgens stuk voor stuk verklaarden (*explicatio*) en toepasten (*applicatio*). Vooral van de *dispositio* hadden ze werk gemaakt: met behulp van Romeinse en Arabische cijfers, Latijnse, Griekse en Hebreeuwse hoofd- en kleine letters hadden ze de paragrafen, subparagrafen en subsubparagrafen van hun betoog onderscheiden.⁴⁹ Volgelingen van de Utrechtse hoogleraar Gijbertus Voetius hadden deze structuur vooral benut voor het punt voor punt uiteenzetten van de rechte leer. Hun leerredenen hadden het aanzien van een dogmatisch *systema* in een notendop. De volgelingen van de Leidse hoogleraar Johannes Coccejus daarentegen hadden vooral werk gemaakt van de exegese. Maar ook zij waren ‘analytisch’ te werk gegaan: woord voor woord hadden ze de tekst uiteengerfeld en toegelicht. Coccejanen van ‘de Leidse school’ hadden daarbij vooral aandacht besteed aan grammaticale en semantische eigenaardigheden, hun broeders van ‘de Francker school’ daarentegen hadden zich beijverd in het ontcijferen van de zinnebeeldige betekenis van ieder tekstelement.⁵⁰ De resultaten van deze duidingsarbeid waren soms ronduit verbluffend:

Zo hoorde ik eens eene Predikatie van zeker Dominé Kokurooijer voorzeggen, over deeze woorden: *De wyn verheugt het hart, en het geld maakt alles goed.* De uitlegging was *est, est, est.* Want de eerwaarde Man beweerde, dat Salomo daar als Profeet gesproken had, en dat

het geld, 't welk alles goed maakte, niets anders was dan — *de volmaakte verdienste van Christus*, enzovoort.⁵¹

Dit staaltje hogere uitlegkunde citeerden Elisabeth Wolff en Agatha Deken, die ook elders veel aandacht besteedden aan de preektrant van hun tijd. Hun belangstelling was alleszins verklaarbaar: Wolff was een predikantsweduwe en bovendien een schoonzuster van de vooruitstrevende Leidse hoogleraar Ewaldus Hollebeek, die zich sinds enkele decennia sterk maakte voor vernieuwing van de prediking. In 1768 had hij een verhandeling *Over de beste wijze van prediken* gepubliceerd, waarin hij een lans had gebroken voor de 'Engelse', 'synthetische' methode. Deze kwam erop neer dat de predikant een korte verklaring gaf van slechts enkele kernwoorden, vervolgens de hoofdgedachte van de tekst duidelijk uiteenzette en deze toepaste op het leven van de toehoorders. Deze methode zou beter geschikt zijn voor het effect dat nu van een preek verwacht werd: kennisoverdracht en morele vorming.⁵² Hollebeek was niet de eerste Nederlander die deze methode aanbeval; doopsgezinde, lutherse en remonstrantse predikanten pasten haar al enige tijd met succes toe. Juist daarom stond ze bij veel 'gereformeerden' in een kwade reuk. Naar zij meenden, was deze manier van preken te weinig 'bediening des Woords': predikanten zouden hiermee te ver van de tekst afdwalen.

In het laatste kwart van de achttiende eeuw was een mengvorm van analytische en synthetische preekwijzen totstandgekomen die in brede kring ingang had gevonden. Daardoor wonnen de preken aan eenvoud, samenhang en praktische relevantie. Predikanten vermoeiden hun gehoor niet langer met vertoon van geleerdheid — Griekse of Hebreeuwse citaten, oudheidkundige weetjes, grammaticale of wijsgerige spitsvondigheden — terwijl ze meer aandacht besteedden aan communicatieve aspecten als taal, stijl en woordkeus.⁵³ Vroeg negentiende-eeuwse kanselredenaars zochten hiermee aansluiting bij het algemeen-beschaafde ideaal van 'welsprekendheid' (zie hoofdstuk 5). Deze kunst werd geperfectioneerd door de Leidse hoogleraar J.H. van der Palm en zijn remonstrantse leerling Abraham des Amorie van der Hoeven.⁵⁴ Hun preken werden niet alleen graag aangehoord maar ook aandachtig gelezen: beiden lieten tientallen leerredenen drukken. In de negentiende eeuw werd dat laatste gebruikelijk; vooral bevestigings-, intrede-, afscheids- en jubileumpreken vonden hun weg naar de drukpers. Voor predikanten was het uitgeven van leerredenen (of andere geschriften) een aardige bijverdienste die hun — als ze hun preken geheel uitschreven alvorens ze te memoriseren — weinig tijd hoefde te kosten (zie hoofdstuk 7). Het lezen of voorlezen van een gedrukte preek fungeerde vooral in de hogere standen als huiselijk alternatief voor de kerkgang.⁵⁵ Maar een echte preek moest je toch zien én horen.

Verhandelingen over de 'kanselwelsprekendheid' besteedden niet alleen

aandacht aan de inhoud en opbouw van de preek, maar ook aan de wijze waarop ze ten gehore werd gebracht. Niet minder dan het stemgebruik van de predikant zouden zijn mimiek, zijn houding en gebaren van belang zijn. Gaven immers ook deze niet blijk van zijn beschavingspeil? Een kanselredenaar als de Waalse predikant Athanase Coquerel werd bewonderd om de elegante wijze waarop hij met één elleboog op de rand van de preekstoel leunde. Volgens Boers dienden predikanten zich vooral *deftig* op te stellen; ze moesten niet te veel heen en weer bewegen, het hoofd niet te veel buigen en de armen niet te ver uitspreiden, ‘alsof men zich in het zwemmen oefende’.⁵⁶ Verder ried hij aan om de rechterhand niet boven ooghoogte te verheffen, en de linkerhand voornamelijk te gebruiken voor het onderstrepen van afkeuring.⁵⁷ Ook waar- schuwde hij tegen ongerijmde gebaren,

[...] bij voorbeeld, Jezus, aan het kruis, met zaamgevouwene handen te doen bidden, of hem Joannes en zijn Moeder met den vinger te laten aanwijzen.⁵⁸

De gesticulatie moest dus ‘natuurlijk’ zijn, maar ook weer niet té: het mocht geen pantomime worden. Dat vond ook de dominee-dichter Eliza Laurillard, die een typische ‘Nuts-voorzetting’ publiceerde over dit onderwerp. Als afschrikwekkend voorbeeld van dramatische voordrachtskunst noemde hij een kanselredenaar die herhaaldelijk preekte over het wonderverhaal van Jezus die een legioen duivels uitdrijft door ze in een kudde varkens te laten varen (Markus 5:1-20):

[...] dan bootste hij vooreerst met een op en neêr schuddend lijf het rennen na van de verschrikte varkens, en als hij dan zei: ‘Toen ploften ze allen van de rots af in zee,’ bleef hij over den rand van den preekstoel nog een poos naar de denkbeeldige zwijnen in de diepte staan kijken. — Niets aardig voor de juffrouwen, die dan onder hem zaten.⁵⁹

De gesticulatie kon echter ook te weinig kleurrijk zijn:

Ik heb een prediker gekend, die er, wèl beschouwd, niet veel meer dan één gebaar op nahield, — dit, dat hij met de eentonige regelmaat van een klokslinger telkens om beurten de opene rechterhand rechts en de opene linkerhand links uitstreckte, zóó, dat velen, niet onnatuurlijk, er deze vertaling aan gaven: ‘daar heb *jij* een een schep en daar heb *jij* een schep; en nou *jij* nog eentje, en *jij* ook nog eentje.’⁶⁰

Levendige gesticulatie gaf de preek een aanschouwelijk karakter; dat bood enige compensatie voor de vaak nogal geringe verstaanbaarheid. Vooral in grote, goedgevlude stadskerken hadden veel predikanten er alleen al *fysiek* moeite mee om gehoor te vinden. Aangezien alleen het klankbord boven hun hoofd

hun stem versterkte, moesten ze een enorme keel opzetten. Dit stelde een harde grens aan de carrièremogelijkheden van predikanten: wanneer ze vakinhoudelijk 'rijp' waren voor een grote gemeente, kon hun stem dat soms al niet meer aan (zie hoofdstuk 7).

Zelfs jonge kanselredenaars met 'een krachtig orgaan' waren zelden tot in de achterste hoekjes van het kerkgebouw te verstaan. Armlastige gemeentelieden, die daar een gratis plaats toegewezen kregen, hoorden vaak slechts de galm. De fysieke verstaanbaarheid van de dominee was dus niet slechts een kwestie van leeftijd, maar ook van klasse. Daarnaast hing ze af van het geslacht van de kerkgangers: meestal zaten de vrouwen dicht bij de kansel, op stoelen in het ruim, en de mannen verderop, op banken langs de muren.⁶¹ Bij de keuze van een nieuwe predikant was de draagwijdte van diens stem een belangrijk punt van overweging. In zijn humoristische roman *Het leesgezelschap te Diepenbeek* (1847) beschreef Petrus van Limburg Brouwer hoe men in zijn fictieve dorp de meest begaafde kandidaat selecteerde. Bij iedere 'proefpreek' liep een van de ouderlingen de kerk uit, tot het punt waar hij de kandidaat niet meer goed kon verstaan, en stak daar een stokje in de grond. De keus viel uiteindelijk op hem 'wiens stokje het verste stond'.⁶²

In veel kerken was het aan het begin van de dienst nog een drukte van belang. Wie geen stoel of bank had gehuurd kon namelijk van het begin van de laatste voorzang tot het *votum* een overgebleven plaatsje innemen. In de Amsterdamse kerken was men dan alleen een klein bedrag verschuldigd aan de 'stovenzetster-plaatsenbewaarster', die een plaats aanwees en eventueel een stoof onder de voeten schoof. In een van zijn humoristische versjes liet de volksdichter W.J. van Zeggelen zo'n hulpkracht beschrijven hoe ze aan de kost kwam:

[...] eer de nazang eindigt,
Dan draaf ik langs de rij,
en 'k houd ('t is wel niet stichtend,
Maar 't moet zoo) 't handje bij.⁶³

Al die bedrijvigheid in de kerk was natuurlijk niet bevorderlijk voor de verstaanbaarheid van de predikant. Deze had bovendien te lijden onder de collectanten die — vooral in grote gemeenten — tijdens de preek hun rondgang maakten. 'Het is onberekenbaar, hoe veel de inzameling der armen onder de Leerrede de aandacht der meeste menschen stoort,' schreef Benthem Reddingius.⁶⁴ Dat was vooral het geval in Amsterdam, waar belletjes aan de collectezakken hingen om de aandacht van de kerkgangers te trekken. Vergeefs trachtte een van de predikanten om deze te laten vervangen door kwastjes. Maar toen Hendrik Pierson predikant werd in de Vluchtheuvelkerk te Zetten, schafte hij alles wat storen kon af:

Er was geen kollekte. Er waren geen bankopsluiters, geen stoelenzetters of -zetsters, men behoefde geen dubbeltje 'plaatsengeld' te betalen.⁶⁵

Zelfs als het stil was in de kerk vonden predikanten niet altijd gehoor; menig kerkganger had moeite om zijn aandacht bij de preek te houden. Als men de vele anekdotes, verhalen en versjes hierover mag geloven, vielen gemeenteleden dikwijls tijdens de preek in slaap. Van Koetsveld beschreef hoe er in *Mastland* nauwelijks geluisterd werd naar het tweede, betogende deel van zijn preek. Zodra hij de tekst had verklaard, dommelde een groot deel van de 'toehoorders' in, om pas te ontwaken bij de toepassing — die men in deze gemeente staande placht aan te horen.⁶⁶ Ook gemeenteleden die hun ogen open hielden, hadden hun hoofd er niet altijd bij. Zo voerden Wolff en Deken een huisvrouw ten tonele die in de kerk vooral zat te kijken

[...] of de Kerkkroonen schoon of beslagen waren; of de Glaazen helder of hoornagtig, of de banken wit of bruin geschuurd, of de Stoelen bestoven, en of de Kussens opgeschud waren [...] of Dominé's pruik en bef er knap uitzagen; of zyn groote witte fyne zakdoek, met breede zoomen, wel uit de Haarlemmer wasch komt: gevolgelyk, of Dominé een nette of slordige Vrouw heeft.⁶⁷

Een hyperrealistische beschrijving van de wijze waarop preken op de toehoorders overkwamen, gaf mr J.J. Cremer in zijn novelle *Kees Springer*. Terwijl het toch heus een goede dominee is die op de preekstoel staat, met een heldere stem en een mooie tekst, zit Kees, 'surnumerair bij de posterijen', in de voering van zijn jas te wroeten naar een dubbeltje voor de collecte. Hij probeert zijn hoofd erbij te houden maar zijn gedachten dwalen telkens af; niet meer dan enkele flarden dringen tot hem door. Deze brave kerkganger, meende Cremer, was vast niet de enige die zo weinig aan een preek overhield:

Je komt thuis met de herinnering, dat het er vol en koud of warm was; dat de preek lang of kort duurde; dat er een juffrouw, die erg bleek zag, de kerk uit moest, 't geen nog al opschudding gaf; dat het orgel onder het voorgebed in eens wonderlijk piepte; dat dominee P. alweer met z'n Alpha en Omega voor den dag kwam, en nog erger gegalmd had dan vroeger; dat de voorzanger precies kwaakte als 'en eend, en honderd dingen meer [...] je hoort klanken en denkt aan wat anders; je staat op om te bidden, houdt den hoed voor de oogen, en ziet de portretjes van Napoléon en Eugénie, of Victoria en Albert er in, en je dwaalt door Parijs of Londen en bezoekt er de opera's en hoort 'amen', en gaat weer zitten; je zingt, om je buurman, die blaart als 'en schaaap, te overbluffen, en te doen hooren dat je vrij wat meer stem hebt dan hij.⁶⁸

In de tweede helft van de negentiende eeuw drong langzamerhand het besef door dat een predikant, om zich werkelijk verstaanbaar te maken, niet genoeg had aan kennis en beschaving alleen. Een leerling van Van Oosterzee promoveerde op een proefschrift waarin hij wees op 'de doorgaande onoplettendheid der hoorders'.⁶⁹ Predikanten zouden daarom een andere, minder plechtstatige houding aan moeten nemen ten opzichte van hun gehoor: 'Populariteit is het kenmerk der ware welsprekendheid.' Volgens Van Oosterzee bleven pleidooien als deze niet zonder gevolg: 'boekentaal' en 'de onuitstaanbare kathederen en verhandeltoon' maakten langzamerhand plaats voor een 'natuurlijker', 'levendiger', 'menselijker' preektrant. Predikanten spraken al minder als vertegenwoordigers van een (geestelijke, geleerde dan wel beschaafde) *stand* en meer als dragers van een bepaalde *persoonlijkheid*:

[...] de dagen zijn voorbij, dat de meeste leerredenen als twee druppelen waters op elkander geleken. Niet langer verstikt het keurslijf de onbelemmerde ademhaling; de individualiteit heeft hare te lang miskende rechten hernomen, en niet weinige homiletten vertoonen eene eigene physionomie, die u aantrekken of terugstooten kan, maar die u in geen geval met die van hun nabuur verwisselt.⁷⁰

'Tegenwoordig' zou men dan ook niet meer ongemerkt de preken van een ander kunnen afsteken.

EREDIENST

Naast preken moest een predikant ook weten te bidden. Allereerst werd hij geacht om 'in het verborgene' zijn gemeenteleden Gode aan te bevelen. Daarnaast werd hem bij veel gelegenheden gevraagd om voor te gaan in gebed:

Doopmaal, verjaringsfeest, groene, zilveren en gouden bruiloft, deftige dinés en gezellige burgerlijke avondjes, alles moest gewijd worden door de tegenwoordigheid van een dominé. Hij had de eereplaats naast de vrouw des huizes, werd verzocht het feest te openen en te sluiten met een dankgebed, overluid uitgesproken en als hij sprak, luisterde ieder.⁷¹

De meeste aandacht kreeg uiteraard zijn optreden in de kerk, waar hij de gemeente voorging in gebed. Het formulier voor de bevestiging van predikanten (1586) noemde de 'openbare aanroeping des naams Gods' direct na de prediking.⁷² Dit aanroepen vond trouwens niet alleen in de eredienst plaats maar ook bij seculiere rituelen als de executie van ter dood veroordeelden (waarover straks meer).

De kerkdienst bestond vaak voor een groot deel uit gebeden. Het begon al met het stille gebed dat de predikant hield aan de voet van de preekstoel (of halverwege de trap, zoals Abraham Kuyper gewoon was): met aller ogen op zich gericht werd hij geacht Gods zegen over zijn kanselwerk te vragen. In de tweede helft van de negentiende eeuw schijnen sommige predikanten dit gebruik te hebben afgeschaft.⁷³ Na het *votum* ('Onze hulp is in de naam des HEEREN...') en een psalm of gezang ging de predikant de gemeente voor in gemeenschappelijk gebed.⁷⁴ Zo ook na preek. Over de wijze waarop predikanten zich van deze plicht kweten is weinig bekend. 'In de laatste jaren ziet men veel gebeden schrijven, en aan de gemeente voorlezen,' constateerde een anonieme commentator in 1816. Van dat gebruik zijn echter niet veel sporen bewaard gebleven.⁷⁵ In gedrukte preken werd slechts zelden opgave gedaan van hetgeen er gezongen en gebeden was. Commentaar van de toehoorders is eveneens schaars: bidden was mogelijk te heilig om er humoristische stukjes over te schrijven.

Een indruk van wat men van een predikant verwachtte, bieden de 'formuliergebeden' die sinds de zestiende eeuw in de hervormde kerk werden gebruikt. Het gebed voor de predikatie behelsde een algemene schuldbelijdenis, een smeekbede om vergeving en verlichting:

Open thans den mond uws dienaars, en vervul hem met uwe wijsheid en kennis, opdat hij uw woord zuiverlijk en vrijmoedig verkondige. Bereid ook ons aller harten, opdat wij datzelve hooren, verstaan, en bewaren mogen.

Dit gebed eindigde met het gemeenschappelijk bidden van het 'Onze Vader'.

Het formuliergebed dat ná de preek uitgesproken kon worden, 'een gebed voor allen nood der christenheid', was veel langer. Het begon opnieuw met schuldbelijdenis en bede om vergeving, vervolgde met het aanroepen van de Allerhoogste om het zenden van 'getrouwe Dienaars' en het 'uitroeijen van alle valsche leeraars, grijpende wolven en huurlingen'. Daarna werd er gebeden voor het welzijn van alle christelijke gemeenten ter wereld, alsook 'voor alle Koningen, Vorsten en Heeren', met name voor 'degenen, die Gij over ons gesteld hebt'. Het formulier vervolgde met voorbeden voor medechristenen 'die onder den Paus of Turk vervolging lijden', voor hen 'die Gij kastijdt met armoede, gevangenis, krankheid des lichaams of aanvechting naar den geest', voor weduwen en wezen, zwangere vrouwen, krankzinnigen en reizigers te land en ter zee. Na bovendien Gods zegen te hebben afgesmeekt over gewas en arbeid eindigde het gebed met het gezamenlijk reciteren van de Apostolische Geloofsbelijdenis en het uitspreken, door de predikant, van de 'priesterlijke' zegen (Numeri 6:24-26).

Geen van deze twee litanieën, beide van zeer oude oorsprong, was in de her-

vormde kerk ooit verplicht: predikanten mochten ook 'vrije gebeden' uitspreken.⁷⁶ Deze boden hun de mogelijkheid om nauw aan te sluiten bij de inhoud van de preek en in te spelen op 'geestelijke, gemeentelijke en maatschappelijke toestanden'. Ook voorvallen in het individuele leven konden Gode worden opgedragen. In Amsterdam vulde de koster op een voorgedrukt formulier in voor wie de dominee moest bidden — wegens doodsnood, ziekte, 'een kunstbewerking', een voorgenomen huwelijk, enzovoort — of danken.⁷⁷ Het voordeel van zo'n zakelijk formulier was dat het de predikant weerhield van 'ergerlijk onderscheid tusschen personen en personen' of van gedetailleerde mededelingen over de ziektes en problemen van zijn gemeenteleden.⁷⁸

De verdere invulling van de eredienst werd geheel aan de predikant overgelaten. Artikel 18 van het Reglement voor de kerkeraden van 1824 bepaalde zelfs uitdrukkelijk dat alleen hij bepalen mocht wat er in de kerkdienst gelezen en gezongen zou worden. Sommige gemeenten hadden die keuze tot dan toe overgelaten aan de voorlezer of voorzanger. Deze vulde de tijd tussen het eerste klokgelui en het eigenlijke begin van de dienst met het reciteren van de Tien Geboden of de geloofsbelijdenis en het voorlezen van een of twee kapitels.⁷⁹ In de zestiende eeuw had men dit ingevoerd om te voorkomen dat de kerkgangers zich overgaven aan 'ijdel geklap'. In de vroege negentiende eeuw duurde deze schriftlezing gewoonlijk zo'n tien minuten.⁸⁰ Vaak stond ze in geen enkel verband met de tekst waarover de predikant zou preken: de voorlezer ploegde blindelings de hele bijbel door. Boers noemde dit een 'ellendige gewoonte'; naar zijn idee moest de predikant stof zoeken die bij het onderwerp van zijn leerrede paste.⁸¹ Met de synodale verordening van 11 juli 1817 kreeg dat voorstel kracht van wet.⁸² Voortaan maakte menig koster op zaterdagavond zijn opwachting bij de pastorie om een briefje met te lezen teksten en te zingen psalmen of gezangen af te halen. De hele eredienst kwam zo onder regie van de predikant. Deze moest volgens Muurling zelfs niet aarzelen om de gekozen liederen — door 'verandering, uitlating, omzetting, of verbinding' — gepast te maken.⁸³

De leiding van de kerkzang was in handen van de 'voorlezer-voorzanger', in het dagelijks leven meestal werkzaam als schoolmeester. Ook na de scheiding van kerk en school bleef dat het gebruik: het traktement van de onderwijzer was vaak zo schraal dat hij de bijverdiensten als kerkelijk bediende niet kon missen. Het gevolg daarvan was dat de schoolmeester afhankelijk bleef van kerkenraad en kerkvoogdij. Zijn plaats in de liturgie (voor het begin van de eigenlijke dienst) en in het kerkgebouw (onder de kansel, achter een *cathedra inferior* aan het doophek) was kenmerkend voor zijn ondergeschikte positie ten opzichte van de predikant. Vaak werd hij afgeschilderd als een pedante, ietwat bespottelijke figuur. Zo schreef Willem Bilderdijk over de 'schoolleeraar':

Hij zingt de Kerkgemeent' met ernst en stichting voor:

En worstelt, jaar aan jaar, den *Catechismus* door

[...]

Let op, wanneer hy spreekt, op wat geleerden trant

Hy elke sylbe rekt, en ieder muskel spant!

Wat moeite hy zich geeft, om met het naauwst geweten

Ons elke letter juist in de uitspraak toe te meten!⁸⁴

Ook 'Jonathan' (dominee-dichter J.P. Hasebroek) tekende het type van de dorpsschoolmeester. Evenals Bilderdijk benadrukte hij dat de meester niet alleen herkenbaar was aan zijn uiterlijk — met zijn 'versleten zwarte rok', zijn 'vuile witte das', 'zilveren ringetjes in de oren' en een 'lange pijp in de mond' — maar vooral aan zijn merkwaardige manier van spreken:

O, het zou hem niet van het hart kunnen de taal te verminken, te mishandelen en te vil-len, gelijk gij en ik doen: iedere letter heeft rechten op zijn hart en tong: hij moet ze u allemaal voorspellen: men spelt immers niet om te spreken, maar men spreekt om te spellen! [...] Nergens schittert zijn talent met meer glans dan in de kerk. In het voor-lezen steekt hij Dominee naar de kroon. Niemand is vlugger dan hij in 't verkleeden van de oude vertaling; zonder haperen heeft hij al de *haer's* en *hun's* in *dezelve's* en *denzel-ven's* veranderd; want *dezelve* is na *dewelke* zijn lievelingswoord. Hij heeft dan ook van die taak een groot denkbeeld. Hij spreekt altijd van de groote opkomst, het groot gehoor, dat *wij* hebben.⁸⁵

Naar dit portret te oordelen was de schoolmeester een gemankeerde dominee. Zijn verhouding tot de predikant zou dan ook niet zonder spanningen zijn: door zijn opleiding op de kweekschool verbeeldde de schoolmeester zich dat hij de 'dominee te knap geworden' was.⁸⁶ Ten tijde van het verschijnen van deze schets begonnen schoolmeesters inderdaad aan verbetering van hun maatschappelijke positie te werken.⁸⁷ Naast de bestaande (door de overheid gesubsidieerde en gecontroleerde) gezelschappen, die veelal een predikant als voorzitter hadden, werd in 1842 het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap opgericht.⁸⁸ Hoewel ook dit een theoloog als voorzitter koos (de Groningse hoogleraar en schoolopziener P. Hofstede de Groot), ging de beroepsontwikke-ling van onderwijzers duidelijk ten koste van de invloed van predikanten.⁸⁹ Dankzij de wet op het lager onderwijs van 1857 wonnen onderwijzers aan in-tellectueel prestige, aan inkomen en gezag — ook in vergelijking met predi-kanten. Deze verschuiving verklaart wellicht waarom Laurillard zo'n vals beeld schilderde van de typische schoolmeester:

Naar aller oordeel was zeer hoog de trap,
Waar hij op stond: hij cijferde zoo knap,
Hij schreef zoo fraai; hij kende munt en maat
En weêr en wind, en wist op alles raad.
En redetwisten, dàt was recht zijn zaak;
Hij sloeg maar door, steeds door, nu mis, dan raak;
't Hoogdravend woord, soms dond' rend uitgebruld,
Hield zijn gehoor van diep ontzag vervuld,
En elk werd stil, vol van bewondering
Voor 't menschenhoofd, dat zóóveel kunde ontving.⁹⁰

De verwijdering tussen 'leraars' en onderwijzers was ook een gevolg van de scheiding van kerk en staat waar vanaf de jaren 1840 weer ernst mee werd gemaakt (zie hoofdstuk 3). De wet op het lager onderwijs van 1842 bepaalde dat men in plaatsen met slechts één school bij het aanstellen van een onderwijzer ook diens godsdienst in overweging moest nemen: indien mogelijk moest deze overeenstemmen met die van de meeste inwoners.⁹¹ Ook kondigde deze wet maatregelen aan 'tot het doen ophouden van de verpligte vereeniging, waar die nog bestaat, der onderwijzersbetrekking met Kerkelijke bedieningen' (artikel 8). Vanaf 1857, toen een nieuwe wet op het lager onderwijs werd uitgevaardigd, mochten onderwijzers zelfs alleen als koster of 'voorlezer-voorzanger' dienen na uitdrukkelijke toestemming van Gedeputeerde Staten. In 1871 werd deze geweigerd aan de onderwijzer van de openbare school in het Brabantse, dus overwegend katholieke Almkerk. Samen met de hervormde kerkenraad vocht hij die weigering aan bij de kroon, maar vergeefs: op advies van de Raad van State beschikte de regering 'dat de taak van den openbaren onderwijzer, zooals de wet die omschrijft, in den regel niet wel vereenigbaar is met kerkelijke dienstbetrekking'.⁹² In een dorp als Kortgene werd pas in 1889 voor het eerst een voorlezer-voorzanger benoemd die niet tevens onderwijzer was.⁹³ Op den duur verdween deze kerkelijke bediende echter; zijn taak als 'stemleider' werd overgenomen door de organist:

Voorlezer-voorzanger!

Gij zijt uit den tijd, ook ik wensch u niet langer,

Want Dominee leest, wat te leezen valt, best,

En de Organist doet van uw werk àl de rest.⁹⁴

De zestiende- en zeventiende-eeuwse hervormde kerk had maar weinig opgehad met orgelspel. Afgoderij vond men het, en beslist ongepast voor het begeleiden van godsdienstig gezang. Waar een orgel was, mocht het blijven maar moest het zwijgen. Alleen na afloop van de kerkdienst mocht de organist — in

dienst van de wereldlijke overheid — weleens een klein concert geven. In de tweede helft van de achttiende eeuw kreeg het orgel een prominentere plaats in de eredienst. In menige kerk werd een orgel gebouwd — niet meer achteraf, maar pontificaal vooraan, soms in een front met de kansel.⁹⁵ Men waardeerde het orgel als een middel om gemeenteleden bekend te maken met de melodieën van de nieuwe psalmberijming (1773) en de *Evangelische Gezangen* (1807) die in deze tijd werden ingevoerd. Met meer overtuigingskracht dan de voorzanger — die soms door eigenwijze gemeenteleden werd overstemd — kon de organist toon en tempo aangeven (ritme was niet nodig want men zong op hele noten). Daarenboven bleek zijn spel een grote bijdrage te kunnen leveren aan dat wat sinds het eind van de achttiende eeuw beschouwd werd als de voor naamste functie van de protestantse eredienst: het oproepen van een godsdienstige stemming.

Groot is de waarde van het orgel bij het godsdienstige gezang der Gemeente, voornamelijk om de kracht en den eigenaardigen invloed, dien het heeft op het godsdienstige gevoel; en voorts om den steun, dien het aan het gezang der Gemeente, zoowel uitwendig als inwendig, bijzet. *De toonen van het orgel komen als eene stemme Gods tot de Gemeente.* De roeping van de organist is daarom eene hooge en heilige roeping.⁹⁶

Deze eis werd in de negentiende eeuw ook gesteld aan de zogeheten ‘bediening van de bondszegelen’, de grote rituelen van de protestantse eredienst.⁹⁷

RITES DE PASSAGE

Geboorte

Van de zeven sacramenten der rooms-katholieke kerk had de hervormde er slechts twee overgehouden: de ‘Heilige Doop’ en het ‘Heilig Avondmaal’. De doop was niet alleen gehandhaafd omdat deze rite door Christus zou zijn ingesteld, maar ook omdat ze van belang was voor de wereldlijke bevolkingsadministratie. Tot en met de achttiende eeuw werden pasgeborenen in Nederland alleen in doopboeken geregistreerd.⁹⁸ Toen het Franse regime in 1811 de ‘burgerlijke stand’ oprichtte, en in 1828 bevolkingsregisters werden geopend, verloor de doop zijn seculier-administratieve functie. Des te meer benadrukte men vanaf die tijd het *spirituele* belang van dit ritueel.

Volgens Benthem Reddingius was het slecht gesteld met de eerbied voor de doopplechtigheid. Dit kwam onder andere doordat er zo vaak gedoopt werd: iedere zondag(middag), na afloop van de preek, was er gelegenheid toe. Soms was de plechtigheid nauwelijks te verstaan doordat de predikant de formules afraffelde of doordat gemeenteleden voortijdig de kerk verlieten.⁹⁹ De her-

vormde synode van 1817 adviseerde predikanten om het aantal gelegenheden te beperken door speciale doopdiensten te houden. Daarin zouden ze nu en dan een ‘dooprede’ kunnen houden, een preek over de betekenis van dit bondszegel. In kleine gemeenten konden ze ook iedere doopvader of -getuige afzonderlijk enig onderricht geven.¹⁰⁰ Een ernstig gesprek met de moeder was geboden wanneer het te dopen kind buitenechtelijk was verwekt. In sommige gemeenten werden ongehuwde moeders in het openbaar vermaand; in Utrecht was daar een van de namiddagbeurten voor gereserveerd.¹⁰¹ Als de moeder geen lidmaat was, moest een ander in haar plaats antwoord geven op de doopvragen. Vaak bleek een buurvrouw daar — al dan niet tegen betaling — toe bereid.

Dat de doopplechtigheid in de negentiende eeuw meer gewicht kreeg, blijkt uit het feit dat in veel kerken het eenvoudige doopbekken, dat soms aan de preekstoel hing, vervangen werd door een statig doopvont.¹⁰² Aan de koster de taak om dat te vullen met schoon, liefst lauw water. Teneinde de plechtigheid in alle rust te laten verlopen, decreeteerde de synode van 1817 dat de dopelingen niet te vroeg in de kerk gebracht moesten worden. Voorts drong ze erop aan dat niet alleen de vaders (of doopgetuigen) maar ook de moeders de plechtigheid zouden bijwonen, en dat ze ongeacht hun stand een behoorlijke zitplaats kregen, voorin de kerk.¹⁰³ De toegenomen emotionele betekenis van de doop komt tot uitdrukking in negentiende-eeuwse verzen en verhalen. Zo schreef Jan Pieter Heije:

O! 't Roert mij diep, als ik 't onnoozel wicht
Dat vriendelijk lacht in de opgeheven armen,
Zie toegewijd aan 't Goddelijk erbarmen,
En 't heilig merk geteekend op 't gezigt.

O! 't Roert mij diep, als ik 't onschuldig kind
— Een sneeuw wit lam — aan God zie opgedragen;
Terwijl het hart van ouders en van magen
Voor 't vroom gebed slechts dankbre tranen vindt.¹⁰⁴

Een model voor de invulling van de doopdienst vonden hervormde predikanten in het ‘formulier’ dat sinds de zestiende eeuw in gebruik was: een geheel van onderwijzingen, gebeden en vragen aan de doopouders. Vooral het laatste onderdeel was omstreden; er kwamen allerlei controversiële uitdrukkingen in voor. Zo moesten de doopouders verklaren dat hun kinderen ‘in zonde ontvangen en geboren’ maar ‘in Jezus Christus geheiligd’ waren.¹⁰⁵ Van meet af aan waren er predikanten geweest die deze vragen weigerden te stellen — in Groningen mochten ze dat tot 1804 zelfs niet van de magistraat — of die daar

hun eigen draai aan gaven.¹⁰⁶ ‘Het verkorten van dezelve, en weglaten van min wezenlijke uitdrukkingen in dezelve is reeds een algemeen gebruik geworden,’ constateerde Benthem Reddingius.¹⁰⁷

In de negentiende eeuw groeide de weerstand tegen de formulieren voor doop en avondmaal; in 1815 verscheen een boekje waarin ze ronduit ‘allerellendigst’ werden genoemd en ‘volkomen geschikt [...] om alle warmte van het hart te verdooven’.¹⁰⁸ De hervormde synode handhaafde ze echter, ook de zinsnede waarin de doopouders gevraagd werd hun instemming te betuigen met de leer die ‘in de Christelijke Kerk *alhier* geleerd wordt’. Rechtzinnige gemeenteleden met een liberaal predikant hadden daar soms moeite mee. Ze lieten hun kinderen liever niet, of door een ander dopen dan ze ‘den Moloch te offeren’. Uit hun verzet sprak het idee dat de geldigheid van de sacramenten afhankelijk was van de morele of ideologische zuiverheid van hem die ze bediende. De katholieke Kerk had dat denkbeeld al in de vierde eeuw bestempeld tot een ketterij.¹⁰⁹

Toen Hendrik de Cock, predikant te Ulrum, in de vroege jaren 1830 kinderen uit omringende gemeenten begon te dopen, wakte hij de gram van het kerkbestuur. Verboden was dit echter niet; pas in 1842 bepaalde de hervormde synode dat kinderen alleen met toestemming van ‘hun’ predikant elders gedoopt mochten worden.¹¹⁰ Voor sommige (orthodoxe) gemeenteleden zat er voortaan niets anders op dan te wachten tot een dominee naar hun smaak een preekbeurt kwam vervullen. Zo vertelde een rechtzinnige predikant hoe hij eens preekte in een gemeente waar in geen halfjaar was gedoopt. Nu hij voor-ging, kreeg hij er niet minder dan 22 te dopen, onder wie enkelen wier doop wel erg lang was uitgesteld:

Daar ontstaat rumoer onder de omgeving, en ik hoor een schorre kinderstem, die maar altijd huilende bromt: ‘ik wol net! ik wol net’ (ik wil niet). ‘t Is een jongen van een jaar of zes, die in verklaarbaren angst niet verkiest gedoopt te worden. De ouders sussen en dringen. Hij blijft tegenstribbelen, steeds zijn ‘ik wol net’ herhalende.

Stagnatie! Eindelijk, daar verlaat een reuzenouderling zijn bank, is met twee stappen bij den delinquent, grijpt hem bij den kraag met den uitroep ‘du soest’ (je zult) en duwt mij den schreeuwenden bengel onder den neus met een luid en bemoedigend ‘Doopen, domeney!’.

Als Abraham Kuyper dienst had, werden er soms zeventig à tachtig kinderen ten doop gehouden.¹¹¹

Voorkeur voor sommige, en afkeer van andere predikanten werd bevorderd door de uiteenlopende stijlen van doopbediening die ze ontwikkelden. Terwijl sommigen strikt vasthielden aan het doopformulier, weken anderen bewust af van de traditionele bewoordingen: zij doopten ‘*tot* den Naam des Vaders’, ‘in de

naam der gemeente', 'tot geloof, hoop en liefde', 'ter inwijding in het Christendom', of nog anders. De hervormde synode van 1870 verklaarde dat zulke variaties onwenselijk waren maar wilde ze niet verbieden.¹¹² Het gevolg van dit liberale beleid was een groeiende pluriformiteit: de ene predikant bediende de doop heel anders dan de ander. Aan veel ouders lijken zulke stijlverschillen overigens voorbij te zijn gegaan.

Tot ver in de negentiende eeuw was Nederland een 'gedoopte natie': op enkele tienduizenden joden na waren vrijwel alle Nederlanders gedoopt. De hervormde kerk betoonde zich in dit opzicht een echte volkskerk: ze richtte zich niet op een select publiek maar op 'de schare'. Ook als de ouders geen lidmaten waren van de hervormde kerk, zelfs als ze behoorden tot een ander kerkgenootschap, konden hun kinderen hervormd worden gedoopt. Daartoe hoefden de ouders geen andere belijdenis af te leggen dan driewerf 'ja' op de doopvragen.¹¹³ De motieven voor het ten doop houden van pasgeborenen waren dan ook weinig diepgaand:

Moeders die zich aan hare kinderen zouden meenen te vergrijpen indien zij deze opvoedden in de beginselen van het hoe dan ook verhaspelde doopformulier, tigen nogtans, uit gewoonte of inschikkelijkheid, zoo vaak de melkboer bij haar aan huis een nieuw zoontje of nieuw dochttertje bezorgt, binnen de zes weken met dien kreunenden zuigeling naar het kerkgebouw en beloven aldaar al datgene wat het toeval van het briefje der predikbeurten van haar vraagt. Dit is niet goed, en daarvoor leven wij niet in de negentiende eeuw.¹¹⁴

Toen Busken Huet dit schreef, was hij zelf al geen dominee meer. Ook dienstdoende predikanten hadden echter kritiek op de geroutineerde wijze waarop kinderen in de hervormde kerk ten doop gehouden en gedoopt werden. Zo hekelde Van Koetsveld het gemis aan 'godsdienstig gevoel' bij de kinderdoop, de sleur, het 'ijskoude beginsel, dat velen naar de doopvont drijft'.¹¹⁵ Zelfs uit het aloude doopformulier spraak argwaan: het vermaande de ouders om dit sacrament 'niet uit gewoonte of bijgeloovigheid [te] gebruiken'. Als bijgeloof gold bijvoorbeeld het idee dat de doop afwassing van de erfzonde zou bewerkstelligen en aldus zuigelingensterfte hielp voorkomen. Zulke denkbeelden bleken ook onder protestanten moeilijk uit te roeien:

Het zijn gewoonlijk Roomsche buurvrouwen, die de moeders tot den doop aanzetten, en dreigen dat zij bij weigering het kind naar den pastoor zullen brengen. De vader wil er heel dikwijls niet van weten, en de moeder gaat, zonder dat hij er iets van bemerkt, haastig naar de weekdoopbeurt, nadat zij tevoren den wijkpredikant heeft verzekerd, dat haar man niet kan tegenwoordig zijn, omdat hij bezig is een schip te laden of te lossen [...]¹¹⁶

Zelfs in de late negentiende eeuw, toen niet langer *alle* kinderen werden gedoopt, bleven predikanten twijfelen aan de zuiverheid van de motieven van doopouders. Tot een weigering kwam het zelden, maar wel spanden predikanten zich vaker in om vader en moeder — door middel van ‘doopcatechisatie’ — de betekenis van dit ritueel bij te brengen.

Huwelijk

Heel anders waren de moeilijkheden die predikanten ontmoetten bij een andere belangrijke *rite de passage*, het huwelijk. Over die gelegenheid staat bij Boers en Benthem Reddingius niets te lezen. Nu beschouwde de hervormde kerk, in tegenstelling tot de katholieke, het huwelijk ook niet als een sacrament. De voornaamste reden voor het stilzwijgen van Boers en Reddingius lijkt echter te zijn geweest dat ze schreven in een tijd waarin de kerkelijke huwelijksplechtigheid op losse schroeven was komen te staan. Bij resolutie van 7 mei 1795 hadden de Provisionele Representanten van het gewest Holland bepaald dat voortaan ieder huwelijk gesloten moest worden door de burgerlijke overheid; pas daarna kon het eventueel kerkelijk worden ingezegend. Met het door Napoleon uitgevaardigde *Burgerlijk Wetboek* van 1809 kreeg dit beginsel kracht van wet in heel Nederland.¹¹⁷

Door de invoering van het burgerlijk huwelijk (en, alweer, de burgerlijke stand) werden hervormde predikanten ontheven van een eeuwenoude taak, die karakteristiek was voor de maatschappelijke plaats van ‘de publieke kerk’: het sluiten (en registreren) van de huwelijken van gemeenteleden maar ook van buitenstaanders. Joodse, roomse, lutherse en andere niet-hervormde huwelijksceremonies waren in de Republiek niet verboden maar hadden geen enkel civielrechtelijk effect. Wie niet slechts voor de hemel maar ook voor de wet getrouwd wilde zijn, kon in sommige gewesten niet om de hervormde kerk heen. In Drenthe en Zeeland verbond ze alle paren — zelfs ongedoopte — in de echt.¹¹⁸ In andere provincies was haar alleenrecht minder dwingend: joden, katholieken en dissenters konden ook trouwen voor de ‘schepbank’. Dat was echter vaak nogal duur; vandaar dat menig stel genoeg nam met een vorm van samenwonen.¹¹⁹

Ten tijde van de Republiek had de hervormde kerk dus een monopolie gehad op de huwelijksvoltrekking. Toen dit in 1795 werd doorbroken, dreigde de ‘voormaals heersende kerk’ iedere greep op het trouwen te verliezen. In de hervormde gemeente Groningen werd van 1795 tot eind 1812 geen enkel huwelijk kerkelijk ingezegend. Ook in sommige streken van Friesland was dat het geval.¹²⁰ In 1816 begon de hervormde synode een campagne voor het herwinnen van invloed op de huwelijksluiting. In een circulaire wees zij erop dat de huwelijksrouw ‘in onzen ligtzinnigen tijd [...] de steunsels van den godsdienst noodig heeft’. Predikanten zouden jongeren en hun ouders — vooral bij het

aannemen van lidmaten — moeten wijzen op het belang van de kerkelijke trouwplechtigheid. Deze zou voortaan ‘meer statelijk en doelmatig’ plaats moeten vinden, ‘zoodat de heilzame instelling [...] ook door de uitvoering zelve aangeprezen en bevorderd worde’.¹²¹ De kerkelijke inzegening zou voortaan niet meer plaats moeten vinden op een zondag, na de preek, maar op dezelfde dag als het burgerlijk huwelijk. Vroeger was dit, het trouwen op een doordeweekse dag, alleen weggelegd voor welgestelde paren.¹²² Het voorstel om de overheid te verzoeken alleen op zon- en feestdagen huwelijken te sluiten, vond de synode niet haalbaar.¹²³

Het tijdstip van het burgerlijk huwelijk leek slechts een van de redenen waarom velen niet in de kerk trouwden. Hun verzuim zou ook te wijten zijn aan ‘vooroordeelen’ en ‘onverschilligheid’ jegens een ceremonie die geen praktisch nut of tastbaar voordeel had. In sommige streken waren er bovendien veel paren die de kerk meden omdat de bruid al in verwachting was; deze pasten ervoor om in het openbaar te worden vermaand. Daarenboven waren er financiële belemmeringen: een predikant, priester of rabbijn mocht alleen een huwelijk inzegenen nadat hem een officieel bewijs van het burgerlijk huwelijk was overhandigd. Dit briefje nu werd alleen tegen betaling door de burgerlijke stand verstrekt. Bij herhaling verzocht de synode om afschaffing van deze leges, maar zonder succes.¹²⁴ Predikanten moesten het dus hebben van ‘kerkelijke middelen’: het aansporen van hun gemeenteleden met een woordje op zijn tijd.¹²⁵ Verder konden ze de inzegening van het huwelijk aantrekkelijker maken door het aanpassen van de liturgie.

Evenals de doopplechtigheid was de kerkelijke trouwceremonie op zestiende-eeuwse leest geschoeid: ze volgde het *Formulier om den huwelijksen staat voor de gemeente van Christus te bevestigen*. Deze litanie was weinig feestelijk getoonzet. Ze begon met een sombere overweging: ‘Overmits den gehuwden gewoonlijk velerhande tegenspoed en kruis vanwege de zonde toekomt...’ Daarop volgde weliswaar de verzekering van Gods bijstand en zegen voor de gehuwden, maar ook van zijn straffen voor ‘hoereerders en overspelers’. Al met al schetste het formulier geen liefelijk beeld van het huwelijk. God leek het vooral te hebben ingesteld ‘om hoereriej te vermijden’, ‘opdat de tempel Gods, dat is, ons lichaam, niet verontreinigd worde’. Voorts legde het formulier veel nadruk — meer dan negentiende-eeuwse burgers lief was — op de plicht van de vrouw om haar man te gehoorzamen, hem onderdanig te zijn en zich stil te houden.

Teneinde meer bruidsparen in de kerk te krijgen, voerde de hervormde gemeente Groningen in 1813 een nieuw huwelijksformulier in.¹²⁶ De hervormde synode volgde dit voorbeeld niet. Ze liet het aan de voorgangers over om de aloude teksten in te korten of aan te passen. Zonder er veel ruchtbaarheid aan te geven, sloegen predikanten voortaan delen van het huwelijksformulier over

of voegden ze teksten toe die meer in overeenstemming waren met het romantische huwelijksideaal van hun tijd. Naast bijbelstof (bijvoorbeeld 1 Korinthiërs 13, ‘het hooglied van de liefde’) kon ook poëzie ten gehore worden gebracht, zoals Vondels vermaarde ‘Waar werd oprechter trouw...’ of een fragment uit *De Schepping* van dominee-dichter J. J. L. ten Kate:

Tweeling is de Mensch geboren;
maar toch in zijn tweeheid één:
Helft en Weêrhelft, ééne ziele,
beide elkanders ziel en been.
[...]
Hij — zelfstandig als de ceder,
die op eigen wortel steunt;
Zij — afhankelijk als de klimöp,
die zich aan *zijn* takken leunt.
Somtjids echter, zij — de meerdre,
sterker dan de trotsche Man,
Wien ze in geestkracht, trouw en gaven,
menigmaal beschamen kan.¹²⁷

Andere dominee-dichters schreven speciale liederen voor de inzegening van het huwelijk. Waar deze in de bundel *Evangelische Gezangen* van 1807 geheel hadden ontbroken, werden er in de *Vervolgbundel* van 1866 niet minder dan drie opgenomen, van Nicolaas Beets (‘U zeeg’ne God! Hij stell’ u tot een zegen!’, nummer 224), Bernard ter Haar (‘Zoo zij het God van liefd’!’, nummer 225) en Roelof Bennink Janssonius (‘Gij hebt den heil’gen band van d’echt / O God der liefde! zelf gelegd’, nummer 226). Sommige predikanten moesten echter niets hebben van zulke nieuwigheid. Evenals bij de doop ontstond zo een grote variëteit van rituele stijlen. Het enige nieuwe liturgische element dat vrijwel overal ingang vond, was het (van oorsprong Franse) gebruik om de pasgehuwden namens de kerkenraad een bijbel cadeau te doen.¹²⁸

Of de aanpassingen van de inzegening het gewenste effect hadden, is moeilijk te bepalen: de ontwikkeling van het aantal kerkelijke huwelijksplechtigheden (in verhouding tot het aantal burgerlijke huwelijken) is tot op heden niet onderzocht. Duidelijk is alleen dat de onvrede bleef: de klachten over het geringe aantal huwelijksinzegeningen hielden de hele negentiende eeuw aan. Uit visitatierapporten blijkt dat er in sommige gemeenten erg weinig in de kerk getrouwd werd — ook als de kerkgang en deelname aan het Avondmaal heel behoorlijk waren. Aan onkerksheid kon het verzuim dus niet zonder meer worden toegeschreven.

Evenmin als over het huwelijk lieten Boers en Benthem Reddingius zich uit over het ultieme ritueel: het begraven van de overledenen. Ook in de kerkelijke reglementen en formulieren was daar niets over te vinden. Het leiden van, of zelfs maar aanwezig zijn bij de uitvaart van hun gemeenteleden gold niet als een ambtstaak van predikanten. Al in de zestiende eeuw had de hervormde kerk afstand genomen van alle funeraire riten.¹²⁹ Rouwdiensten, lijkpredikaties en grafredes zouden maar aanleiding geven tot het roemen van de deugden der overledenen en voedsel geven aan ‘paapse superstitiën’, zoals het denkbeeld dat hun zielenheil nog te beïnvloeden was.¹³⁰ De synode van Dordrecht drong in 1619 aan op algehele afschaffing van de lijkpredikaties; het duurde echter lang voor dit een feit was. Een van de redenen daarvan was dat predikanten — juist omdat ze er niet toe verplicht waren — apart voor deze diensten werden betaald. Voorts werden er altijd uitzonderingen gemaakt voor hooggeplaatste personen, onder wie predikanten zelf. Het langst bleven de lijkpredikaties in zwang in Drenthe; daar besloot de synode nog in 1730 dit gebruik te handhaven.

In sommige streken omzeilden predikanten het verbod op de lijkpredikaties door in het sterfhuis, namens de familie, de dragers te bedanken — en daar een passende rede aan toe te voegen. In andere gemeenten, vooral op het platteland, werd hij geacht deel te nemen aan het ‘begrafenismaal’ en daar voor te gaan in een gebed dat ‘luide, lang en hoog ernstig’ moest wezen.¹³¹ Deze begrafenismaaltijden verliepen vaak echter niet erg stichtelijk: menig ‘doodsbier’ draaide uit op een drinkgelag.¹³² In de eerste jaargang (1821) van de *Kerke-lyke Raadvrager en Raadgever*, vertelde een predikant hoe hij getracht had zulke misstanden uit te bannen. Toen dat vergeefs was gebleken, had hij besloten om voortaan noch bij rijken, noch bij behoeftigen aan te zitten maar zijn zegje te doen op het kerkhof:

Daar, in den tempel der natuur, op het stof der ontslapenen, is een grafheuvel dan mijn preekstoel, en geef ik aan de vergaderden eenige ernstige opwekkingen of Christelijke vertroostingën.¹³³

Een ander verhaalde in zijn *Gedenkboek* hoe hij als jong predikant (rond 1810) gestreefd had naar het uitroeien van allerhande ‘volksvooroordelen’. Daartoe rekende hij niet alleen het gebruik dat de predikant optrad als ‘bidder’ bij het begrafenismaal maar ook het alternatief, om bij het graf een gebed uit te spreken. Toen hij ook dit laatste weigerde, ‘ging er eene kreet van verontwaardiging op over mijn gedrag’.¹³⁴

Voor negentiende-eeuwse predikanten was het kennelijk niet zonder meer duidelijk wat er bij een begrafenis van hen verwacht werd. Van Koetsveld be-

schreef hoe hij, toen hij voor het eerst 'gebid' was, bij de heelmeeester van het dorp te rade ging. Deze legde hem uit dat hij geacht werd om bij de maaltijd voor te gaan in gebed. Van Koetsveld volgde dit advies op maar trachtte daarenboven een stichtelijke draai te geven aan de conversatie. Het enige gevolg daarvan was dat het gesprek stilviel: 'ieder zette zich schrap' en toen hij opstapte, was men merkbaar opgelucht. Bij volgende begrafenissen bad hij daarom niet aan tafel maar voerde het woord bij de groeve, 'zoo juist de plaats om dat hoogere, dat eeuwige te gevoelen'. In weerwil van het aloude verbod op lijkpredikaties sprak hij dan niet over de dood in het algemeen maar over deze ene dode. De kracht van de grafrede zou namelijk gelegen zijn in haar persoonlijke karakter: 'Algemeene tiraden,' wist Van Koetsveld, 'maken op onbeschaafde menschen weinig indruk. Afgetrokken denkbeelden zijn hun te vreemd.'¹³⁵

Veel negentiende-eeuwse predikanten bleken zich geroepen te voelen om bij het graf te spreken. Dat kwam niet zozeer omdat ze minder beducht waren voor 'paapse superstitiën' als wel omdat ze vreesden dat de uitvaart anders zonder enige godsdienstige wijding zou kunnen verlopen. Gezien het verbod op begraven in kerken was dat gevaar niet denkbeeldig. In Frankrijk was dat al sinds 1776 verboden, zij het dat tot de Revolutie een uitzondering werd gemaakt voor geestelijken en andere notabelen. In Nederland werd al eeuwenlang aangedrongen op zo'n verbod: medici en predikanten hadden betoogd dat de uitwaseming van rottende lijken schadelijk was — voor de gezondheid én de godsdienstige stemming — en dat het verlangen naar een laatste rustplaats in de kerk voortkwam uit bijgeloof en onchristelijke eerezucht. Overtuigd door deze argumenten had een groep verlichte Scheveningse burgers in 1778 de eerste Nederlandse buitenbegraafplaats gesticht, *In hoop van navolging*. Slechts hier en daar was het daarvan gekomen; hoewel in veel grote steden de kerken overvol raakten, hielden de meeste burgers vast aan een graf binnen de muren van het kerkgebouw. Toen in 1811 ook in Nederland het Keizerlijk Decreet van 23 *prairal* (juni) 1804 van kracht werd, leek er een eind te komen aan het begraven in kerken of binnen de bebouwde kom. Maar kort daarna werd dit besluit nietig verklaard door het nieuwe staatshoofd, koning Willem. Pas vanaf 1829 werd het begraven in kerken verboden en werden gemeenten met meer dan duizend inwoners verplicht om een 'begraafplaats' aan te leggen.¹³⁶ Aangezien voor veel hervormde gemeenten de grafrechten een belangrijke bron van inkomsten vormden, werden er echter veel ontheffingen gegeven. In Amsterdam kwam pas met de Begrafeniswet van 1869 een definitief einde aan het begraven in kerken. De algemene begraafplaats Zorgvlied was toen net gereed.¹³⁷

Hoewel men dus in veel gemeenten lange tijd in of rond de kerk bleef begraven, schijnen negentiende-eeuwse predikanten te hebben gevoeld dat ze hun invloed op deze *rite de passage* dreigden te verliezen. Dit gevaar was des te

ernstiger daar sommige van hun mededingers geen enkel bezwaar hadden tegen spreken of bidden bij het graf. Van Koetsveld vertelde hoe hij eens een pastoor, met een blik op de algemene begraafplaats, hoorde zeggen: 'Dáár zwijgt men, en hier bidt men voor de dooden. Onze godsdienst alleen troost over dood en graf!'¹³⁸ Nu hoefden predikanten bij de begrafenis van protestanten uiteraard niet met katholieke priesters te concurreren maar wel bestond de mogelijkheid dat ze geconfronteerd werden met 'bidders': gemeenteleden die 'de gave des gebeds' hadden en die — veelal tegen betaling — de plaats van de predikant innamen.¹³⁹ Waarschijnlijk was het met het oog op zulke mededingers dat Muurling waarschuwde voor 'de nadeelige invloed, dien sommige, ook wel vreemdelingen, bij die gelegenheden vooral, op de gemoederen zoeken uit te oefenen'.¹⁴⁰ Terwijl afwezigheid van de predikant dus schadelijk kon zijn, had zijn aanwezigheid soms een heilzaam effect:

[...] in streken, waar vele Roomsche-Catholieken wonen, is de begrafenis van een Protestant vaak de eenige geschikte gelegenheid, om ook hun eenig begrip van onze evangelische godsdienst bij te brengen.¹⁴¹

Of deze bijdrage voor, tijdens of na het ter aarde bestellen moest plaatsvinden, in de vorm van een toespraak, een gebed, of een heuse lijkpredikatie, liet Muurling afhangen van de plaatselijke gewoonten en de omstandigheden. Het voornaamste was dat de predikant zich niet, zoals vroeger, afzijdig hield. Oproepen als deze lijken veel gehoor te hebben gevonden. Hoewel begrafenis- en tijdrovend, vermoeiend en slecht voor de gezondheid heetten, begonnen veel negentiende-eeuwse predikanten er werk van te maken. Spoedig kon men zich al geen begrafenis meer voorstellen zonder optreden van een dominee:

't Is nu stil. Daar treedt een grijze
Achtb're prediker van 't Woord,
Hooggeschat als vrome en wijze
Uit de zwarte rijen voort,
En gaat spreken. Ieder hoort.¹⁴²

In zijn memoires vertelde de doopsgezinde predikant H. Schuurmans dat hij zelfs graag naar begrafenis ging, omdat deze hem in nauw contact brachten met een deel van zijn gemeenteleden. De pastorale winst die daarmee te boeken was, woog ruimschoots op tegen de ongemakken van het spreken op een kille begraafplaats of in een overvol sterfhuis:

Dat nu onder het spreken een klok plotseling heel langzaam, tergend langzaam, twaalf begint te slaan; of een zuigeling op moeders schoot plots een keel van belang opzet en

niet dan met moeite gesust wordt met zeer veel 'stille moar mien kiend"'s en 'wat is 't er dan, mien knechtje"'s; of een der familieleden [...] zich voor me langs buigt en het koekepansmes uit de tafella neemt, om het te gebruiken als schoenentrekker en om daarna het schoeisel heel bedaard dicht te rijgen en het mes met veel aplomb in de opene la te werpen [...]'¹⁴³

Gunstiger luisteromstandigheden ontstonden pas toen het ook onder protestanten gebruikelijk werd om in kerk, kapel of aula een complete uitvaartdienst te houden.

'GODSDIENSTIG ONDERWIJS'

Naast geboorte, huwelijk en dood was er nog een overgang in het mensenleven die in de hervormde kerk met rituelen werd omgeven: de volwassenwording. Het afscheid van de kindertijd en de intrede in het volle leven vierde men bij de 'aanneming' en 'bevestiging' van nieuwe lidmaten.¹⁴⁴ Jongens hoorden belijdenis van hun geloof te hebben afgelegd voordat ze in militaire dienst of naar de academie gingen; dat zou hen wapenen tegen velerlei verleiding. Ook voor meisjes hing deze geloofsdaad samen met geslachtsrijpheid:

Gij vraagt, of mijn Marie ook meê naar 't bal zal gaan;

Bedenk dat dit heel raar zou staan.

Het meisje heeft nog geen belijdenis gedaan.

— Gij hebt gelijk, mevrouw! 'k dacht daar zo gauw niet aan.¹⁴⁵

Voordat jongeren hier klaar voor waren, dienden ze godsdienstonderwijs te hebben gevolgd. Het geven of leiden van dit onderricht behoorde tot de belangrijkste ambtstaken van de 'leraars der kerk'.

Aanvankelijk, in de zestiende en vroege zeventiende eeuw, hadden hervormde predikanten zich nauwelijks beziggehouden met religieuze instructie van de jeugd. Catechiseren was niet de taak van de 'leraar', maar die van de schoolmeester (en de ouders). Deze was het die, aan de hand van de Heidelbergse catechismus of het daarop geënte *Kort Begrip der Christelijke Religie* (1608/1611), zijn pupillen de rechte leer bijbracht. De predikant had slechts de taak om daar enig toezicht op te houden. In sommige gemeenten, vooral op het platteland, preekte hij ook nooit over de catechismus, zodat alleen de schoolgaande jeugd daarmee in aanraking kwam. Op aandringen van synodes, die in de Heidelberger een krachtig middel voor calvinisering van de hervormde kerk herkenden, raakte de 'catechismuspraak' echter algemeen ingeburgerd.¹⁴⁶

Aansluitend op deze leerrede hield de predikant soms nog een 'publieke catechisatie', een soort kerkelijk responsiecollege. Een enkele keer ging het daarin niet over de Heidelbergse catechismus maar over de geloofsbelijdenis, over bijbelse geschiedenis, over een heel bijbelboek of een kapittel.¹⁴⁷ Ook dit onderwijs was niet speciaal bedoeld voor kinderen, al werd hun soms wel gevraagd om een lesje op te zeggen. Het eigenlijke 'antwoorden' was aan de volwassen gemeenteleden; bekwame lidmaten werden daarop voorbereid door de predikant. In veel gemeenten was de schoolmeester tot responderen verplicht — een voorschrift dat tekenend was voor zijn kennis maar ook voor zijn eerder beschreven ondergeschiktheid ten opzichte van de predikant.¹⁴⁸ Het gros van de aanwezigen speelde slechts een passieve rol, als 'toehoorders'.

In de loop van de zeventiende eeuw waren predikanten, verontrust door de onkunde en onverschilligheid van hun gemeenteleden, meer werk gaan maken van het godsdienst-onderwijs. In Utrecht hield de piëtistische predikant Jodocus van Lodenstein catechisatie na afloop van *iedere* kerkdienst, liefst vier keer per week.¹⁴⁹ Naast deze 'openbare', raakten vervolgens ook 'bijzondere catechisatiën' in zwang: godsdienstlessen door de predikant maar buiten de kerkdienst om en vooral aan hen die nog geen lidmaat waren. Ten behoeve van dit onderwijs verschenen vanaf het eind van de zeventiende eeuw ook allerlei 'vraag-' en 'leerboekjes'. Het bekendste werd Abraham Hellenbroeks *Voorbeeld der Goddelyke Waarheden voor eenvoudigen* (1706) dat in Voetiaanse kring het *Kort Begrip* van zijn plaats verdrong.¹⁵⁰

In de vroege negentiende eeuw werd het catechiseren van de jeugd een uiterst belangrijke taak van predikanten. In haar *Reglement op het Godsdienstig Onderwijs* van 1816 bestempelde de hervormde synode het catechiseren tot 'een van de eerste en voornaamste pligten der herders en leeraars' (artikel 9). Predikanten lijken dat ter harte te hebben genomen:

Met genoegen ziet men, sedert eenige jaren, dat vele Predikanten zich, meer dan voorheen, beijveren in het onderwijzen van de jeugd en van bejaarde minkundige lieden, teneinde eene redelijke kennis en overtuiging bij hen te bevorderen.¹⁵¹

Deze toegenomen aandacht voor het catechiseren was enerzijds te danken aan het doordringen van verlichte ideeën, volgens welke de dienaren des Woords primair 'volksleraar' waren, geroepen om 'minkundigen' beschaving bij te brengen. Anderzijds zagen predikanten zich nu ook genoodzaakt om de religieuze instructie van de jeugd in eigen hand te nemen; sinds de Bataafse Revolutie konden ze dat niet meer aan de schoolmeesters overlaten. De onderwijswetten van 1801, 1803 en vooral 1806 verdreven het godsdienstonderwijs weliswaar niet van de openbare school maar beperkten het tot algemeen-christelijke waarheden en deugden, verschoond van controversiële uitspraken of uitdrukkin-

'Eenige jongens op de catechisatie'; pentekening in het dagboek (1847) van Walrave Boissevain (1833-1854); GA Amsterdam, FA Boissevain, inv.nr 130.

gen.¹⁵² Voor 'leerstellig onderwijs in de godsdienst' was alleen plaats buiten schooltijd.¹⁵³

Van een strikte scheiding tussen kerk en school was echter nog lang geen sprake. Artikel 26 van het *Reglement op het Godsdienstig Onderwijs* bepaalde zonder enige schroom dat godsdienstonderwijs gegeven zou worden in alle openbare lagere scholen (alsook in gods-, gevangen- en verbeterhuizen). De 'leraars' der kerk konden daarvoor buiten de lesuren terecht in de schoollokalen. Mede dankzij het feit dat veel schoolmeesters werkzaam bleven als voorlezer-voorzanger of koster, behielden predikanten lange tijd indirecte invloed op het lager onderwijs. In een dorp als Ophemert, waar A.W. Bronsveld in 1862 intrede deed als predikant, gaf de hoofdonderwijzer van de openbare lagere school al zijn leerlingen les in de bijbelse geschiedenis. Jaarlijks voerde hij hen die rijp waren voor de catechisatie in optocht naar het catechisatielokaal, waar hij hen 'overdroeg' aan de predikant. Wanneer de catechisanten belijdenis hadden gedaan, paradeerde de meester met hen van de kerk naar het huis van de predikant, die hij uit aller naam dankte.¹⁵⁴ In veel andere gemeenten echter, vooral in katholieke gewesten, voltrok zich al rond 1800 een definitieve scheiding van kerk en school.

Benthem Reddingius noemde de bijzondere catechisaties 'een allervoornaamst gedeelte van het Leeraarsambt', 'van het allergrootste aanbelang voor eene Gemeente'.¹⁵⁵ Boers stemde daar van harte mee in: hij stelde dat de predikant soms 'ruim zoo veel goeds kan stichten door het Katechizeren, als door het Prediken'. In ieder geval kon hij hiermee bewerkstelligen dat zijn preken beter werden begrepen.¹⁵⁶ In zijn (postuum gepubliceerde) verhandeling 'over het catechiseren' noemde Heringa nog allerlei andere voordelen: catechisaties gaven een systematische uiteenzetting van geloofswaarheden; de predikant bereikte hiermee degenen die het meest behoefte hadden aan onderwijs, prik-

kelde hen tot meedenken en meepraten, en daagde hen uit om te leren lezen en schrijven.¹⁵⁷ Bovendien leerde hij zijn gemeenteleden beter kennen, zodat de omgang met hen aan ‘gemeenzaamheid en vertrouwelijkheid’ won.¹⁵⁸ Muurling liet er geen twijfel over bestaan dat hij het godsdienst-onderwijs hoog had: in zijn *Practische Godgeleerdheid* begon hij niet met de homiletiek maar met de catechetiek. Die keuze was kenmerkend voor de theologische school waar hij toe behoorde (zie hoofdstuk 3) maar ook voor het negentiende-eeuwse protestantisme in het algemeen, dat ‘kennis’, ‘onderwijs’ en ‘opvoeding’ in zijn vaandel had geschreven. In haar jaarverslag van 1869 verzekerde de Algemeene Synodale Commissie ‘dat in onzen tijd over het algemeen door de predikanten veel meer werk gemaakt wordt van catechisatiën’.¹⁵⁹

Van deze toegenomen aandacht profiteerden echter alleen de *bijzondere* catechisaties. Waar Boers in 1807 geschreven had dat ‘in zeer vele gemeenten’ zowel door de week als ’s zondags publieke catechisaties gehouden werden, wist Heringa te melden dat deze al sinds het laatste kwart van de achttiende eeuw sterk aan populariteit hadden ingeboet. Dit zou vooral te wijten zijn aan de veranderde opstelling van gemeenteleden. Sommigen wilden of durfden namelijk niet, terwijl anderen juist iets té mondig waren:

Zijn de Catechisanten sedert lang aan dit werk gewend [...] dan zullen zij ook ligt gevoelens voordragen, afwijkende van die des Leeraars, ja hem ronduit tegenspreken en met hem redetwisten: iets dat meer ontstichten dan stichten kan. En juist dit is het, wat in latere tijden meer te vreezen was, dan in vroeger dagen [...]¹⁶⁰

Eerder had Benthem Reddingius op dat gevaar gewezen:

Wanneer de antwoorders zich verheffen op hun werk, anders durven leeren dan de Leeraar doet, zich er op durven beroemen, dat zij het beter weten dan hij, en hem durven tegenspreken, worden zulke catechisatie bronnen van veel verdriet voor den Leeraar, en van veel verwarring in de Gemeente. En wie weet van dit een en ander geene voorbeelden?¹⁶¹

Reddingius had er daarom voor gepleit om in plaats van publieke catechisaties zo nu en dan een ‘bijbeloefening’ of ‘bidstond’ te houden.¹⁶² Die raad lijkten veel predikanten ter harte te hebben genomen: hoewel het *Reglement op het Godsdienstig Onderwijs* de publieke catechisaties expliciet had aanbevolen, verdwenen deze vrijwel overal.

Het synodaal *Reglement* benadrukte dat het godsdienstonderwijs ‘trapsgevijs’ opgebouwd moest zijn, ‘geschikt naar de vatbaarheid van de onderscheidene leerlingen’. Dit was een krachtige aanbeveling van het gebruik, zoals dat hier en daar al bestond, om de catechisanten in te delen in verschillende leef-

tijdsgroepen.¹⁶³ Volgens Benthem Reddingius moesten er ten minste vier verschillende catechisaties zijn: een uur voor kinderen, een voor 'jongelingen', een voor 'jongedochters' — gescheiden van elkaar zouden ze meer presteren — en een voor volwassenen die nooit aan godsdienstige vorming waren toegekomen. Bij deze 'bejaarden' moest de leraar erop bedacht zijn dat velen (nog) niet konden lezen. Eventueel kon hij nog een uur inruimen voor hen die al belijdenis hadden gedaan maar zich verder wilden bekwamen ('lidmatencatechisatie'). Muurling ging uit van een driedeling in 'lager, middelbaar en hooger onderwijs in de godsdienst'. Met laatstgenoemde klasse doelde hij op catechisatie voor gymnasiasten en studenten.¹⁶⁴ Ook pleitte hij voor het inrichten van aparte lessen voor hen die op korte termijn belijdenis wilden doen. Het aantal catechisatie-uren was verder afhankelijk van het aantal leerlingen: volgens Muurling mochten de groepen niet meer dan twintig à vijfentwintig catechisanten tellen. Dat was niet alleen nodig om de orde te bewaren maar ook om iedereen een beurt te kunnen geven. Vooral het godsdienstonderwijs aan kinderen behelsde namelijk het overhoren van het lesje dat ze hadden geleerd. In sommige streken werd catechisatie zelfs 'vraagleren' genoemd. De gebruikte lesboekjes leenden zich daar uitstekend voor: evenals de catechismus en het Kort Begrip waren ze opgebouwd volgens een stramen van vraag en antwoord. 'De sokratische methode' heette dat maar van een wijsgerige dialoog tussen leermeester en pupil kwam vaak niets terecht. Van Koetsveld vertelde hoe zijn eerste catechisantes met neergeslagen ogen, blozend en 'op ééne galop' hun antwoorden opdreunden. Toen het vierde kind aan de beurt was, vroeg hij haar om bedaarder te spreken.

Het meisje begon: 'Ik leer —' hier werd zij rood; nog eens: 'Ik leer —' hier werd zij vermiljoen rood; toen kon zij het langzaam spreken niet langer volhouden, en galoppeerde, nog veel harder dan de anderen, het antwoord ten einde: — 'Ik leeruitdeschepping-datGodwijsengoedisdienikmoeteerenenliefhebben.' — Zij hijgde.¹⁶⁵

In 1839 publiceerde Van Koetsveld een eigen methode, die wel tien keer werd herdrukt. Talloze predikanten deden hetzelfde: de een na de ander bracht zijn hoogstpersoonlijke 'vraagboekje' op de markt. 'Is er een deel der praktische theologie, waarin de schrijf- en de drukwoede zich heeft doen gelden, het is dat der Catechese,' merkte een kerkhistoricus op.¹⁶⁶ Evenals op het gebied van de liturgie ontstond dus ook in het godsdienstonderwijs een grotere (althans: explicietere) pluriformiteit. Hoezeer de nieuwe methodes onderling ook mochten verschillen, in vergelijking met de traditionele leerboeken hadden ze ten minste één kenmerk gemeen: ze behandelden naast de geloofsleer ook veel bijbelse geschiedenis. Volgens het synodaal *Reglement* waren predikanten daartoe verplicht; ze mochten niemand aannemen die op dit punt volstrekt onkun-

dig was.¹⁶⁷ Over de manier waarop dit onderdeel gedoceerd moest worden, verschilden de meningen:

Ik zie niet, dat Jezus de menschen bewijsplaatsen voor leerstukken uit het hoofd liet leeren. Ik zie niet, dat hij zijn Magdalena plaagde met al de koningen van Israël en Juda. Laat in het algemeen het godsdienstig onderwijs aan de jeugd mededeeling zijn van den godsdienst van Jezus, en laat de wijze dier mededeeling met onze eigene persoonlijkheid en met de behoeften der kinderen in nauw verband staan.¹⁶⁸

Naast de inhoud veranderde ook de frequentie van het godsdienstonderwijs. In plattelandsgemeenten lag dit in de zomermaanden gewoonlijk vrijwel stil. Het gros van de leerlingen werd dan namelijk in beslag genomen door het werk op het land. Vaak stopte het godsdienstonderwijs al in april, om pas in oktober weer aan te vangen. De hervormde synode stoorde zich aan deze lange vakanties: in 1830 gelastte ze predikanten om het hele jaar door even trouw te catechiseren als te preken. Dat zou de beste remedie zijn tegen de schromelijke 'onkunde' waarmee het hervormde kerkbestuur zich in deze tijd geconfronteerd zag. De synodale oproep schijnt weinig effect te hebben gesorteerd: Heringa, Muurling, en De Kat Angelino klagen alle drie over het stilliggen van de catechisaties op het platteland.

In de steden kon het hele jaar door gecatechiseerd worden; predikantswerk stond hier vrijwel los van de agrarische cyclus. Sommige leraars hadden hun handen vol aan het godsdienstonderwijs. Als Rotterdams predikant gaf Van Oosterzee iedere dinsdag negen uur achtereen catechisatie, aan in totaal zo'n vijf- à zeshonderd leerlingen.¹⁶⁹ A. J. Th. Jonker, die in 1882 intrede deed in Rotterdam, had in sommige jaren niet minder dan duizend catechisanten; zijn collega J. Th. de Visser (de latere CHU-politicus) bracht het zelfs tot dertien- à vijftienhonderd.¹⁷⁰ Deze cijfers zijn echter geenszins representatief voor alle steden, zelfs niet voor alle *grote* steden: Haagse, en vooral Amsterdamse predikanten hadden meestal veel minder catechisanten.¹⁷¹ Ze lieten vanaf het begin een groot deel van het godsdienstonderwijs over aan 'catechiseermeesters' en '-matressen', vrij gevestigde repetitors die jongeren tegen betaling klaarstoomden voor hun belijdenis.

Omstreeks 1816 waren er in Nederland niet minder dan 345 van zulke semi-kerkelijke hulpkrachten, van wie 55 in Amsterdam en omstreken. Wie in deze 'bediening' werkzaam wilde zijn, moest twee jaar bij een predikant in de leer zijn geweest, een examen voor het klassikaal bestuur hebben afgelegd en zich, eenmaal toegelaten, aan de 'vraag-' of 'leerboekjes' houden die de plaatselijke predikanten hadden voorgeschreven.¹⁷² In Amsterdam hadden de predikanten omstreeks 1832 gezamenlijk zo'n boekje samengesteld, *Eenvoudig onderrigt in de christelijke leer*. Catechiseermeesters waren dus ondergeschikte beroeps-

krachten; volgens Multatuli stonden ze tot een predikant 'als een likdoorn-snijder tot een geneesheer'.¹⁷³ Boze tongen beweerden dat predikanten zelf 'alleen de kinderen van de rijken en aanzienlijken willen leeren'.¹⁷⁴ Catechiseermeesters daarentegen zouden — zelf immers afkomstig uit de kleine burgerij — beter geschikt zijn voor het onderwijs aan de lagere klassen 'omdat zij zich tot hen beter kunnen nederlaten, en deze lieden minder tegen den Katechiseermeester opzien, dan tegen den Predikant'.¹⁷⁵

Voor de reputatie van de catechiseermeesters en -matressen was dit klassenverschil bepaald niet bevorderlijk: in poëzie en proza werd vaak de draak met hen gestoken. Ook predikanten hadden dikwijls niet veel met hen op. Ze verdachten hen er bijvoorbeeld van 'stijve Systematische denkbeelden in plaats van zuivere Bijbelkennis' te verspreiden.¹⁷⁶ Als voorzitter van een synodale ad hoc-commissie stelde Heringa onomwonden dat catechiseermeesters, 'uit hoofde van gebrekkige opleiding', vaak meer kwaad stichtten dan goed; 'menigmaal bedierven zij den geest der gemeenten', door 'donkere en onbijbelsche begrippen' te verspreiden.¹⁷⁷ Daar dit vooral te wijten zou zijn aan hun gebrekkige opleiding stelde Heringa voor om een landelijke catechetenschool te stichten, naar het voorbeeld van de rijkskweekschool in Haarlem. Dit plan stuitte echter op allerlei bezwaren.

Of ze nu bij een catechiseermeester dan wel bij een echte dominee 'op het vraagleren' waren geweest, na verloop van enkele jaren — soms slechts maanden — waren de leerlingen rijp om belijdenis te doen. Nadat de kerkenraad een onderzoek naar hun levenswandel had ingesteld, werden ze door de predikant — in aanwezigheid van ten minste één ouderling — ondervraagd over hun godsdienstige kennis en gevoelens. Als hun antwoorden bevredigend waren, hield de predikant een plechtige toespraak, waarmee ze 'aangenomen' waren als lidmaten van de hervormde gemeente.¹⁷⁸ Niet allen slaagden voor dit 'examen'. In Amsterdam werd rond 1870 'menigeen' afgewezen wegens gebrekkige kennis. Het zou hun ontbreken aan de juiste motivatie:

Men is 16 à 17 jaar geworden, natuurlijk moet men nu gaan denken over het doen van zyn belydenis; fluks gaat men aan 't leeren, een jaar, of ook wel zes maanden, meestal één uur in de week, zoo wordt men in 26 uur klaargemaakt voor zyne belydenis.¹⁷⁹

In deze jaren werd het al dan niet aannemen van (andermans) catechisanten tot inzet van strijd tussen rivaliserende, recht- en vrijzinnige partijen in de hervormde kerk. Naast geestelijke waren er echter ook materiële belangen mee gemoeid: wie eenmaal lidmaat was, kon aanspraak maken op steun van de hervormde diaconie. Belijdenis doen scheelde al gauw 'een vijfje in de week'.¹⁸⁰ Bij het aannemen zou maar al te vaak blijken 'hoezeer stoffelijk belang bij deze ge-

wigtige daad des levens overwegende invloed uitoefent'.¹⁸¹ Vandaar misschien dat ook een financiële drempel werd opgeworpen: aannemelingen moesten in Amsterdam niet minder dan drie gulden betalen aan de plaatselijke diaconie.¹⁸² Bovendien waren ze vaak geld kwijt aan 'een zwart pak' of 'een neije bokse'.¹⁸³

De 'bevestiging' van nieuwe lidmaten moest volgens het *Reglement* openbaar, dus in een zondagse kerkdienst geschieden. In de meeste gemeenten werd daartoe eens, of enkele keren per jaar een speciale kerkdienst gehouden — in Haarlem met Pasen en met 'varkensmarkt'.¹⁸⁴ Het hoogtepunt van deze dienst kwam met de drie belijdenisvragen die de predikant vanaf de kansel aan de kwekelingen stelde. Geloofden ze de leer die ze met de mond hadden beleiden? Waren ze voornemens om ernaar te leven, door 'de zonden te verzaken en een christelijk leven te leiden'? Onderwierpen ze zich aan het kerkelijk opzicht, indien nodig aan de kerkelijke tucht?¹⁸⁵ Jacques Perk, zoon van een voor-
aanstaand waals-hervormd predikant, schreef een dichterlijke impressie van dit grote moment in zijn jonge leven:

Daar daalden plechtige levensvragen
Van uit den kansel tot me neêr
En 't was als zag ik vriendlijke oogen
Met welgevallen op mij rusten.

'k Zag niets dan nevelengestalten
Bazuinen juichten Hallelujaas
En gansche englenkooren joelden
En fluisterden van God den Heer.¹⁸⁶

Nadat de nieuwe lidmaten hun ja-woord hadden gegeven, werden ze ernstig toegesproken door de predikant, die hun gelukwensen en goede raad meegaf op het levenspad.¹⁸⁷ Ze waren nu gerechtigd om, voor het eerst in hun leven, deel te nemen aan de plechtigheid die ook in de hervormde kerk veruit de heiligste was, het Avondmaal. Potgieter beschreef hoe met zo'n *eerste communie* een kroon werd gezet op het catechetisch werk van de predikant:

's Leeraars werk was nu voleindigd, vrucht ontloken uit den knop.
Met den hemel in het harte rees de dankb're landjeugd op,—
Wilde 's grijsaards handen kussen, maar hij drukte ze aan de borst,
Die de zorg voor aller welzijn lang en liefd'rijk had getorscht,
en lei toen zijn stramme handen zeeg'nend op het lakkig hoofd
van de schaar, wier dankb're hymne luid bij God zijn vroomheid looft!¹⁸⁸

Zo geroutineerd als de doop werd bediend, zo plechtig vierde men het Avondmaal. In de meeste gemeenten gebeurde dat slechts vier keer per jaar. Het gewicht van de ceremonie werd onderstreept door uitgebreide voor- en nabeschouwingen. De aanloop tot de avondmaalsviering begon zoals altijd met de zogeheten ‘belijdenispredikatie’: een of enkele leerredenen waarin de predikant een kort overzicht gaf van de hoofdzaken van de hervormde geloofsleer. Deze preken waren niet primair bedoeld voor catechisanten maar voor lidmaten, om hun kennis van het calvinistische credo op te frissen.¹⁸⁹ Rond 1800 waren deze diensten nog vrij algemeen, zo blijkt uit een van de *Evangelische Gezangen* (nummer 99: ‘Zie ons te zaam Uw naam belijden’). Ook dominee Hamer, leraar van het eerdergenoemde Diepenbeek, zou zijn plicht hebben gekend:

Kort voor het aannemen behandelde hij altijd, in zeven predikatiën, de zeven hoofdgoederen van het genadeverbond, de roeping, het geloof, de wedergeboorte, de rechtvaardigmaking, de heiligmaking, de belofte, en de verheerlijking.¹⁹⁰

Uit het feit dat Van Limburg Brouwer de belijdenispredikatie aangreep om een ouderwetse predikant neer te zetten blijkt dat in zijn tijd — halverwege de negentiende eeuw — dit gebruik zo goed als verdwenen was.

Na de belijdenispredikatie volgde traditioneel een dienst om de gemeentelieden in de gepaste, ootmoedige stemming te brengen. In de zestiende eeuw vond deze gewoonlijk plaats op de dag voor de avondmaalsbediening — een zaterdag dus — maar later verschoof hij naar de gewone zondagmorgendienst, een week voor de grote plechtigheid.¹⁹¹ In deze ‘voorbereidingsdienst’ kon de predikant het eerste deel van het avondmaalsformulier voorlezen. In deze oproep tot zelfbeproeving werd eenieder opgewekt om zijn zonden te bedenken, ‘opdat hij zichzelf mishage, en zich voor God verootmoedige’. Vervolgens dienden de gemeenteleden bij zichzelf te rade te gaan of ze geloofden in de volkomen vergeving van zonden door het lijden en sterven van Christus. En ten slotte moesten ze zich afvragen of ze bereid waren om hun leven te beteren. Allen die dit zelfonderzoek konden doorstaan werden aan de avondmaalstafel genood maar degenen bij wie het een of ander ontbrak waren gewaarschuwd: ‘Zij eten en drinken zichzelf een oordeel’(I Korinthiërs 11:29). Uitdrukkelijk geweerd werden grove zondaars als ‘echtbrekers, hoereerdeers, dronkaards, dieven, woekeraars, roovers, spelers, gierigaards, en allen die een ergerlijk leven leiden’. Als predikant en ouderlingen hun taak als opzieners der gemeente verstonden, werden zulke zwarte schapen overigens ook persoonlijk van de avondmaalstafel geweerd: vanouds werd in de weken voor het Avondmaal de kerkelijke tucht uitgeoefend.

In sommige gemeenten werd na deze dienst ook nog een speciale ‘proefpredikatie’ gehouden, om de gemeenteleden aan te zetten tot nog gestrenger zelfonderzoek. In Dordrecht was dat rond 1800 nog het geval. Een correspondent van de *Bibliotheek van Theologische Letterkunde* kon dat gebruik niet waarderen; volgens hem wisten de predikanten zelf niet eens wat het verschil was tussen deze preek en de voorbereidingspredikatie. De lange aanloop tot het Avondmaal zou voedsel geven aan ‘een te hoog, zoo niet bijgeloovig, denkbeeld van deze plegtigheid’. Ook de uitgebreide nabeschouwingen droegen daartoe bij: in Dordrecht, waar ieder kwartaal in vijf beurten het Avondmaal werd bediend, werden na afloop niet minder dan tien ‘dankzeggings-predikatiën’ gehouden.¹⁹² Al deze aandacht was niet bevorderlijk voor de participatie van gemeenteleden. In veel plaatsen zag men slechts een minderheid van de lidmaten, vaak merendeels vrouwen,¹⁹³ aan tafel gaan. Ter gelegenheid van hun aanneming en bevestiging als lidmaten wilden de meesten wel aanzitten maar daar bleef het veelal bij. Het mankeerde de achterblijvers vaak niet aan interesse; hun respect voor dit ‘bondszege’l was juist zo hoog dat ze zichzelf niet waardig achtten.¹⁹⁴ Zulke scrupules werkten aanstekelijk. Een enkele keer liet zelfs de voorganger brood en wijn aan zich voorbijgaan.

In het kader van haar campagne voor het verbeteren van de liturgie gaf de hervormde synode van 1817 ook richtlijnen voor de avondmaalsviering. Ze handhaafde de voorbereiding en nabetrachting,¹⁹⁵ maar schraptte de afzonderlijke proefpredikaties. Ter verhoging van de plechtigheid adviseerde ze om de avondmaalsstafel midden in de kerk op stellen (zichtbaar en hoorbaar voor allen), om de communicanten daar zonder enig onderscheid van rang of stand aan te laten zitten,¹⁹⁶ en om alleen goed gekozen bijbelteksten of liederen voor te dragen. Boers had eerder de staf gebroken over de gewoonte om tijdens de bediening willekeurige hoofdstukken uit de bijbel voor te lezen. Volgens hem werd de ceremonie veel indrukwekkender als de predikant zo nu en dan ruimte gaf voor een betrekkelijk nieuw liturgisch element: stilte.¹⁹⁷ Evenals bij andere rituelen zou het namelijk niet aankomen op het overbrengen van de rechte leer maar op het wekken van gepaste godsdienstige gevoelens.¹⁹⁸ In Amersfoort had men daar iets heel nieuws op gevonden: twee keer per jaar werd het Avondmaal niet ’s morgens gevierd — zoals sinds lang gebruikelijk — maar in de avondbeurt, bij kaarslicht. Dit arrangement bleek tevens bevorderlijk voor de deelname van armen ‘die bij den dag wegens de schamelheid hunner kleederen, zich onttrekken.’¹⁹⁹

Kerkdiensten waarin het Avondmaal gevierd werd duurden lang, vaak meer dan tweeënhalf uur. De tijdsduur was onder andere afhankelijk van het aantal deelnemers, die in groepen aan tafel gingen. Net als het aantal kerkgangers, dopelingen of catechisanten gold het aantal ‘tafels’ dat een predikant per kwartaal bediende — en het bedrag dat daarbij werd gecollecteerd — als een

maatstaf van zijn populariteit. Van Oosterzee vertelde eens hoe hij op een zondag 35 tafels had bediend, terwijl zijn beide collega's er elk maar twintig hadden gehad. Toen hij na zijn benoeming tot hoogleraar voor het laatst het Avondmaal bediende, had 'ons Oosje' zelfs meer dan veertig tafels, zodat er tegen het einde nog extra brood gehaald moest worden.²⁰⁰ Bij een orthodoxe predikant in Leeuwarden werd in 1849 letterlijk gevochten om een plaatsje aan de dis. De plaatselijke kerkvoogden ontwierpen daarop een 'verkeerscirculatieplan', met vaste toe- en afvoerwegen en bordjes ter aanduiding van 'Ingang' en 'Uitgang'.²⁰¹ Maar in Amsterdam, waar de hervormde gemeente in 1870 zo'n 137.000 zielen telde, kwamen toen al niet veel meer dan vierduizend lidmaten aan de avondmaalsdis.²⁰²

HERDERLIJKE ZORG

Huisbezoek

Tot de voorbereidselen van het Avondmaal behoorde ook het 'huisbezoek'. In de dagen of weken voor de plechtigheid werden alle lidmaten persoonlijk uitgenodigd en opgewekt om zich daar geestelijk — zowel in de kerk als 'in het verborgene' — op voor te bereiden. Aanvankelijk was dit geen predikantswerk geweest: het *Convent van Wezel* (1568) had bepaald dat de ouderlingen de gemeenteleden moesten bezoeken, van huis tot huis, ten minste een keer per week. Dit laatste bleek spoedig te hoog gegrepen: volgende synodes beperkten de frequentie van het huisbezoek tot iedere avondmaalsviering en belastten ook predikanten met deze taak. Hoewel de synode van Dordrecht in 1619 weer alleen de ouderlingen noemde, werd het in de meeste streken gebruikelijk dat de predikant vergezeld van een broeder — beiden in mantel en bef — de ronde deed. Van Koetsveld vertelt hoe de ommegang van zo'n tweetal heren in het zwart hem als kind deed denken aan het ronddelen van belastingbiljetten; het leek 'eene kerkelijke volkstelling, vereenigd met zoo iets, dat naar eene biecht zweemde'. Toen hij eenmaal zelf predikant was, had hij eigenlijk nog geen idee wat hij geacht werd te doen of te zeggen. Zijn eerste reeks huisbezoeken draaide uit op een weinig spirituele vertoning:

Er stonden twee stoelen gereed, waarvoor wij vriendelijk bedankten. Het was duidelijk, dat men dit gewacht had: het werd niet voor de tweede maal gevraagd. Ondertusschen waren meid en knecht binnen gekomen, en de eerste zat, de laatste stond als een standbeeld. De ouderling nam zijn' hoed af: — dit was een vriendschappelijke wenk, dat ik het ook zou doen; de mannen des huizes volgden, de vrouwen sloegen de oogen neder en vouwden de handen. Mijne keel was beklemd. Gelukkig viel mijn oog op mijn zakboekje, en ik vroeg nog eens, schoon ik ze lang wist, naar al de namen. Hier door werd

mijne tong losgemaakt, zoo dat ik de formule kon uitbrengen die ik reeds vijftig maal bij mij zelven had opgezegd: 'Gij kent de reden van mijne komst; *gij weet*, dat het binnen kort Avondmaal is; *wij vertrouwen*, dat gij het belang van die plegtigheid gevoelt, enz. enz.' — De huisvader zeide zeer afgemeten: 'Ik dank je wel, Dominé!' en vervolgde terstond: 'Gij treft geen mooi weër bij de ommegang.' — De huismoeder had hare ogen weder opgeslagen, en vervolgde haar werk aan een half geschelden aardappel; meid en knecht gingen heen, zonder iets anders te doen, dan heen te gaan; en zoo — was dit *huis bezocht*. En wat zoudt gij mij verder vergezellen, mijn lezer? Het is alles: *da capo!* en nog eens: *da capo!* van huis tot huis.²⁰³

In de steden, vooral de grote steden, kwam vaak nog minder van het huisbezoek terecht: stadspredikanten hadden te veel gemeenteleden die te ver van hen af stonden. Er werd veel geklaagd dat men de predikanten zo weinig zag verschijnen. Critici verdachten hen ervan dat ze liever op visite gingen bij aanzienlijke families, waar ze slechts en passant over geestelijke zaken spraken.²⁰⁴ Maar zelfs een voornaam heerschap als Guillaume Groen van Prinsterer kreeg langer dan een kwarteeuw achtereen geen enkele predikant op huisbezoek.²⁰⁵ Dat gold ook voor de bejaarde, patricische vrijdenker Christina de Vry, een personage van Wolff en Deken. Afkerig van geïnstitutionaliseerde godsdienst als ze was, bleek zij echter bepaald geen aandacht tekort te zijn gekomen:

Ik [tegen Broeder.] Is uw Dominé wat hardhoorend? Ik heb hem immers reeds gezegd, hoe 't gegaan is.

Ouderling. Het ware te wenschen, dat Juffrouws *geestelyk* gehoor zo goed was als Dominés *tydelyk* gehoor [*en hy zuchtte, terwyl hy zyn glaasje leegde.*]

Ik. Als de vrienden my voor geestlyk doof houden, dan doen zy immers munniken werk. *Dominé.* Dan merk ik niet, dat wy hier iets te doen hebben.

Ik. Wat my betreft, niets. Het is my echter lief, eenige beleefdheid te hebben kunnen toonen: ik geloof, Dominé, dat gy hier nog niet lang gestaan hebt, en mooglyk voor de eerste reis Huisbezoek doet; dit zal mogelyk de reden zyn van uw aankomen by my. In veel jaren is my dit niet gebeurd; en 't is ook gansch onnoodig.²⁰⁶

Dit tekstfragment bewijst natuurlijk niet dat predikanten onwelkome gasten waren. Maar wel biedt het tegenwicht aan de voorstelling dat alle gemeenteleden reikhalzend zouden hebben uitgezien naar een pastoraal bezoek. Niet voor niets klaagden ook predikanten over de 'miskenning, verachting, grove beledigingen' die ze bij huisbezoeken links en rechts te verduren kregen. Bovendien mopperden ze over het geestdodende karakter van dit werk, 'bij welcher gedurige herhaling men het geeuwen bijkans niet kan nalaaten'.²⁰⁷ Volgens sommigen was het bezoeken van gemeenteleden ook niet bevorderlijk voor het gezag van de predikant. Deze kon beter enige afstand bewaren:

Om uw gezag en invloed te bewaren is het dan noodig, dat uwe bezoeken bij de menschen niet al te gemeenzaam zijn, noch te veelvuldig, noch te uitgebreid. Als u de menschen zelden zien, hebben zij des te meer eerbied voor u.²⁰⁸

Vandaar dat er in deze tijd, het begin van de negentiende eeuw, stemmen opgingen om het huisbezoek af te schaffen. Met dat voorstel kon Benthem Reddingius niet instemmen. Hij noemde het onterecht dat het huisbezoek zo werd veracht. Naar zijn idee kon het zelfs van grote waarde zijn, als de predikant het maar verstandig inrichtte:

Hij moet zich in de huisbezoeken een weinigje bij de menschen ophouden, hun tijd en gelegenheid geven, om aan hem te kunnen zeggen, dat zij hem te zeggen hebben, en vooral wat vertoeven bij die genen, bij welken hij anders niet komt, die anders geene gelegenheid hebben om hem te leeren kennen, opdat zij hem als hunnen Vriend mogen leeren beschouwen, en lust krijgen, om van zijn werk veel gebruik te maken.²⁰⁹

Huisbezoek was nuttig omdat het de predikant in gesprek bracht met individuele gemeenteleden. Dat gaf hem de mogelijkheid om, duidelijker dan op de preekstoel mogelijk was, zijn denkbeelden uiteen te zetten. Zo'n gesprek, benadrukte Reddingius, hoefde heus niet alleen over het Avondmaal te gaan: ook de kerkgang van de familie (en het eventuele huispersoneel), hun huiselijke godsdienstoefeningen, de opvoeding van, en het godsdienstig onderwijs aan de kinderen konden ter sprake worden gebracht. Veel auteurs stemden met Benthem Reddingius in: het huisbezoek van de predikant diende niet slechts ter voorbereiding op het Avondmaal maar 'ter bevordering van de kennis zijner Gemeente'.²¹⁰

Deze ont koppeling van het Avondmaal had velerlei gevolgen voor de invulling van het huisbezoek. In de eerste plaats moest de predikant voortaan niet eens per kwartaal maar het hele jaar door zijn schapen opzoeken; niet huis-aan-huis maar waar er behoefte aan was. In de tweede plaats hoefde hij geen onderscheid meer te maken tussen lidmaten en anderen; ook bij hen die nog geen belijdenis hadden gedaan was er aanleiding voor een gesprek. In de derde plaats kon hij, als gezegd, informeren naar allerlei aspecten van het godsdienstig gezinsleven. Veel auteurs adviseerden de pastor om aantekeningen te maken van hetgeen hij hoorde, in een speciaal register of zakboekje.²¹¹ In de vierde plaats kon hij, nu zijn bezoek geen officiële uitnodiging tot (of wering van) de avondmaalstafel meer behelsde, een andere toon aanslaan: niet plechtstatig of ambtelijk maar gemoedelijk, vertrouwelijk en vriendelijk.²¹²

Nu eens raadt hij als een goede bekende, dan eens vermaant hij als een broeder, dan eens verzoekt hij als een zoon, en dan weder berispt of gebiedt hij als een Vader, — maar altijd

met eene duidelijk merkbare liefde en vriendschap. Nimmer moet hij den toon zoodanig verheffen, dat dezelve die van eenen Overheidspersoon, of Officier of Regter wordt, nimmer moet hij willen gebieden of vonnissen.²¹³

Zo'n vertrouwelijke sfeer zou echter moeilijk te scheppen zijn als de predikant vergezeld ging van een ouderling. Boers stelde dat predikanten er goed aan deden om in ieder geval *soms* alleen op bezoek te gaan.

Deze nieuwe opvatting van het huisbezoek vond langzamerhand ingang. Het *Reglement voor de Kerkeraden* van 1824 leek vast te houden aan het traditionele concept: de opsomming van predikantstaken suggereerde dat het huisbezoek (artikel 23) iets heel anders was dan 'het herderlijk werk in de gemeente' (artikel 20). Daar stond echter tegenover dat het doel van het huisbezoek heel ruim werd omschreven, als een middel 'om de gemeente op te wekken tot het bijwonen van den openbaren Godsdienst en de catechizatie, alsmede tot de viering des H. Avondmaals, en wat verder dienen kan, om de godsdienstigheid en goede zeden te bevorderen.' Deze uitbreiding van het huisbezoek was niet onomstreden, zo blijkt uit de prijsvraag die de theologische faculteit van Utrecht enkele jaren later uitschreef. De hoofdprijs ging naar een student die ervoor gepleit had om 'herderlijke zorgen met de *Huisbezoeken* te vereenigen'. De recensent van de *Godgeleerde Bijdragen* kon dit voorstel maar half waarderen: hij noemde het huisbezoek 'een allerlastigst en hoogst verveelend werk' dat, hoe men het ook vormgaf, weinig nut had voor het kerkelijk leven. Bovendien zou men zich in gemoede moeten afvragen

[...] of de Predikanten van de *Protestantsche* belijdenis wel het *regt* hebben om *huisbezoek* te doen? Hoe men het ook inrigte, het blijft toch altijd iets, dat beter in de *Roomsche* kerk dan in onze gemeenschap voegt, een soort van *biecht* in zaken van het geweten!²¹⁴

'Herderlijke bezoeken' daarentegen zouden wel zin hebben. De aandacht voor 'huis-' dan wel 'herderlijk' bezoekwerk werd in hoge mate gestimuleerd door het schisma dat zich vanaf 1834 in de rechterflank van de hervormde kerk voltrok (zie hoofdstuk 2). Doordat 'afgescheiden' voorgangers gewoonlijk veel tijd besteedden aan pastorale gesprekken zagen ook hervormde predikanten zich gedwongen om werk te maken van hun gemeenteleden.²¹⁵ Ook Van Koetsveld verklaarde zich uiteindelijk vóór het huisbezoek, dat 'een vaste band tusschen den geestelijken vader en zijne kinderen' zou scheppen. De Groninger Godgeleerden, in veel opzichten de tegenstrevers van de Afgescheidenen, toonden eveneens grote belangstelling voor wat nu 'pastoraat' ging heten.²¹⁶ Muurling noemde het van het hoogste belang:

Het openbaart meer dan eenig ander werk zijne hartelijke en trouwe liefde voor zijne

Gemeente en zijne ongeveinsde belangstelling in haar wezenlijk welzijn; daardoor wekt en voedt het de hoogachting der Gemeente en hare liefde omtrent hem, en bevestigt tusschen Evangeliedienaar en Gemeente den onmisbaren band van innige vereeniging; het verschaft hem de gelegenheid om zijne Gemeente in al hare leden van nabij te kennen en van haar gekend te worden; het is het eenige middel voor den Evangeliedienaar, om, zooveel hij dat kan, voor allen alles te wezen, en tevens om velen in betamelijk ontzag en vreeze te houden.²¹⁷

Voor al 'in den tegenwoordigen tijd' zou herderlijke zorg van groot belang zijn; het was het aangewezen middel om weerstand te bieden aan rooms-katholicisme, 'separatisme' en 'orthodoxisme' alsook tegen de moderne 'neiging tot onverschilligheid en ongeloof'. Huisbezoek *alleen* was echter niet voldoende: gemeenteleden moesten ook bij de predikant terecht kunnen, liefst op een vast spreekuur.²¹⁸ Dit laatste voorstel, dat overigens pas een eeuw later door velen werd aanvaard,²¹⁹ is kenmerkend voor de individualisering van de herderlijke zorg. In de loop van de negentiende eeuw vestigde zich de opvatting van pastoraat als een gesprek onder vier ogen — dus zonder ouderlingen en zonder huisgenoten — dat hoogstens zijdelings in verband stond met het Avondmaal.²²⁰ Niet dit gemeenschapsritueel maar evenementen in het persoonlijk leven van gemeenteleden vormden voortaan de aanleiding:

[...] bezoek den vreemdeling, die pas inwoner is geworden, de jonge moeder, die pas haar kind ten Doop heeft gehouden, de jeugdige echtelingen, die pas hun huishouden opgezet hebben; bezoek den kranke, al lang aan zijn leger gebonden; den stervende, straks uit het land der levenden uittredend; de familie, haren doode, die zoo goed was, beschreiend; — en van zelf zal daar een gesprek zich ontspinnen, dat goed doet en dat juist door alle kunstmatige regeling en alle vastgestelde vormen te missen, de harten raakt, in 't leven grijpt.²²¹

In die zin kreeg het huisbezoek meer weg van een andere ambtstaak: het bezoeken van zieken en stervenden.

Ziekenbezoek

In tegenstelling tot de *visitatio domestica* was deze taak traditioneel alleen aan de 'herders en leraars' opgedragen. Zij werden geacht om zieke gemeenteleden aan huis op te zoeken teneinde hen bij te staan in hun lijden. De aandacht ging daarbij uiteraard minder uit naar de lichamelijke dan naar de geestelijke toestand van de patiënt. Deze werd aangespoord tot onderwerping aan de Voorzienigheid, tot berouw over eigen zonden, bekering en verzoening met God en de naasten.²²² Ziekenbezoek was vrijwel synoniem met stervensbegeleiding: het stond in het teken van de dreigende dood, de komende ontmoeting met de hemelse rechter.

Dit karakter sprak heel duidelijk uit de *Ziekentroost*, een litanie van bijbelteksten, onderwijzingen en gebeden die — hoewel nooit officieel door de kerk erkend — sinds de zestiende eeuw werd gebruikt. Soms werd deze, net als de catechismus en de formulieren, achter in de bijbel of het liedboek afgedrukt. Negentiende-eeuwse predikanten lijken er echter weinig gebruik meer van te hebben gemaakt; in de pastorale adviesliteratuur werd de *Ziekentroost* niet, of slechts schimpend genoemd. De stellige, nogal belerende toon van dit geschrift was ongeschikt voor predikanten die, als goede herders, aan het ziek- of sterfbed vooral op het gemoed van de zieke wilden werken. Als ze iets voorlasen, kozen ze liever een passend stukje uit een godsdienstig ‘huisboek’ — bijvoorbeeld Nicolaas Beets’ *Stichtelijke uren* — of uit speciale bloemlezingen voor zieken, zoals Van Koetsvelds *De vriend der kranken* of de *Troostbijbel* van Van der Tuuk.²²³ Verder kwam het hoofdzakelijk aan op de tact en de mensenkennis van de predikant; zonder de patiënt angst aan te jagen en zonder zich op het terrein van de geneesheer te begeven moest hij de zieke voorbereiden op de mogelijkheid dat hij of zij spoedig het leven zou laten.

Almagtige! Gij komt dan: de laatste strijd is er, mijne dagen zijn geteld en ik keer weder tot stof. Ondersteun mij toch in dien bangen, laatsten strijd. Ik kan niets meer, ik kan nauwelijks meer bidden, maar Gij zijt nog almagtig!

Maak mijn hart van de aarde los! Ik gevoel, nog kleeft het aan het stof. O, wat is de wereld? Ik zie het nu, zij was mijn hart niet waard; zij gaat voorbij met al hare begeerlijkheid!²²⁴

Negentiende-eeuwse handboeken en beschouwingen over het predikambt gaven hoog op van het ziekenbezoek: ze noemden het een uiterst belangrijke ambtstaak, waar predikanten zich onder geen beding — ook niet als hun eigen gezondheid in gevaar kwam — aan mochten onttrekken.

Merkwaardig genoeg verzwegen deze geschriften echter dat in steden van oudsher een groot deel van het ziekenbezoek werd waargenomen door ondergeschikte beroepskrachten, ‘ziekentroosters’ of ‘krank(en)bezoekers’ geheten. Net als de catechiseermeesters namen ze een deel van het ‘vuile’, ondankbare werk voor hun rekening. Hun sociale positie was echter een stuk hoger: vaak waren het proponenten, in afwachting van een beroep als predikant. Boers en Benthem Reddingius lieten deze hulpkrachten misschien ongenoemd omdat in hun tijd de dagen van de ‘krankbezoeker’ of ‘ziekentrooster’ geteld leken: als gevolg van de scheiding van kerk en staat werd hun salaris niet meer betaald door de stedelijke overheden. Veel kerkelijke gemeenten slaagden er echter in om krankbezoekers uit eigen middelen te betalen, zodat ook in de negentiende eeuw deze hulpkrachten werkzaam bleven. Voortaan werden ze evenwel niet langer voornamelijk gerekruteerd uit de gelederen der proponenten,

maar uit die der godsdienstonderwijzers: artikel 11 van het *Reglement op het Godsdienstig Onderwijs* (1816) schreef voor dat 'de meest geschikte' catechiseermeesters tot krankbezoekers benoemd moesten worden.²²⁵ Een deel van hun takenpakket werd overgenomen door de 'diaconessen', semi-kerkelijke verpleegsters die vanaf 1844 de stadswijken introkken met geneesmiddelen, voedsel en een troostend woord.²²⁶

Voor veroordeelden

Vorbereiding op het sterven was ook het doel van een ambtstaak die predikanten slechts zelden hoefden te vervullen: het 'behandelen' van ter dood veroordeelde misdadigers. Aangezien executies uitsluitend in steden plaatsvonden, kregen dorpspredikanten er zelfs nooit mee te maken. Maar in Amsterdam werden tot en met 1861 met enige regelmaat doodvonnissen voltrokken. Een van de plaatselijke predikanten moest daarbij aanwezig zijn; niet de meest ervaren, maar juist de jongste. Daaruit blijkt wel dat predikanten deze taak als een corvee beschouwden. Veel hoefden ze overigens niet te doen: op de dag van de terechtstelling moesten ze enkel de veroordeelde naar het schavot vergezellen. Vroeger, ten tijde van de Republiek, hadden de predikanten van de publieke kerk een prominente rol gespeeld bij de executie. Alvorens de ongelukkige werd onthoofd of verhangen hadden ze de menigte voor moeten gaan in een plechtig gebed. Het had daarom misschien ook een praktische reden dat men de jongste predikanten afvaardigde: dezen waren het best bij stem. In de negentiende eeuw verviel deze ceremonie. Door de scheiding van kerk en staat werd de 'bedienaar van de Godsdienst' — predikant, priester dan wel rabbijn — naar de zijlijn van de strafplaats gedrongen. Voortaan was het vooral in de gevangenis dat hij zich waar moest maken.

Deze verschuiving hangt samen met de ontwikkeling van het strafstelsel in de negentiende eeuw. In plaats van afschrikking of vergelding werd 'zedelijke verheffing' het hoge doel. De gevangenis werd — bijvoorbeeld door invoering van cellulaire opsluiting — omgevormd tot een verbeteringsgesticht.²²⁷ Daarin was ook plaats voor de godsdienstleraar. Door middel van indringende gesprekken kon deze de delinquent aanzetten tot inkeer, berouw en bekering. Zo nu en dan wierp dat vrucht af. Onder invloed van twee Leeuwarder predikanten kwam de inbreker en moordenaar Ruurd Paschiers van Dijk tot inkeer. Toen hij in 1846 op het schavot werd gebracht, sprak hij een laatste woord, waarin hij schuld bekende, getuigde van zijn pas gevonden geloof en de menigte opriep tot bekering.²²⁸ Maar niet altijd liep het zo mooi af. Nauwelijks een jaar later vroeg de kerkenraad van Leeuwarden of een in de gevangenis afgegeven bewijs van lidmaatschap wel rechtsgeldig was. Sommige gevangenen zouden namelijk belijdenis doen om hun gratieverzoek kracht bij te zetten of om, na vrijlating, in aanmerking te komen voor diaconale bedeling.²²⁹ Predi-

kanten moesten daarom nauwkeurig onderzoek doen naar de achtergrond, de levensgeschiedenis, het karakter en de beweegredenen van de gevangene. Door zulk onderzoek leerden ze echter dat de wortel van het kwaad niet gezocht moest worden in de misdadiger alleen. Uit het levensverhaal van 'een recidivist' concludeerde Van Koetsveld:

De mensch wordt, wat men hem acht te zijn; en de schande is zoo wel de moeder, als de dochter der misdaad.²³⁰

Vandaar dat hij medewerking verleende aan de tehuizen voor 'gevallen', 'verwaarloosde' en 'bedreigde' meisjes, vrouwen of jongens, die vanaf 1848 verzezen in het Betuwse dorp Zetten (en in Hoenderloo, op de Veluwe). De oprichter van deze 'gestichten' was O.G. Heldring, predikant van het naburige Hemmen.²³¹ Niet alleen op het terrein van reclassering en jeugdbescherming maar ook op dat van het christelijk schoolonderwijs, drankbestrijding, prostitutiebestrijding en hervorming van de armenzorg speelde Heldring een voortrekkersrol. Hij verkende een veld van activiteiten dat nooit officieel tot het takenpakket van hervormde predikanten zou behoren — laat staan tot hun exclusieve domein — maar waar op den duur geen dominee omheen kon. In de negentiende eeuw werd dit veld meestal aangeduid als 'Inwendige Zending'.²³² Hoewel dit streven aanvankelijk vooral opgeld deed in een bepaalde religieuze stroming, het Réveil, en hoewel 'leken' (zowel dames als heren) daar een prominente rol in speelden, zou dit veld van grote betekenis blijken voor de ontwikkeling van predikantswerk in de laat-negentiende en twintigste eeuw. In de volgende paragraaf, de laatste van dit hoofdstuk, komen enkele deelgebieden ter sprake. Ik begin met het oudste probleem: armoede.

UIT ROEPING

Armenzorg

De verantwoordelijkheid voor armen, gebrekkigen en behoeftigen berustte in veel plaatsen geheel bij de kerk. Het in de Franse tijd gelanceerde plan voor staatsbedeling was op niets uitgelopen; gedurende de hele negentiende eeuw bleef de armenzorg primair een verantwoordelijkheid van kerken en particuliere instellingen. Predikanten hadden er echter weinig mee te maken.²³³ Noch in het *Reglement voor de Kerkeraden*, noch in de praktisch-theologische handboeken kwam het ter sprake.

De zorg voor behoeftige gemeenteleden, de 'diaconie', was toevertrouwd aan de derde categorie ambtsdragers (na predikanten en ouderlingen), de 'diaconen'.²³⁴ In grote gemeenten vormden dezen een afzonderlijk college, los van

de kerkenraad. Het diakenambt gold daar als een zware bestuurspost, bij uitstek geschikt om jongens van goeuden huize voor te bereiden op andere maatschappelijke functies in of buiten de kerk. De enige bemoeienis met armenzaken die in zulke gemeenten van de predikanten werd geveerd was het aanbevelen van de collecte (wekelijks in de kerk of jaarlijks aan de huizen). In sommige streken was het vooral de domineesvrouw die werk maakte van de armen, bijvoorbeeld door op maandagmorgen een fornuisketel vol soep voor hen te koken.²³⁵

In de meeste dorpen daarentegen maakten tot 1857 — toen krachtens het nieuwe *Reglement op de Diaconieën* in iedere gemeente een apart college werd ingesteld — de diakenen deel uit van de kerkenraad, die in zijn geheel verantwoordelijkheid droeg voor de armenzorg.²³⁶ Als voorzitter van dat bestuur kwam ook de predikant daarmee in aanraking. Van Koetsveld vertelde hoe hij in *Mastland* na de zondagochtendienst plaatsnam in de dooptuin, om samen met de broeders-diakenen en ouderlingen broden en stuivers uit te delen. Ook zocht hij behoeftige gemeenteleden op in hun hutten. Voor zulke bezoeken stak hij sigaren bij zich; niet om uit te delen maar om te kunnen zien hoe de armen eraan toe waren, zonder dat te hoeven ruiken.²³⁷ Geld nam hij nooit mee; predikanten die hun arme gemeenteleden daadwerkelijk bedeedden, zouden hen slechts aanzetten tot 'vleierij, huichelarij, en wat kunsten al meer'. Evenals veel van zijn tijdgenoten was Van Koetsveld ervan overtuigd dat armoede vooral voortvloeide uit gebrek aan beschaving:

De arme is maar half protestant. Hij heeft tijd, noch lust, noch kunde om vrij te onderzoeken, en kan zich boven partijdige vooroordeelen niet verheffen. [...] In zijne levenswijze blijft de arme nader aan den natuurstaat, niet zoo als de verbeelding dien bedenkt, maar zoo als wij hem in kinderen, zoo wel als bij wilde volkeren opmerken. Zijn hartstogten zijn sterk, en zelfbeheersching is hem vreemd [...] De deugd die men het minst bij hem vindt, is *waarheidsliefde*. Gelijk alle wilde volken bedrieglijk zijn, zoo is het nog de arme.²³⁸

In het licht van zo'n karakterisering is het niet verwonderlijk dat men van 'inwendige zending' sprak.²³⁹

Ook Heldring, de voorman van *Innere Mission* in Nederland, was van mening dat structurele bedeling weinig zin had. Toen hij als beginnend predikant enkele verpauperde gezinnen financiële steun had verleend was even later zijn pastorie bestormd door bedelaars uit de wijde omtrek. Met zijn traktement van zevenhonderd gulden per jaar kon hij ze onmogelijk allemaal helpen. Heldring had daarom studie gemaakt van de armoede. Hij had ontdekt dat ze onder meer te wijten was aan 'den eigen boezen wil der armen' en 'de dwaze giften der rijken'. Voortaan nam hij een andere houding aan jegens de armen in zijn gemeente; hij poogde hen zelfredzaam te maken, door hen aan te zetten

Memoires van de voorman van Inwendige Zending in Nederland, ds Ottho Gerhard Heldring (1804-1876), predikant van het Betuwse dorpje Hemmen (afgebeeld). Foto: UB Amsterdam.

tot werken en sparen.²⁴⁰ Veel gemeenteleden gaven hem 's zomers zo nu en dan wat spaargeld in bewaring om dat 's winters in overleg met hem aan te wenden. Een mestkalf, een geit, een varken of 'een hoekje grond om wintervoorraad te verbouwen' was volgens Heldring een prima besteding. Maar liever nog hielp hij een behoeftig gemeentelid aan een eigen klok. De armzaligste woning werd daarmee als 'een nederig heesterbosch op een' moerassigen grond, waar een nachtegaal in huisvest'. Het voortdurend tikken van een klok herinnerde de arme namelijk aan een kostbaar bezit, *tijd*. Zo werd hem zelfdiscipline bijgebracht, die hem verlossen zou uit zijn horigheid:

[...] thans is hij een vrij man en geen slaaf meer; want niet op het geroep van gindsche luidklinkende bel uit dat schoone landhuis, treedt hij gedwongen naar zijnen arbeid; neen, zijne *eigene* klok zegt hem: Thans is het eerst tijd: gij volgt uwen eigen wil en rigt u naar niets dan naar den wijzer van eene eigene klok.²⁴¹

Onthouders en afschaffers

Naast luiheid en gebrek aan spaarzaamheid gold ook drankmisbruik als een voorname oorzaak van armoede. Sinds de achttiende eeuw werd er in Nederland weliswaar minder bier en wijn gedronken, maar aanmerkelijk meer jenever. In de jaren 1820 bereikte de alcoholconsumptie een ongekend hoog niveau. Om deze ontwikkeling te keren werden er vanaf 1835 hier en daar in Nederland — net als in de Verenigde Staten — 'matigingsgenootschappen' opgericht. In 1842 kwam er een landelijk verband, de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank.

Dit afschaffersgenootschap werd gedomineerd door predikanten; ze maakten ongeveer een derde van de plaatselijke en landelijke bestuurders uit.²⁴² Met hun morele en intellectuele gezag waren predikanten bij uitstek geschikt om het volk tot soberheid te manen. De drankbestrijding van haar kant was geknipt voor predikanten: ze konden uiting geven aan sociale bewogenheid, zonder zich aan maatschappij-kritiek te hoeven wagen. Grote offers vergde het evenmin. Toen dominee C. Hooijer rond 1850 'afschaffer' was geworden, schonk hij bij het wekelijks kaffiedrinken met de ringbroeders in plaats van een 'bittertje' een sober glas madeira.²⁴³ Voor 'afschaffers' was namelijk alleen sterke, gedistilleerde drank uit den boze; gegiste dranken als bier en wijn heetten onschadelijk of zelfs een heilzaam alternatief. Heldring, die al in 1838 be-toogd had dat 'de jenever erger dan de cholera' was, stelde voor om de accijns op bier af te schaffen. Zijn liberale, doopsgezinde ambtsgeenoot Anthony Winkler Prins hoopte het volk zelfs aan de wijn te krijgen.

Toen de Amsterdamse predikant C. S. Adama van Scheltema zich in 1861 tot 'geheelonthouder' ontpopte, ontmoette hij overal onbegrip: wat was er nu mis met een beschaafd glaasje wijn of likeur?²⁴⁴ Toen er kritiek werd geuit op het

diner ter opening van de Vrije Universiteit (1880), omdat daar wijn was geschonken, stelde Abraham Kuiper onvervroren: 'Bij den chocoladeketel en de water-en-melkkaraf kweekt ge geen geslacht van kloeke Calvinisten.'²⁴⁵ Langzamerhand won de abstinentiegedachte echter terrein. In 1881 werd een Nationale Christen Geheel-Onthouders Vereeniging opgericht. Ook anderszins kreeg de drankbestrijding een bredere doelstelling: de sociaal-liberale Volksbond, Vereeniging tegen Drankmisbruik (1875) beschouwde drankmisbruik niet slechts als oorzaak, maar ook als gevolg van armoede. De beweging voor drankbestrijding kwam zo in nauw verband te staan met het hete hangijzer van het laatste kwart der negentiende eeuw, 'de sociale quaestie'. De dominantie van dominees in deze sector was toen echter al verleden tijd.

Met den Bijbel

Veel duurzamer was de betrokkenheid van predikanten bij het volksonderwijs. Als gezegd beschouwden (vroeg)negentiende-eeuwse predikanten zichzelf primair als 'leraars'. Naast prediking, catechisatie en godsdienstonderwijs op lagere scholen was er nog een terrein waarop ze gestalte konden geven aan die roeping: vanaf het eerste kwart van de negentiende eeuw werden hier en daar 'zondagsscholen' opgericht. Deze richtten zich aanvankelijk minder op hen die te jong zouden zijn voor kerkdienst of catechisatie, dan op hen die daar te arm voor waren. In Engeland, waar de Sunday School Movement in de jaren 1780 was ontstaan, waren de zondagsscholen oorspronkelijk bedoeld om have-loze kinderen (of volwassenen) op de rustdag van de straat te houden en hen iets nuttigs bij te brengen, bijvoorbeeld lezen en schrijven. In Nederland waren de zondagsscholen van meet af aan gericht op *religieuze* vorming maar ook hier was het onderwijs aanvankelijk bedoeld voor de lagere klassen, die school, kerk en catechisatie meden. Vanaf de jaren 1830 werden er overal in het land zondagsscholen opgericht. Toen de predikanten Ph. J. Hoedemaker en Adama van Scheltema in 1865 een Nederlandsche Zondagsschool Vereeniging stichtten, bestonden er al 247 zondagsscholen met 729 vrijwilligers die les gaven aan zo'n 25.000 kinderen. Twee decennia later lagen die aantallen drie à vier keer zo hoog.²⁴⁶ Het initiatief tot het oprichten van een zondagsschool ging vaak uit van een predikant, die als 'deskundige' invloed hield op de gang van zaken. De alledaagse leiding was gewoonlijk echter in handen van 'leken' (gemeenteleden), meestal dames.

In de loop van de negentiende (en twintigste) eeuw kreeg de zondagsschool een andere functie voor de religieuze socialisatie: van een armeluisalternatief voor kerk en school ontwikkelde ze zich tot voorportaal van catechisatie en 'grote mensen-kerk'. Deze verschuiving was vooral te danken aan de toename van het (lagere) school-bezoek — een ontwikkeling die niet ongemerkt voorbij ging aan predikanten. Ondanks de scheiding van kerk en school bleven velen

van hen grote invloed uitoefenen op het (lager) onderwijs, bijvoorbeeld doordat ze zitting hadden in een plaatselijke schoolcommissie of regionale Commissie van Onderwijs. Van de zeventig schoolopzieners in Nederland die de *Staatsalmanak* van 1816 vermeldt, heb ik er 32 als predikant geïdentificeerd. In de loop der jaren bleek deze sterke vertegenwoordiging van 'leraars' echter op bezwaren van rooms-katholieken te stuiten. Om hen niet te ergeren benoemde de kroon vanaf het eind van de jaren twintig vrijwel geen predikanten meer. Waar in 1816 zeven van de elf Gelderse schoolopzieners predikant waren geweest, gold dit in 1840 nog maar voor een van hen.²⁴⁷ In andere provincies voltrok zich eenzelfde proces.

Ook toen bleef menig predikant echter invloed uitoefenen op de plaatselijke lagere school. Niet alleen doordat veel (hulp)onderwijzers hun bijbaantje in de kerk behielden maar ook doordat predikanten zitting kregen in het bestuur van een christelijke lagere school. Aanvankelijk waren het alleen afgescheiden of uitgesproken orthodox-hervormde predikanten die bijzondere scholen oprichtten. Maar naarmate het openbaar lager onderwijs haar algemeen-protestantse karakter verloor, naarmate de verlichte *scholen zonder catechismus* verkeerden in neutrale *scholen zonder bijbel*, maakten meer predikanten zich 'namens de ouders' sterk voor een 'eigen' school. In 1857 waren er 58, in 1878 ruim driehonderd en rond de eeuwwisseling al meer dan zeshonderd officieel erkende christelijke scholen in Nederland.²⁴⁸ Naar verluidt waren vele daarvan totstandgekomen met hulp, of zelfs op initiatief van de plaatselijke predikant:

Voor enkele jaren ten minste scheen het wel of het stichten van een Christelijke school steeds nummer één op de tafel van werkzaamheden van een pas bevestigd predikant behoorde te zijn. Of de gemeente het wenschte of niet; of de gemeente er iets voor over had of niet; daar moest een Christelijke school komen.

Waarom?

De drijfkracht lag wel eens in Genesis xi:4 'men wilde zich een naam maken'.²⁴⁹

Door initiatieven als deze raakten predikanten, soms tegen wil en dank, betrokken in het proces van 'verzuiling' dat vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw de Nederlandse samenleving in zijn greep kreeg. Het vergrootte de afstand tussen predikanten en hun andersdenkende medeburgers maar bracht hen nader in contact met schapen van hun eigen stal. In een verzuilde (lokale) samenleving kwamen predikanten niet slechts door middel van eredienst, catechisatie en huisbezoek in contact met hun gemeenteleden; ze konden hen ook ontmoeten in de bijeenkomsten van deze of gene school-, vak-, kies-, zang-, sport-, kruis-, vrouwen-, woningbouw- of jongelingsvereniging. In plaats van de ontwikkeling van al die sectoren te beschrijven, volsta ik hier met het noemen van slechts een van de consequenties: voor ondernemende predikanten werd het steeds vaker nachtwerk.

Wat deed de negentiende-eeuwse dominee? Hoe fragmentarisch het hierboven gepresenteerde materiaal ook moge zijn, één ontwikkeling is onmiskenbaar: ze deden steeds meer. In vergelijking met predikanten uit vroeger tijden besteedden ze veel meer aandacht aan godsdienstonderwijs (vooral aan onvolwassenen), aan rituelen in en buiten de openbare eredienst, aan herderlijke gesprekken met gemeenteleden en aan allerlei ‘maatschappelijke’ activiteiten. Alleen het kanselwerk (de publieke catechisaties inclusief) werd minder belangrijk: negentiende-eeuwse dominees preekten minder vaak, minder lang en — na een aanvankelijke toename — minder uit hun hoofd. Al met al kwam er zo minder nadruk te liggen op hun openbare optreden voor de gemeente in haar geheel, en meer op hun dagelijkse omgang met groepen en individuen. Domineeswerk voltrok zich allengs minder en plein public, en meer *en petit comité* of onder vier ogen. Het verloor daarmee aan statigheid maar won aan vertrouwelijkheid. Predikanten bleken — ook wat hun preken betreft — steeds meer oog te hebben voor de behoeften van hun gemeenteleden (en andere ‘klanten’). Zo kreeg het pastoraat een geïndividualiseerder karakter: de herderlijke zorg werd minder per gezin en meer per individu verstrekt, niet naar aanleiding van een gemeente-evenement (Avondmaal) maar van gebeurtenissen in ieders persoonlijk leven. Een soortgelijke verschuiving is aanwijsbaar bij de eredienst en andere rituelen, die minder in dienst kwamen te staan van de maatschappelijke (of kosmische) orde en meer in die van de persoonlijke beleving. Evenals in het pastoraat, waar de ouderlingen ter zijde werden geschoven, ging ook hier de toenemende aandacht voor gemeenteleden gepaard met een marginalisering van de inbreng van anderen: de regie kwam geheel in handen van de predikant. Deze ontwikkeling werd versterkt door de opkomst van de praktische theologie, die een ‘klerikaal paradigma’ van kerkenwerk vestigde.²⁵⁰ De eensgezindheid van predikanten werd er al met al niet groter op. Niet slechts in de prediking maar ook in het godsdienstonderwijs en de eredienst traden grote stijlverschillen aan het licht:

Hoe! fluistert de een de andere [predikant] in, hoe! loopt hij gerokt en gesteeft, in de week? Hoe is het op een’ andere tijd? hoe! doet hij huisbezoeking? hoe! is het nog later, leest hij het Formulier van het Avondmaal bij deszelfs bediening?²⁵¹

De groeiende pluriformiteit was uiteraard niet bevorderlijk voor de ‘standssolidariteit’ van het predikantencorps. Maar juist met haar gevarieerde aanbod van diensten lijkt de beroepsgroep haar gehoor aan zich te hebben gebonden.

‘AMBTENAREN MET DEN TITEL VAN PROFETEN’ DE HERVORMDE KERK IN WILLEMS KONINKRIJK

Het zijn gevestigde kerken met heilig verklaarde overleveringen; genootschappen bestuurd naar de wijze van de instellingen dezer wereld; een administratief raderwerk; het koninkrijk der hemelen verkeerd in een ministerie van binnenlandse zaken; ambtenaren met den titel van profeten; eene traditie waarmede niet gebroken mag worden; eene welstaanshalve gehandhaafde en verkondigde leer; een gemeentegeloof, of openbare godsdienstige meening, waarvoor zich niet te buigen een gebrek aan burgerlijke beleefdheid verraden zou.¹

Als de geschiedenis van de negentiende-eeuwse hervormde kerk en haar predikanten ooit ergens officieel begon dan was het in de Haagse Kloosterkerk. Twaalf predikanten, een ouderling en drie hoogleraren in de theologie kwamen daar op 3 juli 1816 bijeen. De kerk die ze dienden, heette anders dan voorheen: niet meer ‘gereformeerd’ maar, Hollandser, ‘hervormd’; *Nederlands-hervormd*, om precies te zijn. Ook Nederland was iets anders: geen Republiek meer, noch een Frans Departement, maar een zelfstandig Koninkrijk. De kerkvergadering in Den Haag droeg echter een oeroude naam: ze heette de ‘Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden’.

Het was inmiddels bijna twee eeuwen geleden dat zo’n landelijke kerkvergadering had plaatsgevonden, in Dordrecht (1618-1619). Deze laatste nationale synode was bekend en berucht geworden door de aldaar geleverde ideologische strijd, die was beslecht met het aannemen van ‘leerregels’ tegen de opvattingen (bijvoorbeeld aangaande predestinatie) der ‘Arminiaanse’ of ‘Remonstrantse’ partij. Tegen zo’n tweehonderd predikanten van die ‘rekkelijke’ stroming was een leertuchtprocedure aangespannen. Twee op de drie waren schuldig bevonden en ontslagen. Enkele van deze *dissenters* hadden toen een eigen kerkgenootschap gesticht: de Remonstrantse Broederschap. Hoewel deze in numeriek opzicht geen bedreiging vormde voor de grote, gereformeerde kerk, koesterde laatstgenoemde sindsdien de *Dordtse leerregels* als een van haar

belijdenisgeschriften. Samen met twee andere 'Formulieren van Enigheid', de van oorsprong Franse Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561) en de uit het Duits vertaalde Heidelbergse catechismus (1563/1566), zouden deze *canones* de fundamentele gereformeerde geloofswaarheden uitdrukken.²

Naast theologische kwesties had de synode van Dordrecht ook praktische zaken behandeld: ter vervanging van verschillende gewestelijke regelingen had ze een nieuwe kerkorde opgesteld. Hoewel daarin grote zeggenschap werd toegekend aan de wereldlijke overheid had deze in de meeste gewesten geweigerd de Dordtse Kerkorde in te voeren. Alleen in Gelderland, Utrecht en Overijssel werd ze van kracht. Van het voornemen om eens in de drie jaar een nationale synode te houden was dan ook niets terechtgekomen. Beducht als ze waren voor een reprise van het godgeleerd gekrakeel hadden de Staten-Generaal steeds hun toestemming geweigerd. Gedurende de hele zeventiende en achttiende eeuw waren de ambtsdragers der 'hervormde' kerk alleen bijegekomen in regionale en gewestelijke kerkvergaderingen, 'classis' en 'provinciale' ofte wel 'particuliere synode' geheten.³ Deze decentrale vorm van kerkregering paste goed in — en onder — de federale politieke structuur van de Republiek. Nu Nederland echter een monarchie was geworden, voldeed ze niet meer: de eenheidsstaat vergde een eenheidskerk. Dat was althans de mening van het staatshoofd, koning Willem. Bij Koninklijk Besluit van 7 januari 1816 had hij — op basis van een concept uit de Franse tijd — een Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden uitgevaardigd.⁴

Met dit Algemeen Reglement werd aan de hervormde kerk een geheel nieuwe organisatievorm opgelegd. Ten tijde van de Republiek had het zwaartepunt van kerkbestuur gelegen in de 'classes', regionale kerkvergaderingen waarin alle predikanten en een even groot aantal ouderlingen vertegenwoordigd waren. Nu echter kwam de kerkregering te berusten bij regionale, provinciale en nationale bestuurscolleges waarin slechts één ouderling of *oud-ouderling* en een handjevol predikanten zitting hadden. De benoeming van de leden der classicale en provinciale kerkbesturen zou door de kroon geschieden: de eerste keer rechtstreeks en vervolgens op basis van voordrachten door lagere besturen. De classicale vergaderingen restte zelfs geen andere taak dan het jaarlijks nomineren van zestallen voor het classicaal en provinciaal bestuur.⁵ De koning, zijn ministers en ambtenaren hadden zo een geheel nieuwe vorm van kerkbestuur ingevoerd, al hadden ze — 'door menschkunde aanbevolen' — vastgehouden aan de eerbiedwaardige termen 'classis' en 'synode'.

Hoe ingrijpend deze reorganisatie ook was, de meeste hervormde ambtsdragers hadden het Algemeen Reglement, zoals de classis Edam notuleerde, 'voor notificatie' aangenomen.⁶ Slechts enkele classes, die van Amsterdam voorop, hadden protest aangetekend tegen de nieuwe bestuurlijke inrichting.

Hun bezwaren golden in de eerste plaats het feit dat de kerkregering zou komen te berusten bij een kleine elite van predikanten en ouderlingen, die niet gebonden zouden zijn aan enige lastbrief. Zulk oligarchisch of hiërarchisch bestuur achtte de classis strijdig met het collegiale beginsel dat de hervormde kerk sinds de tijd van de Reformatie had gehuldigd:

[...] in wat plaats dat zij [de Dienaars des Woords] zijn, zoo hebben zij eene zelfde macht en autoriteit, zijnde alle-gader Dienaars van Jezus Christus, des eenigen algemeenen Bisschops en des eenigen Hoofds der Kerke.⁷

Volgens de classis Haarlem was deze hiërarchische bestuursstructuur niet alleen strijdig met de calvinistische traditie maar ook met het Evangelie:

Wij zijn dienaars van eenen Heer, die gezegd heeft: 'De koningen der volken heerschen over hen, en die magt over hen hebben worden weldadige Heeren genaamd; doch gij niet alzoo: de meeste onder u die zij gelijk de minste.' [Markus 10:42-44] En echter geeft het Reglement aanleiding tot meerderheid van weinigen over velen [...]⁸

Deze critici betoonden zich ook misnoegd met de grote invloed die de kroon zou hebben op de 'geestelijke politie'. De koning zou niet alleen de leden van de kerkbesturen benoemen maar aan hem was ook het recht voorbehouden om wijzigingen aan te brengen in het Algemeen Reglement. Daarin stond bovendien te lezen dat de synode 'in onmiddellijk verband' zou staan met het Ministerie van Eeredienst.⁹ Het hoofd van dat ministerie zou naar believen, te zamen met eventuele andere 'commissarissen-politiek', aanwezig kunnen zijn bij de vergaderingen van de synode. Aangezien deze slechts eens per jaar plaatsvonden, berustte de dagelijkse leiding van de hervormde kerk in feite bij de secretaris van het ministerie, de in kerkelijke zaken doorknede ambtenaar J. D. Jansen.¹⁰ Tegen deze vergaande staatsinmenging in het kerkelijk bedrijf bleek de classis Amsterdam ernstige bedenkingen te hebben. De invoering van 'vreemde Grondregelen' in de kerk zou ten koste kunnen gaan van de vrijheid van godsdienst, 'welke de Protestanten op het Hoogst waarderen en die een der voorname redenen was, waarom zij zig aan de Heerschappij van den Roomschen Paus hebben onttrokken'.¹¹

Het ongenoegen van de adressanten gold daarnaast het ontbreken van enige garantie voor dat wat zij in de eerste plaats van een 'kerkenordering' verwachtten: het bewaren van de rechte leer. In eerdere schetsen van het Algemeen Reglement was nergens sprake geweest van belijdenis of leer, laat staan van de wijze waarop ze gehandhaafd zou moeten worden. Het Departement had dit zorgvuldig vermeden. Maar in de 'Consuleerende Commissie' die de koning in het leven had geroepen — een voorafschaduwing van de eerste synode — had-

den sommigen gemeend dat men het niet kon stellen zonder enige verwijzing naar leer en leertucht. Uiteindelijk was er daarom toch een bepaling van dien aard opgenomen. Het streven naar doctrinaire zuiverheid werd ingevoegd in het artikel over de doelstellingen van de kerkregering:

De zorg voor de belangen, zoo van het christendom in het algemeen, als van de hervormde kerk in het bijzonder, *de handhaving harer leer*, de vermeerdering van godsdienstige kennis, de bevordering van christelijke zeden, de bewaring van orde en eendragt, en de aankweeking van liefde voor Koning en Vaderland, moeten steeds het hoofddoel zijn van allen, die in onderscheidene betrekkingen met het kerkelijk bestuur belast zijn.¹²

Wat er onder die leer dan wel verstaan moest worden, liet het reglement echter zorgvuldig in het midden. Het kerkbestuur zou dus volstrekt 'uitwendig' zijn; met geloofsinhoudelijke kwesties zou de synode zich niet eens mógen inlaten. De commissaris-generaal van het Departement van Eeredienst stelde het simpelweg zo: 'Het sijnode wordt thans niet opgeroepen om leerstellige geschillen te beslissen, maar om de Kerk te besturen.' Deze beperking, zo stelde hij in zijn antwoord aan de classis Amsterdam, was beslist geen gebrek. Het was juist een wezenstrek van het protestantisme om zorgvuldig onderscheid te maken tussen 'zaken en vormen', tussen 'Christendom en Kerkbestuur'.¹³

Deze radicale scheiding tussen besturen en belijden zou in de loop van de negentiende eeuw een steen des aanstoets blijken. Aanvankelijk werd ze echter door het gros van de hervormde predikanten en ouderlingen aanvaard. Verwonderlijk is dat niet. In de eerste plaats had de regering slechts drie maanden tijd gegeven om protesten in te dienen. In de tweede plaats was dit ingrijpen van 'de hoge Overheid' velen niet onwelkom. De hervormde kerk en haar predikanten hadden immers twee roerige decennia achter de rug. Met de ontbinding van de Republiek was hun vroeger zo vanzelfsprekende maatschappelijke positie plotseling aan het wankelen gebracht. In hun ijver, staat en maatschappij te bevrijden van de 'snoode moeder van gewetensdwang', hadden de Bataafse volksvertegenwoordigers korte metten gemaakt met de bevoorrechtiging van de publieke kerk en haar 'leraars'. De Nationale Vergadering van 1796 had ieder openlijk godsdienstig vertoon verboden;¹⁴ ze had de theologische faculteiten opgeheven, de schoolmeesters ontslagen van het toezicht der hervormde predikanten, en de 'geestelijke goederen', waaruit de dezen werden betaald, tot staatseigendom verklaard. Evenals bij de *dissenters* — die sterk vertegenwoordigd waren in het parlement — zouden voortaan de hervormde gemeenteleden zelf in het levensonderhoud van hun predikanten, kosters, voorzangers en organisten moeten voorzien. De kans dat ze daartoe bereid zouden zijn was uiterst gering. Bij het aanbreken van de nieuwe eeuw

had het einde van het hervormd predikantencorps daarom nabij geleken. Ook nadat de Bataafse radicalen plaats hadden gemaakt voor een Napoleontisch regime dat 'de voormaals heersende kerk' gunstiger gezind was — zodat de theologische faculteiten werden hersteld — bleef de toestand zorgelijk. De uitbetaling van predikantstraktementen geschiedde met trage hand of bleef geheel achterwege. Deze jaren zouden door kerkhistorici te boek worden gesteld als een periode van diepe duisternis: 'In tal van predikantsgezinnen leefde men van droog brood; boeken, kleinodiën, meubelen, keukengerei werden verkocht; de kinderen bedelden langs de straat.'¹⁵

In deze nood was Willem als redder verschenen. Meteen na zijn proclamatie had hij opdracht gegeven tot het uitbetalen van de achterstallige predikantstraktementen. Vervolgens had hij ook de universitaire opleiding van hervormde predikanten definitief veilig gesteld: in iedere hogeschool kwam weer een theologische faculteit. Alleen al dankzij deze twee maatregelen, waarmee hij het hervormd predikantencorps voor ondergang had behoed, genoot de koning veel krediet. Vandaar wellicht dat men zijn inmenging in kerkelijke zaken wel kon velen. Sommigen lijken deze bemoeienis zelfs als een voordeel te hebben beschouwd. In de afgelopen decennia was immers gebleken wat het lot van 'de vaderlandse kerk' was als de staat zijn handen van haar aftrok.¹⁶

Daar kwam bij dat de vroegere vorm van kerkregering ook lang niet ideaal was geweest. Efficiënt was het kerkbestuur in ieder geval niet geweest: classis en provinciale synode hadden (op kosten van de stedelijke en gewestelijke overheid) jaar in, jaar uit dezelfde, lange vergaderingen gehouden. Volgens een vast stramien van 'artikelen' werden daarin telkens dezelfde agendapunten afgewerkt, of daar nu iets over te melden was of niet. Dat alle predikanten zitting hadden in de classis was uiteraard ook niet bevorderlijk voor het slagvaardig optreden van dit gremium. Maar misschien was dat ook niet het enige doel waartoe men bijeenkwam.

EEN BESTUURLIJKE ELITE

De vroegere classicale vergaderingen lijken naast een bestuurlijke ook een sterke rituele functie te hebben vervuld voor het regionale predikantencorps. Vooral voor plattelandspredikanten was de classis een van de weinige gelegenheden om elkaar te ontmoeten. Het aanhoren van de classicale predikatie, het deelnemen aan de beraadslagingen en vooral de maaltijden lijken veel te hebben bijgedragen aan de saamhorigheid, de cohesie van het predikantencorps. Naast integrerend, werkten deze bijeenkomsten ook structurerend: ze waren de aangewezen gelegenheid om duidelijk te maken hoe de verhoudingen in het predikantencorps lagen. Iedere vergadering begon met het toewijzen van

GESCHIEDENIS
DER
NEDERLANDSCHE
HERVORMDE KERK;

DOOR

A. YPEIJ,

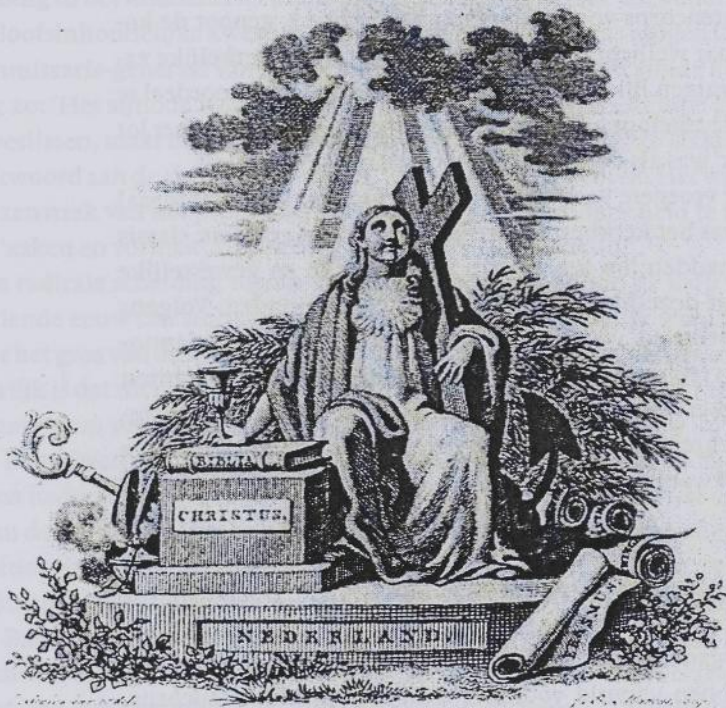
Dokter en Hoogleraar der godgeleerdheid te Groningen.

EN

I. J. DERMOUT,

Secretaris van de Algemeene Synode der Nederlandische
Hervormde Kerk en Predikant te 's Gravenhage.

ERSTE DEEL.

Te BREDA, bij
W. VAN BERGEN en COMP.
M D C C C X I X.

Een *whig history* van de hervormde kerk: A. Ypeij (1760-1837) en I. J. Dermout (1777-1867) stelden de organisatie van 1816 voor als culminatie van kerkhistorische ontwikkeling. Foto: UB Amsterdam.

een zitplaats aan ieder lid, al naar gelang zijn rang. Vanuit het oogpunt van efficiënt kerkbestuur bezien was dit misschien een 'futiliteit',¹⁷ maar niet in het perspectief van sociale positie. In de verdeling van classicale zetels en posten — visitator, examiner, censor, afgevaardigde naar de provinciale synode — kwam tot uitdrukking welke plaats een dienaar des Woords innam in het regionale predikantencorps. In een tijd waarin menigeen zijn hele loopbaan lang binnen een en hetzelfde 'classicale ressort' bleef,¹⁸ waren zulke distinctiemiddelen van groot belang.

In de kerk van het Algemeen Reglement speelde de classicale vergadering, als gezegd, geen rol van betekenis meer. Daarmee verdween ook dit repertoire van sociale symboliek. Kenmerkend voor de status van een predikant te midden van zijn ambtsbroeders was voortaan niet welke, maar óf hij een plaats in het kerkbestuur kreeg. Het aantal posten was nu namelijk beperkt. In elk van de 43 classicale ressorten hadden, naast een (oud)ouderling, slechts vijf à zeven predikanten zitting in het classicaal bestuur. De voorzitters van dat 'moderamen' waren tevens lid van het provinciaal kerkbestuur,¹⁹ dat op zijn beurt jaarlijks een lid afvaardigde naar de synode. In totaal waren ieder jaar dus slechts zo'n twee- à driehonderd hervormde predikanten op enig niveau betrokken bij de kerkregering. Naar schatting vijf van de zes dominees (en de overgrote meerderheid van ouderlingen) hadden alleen als lid van de kerkenraad nog een stem in het kapittel. De leden van de synode, de provinciale en classicale besturen werden weliswaar niet voor het leven benoemd, maar toch voltrok zich onmiskenbaar een proces van 'sociale sluiting': de bestuursposten bleven in beperkte kring circuleren. Instroom van nieuwelingen werd belemmerd door het getrapte systeem van afvaardiging. Er was een lange mars door classicale en provinciale kerkbesturen voor nodig om uiteindelijk ter synode afgevaardigd te worden. Beperkend werkte ook dat velen tegelijkertijd verschillende bestuursfuncties vervulden. In 1820 waren zeven van de twaalf gewone synodeleden tevens president van het provinciaal kerkbestuur dat hen had afgevaardigd. Dit voorzitterschap bracht met zich mee dat ze daarenboven preses van hun classicale ressort waren.²⁰

Wanneer de twaalf gewone synodezetels gedurende de eerste vijf jaar door telkens andere predikanten waren ingenomen, waren er in 1820 zestig dominees geweest die in de synode zaten of hadden gezeten. Ik tel er echter slechts dertig. In 1840, een kwarteeuw na de invoering van het Algemeen Reglement, hadden op de kop af honderd predikanten gedurende een of enkele jaren een gewone synodezetel bekleed. Dit hadden er drie keer zoveel kunnen zijn wanneer ieder jaar andere predikanten waren afgevaardigd.²¹ Misschien lijkt dit naïef gedacht. Voortdurende wisseling van bestuursleden is immers ongunstig voor het voeren van een consistent beleid. Besturen streven daarom naar personele continuïteit. In de hervormde synode echter was die ver te zoeken:

zij kende een bijzonder groot verloop. Tot halverwege de eeuw was ze in het ene jaar gemiddeld voor acht tiende van de leden anders samengesteld dan in het direct voorafgaande jaar. In het derde kwart van de eeuw was ze dat gewoonlijk zelfs voor negen tiende.²² Zo telde de synode van 1844, afgezien van de vaste secretaris en quaestor ('penningmeester'), geen enkele afgevaardigde van het jaar daarvoor. Dit gold ook voor de synodes van 1856, 1858 en, op één zittingblijver na, die van 1857, 1862, 1864, 1866, en van 1868 tot en met 1873.

Gezien dit ontbreken van continuïteit is het begrijpelijk dat de synode in 1827 werd uitgebreid met een dagelijks bestuur, de Algemeene Synodale Commissie (ASC). Doordat jaarlijks slechts een van de vijf gewone leden aftrad, kon deze commissie enige samenhang aanbrengen in het gevoerde beleid. Voor die tijd, in de eerste tien jaar na de invoering van het Algemeen Reglement, was het Departement van Eeredienst de enige constante. Alleen al daardoor konden in deze periode de minister en zijn ambtenaren het landelijk kerkbestuur in hoge mate sturen.

Dat de synode tot het laatste kwart van de eeuw enerzijds een hoge mutatiegraad, maar anderzijds een beperkte instroom van echte nieuwelingen kende, duidt erop dat de toegang tot het hoogste kerkbestuur als een 'draaideur' werkte. Menig predikant of ouderling had nu eens een jaartje zitting in de synode, dan weer een of enkele jaren niet, om vervolgens weer zijn rentree te maken. Tot en met 1874 bepaalden de provinciale kerkbesturen en de Waalse Commissie namelijk ieder jaar opnieuw wie ze ter synode zouden afvaardigen. Daarbij lijken ze — net als de faculteiten der godgeleerdheid — enige spreiding van bestuurlijke lusten en lasten te hebben nagestreefd: nu eens werd deze, dan gene afgevaardigd.

Naast de predikanten en ouderlingen die in een bepaald jaar daadwerkelijk een zetel innamen, ontstond er zo als het ware een *pool* van ervaren kerkbestuurders. Van de 84 predikanten die voor 1835 zitting hadden gehad in de synode, zouden er 27 na dat jaar nog eens (of enkele malen) terugkeren in dat college. Meestal was het grootste deel der 'mannen broeders' afkomstig uit deze reserve. In de jaren twintig werd gemiddeld 40 %, in de jaren dertig (en de eerste helft van de jaren veertig) al 50 % van de gewone synodezetels ingenomen door predikanten en ouderlingen uit de *pool*. In de tweede helft van de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig gold dat zelfs voor 60 %.²³ Ondanks het grote verloop werd zo toch enige bestuurlijke ervaring opgebouwd. In de tweede helft van de jaren dertig bijvoorbeeld, waren de zittende 'mannen broeders' gemiddeld al vijf keer eerder lid geweest.²⁴ In vergelijking met het aandeel van leden uit de *pool* was dat van de echte nieuwelingen nogal mager. In het tweede en derde kwart van de eeuw werd gewoonlijk een derde van de gewone zetels ingenomen door predikanten en ouderlingen die niet eerder ter synode waren afgevaardigd. Alleen in de tweede helft van de jaren dertig was

hun aandeel een stuk kleiner: minder dan een kwart. In de jaren vijftig en vroege jaren zestig daarentegen was het juist een stuk hoger (vier à vijf tienden); de synode onderging toen voor het eerst een ingrijpende 'verjongingskuur'.²⁵

Hoewel de hervormde synode een minder gesloten karakter had dan menig ander negentiende-eeuws bestuurscollege, is de term 'elite' beslist op haar van toepassing. Dit blijkt allereerst uit het symbolisch familiekapitaal van haar leden: van de predikanten die hier in de jaren tien, twintig, dertig en veertig hun entree maakten was ruim een derde afkomstig uit geslachten die tegenwoordig te boek staan als Nederland's Patriciaat (zie tabel 2.a).²⁶ Bovendien hadden ze vrijwel zonder uitzondering carrière gemaakt in de kerk: de meesten waren predikant in een der grote steden. De leden van de allereerste Algemeene Synode (1816) stonden in Arnhem, Den Haag, Amsterdam, Middelburg, Utrecht, Leeuwarden, Deventer, Groningen, Breda, Assen en Gent. Uit Den Haag werden zelfs twee predikanten afgevaardigd, onder wie de 'Nederduitse' hofprediker van koning Willem, dominee W.L. Krieger. In de daaropvolgende jaren bleven grotestadspredikanten sterk van de partij. Tot en met 1840 werd ruim een op de drie zetels ingenomen door predikanten uit Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Leiden, Utrecht en Groningen — de zes grootste hervormde gemeenten (gerekend naar het aantal hervormde predikantsplaatsen).

De 'hoogerwaardede heren' vertegenwoordigden dus de top van het hervormd predikantencorps, dat nu meer dan ooit een landelijke beroepsgroep vormde.²⁷ In de synode ontmoetten ze representanten van de vaderlandse intellectuele elite (namelijk de hoogleraren in de theologie) en van de nationale politiek-bestuurlijke elite. Daartoe behoorden niet alleen de vertegenwoordigers van het Departement: in de synode en vooral de Asc hadden vaak ouderlingen en oud-ouderlingen zitting die in het dagelijks leven hoge rechterlijke of bestuurlijke ambten bekleedden. Soms waren ze ook van adel. De synode vormde dus onmiskenbaar een ontmoetingsplaats van elites.

EEN KERKELIJK GENOOTSCHAP

Zoals de vroegere bestuurstaken van de classis waren overgedragen aan de provinciale kerkbesturen en de synode, zo was haar gezelligheidsfunctie overgegaan naar een kleiner verband. Het voorlaatste hoofdstuk van het Algemeen Reglement bepaalde dat in ieder classicaal ressort de predikanten van naburige gemeenten zich moesten verenigen in een 'ring', een collegiaal verband zoals dat hier en daar officieus al bestond. De circa 1500 hervormde predikantsplaatsen werden verdeeld over zo'n 140 ringen, die gemiddeld dus elf leden telden. De enige praktische taak die hun werd opgedragen was het waarnemen — in onderling overleg — van de predikdienst in vacante gemeenten.²⁸ Het

voornaamste doel was echter de 'onderlinge opscherping en versterking van den band der broederlijke liefde'.²⁹ De ringbijeekkomsten zouden voornamelijk gewijd moeten zijn aan 'de overweging en behandeling van onderwerpen den godsdienst, en den bloei des christendoms, de bevordering van bijbelkennis en de waarneming van hunne bedieningen betreffende'.³⁰ Hoe de ringbroeders daar gestalte aan gaven, mochten ze zelf weten: het opstellen van een huis-houdelijk reglement werd geheel aan hen overgelaten.

In zekere zin was de ring de tegenhanger van de synode: waar deze zich moest toeleggen op het besturen der kerk en zich verre diende te houden van leerstellige aangelegenheden, werd de ringen juist uitdrukkelijk iedere bestuurlijke taak ontzegd.³¹ Zo'n scherpe taakverdeling tussen kerkbestuur en godgeleerdheid, tussen uitwendige en inhoudelijke aangelegenheden was nieuw voor de hervormde kerk — dat zou wel blijken uit sommige verbolgen reacties op het Algemeen Reglement — maar beslist niet voor de Nederlandse samenleving. Sinds de achttiende eeuw waren hier, evenals in andere Europese landen, allerlei 'genootschappen', 'gezelschappen', 'maatschappijen' en 'sociëteiten' opgericht, gewijd aan de dichtkunst, de natuurwetenschappen, de Nederlandse letterkunde, de zending, het verbeteren van de landbouw of de gevangenissen, het redden van drenkelingen, het verspreiden van de bijbel of 'tot 't Nut van 't Algemeen'. In deze verenigingen konden verlichte burgers gestalte geven aan het ideaal van 'sociabiliteit': het gezamenlijk nastreven, in vrijwillige vereniging, van kennis, deugd en maatschappelijk geluk.³²

Deze genootschappen waren gegrondvest op een verlicht statutair beginsel: de bestuurlijke zeggenschap berustte gewoonlijk bij de directeuren (die vaak van hoge geboorte waren) maar dezen dienden gepaste afstand te houden van de eigenlijke artistieke of intellectuele werkzaamheden van de 'leden'.³³ Deze, inmiddels beproefde organisatorische vondst, het scheiden van 'bestuurlijke' en 'vakinhoudelijke' bevoegdheden lijkt ook te zijn toegepast in de kerk van het Reglement. De scheiding tussen 'uitwendige' en 'interne' aangelegenheden, tussen 'Christendom en Kerkbestuur' — waar later zovelen aanstoot aan zouden nemen — was eigen aan haar nieuwe karakter als 'kerkgenootschap'.

Deze term was in zwang geraakt in de Bataafse periode, toen de scheiding van staat en kerk haar beslag had gekregen.³⁴ Ook na haar decreet van 5 augustus 1796 had de Nationale Vergadering uitvoerig over religieuze kwesties gedebatteerd. Want ofschoon nu vaststond dat er 'geen bevoorrechte noch heerschende Kerk in Nederland meer geduld' zou worden, bleven velen religie beschouwen als een voorwerp van staatszorg. Moest de overheid geen garanties bieden voor de vrijheid van iedere burger om, geheel op zijn eigen manier, God te dienen? En was het niet haar taak om — gelet op het maatschappelijk nut, ja de onmisbaarheid van godsdienst — gelegenheid te bieden voor het houden van openbare godsdienstoefeningen en het geven van godsdienstig

onderwijs³⁵ Het debat over deze kwesties was chaotisch verlopen, niet in de laatste plaats doordat men niet over algemeen aanvaardbare, neutrale termen beschikte. 'Godsdienst' deed sommigen te veel aan een bepaald leerstelsel, anderen juist aan natuurlijke godgeleerdheid denken. Bij 'kerk' daarentegen stelde men zich een institutie met absolute machts- en waarheidsaanspraken voor, zoals de 'voormaals heersende' kerk of haar rivaal in Rome. Gaandeweg was de term 'kerkelijk genootschap' of 'kerkgenootschap' ingeburgerd geraakt, als neutrale aanduiding van zowel de vroegere publieke kerk als die der dissidents, de joden meegerekend.

De 'voormaals heersende kerk' werd zo herdoopt tot hervormd kerkgenootschap. Die naamsverandering wordt vaak voorgesteld als een krenking, een degradatie. In zekere zin is dat terecht: het gebruik van deze term weersprak immers iedere pretentie van een kerk de enige ware te zijn. Ook ondergroef het, zij het niet expliciet, het geloof in de kerk als een instelling van Godswege. Een kerkgenootschap was meer een verband van burgers die zich uit eigen, vrije wil hadden verenigd. Maar voor zulke vrijwillige associaties leefde onder de volksvertegenwoordigers nu juist veel sympathie: velen dankten hun verlichte ideeën aan een of ander genootschap. Het gebruik van deze term lijkt daarom ook een zekere waardering uit te drukken: als een aan de staat verwante institutie had de kerk afgedaan maar als maatschappelijke 'inrichting ter bevordering van Godsdienst, Deugd en goede Zeden' was er een taak voor haar weggelegd.³⁶ Scheiding van kerk en staat impliceerde niet dat godsdienst uit het openbare leven verbannen moest worden naar het individuele gemoed; ook religie leende zich voor verlicht genootschapsleven.

'VERBETERING VAN DER PREDIKANTEN STAND'

Het Algemeen Reglement van 1816 sloot aan bij deze opvatting van de kerk als een genootschap. Vandaar dat het begon met te bepalen, welke leden ertoe behoorden: 'Allen, die, op belijdenis des geloofs, tot ledematen zijn aangenomen' en 'dezulken, die in de hervormde kerken gedoopt zijn'. Pas vanaf artikel 3 ging het over de *directeuren* (bij wijze van spreken) die op synodaal, provinciaal, classicaal en gemeentelijk niveau het kerkbestuur zouden uitoefenen. Vrijwel alle bestuurders, zo bleek uit de rest van het reglement, zouden predikant zijn; meer dan ooit werd de hervormde kerk gekenmerkt door 'dominocratie'.

Dat was niet bevorderlijk voor een bloeiend gemeentelven, zou men later concluderen, maar vooralsnog bood het bepaald gunstige voorwaarden voor de ontwikkeling van het predikantenberoep. Hoewel artikel 9 van het Algemeen Reglement, over de doelstellingen van het kerkbestuur, haar die taak niet expliciet had opgedragen, bleek de hervormde synode zich groepen te

voelen tot maatregelen ter ‘verbetering van der predikanten stand’. Het aanzien van predikanten, hun inkomen, hun gezag en verdere sociale positie was voor het hoogste kerkbestuur voortdurend voorwerp van zorg. Als nationaal keurcorps van predikanten trachtte de synode een gunstige draai te geven aan de maatschappelijke, culturele en vooral politieke ontwikkelingen waar het beroep aan onderhevig was. Misschien spiegelde ze zich wat dit betreft aan haar vijf jaar oudere zusje, de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit ter Bevordering van den Predikdienst. Deze spande zich in voor het vervangen van ‘liefdepredikers’ (leken-voorgangers) door theologisch geschoolde beroepskrachten.³⁷

Al in de eerste jaren na haar installatie beraadde de hervormde synode zich intensief op de maatschappelijke gesteldheid van ‘haar’ predikanten. Directe aanleiding was het gebrek aan predikanten dat zich toen aftekende. Als eerste middel ter verbetering van de rekrutering suggereerde een synodale ad-hoc-commissie

[...] eene opwekkende aanschrijving te doen aan de leden onzer Hervormde Gemeenten, *bijzonder van den meer beschaafden stand*, strekkende ter ernstige aanmoediging om hunne kinderen, indien dezelve daartoe lust en aanleg hadden, tot het leeraars-werk te doen opleiden [...]³⁸

In datzelfde jaar boog de synode zich over een plan om hervormde ‘leraars’ letterlijk een ander aanzien te geven. Al eeuwenlang zagen dominees er anders uit dan gewone stervelingen; doordat ze de heersende mode niet, of slechts op grote afstand volgden, liepen ze in kleding die zo ouderwets was dat ze iets heiligs had gekregen. Tegen het eind van de achttiende eeuw droegen ze gewoonlijk een stijve zwarte rok met van voren een witte bef en op de rug een twee handen brede reep stof (het restant van de mantel), een korte kniebroek, schoenen met zilveren gespen en op hun hoofd een driekante steek.³⁹

Vanaf 5 augustus 1796 mochten predikanten dit tenue echter alleen nog binnen het kerkgebouw dragen: het decreet over de scheiding van kerk en staat verbood de ‘Leeraars of andere Kerkelijke beambten’ om zich in het openbaar te vertonen ‘met eenig onderscheiding teeken’.⁴⁰ Sommigen zagen hierin een aanleiding om niet alleen mantel en bef maar ook kniebroek en steek af te leggen en zich voortaan zowel in als buiten het kerkgebouw te kleden naar de mode van de gezeten burgerij. En toen na de Franse tijd het oude predikantskostuum weer op straat mocht worden gedragen, liet menig predikant dit na. In plaats van de driekante steek droegen ze voortaan eenzelfde hoed als andere deftige burgers. Onopgemerkt bleef dit uiteraard niet: het uiterlijk van een predikant — de lengte van zijn haren of zijn pruik, de vorm van zijn hoed, het ‘fatsoen’ en de knopen van zijn rok, de breedte van de bef of van de zoom in zijn

mantel — golden vanouds als indicatie van zijn ideologische gezindheid.⁴¹ Meegaan met de mode gold uiteraard als blijk van lichtzinnigheid (of juist van Verlichting).

Door zich als deftige burgers te kleden wonnen predikanten aanzien én verloren ze het: hun voorkomen kreeg meer weg van deftige burgers, minder van een aparte, geestelijke stand. Predikanten die in burgerkleding de kansel bestegen, staken wel wat bleekjes af bij rooms-katholieke geestelijken. Vandaar dat de commissaris-generaal de synode voorstelde om voor predikanten in de zuidelijke provincies een ambtsgewaad in te voeren.⁴² De toga die sinds jaar en dag in de Waalse kerk in gebruik was, de zogeheten 'robe de Calvin', leek hem daartoe het meest geschikt.⁴³ De synode bleek echter niet veel voor dit plan te voelen. Een toga zou namelijk onhandig zijn voor predikanten die van de ene naar de andere gemeente moesten reizen. Bovendien was het nog maar de vraag of het publiek zo'n liturgisch gewaad zou waarderen. 'Verstandige en liberale Catholijken,' wist de commissie van rapport, verkozen het eenvoudige domineestenuue van mantel en bef boven 'de wijdsche opschik hunner geestelijken'. Verlichte roomsen zouden er zelfs geen moeite mee hebben

[...] indien een predikant slechts eenvoudig in het zwart gekleed, ook zonder mantel en bef, den stoel der waarheid beklom; daar vooral de voordragt der Christelijke leer, in de taal der beschaafdheid en des gezonden verstands, hun in onze leeraren zoo behaagt, dat zij de Protestantsche gehoorplaatsen bezoeken, terwijl zij de prediking in hun eigen kerkgemeenschap verzuimen.⁴⁴

De aandacht voor het ambts- of liturgisch gewaad van predikanten maakte deel uit van de toegenomen belangstelling voor de kwaliteit van de protestantse eredienst. In de synode van 1817 beschreef de Leidse hoogleraar J. Clarisse hoe treurig het daarmee in veel gemeenten was gesteld. Het voorlezen uit de bijbel, waarmee de dienst begon, werd veelal overstemd door het geraas van kerkgangers die de kerk binnenkwamen, een plaats innamen en een stoof onder hun voeten geschoven kregen. Evenals het zingen, dat naar verluidt niet om aan te horen was, werd het voorlezen enkel beschouwd als middel om de tijd voor de preek door te komen. In garnizoensplaatsen werd de eredienst bovendien ontsticht door de soldaten die 's zondags verplicht naar de kerk gingen. Met veel kabaal kwamen ze dan binnen, soms zelfs onder het gebed. Tijdens de dienst hielden ze zich evenmin gedeisd:

[...] zij worden, hier en daar, achter af geplaatst, waar zij den Leeraar niet verstaan kunnen, vervelen zich des, en beginnen al ligtelijk met den godsdienst [...] te spotten, immers er afkeerig van te worden [...]⁴⁵

Ook de kerkgang van gewone burgers zou echter veel te wensen overlaten: in vrijwel alle gemeenten waren zowel 's zondags als door de week veel minder mannen dan vrouwen aanwezig. Bij de viering van het Avondmaal zou zelfs 'geene de minste evenredigheid van beide de geslachten' bestaan.

Met het oog op de 'min doelmatige inrigting van de godsdienstoefening der protestanten', gezien het geringe effect dat deze scheen te hebben op 'de ge-
moederen en de levenswandel' van de kerkganger, besloot de synode een reeks maatregelen te treffen. Zoals beschreven in het vorige hoofdstuk bepaalde ze dat de predikant voortaan zelf zou moeten kiezen wat er in de dienst gelezen en gezongen zou worden. Teneinde het zingen te verbeteren pleitte de synode voor begeleiding op het orgel (dat tot dan toe in veel kerken had ontbroken of niet werd gebruikt). De predikant zou zijn gemeenteleden moeten opwekken tot welluidend zingen, hen moeten waarschuwen 'tegen alle hard en ongeregeld geschreeuw'⁴⁶ en hen zo nu en dan staande, of in beurtzang laten zingen. Ook bij het gebed zou hij af en toe zijn gemeenteleden — zowel vrouwen als mannen — kunnen laten staan. Hij zou zich moeten onthouden van lange litanieën en bij de 'voorbiddenden voor zieken en lijdenden' niet te veel in details mogen treden. Wat de preek betreft, onthield de synode zich wijselijk van aanwijzingen; ze ried predikanten slechts aan om zo nu en dan een bijbeloefening te houden. Verder pleitte ze voor het houden van kerkdiensten op Goede Vrijdag, oudjaars- en nieuwjaarsdag en gaf ze aanwijzingen voor een 'meer stichtelijke bediening van den Doop en het Avondmaal'.⁴⁷

Teneinde de liturgie te verbeteren trachtte de synode ook een eind te maken aan de zogeheten 'kerkenspraak'. In veel gemeenten, vooral op het Groningse en Drentse platteland, was het vanouds gebruikelijk dat de predikant 's zondags na de preek allerlei profane nieuwtjes van de kansel afkondigde:

[...] Lands- en Gemeentebelastingen; Militaire lotingen; beoordeling en goedkeuring der Plaatsvervangers; kennisgevingen voor Militaire verlofgangers; Schouwen van wegen, paden, vaarwaters, verkiezing van Buitenvoogden; het laten lopen of weiden van paarden, schapen, runderen of eenigerhande vee bij de wegen en soortgelijke meer [...]'⁴⁸

De synode noemde dit gebruik 'hoogst-wanstaltig, vooral bij den Protestant-schen Eeredienst, welk zich bij uitnemendheid beroemen mag zedelijk en geestelijk te zijn'. Deze banale mededelingen, 'tot zelfs het verkoopen van varkens, en nog veel onreiner voorwerpen', zouden het heilzame effect van de eredienst tenietdoen: koud gewekt werd het godsdienstig gevoel gesmoord in banaliteiten.⁴⁹ Het aanzien van de predikantenstand zou er eveneens onder te lijden hebben, temeer daar het vaak een plaatselijke notabele was die bepaalde wat de dominee moest mededelen. Voor individuele predikanten echter had de

kerkenspraak zo zijn voordelen: de betaling die ze soms voor hun *omroepwerk* ontvingen, vormde een welkome aanvulling op het traktement. Ook kerkgangers hadden vaak veel waardering voor de mededelingen van de kansel. Kranten of tijdschriften waren immers voor velen veel te duur. In veel gemeenten werd daarom een compromis gesloten: de kerkenspraak werd voortaan na de zegen gehouden, niet door de predikant maar door de voorlezer of koster en als het even kon niet in, maar buiten de kerk — vanaf een speciaal spreekgestoelte.⁵⁰ Maar pas een kwart eeuw later, na nog een synodale campagne, werd de kerkenspraak definitief uit de kerk verbannen.

Een ander 'onwaardig' gebruik waar de vroeg negentiende-eeuwse synode zich tegen keerde was het 'nominatieprediken'. In 1818, toen veel hervormde gemeenten zonder predikant zaten, bepaalde het hoogste kerkbestuur:

Geen predikanten, die eene vaste standplaats bekleeden, worden door den Kerkenraad uitgenoodigd, om op de nominatie te prediken.⁵¹

De synode achtte zo'n 'proefpreek', waarmee een predikant als het ware naar een beroep solliciteerde, onverenigbaar met de waardigheid van het predikambt. Alleen nieuwelingen, 'kandidaten tot de Heilige Dienst', zouden zich door een gemeente mogen laten keuren. Voor individuele predikanten was dit besluit nadelig; het beroofde hen van een middel om actief carrière te maken. Voor de beroepsgroep in haar geheel daarentegen was het winst. Haar leden zouden minder openlijk met elkaar wedijveren en zich niet meer aan het oordeel van 'leken' hoeven te onderwerpen. Kerkenraden die een predikant wilden horen preken, moesten voortaan zélf op reis gaan. Deze omkering duidt erop dat de beroepsgroep sterker stond ten opzichte van haar 'opdrachtgevers' of 'cliëntèle' dan tevoren.⁵²

'EEN KRING VAN ACHTBARE MANNEN'

Naast de invoering (of juist niet) van de toga, het verbeteren van de eredienst, het afschaffen van de kerkenspraak en van het nominatieprediken was het vooral herziening van de opleiding waarvan de synode heilzame gevolgen verwachtte. Dit middel lag nogal voor de hand. Niet alleen omdat het in de geest van de Verlichting was om door middel van kennisoverdracht sociale verbetering na te streven, maar ook omdat de hervormden in Nederland van oudsher groot belang hechtten aan de universitaire, theologische scholing van hun predikanten. Het zekerstellen van de opleiding tot het predikambt — 'Genève was buiten het land en Leuven buiten de leer'⁵³ — was zelfs een van de belangrijkste redenen geweest voor het oprichten van de eerste 'eigen' Nederlandse

universiteit, in Leiden (1575). Predikanten in spe zouden daar — later ook aan de universiteit van Franeker (1585), Groningen (1614), Utrecht (1636) en Harderwijk (1648) — onderwijs kunnen volgen ‘in de rechte kennisse Godts ende allerly goede, eerlijke ende vrye kunsten’. Gezien het ideologische karakter van het predikantenberoep was de feitelijke invulling van het onderwijs uiteraard omstreden. Nu eens klaagde iemand over de ‘ketterijen’ die studenten aan de academie leerden, dan weer schamperde men over orthodoxe indoctrinatie. In achttiende-eeuwse spectatoriale geschriften had dat laatste geluid de boven- toon: verlichte geesten hekelden het geringe beschavingspeil van theologen.

In zijn openingstoespraak tot de allereerste hervormde synode, in 1816, had de commissaris-generaal het herzien van de predikantsopleiding boven aan de agenda geplaatst:

In de eerste plaats zal uw hoofddoel zijn, om door verordeningen op het examen, de kerk te beveiligen tegen hen, die zonder toegerust te zijn met de vereischte kunde en bekwaamheden, zich tot den eerwaardigen stand van leeraar onbevoegd trachten te verheffen. De hervormde geestelijkheid moet eenen kring vormen van achtbare mannen op wier kennis, wijsheid en godsvrucht de kerk zich veilig kan verlaten.⁵⁴

De verordeningen waar de minister van repte, waren toen al lang en breed opgesteld door zijn Departement, dat daartoe advies had ingewonnen van de predikanten H.H. Donker Curtius en C. Fransen van Eck. De synode van 1816 (waar deze twee heren zitting in hadden) hoefde dit Reglement op het Examen en de Toelating tot het Leeraarambt in de Hervormde Kerk slechts te ratificeren. En dat deed ze met alle genoegen. De belangrijkste wijziging van de predikantsopleiding had trouwens al plaatsgevonden, bij de reorganisatie van de universiteiten. In het Organiek Besluit over het hoger onderwijs (1815) had de kroon bepaald dat de hervormde kerk voortaan niemand tot de predikdienst zou mogen toelaten die niet geslaagd was voor het kandidaatsexamen godgeleerdheid (artikel 116).

Dit was een ingrijpende verandering: in de zeventiende en achttiende eeuw had het gros van de predikanten geen academisch, maar alleen een kerkelijk examen afgelegd. Om tot het predikambt toegelaten te worden kon men namelijk volstaan met het zogeheten ‘proponentsexamen’, dat afgenomen werd door de classis. Tot 1636 hadden de hoogleraren in de godgeleerdheid dit examen afgenomen. Maar na de synode van Dordrecht, toen de academie een broedplaats van onrechtzinnige leringen was gebleken, had de kerk haar dit examen niet langer toevertrouwd. Alleen in Groningen mocht de faculteit ‘peremptoir’ blijven examineren: in de andere gewesten werd die verantwoordelijkheid overgenomen door de *classes*. Meestal viel het proponent in twee delen uiteen. Het eerste, ‘preparatoir’ onderzoek werd verricht door de classis

Topambtenaar van religieuze zaken: J. D. Janssen (1775-1848), theoloog, secretaris van het Ministerie van Hervormde Eeredienst vanaf 1815.

waaruit de kandidaat afkomstig was (en waarvan hij soms een studiebeurs ontving). Als hij zich hier doorheen sloeg, had hij het recht om incidenteel als 'proponent' te preken, en zo naar een beroep te vissen. Zodra hij beet had — dat kon jarenlang duren — werd het tweede, 'peremptoire' deel afgenomen, door de classis waar de roepende gemeente onder viel.⁵⁵ Ten tijde van de Republiek werden hervormde predikanten dus opgeleid door de academie maar geëxamineerd door hun aanstaande collega's.

Vanaf 1815 zouden theologen, net als alle andere studenten, academische examens afleggen. Het proponentsexamen zou voortaan alleen openstaan voor hen die in Leiden, Utrecht of Groningen bevorderd waren tot kandidaat in de godgeleerdheid. De opleiding tot dit examen werd nu ook duidelijk gestructureerd. Waar de hoogleraren in de theologie zich vroeger hadden toegelegd op het doceren van hun eigen dogmatisch 'systeem', kregen ze nu een welomschreven leeropdracht, afgeleid van een bij wet vaststaand vakkenplan.⁵⁶ In de theologische faculteit zou niet alleen onderwijs gegeven worden in de dogmatiek maar ook in de rationalistische pendant daarvan, de 'natuurlijke godgeleerdheid', alsook in de christelijke ethiek, de kerkgeschiedenis, de exegese van het Oude en Nieuwe Testament en, net als vroeger, in 'de praktijk van het herders- en leraarsambt'.⁵⁷

Wie dominee wilde worden moest echter beginnen in de faculteit der letteren en wijsbegeerte. Na zo'n twee jaar voorbereidend wetenschappelijk onderwijs kon hij daar examen afleggen over 'de Nederduitsche, Grieksche, Latijnsche en Hebreeuwse letterkunde, en over de Grieksche en Hebreeuwse oudheden'. Bovendien moest de kandidaat aantonen dat hij college had gevolgd in de wiskunde, 'redeneerkunde' (logica) en 'de algemeene geschiedenis'. Na deze brede propedeuse volgde de eigenlijke theologische studie, die afgesloten werd met een examen over 'de natuurlijke godgeleerdheid, kerkelijke geschiedenis en algemeene leer van den christelijken godsdienst'. Daarnaast werden getuigschriften gevraagd van colleges in 'de bovennatuurkunde' (metafysica), 'de zedelijke wijsbegeerte' (wijsgerige ethiek) en 'de oostersche letterkunde'. Bedrevenheid in het uitleggen van het Oude en Nieuwe Testament werd voor het kandidaats niet gevergd: exegese, hét vak van die tijd, stond niet op het programma van het kandidaats-, maar van het proponentsexamen.⁵⁸

Ook voor dit laatste, *kerkelijke* examen had de regering regels vastgelegd: om toegelaten te worden tot het proponentsexamen moest men volgens het Organiek Besluit niet alleen kandidaat in de godgeleerdheid zijn maar ook gedurende minstens twee jaar college hebben gevolgd in 'de uitlegkunde van het Oude en Nieuwe Testament, de dogmatiek, de christelijke zedekunde en de landhuishoudkunde' (de wetenschap van het boerenbedrijf). Het invullen van het examen zelf werd overgelaten aan de synode. Deze had eigenlijk maar weinig toe te voegen aan het Organiek Besluit. Ze bepaalde dat het examen minstens twee uur zou moeten duren; die tijd zou voornamelijk worden besteed aan het onderzoek — geheel in het Latijn! — naar de exegetische kennis en vaardigheden van de kandidaat. Hij moest van twee hoofdstukken uit het Oude en twee uit het Nieuwe Testament een vertaling geven — *uit* het Hebreeuws dan wel Grieks en *in* het Latijn — alsook een 'verklaring van den zin en meening op uitlegkundige gronden'.⁵⁹ Alleen wie voor dit eerste deel geslaagd was, zou geëxamineerd worden in de overige onderdelen van het proponentsexamen: kerkgeschiedenis, 'de leerstellige godgeleerdheid en derzelve geschiedenis' (alias: dogmatiek en *Dogmengeschiede*), christelijke ethiek en, in de laatste plaats, 'de predikkunde en de pligten van het Herders- en Opziensambt'. Ten slotte zou de kandidaat, door het schrijven en voordragen van een preek, blijk moeten geven van zijn 'bekwaamheid tot den predikdienst'. Wanneer hij in al deze opzichten geschikt was bevonden, zou hij de 'proponentsgelofte' af mogen leggen, waarmee hij van 'kandidaat in de godgeleerdheid' bevorderd werd tot 'kandidaat tot de Heilige Dienst' en een beroep kon afwachten.

Het nieuwe kerkelijk eindexamen zou dus in vier opzichten verschillen van het vroegere 'proponentsexamen'. Het zou voorafgegaan moeten worden door een academisch examen; het zou niet meer uiteenvallen in twee delen (en dus geheel

en al voor het ontvangen van een eerste beroep plaatsvinden); het zou in veel mindere mate betrekking hebben op de ideologische gezindheid van de kandidaat en, ten slotte, het zou niet meer afgenomen worden door de classis, maar door het provinciaal kerkbestuur.

Ook die laatste verandering was ingrijpend. Vroeger hadden in principe alle hervormde predikanten (en veel ouderlingen) zeggenschap gehad over de selectie van kandidaten tot het predikambt. Alle predikanten hadden immers zitting in de classis. Daarenboven hadden veel predikanten invloed kunnen uitoefenen op de *vorming* van de volgende generatie. Doordat het aantal beschikbare proponenten meestal veel hoger was dan het aantal vacatures, begonnen de meeste jonge predikanten hun loopbaan als hulpkracht van een gevestigd predikant.⁶⁰ Zo'n ondergeschikte positie was misschien ongunstig voor het aanzien van het predikantencorps,⁶¹ maar bood uitgelezen mogelijkheden voor het socialiseren van nieuwe leden. In de negentiende-eeuwse hervormde kerk was van zo'n jarenlange 'stage' geen sprake: slechts bij uitzondering begonnen jonge godgeleerden hun kerkelijke loopbaan onder de leiding en het toezicht van een dienstdoend predikant. Doorsnee dominees hadden daardoor geen invloed meer op de vorming van het opkomend geslacht. Ook over de selectie hadden ze niets meer te vertellen. Zoals enkele classes opmerkten,⁶² was het *jus examinandi* voortaan voorbehouden aan een handjevol predikanten en één ouderling per provincie.⁶³ Aspiranten werden niet meer geëxamineerd door hun aanstaande collega's maar door een bestuurlijke bovenlaag van het provinciaal predikantencorps.⁶⁴

Het Reglement op het Examen zou volgens Repelaer van Driel 'door elk vriend van godsdienst en deugd worden toegejuicht'. Die uitspraak werd spoedig gelogenstraft. Evenals het Algemeen Reglement bevatte ook deze wet namelijk allerlei formuleringen waar rechtzinnig hervormden aanstoot aan namen. Waar een synodelid als de Amsterdamse predikant W. Broes zo 'magtig blij' mee was, was hun juist een doorn in het oog: het reglement draaide met een grote boog om 't geen tot bewaring van de regtzinnige leer behoort'.⁶⁵ Dat bleek vooral uit de formulering die men had verzonnen voor de zogeheten 'proponentsgelofte'. Om toegelaten te worden tot de hervormde predikdienst zouden de geslaagden voor het kerkelijke eindexamen ('het proponents') voortaan plechtig moeten verklaren:

[...] dat wij de belangen, zoo van het Christendom in het algemeen, als van het nederlandsche Hervormde Kerkgenootschap in het bijzonder, door leer en wandel, zorgvuldig zullen behartigen; dat wij de leer, welke, *overeenkomstig Gods Heilig Woord*, in de *aangenomene* formulieren van eenigheid der nederlandsche Hervormde Kerk is *vervat*, ter goeder trouw aannemen en hartelijk gelooven; dat wij dezelve naarstig zullen leeren en handhaven, en dat wij op de bevordering van godsdienstige kennis, christelijke zeden, orde en eendragt ons met allen ijver zullen toeleggen [...]⁶⁶

Deze 'proponentsformule' was voor meer dan een uitleg vatbaar. Duidelijk was dat kandidaten niet, zoals voorheen, de belijdenisgeschriften zelf ondertekenden, maar alleen hun instemming betuigden met de daarin 'vervatte' leer. Aangezien lang niet alle zeventiende-eeuwse, provinciale synodes de Dordtse leerregels hadden aanvaard, kon men onder de 'aangenomene' formulieren van enigheid ook slechts de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse catechismus verstaan. In dat geval was de ideologische scheidslijn tussen de hervormde kerk en de Remonstrantse Broederschap zo goed als uitgewist. Dat lijkt ook de bedoeling van de auteurs te zijn geweest: Donker Curtius althans noemde het 'ondoelmatig' en 'ongerijmd' om het kerkelijk eindexamen, net als vroeger,⁶⁷ toe te spitsen op het aloude onderscheid ten opzichte van de remonstranten. Hij was lang niet de enige die dat geschil als achterhaald beschouwde.

Sinds het laatste kwart van de achttiende eeuw had de gedachte veld gewonnen dat hervormden, doopsgezinden, luthersen en remonstranten in de grond van de zaak een en dezelfde godsdienst beleden. In hun brievenroman *Abraham Blankaart* (1787-1789) hadden Wolff en Deken de hoofdpersoon door de Amsterdamse binnenstad laten wandelen, langs de kerkgebouwen van de hervormden, de doopsgezinden, de remonstranten, luthersen, katholieken en zelfs de joden. In alle gelovigen die Blankaart tijdens deze 'evangelische kuiering' had gezien, had hij broeders en zusters herkend. De toenadering tussen de verschillende protestantse kerkgenootschappen was versneld door de Bataafse Revolutie. De Remonstrantse oproep⁶⁸ tot vereniging der kerken had weliswaar weinig weerklank gevonden, maar de daaraan ten grondslag liggende gedachte van 'Christendom boven Geloofsverdeeldheid' had velen voor zich gewonnen. In het Nederlandsch Zendeling Genootschap (1797) en het Nederlandsch Bijbel Genootschap (1814), om van 't Nut en dergelijke nog maar te zwijgen, werkten protestanten van verschillend pluimage broederlijk samen. Staatsbemoediging met het kerkelijk bedrijf bracht hen nog dichter tot elkaar. De hervormde, remonstrantse en lutherse synodes kregen bij koninklijk besluit elk een zegel dat op het randschrift na identiek was; de centrale voorstelling toonde

[...] den Christelijken godsdienst, verbeeld door eene vrouw, kennelijk aan het teken des geloofs, het kruis, en den voor elk geopenden bijbel, de bron van al hare kennis, in rust gezeten op den vasten hoeksteen, tegen welchen ook het anker harer hoop rust, de oogen verheffende tot haren Hemelschen Vader, wiens verlichtenden invloed zij ontwaart, en aan wien zij het hart der liefde offert [...]⁶⁹

Vanaf 1817 konden de dissenters van weleer deelnemen aan het Avondmaal in de hervormde kerk (en omgekeerd). Menige hervormde ring verwelkomde 'andersdenkenden' en er werd zelfs gedacht over het oprichten van een algemeen-

protestantse predikantenvereniging.⁷⁰ Ook 'kanselruil' raakte in zwang. Zo preekte Donker Curtius in 1833, terwijl hij nota bene president van de hervormde synode was, in de remonstrantse gemeente van Rotterdam.⁷¹ Het vierde eeuwfeest van de Hervorming werd in oecumenische geest gevierd; het tweede eeuwfeest van 'Dordt' daarentegen ging in stilte voorbij. Alleen de bejaarde Haagse predikant Nicolaas Schotsman wijdde er twee 'avondbeurten' aan, waarvan hij de tekst publiceerde. Met deze *Eere-zuil* voor de vaderen van Dordt verbruide hij het bij het verlichte deel der natie maar won hij de steun van Willem Bilderdijk, die dichtte:

Wel hem die bij 't bederf van godsdienstleer en zeden,
't Blanketsel van 't gelaat der valsche leeraars vaagt [...]

HET ONBEHAGEN IN DE VERLICHTING

Bilderdijk gaf sinds 1817 college in Leiden. Niet als hoogleraar — een leerstoel in Amsterdam was aan zijn neus voorbijgegaan — maar als 'privaat-docent'. En niet slechts over juridische kwesties (hij was advocaat van professie) maar over de hele vaderlandse geschiedenis en staatsinrichting. Zijn gehoor was een select groepje studenten, onder wie Isaác da Costa en Guillaume Groen van Prinsterer; telgen van een elite die in het nieuwe Koninkrijk haar draai niet kon vinden.⁷² Bilderdijk schetste hun het recente verleden niet in termen van vooruitgang en verlichting, zoals gebruikelijk was, maar van ontarding, verval en verraad. In de loop van de vorige eeuw zouden de oud-Hollandse deugden zijn verzaakt en zou het stoere geloof der vaderen zijn verwaterd en vervalst. Met zijn *privatissima* legde Bilderdijk zo de basis voor een Nederlandse variant van het Réveil, de internationale stroming van verzet tegen de burgerlijke zelfgenoegzaamheid en gevoelsarmoede van het verlichtingschristendom. In zijn gedichten legde hij klinkend getuigenis af van zijn romantische, reactionaire, antirevolutionaire gezindheid:

Uit de Hemel is 't gelooven,
Twyfelt gy, gy vleesch en bloed?
Al wat goed is, daalt van boven;
Niets uit u, ja niets, is goed.
[...]
Zelfgevelei, begoochling, logen,
Dat 's de teelt en lust van 't hart,
Altijd door zich-zelf bedrogen,
Steeds bewerker van zijn smart.⁷³

In de hervormde kerk voelde Bilderdijk zich dan ook even weinig thuis als in de verdere Nederlandse samenleving. Naar zijn overtuiging was zij, die eens de leer van Calvijn had hoog gehouden, tot in de grond bedorven door het gedachtegoed van Revolutie en Verlichting. De predikantenstand zou dit bederf niet bemerken of het zelfs bevorderen:

Wanneer een Volk in zonden moet vergaan,
Vangt in de Kerk de zielsmelaatsheid aan,
De Priester, die de zuivre heilsfontein
Bewaken moet en houden 't water rein,
Slaapt zorgloos voort en voedt geen achterdocht,
Daar 't snoodst venijn zich mengt aan 't heilig vocht,
Of stort er soms uit dartlen wrevelzin
By vreemd vergift zijn eigendwaling in.
Het schaaapjen drinkt, op 's Herders trouw gerust,
De onzuivre bron met argelooze lust,
En zwelgt den smet in zijne onwetendheid,
Die heel de kooi het wis verderf bereidt.

Vandaar de ontaarding van de godsdienst:

De mommery van uiterlijk gebaar
Neemt in de kerk de plaats van Godsdienst waar.
En, waar de stem van 't Evangelie klonk,
Is 't predik-ambt een laffe redenpronk,
Genootschapsfeest, waarnaar het volkjen loopt
Als naar den man die orviaat verkoopt.⁷⁴

Bilderdijs leerlingen drukten hun ideeën minder bloemrijk maar minstens zo krachtig uit. Grote opschudding wekte Da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* (1823). Beschaafde burgers spraken hun afschuw uit over dit 'opruierende geschrift'; de minister van Justitie overwoog zelfs om rechtsvervolging in te stellen. Da Costa, die nog maar een kwart eeuw oud was en pas kort daarvoor tot het christendom was overgegaan, had zijn gal gespuwd over alle sociale, culturele en politieke verworvenheden waarmee de Nederlandse burgerij zichzelf gelukkig prees. Verdraagzaamheid, vaccinatie, constitutionele monarchie, afschaffing van standsprivileges en van de negerslavernij — hij veegde er de vloer mee aan.

Da Costa's bezwaren golden in de eerste plaats het godsdienstig leven. De strijd tegen het bijgeloof in naam van de Verlichting was volgens hem omgeslagen in het onderdrukken van 'de leer der vrije Genade en Onvoorwaardelij-

ke Verkiezing Gods'. Ook leerstukken die niet specifiek gereformeerd waren, zoals de goddelijkheid van Christus, de erfzonde en de verzoening, zouden 'met vervolging en uitroeiing bedreigd' zijn. De Verlichting was erop uit om alle ware godsdienst te ondermijnen; niet door confrontatie maar door infiltratie. Deze zou ook aanwijsbaar zijn in het katholicisme en zelfs in het jodendom:

Byna ieder uitkomend geschrift kan getuigenis geven van de slapheid, van de onverschilligheid, van de verkeerdheid, van de verdorvenheid, van de afschuwelijkheid der heerschende denkwijze omtrent den Godsdienst.⁷⁵

Da Costa richtte zijn waarschuwing daarom niet slechts tot de kleine kudde van rechtzinnige hervormden maar — zo *nationaal* dacht hij — tot alle 'oprechte aanhangers, van welke meer of min strenge Geloofsbelijdenis het ook wezen moge'. Evenmin stelde hij predikanten verantwoordelijk voor het geconstateerde verval; dit openbaarde zich immers ook op maatschappelijke terreinen waar ze niets over te zeggen hadden. Maar wel besloot hij zijn cultuurkritiek met een oproep aan hun adres:

Zoo leert het met nadruk, met ijver, met aanhoudende kracht aan ieder die tot u komt en naar u luistert, dat alle gevoel van eigenwaarde by den verdorven mensch verloochening is van den Vader, en alle vertrouwen op eigengerechtigheid, verloochening van den Zoon, en alle roem op een eigen wilvermogen ten goede, verloochening van den Heiligen Geest [...] Wat is voor u de wijsheid der eeuw, of de wijsheid van den natuurlijken mensch? Dwaasheid, ijdelheid, verdoemenis!⁷⁶

Hoewel Da Costa predikanten dus niet aanviel, las hij hun duchtig de les. Veel vrienden maakte hij in deze kring dan ook niet.

De anonieme schrijver van het *Adres aan alle mijne hervormde geloofsgenoten* dat in 1827 verscheen, begon met zich te distantieëren van Da Costa en zijn geestverwanten. Maar anderzijds stelde hij dat de kritiek op hen deels onterecht was: ze waren niet de aanstichters van 'het wantrouwen, hetwelk in onze dagen tegen de Leeraars plaats heeft'. Predikanten zouden dit aan zichzelf te danken hebben, doordat ze afgeweken waren van het rechte pad dat in Dordrecht was gebaad. Dat zou onder andere blijken uit de wijze waarop ze omsprongen met de formulieren voor het bedienen van doop en Avondmaal. '[N]og veel verderfelijker' en 'volstrekt antihervormd' noemde de auteur de nieuwe proponentformule die de synode had ingevoerd. Zoals gezegd moesten hervormde kandidaten tot de Heilige Dienst sinds 1816 hun instemming betuigen met de leer die 'overeenkomstig Gods heilig woord' in de formulieren van enigheid was 'vervat'⁷⁷. Dat kon echter zo worden opgevat dat men niet met de leer in-

stemde omdat (*quia*), maar alleen voor zover (*quatenus*) ze overeenkwam met de bijbel. Zo'n verklaring zouden zelfs roomsen en joden kunnen afleggen:

[...] als zij alleenlijk maar zorgen, dat zij hunnen stelsels uit den Bijbel kunnen bewijzen en dit is niet moeilijk, daar reeds het oud vaderlandsche spreekwoord zegt: daar is geen ketter of hij heeft zijn letter!⁷⁸

Zoals de schrijver zelf toegaf, was hij niet de eerste die deze dubbelzinnigheid in de proponentenformule opmerkte. In de evangelisch-lutherse kerk werd sinds 1820 een soortgelijke verklaring van de proponenten gevraagd; voor de orthodoxe 'hersteld-luthersers' was dat reden geweest om zich niet met haar te herenigen. Misschien waren ze gewaarschuwd door hun geloofsgenoten in Duitsland, waar al sinds 1769 gediscussieerd werd over 'den Verpflichtungsunterschied von quia und quatenus'.⁷⁹ In Nederland was zo'n debat niet gevoerd; tot 1816 werd van hervormde proponenten immers instemming met de formulieren zelf gevergd. Maar ook toen konden ze een slag om de arm houden. Hoe dat ging, was ruim veertig jaar voor het verschijnen van het *Adres* uit de doeken gedaan door Wolff en Deken. In hun tweede, volumineuze brievenroman, *De Geschiedenis van den Heer Willem Leevend* (1784-1786), hadden ze een predikant aan het woord gelaten die er nogal rekkelijke opvattingen op na bleek te houden. Al tijdens zijn studie, zo vertelde hij, was hij tot de ontdekking gekomen dat de dogma's van de gereformeerde kerk in strijd waren met zowel de bijbel als het gezond verstand:

Het was voor my onbegrypelyk, hoe of de rede, niet beneveld door driften, zo verre van de waarheid had kunnen afwyken. Voor zulke afwykingen, om zegt te spreken, houde ik
De leer der Drieëenheid,

Der Predestinatie,

Der Verzoening,

Der Eeuwigheid van de straffen,

Zo als die Leerstukken, in de Publicque Kerk, hier te lande, geleerd worden

Ik huiver by de opnoeming: myne rede beeft daar voor te rug. Is dit, zegt gy, de Leer van Jezus en zyne Apostelen? word dan een Deïst. Is dit het Evangelie? verwerp het, en gy zult uwen God eerbiedigen.⁸⁰

Toch had hij na zeven jaar studie besloten om predikant te worden in de 'gereformeerde' kerk. Niet omdat zijn roeping zo hevig was, maar omdat hij vermoedde dat anders zijn vader (een orthodoxe dominee) bezwijken zou aan een beroerte, zijn moeder aan 'eene slymziekte' — en zijn vrome zusje de hele erfenis op zou strijken. Daarom hield hij zijn ketterse opvattingen wijselijk voor zich, sprak orthodoxe broeders nooit tegen, rolde zodoende zonder enige

moeite door het proponentsexamen en werd toegelaten tot de predikdienst:

Ik ondertekende des de Formulieren, *als in zich bevattende de waare zaligmaakende Leer.* Iets, dat onbetwistbaar is. Of elk Artikel zo is, wierd my niet gevraagd. Wat behoefde ik my daar mede te moeijen? *Alles conform den woorde Gods:* in zo ver ondertekende ik ook maar [...] Nu moet ik ook leren hetgeen ik beleeden heb: dat doe ik ook; want ik heb niets beleden dan hetgeen met Gods woord instemt.⁸¹

Overdrijving zal niet vreemd zijn aan deze voorstelling maar ze maakt wel duidelijk dat het ook voor 1816 mogelijk was om de formulieren onder enig voorbehoud te ondertekenen. De nieuwe proponentformule — ‘met zoo veel list en subtiliteit gesteld’ — was dus lang niet zo nieuw als de schrijver van het *Adres* (en vele historici na hem) deed voorkomen. Maar dit was dan ook maar een van zijn grieven. Behalve onrechtzinnigheid bespeurde hij onder de predikanten der hervormde kerk ook een gekunstelde preektrant, een gebrek aan ernst en nauwgezetheid, een losse kleed- en leefstijl en verwaarlozing van het huisbezoek.⁸² Al met al kon men zich volgens hem afvragen ‘of bij de algemeene ligtzinnigheid onzer dagen, onze Leeraren ook niet rijkelijk besmet zijn’.⁸³ Hoe hadden al die misstanden in de hervormde kerk kunnen sluipen? Zonder het met zo veel woorden te zeggen suggereerde de schrijver dat de wortel van het kwaad school in de nieuwe, ‘hiërarchische’ bestuursstructuur:

Ten minste die regel, welke zoo geheel in den geest der hervorming was, dat alle Predikanten een gelijk aandeel zouden hebben in het bestuur der kerk [...] heeft men listig veranderd, zoodat het nu slechts weinigen geworden zijn en meer en meer worden zullen, die als ingewijden kennis en bestuur van zaken hebben, waardoor sommige radraaijers des te beter hun doel kunnen bereiken.⁸⁴

In formele zin hadden weliswaar alle predikanten stemrecht, als leden van de classicale vergadering, maar ingewijden zouden wel beter weten. Orthodoxe ‘leraars’ als de auteur werden kennelijk buiten de provinciale kerkbesturen en de synode gehouden.

Evenals Da Costa's *Bezwaren* bracht het *Adres* grote beroering teweeg. In orthodox-hervormde kring werd het verslonden, zodat het binnen een jaar zeven keer moest worden herdrukt. Het Departement van Eeredienst was er onaangenaam door getroffen; men vond het getuigen van een ‘separatistische geest’, die ook aanwijsbaar zou zijn in de toename van het aantal ‘oefeningen’.⁸⁵ Zelfs de koning nam kennis van het *Adres*, en betoonde zich zeer onstemd. Onderzoek, op koninklijk bevel, door het ministerie van Justitie wees uit wie de schrijver was: Dirk Molenaar, een predikant nota bene. Sinds 1822 stond hij in Den Haag — een van de begerlijkste gemeenten van het land —

als enige orthodoxe predikant. Zijn voorganger Bernard Verwey schijnt te hebben vermoed dat Molenaar de auteur van het *Adres* was: eveneens anoniem schreef hij een adres waarin hij al zijn hervormde landgenoten waarschuwde voor de denkbeelden van zijn collega:

Wat Oefeninghouders, Kettermakers en geestelijke Betweters voor leer der Hervormde Kerk uitventen, is niet de ware geloofsbelijdenis van dezelve; het is labadisterij, bedorven mystiekerij en zamenmengsel van klanken uit kwalijk bijeengebragte Bijbelplaatsen, vooral uit de Psalmen, het Hooglied en Ezechiël, bijeengevoegd. Hebt van dezulken eenen afkeer en verwacht hun onverstandig gesnap niet met de heerlijke en kostbare parel, welke wij vinden, als wij de waarheid zoeken in onze, door den Heer bewaakte, Gemeente.⁸⁶

Op bevel van de koning werd Molenaar ter verantwoording geroepen op het Departement van Eeredienst. In regeringskringen stuurden sommigen aan op een gerechtelijke procedure maar na advies van de Raad van State hield men het uiteindelijk bij een koninklijke berisping. Alle hervormde kerkenraden werden door het Departement in kennis gesteld van deze disciplinaire maatregel.⁸⁷ De synode hoefde er dus niet eens aan te pas te komen om de vermete Haagse dominee op zijn nummer te zetten.

‘SEPARATISME’

In het hoogste kerkbestuur werd het gewraakte *Adres* en de beroering die het onder gemeenteleden wekte, beschouwd als een symptoom van ‘separatistische’ tendensen. De Algemeene Synodale Commissie sprak in haar eerste jaar-

‘Geestdrijvende oefening’: spotprent op godsdienstige huiskamerbijeenkomsten van vrome gemeenteleden; illustratie bij een vers in de *Utrechtsche Studenten-almanak* voor 1830. Foto: UB Amsterdam.

verslag van een 'geest van veroordeling der Leeraren, van wantrouwen jegens dezelve, en van zucht om zich boven hen te verheffen'.⁸⁸ Deze zou vooral blijken uit de toename van het aantal 'oefeningen', 'conventikels' en 'gezelschappen': informele bijeenkomsten van gemeenteleden die verdieping van kennis of beleving van de godsdienst nastreefden. Al in de zestiende eeuw hadden hier en daar zulke bijeenkomsten plaatsgehad. Door de plaatselijke kerkenraad werden ze vaak met enig wantrouwen bekeken; uit een verband van *religiöse Virtuosen* kon immers gemakkelijk een kerkje in, of zelfs naast de kerk ontstaan.⁸⁹ De kerk had het 'oefening houden' daarom aan strikte reglementen onderworpen, bijvoorbeeld door te eisen dat vooraf toestemming zou worden gevraagd aan de kerkenraad of predikant. Aanwezigheid van laatstgenoemde was soms zelfs verplicht; dat was de beste manier om te voorkomen dat de bijeenkomsten zouden concurreren met de openbare godsdienst. In de negentiende eeuw schijnen deze bepalingen echter vaak te zijn ontdoken; misschien omdat de overheid minder ijverig was in het onderdrukken van 'illegale' oefeningen. In de *Utrechtsche Studenten-Almanak* voor 1830 verscheen een hekeldicht in de trant van Constantijn Huygens op de 'geestdrijvende oefeningh':

Het is een misgeboort, gequeekt uit suijsver bloet;
 Een kint dat om sijn aert sijn vader blosen doet;
 Een lofsang met een S, uijt afgesleten longen,
 Het spouwsel en de lel van swarte lastertongen;
 Een koffijslemperij, een ongedruckte krant;
 Een valsche steunpijlaar van onse kerkckewant
 [...]
 De bijbel onder 't oog, de vraatzucht in de maag;
 Voor 't waerdigh hardersvolk een lastigh kerckenplaegh
 Sij bidden dagh op dagh om vrijheit van tempeesten,
 Die 't meeste huijlt en pruijlt, is 't heilighst op hun feesten,
 Het is een samenkomst, so als er velen sijn;
 Het doel is suijsker soet, maer d'uijskomst is venijn!

De hervormde synode had het evenmin op oefeningen, laat staan op oefenaars. Waar hun optreden toe kon leiden, had men gezien in Axel, waar in 1822 een rondreizend oefenaar was verschenen, J.W. Vijgeboom genaamd. Onder zijn leiding hadden enkele tientallen gemeenteleden zich losgemaakt van de hervormde kerk en een 'Herstelde Kerk van Christus' gesticht. Onvrede hadden ze vooral met de liturgische veranderingen die op last van de synode waren doorgevoerd. Een halve eeuw eerder had een groep gemeenteleden zich met hand en tand verzet tegen het invoeren van de nieuwe psalmberijming (1773) en de daarmee gepaard gaande versnelling van de zangwijze. Terwijl de schoolmees-

ter op de nieuwe wijze had voorgezongen, waren zij stug door blijven galmen. De magistraat had eraan te pas moeten komen, met gerechtsdienaren en hoge geldboetes, om hun verzet de kop in te drukken. Deze weerstand tegen aantasting van de traditionele eredienst was weer opgelaaid in de jaren 1816 en 1817, toen van hogerhand was bepaald dat de gemeente zo nu en dan staande zou moeten bidden — hetgeen men in Axel alleen voor mannen gepast vond — en in iedere kerkdienst ten minste een vers zou moeten zingen uit de *Evangelische Gezangen*.⁹⁰

Evenals de nieuwe psalmberijming was deze bundel een product van landelijke samenwerking: op initiatief van de provinciale synode van Noord-Holland was in de Franse tijd een commissie gevormd waarin onder anderen de dichters Ahasverus van den Berg, Abraham Rutgers, Pieter van de Kasteel, Jan Scharp (alle vier predikant) en Hiëronymus van Alphen zitting hadden gehad.⁹¹ Ze hadden een keuze gemaakt uit bestaande liederenbundels en hadden gezangen geschreven bij bepaalde bijbelteksten, leerstukken of kerkelijke gelegenheden. Op nieuwjaarsdag 1807 was de bundel ingevoerd door alle gewestelijke synodes. Gemeenteleden en predikanten hadden er verdeeld op gereageerd. Sommigen verwelkomden de 192 *Evangelische Gezangen* als een waardevolle aanvulling op de psalmen, waarin Christus en zijn kerk immers niet ter sprake kwamen. Maar anderen vonden het ongehoord dat de synodes dit ‘mensenwerk’ wilden invoeren. Bepaalde de Dordtse kerkorde niet dat in de kerk alleen — op een handvol lofzangen na — ‘de 150 Psalmen Davids’ zouden mogen klinken? Bovendien stoorden sommigen zich aan de verlichte inhoud van de liederen: te veel deugd en te weinig zondebesef, vond men; te veel gejubel over Gods genade en te weinig gekerm over ‘s mensen ellende. Vooral in Zuid-Holland was de weerstand sterk: de provinciale synode zag zich genoodzaakt om predikanten te dreigen met tuchtmaatregelen, als ze niet in iedere dienst minstens één versje lieten zingen.⁹²

Na 1816 vermengde het wantrouwen tegen de gezangenbundel zich met de onrust over de proponentformule, over de liturgische vernieuwingen en de bestuurlijke herinrichting van de hervormde kerk. Waren het niet symptomen van een en dezelfde kwaal? Hendrik de Cock, de jonge hervormde predikant van het Groningse dorpje Ulrum, raakte daar rond 1830 van overtuigd. In zijn preken gaf hij duidelijk blijk van zijn visie op de toestand der hervormde kerk. Daarmee trok hij kerkgangers uit de wijde omtrek aan: orthodox-hervormden die zich niet konden vinden in de prediking van hun eigen predikant. Het kerkgebouw werd al snel te klein; de kerkenraad drong aan op uitbreiding, maar de kerkvoogden — die uit hogere sociale lagen afkomstig waren en weinig ophadden met De Cock — voelden daar niet voor.⁹³

Sommige toehoorders van buiten waren zo ontevreden met de ‘Baälspries-

ter' in hun eigen gemeente dat ze De Cock verzochten ook hun kinderen te dopen. Deze voldeed aan hun verzoek, zonder met de ambtsbroeders in kwestie te overleggen.⁹⁴ Twee predikanten protesteerden tegen zijn gedrag, dat ze 'separatistisch' noemden. De Cock reageerde met een geruchtmakende brochure, *De Schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven*.⁹⁵ Wegens dit oncollegiale gedrag werd hij door het classicaal bestuur geschorst. De Cock ging in hoger beroep bij het provinciaal kerkbestuur, dat evenwel het vonnis bekrachtigde. Toen hij korte tijd later van leer trok tegen de *Evangelische Gezangen* — 'Sirenische minneliederden, om de Gereformeerden al zingende van hun zaligmakende leer af te helpen, en een valsche en leugenleer in te voeren' — werd hij zelfs afgezet door het provinciaal kerkbestuur. Opnieuw ging De Cock in hoger beroep, nu bij de synode, die het vonnis enigszins verzachtte maar niets wilde weten van zijn inhoudelijke bezwaren. Ook de adressen van gemeenteleden die tezelfdertijd aandrongen op nadere uitleg van de proponentensformule (was het nu *quia* of *quatenus?*), werden van de hand gewezen. De synode beschouwde zulke initiatieven als een bedreiging van de 'orde en eendragt':

Het ontbreekt [...] niet aan lieden, die heimelijk achterdocht stoken tegen de denkwijze en bedoelingen der Predikanten in het algemeen, en onder beloften van handhaving en voorspraak der voorvaderlijke regtzinnigheid, sommigen lokken tot afzonderlijke bijeenkomsten en tot het verzuimen der openbare godsdienstoefeningen [...]⁹⁶

De synode juichte het daarom toe dat de kroon had vastgehouden aan het (van oorsprong Franse) verbod op buitenkerkelijke religieuze bijeenkomsten van meer dan negentien personen. De gemeenteleden die voor opheffing van dit verbod hadden gepleit zouden enkel uit zijn op scheuring.⁹⁷ Aanvankelijk schijnt De Cock een schisma te hebben willen voorkomen, maar hij kwam in aanraking met ontevreden orthodox-hervormden die daar geen been in zagen. De hervormde predikant van Doeveren, H. P. Scholte, drong expliciet aan op het vormen van 'vrije kerken', zoals men die in Zwitserland kende. Nadat hij in Ulrum had gepreekt, waarbij ongeregeldheden waren uitgebroken en de kerk door de politie was ontruimd, namen De Cock en zijn kerkenraad op 13 oktober 1834 een Acte van Afscheiding of Wederkeering aan. Daarin verklaarden ze 'dat de Nederlandsche Hervormde Kerk niet de ware, maar de valsche Kerk' was, en dat ze daarom geen 'gemeenschap' met haar meer wensten maar terugkeerden tot de belijdenis, liturgie en kerkorde van Dordt. De overgrote meerderheid van Ulrumse gemeenteleden sloot zich hierbij aan.

Het kerkbestuur en de overheid reageerden met straffe hand. Toen De Cock de eerstvolgende zondag wilde preken, versperden veldwachters hem de weg naar de kansel. De hervormde predikant die door de ring was afgevaardigd om De Cock te vervangen werd echter tegengehouden door de gemeenteleden. Om

het verzet te breken, werden zo'n 150 infanteristen naar Ulrum gestuurd en bij de gemeenteleden ingekwartierd. De Cock werd wegens verstoring van de kerkdienst veroordeeld tot een hoge boete plus gevangenisstraf. De godsdienst oefeningen van de afgescheidenen werden verboden en als ze toch plaatsvonden, werd hardhandig ingegrepen. De 'gelijke bescherming' die artikel 191 van de grondwet toezegde aan 'alle godsdienstige gezindheden in het Koninkrijk bestaande', zou voor *nieuwe* kerkgenootschappen niet gelden. De beweging breidde zich echter snel uit: eind 1835 waren er al 71, eind 1836 niet minder dan 128 afgescheiden gemeenten. Het aantal gemeenteleden bedroeg volgens het Departement van Eeredienst toen zo'n 5000 zielen; in werkelijkheid waren het er waarschijnlijk veel meer.⁹⁸ Deze snelle verbreiding was deels te danken aan de aanwezigheid van conventikels, deels ook aan de activiteiten van rondreizende predikers. De Cocks voorbeeld werd gevolgd door enkele Leidse studievrienden A. Brummelkamp, S. van Velzen en G.F. Gezelle Meerburg, maar nauwelijks door andere predikanten. De Algemeene Synodale Commissie kon in 1836 tevreden constateren

[...] dat niet één Predikant van eenigen naam of ondervinding en die wegens zijne gaven en karakter eenig vertrouwen bij de gemeenten bezit, tot den bedoelden aanhang behoort; dat velen [...] het woelen dezer afgezonderden afkeuren; dat de geheele aanhang, bijna uitsluitend, bestaat uit lieden van de mindere klasse, bij welke ook de Godsdienstige kennis op zeer lagen trap staat, en die nauwelijks in staat zijn, om rekenschap te geven van hun geloof [...]⁹⁹

Volgens de ASC was het aantal afgescheiden gemeenteleden ook 'weinig beduidend': niet meer dan een op de 375 hervormden. De volkstelling van 1849 wees echter op een ruim tien keer zo groot aandeel. In sommige dorpen bleek de hervormde kerk niet minder dan een op de vijf zielen te zijn kwijtgeraakt.¹⁰⁰ Dat was onder andere te danken aan de nieuwe koning, Willem II. Kort na zijn troonsbestijging, in 1840, had hij een einde gemaakt aan het repressieve beleid van zijn vader en had hij afgescheiden gemeenten de mogelijkheid van overheidserkenning geboden. Om daarvoor in aanmerking te komen diende de gemeente echter te voldoen aan strenge financiële criteria en moest ze afzien van de naam 'gereformeerd' (en daarmee van de pretentie de ware voortzetting van de vaderlandse kerk te zijn). De eerste eis verviel in 1852; de tweede pas in 1869. In dat jaar werd een landelijk kerkverband gesticht, de Christelijke Gereformeerde Kerk, waartoe zo'n 3 % van de Nederlandse bevolking behoorde. Het aantal gemeenten was sinds 1851 gestegen van 179 tot 289; het aantal predikanten was ruim verdubbeld, van 90 tot 199.¹⁰¹ De meesten van deze afgescheiden dominees waren echter niet of slechts half theologisch geschoold. Het duurde tot 1854 voordat de afgescheidenen een eigen theologische hogeschool openen, in Kampen.

In de Inleiding heb ik me voorgenomen om de ontwikkeling van het predikantenberoep te analyseren in termen van de krachtsverhoudingen tussen vijf, op voorhand genoemde (collectieve) partijen. Toegepast op de hervormde kerk en haar dienaren in de vroege negentiende eeuw (van 1816 tot pakweg 1840) levert dit het beeld op van drie innig met elkaar verstrengelde partijen: de staat, de opleidingsinstellingen (de theologische faculteiten) en de beroepsgroep zélf — althans een bovenlaag van het hervormd predikantencorps, voor een groot deel afkomstig uit patricische families en werkzaam in de grote of middelgrote steden. In de Algemeene Synode ontmoetten deze drie partijen elkaar; het hoogste kerkbestuur fungeerde als een trefpunt van elites. In onderling overleg maakten zij — predikanten, hoogleraren en staatslieden — de dienst uit in de hervormde kerk.

Eén partij speelde een wel heel dominante rol: niet de beroepsgroep — die in de meeste professionaliseringsstudies schittert — maar de staat. Het was immers de rijksoverheid die de bezoldiging van predikanten op zich had genomen, die hun opleiding ingrijpend had herzien en die de hervormde kerk had voorzien van een geheel nieuwe bestuursstructuur, waarin haar invloed op allerlei niveaus verzekerd was. In het Koninkrijk der Nederlanden was het hervormd kerkgenootschap geen ‘heersende’ kerk meer — voor zover ze dit

TOEGANG

TOT DE

REGERINGBANKEN

IN DE

Kerken der Nederduitsche Hervormde Gemeente te 'sGravenhage,

voor de Heeren Leden der Staten-Generaal, niet in 'sGravenhage met der woon gevestigd, maar zich tijdelijk aldaar bevindende.

Prijs f 6.— voor het jaar,

ingaaude 1 October 18 en eindigende ult^o September 18

Geregistreerd bij mij
Kerkelijken Ontvanger,

Dit Toegangbiljet is personeel voor

Tot ver in de twintigste eeuw werden zitplaatsen in de kerk verhuurd. Leden van de gezeten burgerij waren het aan hun stand verplicht om een ‘abonnement’ te nemen. Afgebeeld: plaatsbewijs voor Kamerleden, te gebruiken in de hervormde kerken in Den Haag.

ooit geweest was — maar nog wel een door de overheid ‘beheerste’. Voor de predikanten van die kerk, de beroepsgroep in kwestie, had dit grote voordelen: dankzij bemoeienis van de staat werd hun rechtspositie sterker dan ze in de Republiek ooit geweest was. Vooral het instellen van de rijkstraktementen — die rechtstreeks aan hen werden betaald — en de daarmee samenhangende wijziging van de beroepingsprocedure maakten hen veel minder afhankelijk van lokale elites. Predikanten kregen zo de kans om zich te onttrekken aan plaatselijke of gewestelijke bindingen en zich te richten op zaken van nationaal belang. Dit lijkt ook het oogmerk te zijn geweest van het overheidsbeleid in religieuze zaken: predikanten werden ingeschakeld in het proces van natievorming. Deze taak hadden ze gemeen met onderwijzers, de beroepsgroep waarmee ze ’s zondags en doordeweeks het meest te maken hadden. Concurrentie hadden ze van hen niet te duchten: ondanks de scheiding van kerk en school waren de schoolmeesters nog altijd een soort ‘ondergeschikten’ van de predikant. Ze waren veel lager opgeleid, werden slechter betaald en waren meestal ook van aanmerkelijk nederiger komaf. Bovendien hadden velen nog altijd een bijbaantje in de kerk, als voorlezer, voorzanger of organist, in welke hoedanigheid ze orders van de predikant hadden aan te nemen. Hetzelfde gold voor ‘catechiseermeesters’ en ‘-matressen’, die immers onder toezicht stonden van de kerkenraad (die het tarief en de lesstof vaststelde). Hun ondergeschiktheid bleek verder uit het feit dat welgestelde jongeren gewoonlijk bij de predikant zelf ‘hun belijdenis leerden’. Hulpkrachten als deze, aan wie wat ‘ondankbaar werk’ kon worden uitbesteed, kwamen de status van predikanten alleen maar ten goede.

Dat predikanten een rol toebedeeld kregen in het proces van natievorming lag enerzijds voor de hand: negentiende-eeuwse ‘leraars’ waren geknipt voor het verspreiden van ‘algemene beschaving’. Hun opleiding was weliswaar korter, maar breder dan die van andere academici. En terwijl driekwart van de juristen, medici en dergelijken werkzaam was in de stad (dus slechts een kwart op het platteland), gold voor predikanten precies het omgekeerde. Vandaar dat in de eerste decennia van de negentiende eeuw vooral predikanten werden aangesteld als voorzitter van een plaatselijk Departement der Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen of tot lid van een regionale ‘Commissie van Onderwijs’. Ook in dit opzicht waren onderwijzers hun ondergeschikten.

Anderzijds echter mag het verbazingwekkend heten dat predikanten ingeschakeld werden voor het bevorderen van nationale eenheid. Juist in religieus opzicht was Nederland immers heterogeen van samenstelling: het kende vanouds een grote rooms-katholieke minderheid. Sinds de samenvoeging van Noord en Zuid vormde deze zelfs de meerderheid. Het artikel dat op aandringen van koning Willem in de grondwet van 1814 was opgenomen — ‘De Christelijke Hervormde godsdienst is die van den Souvereinen vorst’ (artikel 133) —

was in de constitutie van het Verenigd Koninkrijk dan ook geschrapt.¹⁰² In de loop der jaren bleek de oververtegenwoordiging van predikanten in de commissies van onderwijs eveneens op bezwaren te stuiten; om rooms-katholieken niet voor het hoofd te stoten, benoemde koning Willem vanaf het eind van de jaren twintig steeds minder predikanten tot schoolopziener. Waar in 1816 nog zeven van de elf Gelderse schoolopzieners predikant waren geweest, gold dat in 1840 alleen nog voor dominee Macalester Loup.¹⁰³ Ook in andere provincies verdwenen dominees uit de onderwijscommissies. Hun plaatsen werd niet ingenomen door rooms-katholieke geestelijken maar door geheel andere beroepskrachten (met name juristen).

Directe concurrenten waren priesters en predikanten niet. Eigenlijk hadden ze maar weinig met elkaar te maken. De afstand tussen rooms-katholieken en protestanten was groot; ze kenden elkaars geloof en gebruiken niet of nauwelijks. Allard Pierson leerde de rooms-katholieke kerk pas kennen en waardeerden toen hij predikant was in Leuven. Voor die tijd was het bij vluchtige kennismakingen gebleven:

Ook ik was in mijn kinderjaren vaak met een zekere hartsbeklemming een Roomsche kerkgebouw binnen geloopt; ik had daar allerlei onsamenhangende indrukken ontvangen; ik had dikwijls een pastoor leelijk hooren zingen; ik had vaak met weerzin gekeken naar dat werktuigelijk doopen der vingers in het niet zeer zindelijk wijwaterbakje. Ik wist al hetgeen een fatsoenlijk Protestant van de Roomsche kerk behoeft te weten.¹⁰⁴

Wel kwam het zo nu en dan voor dat protestantse christenen zich bekeerden tot het katholicisme. De hervormde synode hield daar een nauwgezette statistiek van bij. De uitkomst was echter geruststellend: er gingen veel minder hervormden over naar de katholieke kerk dan vice versa.¹⁰⁵ Lidmaatschap van de hervormde kerk of een ander protestants kerkgenootschap was aantrekkelijker; niet omdat het vereist was voor het bekleden van een openbaar ambt maar omdat het beschouwd werd als een hogere vorm van burgerschap. De vaderlandse verdiensten van het protestantisme zouden niet alleen gelegen zijn in haar bijdragen aan de Nederlandse Opstand in de zestiende eeuw maar ook in haar huidige verdraagzaamheid jegens andersdenkenden.

Dat vond ook Hendrik Tollens Czn, Rotterdams verffabrikant en dichter — onder andere van ‘Wien Neêrlandsch bloed’ (1817). Godsdienstige verdraagzaamheid was volgens hem, ‘de dichter van de burgerij’, het geestesmerk van de Nederlandse natie en het kardinale artikel van ieders *credo*:

Ik dank, beschikker van mijn lot!

U voor 't geschenk van 't lieve leven;

Maar d  rvoor dubbel dank, o God!

Dat mij 't in Neerland is gegeven.

[...]

Hier loert geen sleep van hurelingen,

Als wachters van de vrije ziel,

Voor wat altaar ik nederkniel,

Op welke wijs ik lof wil zingen;

[...]

Hier, ginder, smoren wrok en twisten:

Geen priesterlijke tijgertand

Verscheurt er meer den broederband;

Hier, ginds, is Roomsch en Onroomsch Christen

In 't nog Godvreezend Nederland.¹⁰⁶

Tolerantie was echter niet het sterke punt van de Rooms-Katholieke Kerk, waartoe Tollens zelf behoorde. Vandaar dat hij haar in 1827 verruilde voor de Remonstrantse Broederschap, waar hij al jaren ter kerk ging. Het jaar na die overgang schreef hij een gedicht over de verhouding tussen het rooms-katholieke en het protestantse volksdeel, 'Het *Te Deum laudamus* in 's Hertogenbosch'. Tollens beschreef hierin hoe er destijds gereageerd was toen de vader des vaderlands, Willem van Oranje, bleek te zijn vermoord. Hoewel een katholiek dit op zijn geweten had gehad, was de rouw algemeen geweest:

[...] Roomsch en Onroomsch, naast elkaar,

Lag schreijend om de staatsiebaar

Want Roomsch en Onroomsch, evenzeer,

Was heul en hoeder kwijt,

Den toeverlaat van ieder leer',

Die d'eigen God belijdt:

Want Nassau wist dat Christenpligt

Het dulden is van ieders licht.¹⁰⁷

Maar in Den Bosch, zo wilde het verhaal, had men bij het vernemen van dit nieuws het *Te Deum* aangeheven (hetgeen overigens met bliksem uit den hoge was beantwoord). Dit gedicht over het vroegere gebrek aan vaderlandsliefde en verdraagzaamheid van katholieke Brabanders was een duidelijke zinspeling op de actuele toestand in de Zuidelijke Nederlanden, waar liberalen en katholieken zich steeds openlijker verzetten tegen het verlichte maar monarchale regime van koning Willem. Toen daar in 1830 eenmaal een echte opstand uit was voortgevloeid, hadden rooms-katholieke priesters afgedaan voor de Nederlandse natie. In de maanden rond de Tiendaagse Veldtocht was 'Holland' weer protestantser dan lang tevoren.

Heel anders dan de verhouding tot priesters was die met predikanten van andere, protestantse kerkgenootschappen. Sinds het eind van de achttiende eeuw waren deze betrekkingen een stuk vriendelijker geworden: van concurrentie was weinig sprake meer. Hervormde, remonstrantse, lutherse en doopsgezinde predikanten waren meer op elkaar gaan lijken; niet alleen omdat ze, onder invloed van de Verlichting in de theologie, hun aloude geschilpunten ter zijde hadden geschoven maar ook omdat ze, onder invloed van de staat, voor een groot deel dezelfde opleiding én hetzelfde inkomen genoten. De faculteiten in de godgeleerdheid bleven weliswaar gereserveerd voor de hervormde 'kwekelingen', maar de studenten aan het remonstrantse, doopsgezinde en lutherse seminarium volgden grotendeels hetzelfde curriculum. Daar kwam bij dat doopsgezinde predikanten nu vrijwel altijd beroepskrachten waren (in plaats van liefdepredikers) en dat lutherse predikanten nog maar bij uitzondering afkomstig waren uit Duitsland.

Voor hervormde predikanten had het bestaan van 'andersdenkende' ambtgenoten zelfs duidelijke voordelen: dit gaf steun aan de gedachte dat ze niet slechts een institutie vertegenwoordigden ('de voormaals heersende kerk'), maar ook een vak, een tak van wetenschap. Hervormde, remonstrantse, lutherse en doopsgezinde predikanten vormden samen eerder een geleerde dan een geestelijke stand. Deze opvatting van het predikambt als een kwestie van kennis en beschaving had tot gevolg dat aan de hoogleraren in de theologie een zeer prominente rol werd toegekend. Waar dat toe leidde, komt in het volgende hoofdstuk ter sprake.

Met hun 'cliënten' hoefden predikanten weinig rekening te houden. Deze term lijkt zelfs geheel misplaatst; niet omdat je een predikant geen *entrepreneur* zou mogen noemen — Constantijn Huygens noemde hem al 'een makelaer in ongesiene waren' — maar omdat hij in deze decennia nog meer een *gezagsdrager* was. Predikanten hadden niet zozeer een 'klantenkring' als wel een 'gehoor', van welks aandacht ze vrijwel verzekerd waren. Alleen in gemeenten waar oefenaars actief waren, leek de kudde soms even koning: de gemeentelieden konden 's zondags 'met de voeten stemmen'. Dat was ook het geval in steden, vooral grote steden, waar predikanten met *elkaar* moesten wedijveren om de gunsten van het publiek. Het aantal 'toehoorders', catechisanten, dopelingen en avondmaalsgangers dat een predikant wist te trekken gold daar — samen met de opbrengst der collectes — als een graadmeter van pastoraal succes. Afgezien van deze wedijver hoefden ze zich weinig aan het volk gelegen te laten liggen.

Dat lang niet iedereen ingenomen was met het nieuwe domineesregime in de hervormde kerk, leerde vooral de Afscheiding van 1834. Een wijziging van de krachtsverhoudingen wist deze echter niet te bewerkstelligen. De maatregelen tegen de 'separatisten' toonden juist hoe sterk de synodale partij, met

steun van de rijksoverheid, ten opzichte van het kerkvolk stond. In het volgende hoofdstuk zal blijken dat veel vroeg negentiende-eeuwse, hervormde predikanten deze onafhankelijke positie koesterden als een wezenstrek van het protestantisme.

‘EEN GELEERDE STAND IN DE MAATSCHAPPIJ’
GODGELEERDHEID AAN DE UNIVERSITEIT

Eene Protestantsche kerk, door het licht der wetenschap niet meer bestraald, is geene Protestantsche meer. In onkunde weggezonden, tot mysticisme en onverdraagzaamheid vervallen, buiten staat, om het zedenbederf dezer eeuw en de zegepraal van het materialisme onzer dagen te helpen keren, verliest zij haren weldadigen invloed op de maatschappij en bedreigt zij den Staat met meer dan denkbeeldig gevaar.¹

Waar de Bataafse revolutionairen de ‘voormaals heersende kerk’ radicaal uit het openbare leven hadden willen verdrijven, trachtten volgende regimes een einde te maken aan haar bevoorrechting door de privileges die zij tot dan toe als enige genoten had voortaan ook toe te kennen aan andere kerkgenootschappen. In plaats van het Amerikaanse model van de verhouding tussen kerk en staat, werd zo het Franse nagevolgd.² Zo werden de betalingen aan de ‘leeraars’ van de hervormde kerk uiteindelijk niet stopgezet maar uitgebreid over andere gezindten. Ten tijde van het Koninkrijk Holland was ook voor niet-hervormde ‘bedienaren van de godsdienst’ al de mogelijkheid geopend om een rijkstraktement te ontvangen.³ Van deze regeling, door koning Willem bekrachtigd, werd spoedig zelfs gebruikgemaakt door doopsgezinden, die traditioneel niets van de staat moesten hebben.

Een soortgelijke koerswijziging voltrok zich ten aanzien van de theologische faculteit. Aangezien deze van oudsher gereserveerd was voor het opleiden van hervormde predikanten, belichaamde ze een bijzondere verhouding tussen kerk en staat. De Staatsregeling van 1798 had de leden van deze faculteit daarom aangeduid als ‘Hoogleraren der voormaals Heersende Kerk’ en had hen van de universiteit verbannen.⁴ Dat was niet naar ieders zin geweest. Al in de Nationale Vergadering van 1796 hadden sommige afgevaardigden voorgesteld om de theologische faculteit niet af te schaffen, maar open te stellen voor alle denominaties. Zo’n *inter- of buitenkerkelijke* onderwijsinstelling, los van confessionele bindingen, zou ‘mannen met verlichte koppen’ kunnen afleveren, waar nu meer dan ooit behoefte aan was. Andere radicale afgevaardigden

hadden daar echter niets voor gevoeld. Ze waren alleen al benauwd voor het bijeenbrengen van zo veel verschillende jongeren 'in die leeftijd waarin de driften het sterkst woeden'.⁵ Uiteindelijk had de Nationale Vergadering besloten dat 'het onderwijs in de godgeleerdheid der natie' onverenigbaar was met de scheiding van kerk en staat zodat de theologische faculteiten moesten worden opgeheven.

Toen de revolutionairen plaats hadden gemaakt voor gematigder krachten waren de faculteiten der godgeleerdheid geleidelijk aan in ere hersteld; de hoogleraren, die met een leeropdracht 'gewijde welsprekendheid', 'zedeleer' of 'kerkelijke geschiedenis' waren ondergebracht in de letterenfaculteit kregen hun oude leerstoel terug. Met het Organiek Besluit van 1815 werd de theologische faculteit definitief gerehabiliteerd. De godgeleerdheid zou weer een vaste plaats hebben aan de athenaea en academies; niet langer als 'koningin der wetenschappen', maar even nauw als tevoren gelieerd aan de hervormde kerk.

De staatscommissie die het Organiek Besluit had voorbereid, had voorgesteld om de theologische faculteiten ook voor katholieken en dissenters open te stellen. Utrecht zou geheel hervormd moeten blijven, maar Groningen zou enkele leerstoelen moeten inruimen voor de lutheranen en Leiden voor de rooms-katholieken. De Raad van State daarentegen had alle drie de faculteiten hervormd willen laten. In Groningen zouden daaraan eventueel lutherse hoogleraren kunnen worden toegevoegd en in Leiden zou men, naar Duits voorbeeld, een hervormd-katholieke 'dubbelfaculteit' kunnen inrichten. Daar had de minister echter niets voor gevoeld.⁶ Ook een hervormd-katholieke faculteit strookte niet met wat hij van plan was: het oprichten van een aparte — maar door de staat gesuperviseerde — theologische opleiding voor rooms-katholieke geestelijken.

Het Organiek Besluit bepaalde daarom dat de Leidse, Utrechtse en Groningse faculteiten der godgeleerdheid, hoewel rijksinstellingen, bestemd zouden blijven 'tot vorming der kweekelingen voor den hervormden godsdienst' (artikel 56). Rooms-katholieken en dissenters kregen geen leerstoelen in de rijksuniversiteiten of athenaea maar wel werden aan hen subsidies toegezegd voor het 'hooger onderwijs in den godsdienst' (artikel 58v). In 1816 werden daartoe bij Koninklijk Besluit een remonstrantse en een lutherse kweekschool opgericht. Deze seminaries werden door het rijk gesubsidieerd op voorwaarde dat de remonstranten en lutheranen op den duur uitsluitend predikanten zouden toelaten die kandidaatsexamen hadden afgelegd in de Leidse, Utrechtse of Groningse faculteit der godgeleerdheid. Ze zouden dus grotendeels hetzelfde curriculum moeten volgen als hun hervormde broeders. Beide scholen zouden gevestigd zijn in de hoofdstad.

Amsterdam was de academiestad der dissenters; de 'leraars' der doopsgezinden, lutheranen en remonstranten werden sinds eeuwen opgeleid in de schaduw van het *Athenaeum Illustre*.⁷ De remonstranten waren er het eerst bij geweest; al in 1634 hadden ze een seminarie gesticht. De Amsterdamse magistraat had daar graag toestemming voor verleend, want zo'n kweekschool zou een impuls kunnen geven aan de pas opgerichte 'Doorluchtige School'. Die hoop bleek terecht: remonstrantse seminaristen schreven zich ook bij het Athenaeum in, om daar het voorbereidend onderwijs in de humaniora te volgen. Rond het midden van de zeventiende eeuw nam het Remonstrants Seminarie deze eerste fase in eigen hand; in 1683 stelde het daartoe een tweede hoogleraar aan. Maar vanaf het eind van de achttiende eeuw maakten de remonstranten weer, net als de doopsgezinden, gebruik van het onderwijsaanbod van het Athenaeum. Het eigenlijk remonstrantse deel van de predikantsopleiding werd voortaan weer verzorgd door een enkele hoogleraar.⁸

Een halve eeuw na de remonstranten hadden ook de 'mennonieten' — doopsgezinden, vernoemd naar hun aartsvader Menno Simonsz. — een predikantsopleiding gesticht. In 1681 opende Galenus de Haan, arts en voorganger in Amsterdam, een doopsgezinde kweekschool. Kort na zijn dood in 1706 werd deze echter alweer opgeheven. In tegenstelling tot de remonstranten, wier kerkgenootschap vorm had gekregen rond een hoogleraar (Arminius), hechtten de doopsgezinden traditioneel weinig waarde aan theologische scholing. Om voor te mogen gaan in een doperse 'vermaning', was wijding noch opleiding vereist. In de ogen van strenge, wereldmijdende mennonieten was theologische scholing zelfs verdacht. Wie toch voor dominee wilde leren, kon terecht in het remonstrants seminarie; dat stond ook open voor doopsgezinde studenten. Toen er evenwel wrijvingen waren ontstaan tussen beide denominaties, stichtten de dopers in 1735 weer een eigen kweekschool. Deze spande zich niet alleen in voor het opleiden maar ook voor het tewerkstellen van doopsgezinde 'leraars'. Het bestuur gaf subsidie aan gemeenten die een academisch gevormde predikant wilden aanstellen. Op deze manier werden doperse lekenpredikers langzamerhand verdrongen door theologisch geschoolde beroepskrachten; een schoolvoorbeeld van beroepsvorming of 'professionalisering' in de klassieke zin van het woord.⁹ Het seminarie werd in 1811 overgenomen door de in dat jaar opgerichte Algemeene Doopsgezinde Sociëteit ter bevordering van den predikdienst. De curatoren van de kweekschool (voornamelijk predikanten) werden voortaan gekozen uit de leden van het bestuur der Sociëteit. Deze spande zich ook in voor een behoorlijke bezoldiging van de alumni (minimaal f 600,-). Omstreeks 1850 was in vrijwel alle doopsgezinde gemeenten een aan het seminarie opgeleide predikant werkzaam.

De derde groep dissenters, de luthersen, beschikte ten tijde van de Republiek niet over een eigen kweekschool. Ze importeerden predikanten uit Duitsland (de bakermat van het lutheranisme), lieten Nederlandse jongens daar studeren of stelden zich tevreden met kandidaten die alleen bij een predikant in de leer waren geweest. De hoogduitse lutherse predikanten in Nederland bleken op den duur echter weinig ingenomen met deze wijze van predikantsopleiding. Ze vreesden dat het lutheranisme in Nederland te ver verwijderd zou raken van de Duitse moederkerk. Op hun aandringen bepaalde het Amsterdams Consistorie — het hoogste kerkbestuur in luthers Nederland¹⁰ — in 1661 dat alle kandidaten ‘zoo mogelijk’ in Duitsland gestudeerd moesten hebben. In 1728 bepaalde het zelfs ‘bij vacature geene andere predikanten te nomineren dan die in Duitschland op eene van onze regtzinnige Akademiën gestudeerd hadden’. De kosten van zo’n buitenlands studieverblijf, meestal twee jaar lang, hoefden geen beletsel te vormen: het Amsterdamsche Liefdefonds en Fonds van Garlich verstrekten beurzen voor studie aan een Duitse academie.¹¹ Wat de vooropleiding der kwekelingen betreft, schreef het Consistorie in 1767 voor dat studenten verplicht waren om na de Latijnse School twee à drie jaar in de leer te gaan bij een predikant en, zo werd in 1790 toegevoegd, tevens college te lopen in het Amsterdams Athenaeum. De predikanten die zorgdroegen voor deze vooropleiding ontvingen daartoe een subsidie uit de kas van de Amsterdamse ouderlingen.

Vanaf het eind van de achttiende eeuw werd de opleiding tot luthers predikant dus in alle opzichten beheerst door de Amsterdamse Consistorie: de hoofdstedelijke predikanten en ouderlingen keurden de aspirant-predikanten, verstrekten hun beurzen en namen hun gewoonlijk de beide kerkelijke eindexamens af.¹² Ook de ‘ordinatie’, de plechtige wijding tot het ambt, vond meestal plaats in een der Amsterdamse kerken: in de oude aan het Spui of in de ronde aan het Singel. De hegemonie van de Amsterdamse lutherse gemeente — een van de grootste en rijkste ter wereld — sprak vanzelf: ze omvatte meer dan de helft van alle lutheranen in Nederland.¹³

In de Franse tijd nam de macht van de Amsterdamse predikanten en ouderlingen echter af: door de financiële crisis zagen ze zich genoodzaakt hun subsidies (aan de studenten en de predikanten die dezen opleidden) te verminderen en, uiteindelijk, geheel stop te zetten. De opleiding tot evangelisch-luthers predikant kwam zo stil te liggen. Voor het beroepen van Duitse kandidaten, vroeger zo gebruikelijk, deinsde men nu terug: met buitenlandse voorgangers vreesden de lutherse gemeenten het af te zullen leggen tegen de orthodoxe groeperingen die zich kort voor de Bataafse Revolutie van haar hadden afgescheiden. De wortels van dit schisma lagen ten dele in Duitsland. De theologische faculteiten aldaar waren in de loop van de achttiende eeuw in de ban van het rationalisme geraakt. In Duitsland opgeleide predikanten hielden er dan

ook vaak nogal vrijzinnige opvattingen op na. De Amsterdamse kerkenraad had daar weinig moeite mee, maar veel gemeenteleden namen er aanstoot aan: de Duitse voorgangers zouden te weinig respect tonen voor de bijbel en de belijdenisgeschriften. Deze tegenstelling tussen recht- en vrijzinnigen lag des te gevoeliger daar ze grofweg samenviel met die tussen, respectievelijk, prinsgezinden en patriotten. Toen het Amsterdams Consistorie in 1791 voor de vijfde achtereenvolgende keer een rationalistisch predikant beroepen had, scheidten de rechtzinnigen zich af en vormden een 'hersteld lutherse gemeente'. Mede dankzij de steun van het stadsbestuur en de gereformeerde kerkenraad van Amsterdam konden de hersteld-luthersen zich vrijelijk ontplooiën. Al in 1793 betrok de gemeente, die een kwart van de Amsterdamse lutheranen omvatte, een groot kerkgebouw aan de Kloveniersburgwal. Afkerig als ze waren van het theologische klimaat in Duitsland verboden de 'herstelden' hun kandidaten daar te studeren. In afwachting van een eigen kweekschool behielpen ze zich met het huisonderwijs van de plaatselijke predikanten en de colleges aan het Athenaeum. De kwekelingen werden zelfs aangespoord om onderwijs te volgen van de gereformeerde hoogleraar in de theologie.¹⁴

De grote, *evangelisch*-lutherse gemeente hield in beginsel vast aan de opleiding in den vreemde maar kon daar in de praktijk geen zorg voor dragen. Vandaar dat ze wel oren had naar het door koning Lodewijk Napoleon gelanceerde plan om de theologische faculteit in Groningen — waar vanouds veel Duitsers studeerden — in te richten voor de lutherse predikantsopleiding. Door de politieke ontwikkelingen kwam er van dit plan niets terecht. Het aantreden van koning Willem, die veel affiniteit had met de lutherse kerk, beloofde echter betere tijden. Het Organiek Besluit schonk de luthersen weliswaar geen universitaire leerstoelen maar zegde hun wel rijkssubsidie toe voor het opzetten van een eigen 'inrigting'. Om daarvoor in aanmerking te komen, schrapte het hoogste lutherse kerkbestuur de verplichte studie in Duitsland. Bij de beloofde 'inrigting' stelde het zich een opleiding voor onder regie van de Amsterdamse ouderlingen en predikanten. De regering had echter iets heel anders in gedachten: een kweekschool onder staatstoezicht, net als de gereorganiseerde lutherse kerk zelf.¹⁵ Het Koninklijk Evangelisch-Luthers Seminarie dat op 5 december 1816 in het leven werd geroepen, zou weliswaar gevestigd zijn in Amsterdam,¹⁶ maar het hoofdstedelijk Consistorie zou voortaan geen enkele greep meer hebben op de opleiding van lutherse predikanten. De curatoren van het seminarie zouden zonder enige kerkelijke inspraak door de Kroon worden benoemd. En daar hoefden ze niet eens luthers voor te zijn.¹⁷ Ook het curriculum werd van regeringswege vastgesteld: lutherse predikanten in spe zouden vrijwel dezelfde vakken volgen als hun hervormde vakbroeders.¹⁸ ze zouden bovendien aan hetzelfde examen worden onderworpen: de kandidaats- en doctoraatsexamens van lutherse studenten theologie zouden afgeno-

men worden door de Leidse theologische faculteit, die dan voor de gelegenheid werd aangevuld met de lutherse ordinarius.¹⁹ In de evangelisch-lutherse kerk — zo bepaalde niet zijzelf maar de regering — zou niemand meer tot de predikdienst worden toegelaten zonder zulk een (Leidse) kandidaatsbul en een getuigschrift van twee jaar onderwijs in het Koninklijk Evangelisch-Luthers Seminarie.²⁰

ZEGGENSCHAP

De hervormde kerk kon op veel punten tevreden zijn met de reorganisatie van het hoger onderwijs. Evenals ten tijde van de Republiek zouden haar 'leraars' een volledig academische opleiding ontvangen. Aan elk van de drie rijksuniversiteiten en vier (spoedig drie) rijksathenea zouden daartoe hoogleraren in de theologie werkzaam zijn. Het nieuwe, uitgebreide onderwijscurriculum en examentraject zouden de kwaliteit van het predikantswerk en het aanzien van het predikantencorps zeer ten goede kunnen komen. Bovendien was het prestige van de 'vaderlandse' kerk ermee gediend dat zij, als enige in Nederland, kon bogen op een volop universitaire opleiding van haar 'leraars'. Maar hoewel de theologische faculteiten voor de hervormde kerk bleven ingericht, waren ze bepaald niet *van* haar. In tegenstelling tot de doopsgezinde sociëteit en de remonstrantse broederschap kon het hervormd kerkbestuur geen enkele directe invloed uitoefenen op de benoeming van de hoogleraren.

Ook in de Republiek had de kerk het zonder die invloed moeten stellen. De curatoria en de Staten hadden haar consequent inspraak geweigerd: 'De keuze geschiedde uit haar predikantencorps, dat was alles.'²¹ Nu andere kerkgenootschappen echter op overheidskosten hun eigen hoogleraren mochten aanstellen, werd duidelijk dat het uitbesteden van de predikantsopleiding aan de academie ook zo zijn nadelen had. Dat de hervormde kerk niets te zeggen had over de benoeming van 'haar' hoogleraren werd nu als extra pijnlijk ervaren, omdat dezen, als 'landsbeambten', niet langer verplicht waren de belijdenisgeschriften te ondertekenen.²² Toch speelden ze een belangrijke rol in het kerkelijk leven: eens in de drie à vijf weken traden ze op als 'academieprediker' en eens in de drie à vier jaar hadden ze zitting in de synode, als 'prae-adviseurs'.²³ Terwijl het kerkbestuur dus niets te zeggen had over de hoogleraren, was dit omgekeerd wél het geval. In de eerste kwart eeuw na de invoering van het Algemeen Reglement lijkt men deze toestand als vanzelfsprekend te hebben aanvaard. Maar vanaf de jaren 1840 groeide de onvrede. Ten dele was dat een reactie op de ietwat gereserveerde houding die de rijksoverheid onder koning Willem II ten opzichte van de hervormde kerk begon in te nemen. De directe aanleiding echter vormde het optreden van de zogeheten 'Groninger Godgeleerden'.

De leider van de Groninger godgeleerden, prof.dr P. Hofstede de Groot (1802-1886) in 1840, als jong hoogleraar. Bron onbekend.

Terwijl Hendrik de Cock zich in de eerste helft van de jaren dertig sterk maakte voor handhaving van de Dordtse kerkleer, sloeg zijn voorganger heel andere wegen in. De jonge predikant doctor Petrus Hofstede de Groot was in 1829, na enkele jaren in Ulrum te hebben ‘gestaan’, benoemd tot hoogleraar in de theologie te Groningen. Zijn twee ambtsgenoten aldaar, L.G. Pareau en J.F. van Oordt (later W. Muurling) hadden beiden in Utrecht gestudeerd, en waren daar in de ban geraakt van professor Ph.W. van Heusde, die drukbezochte colleges gaf in de letterenfaculteit. Deze wijsgeer had hun de evolutie van de menselijke beschaving geschetst als het resultaat van Gods opvoeding van de mensheid, ‘de openbaring en opleiding door God in Jezus Christus ons gegeven, om ons Gode steeds gelijkvormiger te maken’.²⁴ Hoe die andragogiek in zijn werking, zag men het best bij Jezus en zijn leerlingen: niet door een stelsel van wetten of leerstellingen in te prenten maar door persoonlijke omgang, door vertrouwelijke gesprekken, waarin niet alleen het verstand maar alle menselijke vermogens werden gevormd. Dit vormingswerk, dat Plato aan de staat had willen toevertrouwen, zou de voornaamste taak van de christelijke kerk zijn.²⁵

Enmaal benoemd tot hoogleraar in Groningen werkten De Groot, Van Oordt en Pareau deze denkbeelden uit tot een samenhangende theologische visie. In 1835 stichtten ze, samen met enkele predikanten uit de omgeving, een Godgeleerd Gezelschap en vanaf 1837 gaven ze een eigen periodiek uit: *Waarheid in Liefde, een Godgeleerd Tijdschrift voor Beschaafde Christenen*. In onderlinge samenwerking schreven de drie hoogleraren een reeks van zeven handboeken, niet alleen op het terrein van de dogmatiek maar over alle hoofdvakken van theologische studie, waaronder de moraal en de praktische godgeleerdheid. Door hun eensgezinde optreden maakten ze spoedig naam als ‘de Groninger godgeleerden’. In 1838 hoorde de Amsterdamse theologiestudent Rein Bakhuizen van den Brink een intredeprek met een uitgesproken Groningse inslag:

Gij vraagt wat ik onder dat Groningsche element versta? Zoo gij echter het Groningsche tijdschrift *Waarheid in Liefde* leest, zult gij gemakkelijk het antwoord op die vraag hebben. De Groninger Heeren namelijk zijn [...] tot het resultaat gekomen dat de hoofdzak van het Christendom Christus zelf is: dat wil zeggen zijne persoon in hare ongedeelde verschijning, niet zijn leer, dan wel zijn geheele bestaan en werkzaamheid hier op aard. Zij hebben derhalve tot leus om niet van eene Openbaring Gods *door* Christus maar van eene openbaring Gods *in* Christus te spreken.²⁶

Dankzij hun eenvoudige, hartelijke manier van preken vonden de Groningers veel gehoor in Stad en Ommeland: wanneer een van de hoogleraren zondagsavonds optrad als academiëprediker, zat de Martinikerk stampvol.²⁷ Hofstede

de Groot hield naast preken ook veel 'volksvoorlezingen', bijvoorbeeld voor 't Nut; dat bood uitgelezen mogelijkheden voor het populariseren van zijn ideeën. Van een theologische school groeide de Groninger godgeleerdheid uit tot een kerkelijke stroming, de eerste echte 'richting' in de negentiende-eeuwse hervormde kerk.

Evenals het Réveil zetten de Groningers zich af tegen intellectualistische opvattingen van geloof, en vestigden ze de aandacht op het (religieuze) gemeedsleven.²⁸ Zo zou het in de catechese niet aankomen op 'stelselmatig onderrigt in de leer' maar op zedelijke en godsdienstige vorming: 'Ik acht, dat wij hierin zeer Nederlandsch zijn,' zei Hofstede de Groot daar later over, 'en nog meer Nederlandsch, dan onze meeste Landgenooten'.²⁹ Godsdienstonderwijs en Nederlanderschap waren volgens de Groningers nauw met elkaar verweven. De hoge betekenis die ze zowel in hun theologische geschriften als in hun ambtelijke werk toekenden aan 'opleiding', opvoeding en onderwijs, was niet slechts een echo van vage idealen, ontleend aan Verlichting of Romantiek. Het weerspiegelde eerder de alleszins concrete taak waar ze zich in het jonge Koninkrijk voor gesteld zagen: het volk door middel van godsdienstonderwijs, op en naast de kansel, 'op te leiden' tot lidmaten van de hervormde kerk. Dat was niet slechts een kwestie van gemeente- maar ook van natievorming. Lidmaatschap van de hervormde kerk — of een andere respectabele denominatie — gold in de vroege negentiende eeuw als een vorm van burgerschap. Maar kon de Nederlandse Hervormde Kerk die natievormende rol waarmaken?

In haar eerste 'Overzicht van den staat van het Hervormd Kerkgenootschap in de Nederlanden', in 1829, gaf de ASC een statistisch overzicht waaruit bleek dat slechts een op de drie hervormde zielen (33,7 %) lidmaat was.³⁰ Op zichzelf was dit oud nieuws: ten tijde van de Republiek was het aandeel van de 'belijdende' leden ongeveer even klein geweest. Nadere beschouwing van deze cijfers leert echter dat er aanzienlijke verschillen bestonden tussen de provincies. In Noord-Brabant en Limburg had bijna de helft van de hervormde zielen belijdenis gedaan (respectievelijk 47 % en 46 %); niet verwonderlijk voor wie bedenkt dat ze zich staande moesten houden in een katholieke omgeving. In Overijssel (40 %), Noord-Holland en Zeeland (beide 42 %) lag het aandeel van lidmaten eveneens beduidend hoger. In Groningen daarentegen maakten de lidmaten slechts 19 % van de hervormde zielen uit en in Friesland zelfs maar 17 %.³¹ Meer dan de leraars in andere gewesten stonden Friese en Groningse predikanten dus voor de opgave om het kerkvolk daadwerkelijk bij de kerk te betrekken. Van Hofstede de Groot en de zijnen leerden zij wat daartoe nodig was: een hartelijker benadering van gemeenteleden maar ook een ruimhartiger opvatting van de belijdenis — zo ruim als de natie, als het kon.

Waar de vaderlandse (kerk)geschiedenis volgens Bilderdijk en de zijnen leerde dat een terugkeer tot de Dordtse kerkleer geboden was, beschouwden de

Groningers het Calvinisme als een verbastering van Nederlandse hervorming. Ze waren tot de overtuiging gekomen dat het evangelie 'door *Nederlandse* Godgeleerden, vooral oudtijds, op eene andere en veelal betere wijze was opgevat, dan door vele buitenlanders, wier zienswijze evenwel bij ons te lande de inheemsche had verdrongen'.³² De Groningers streefden naar een van uitheemse verbasteringen verschoonde, 'echt Nederlandse nationale theologie', in de humanistische traditie van Thomas à Kempis, Wessel Gansfort en Erasmus.³³ Aan de formulieren van enigheid, waar het Réveil en de Afscheiding zo hoog van opgaven, achtten de Groningers zich dan ook niet gebonden. Al in 1833 had Hofstede de Groot ronduit verklaard dat predikanten zich niet aan de belijdenisgeschriften hoefden te houden maar alleen aan de bijbel. De *Nederlandse Geloofsbelijdenis* bepaalde immers zelf dat 'geener menschen schriften, hoe heilig ze geweest zijn, gelijken bij de Goddelijke Schrifturen' (artikel 7). Niet de dogmatiek maar de exegese van het Oude en Nieuwe Testament zou moeten uitwijzen wat men te geloven had. Dogma's als dat van de Drie-eenheid, die op geen enkele wijze exegetisch onderbouwd waren, konden dus zonder pardon ter zijde worden geschoven.

'MEN WIL DAT DE KUDDE HARE HERDERS BEHEERSCHE'

Met hun openlijke kritiek op traditionele leerstellingen haalden de Groningers zich de gramschap van rechtzinnige hervormden op de hals. Moesten déze godgeleerden de jeugd opleiden tot het predikambt? Een viertal kerkenraden riep in 1841 de synode op om zich sterk te maken voor het aanstellen van hoogleraren 'die met hun hart de kerkleer zijn toegedaan'. Dit adres werd 'wegens informele inzending' niet in behandeling genomen. Maar zonder gevolgen bleef het niet: de synode verzocht de koning om voortaan — 'in het belang der Godsdienst' — directe invloed uit te mogen oefenen op de benoeming van hoogleraren in de theologie. Het jaar daarop kreeg ze te horen, dat die invloed haar zou worden gegund. Voortaan zou de synode of de Algemeene Synodale Commissie 'vertrouwelijke consideratiën' mogen geven op de voordracht van de curatoria. Daartoe zou een synodale 'commissie van vertegenwoordiging' worden ingesteld.³⁴

Inmiddels was echter duidelijk geworden dat sommige hervormden zich met zulke invloed niet tevreden zouden laten stellen. Dat bleek vooral uit het *Adres van Zeven Haagse Heren* dat de synode in 1842 had ontvangen. Hierin hadden Groen van Prinsterer en zes andere voormannen van het Réveil³⁵ op scherpe toon hun ongenoegen geuit over '[de handhaving van] de formulieren, de academische opleiding der predikanten, het [lager] onderwijs en het kerkbestuur' in de hervormde kerk. Wat de predikantsopleiding betreft trokken ze vooral

van leer tegen de Groningers. Ze eisten dat de synode op 'stellige' wijze zou verklaren dat de verkondiging van deze godgeleerden in strijd was met 'de belijdenis der Hervormde Kerk en de zaligmakende leer der Heilige Schrift'.³⁶ De theologische faculteit van Groningen — en, in mindere mate, die van Leiden — was volgens hen zo ver afgedwaald van het rechte pad dat ze eigenlijk volstrekt ongeschikt was voor het opleiden van betrouwbare herders en leraars:

Even goed en welligt beter ware het hen te zenden naar de school der Rabbijnen, waar men ten minste eerbied heeft voor het Oude Testament, of naar de seminariën der Roomschen, waar men althans een Zaligmaker, die voor ons gestorven is, behoudt. De Leeraars op te voeden in de stelselmatige verloochening der leer, wier verkondiging hun opgelegd is, verdient geen zachter naam dan verraad aan de dierbaarste belangen onzer Kerk.³⁷

De Groningse hoogleraren reageerden niet rechtstreeks maar bij monde van A. Rutgers van der Loeff, predikant te Noordbroek en redacteur van *Waarheid in Liefde*. In juni 1842 schreef hij een adres aan de synode, waarin hij het schrijven van de zeven heren 'onwaar', 'sluw', 'onredelijk', 'onbetamelijk', 'onchristelijk', 'onprotestantsch' en zelfs 'ongereformeerd' noemde. Onprotestants was het omdat het afbreuk zou doen aan 'de Protestantsche grondbeginselen van vrijheid van onderzoek des Goddelijken woords en onafhankelijkheid van menschelijk gezag'.³⁸ En onbetamelijk noemde de auteur het dat de heren — hoewel geen van allen theoloog! — zich het gezag aanmatigden om te oordelen over godgeleerde kwesties. Volgens hem was zo'n manier van doen even ongepast als wanneer theologen zich zouden opwerpen als bestrijders van de een of andere juridische of medische opvatting (over de 'koepokinenting', bijvoorbeeld). Stel je voor dat zij er eens bij 'eene Regtsgeleerde en Geneeskundige Faculteit of andere achtbare Vergadering' op aan zouden dringen om een gewraakte opvatting te veroordelen en haar aanhangers te schorsen! Zou dat niet hoogst onbetamelijk zijn? 'En dit is het, wat men ons doet!'³⁹

Een der Haagse heren, P.J. Elout, diende de Groningers van repliek. De adressanten, zo stelde hij, waren maar gewone gemeenteleden; ze verbeeldden zich niet dat ze op bijzondere theologische deskundigheid konden bogen. Maar dat hoefde ook niet, want de hervormde kerk kende geen onderscheid tussen 'geestelijken' en 'leken'.⁴⁰ Volgens Elout was het hoofdbeginsel van protestantisme dus niet gelegen in de rechten van beroepstheologen — zoals Rutgers van der Loeff had gesuggereerd — maar in die van gemeenteleden. De voorman van de Groningers, Hofstede de Groot, dacht daar uiteraard anders over. Hij reageerde in de nazomer van dat jaar met een openbaar college ter opening van het academiejaar, 'Wat moeten wij, godgeleerden in de Nederlandsche Hervormde Kerk, nu doen?' Deze vraag zou niet slechts van strate-

gisch, maar ook van heilshistorisch belang zijn: ‘Wij, Godgeleerden, Evangelie-dienaren’, zo stelde De Groot, zouden namelijk de voornaamste middelen zijn waarmee Christus zijn gemeente ‘opleidde’. Aan die roeping zouden ze echter alleen gestalte kunnen geven als de gemeente hun voldoende vrijheid gunde. De Groot noemde het daarom schandelijk dat de Haagse Heren gesuggereerd hadden dat de theologische faculteit minder geschikt zou zijn voor de predikantsopleiding dan ‘de beuzelscholen der Rabbijnen’ of ‘de afrigtingsplaatsen der toekomstige Roomsche Priesters’. Uit die minachting voor vrije wetenschap bleek volgens De Groot zonneklaar wat de Heren nastreefden. Hun plannen zouden kort en goed neerkomen op ‘gewetensdwang’ zoals die ook heerste in de katholieke kerk:

[...] want dáár dwingen de Priesters de Gemeenten door magtsspreuken en geweld, om voor waar aan te nemen, wat zij leeren; hier wil eene zekere partij ons door de Gemeente dwingen slechts dat te leeren, wat die partij willekeurig voor goed gelieft te iijken; dáár behandelt de herder zijne redelijke kudde, alsof zij een hoop tot eigen nadenken onbekwame schapen ware; hier wil men, dat de kudde hare herders beheersche; alsof deze niet haar moesten leiden, verlichten en heiligen. In één woord: in plaats der *hierarchy* der Roomsche Kerk wil die partij eene *ochlocratie* in onze Hervormde Kerk invoeren; in plaats der Priesterheerschappij aldaar, hier eene heerschappij der menigte.⁴¹

Die ‘kuddegeest’ zou niet de overhand mogen krijgen in de hervormde kerk; predikanten mochten onder geen beding hun professionele autonomie ten opzichte van de gemeente prijsgeven.

Wij willen vrijmoedig eens kunnen verschijnen voor den regterstoel van CHRISTUS, die ons tot *zijne* dienaren en niet tot dienstknechten der Gemeente heeft aangesteld, en die wil dat wij Hem zullen prediken, niet ’t geen misschien aangenaam is aan de Gemeente [...]⁴²

Hoewel de gemeente nu door de Haagse Heren was opgejut om ‘heerschappij te gaan voeren over hare herders’, was ze volgens De Groot verstandig genoeg om de professionele autonomie van haar predikanten te respecteren. Het gros van de gemeenteleden zou wel inzien dat men rechtsvragen maar beter kon overlaten aan juristen, medische kwesties aan artsen en godsdienstige of kerkelijke vraagstukken aan theologen. Wat moesten de godgeleerden in de hervormde kerk nu dus doen? Daar kon De Groot kort over zijn: doorgaan alsof er niets gebeurd was. Hij spoorde zijn studenten zelfs aan om duidelijker dan tevoren hun stem te laten horen. Vandaar dat hij als motto van zijn college een bijbelders citeerde — ondertekend met ‘Jezus Christus’ — dat eindigde met de woorden: ‘Hetgeen ik u zeg in de duisternis, zegt dat in ’t licht; en hetgeen gij hoort in het oor, predikt dat op de daken’ (Mattheüs 10:27).

De Groninger Godgeleerden gingen een confrontatie dus niet uit de weg. De Haagse Heren deden dat evenmin: nadat hun *Adres* op procedurele gronden was afgewezen, riepen ze de hervormde gemeenten in Nederland op om zich — zoals de burgerij van Zürich gedaan had met de auteur van *Das Leben Jesu*, David Friedrich Strauss — van de onrechtzinnige hoogleraren te ontdoen.⁴³ In Groningen, waar de hoogleraren in de theologie razend populair waren, bleek men daar echter niet voor in te zijn. Het studentencorps *Vindicat atque Polit* organiseerde zelfs, als adhesiebetuiging, een fakkeloptocht voor Hofstede de Groot en zijn collega's. Op de melodie van het 'Wilhelmus' brachten de studenten hun deze serenade:

Gij drietal Professoren!
Komt, wapent u, houdt stand!
Dan zal het daglicht gloren
In 't oost van Nederland.
In 't westen — en geen wonder —
Daar neigt dat licht ter rust;
Ook Phebus gaat er onder,
Daar wordt zijn licht geblust!

Gij, drietal Professoren!
Komt, gordt u aan met kracht!
De heil'ge krijg bezworen
Met 't heer van d'oude nacht!
Met 't slagzwaard uit de schede
Verwint gij ras dat heer:
Uw wapens zijn de rede
En d'Evangelieleer.⁴⁴

Zoals uit deze verzen blijkt, was enig gewestelijk chauvinisme niet vreemd aan steun van de Groningers voor 'hun' godgeleerden.

EEN PROTESTANTSE NATIE?

Hoewel in de synode bepaald weinig sympathie leefde voor het streven van de Haagse Heren, was ook zij ontevreden met de bestaande verhouding tussen de hervormde kerk en de theologische faculteiten. Het was immers niet uitgesloten dat de Kroon hoogleraren zou aanstellen die geen predikant, of zelfs niet hervormd waren. Die dreiging was rond 1840 opeens veel reëler geworden toen de oude koning te kennen had gegeven dat hij wilde hertrouwen met freule

Henriette d'Outremont. Tot ontsteltenis van het protestantse volksdeel bleek deze hofdame niet alleen van Belgische afkomst maar ook nog katholiek. De verontwaardiging over het voorgenomen huwelijk met 'Jetje Dondermond' was groot: velen beschouwden het als verraad aan de Hervorming en aan het lieve vaderland.⁴⁵

Reden tot bezorgdheid had vooral de hervormde kerk: wat moest er van haar worden als het staatshoofd niet van harte protestants was? 'De christelijke hervormde Godsdienst is die van den Souvereinen Vorst,' had de grondwet van 1814 nog bepaald — op aandringen van de koning zélf, nota bene. Maar in 1815 was deze bepaling (artikel 133) alweer geschrapt, wegens de vereniging met de, overwegend katholieke, Zuidelijke Nederlanden. Nu de afscheiding van België echter een feit was (waarover meer in hoofdstuk 4), nu de regering zich daar eindelijk bij had neergelegd en de grondwet daarom moest worden herzien, zou men de band tussen kerk en koningshuis kunnen vastleggen in de constitutie. Het provinciaal kerkbestuur van Noord-Holland, dat van Utrecht en zo'n zeshonderd hervormde predikanten — meer dan een derde van het landelijk totaal — riepen de synode op om zich daar sterk voor te maken. Doortastend optreden was volgens hen geboden, gezien 'de woelingen van het Pausdom en de pogingen tot vermeerdering van deszelfs invloed'.⁴⁶

De hervormde synode zei de zorg van de adressanten te delen maar niet aan te willen dringen op een grondwetswijziging. De parlementaire beraadslagingen daarover waren namelijk alweer afgesloten. Bovendien zou wetgeving niet het aangewezen middel zijn; het protestantisme was immers een kwestie van 'geest en leven', niet van uiterlijke vormen. Vandaar dat de synode een adres opstelde aan de koning in eigen persoon. Daarin wees ze hem erop hoe afhankelijk de hervormde kerk sinds een kwart eeuw was van Zijne Majesteit. Het was immers de Kroon die toezicht hield op de vergaderingen van de synode, die de leden der kerkbesturen aanwees én die de hoogleraren in de theologie benoemde. Nu had de synode er alle vertrouwen in dat de belangen der hervormde kerk de koning na aan het hart lagen. Maar wat als ze daar niet meer op zou kunnen rekenen?

Moest de Hervormde Kerk, bij de betrekking waarin zij tot den Staat geplaatst is, dien steun missen, dan, Sire! zoude haar lot grootelijks te beklagen zijn; zij zoude reden hebben om de onafhankelijkheid van andere Kerkgenootschappen, met name die van de Roomsche-Catholieke, in dit Rijk te benijden, en gedrongen worden om voor hare vrijheden en regten waarborgen in te roepen, die zij, bij de vrijwillige verkleefdheid van het Regerend Huis aan hare belijdenis, zonder angst ontberen kan.⁴⁷

Ook in de toekomst hoopte de synode daarom verzekerd te mogen blijven van de 'vrijwillige verkleefdheid' van de koning en zijn nakomelingen. Dat zou een

'heiliger en duurzamer' waarborg voor haar belangen zijn dan een officiële, grondwettelijke bepaling.

Kort nadat de koning dit adres ontvangen had, deed hij afstand van de troon. Zijn zoon bleek heel wat minder 'verkleefd' aan de hervormde kerk. Willem II kon het met rooms-katholieken ook best vinden; zo was hij jarenlang bevriend met een Tilburgse pastoor, de latere aartsbisschop Johannes Zwijsen.⁴⁸ Op de dag van zijn inhuldiging schrapte hij de 'uitstervingsbesluiten' waarmee zijn vader in 1814 en 1815 het stichten van nieuwe kloosterorden en zelfs het aannemen van novieten had verboden. Ook verleende hij overheidserkenning aan de congregatie der Redemptoristen, die sinds enkele jaren in Nederland werkzaam was. Bovendien heropende hij besprekingen met het Vaticaan (het concordaat van 1827 was door de Belgische Opstand onuitgevoerd gebleven). Als gevolg van dit overleg — dat protestantse parlementariërs met argusogen volgden — werden in 1842 de apostolisch vicaris van Noord-Brabant en die van Limburg tot bisschop benoemd, zij het 'zonder diocees'.⁴⁹

Ook ten opzichte van de afgescheidenen betoonde de nieuwe koning zich veel inschikkelijkker dan zijn vader. De ene na de andere 'Cocksiaanse' gemeente vroeg en kreeg erkenning — al moesten ze daartoe afstand doen van de naam 'gereformeerd' en van iedere aanspraak op kerkelijke goederen of overheidssubsidie. In juli 1841 constateerde de hervormde synode tot haar spijt dat sinds haar vorige vergadering niet minder dan 46 afgescheiden gemeenten door de overheid waren erkend. In de zomer van 1842 bleken daar nog eens 51 bij te zijn gekomen en een jaar later weer dertig.⁵⁰ Met lede ogen moesten hervormde predikanten aanzien hoe de 'separatisten' geleidelijk aan respectabiliteit wonnen. Na het aantal erkende gemeenten dijde ook, zij het veel langzamer, de kring van afgescheiden predikanten uit. In 1840 werden de eerste zeven studenten die bij De Cock in de leer waren geweest, geëxamineerd en toegelaten tot de prediking in afgescheiden gemeenten.⁵¹

De verlicht-protestantse natie waar de Nederlandse Hervormde Kerk op was ingesteld, begon in de jaren 1840 aan vanzelfsprekendheid in te boeten. Dat bleek vooral in het lagere-schoolonderwijs. Sinds de onderwijswet van 1806 mocht in de openbare scholen geen onderwijs meer gegeven worden in de 'leerstellingen' van een of ander kerkgenootschap. Dat wilde niet zeggen dat godsdienstonderwijs geheel achterwege moest blijven maar dat het zoveel mogelijk een algemeen en 'zedelijk' karakter moest dragen, gericht op het aankweken van 'alle Maatschappelijke en Christelijke deugden'.⁵² Op deze manier zou de lagere school bij uitstek een natievormende rol kunnen vervullen. Waar kinderen van alle gezindten werden opgevoed in een sfeer van 'christendom boven geloofsverdeeldheid', groeiden ze op tot deugdzame, verdraagzame burgers.⁵³

Kent gij HENDRIK niet, die altijd zoo beleefd zijnen hoed afneemt, als hij voorbij gaat?
Vele menschen noemen hem de brave HENDRIK, omdat hij zoo gehoorzaam is, en omdat hij zich zoo vriendelijk jegens ieder gedraagt.
Hij doet nooit iemand kwaad.
Er zijn wel kinderen, die hem niet liefhebben.
Ja, maar dat zijn ook ondeugende kinderen.
Alle brave kinderen zijn gaarne bij HENDRIK.
Kinderen, die met HENDRIK omgaan, worden nog braver, want zij leeren van hem, *hoe* zij handelen moeten.⁵⁴

Buitenlandse bezoekers hadden hun bewondering geuit voor de subtile wijze waarop men kerkelijke dogma's uit het onderwijs had geweerd en toch de godsdienstig-morele vorming daarin een centrale plaats had gegeven.⁵⁵ In eigen land bleek dit echter op verzet te stuiten. Bij de grondwetsherziening van 1840 betoonden katholieke leiders zich ontevreden met het algemeen-christelijke karakter van het openbaar onderwijs. Dit zou in de praktijk een veel te reformatorisch stempel dragen, onder andere doordat zelfs in geheel katholieke streken de onderwijzers en schoolopzieners vaak protestants waren.⁵⁶ Ook in orthodox-protestantse kring, onder aanhangers van zowel Afscheiding als Réveil, was men ontevreden met de school zonder catechismus. Waar katholieken meenden dat de bijbel aan hen opgedrongen werd, vonden zij juist dat deze nu veel te weinig aan bod kwam. Tegen de wijze waarop er gebeden en gezongen werd, hadden velen ook hun bedenkingen. Om van vaccinatie nog maar te zwijgen. De koepokinenting, die sinds 1818 verplicht was voor de schoolgaande jeugd, werd door sommige ouders beschouwd als blijk van gebrek aan godsvertrouwen.⁵⁷ Deze en andere bezwaren tegen de openbare, algemeen-christelijke school hadden onder zowel katholieken als protestanten voedsel gegeven aan het streven naar eigen scholen.

Willem II nam de klachten over het lager onderwijs serieus. In 1842 vaardigde hij enkele 'nadere bepalingen ten aanzien van het lager onderwijs' uit.⁵⁸ Zo zouden de provinciale commissies van onderwijs voortaan een afspiegeling moeten vormen van 'de onderlinge Godsdienstige verhouding van de bevolking' (artikel 2). Bovendien zouden de schoolopzieners niet meer voor het leven, maar voor een periode van zes jaar worden benoemd (artikel 3). Ook bij het aanstellen van onderwijzers zou men, 'bij nagenoeg gelijke bekwaamheid', de godsdienstige gezindheid van de kandidaten in overweging moeten nemen. Deze moest indien mogelijk overeenstemmen met die van de meerderheid der bevolking (artikel 7). Van onderwijzers mocht daarom niet langer geëist worden dat ze tevens werkzaam zouden zijn als koster of voorzanger (artikel 8). Wat de inhoud van het onderwijs betreft, bepaalde de regering dat onderwijzers aan de 'geestelijken' in hun gemeente opgave moesten doen van de 'boe-

ken, gezangen en schriften' die ze gebruikten. Wanneer daar serieuze bedenkingen tegen mochten bestaan, zouden de gewraakte leermiddelen in de gehele provincie worden verboden (artikel 10). Ook werd onderwijzers op het hart gedrukt om geen 'uitlegging te geven of uitdrukking te bezigen' die aanstootgevend was voor andersdenkenden (artikel 11).

Waar deze laatste bepalingen toe konden leiden, beschreef Van Limburg Brouwer in zijn humoristische roman *Het Leesgezelschap te Diepenbeek* (1847). Om de plaatselijke pastoor tegemoet te komen, besluiten de hervormde schoolmeester en zijn vriend de kapitein om de gebruikte leermiddelen zelf te zuiveren van aanstootgevende passages. Bij het vak vaderlandse geschiedenis blijkt dit echter niet zo eenvoudig te zijn — vooral niet waar het tijdperk van de Hervorming wordt behandeld:

'Dag op dag werd er gemoord. Velen werden er geradbraakt, verbrand en zelfs gevierendeeld. Men haalde de lijken uit hunne stille graven, en hing die aan de galgen of verbrandde dezelve.' Dat gaat onmogelijk! wat zal hij [de pastoor] daar niet op te zeggen hebben!

— Mij dunkt, zeide de kapitein, als gij 't eens een weinig verzachtet. Bij voorbeeld, als gij ze alleen liet verbranden, en het radbraken en vierendelen maar uitschrapet, dat helpt toch alweer wat. 'Men haalde de lijken uit hunne graven', dat is genoeg. 'Stille' uitschrapet, dan is 't niet zoo akelig.⁵⁹

Als gevolg van deze maatregelen werd de openbare school langzamerhand haar 'algemeen-christelijke', verlicht protestantse karakter ontnomen. In menige gemeente tekende de pastoor namelijk niet alleen bezwaar aan tegen het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis maar ook tegen 'bijbelse geschiedenis'. De aartspriester van Gelderland wilde iedere vorm daarvan laten verbieden. De Provinciale Staten van Gelderland bleken daar niet ontvankelijk voor maar de gouverneur van Zuid-Holland oordeelde in 1844 dat 'het lezen van den Bijbel en het zingen van psalmen en evangelische gezangen' in strijd was met de geest der wet en daarom voortaan verboden zou zijn, zelfs in scholen met uitsluitend protestantse leerlingen.⁶⁰ De verlicht-protestantse school zonder catechismus werd zo tot een school zonder bijbel. Ook het gebed aan het begin of eind van de lessen, dat de schoolorde van 1806 nog uitdrukkelijk had aanbevolen, werd nu afgeschaft of nog neutraler geformuleerd.

Door deze deprotestantisering van het openbaar onderwijs groeide in orthodox-hervormde en afgescheiden kring de behoefte aan eigen, 'bijzondere' scholen. Tussen 1844 en 1848 werden de eerste vier opgericht, in Nijmegen, 's-Hertogenbosch, Nijkerkerveen en Amsterdam (in de Spinhuissteeg). Vanaf 1857, toen een nieuwe wet op het lager onderwijs werd aangenomen, zou dit streven naar protestants-christelijke scholen een hoge vlucht nemen. Voor pre-

dikanten ontstonden daarmee nieuwe vormen van betrokkenheid bij het lager onderwijs. De school in Nijkerkerveen bijvoorbeeld, werd gesticht op initiatief van de hervormde dominee C.C. Callenbach van Nijkerk.⁶¹ Hofstede de Groot, die behalve hoogleraar ook schoolopziener was, betreunde het oprichten van bijzondere scholen, 'om het onderwijs, om de tucht, om de onderwijzers, om het vaderland, om het Christendom'.⁶² In zijn *Weekblad voor onderwijs en opvoeding 'De Wekker'* (1844) maakte hij zich sterk voor de gemengde, openbare school. Daar was voor predikanten echter steeds minder een rol weggelegd: tot schoolopziener werden ze niet meer benoemd en over de onderwijzers hadden ze alsmaar minder te vertellen, nu dezen zich verenigden in het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap (1842) en steeds minder vaak een nevenbetrekking als koster, voorzanger of organist vervulden.⁶³ De hervormde kerk zag in de jaren 1840 hoe de afstand tussen haar en de openbare school groeide. Het contact met de jeugd was ze nog lang niet kwijt, maar wel de vanzelfsprekende band met de natie.

DE 'VERKLEEFDHEID' VAN KERK EN ACADEMIE

Ook de rijksoverheid bleek zich in deze jaren te verwijderen van de vaderlandse kerk. De nieuwe koning bleef weliswaar de hervormde godsdienst toegedaan, maar met het kerkbestuur wilde hij zich veel minder inlaten dan zijn vader. In antwoord op een adres van hervormde predikanten en gemeenteleden die aandrongen op handhaving van de rechte leer, verklaarde de Kroon in juli 1842 dat hij zich hiertoe niet bevoegd achtte. Het uitoefenen van 'eenig jus in sacris [...] noch zelfs eenig jus circa sacra' zou niet te rijmen zijn met de herziene grondwet. In de Raad van State had Willem II zich uitgesproken voor opheffing van het 'recht van placet', de regel dat kerkelijke reglementen koninklijke goedkeuring behoeften. Protestantse staatslieden die aangedrongen hadden op het handhaven van dit recht had hij ten slotte de mond gesnoerd: 'Enfin, Messieurs, vous voulez m'imposer un rôle injuste et même ridicule, et, enfin, Messieurs, enfin... ik verdom het!'⁶⁴

Van bijzondere bemoeienis met de hervormde kerk zou voortaan geen sprake meer zijn. Zo kreeg de hervormde synode de mogelijkheid om zelf reglementen op te stellen of te herzien: voortaan was ze baas in eigen huis.⁶⁵ Daar stond evenwel tegenover dat ze niet meer als vanzelfsprekend kon rekenen op steun van de overheid. Zoals uit de erkenning van afgescheiden gemeenten al bleek, begon de regering zich in religieuze zaken onpartijdig op te stellen. Dat zou niet alleen consequenties kunnen hebben voor het lager, maar ook voor het universitair onderwijs. Was er in een neutrale staat nog wel plaats voor een faculteit der godgeleerdheid die volledig bestond uit gewezen hervormde pre-

dikanten? Lag het niet voor de hand dat de Kroon op den duur eens een katholieke, joodse of afgescheiden hoogleraar zou benoemen?

De Algemeene Synodale Commissie vertrouwde erop dat de keuze voorlopig wel beperkt zou blijven tot hervormde predikanten. Gezien de recente onrust over de Groningers was ook in dat geval echter een 'nadere persoonlijke betrekking der Hoogleraren tot de Hervormde Kerk noodzakelijk'.⁶⁶ Daarom stelde ze voor om van iedere pas benoemde hoogleraar in de theologie voortaan een verklaring te vergen 'van zijne verkleefdheid aan de Nederlandsche Hervormde Kerk en de leer, welke, overeenkomstig Gods Heilig Woord, in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak van haar belijdenis uitmaakt'. Ook zou de hoogleraar moeten beloven om zich aan een eventuele leertucht-procedure te zullen onderwerpen. Zittende hoogleraren zouden zo'n adhesieverklaring niet hoeven af te leggen. Men mocht er immers van uitgaan dat ze zich zouden houden aan de proponentsgelofte die ze eens hadden afgelegd.⁶⁷ Uit die clausule bleek dat deze regeling vooral anticipeerde op de mogelijkheid dat hoogleraren benoemd zouden worden die geen — zoals vrijwel al hun voorgangers — predikant in de hervormde kerk waren geweest.

In 1844 besprak de synode een nader uitgewerkt plan. Voorgesteld werd nu om ook de *zittende* hoogleraren een verklaring te laten afleggen.⁶⁸ Voorts werd benadrukt dat enkel de kerkbesturen klachten konden indienen over leer of levenswandel van een hoogleraar en dat alleen de synode daar uitspraak over zou kunnen doen. Bij het bespreken van deze voorstellen bleek echter dat veel synodeleden er niets voor voelden om de hoogleraren aan banden te leggen. Voor het eerst sinds 1816 splitste de synode zich in twee delen; de stemmen staakten. Dankzij de dubbele stem van de president werden de artikelen uiteindelijk toch aangenomen, maar de tegenstemmers⁶⁹ lieten in de Handelingen vastleggen dat zij niet akkoord gingen.

Ook buiten de synode bleek deze regeling op weerstand te stuiten. Zo publiceerde de Friese predikant H. W. Haselhoff een brochure, *De Synode van 1844, ontmoet op het grondgebied der Heilige Schrift*, waarin hij fel van leer trok tegen het synodale besluit. Op de titelpagina van dit geschrift prijkte een uitspraak van een wel heel gezaghebbende getuige: 'Eén is uw Meester en gij zijt allen broeders — JEZUS' (Johannes 15:20b). De 'ontmoeting' liep volgens Haselhoff dus uit op een pleidooi voor academische vrijheid en op een veroordeling van iedere andere vorm van toetsing dan door vakgenoten. In de brochure zelf zette de schrijver die stelling kracht bij met een spervuur van bijbelcitatien, waaronder:

Oordeelt niet, opdat gij niet geoordeeld wordt. [Mattheüs 7:1]

Gij zult de waarheid verstaan en de waarheid zal u vrijmaken. [Johannes 8:32]

Waar de Geest des Heeren is, aldaar is vrijheid. [I Corintheërs 3:17b]

Staat dan in de vrijheid, met welke ons Christus vrijgemaakt heeft, en wordt niet weder-

om met het juk der dienstbaarheid bevangen.[Galaten 5:1]

Beproeft alle dingen; behoudt het goede.[I Thessalonicenzen 5:21]

Het woord Gods is niet gebonden.[II Timotheüs 2:9b]

Eerder hadden 24 predikanten in de classis Bommel een adres aan de synode gericht, waarin ze een reeks argumenten in stelling brachten tegen de voorgestelde regeling. In de eerste plaats zou deze niet doeltreffend zijn. Wanneer men de hoogleraren nauwer aan de kerk wilde binden, zou men hen moeten verheffen tot stemhebbende leden van de synode. De regeling zou voorts eenzijdig zijn, want de vrijzinnigheid van de 'akademische leeraars' (hoogleraren) was heus niet zoveel groter dan die van het gros der 'kerkleeraars' (predikanten). In de derde plaats was ze overbodig, want het gevaar dat anderen dan hervormde predikanten benoemd zouden worden, was niet te duchten. De hoogleraren moesten immers tevens optreden als academiëpredikers? De synode hoefde zich dus niet op te werpen als bewaker van rechtzinnig onderwijs in de godgeleerdheid. Daartoe miste ze zelfs de bevoegdheid. Ze was immers niet ingesteld door de kerk, maar bij koninklijk besluit:

[...] vóór men de Professoren van Staats-ambtenaren in Kerkelijke ambtenaren zoekt te herscheppen was het, meenen wij, zaak dat men trachtte de Synode zelf van datgene te zuiveren, wat haar van de eigenschap van een *Staats-collegie* aankleeft.⁷⁰

De anonieme auteur van een brochure over *De Synode en de Professoren in de Godgeleerdheid* (1845) koos mildere bewoordingen om het hervormd kerkbestuur het recht op uitoefening van de leertucht over de hoogleraren te ontzeggen. De kerk, stelde hij, was weliswaar iets anders dan een theologische faculteit maar ze mocht niet worden vereenzelvigd met de synode. Deze was namelijk een wispelturig wezen, 'varium en mutabile semper'. Haar te belasten met het handhaven van de rechte leer was vragen om moeilijkheden. Het was immers zonneklaar dat rechtzinnige facties in de hervormde kerk dit zouden aangrijpen om een coup te plegen. De synode was dus gewaarschuwd; ze moest zich niet van de wijs laten brengen door

[...] het geschreeuw van eenige onrustige leden der Hervormde Kerk, op weinige uitzonderingen na, *geene Godgeleerden van professie*, die met hunne onprotestantsche en onchristelijke aanklagten tegen eenige Professoren de Kerk [...] zouden willen beroeren, ja zelfs wel de leden der Synode zouden willen verdrijven om zich op hunne kussens te plaatsen, ten einde den levenden geest der Kerk in doode letters te verstrikken [...] ⁷¹

Op dit gevaar wezen ook twintig Friese predikanten in hun adres, niet gericht aan de synode maar aan de Kroon. In 1816, memoreerden ze, had de toenmalige

Een der Zeven Haagse Heren: mr Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876), de latere leider van de antirevolutionaire partij.

koning uitdrukkelijk bepaald dat de synode zich alleen met het uitwendig kerkbestuur bezig mocht houden. Met deze regeling zou ze dus buiten haar boekje gaan en groot onheil over de kerk afroepen. Het was immers te voorzien dat 'de onrustige, reeds sedert jaren woelende partij, die zoo veel zaad van wantrouwen en verdeeldheid in de Kerk reeds heeft uitgestrooid' aanklachten zou indienen tegen de hoogleraren. De synode zou dan gedwongen zijn om uitspraak te doen over de vraag of dezen al dan niet hun gelofte hadden gebroken. Hoe zo'n uitspraak ook zou uitvallen, de onvrede en onrust zouden nog groter worden.⁷²

Volgens de eerder geciteerde, anonieme auteur beseftte de synode zelf niet waar haar plan toe zou leiden. Wie zou er immers op toe moeten zien dat de hoogleraren zich aan hun verklaring hielden? Volslagen leken ontbrak het aan de benodigde kennis en academische theologen waren kennelijk niet te vertrouwen — dus wat had de synode gedacht van het opleiden van een 'kerkelijke geheime politie'? Na zelf geëxamineerd te zijn (liefst door een catechiseermeester) zouden deze dienders plaats kunnen nemen in de collegezalen, 'om bij het minste vergrijp des Hoogleeraars [...] te roepen: hola! houdt den dief!'⁷³ Het voorstel was dus absurd — en gevaarlijk bovendien. Door de hoogleraren te onderwerpen aan externe controle zou de synode verraad plegen aan een wenzstrek van het protestantisme:

Moge zij bedenken, dat ook de Hervormde Kerk, in tegenoverstelling van de Roomsche, aan de vrije wetenschap haar bestaan heeft te danken, dat LUTHER Hoogleeraar was, en dat van eene Hoogeschool de Hervorming is uitgegaan! [...] Wij zullen strijden tegen Rome, maar eerst zelf van stap tot stap in beginsel weder Roomsch worden?⁷⁴

Dit argument stelden ook de predikanten uit de classis Bommel voorop: de synode mocht geen inbreuk maken op 'het Protestantsch beginsel van vrijheid van onderzoek'. Als de bevindingen van het wetenschappelijk onderzoek in strijd waren met de traditionele kerkleer moest niet het onderzoek, maar de leer worden aangepast:

Ongelukkig de Kerk, die door wetenschappelijk, dat is vrij onderzoek, schade lijden kan [...] de Protestant is door de Wetenschap tot zijne overtuiging gekomen. Deze dus kan slechts haar regter zijn.⁷⁵

Toen de synode in 1846 opnieuw overlegde over deze kwestie, had ze inmiddels 59 adressen ontvangen, die op drie na alle protest aantekenden tegen de voorgestelde regeling. Deze werd daarom ingetrokken en de Algemeene Synodale Commissie kreeg de opdracht om nieuwe bepalingen op te stellen. Twee jaar later, in 1848, presenteerde ze een nieuw concept-reglement.

Deze nieuwe regeling begon veel positiever. In het eerste artikel erkende de kerk de theologische faculteiten als enige 'wettige inrigtingen ter vorming van hare aanstaande Herders en Leeraars'. Maar verderop stond te lezen dat deze erkenning uitsluitend gold voor hoogleraren die proponentsexamen hadden afgelegd in de hervormde kerk en die bovendien verklaard hadden 'dat zij voortdurend blijven in de betrekking tot de Nederlandse Hervormde Kerk, in welke zij door hunne toelating tot de Heilige dienst zijn gekomen'.⁷⁶ Het was kennelijk niet krachtens hun leeropdracht maar omdat ze zelf ooit waren toegelaten tot de Heilige Dienst dat de hoogleraren bevoegd heetten om predikanten op te leiden. Doorslaggevend was niet hun huidige, maar hun vorige, kerkelijke ambt. Daaraan zouden ze eveneens hun lidmaatschap van de synode te danken hebben.

Evenals de vorige regeling werd ook deze 'in eerste lezing' aangenomen. Maar daar bleef het vervolgens bij. De voorgestelde maatregelen werden achterhaald door de liberale wending van 1848. De nieuwe grondwet van dat jaar beloofde ingrijpende consequenties te zullen hebben voor zowel de kerken als de universiteiten. De synode besloot daarom de kwestie voorlopig te laten rusten, in afwachting van een nieuwe wet op het hoger onderwijs. Juist omdat de positie van de theologische faculteit zo gevoelig lag zou deze wet echter lang op zich laten wachten. In 1870 schreef de Leidse hoogleraar J. J. Prins:

Nog altijd zijn de godgeleerde Faculteiten aan de drie Rijks-hogescholen ten dienste der Hervormde kerk werkzaam, zonder dat de betrekking der hoogleraren tot de Kerk behoorlijk geregeld is.⁷⁷

‘VOORLICHTING VAN DE MANNEN DER WETENSCHAP’

Het voortduren van de autonomie der hoogleraren ten opzichte van de kerk riep de vraag op of ze wel zitting hoorden te hebben in de synode. Als ze enkel ‘landsbeambten’ waren, hadden ze daar toch niets te zoeken? Toen de synode in 1848 een begin maakte met het reviseren van het Algemeen Reglement bleken echter slechts enkele leden de hoogleraren hun zetels te willen ontzeggen.⁷⁸ Bij de vaststelling van het concept-Reglement, in 1850, werd als beginsel vastgelegd ‘dat de Kerk de voorlichting van de mannen der wetenschap blijft waarderen’.⁷⁹ Dit principe bleef lange tijd onaangetast. Pas in 1862 werd opnieuw voorgesteld om de zetels der universitaire ‘pre-adviseurs’ op te heffen. Opmerkelijk genoeg was dit voorstel afkomstig van een hoogleraar, de Utrechtse dogmaticus H. E. Vinke. Toch werd het zonder omhaal van woorden verworpen.⁸⁰ Eenzelfde lot trof het plan dat enkele jaren later werd ingediend door R. J. Koning, de toenmalige president van de synode. Hij noemde het inruimen van zetels voor hoogleraren onverenigbaar met de nieuwe opvatting van de synode als een kerkelijk vertegenwoordigend lichaam.⁸¹ Als men zo’n prijs stelde op wetenschappelijke voorlichting, zou men zich niet tot godgeleerden moeten beperken. En zelfs als men per se de hoogleraren in de theologie wilde horen, hoefden voor hen geen aparte zetels te worden ingeruimd. Velen waren immers ouderling of oud-ouderling en als zodanig verkiesbaar. Dat ging er bij de synode niet in: na een lang debat kreeg het voorstel steun van slechts één ander lid — en dat was wederom een hoogleraar.⁸² Kennelijk hechtten de ‘hoogerwaarde, hooggeleerde heren’ nogal weinig aan hun zetel in het hoogste kerkbestuur. Toen de Utrechtse hoogleraar J. I. Doedes in 1872 aan de beurt was om zitting te nemen in de synode gaf hij zelfs te kennen dat hij zich daartoe niet geroepen voelde en bleef thuis. Een synodale commissie die dat jaar rapport uitbracht over enkele reorganisatievoorstellen bleek diep gegriefd door deze weigering:

Wij zouden meenen, dat [...] zij, waar de Kerk hun van hare zijde het groot voorrecht toekent van belast te zijn met het onderwijs van hare aanstaande leeraars, en hunne getuigschriften omtrent hunne studiën en hun gedrag als geldig erkent, de billijkheid, om niet te zeggen de welgevoeglijkheid, medebrengt, dat ook de hoogleeraars zich hunnerzijds niet onttrekken aan de uitnodiging der Kerk, door de wet zelve tot hen gericht.⁸³

Het jaar daarop kwamen de hoogleraren wel opdagen in de synode maar gaven ze 'beiden'⁸⁴ te kennen dat ze daar eigenlijk niet op hun plaats waren. Ook de provinciale kerkbesturen bleken unaniem van oordeel dat het lidmaatschap der hoogleraren 'onvereenigbaar is met het beginsel eener vertegenwoordiging der Kerk'.⁸⁵ De gewone leden van de synode wilden daar echter niets van weten: op één na stemden allen voor het handhaven van de vertegenwoordiging der theologische faculteiten.

Toen enkele jaren later opnieuw, nu door de classis Amsterdam, een voorstel werd ingediend om de hoogleraarszetels op te heffen, werd dat zonder pardon verworpen.⁸⁶ De verhouding tussen kerk en academie was inmiddels namelijk ingrijpend veranderd: in 1876 was eindelijk een *Wet op het Hooger Onderwijs* aangenomen. Krachtens deze wet bleef er aan alle openbare universiteiten een theologische studiegang bestaan. Deze werd echter onderworpen aan een boeidscheiding: vakken die nauw verband hielden met de geloofsleer of de ambtspraktijk werden overgedragen aan afzonderlijke hoogleraren die betaald zouden worden door de overheid maar aangesteld door de hervormde synode.⁸⁷ Alleen deze 'kerkelijk hoogleraren' zouden voortaan zitting hebben in de synode en alleen zij zouden 'presideren' bij het 'voorstel', de verplichte proefpreek van studenten.⁸⁸ Optreden als academieprediker was er niet meer bij voor kerkelijke en staatshoogleraren: menigeeen bleef af en toe preken, maar toucheerde daarvoor niet meer zo'n vorstelrijk traktement.⁸⁹

De Wet op het Hooger Onderwijs van 1876 vergrootte zo de afstand tussen kerk en academie, predikambt en godgeleerdheid (of godsdienstwetenschap). Daar stond tegenover dat de hervormde kerk nu voor het eerst in haar bestaan zeggenschap kreeg over althans een aantal hoogleraren. Ook dat had echter schaduwzijden: toen de synode in 1878 het eerste zestal kerkelijk hoogleraren benoemde, bleken orthodox-hervormden zich ernstig miskend te voelen. Uit hun kring was namelijk niemand tot kerkelijk hoogleraar benoemd. Onvrede over deze benoemingen en verontrusting over de herinrichting van het theologisch onderwijs en onderzoek droegen veel bij tot het succes van de Vrije Universiteit (1880), zo geheten omdat ze los zou staan van zowel de rijksoverheid als het landelijk kerkbestuur. Deze bijzondere universiteit zou op haar beurt een belangrijke rol spelen in de kerkscheuring die het einde van mijn onderzoeksperiode markeert: de Doleantie van 1886 (zie hoofdstuk 8).

BESLUIT

In hoofdstuk 2, dat de eerste kwart eeuw na invoering van het Algemeen Reglement besloeg, heb ik laten zien hoe het predikantenberoep van die tijd bepaald werd door harmonieuze, haast symbiotische verhoudingen tussen de

drie voornaamste partijen: de staat, de opleidingsinstellingen (de hoogleraren in de theologie) en de beroepsgroep (vooraanstaande predikanten). Deze drie, die elkaar in de synode ontmoetten, maakten gezamenlijk en in onderling overleg de dienst uit in de hervormde kerk. Van zulke harmonie of symbiose was na 1840 veel minder sprake. Zoals ik in dít hoofdstuk heb beschreven, openbaarden zich vanaf het genoemde jaar allerlei belangentegenstellingen en zelfs openlijke conflicten. De vroegere synodale trojka van staat, kerk en academie begon uiteen te vallen. Dat kwam vooral door de veranderde opstelling van de rijksoverheid: nu de Kroon met betrekking tot godsdienst een terughoudender, neutraler beleid begon te voeren, kregen de hervormde kerk en haar predikanten te maken met partijen die ze tot dan toe op veilige afstand hadden weten te houden.

In de eerste plaats ondervonden ze nu mededinging van rooms-katholieke priesters en afgescheiden predikanten. Deze 'bedienaren van de godsdienst' waren minder bedreigend omdat ze met een deel van de kudde aan de haal konden gaan, dan omdat ze de Nederlandse Hervormde Kerk belemmerden in haar functie als natievormende instantie. Zo gunstig als de nabijheid van doopsgezinden, lutheranen en remonstranten voor die aanspraak was geweest — 'christendom boven geloofsverdeeldheid' was immers aller credo — zo nadelig was de opkomst van deze nieuwe dissenters. Dat bleek vooral in het lager onderwijs. Zolang men zich 'de natie' had voorgesteld als een verlicht-protestants vaderland,⁹⁰ hadden hervormde predikanten invloedrijke posities in het schoolwezen kunnen bekleden. Toen het echter tot de overheid begon door te dringen dat het vaderland ook 'roomsen' en 'afgescheidenen' moest omvatten — hoe tegenstrijdig dat ook mocht klinken — kon men in de openbare lagere school, die natievormende instelling bij uitstek, geen dominees meer gebruiken. Als beginpunt van de 'schoolstrijd' in Nederland noemt men meestal de invoering van een nieuwe wet op het lager onderwijs in 1857. Predikanten hadden toen de strijd om de school echter allang verloren; ze hadden afgedaan als 'leraars' der natie.

Tegenstand ondervonden predikanten nu ook, in de tweede plaats, van hun 'cliëntèle'. Het ongehoord nieuwe van het *Adres van Zeven Haagse Heren* was dat gemeenteleden het op durfden te nemen tegen de top van het hervormd predikantencorps. Die top was kennelijk niet meer zo ongenaakbaar als voorheen. Van een werkelijke doorbreking van de eerder beschreven verhouding tussen de beschaafde stand en het kerkvolk was geen sprake: de zeven waren immers allen 'heren'. Maar hun protest, en de wijze waarop ze daar ruchtbaarheid aan gaven, beloofde wat voor de toekomst.

Het zich terugtrekken van de rijksoverheid leidde in de derde plaats tot gespannen verhoudingen binnen de beroepsgroep, namelijk tussen gewone predikanten en hoogleraren. Laatstgenoemden bekleedden sinds de reorganisatie

van kerk en academie allerlei sleutelposities in de kerk en het predikanten-corps: als examinatoren, als pre-adviseurs van de synode en als academiepredikers. Een leerstoel in de theologische faculteit was voor hervormde predikanten nu echt het summum (zie hoofdstuk 7). Ook anderszins vormden de hooggeleerden een elite: in 1840 stamden vier van de tien toenmalige Leidse, Utrechtse en Groningse hoogleraren uit een geslacht dat gerekend wordt tot Nederlands Patriciaat (zie tabel 3.a).

De vooraanstaande plaats van deze rijksambtenaren in de hervormde kerk werd pas problematisch toen de rijksoverheid zich begon te distantiëren van de hervormde kerk en haar predikantencorps. Daarmee riep ze de vraag op of de kerk en haar predikantencorps wel op de theologische faculteit konden bouwen. Aan vervreemding tussen ‘academische’ en ‘praktiserende’ theologen kan dit niet worden toegeschreven. De Groningse hoogleraren althans stonden zeker geen strikt academische, gedistantieerde wetenschapsbeoefening voor. Ze spanden zich juist, in nauwe samenwerking met dienstdoende predikanten, in voor het ten nutte maken van godgeleerde wetenschap voor de praktijk van prediking, catechese en zielszorg. Het succes van de Groninger richting is voor een groot deel daaraan te danken. In hun verweer tegen de aanval der Haagse Heren beriepen de Groningers zich dan ook niet alleen op academische vrijheid maar op professionele autonomie. In zijn *Practische Godgeleerdheid* stelde Muurling het later zo:

Evenmin als de arts den wil zijner zieken heeft te volbrengen, is de Evangeliedienaar, de geestelijke geneesheer, een *dienstknacht* der Gemeente, in dien zin, dat hij verpligt zoude zijn, *haren* wil te doen en naar *hare* inzichten of *hare* willekeur te handelen, al is het ook dat hij door de Gemeente besoldigd wordt. Zoo beschouwt men hem nog te veel, niet alleen in Duitschland en Zwitserland, maar ook in Nederland, vooral onder de Orthodoxen.⁹¹

Uit de zelfbewuste toon waarop de Groningers respect eisten voor hun deskundigheid, hun autonomie, en uit de vanzelfsprekende manier waarop ze zichzelf vergeleken met artsen, juristen en dergelijke hoogopgeleiden spreekt een nieuw standsbewustzijn, de beroepstrots van ‘een geleerde stand in de maatschappij’. Om de herkomst van dat eergevoel te achterhalen is een nader onderzoek van de academie geboden.

‘MENEER DE BIDDER’¹
 THEOLOGANTEN IN DE STUDENTENSAMENLEVING

*‘Er bestaat geen beter leven
 Dan het leven van student’
 Meestal wordt men van die waarheid
 Nooit volkomen overtuigd,
 Voor men tot een ambt gekomen
 Nederig het hoofdje buigt
 En begrijpt dat men zijn vrijheid
 Nu voor eeuwig af moet staan,
 Wijl men dikwijls zelfs moet weenen
 Schoon in ’t minst niet aangedaan
 En met lui moet converseeren,
 Die men heel niet uitstaan kan,
 En den grootsten ploert der ploerten
 Nog moet noemen — ferm man.’²*

Het herstel van de theologische faculteiten, dat van kracht werd in 1815, was niet alleen van betekenis voor de hervormde kerk of voor de beroepsgroep der predikanten maar ook voor het hoger onderwijs in Nederland. Zonder studenten in de godgeleerdheid hadden er nooit drie universiteiten en nog eens vier *athenaea illustra* (in Franeker, Harderwijk, Amsterdam en Deventer) kunnen bestaan. Predikanten in spe maakten van oudsher namelijk een groot deel van de studentenpopulatie uit. Hoe groot hun aandeel precies was, is wat de eerste decennia van de negentiende eeuw betreft niet eenvoudig vast te stellen: officiële inschrijvingsgegevens per faculteit zijn pas vanaf 1839 beschikbaar.³ Deze tellingen geven bovendien geen betrouwbaar beeld van de krachtsverhouding tussen de studierichtingen. Daar juristen en theologen een propedeuse volgden in de letterenfaculteit lijkt deze veel groter dan ze was. Een alternatieve bron vormen de Leidse, Utrechtse en Groningse studenten Almanakken dezer jaren. In de ‘naamlijst der studenten’ wordt gewoonlijk ook de studierichting

vermeld (waarbij echte letterenstudenten onderscheiden worden van juristen en theologanten in spe). Deze lijsten zijn weliswaar minder officieel dan de universitaire registers maar daarom niet minder betrouwbaar. Waarschijnlijk geven ze een wel zo realistisch beeld van de samenstelling der academiebevolking.⁴

Telling van deze lijsten leert dat het aantal godgeleerden heel variabel was, veel onbestendiger dan bijvoorbeeld het getal der juristen. Volgens de almanak van Leiden waren daar in 1830 bijna vier keer zoveel studenten theologie als tien jaar tevoren. Te zamen telden de drie rijksuniversiteiten toen bijna zeshonderd theologiestudenten.⁵ Tien jaar later, in 1840, was dat aantal vrijwel gehalveerd. Terwijl het totale studentental van de drie rijksuniversiteiten decennia lang tussen de dertien- en veertienhonderd bleef, vertoonde het aantal theologanten dus grote schommelingen.

Zoals Van Rooden heeft aangetoond kan dat worden verklaard vanuit een 'varkenscyclus'. De ontwikkeling van het aantal theologanten volgde, met enkele jaren vertraging, die van het aantal predikantsvacatures. Dit marktmechanisme was niet nieuw: ook in de achttiende eeuw wisselden perioden van overvloed en schaarste aan proponenten elkaar af. De roeping tot het predikambt was en bleef in hoge mate afhankelijk van het beroepsperspectief. Het nieuwe van de vroeg negentiende-eeuwse arbeidsmarkt was echter dat ze een *nationale* was. Waar proponenten vroeger veelal binnen of dicht bij hun gewest van herkomst bleven, zochten en vonden ze nu emplooi in een veel groter gebied. De mededinging was niet volkomen, maar wel veel algemener dan in vroeger eeuwen.⁶

WERVING

De ontwikkeling van vraag en aanbod op deze nationale markt werd nauwelijkt geadegeslagen door het landelijk kerkbestuur, de synode. Toen in 1817 een groot tekort aan predikanten dreigde te ontstaan, bezon ze zich op maatregelen. Volgens de synodale ad hoc-commissie zou de ergste nood gelenigd kunnen worden door kandidaten in de godgeleerdheid aan te stellen als hulpprediker ('catechist' of 'helper'). Onder supervisie van een predikant in de academiestad zouden ze de predikdienst kunnen waarnemen in naburige, vacante gemeenten. Zij die een studiebeurs hadden genoten zouden daartoe zelfs verplicht kunnen worden.⁷ Dit hulppredikerschap zou tevens kunnen dienen ter overbrugging van 'den zoo verbazend grooten afstand tusschen den *Student* aan de Akademie, en den *Herder* aan het hoofd eener christelijke gemeente'.⁸ De overige maatregelen die de commissie voorstelde, hadden alle ten doel om meer studenten te trekken. In de eerste plaats zouden hervormde ou-

ders, 'bijzonder van den meer beschaafden stand', ertoe aangespoord moeten worden 'dat zij hunne zonen aan den heiligen dienst der kerke wijden'.⁹ Het predikambt moest echter ook aantrekkelijker gemaakt worden, vooral door de traktementen te verhogen. Het huidige inkomen van predikanten zou namelijk in geen verhouding staan tot 'den eerwaardigen stand, die zij bekleeden, noch aan de behoeften van hunne personen en huisgezinnen'.¹⁰ Nadelig voor de werving was voorts dat de theologische studie in 1815 zoveel was verzwaaard; daardoor was ze te duur geworden voor 'die klasse van menschen, waaruit de Hervormde Kerk gewoonlijk, en meestal hare leeraren verkrijgt'.¹¹ Nu waren studenten theologie toch al betrekkelijk voordelig uit. Voor hun kandidaats-examen betaalden ze niet vijftig gulden, zoals juristen en medici, maar slechts dertig.¹² Bovendien konden ze een beroep doen op allerlei fondsen en beurzen voor aanstaande predikanten. Ook de zeventig rijksstudiebeurzen die de Kroon in 1815 had ingesteld kwamen grotendeels ten goede aan theologen. Nu dit niet voldoende bleek, zou men nog meer of hogere beurzen kunnen instellen. De synode zag echter liever maatregelen 'om uit den schoot der huisgezinnen van regtschappen Leraars, geschikte opvolgers in hun werk aan de gemeenten te bezorgen'. Er zou dus gestreefd moeten worden naar het aantrekken van meer predikantszonen, 'als zijnde deze van jongs af in de beste gelegenheid, om tot het leraarsambt te worden opgeleid'.¹³ Een geschikt middel daartoe was verhoging van het 'theologisch academiegeld'. Sinds 1816 ontvingen hervormde, lutherse en remonstrantse predikanten (vanaf 1817 ook doopsgezinde) een toelage van vijftig gulden voor hun studerende kinderen. Wanneer ze theologie studeerden, werd het dubbele bedrag uitgekeerd.

De synode legde haar plannen aan de koning voor. Deze bleek bereid om maatregelen te treffen.¹⁴ Studenten theologie werden ontslagen van een paar vakken, zodat hun opleiding iets korter en lichter werd.¹⁵ Bovendien werd hun studie een stuk goedkoper: de colleges in de faculteit der godgeleerdheid zouden voortaan weer gratis zijn.¹⁶ Daar college- en examengelden ten goede kwamen aan de hoogleraren, werden deze schadeloos gesteld door een verhoging van hun jaarwedde met vierhonderd gulden. Van uitbreiding van het aantal beurzen was voorlopig echter geen sprake.¹⁷ De regering stond studenten alleen toe om tegelijkertijd een particuliere én een rijksbeurs te genieten. Wel werd het theologisch academiegeld verhoogd van honderd tot tweehonderd gulden (vier keer zoveel als de toelage voor domineeszonen die een wereldlijke studie kozen).

Deze financiële maatregel was voordelig voor zowel de beroepsgroep en de kerk in haar geheel als voor individuele predikanten en hun zonen. Wanneer de synode de oplossing van het predikantentekort geheel en al aan 'de markt' had overgelaten, hadden individuele predikanten daar weliswaar meer van kunnen profiteren (door naar een betere plaats te promoveren of door een ho-

ger traktement te bedingen) maar dat zou wellicht ten koste zijn gegaan van de gemeenten en, daarmee, van de 'onbaatzuchtige' reputatie van de beroepsgroep. Wanneer men daarentegen de instroom van de theologische faculteit had trachten te verbreden door nog meer of hogere rijksbeurzen in te stellen had men mogelijk vooral aspiranten uit lagere sociale klassen aangetrokken. Dat trachtten de synode, de Kroon en de faculteiten nu juist te voorkomen: de predikantenstand moest zich niet verlagen tot het doelbewust werven van aspiranten uit de kleine burgerij, laat staan de volksklasse. In zijn *Handboek* had Boers al benadrukt dat de roeping tot het predikambt vooral niet al te geestelijk opgevat moest worden:

Zij, derhalve wien het aan de noodige geschiktheid en vatbaarheid ontbreekt, — of die in zodanige omstandigheden zijn geplaatst dat de kosten, tot het aanvangen en voortzetten der hiertoe noodige letteroefeningen gevorderd, hunne eigene bezittingen te boven gaan, en die geenen zekeren staat kunnen maken op de bijdragen van anderen, moeten hieruit besluiten dat zij, welk eene begeerte tot de Heilige Bediening zij ook in zich meenen gewaar te worden, tot dezelve door God *niet* geroepen worden.¹⁸

Niet alleen voor het aanzien van de predikantenstand maar ook voor de rust en orde in de kerk zou het nadelig zijn om, zoals vroeger, kandidaten aan te trekken uit de lagere klassen. Waren het immers niet vaak zulke jongens die zich, eenmaal in het ambt, ontpopten als scheurmakers en oproerkraaiers, die het kerkvolk opruiden tegen het kerkbestuur? In zijn repliek op het adres van collega Dirk Molenaar had Bernard Verwey daarom gepleit voor behoedzame rekrutering:

Wilt gij of uwe kinderen, of, door uwe Christelijke milddadigheid, die van anderen tot het leeraarsambt laten opleiden, zijt dan omzigtig. Er moet toch eene zekere beschaafdheid, een goede aanleg, een zedelijke zin bij den jongeling zijn, indien men van hem, met eenige hope, een' waardig Leeraar zal tegemoet zien. Geen stand is uitgesloten, om tot de eere van Christus Dienaar te kunnen worden toegelaten; doch het is verkeerdt, om, zonder behoorlijk onderzoek, uit de mindere kringen de voorwerpen te kiezen [...] Dikwerf was een vroom, Godvruchtig mensch voorheen een geschikte, bekwame winkelier, borstelmaker, of tinnegieter, die naderhand een onkundig Predikant werd, en zich juist te meer onbeschaamd betoonde, naarmate hij ongeleerder was.¹⁹

Door het theologisch academiegeld te verhogen kon dit gevaar worden vermeden: er werden meer aspiranten aangetrokken maar het bleef 'in de familie'. Dit was overigens ook een beproefde vorm van rekrutering. Zoals eerder vermeld kwam sinds de zeventiende eeuw ongeveer een op de drie predikanten uit een domineesgezin. In de woelige decennia rond 1800 had dit voor slechts

een kwart van de nieuw benoemde dominees gegolden.²⁰ Veel predikanten waren toen kennelijk niet in staat om hun zoons in de theologie te laten studeren of vonden dat niet raadzaam. Rond 1830 leek het vertrouwen in een kerkelijke toekomst echter meer dan hersteld. Van de ruim zeshonderd jongens die toen theologie studeerden — een ongekend hoog aantal²¹ — was bijna een derde van weleerwaarde komaf.²² De verhoging van het theologisch academiégeld had zijn doel kennelijk niet gemist: het predikantentekort was grotendeels opgelost door verhoging van de rekrutering uit eigen kring. Alleen wie kwaad wilde denken, kon menen dat domineeszonen niet het schoonste, maar het voordeligste vak hadden gekozen:

Dat Karels papa ook predikant was, en dus, als zoonlief in de theologie studeerde, ieder jaar f 200 kon bekomen, werd gewoonlijk niet als reden opgegeven, dewijl ieder wel wist, dat Ds. Lamming ook zonder die gratificatie zijn' zoon best kon laten studeren, doch onder ons gezegd geloof ik, dat die tweehonderd gulden ook wel eenig gewigt in de schaal gelegd zullen hebben [...]²³

Ook het aandeel van theologen in de totale studentenpopulatie nam fors toe. Van alle Leidse studenten was in 1820 een kwart, in 1825 een derde, en in 1835 ruim een derde theologant. Elders was het aandeel van dominees in opleiding nog groter. In Utrecht maakten ze in 1825 — rond 1830 ook in Groningen — bijna de helft van de totale studentenpopulatie uit.²⁴

Het aantal afgestudeerde theologen stond al gauw opnieuw in wanverhouding tot het aantal predikantsvacatures. Na het tekort van de jaren twintig deed zich in de jaren dertig een overschot voor. Grote aantallen 'kandidaten tot de Heilige Dienst' moesten jarenlang wachten op een beroep naar zelfs de on aantrekkelijkste gemeenten. Hoe treurig hun bestaan eruit zag, beschreef 'Vlerk' (de Leidse theologiesstudent Bernard Gewin) in zijn humoristische roman *Reisontmoetingen van Joachim Polsbroekerwoud*:

Hij was proponent, een dier benijdbaren, wier namen vier- of zesmaal 's jaars in lange lijsten achter de Boekzaal worden aangeplakt, even als die van dienstboden op een verhuurkantoor, en die van wijnen op eene prijscourant; een dier gelukkigigen, welke nooit hunne betrekking kunnen noemen, zonder een medelijdenden glimlach of schouderophalen te ontmoeten; over wie iedereen, als over publiek goed, meent te kunnen en mogen oordeelen en beschikken [...] Is de proponent treurig of ernstig: 'hij zal zich nog doodkniesen', of 'wie wil met zoo'n stijven Klaas te doen hebben?' Is hij vrolijk en opgeruimd: 'hij trekt het zich niet veel aan; 't kan hem niet schelen; hij is ongeschikt voor zijne betrekking.' [...] de meeste proponenten [zouden] wel onder hunne namen willen schrijven: 'Verzoeke van brieven en betuigingen van beklag verschoond te blijven.'²⁵

Eerder had een anonieme auteur een boekje opengedaan over het deerniswekkende lot van 'jeugdige geestelijken die nog in geene ambtsbetrekkingen geplaatst zijn'. In afwachting van een beroep zouden velen vervreemden van hun roeping. In plaats van zich te gedragen naar hun toekomstig ambt van *dienaar des Woords*, vervielen ze in hun vroegere studentikoze levensstijl. Ze lazen geen theologische of stichtelijke lectuur maar romans, novellen of filosofische werken. Om van ander werelds vermaak nog maar te zwijgen:

De jeugdige geestelijke gaat naar het koffijhuis. — Men stelt hem daar eene partij biljard voor. 'Best Vriend! denk dat ik...' — 'Dolligheid, ge zijt immers geen Dominé; ja, dan ware het iets anders, kom, kom...' Slechts weinige pogingen nog ter overreding, een 'ge wilt den Dominé uithangen' en de jeugdige geestelijke staat aan de groene tafel. Morgen verhaalt mij iemand, dat hij met den jeugdigen geestelijke l'hombre of boston speelde, overmorgen ontmoet hij denzelfden in het concert [...] De geestelijke wordt eerst geestelijke, wanneer hij op een boerendorp het ambtskleed omhangt. Wel hem, indien hij het dan tenminste wordt! Voor menig een zal die onzalige tusschentijd ligt de gansche loopbaan bederven.²⁶

Was de kandidaat tot de Heilige Dienst eenmaal onder zijn studievrienden, dan 'spoelt de wijn de proponent weg, zodat de sluimerende student weder ontwaakt'.²⁷ En dat moest dan dominee worden.

In de jaren 1830 moesten kandidaten met elkaar wedijveren om een beroep. Detail van de plaat bij de (Leidse) *Studenten-almanak* voor 1838. Foto: UB Amsterdam.

Wie in de jaren dertig als proponent beroepen wilde worden moest stad en land afreizen om in vacante gemeenten ‘zijn gaven te laten horen’. Het houden van zo’n ‘nominatiepreek’ was sinds 1818 verboden voor dienstdoende predikanten; de synode vond het beneden de waardigheid van een herder en ‘leraar’ om aan een concours deel te nemen. Voor proponenten was dit echter de aangewezen manier om aan een beroep te komen. De kerkenraden profiteerden daarvan: sommige lieten de ene na de andere kandidaat opdraven. Een nieuw gezicht trok namelijk veel kerkgangers en was dus goed voor een vette collecte. Voor proponenten zelf daarentegen was het nominatiepreken soms een rond-uit ontluisterende ervaring:

Zaterdag avond kwam ik aan en werd bij eenen Ouderling ingekwartierd. Mijne sous-pieds schenen den man te hinderen, mijn zwarte cravate rook naar neologie. ‘Preekt uwé uit het hoofd, Dominé?’ — ‘Uit het hart, broeder.’ De broeder zweeg.

Was het schaamte of verontwaardiging, die mij het bloed naar het hoofd deed stijgen, toen ik den kansel beklom? Van mijne vroegste jeugd had ik diepen eerbied voor die plaats: nu beklom ikzelf haar — om aan heilbegeerige zondaren den Verlosser te verkondigen? Neen, om mij door een’ hoop waanwijze landlieden te laten keuren, om stem en gebaar en oogopslag te laten begluren, om eenen verwaanden schoolvos op taal en stijl, eene stijve oude vrijster op de snede van mijnen rok te doen letten.²⁸

In de synode drongen sommigen aan op het beteugelen van ‘de aanmatigheden van Dorps-kerkeraden’, maar dat bleef een vrome wens.²⁹ De kerkenraden werden zelfs niet verplicht om de reis- en verblijfskosten van de proponenten te betalen. Ook de voorgestelde regel dat kerkenraden maximaal twaalf kandidaten zouden mogen ‘horen’ werd niet ingevoerd.³⁰ Door de moordende concurrentie zag menig kandidaat zich genoodzaakt om concessies te doen aan de smaak, de opvattingen en verwachtingen van de vacante gemeente. Tot welke dwaze tonelen dat kon leiden, beschreef E. J. Potgieter — die bevriend was met ‘Vlerk’ en veel andere theologen — in zijn novelle *Als een visch op het drooge*. Potgieter observeerde een exemplaar van ‘de dolende ridderschap onzes tijds’ in de diligence, op weg naar het dorpje waar hij zou preken. Bij het naderen van het gehucht begon de proponent zijn uiterlijk te fatsoeneren: hij zette zijn bril af (‘ach, een proponent, die leest!’), probeerde zijn krullende haar glad te strijken (‘ach, een proponent met kroes haar, en dus ook met kroeze zinnen!’) en moffelde zijn glacé handschoenen weg.

Uit de koets te *wippen* als een flinke borst, dat scheen hij te weten, dat mogt niet; maar moest hij er *uitstappen* als een paauw of *uitkruipen* als eene wezel: ‘Ay, there’s the rub!’ Hij

was er uit; — en de conducteur deed over het gansche spel een karakteristiek licht opgaan, door zijn onbarmhartig: ‘Dat is nommer zeven; zeg nog, dat zij geene keus hebben van hemeldragonders!’³¹

De ervaring leerde volgens Potgieter inderdaad dat niet de meest bekwame proponenten beroepen werden, maar zij die het meest blijk gaven van ‘de aanmatiging en de verwaandheid, welke het dom gemeen voor waardigheid groet’. Wie niet werkloos wilde blijven, wist dus wat hem te doen stond: ‘Hij moest veinzen, hij moest huichelen, hij moest van buiten leeren, zoo hij bevalen zou.’³² Het nominatiepreken dwong theologen aldus tot een weinig stichtelijke vorm van zelfverloochening en zelfvernedering. De schrijver van de schetsenbundel *Na het studenten-leven* (1847) noemde de positie waar een proponent in gedrongen werd een academicus onwaardig:

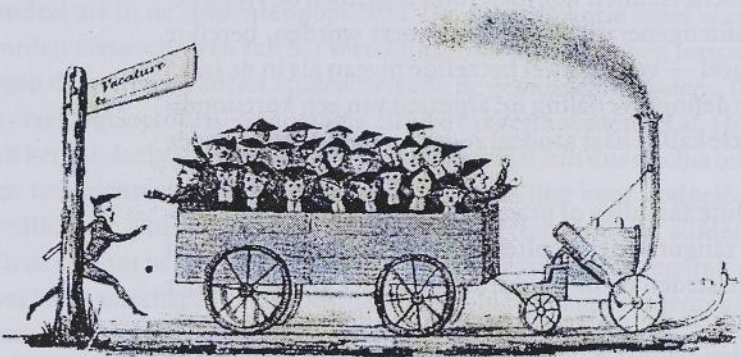
Is het niet een bedroevend schouwspel een jongeling van goeden huize, die een vrij onafhankelijk leven aan de akademie geleid heeft, die daar gevierd en ontzien werd, die zich ten doel gesteld heeft het Evangelie te prediken, het leeraars-ambt te bekleeden, en die daarvoor geld en tijd geofferd heeft, is het, herhaal ik, geen bedroevend schouwspel zulk een te zien bukken, neen, het hooge woord moet er uit... te zien kruipen, laaghartig vleijen en kruipen om een beroep te erlangen [...]

Vernedert dat vleijen en dat kruipen ook niet den stand des predikants, en moet het denkbeeld den jongen man, wiens hart op de regte plaats zit, niet grieven, ja van verontwaardiging doen bloezen [...]³³

De onwaarachtige, onderdanige opstelling waartoe ze gedwongen werden, was volgens de schrijver vooral misplaatst gezien het bedroevend lage beschavingsniveau van plattelandskerkenraden. In plaats van de verstandigste, zouden vaak de rijkste gemeenteleden tot ouderling of diaken worden benoemd:

[...] de tijden zijn gelukkig voorbij toen er nog boeren regtbanken bestonden, maar de tijd is helaas! nog niet voorbij, waarin de domkop zijn stem geeft tot het al of niet beroepen van eenen predikant.³⁴

De felle toon waarop in deze en vele andere beschouwingen, verslagen of verhalen uit de jaren dertig en veertig gesproken wordt over de ‘aanmatiging’ en ‘domheid’ van kerkenraden, de ‘krenkingen’ die sommige proponenten zich moesten laten welgevalen en het ‘verraad aan zichzelf’, ‘aan hun stand’ of ‘aan de wetenschap’ dat anderen pleegden, doen vermoeden dat inmiddels niet alleen het *aantal* theologen sterk was toegenomen maar ook hun standsbewustzijn, hun gevoel van waardigheid en zin voor autonomie. De overvloedige, verontwaardigde of juist meesmuilende aandacht voor de ‘vernederingen’, door

La Concurrence vivifie . .

'Mededinging verlevendigt': in de jaren 1830 reisden kandidaten stad en land af om met een proefpreek naar een beroep te dingen. Detail van de plaat bij de *Utrechtsche Studenten-almanak* voor 1833. Foto: UB Amsterdam.

Godgeleerden ondergaan, duiden paradoxaal genoeg op een verhoging van hun sociale positie — althans op een streven daarnaar. Nu ze van betere komaf waren dan tevoren, nu hun opleiding een zoveel academischer karakter droeg, nu hun maatschappelijk nut door velen werd erkend konden predikanten en proponenten er aanspraak op maken, behandeld te worden als leden van 'een geleerde stand'.

EEN MARGINALE STUDIERICHTING

In geen geval kan de aandacht voor de 'beledigingen' aan het adres van deze stand rechtstreeks worden verklaard uit het overaanbod van theologen. Zodra duidelijk was geworden hoe somber de toekomst er voor veel proponenten uitzag, was het aantal roepingen namelijk alweer sterk gedaald. Na 1830 was het totaal aantal theologanten in tien jaar ruwweg gehalveerd. Het aantal rijksbeurzen was in 1836, mede naar aanleiding van het proponentenoverschot, verminderd van zeventig tot vijftig. In 1843 werden ze zelfs geheel wegbezuinigd en verloren theologen hun vroegere vrijstelling van collegegeld.³⁵ Hun aandeel in de totale studentenpopulatie schrompelde ineen: in Utrecht was in de jaren veertig 'slechts' een op de drie studenten theoloog. Ook in de andere universiteitssteden nam het aantal godgeleerden af: hun aandeel in de Groninger academiebevolking daalde van bijna de helft in 1830 tot een kwart in 1845. Volgens de Leidse almanak van dat jaar was niet langer een op de drie studenten theoloog, zoals in 1830, maar slechts een op de zes. Voorgoed gemar-

ginaliseerd was de theologische faculteit nog niet: rond 1855, toen de vroeg negentiende-eeuwse predikantengeneratie vervangen moest worden, bereikte ze — absoluut en procentueel — weer vrijwel hetzelfde niveau als in de jaren dertig. Pas na 1860 zette de definitieve daling in: afgezien van een kortstondige opleving in het fin de siècle kalfde haar aandeel voortdurend verder af, tot de huidige halve procent.

Duidelijker dan in absolute aantallen of procenten komt deze marginalisering tot uitdrukking in de rangorde der faculteiten. Tot 1870 lag deze vrijwel vast: in de drie universiteitssteden en in Amsterdam was het vrijwel zonder uitzondering ofwel de faculteit der godgeleerdheid of die der rechtsgeleerdheid die de meeste studenten telde. De faculteit der geneeskunde bekleedde gewoonlijk (met zo'n twintig procent van de studenten) de derde plaats, op afstand gevolgd door de twee faculteiten der 'voorbereidende' wetenschappen: 'letteren en wijsbegeerte' en 'wis- en natuurkunde'. Vanaf 1870³⁶ werd dit vaste patroon doorbroken; de positie van de theologische faculteit werd toen aan de ene academie heel anders dan aan de andere. In Groningen belandde ze langzamerhand, in Leiden plotsklaps op de laatste plaats; in Utrecht daarentegen werd de theologische faculteit weer de grootste — en bleef dat zelfs tot enkele jaren na de invoering van de Wet op het Hooger Onderwijs (1876).

Terwijl theologen in die jaren in Leiden maar iets meer dan vijf en in Groningen iets meer dan vijftien procent van de studentenpopulatie uitmaakten, was hun aandeel in Utrecht nog altijd heel hoog: niet minder dan veertig procent. De Utrechtse theologische faculteit, sinds 1844 de grootste in het land, leidde vanaf 1860 meer dan de helft van de aanstaande hervormde predikanten op. Rond 1880 studeerde zelfs ruim twee derde van de theologen onder de Dom. De marginalisering van theologen (in Leiden en Groningen) ging dus gepaard met een proces van concentratie: theologie studeren werd iets Utrechts. Pas in 1882 moest de faculteit der godgeleerdheid in Utrecht haar eerste plaats afstaan — niet aan de juridische, maar aan de medische faculteit. Tot de Eerste Wereldoorlog werd de Utrechtse academie gedomineerd door dokters en dominees in opleiding. Niet eerder dan in 1915 moest de theologische faculteit ook rechtsgeleerdheid voor laten gaan en werd ze, evenals in Leiden en Groningen, de kleinste.

Waar vroeger ofwel de theologische of de juridische faculteit de meeste studenten had geteld was vanaf de jaren tachtig de faculteit der geneeskunde vrijwel altijd de grootste. Voor men dit bestempelt tot een bewijs van 'secularisatie' of 'medicalisering', dient ook de *output* der verschillende faculteiten in ogenschouw te worden genomen. Deze geeft een heel andere ontwikkeling te zien. De faculteit der geneeskunde telde weliswaar jarenlang (van 1885 tot 1920) de helft van alle studenten, maar haar aandeel in het totaal aantal afgestudeerden bedroeg slechts een vijfde. De theologische en de juridische faculteiten

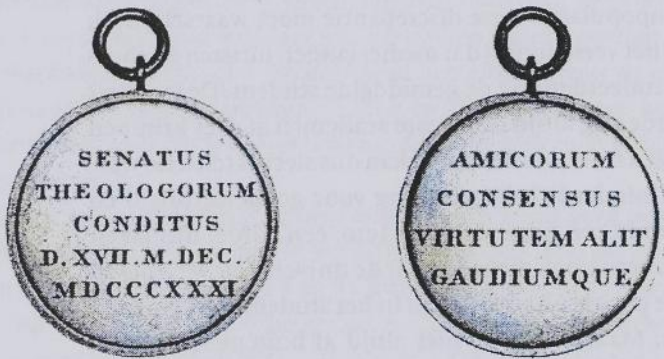
teit daarentegen hadden in het aantal 'eindexamens' een twee keer zo groot aandeel als in de studentenpopulatie. Deze discrepantie moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan het verschijnsel dat medici langer, juristen en theologen daarentegen korter studeerden dan de gemiddelde student. De faculteit der rechtsgeleerdheid leverde nog altijd de meeste academici af. Het krimpen van het aandeel van theologen in het studentental kan dus slechts ten dele worden toegeschreven aan verminderde belangstelling voor godgeleerdheid en predikambt. Theologen bleven een groot deel (tot 1910: een vijfde) uitmaken van de stroom hele en halve academici die ieder jaar de universiteit verruilden voor 'de maatschappij'.³⁷ De positie van theologen in het studentenleven werd evenwel steeds marginaler. Maar waren ze niet altijd al buitenbeentjes geweest?

Volgens de Nijmeegse neerlandicus Gerard Brom was dat zeker het geval. In zijn bekende, invloedrijke studie *De omkeer in 't studentenleven* (1923) stelde hij dat ten tijde van 'Klikspaan' (de Leidse student-auteur Johannes Kneppehout, 1814-1885) niet alleen 'ploerten' (burgers) maar ook theologiestudenten met diepe minachting werden bejegend:

Wat moest het ras 't ontgelden 'monsjorum talium, qui Domini esse volunt, sauso nam simili omnes sunt overgoten'. In Utrecht, waar de theologen de kleine helft van de studenten vormden, hadden ze een eigen corps, dat zich eerst na de Tiendaagse Veldtocht [...] met het grote mocht verbroederen. Met een duidelijke zinspeling werd de naam theologo afgekort tot 'loog' en 't hele soort harteloos afgemaakt'.³⁸

Klikspaan had zich volgens Brom medeplichtig gemaakt aan deze minachtende behandeling van theologiestudenten; in zijn *Studenten-Typen* en *Studentenleven* zou hij hen 'uitsluitend voor hatelikheden' hebben gebruikt. Dat hij geen aparte schets wijdde aan het 'type' van de theologant maar wel anderen opriep om zo'n bijdrage te schrijven, bewees volgens Brom dat hij er zelf 'zijn vingers niet vuil [aan] maken wou'.

Deze argumenten houden geen van alle steek. Met 'monsjorum talium qui Domini esse volunt' worden geen aspirant-predikanten bedoeld maar 'van die meneren die Heren willen wezen'. Dat blijkt overduidelijk uit de context: het gedicht waar dit citaat aan is ontleend drijft niet de spot met theologen maar met de modegrillen van de H.H. Studenten in het algemeen.³⁹ In de tweede plaats hadden Utrechtse theologiestudenten weliswaar een eigen 'corps', maar in tegenstelling tot wat Brom beweert, werd dat — zoals ik later zal beschrijven — na de Tiendaagse Veldtocht juist *opgericht*. In de derde plaats is het verre van opmerkelijk dat Klikspaan 'de theologant' niet portretteerde. Die twijfelachtige eer viel evenmin te beurt aan de medicus, de classicus en de filosoof. Alleen aan 'de jurist-literator' wijdde Klikspaan een schets en dat zelfportret viel

De integratie van theologanten in het studentenleven begon met het vormen van eigen verbanden. Zilveren penning van de Utrechtse theologensenaat. Gereproduceerd uit Hofstee, *Geschiedenis* (Universiteitsmuseum Utrecht).

bepaald niet vleidend uit. Dat Klikspaan zijn medewerkers opriep om ‘de theologant’ te portretteren was waarschijnlijk omdat hij hen daar beter toe in staat achtte dan zichzelf. Veel van zijn co-auteurs, dat verzwijgt Brom, hadden namelijk zelf theologie gestudeerd. Grote delen van Klikspaan’s tweede bundel, *Studentenleven*, werden geschreven door bevriende godgeleerden.⁴⁰ De enkele keren dat theologanten er niet zo goed vanaf komen, kunnen dus niet worden opgevat als blijk van theologenhaat. Als er één type was waar Klikspaan een hekel aan had dan was het ‘de diplomaat’, de rijke, verwende rechtenstudent. In de vierde plaats was ‘loog’ weliswaar geen vleierende maar wel een voor de hand liggende aanduiding. Tot ver in de negentiende eeuw waren *theo’s*, zoals ze tegenwoordig soms heten, de enige studenten die van achteren zo heetten; hun studierichting was de enige *-logie*. Overigens werden ze meestal niet ‘theologen’ genoemd maar ‘theologanten’ (vergelijk het Engelse *theologian* en het Franse *théologien*). De uitgang ‘-loog’ was in principe voorbehouden aan de weinigen die gepromoveerd waren tot doctor in de godgeleerdheid.

De plaats van theologanten in de negentiende-eeuwse studentensamenleving was lang niet zo ondergeschikt als Brom suggereert.⁴¹ Apart was die positie echter wel: de theologant was een herkenbaar ‘studenten-type’. In het vervolg van dit hoofdstuk zal ik onderzoeken wat er dan wel zo ‘typisch’, zo ‘apart’ aan hen was; in welke opzichten theologiestudenten zich onderscheidden van hun broeders in andere faculteiten — en welke veranderingen zich hierin voltrokken. Zo’n onderzoek is niet slechts van universiteitshistorisch belang: de plaats van theologanten in de studentensamenleving vormt een goede indicatie van de sociale positie van predikanten. In hun studententijd doen jongeren

immers niet alleen allerlei wetenschappelijke kennis op; ze leren tevens wat ze waard zijn.

VREEMDE KOSTGANGERS

In de studentenwereld van het Ancien Régime hadden theologanten een nogal afgezonderd bestaan geleid. Een tastbaar bewijs voor dat isolement vormden de *collegia* die de drie oudste Nederlandse universiteiten voor aanstaande predikanten hadden ingericht. Aan alle twaalfde- en dertiende-eeuwse universiteiten in Europa waren zulke colleges te vinden geweest; ze waren bedoeld om de kosten van het levensonderhoud laag te houden en om het roerige studentenvolkje wat te beteugelen. De Leidse, Franeker en Groninger colleges voegden daar een derde doelstelling aan toe: het rekruteren en socialiseren van aanstaande predikanten.⁴² Een belangrijke reden voor het stichten van de eerste Nederlandse universiteiten was immers dat de 'gereformeerde' kerk moest worden voorzien van academisch geschoolde herders en leraars. Gedurende de eerste jaren van haar bestaan was de Leidse universiteit (1575) daar echter niet in geslaagd. De hogere standen bleken zich niet geroepen te voelen en de lagere ontbrak het aan de benodigde middelen.

Toen ook de Staten van Friesland een universiteit stichtten, in Franeker (1585), stelden ze meteen beurzen in voor minder draagkrachtige jongens die predikant wilden worden. De Staten van Holland volgden dat voorbeeld maar gingen nog een stap verder: hun 'voedsterlingen' te Leiden werden in één *hospitium* gehuisvest, 'om soo wel in Godtzalige manieren als in de theologie geconstitueert ende geëxerceert te worden'.⁴³ Het plan om zo'n internaat op te richten voor aanstaande predikanten (en schoolmeesters) was ouder dan de academie zelf: in de Leidse stichtingsakte en de ontwerp-statuten werd het al expliciet genoemd.⁴⁴ Ook de kerk drong hierop aan. In 1581 had de gewestelijke synode van Holland gepleit voor het stichten van colleges 'in die maniere als die fraterhysen plegen te syn (uitgenomen de affgoderye ende superstitie)'.⁴⁵ Deze colleges zouden een stimulans kunnen geven aan de Leidse academie en een passende besteding vormen van de 'geestelijke goederen'.

Na een lange, moeizame aanloop werd in 1591 het Leidse Statencollege geopend. Het dertigtal studenten dat daar op kosten van het gewest Holland werd onderhouden, was onderworpen aan een strikt regime. Contact met studenten buiten het college werd ontmoedigd: zonder toestemming van de regent mochten de bursalen zelfs overdag het pand niet verlaten. Ze werden niet geacht zich studentikoos te gedragen; de reglementen verboden hun expliciet 'zich op te pronken, als paeuwen door de stad te gaen, gekleed als studenten, ja degens te dragen. Zij moesten gedencken dat sy op 's lands kosten onderhou-

den werden.⁴⁶ De aantrekkingskracht van 'de Staten-bak' was er niet minder om: deze huisvestte soms niet minder dan tachtig studenten.⁴⁷ Een aanzienlijk deel van de theologiestudenten werd dus 'beschermd opgevoed', in afzondering van hun academiebroeders.

De Bataafse Revolutie maakte hier een eind aan: na de theologische faculteiten werd ook het Statencollege, als symbool van de bevoorrechting der 'gereformeerde' kerk, ontbonden en vervolgens opgeheven. De fondsen waaruit men het College had gefinancierd werden omgezet in dertig beurzen voor studenten van alle gezindten en studierichtingen. In tegenstelling tot de opheffing van de theologische faculteit was die van het Statencollege definitief: het keerde in 1815 niet terug. Instellingen als deze waren niet alleen onverenigbaar met de grondwettelijke gelijkberechtiging van alle kerkgenootschappen, maar ook met het streven naar een volop academische predikantsopleiding. De theologische studie zou voortaan in nauwer verband met andere universitaire disciplines moeten staan.

'LETTEREN VAN BESCHAAFDHEID'

Uit de studieprogramma's die in 1815 bij Organiek Besluit werden vastgesteld, bleek dit streven zonneklaar: gedurende de eerste, 'propedeutische' fase van hun studie zouden theologanten voor een groot deel hetzelfde onderwijs volgen als andere studenten. Maar liefst acht van de tien 'propedeutische' vakken hadden ze gemeen met de eerstejaars van andere studierichtingen — het meest met juristen maar ook met medici en natuurvorsers. Dit curriculum kwam voort uit een *Bildungs*-ideaal. Het hoger onderwijs was gericht op het vormen van 'eenen geleerden stand in de maatschappij',⁴⁸ die zich zowel door algemene ontwikkeling als door vakkennis onderscheidde. Allen die tot deze stand wilden behoren, zouden daarom hetzelfde propedeutisch onderwijs in de 'letteren van beschaafdheid' moeten doorlopen.

Hoe nauw het theologisch studieprogramma verweven was met andere curricula kan men aflezen aan de 'Kaart van het Stichtse Academie-Land', een bijlage bij de *Utrechtsche Studentenalmanak* van 1834. Deze kaart geeft een beeld van de vele verlokkingen en beproevingen op de weg van het Vader-Land naar het Land der Vooruitzigten en de Gouden Bergen. Wie Patropolis had verlaten en over de Pons Rectoris overgestoken was naar Groen-Land, bereikte via Terra Eleusinia (het land der inwijdingsmysteriën) de Ingang tot het Studieland. Daar aangekomen diende de student de Moerassen der Crediteuren, de Domeinen van Bacchus en Venus, de Regio Aletoria (het land der kansspelen) en de overige Velden der Verzoeking te vermijden en zich te richten op het bedwingen van de eerste hindernis: de Bergketen der Mathesis. Aan gene zijde van dat gebergte (met Mons

Enig onderscheid tussen *alfa's* en *bèta's* werd overigens wel gemaakt: zo stonden 'Hollandse Stijl en Welsprekendheid' en 'Algemeene Geschiedenis' alleen op het programma voor juristen en theologen; scheikunde en 'natuurlijke historie' daarentegen alleen voor medici en andere natuurwetenschappers. Natuur- en sterrenkunde waren echter ook verplicht voor wie uit was op een doctoraat in de godgeleerdheid of in de wijsbegeerte en letteren. De enige studierichting waar geen enkel exact vak in voorkwam, was rechten.⁴⁹

Onderwijs in exacte vakken was niet alleen goed voor de algemene ontwikkeling van predikanten; het diende ook ter inleiding in de theologie. Rond 1800 gold 'de natuur', de empirisch te onderzoeken werkelijkheid, als een minstens zo belangrijke bron van godskennis als de 'bijzondere openbaring' in de Heilige Schrift. Het doopsgezind seminarie beschikte daarom over een uitgebreide verzameling natuurkundige instrumenten, waar studenten theologie en hun hoogleraren tot ver in de negentiende eeuw mee experimenteerden. Volgens een van de docenten aan dit seminarie (Gerrit Hesselink, hoogleraar van 1790 tot en met 1827), was natuurkundige scholing voor predikanten belangrijker dan letterkundige vorming.⁵⁰

Ook in de wiskunde moesten theologen zich bekwamen: samen met Grieks, Latijn en 'redeneerkunde' (logica) behoorde het tot de vakken waar geen student omheen kon.⁵¹ Aanvankelijk hoefden theologanten en juristen in spe geen examen in de 'mathesis' af te leggen; collegebezoek volstond.⁵² In 1826 bepaalde de Kroon echter dat ook de 'alfa's' zich door een hoogleraar in de faculteit der wis- en natuurkunde zouden moeten laten examineren 'over de gronden der reken- en stelkunst, alsmede over die der meetkunde, met insluiting der platte driehoeksmeting'.⁵³ Pas na die toets zouden ze toegelaten worden tot het 'propedeutisch' examen. In de Utrechtse almanak van 1836 stond een gedicht over het mathesis-examen van Jeroen, een theologiestudent die zijn eerste jaar had doorgebracht met drinken en fuiven:

De derde professor die het zou wagen
Hem nu ook eens naar zijn geleerdheid te vragen
Streek eerst op zijn bef, en sprak aldus:
Quomodo invenitur circulus?

Daar kan ik, hernam hij, eerst hoogte van krijgen
Wanneer mij de wijn naar 't hoofd wil stijgen;
Dan ben ik gelijk aan een groote spil
Waar heel de wereld om draaien wil.

De uitslag van het examen laat zich raden: 'Jeroenius non admittitur'.⁵⁴ Al bij hun eerste inschrijving zouden studenten met een getuigschrift moeten aan-

tonen dat ze enig onderwijs in de 'wiskunst' hadden genoten. Met die eis werd nogal eens lichtvoetig omgesprongen; dat suggereert althans een verhaal in de Utrechtse studenten Almanak van 1844. Kort tevoren had de synode de koning verzocht om theologen te ontslaan van het wiskunde-examen.⁵⁵ Dit verzoek vond geen gehoor, hoevelen het nut van dit vak voor aanstaande predikanten ook in twijfel trokken.⁵⁶ Nog in 1876 dichtte de Utrechtse alumnus H. M. C. van Oosterzee: 'De dienaar van Gods Kerk moet algebraïsch weten / hoe volgens $a + b$ zijn preken af te meeten'. De Wet op het Hooger Onderwijs die in dat jaar werd ingevoerd, verplaatste evenwel het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs van de academie naar het gymnasium. Het *klein-mathesis*, 'dat aan honderden theologen bewees hoe humaan van inborst hoogleraren in de wiskunde zijn,'⁵⁷ verdween daarmee voorgoed uit het godgeleerd curriculum. Dat was ook het lot van de meeste andere vakken waaruit de eerste fase van de theologische studie had bestaan: alleen Hebreeuws, 'Hebreeuwse oudheden', Nederlands en logica bleven over. Het gevolg daarvan was dat theologanten na 1876 veel minder te maken hadden met andere studenten: evenals voor 1815 vertoonde hun curriculum vrijwel geen overeenkomst meer met rechten en letteren, laat staan met genees-, wis- of natuurkunde.

'S KONINGS WAPENROK

De opheffing van het Statencollege en de invoering van het nieuwe curriculum duiden erop dat de buitenstaanderspositie van theologanten in de studenten-samenleving werd doorbroken. In één opzicht werd echter juist een nieuwe uitzondering van kracht: theologiestudenten werden vrijgesteld van de plicht om in de Nationale Militie te dienen.

Op zichzelf was het van de 'weerplicht' uitzonderen van religieuze specialisten zo oud als de weg naar Rome. Wie de goden offers bracht, zo heette het, mocht zijn handen niet met mensenbloed bezoedelen. Sinds de tijd van Constantijn de Grote, toen het christendom staatsgodsdienst werd, was de clerus van deze herendienst ontslagen. Het rooms-katholieke kerkrecht verbood geestelijken zelfs de wapenrok te dragen; een militair verleden gold als belemmering voor het ontvangen van de priesterwijding.

In de loop van de negentiende eeuw kwamen deze canonieke bepalingen in conflict met de aanspraken van de moderne natiestaat. In het ene na het andere Europese land was ten tijde van Napoleon namelijk de algemene dienstplicht ingevoerd.⁵⁸ Van vrijstelling voor geestelijken wilde men in sommige landen aanvankelijk niet weten. Er was geen reden, vond men in Pruisen, om een hele stand van deze burgerplicht te ontslaan. Pas in 1835 werden katholieke theologiestudenten vrijgesteld; twintig jaar later werd deze regel ook van

toepassing verklaard op protestantse theologanten. Die waren daar niet onverdeeld gelukkig mee. Het strookte niet met hun idealen van burgerschap, mannelijke eer, patriottisme en 'priesterschap aller gelovigen'. Bovendien vond men dat predikanten moesten kunnen bewijzen dat ze, in tegenstelling tot katholieke 'zwartrokken', hun mannetje stonden.⁵⁹ Ook in Frankrijk, Italië en andere Europese⁶⁰ landen werd de militaire dienst van 'geestelijken' inzet van de strijd tussen staat en (katholieke) kerk.

In Nederland daarentegen werden de 'bedienaren der godsdienst' zonder slag of stoot vrijgesteld van deze burgerplicht: bij de invoering van de algemene dienstplicht, in 1814, werd meteen een uitzondering gemaakt voor predikanten, priesters en zij die daar voor doorleerden.⁶¹ Hoewel deze regeling waarschijnlijk bedoeld was voor katholieke geestelijken en seminaristen, maakten hervormde theologen er dankbaar gebruik van. De hervormde synode vond het vrijstellen van theologen vooral van belang voor hun studievoortgang; aan mogelijke morele overwegingen maakte ze geen woord vuil.⁶² Ook principiële bezwaren tegen het vrijstellen van theologanten — als uitdrukking van een roomse, dubbele moraal voor 'geestelijken' en 'leken' — werden pas vanaf de eeuwwisseling geopperd.⁶³ De reden daarvan is dat eerst in 1898 de persoonlijke dienstplicht zou worden ingevoerd. Tot die tijd konden jongens van gegoeden huize hun militaire dienstplicht afkopen door een remplaçant in te huren. Voor veel theologiestudenten was dat echter niet zo eenvoudig. Hoewel het predikambt in de negentiende eeuw meer patriciërs trok dan ooit tevoren, was het gros van de theologanten van tamelijk bescheiden komaf.

Volgens Otterspeer kwamen in de periode 1815-1845 ongeveer twee van de vijf Leidse studenten uit een 'hoog' milieu. In de juridische faculteit gold dat zelfs voor de helft à twee derde; in die der godgeleerdheid daarentegen voor niet meer dan een op de tien studenten. Het gros van de aspiranten tot het predikambt was afkomstig uit de kleine middenstand. In de volgende drie decennia (1845-1875) werd dit verschil nog groter. Terwijl nu vier van de tien Leidse juristen uit middengroepen gerekruteerd werden, gold dat voor niet minder dan acht op de tien theologen.⁶⁴ In de studentenwereld bleef zo'n verschil in sociale herkomst zeker niet onopgemerkt:

'Ik bedoel' — vervolgde Van Raadt — 'dat er eene massa jongelui in de theologie studeeren, die liever zakjes hadden moeten blijven plakken of rekeningen schrijven. De zoon van je schoenlapper heeft plan in de theologie te studeeren. Heerlijk! Maar weet zulk een individu wat hij wil? Hij weet, onder andere, dat het verbazend voornaam staat, "Domine" te willen worden [...] Mijnheer komt aan op de academie; heeft wat instinct, en ruikt spoedig uit wat hoek de modewind waait. Ernstige jongelui worden zijne vrienden, hij gaat een stemmigen gang, en kijkt uit zijne oogen als een brok beschimmelde kabeljauw!'⁶⁵

Dit klassenverschil werpt een ander licht op de vrijstelling van militaire dienstplicht voor theologanten: daarmee werd minder tegemoet gekomen aan morele dan aan materiële bezwaren. De uitzondering voor aanstaande predikanten werd eerder gemaakt wegens hun maatschappelijke herkomst dan met het oog op hun kerkelijke toekomst.⁶⁶

Dat vroeg negentiende-eeuwse theologiestudenten niet te vroom waren om 's konings wapenrok te dragen was al gebleken in 1815, toen Napoleon op het vasteland was teruggekeerd. Onder de tientallen Nederlandse studenten die vrijwillig ten strijde waren getrokken om zijn opmars te stuiten was ook een flink aantal theologanten. In Utrecht vormden ze zelfs meer dan de helft van de officieren en flankeurs.⁶⁷ Een van hen was de latere hoogleraar Barthold Reinier baron de Geer van Jutphaas (1791-1840), die zich ondanks de bezwaren van zijn ouders bij de vrijwilligers had gevoegd:

De algemeene geestdrift tegen Buonaparte (den losgebroken beer) moest zig ook wel aan het toen niet talrijke studentendom mededelen, temeer om hetgeen onze Akademien door hem hadden geleden. Dus werd reeds de winter aan plannen van wapening toegewijd; en terwyl overal vrywilligers zich opdeden, om de Fransche magt, die zich weer vormde, te gaan keren, waren ook de studenten, de Leydsche iets vroeger, de Utrechtsche iets later, met het voorjaar in de wapens. Wy waren tusschen de 40 en 50, met een kapitein van de Kolonialen aan het hoofd, en eigen gekozen lieutenants en onderofficieren.⁶⁸

De Geer werd door de 'vry talrijke Theologanten' tot luitenant gekozen en zelfs uitverkoren om de koning om orders te vragen. Tegen de tijd dat ze marsbevel kregen, was het pleit echter al beslecht.

Toen vijftien jaar later 'het muiltziek rot der Belgen' zich roerde en de studentenstand massaal deelnam aan de Tiendaagse Veldtocht (van 2 tot 12 augustus 1831) waren de godgeleerden opnieuw sterk vertegenwoordigd. In Leiden leverde hun faculteit zelfs het grootste contingent vrijwillige jagers en flankeurs. Voor een van hen dichtte Da Costa een even vroom als krijgslustig lied:

Dierb're broeder! eedle jeugd!
trekt met Christen-heldendeugd
't heir der tijgren tegemoet,
dorstig naar oud-Hollandsch bloed.⁶⁹

Ook in Utrecht weerden de godgeleerden zich: ze vormden meer dan de helft van de studentencompagnie. Kort na het uitbreken van de opstand, schreef de vierdejaars theologant Pieter Jacob Costerus aan zijn broer:

Ik weet niet, welk eene soort van woede mij bezielt op het denkbeeld, dat wij Hollan-

ders, als goedbloeden voor oproerige Brabanders zouden moeten onderdoen, zonder dat wij onze krachten hadden gemeten. Zoodra ik bemerk, dat er wederstand moet geboden worden, zal ik mij op mijne ruime kamer in den wapenhandel trachten te oefenen, en dan, met Gods hulp, zal ik den Satan den kop pogen te vermorselen.⁷⁰

Een maand later voegde Costerus de daad bij het woord, en meldde zich bij de Vrijwillige Jagers. Zolang de studentencompagnie niet was gemobiliseerd, exerceerde hij op zijn kamer. Op 7 oktober schreef hij trots dat hij gevorderd was tot 'de lading van 12 tempo's'. In november 1830 trokken de Utrechtse studenten ten strijde, elk gewapend met een gedrukt exemplaar van de 'heerlijke leerrede' die prof. Heringa de zondag tevoren had gehouden (over Nehemia 4:9). Niet slechts de aanstaande 'leraars' der Nederlandse Hervormde Kerk be-toonden zich zo vaderlandslievend: het Remonstrants Seminarie in Amsterdam was met twee studenten verhoudingsgewijs sterk vertegenwoordigd. Zelfs de traditioneel geweldloze en staatsmijdende doopsgezinden lieten zich niet onbetuigd: negen studenten gaven te kennen dat ze de wapens op wilden nemen.⁷¹ De eerste studentencompagnie in Nederland was in Groningen gevormd, waar de theologant A. Rutgers van der Loeff rector was van het studenten-corps. Ook een van de hoogleraren in de theologie voegde zich bij de Groninger en Franeker flankeurs,⁷² nadat hij een vlammende preek gehouden had over Psalm 60:114a ('In God zullen wij kloeke daden doen'). De abactis van het Groninger studenten-corps werd sergeant van een sectie die op een na geheel uit theologanten bestond. Geen wonder dus, zegt Huizinga, dat de Prins van Oranje een van de vrijwilligers aansprak met: 'U wordt zeker dominee?' — 'Om de bliksem niet, Hoogheid!' was het antwoord.

De strijd lust van de studenten in de godgeleerdheid is opmerkelijk maar goed te begrijpen. In de eerste plaats was onder (hervormde) predikanten de liefde voor de Oranje-dynastie altijd al groot geweest. Nu koning Willem hun bezoldiging en hun opleiding veilig had gesteld genoot hij nog meer krediet dan tevoren. Dankzij deze rijkstraktementen en rijksuniversiteiten was bovendien de binding van predikanten aan plaatselijke zaken losser geworden, zodat ze zich sterker konden identificeren met het nationaal belang.⁷³ Ook de nieuwe, landelijke structuur van de hervormde kerk bevorderde dat. Niet voor niets noemde het Algemeen Reglement (artikel 9) 'de vermeerdering van godsdienstige kennis' en 'de bevordering van christelijke zeden' in één adem met 'de bewaring van orde en eendragt, en de aankweking van liefde voor Koning en Vaderland'. In de derde plaats waren gewapende godgeleerden geen volstrekt nieuw verschijnsel: in de Patriottentijd hadden verschillende predikanten zich aangesloten bij een 'vrijkorps' of 'exercitiegenootschap'.⁷⁴ Sommigen waren 's zondags direct van de kansel op het exercitieveld gestapt. Aan zo'n patriottische prediker had de Utrechtse theologiestudent Jacobus Bellamy een van zijn *Vaderlandse Gezangen* gewijd:

Zou hij een Christen zijn, die 't Vaderland niet mint?
Die 's Vaderlands belang zich niet op 't harte bindt?
Die onverschillig blijft, hoe ook de kans moog keeren,
Of Neêrland vrij wil zijn — of zich laat overheeren?
Die, daar een staatsorkaan, door onze streeken, loeit,
Zoo hij met rust kan zijn, zich nergens mee bemoeit?
Die immer werkloos blijft, hoe ook de nood moog prangen,
En steeds zijn' pligt bepaalt bij beden en gezangen?⁷⁵

Ook Wolff en Deken schreven over militante predikanten en studenten. Het is tenminste aannemelijk dat ze zulke 'kanselhuzaren' op het oog hadden toen ze hun romanheld Willem Leevend, de theologant van patricische komaf, en hem lieten duelleren met een medestudent (die zijn meisje had beledigd). Een bezorgde vriendin van Willems moeder schreef daarover:

Wat [weer en wind] doet hy toch met een degen, Keetje? Wy leeven niet meer in de Paapsche vervolging, dat men het Woord moet preeken met een degen in den eene, en een Bybel in den andere hand. En my dunkt, jandori, dat een Bybel en een degen zo slegt by elkaar tuigt, als een Nagtmaalsboekje in de poot van een dronken Matroos.⁷⁶

De strijd lust van theologen werd in de vierde plaats aangewakkerd door de religieuze interpretaties die aan de opstand werd gegeven.⁷⁷ Deze lagen nogal voor de hand want godsdienst was een in het oog springend verschil tussen Noord en Zuid. De strijd tegen de overwegend 'roomse' Belgen werd dikwijls voorgesteld als een soort godsdienstoorlog, een heropvoering van de strijd tegen Alva en Inquisitie. Zo dichtte een negenjarig meisje:

Der vaad'ren moed als Helden eeren,
En bijgeloof en dweepzucht weeren. — Dat kunnen wij.
Doch orde, eer en wetten schenden,
Zich wapenen tot rooversbenden. — Dat kunnen zij.
God als onz'aller vader eeren,
D'onschendbaarheid der wetten zweeren. — Dat kunnen wij.
Hun Heil aan heiligen verpanden,
En 't Heiligst daag'lijks aan te randen. — Dat kunnen zij.
[...]
Verrad'ren door 't kanon verplett'ren,
Doch niemand om 't geloof verkett'ren. — Dat kunnen wij.
Gewapend met verrader's streken
De heiligste eeden snood verbreken. — Dat kunnen zij.⁷⁸

Aanleiding voor religieuze duiding was er temeer daar godsdienst een belangrijke rol had gespeeld in het uitbreken van de opstand. Koning Willem had de zuidelijke, rooms-katholieke clerus tegen zich in het harnas gejaagd door zijn poging om voor priesters, evenals voor predikanten, een universitaire opleiding verplicht te stellen. Vanaf 1825 zouden de 'kwekelingen voor de rooms-katholieke godsdienst' zich moeten aanmelden bij een door het Rijk bestierde, academische instelling, het Collegium Philosophicum te Leuven.⁷⁹ Om er zeker van te zijn dat de aanstaande priester daadwerkelijk gebruik zouden maken van dit staatsonderwijs werden alle klein-seminaries opgeheven.⁸⁰ Dit wekte de woede van de Zuid-Nederlandse katholieke geestelijkheid die haar positie in het lager, middelbaar en hoger onderwijs bedreigd zag.

Voor theologiestudenten had de strijd tegen de Zuiderlingen dus een extra symbolische lading: hier stonden niet alleen protestants en katholiek tegenover elkaar, maar ook academie en seminarie. Van het verschil tussen deze en gene opleidingsvorm waren vroeg negentiende-eeuwse, protestantse theologen zich terdege bewust. Het feit dat ze, in tegenstelling tot de 'kwekelingen voor de rooms-katholieke godsdienst', volop academisch geschoold werden, bekleedde een prominente plaats in hun zelfbewustzijn. Deze universitaire scholing was niet alleen te verkiezen vanwege haar intellectuele niveau maar ook omdat ze zoveel meer gelegenheid bood tot omgang met studenten van andere faculteiten en andere geloofsovertuigingen. Protestantse theologiestudenten waren zich zeer bewust van het feit dat zij, in tegenstelling tot katholieke seminaristen, deel uitmaakten van het corps studenten.

THEOLOGIESTUDENTEN EN HET CORPS

Tot ver in de negentiende eeuw werd onder 'het studentencorps' niet een specifieke vereniging verstaan, maar de studentenstand in zijn geheel. De Bataafse en Franse tijden waren niet onopgemerkt aan deze stand voorbijgegaan: de academische rechtbanken, vrijdommen van belasting en andere privileges waarover studenten hadden beschikt waren voorgoed afgeschaft. Hun groepsgevoel echter, de *esprit de corps*, was er niet minder op geworden. Studenten bleven zichzelf beschouwen als burgers van een eigen 'staat' of 'republiek'. In het jonge Koninkrijk der Nederlanden begonnen ze zich sterk te maken voor het herwinnen van hun vroegere maatschappelijke positie. Hun deelname aan de Tiendaagse Veldtocht was daar een duidelijk voorbeeld van. Terwijl elders in Europa studenten de barricades beklommen, schaarden de Nederlandse 'academieburgers' zich rond de troon. Dat leverde hun veel prestige op: na 1830 was 'het student' weer iemand die er wezen mocht. De Tiendaagse Veldtocht markeerde dus zowel een verschuiving van de plaats van theologanten binnen

de studentensamenleving als een verandering van de sociale positie van de studentenstand in het algemeen.⁸¹

Wie in deze stand opgenomen wilde worden moest zich vanouds onderwerpen aan de gebruikelijke ontgroening, een vernederende, vaak nogal hardhandige *rite de passage*. Aanvankelijk werd de initiatie geleid door de *nationes*, de gezelschappen van studenten uit een bepaald land of gewest. Deze vormden namelijk het primaire sociale verband voor studenten; de 'universiteit' kwam op de tweede plaats. In de loop van de achttiende eeuw waren deze 'naties' naar de achtergrond verdwenen. Studenten identificeerden zich voortaan minder met hun gewest van herkomst. De leiding van de ontgroening werd overgenomen door quasi-formele studentengezelschappen, die zich 'senaten' noemden (omdat de ouderejaars, alsof ze hoogleraren waren, de groenen 'examineerden' en 'promoveerden', met 'bul'-uitreiking en al). In de meeste academiesteden waren er verschillende ontgroensenaten, die met elkaar concurreerden om de beschikking over zoveel mogelijk groenen. Hoe meer studenten een 'senaat' te ontgroenen had, des te meer had hij namelijk te verteren: ieder groen was verplicht de senatoren een partij aan te bieden. Ontgroening was dus een kostbare aangelegenheid en dat lijkt een van de redenen waarom zo weinig theologanten zich eraan onderwierpen. Van hen, als aanstaande predikanten, werd dit wel geaccepteerd maar zonder gevolgen bleef het niet: het bevestigde hun buitenstaanderspositie in de studentensamenleving.

In de eerste helft van de negentiende eeuw veranderde deze samenleving echter ingrijpend van structuur. De elitaire ontgroensenaten, die veelal door coöptatie waren samengesteld, werden van hun plaats verdrongen door een nieuw soort 'senaat': een min of meer democratisch samengesteld college dat optrad als vertegenwoordiger van 'het studentencorps' — de naar Duits voorbeeld gemodelleerde vergadering of vereniging van alle studenten.

Groningen

De eerste senaat van dit type werd opgericht in 1815 te Groningen: *Vindicat atque Polit*. Zoals de naam ('Handhaaft' of 'Beschermt en beschaaft') en het bijbehorende zinnebeeld van zwaard en vijl al deden vermoeden, zou de Groningse senaat zich niet bepalen tot de ontgroening. De senatoren wilden ook de maatschappelijke belangen van studenten behartigen en de zo beschavende onderlinge omgang bevorderen. Met het oog op dat laatste opende de senaat al in 1815 een eigen sociëteit, *Mutua Fides*. Rond 'kroeg' en 'senaat' groeide een studentencorps in de hedendaagse zin des woords: een gezelligheidsvereniging. In tegenstelling tot tegenwoordig was toen echter vrijwel iedere student aangesloten. Van 1829 (het eerste jaar waar cijfers van beschikbaar zijn) tot en met 1865 telde *Vindicat* zo'n 90 % van alle Groningse studenten onder zijn leden.

Ook theologanten waren meestal lid, zij het aanvankelijk minder vaak dan andere studenten. In 1829, zo tel ik in de studentenalmanak van dat jaar, waren 63 % van de Groninger godgeleerden aangesloten bij Vindicat, tegen 93 % van alle andere studenten. Ook in 1830, 1835, 1840 en 1845 was de theologische faculteit beduidend slechter in Vindicat vertegenwoordigd dan haar zusters. Deze ondervertegenwoordiging kwam ten dele doordat theologen zich afzijdig bleven houden: van alle studenten die niet bij enige vereniging waren aangesloten, studeerden drie op de vier theologie. Het verschil zat 'm echter ook in de Ostfriesische Landmannschaft 'De Upstalsboom', die zich op 13 februari 1823 'zonder vijandige bedoelingen' had losgemaakt van Vindicat. De leden van deze 'natie' (31 in 1829) hadden niet alleen hun geografische herkomst gemeen, maar ook hun studie: de Oost-Friezen, de enig overgebleven groep buitenlandse studenten in Groningen, leerden allen voor dominee. Als de leden van De Upstalsboom buiten beschouwing worden gelaten, blijken theologen slechts iets minder vaak lid te zijn geweest van een 'studentenvereniging'. Die afwijking werd in de loop van de jaren dertig en veertig bovendien steeds kleiner. Van 1850 tot en met 1930 waren er (met uitzondering van de jaren tachtig) onder theologen vrijwel evenveel Vindicaters te vinden als in de rest van de Groningse studentenpopulatie. De godgeleerden ter plaatse waren dus, vooral in de jaren na de Tiendaagse Veldtocht, goed geïntegreerd geraakt in het studentencorps (zie tabel 4.d).

Leiden

In andere academiesteden verliep de ontwikkeling van corps studenten tot studentencorps veel langzamer. Wat zich in Leiden 'senaat' noemde, waren tot in de jaren dertig weinig meer dan zelfgenoegzame clubjes studenten die zich het recht aanmatigden om te waken over de toegang tot de studentenstand (via de ontgroening). Om hun aanspraken te versterken, hadden de drie belangrijkste ontgroensenaten al in 1799 een samenwerkingsverband gevormd met de weidse titel Collegium Senatum Academiae Lugduno-Batavae Supremum. Dit college, dat alle senaten, ook buiten Leiden,⁸² aan zijn gezag trachtte te onderwerpen, zou de groenen over de verschillende senaten verdelen. Ontgroening was vrijwel het enige waar deze zelf benoemde 'aristocratie' zich mee bezighield: de oprichting van de studentenalmanak (1815) en de sociëteit Minerva (1819) kwamen niet voort uit de senaten maar uit het 'volk', het corps studenten. De vergadering van dit 'corps', met gekozen vertegenwoordigers uit alle faculteiten, ontplooide meer initiatieven. Zij was het die besloot om vanaf 1823 op Leids Ontzet haring en wittebrood uit te delen, zij was het die in 1825 een 'maskerade' organiseerde en die in 1830 — in navolging van het Groningse corps — de Leidse studenten opriep om ten strijde te trekken tegen de Belgen. Deze initiatieven versterkten de machtspositie van het studentencorps

ten opzichte van het Collegium en de diverse senaten. In de loop van de jaren dertig werden de vertegenwoordigers van het corps steeds machtiger. In 1839 pleegden ze een coup: het oude Collegium werd afgezet en opgericht werd het Leidsch Studenten Corps, een vereniging van en voor alle studenten.⁸³ Bij dit corps sloot zich nu ook een gezelschap aan dat tot dan toe, als laatste der ontgroensenaten, zijn onafhankelijkheid had bewaard: *Minervae Sacrum*. Zoals alleen juristen werden ontgroend 'met Minerva als leidsvrouw' (*Minerva Duce*), waren uitsluitend theologen 'aan haar gewijd': *Minervae Sacrum* was in 1801 opgericht als een ontgroensenaat van en voor godgeleerden. Het Collegium was met *Minervae Sacrum* een vrij losse vorm van samenwerking overeengekomen, die het in 1815 als volgt had omschreven:

De zeggenschap over alle Theologen, waar zij ook vandaan mogen komen en hoe ze ook mogen heten, laten wij over aan de Senaat *Minervae Sacrum*; de Rector van deze Senaat heeft, zo vaak hij maar wil, toegang tot onze vergaderingen, als erelid van het *Collegium Supremum*.⁸⁴

In de jaren twintig en dertig hadden op die manier alle theologische groenen, die een kwart à een derde van het totaal uitmaakten, een bijzondere behandeling ondergaan. Vanaf 1839 was van zo'n *status aparte* geen sprake meer. Hoewel de vorming van het studentencorps in Leiden heel anders en veel langzamer verliep dan in Groningen, voltrok zich hier dus een vergelijkbare ontwikkeling: theologanten raakten geïntegreerd in het corps studenten.

Utrecht

In Utrecht duurde de ontwikkeling van het studentencorps nog langer dan in Leiden: van 1814, toen hier weer een ontgroensenaat werd opgericht, tot de instelling van een senaat 'nieuwe stijl' in 1848. Duidelijker dan in andere academiesteden ging in Utrecht de democratisering van de studentensamenleving gepaard met de integratie van theologanten. Beide processen werden versterkt door de ervaringen die Utrechtse studenten hadden opgedaan in de Tiendaagse Veldtocht. Zo'n halve eeuw na dato schreef een oud-strijder daarover:

Er bestond vóór het uittrekken weinig omgang tusschen studenten van verschillende faculteiten. Eigenlijk waren de studenten gescheiden in twee corpsen, elk met zijn eigen senaat, die der theologanten en die der overigen. Bij de rangschikking nu in de geleerden werd door de officieren [...] alleen op de lichaamsgrootte gelet, en zoo kwam een theologant naast een medicus, een jurist tusschen een literator en een theologant enzv. te staan [...] Evenzoo was het op de wachten, die alleen naar het gelid geregeld waren. Ook daar ontmoetten studenten van alle faculteiten elkander. Zoo werden banden geknoopt die later aan de akademie bleven voortbestaan [...]⁸⁵

De twee senaten waar deze oud-student en oud-strijder van repte, waren de *Senatus Veteranorum*,⁸⁶ die studenten van bijna alle studierichtingen ontgroende, en de exclusief godgeleerde *Senatus Theologorum*. Deze laatste senaat werd echter — in tegenstelling tot wat de schrijver suggereert en tot wat Brom daaruit concludeert — juist ná de Tiendaagse Veldtocht opgericht, op 17 december 1831 (zie p. 166). Dit lijkt vreemd, alsof de gezamenlijke wapendienst niet tot verbroedering maar tot scheiding der geesten had geleid. Evenals de oprichting van het Leidse *Minervae Sacrum* moet die van de *Senatus Theologorum* echter worden opgevat als een aanzet tot integratie. De theologen stichtten niet een eigen senaat omdat ze zich wilden afscheiden van het corps studenten maar juist omdat ze toenadering zochten. Utrechtse theologanten, die rond 1830 zo'n 40 % van de studentenpopulatie uitmaakten, werden tot dan toe namelijk niet officieel ontgroend; de *Senatus Veteranorum* liet hen links liggen.⁸⁷ Als gevolg daarvan bleven ze min of meer buitenstaanders: in de academie zaten ze in een afzonderlijke bank. De oprichting van de *Senatus Theologorum* diende volgens de initiatiefnemers een driedig doel: het regelen van de groentijd, het verbeteren van het aanzien van de theologische faculteit en het versterken van de vriendschapsbanden met andere studenten.⁸⁸ Rond 1840 was dit integratieproces zo goed als voltooid: de gekozen senaat die in dat jaar aan de macht kwam, erfde de naam van de *Senatus Veteranorum* maar de zinspreuk van de *Senatus Theologorum*: 'Amicorum consensus virtutem alit gaudiumque' (Eensgezindheid van vrienden voedt deugd en vreugd).

Amsterdam

Het studentenleven in de hoofdstad verschilde nogal van dat in de andere academiesteden. In de eerste plaats was er *minder* leven: studenten hadden niet zo'n eigen samenleving als elders. Dit kwam vooral doordat menig Amsterdams student — net als de door Klikspaan beschimpte en beklagde 'Student-Leijdenaar' — niet 'op een kast' woonde maar bij zijn ouders. Rein Bakhuizen van den Brink bleef gedurende zijn Amsterdamse studie jaren bij moeder thuis. Wanneer er vrienden op bezoek kwamen, serveerde ze gesmeerde boterhammetjes, als op een kinderpartijtje.⁸⁹ Zo'n arrangement was natuurlijk niet bevorderlijk voor het onderzoeken van het holst van de nacht, zoals een student betaamde. Vandaar de klacht van 'een Amsterdamsch student, te Amsterdam gewonnen en geboren en inwonende bij zijn oude lui':

De vrijheid is in naam aan onzen stand verbonden,
Maar mij regeert nog steeds de wil van d'ouden heer,
Hij houdt register van mijn vele grove zonden
En preeken dat hij kan, en dat zoo telkens weer!
De kansel heeft in hem ontzaglijk veel verloren,

Kom ik na twalef thuis dan is hij niet tevreen,
Een nachtelijke jool kan hem maar niet bekoren,
Daarover klaagt hij wel zes dagen achtereen.⁹⁰

Het studentenleven in Amsterdam was bovendien anders van aard doordat hier alleen de eerste fase van hoger onderwijs kon worden gevolgd: het Athenaeum Illustre miste het *ius promovendi*. Om examen te doen moesten Amsterdamse studenten naar een echte academiestad, meestal Leiden. Daar aangekomen zouden ze opnieuw te grazen zijn genomen, ware het niet dat de Leidse senaten hun ontgroening in Amsterdam erkenden. De Amsterdamse ontgroensenaat Ne Praeter Modum ('Niet over de schreef') was in 1818 opgericht onder auspiciën van het Leidse Collegium. Sindsdien zaten de Amsterdamse senatoren bij de Leidenaren onder de plak. Initiatieven ontplooiden ze nauwelijks; het zwaartepunt van het hoofdstedelijk studentenleven lag vooral bij de talrijke 'disputen'. Deze studie- en bittergezelschappen leidden de eigenlijke ontgroening.⁹¹

Amsterdamse studenten *theologie* waren helemaal uitzonderlijk: de meesten van hen waren immers niet hervormd maar doopsgezind, luthers of remonstrants (zie hoofdstuk 3). Ten tijde van de Republiek hadden de lutherse studenten weinig te maken gehad met andere studenten. Een belangrijk deel van hun opleiding volgden ze immers in Duitsland. De oprichting van het Koninklijk Evangelisch-Luthersch Seminarie bracht daar verandering in: ook lutherse predikanten in spe raakten geïntegreerd in het (Amsterdamse) studentenleven. Vandaar dat ze zich aansloten bij de Amsterdamse senaat Ne Praeter Modum. Voortaan werden ze samen met allerlei andere Amsterdamse studenten ontgroend. Over de manier waarop dat gebeurde, betoonden ze zich echter spoedig ontevreden: de groentijd duurde voor hen langer dan voor andere studenten doordat ze pas aan het eind van het academiejaar tot student 'gepromoveerd' werden. De senatoren spreidden de promotiepartijen namelijk, om zo het hele jaar door op kosten van de 'groenen' feest te kunnen vieren. De lutherse seminaristen pasten daarvoor. Op 27 juni 1827 scheidde ze zich van Ne Praeter Modum af en richtten een senaat op die, blijkens de zinspreuk, zijn eigen boontjes wel zou doppen: *Propria Cures*.⁹²

De doopsgezinde en remonstrantse studenten volgden dit voorbeeld: in hetzelfde jaar richtten ook ze een eigen, alternatieve senaat op. Het zegel van deze senaat ademde de geest van christendom boven geloofsverdeeldheid: het toonde twee elkaar toegestoken handen in een wolkenhemel, met het rand-schrift *Studia Nos Iungunt*. De samenwerking tussen doopsgezinde en remonstrantse kwekelingen stamde uit het begin van de achttiende eeuw. Na de opheffing van hun eerste seminarie waren de doopsgezinde studenten bij de remonstranten in de leer gegaan: ze liepen college aan het Athenaeum en in

het remonstrants seminarie.⁹³ Ook na 1735, toen opnieuw een doopsgezinde kweekschool was opgericht, bleven doperse seminaristen college lopen en preekoefeningen houden bij de remonstrantse hoogleraren.⁹⁴ Gezien deze nauwe samenwerking is het niet verwonderlijk dat beide groepen studenten ook gezelligheid bij elkaar zochten. Toen de doopsgezinde seminaristen in 1814 een eigen dispuut oprichtten, sloten hun remonstrantse broeders zich daar spoedig bij aan. De naam van het dispuut was Etebon; dat klonk als een Grieks imperfectum maar stond voor Eigen Tabak En Bollen Om Niet. Een studentikoze naam dus; deze theologanten wisten de juiste toon te treffen. Waarschijnlijk was het dit gemengde dispuut dat in 1827 het initiatief nam tot het oprichten van *Studia Nos Iungunt*.

De zinspreuk van deze senaat was maar een halve waarheid want kennelijk *scheidde* de studie doopsgezinde en remonstrantse kwekelingen ook, namelijk van andere studenten (die onder gezag van *Ne Praeter Modum* stonden). Segregatie was eveneens op hooggeleerd niveau te vinden. Bij academische plechtigheden mochten de hoogleraren der doperse, lutherse en remonstrantse kweekscholen weliswaar plaatsnemen in dezelfde bank als hun ambtsgenoten aan het *Athenaeum*, maar ze werden van hen gescheiden door een houten tussenschot. Toen in 1849 een van hen daar demonstratief overheen was geklauterd, wijdde de remonstrantse theologant P.A. de Génestet een lang gedicht aan dit ‘Schotjen’:

O Schotje, aaklig overschot
Van langgestorven veeten,
Van broedertwist, van broederhaat,
Vervolging van 't geweten!
[...]
Een Lutheraan, een Remonstrant,
Twee eerlijke Mennisten,
Die worden achter 't schot gezet,
Als waren 't antichristen!⁹⁵

Na het verschijnen van dit gedicht werd het gewraakte schotje spoedig weggebroken. Ongeveer tezelfdertijd viel ook de scheidsmuur tussen seminaristen en *Athenaeum*studenten. Evenals in de andere academiesteden was in Amsterdam namelijk de oppositie tegen de (ontgroen)senaat aangezwollen. Studenten die actief waren in de sociëteit, de almanak of in de vele disputen en gezelschappen grepen de macht en stichtten in 1851 het *Amsterdamsch Studentencorps* (ASC). Daar sloten nu ook de seminaristen zich bij aan: in formele zin was het corps een fusie van *Ne Praeter Modum* met *Propria Cures* en *Studia Nos Iungunt*.⁹⁶ Aanvankelijk sprak men dan ook van ‘de vereenigde Amsterdamsche studenten-

corps'.⁹⁷ Waar theologen in 1845 geen enkele vertegenwoordiger hadden gehad in Ne Praeter Modum maakten ze in 1851 de helft uit van de eerste ASC-senaat.

Ook in Amsterdam ging de democratisering van het studentenleven dus hand in hand met de integratie van theologanten. Van volledige assimilatie was aanvankelijk echter geen sprake: in de tweede helft van de jaren vijftig waren slechts vier van de tien theologen lid tegen acht à negen van elk tiental studenten in de andere faculteiten. Dat kwam door een afscheiding: uit onvrede met de ontgroeningspraktijk had Etebon in 1856 een alternatieve senaat opgericht. De naam die deze droeg, afgekort MODUS, behelsde naast kritiek op de heersende senaat ook een eigen programma: Moderationi Operam Dantes Uti-mur Sodalit[at]io ('Door middel van een genootschap zetten wij ons in voor matiging [van de groentijd]'). Deze senaat was slechts een kort leven beschoren: in 1861 verenigde hij zich met het ASC.⁹⁸ In dat laatste jaar was al meer dan de helft van de Amsterdamse studenten theologie aangesloten. Deze tendens zette door in de jaren zestig en zeventig: theologanten raakten verder geïntegreerd in het corps studenten.

DIMENSIES VAN DEELNAME

Senaat

De integratie van theologiestudenten kan ook aan de hand van andere gegevens worden gestaafd. In de almanak van ieder corps stond te lezen welke studenten dat jaar zitting hadden in de senaat. Door hen op te zoeken in de 'naamlijst', die vrijwel altijd de studierichting vermeldt, heb ik uitgezocht hoe de verschillende faculteiten vertegenwoordigd waren in de corpssenaaten.

Tot en met de jaren zestig waren deze bestuurscolleges even breed samengesteld als het corps studenten zelf. De zetelverdeling was geen precieze, maar wel een redelijke afspiegeling van de numerieke verhouding tussen de verschillende studierichtingen (zie tabel 4.a). In tegenstelling tot de vroegere, elitaire 'ontgroensenaten' wierpen de corpssenaaten zich immers op als representanten van alle studenten.⁹⁹ Daar hoorden theologiestudenten nu kennelijk ook bij: in iedere senaat waren ze goed vertegenwoordigd. Evenals juristen en medici konden predikanten in opleiding zo hun stempel zetten op de plaatselijke studentensamenleving.

Kroeg

Het studentenleven speelde zich niet alleen af rond de senaat; 'de kroeg' was minstens zo belangrijk.¹⁰⁰ Aanvankelijk was zo'n kroeg niet meer geweest dan een stamcafé, waar de studenten van een bepaalde 'natie', 'senaat' of 'dispuut' elkaar op gezette tijden ontmoetten. Vanaf het begin van de negentiende eeuw

hadden studenten hun eigen gelegenheden opgericht, de 'sociëteiten': Minerva in Leiden, Mutua Fides in Groningen en Hic Placet Requiescere Musis in Utrecht. Deze sociëteiten waren ouder dan de moderne corpora en bleven (behalve in Groningen) autonoom ten opzichte van de corpssenaten: wie lid was van het corps was daarmee nog geen lid van de kroeg.¹⁰¹ De sociëteit werd gewoonlijk niet bestuurd door de senaat maar door een commissie, gekozen uit het corps. Ook haar samenstelling valt op te maken uit de studententalen.

In de kroeg, zo blijkt, waren het onbetwist juristen die de toon aangaven. Vooral in Leiden domineerden ze de sociëteit: tot 1900 had (althans in de bestudeerde jaren) geen enkele theoloog en slechts een schaarse medicijnstudent zitting in de sociëteitscommissie. In Utrecht en Groningen was de hegemonie van juristen minder absoluut maar ook hier ontbraken studenten theologie vaak in de 'soc.cie.' Alleen in Amsterdam waren theologen goed vertegenwoordigd; de samenstelling van de sociëteitscommissie kwam hier overeen met zowel die van corps als senaat. Aangezien het studentenleven in de hoofdstad zich echter vooral in de disputen afspeelde, was 'kroegcommissaris' hier niet zo'n gewichtige post als elders (zie tabel 4.b).

De samenstelling van de 'sociëteitscommissie' werpt een heel ander licht op de sociale positie van theologiestudenten: deze blijkt lang niet zo prominent als de zetelverdeling in de senaten suggereert. In Leiden, Utrecht en Groningen, waar de kroeg als de foyer van het studentencorps fungeerde, lijken theologanten niet volop te hebben deelgenomen aan het corporale gezelligheidsleven. Dat zo veel juristen en zo weinig theologen zitting hadden in de kroegcommissies (en, vanaf 1870, de senaten) heeft mogelijk iets te maken met hun toekomstige beroep. Misschien werden juristen zo vaak in deze posten benoemd omdat men hen, als 'bestuurskundigen', daar het meest bekwaam voor achtte. Van theologen daarentegen werd wellicht, gezien hun toekomstige beroep, zulke bemoeienis met het losbandige studentenleven niet op prijs gesteld. Voor wie een kerkelijk ambt begeerde, was bestuurlijke ervaring in het studentencorps vast geen aanbeveling. Dit bezwaar gold voor de sociëteit sterker dan voor de senaat: in 'de kroeg' werd immers drank geschonken.

Goede zeden

Hoewel men van predikanten geen onthouding van koffie, tabak en alcohol vergde (niet voor niets sprak men van een 'domineesklontje', '-pijpe' en '-glaasje') werd van hen wel meer zelfbeheersing verwacht dan van gewone stervelingen — vooral na de opkomst van de beweging voor drankbestrijding (zie hoofdstuk 1). Wie hervormd predikant wilde worden, moest voor zijn kerkelijk eindexamen een 'bewijs van goed gedrag' inleveren, ondertekend door de hoogleraren in de theologische faculteit. Dat dit niet enkel een formaliteit was, blijkt uit een door Klikspaan afgeluisterd gesprek:

- Weet je wel, dat Willem Oppert het ook aflegt?
- Och, kom!
- De theologische Professoren weigeren hem het testimonium van goed gedrag voor zijn Proponents. Nu zal zijne promotie ook wel in den steek...
- Is dat om dat kind?
- Niemand weet het regte, maar daar zit iets achter.¹⁰²

Deze dialoog zou een toespeling kunnen zijn op de lotgevallen van Gerrit van de Linde Jansz. (1808-1858), die vanaf 1825 theologie studeerde in Leiden. Met zijn intelligentie, gevatheid en knappe uiterlijk was Van de Linde een zeer gezien student. Alles scheen erop te wijzen dat een schitterende carrière voor hem was weggelegd: na zijn proponentsexamen was hij vrijwel verzekerd van een goed beroep. Maar tot dat examen, zo bleek in de zomer van 1833, zou hij nooit worden toegelaten. Een van de hoogleraren weigerde hem het benodigde getuigschrift van goed gedrag te verstrekken. Rond de veelbelovende theologant was namelijk een schandaal losgebarsten dat hij tien jaar later dichtelijk samenvatte:

Gezondheid, aanleg, krachten
 't Talent van God beschikt
 In koortsige ontucht-nachten
 Verzopen en verstikt!
 En lange rekeningen
 (Die nooit 'voldaan' ontvingen)
 En meisjens in de 'kraam'
 De kreet des eerstgeboornen
 Professors met de hoornen
 Hun dames, slecht ter faam
 Hun snoodbevleken naam!
 [...]
 O! pijnlijk bed van doornen!
 O fel berouw! O spijt!¹⁰³

Terwijl hij verloofd was met een jongedame in Rotterdam, had Gerrit een kind verwekt bij een Leids volksmeisje. Bovendien bleek hij het te hebben aangelegd met de vrouw van een hoogleraar, A. H. van der Boon Mesch. Van de Linde was een huisvriend geweest van deze jonge, maar ouwelijke chemicus en zijn Jeane ('een onbestudeerd of verwaarloosd stuk der scheikunde'). De ontdekking van deze affaire had de Leidse hoogleraren ervan overtuigd dat Van de Linde, hoe begaafd ook, niet deugde voor het predikambt. Door hun weigering om het benodigde *testimonium morum* af te geven, lieten ze hem ook

letterlijk failliet gaan. Zolang Gerrits vooruitzichten gunstig waren, hadden zijn schuldeisers namelijk alle geduld gehad. Nu wilden ze echter geld zien, in totaal bijna drieduizend gulden. Op de vlucht voor deze 'beren', voor de vader van zijn verloofde én de grootvader van zijn kind dook Van de Linde onder in de pastorie van een studievriend en vluchtte vervolgens naar Engeland. Daar vond hij emplot als kostschoolhouder en schreef gedichten, onder het pseudoniem 'een Schoolmeester'.¹⁰⁴ Niet alles was geschikt voor publicatie:

Als somtijds de booze lusten van het vleesch je mogten kwellen
zou ik je maar raden om je weet wel wat ik meen tot in Holland uit te stellen
Want de Engelsche hoeren zal niemand je recomanderen
Ze liggen net als bevroren monumenten in de veren
En om te maken dat een Engelsche hoer-vrouw onder het naayen een beetje leeft
Zou je er een andere onder moeten leggen die den *hik* heeft.¹⁰⁵

Vanaf 1842 werden de Leidse theologanten niet alleen in de gaten gehouden door hun hoogleraren maar ook door de plaatselijke hervormde kerkenraad. Deze zou voortaan jaarlijks een lijst van de studenten in de faculteit der godgeleerdheid ontvangen, 'om toezigt te houden op jongelingen, welke zich voor de bediening van het Heilig Evangelie voorbereiden'.¹⁰⁶ 'Klikspaan' sprak schande van deze maatregel: hij raadde de studenten aan om, op hun beurt, de namen en adressen van hoogleraren bekend te maken aan de kerkenraad, zodat deze beter toezicht op hén kon houden.¹⁰⁷ Die zat. Zoals ik in hoofdstuk 3 heb beschreven, verzetten de hoogleraren zich in deze jaren tegen pogingen van de synode om greep op hen te krijgen. Voor veel theologanten was toezicht echter niets nieuws: menigeen werd al op de vingers gekeken door de bestuurders van het fonds waaruit hij een studiebeurs genoot. Wellicht steekt er daarom een kern van waarheid in voorstellingen van de theologant als een brave, stijve figuur:

Hij dronk noch wijn, noch punch, noch bier
Maar thee en koffij veel;
Hij had een baard aan zijn gezicht,
Een baard ook in zijn keel.
[...]
Nooit zaagt ge hem op eenig feest,
Nooit op de Sociëteit
'Men raakt met al die ijdelheên
Zijn tijd en geld maar kwijt.'
[...]
Altijd geheel in 't zwart gekleed,

Op 't hoofd een kaghelpijp,
Vertoonde hij het levend beeld
Van Saliejan of Lijp.¹⁰⁸

Voetvolk

Braaf leven was voor veel theologiestudenten alleen al financiële noodzaak; een studentikoze levensstijl konden ze zich niet veroorloven. Dit verklaart ook hun ondervertegenwoordiging in de sociëteitscommissies (en later de senaten). Werkzaamheid als senator of 'commissaris' was namelijk een dure liefhebberij: het kostte al gauw een heel studiejaar. Het Groningse corps gaf daarom vanaf 1843 zijn senatoren een onkostenvergoeding van 75 gulden, het kwart van een rijksstudiebeurs. In de andere steden, waar zulke vergoedingen niet werden gegeven, was het senatorsambt voor velen domweg te duur.¹⁰⁹ Het betrekkelijk grote aandeel van theologanten in de Amsterdamse 'kroegcommissie' (en senaat) spreekt die verklaring niet tegen want doopsgezinde, remonstrantse en lutherse seminaristen waren vaak van betere komaf dan hervormde theologanten. Bovendien werden ze gestimuleerd om zich aan te sluiten bij het studentencorps. Het bestuur van het doopsgezind seminarie gaf de kwekelingen daar zelfs een toelage voor.¹¹⁰

Hoewel negentiende-eeuwse theologen in veel opzichten geïntegreerd raakten in het studentenleven bleven ze dus een aparte positie innemen. Deze werd bepaald door zowel materiële als ideële eigenaardigheden van hun groep. Studenten godgeleerdheid onderscheidden zich niet slechts door hun maatschappelijke toekomst maar ook door hun sociale herkomst. In vergelijking met andere studenten waren velen van hen afkomstig uit lage, en weinigen uit hoge sociale klassen. In dit opzicht verschilden ze vooral van rechtenstudenten. Dat bleek bijvoorbeeld bij de 'maskerade' die de Utrechtse studenten in 1836 hielden: een gekostumeerde optocht waarmee de studentenstand *acte de présence* gaf. Aan deze parade, waarmee de slag bij Nieuwpoort werd gememoreerd, deden veel theologiestudenten mee; zij vormden meer dan een derde van het totale aantal deelnemers. Maar terwijl van de deelnemende rechtenstudenten bijna de helft te paard ging, gold dat slechts voor een op de veertien theologanten; de overgrote meerderheid van hen behoorde tot het voetvolk.¹¹¹

Ter redactie

Juist met juristen hadden theologen echter het meest te maken. Rechts- en godgeleerden volgden grotendeels hetzelfde propedeutisch onderwijs, ze vormden gezamenlijke 'literaire disputen' en eenmaal in het ambt legden beide groepen zich toe op de *publieke spraak*. De 'uiterlijke welsprekendheid', de kunst van het waardig en overtuigend spreken in het openbaar, was hun ge-

meenschappelijk standsideaal.¹¹² Om inzicht te krijgen in de sociale positie van theologiestudenten moet naast de senatoren en kroegcommissarissen daarom nog een derde elite in de studentenwereld worden onderzocht, de 'commissie ter redactie van' de studenten Almanak. Daaruit spreken heel andere verhoudingen. Terwijl theologanten in de sociëteitscommissie meestal schitterden door afwezigheid waren ze in de almanakredactie veelal sterk vertegenwoordigd, sterker zelfs dan in de senaat. Vooral in de jaren vijftig en zestig waren theologiestudenten dominant aanwezig: ze leverden vaak de meeste, soms zelf alle redacteuren (zie tabel 4.c). Door tijdgenoten schijnt deze hegemonie als een vanzelfsprekendheid te zijn aanvaard. Op grond van hun vooropleiding in de letterenfaculteit golden theologen en juristen als de aangewezen 'student-auteurs'.¹¹³ Vooral voor godgeleerden was zitting in de almanakredactie een buitenkans. Deze post verschaftte hun uitgelezen mogelijkheden om deel te nemen aan het studentenleven van hun tijd — en daar hun stempel op te zetten.

'BALLEN' EN 'KNORREN'

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam een einde aan de nauwe betrekkingen tussen theologie- en rechtenstudenten. De Wet op het Hooger Onderwijs van 1876 schrapte, als gezegd, het 'voorbereidend wetenschappelijk onderwijs' in de letterenfaculteit. Ook in de studentencorpora hadden god- en rechtsgeleerden veel minder met elkaar te maken. In de almanakredacties (vooral in Utrecht) zat nog weleens een theoloog, maar de sociëteitscommissies en senaten werden steeds meer gedomineerd door juristen. Deze ontwikkeling had al lang voor de genoemde Wet ingezet. In de Utrechtse senaat van 1865 werden slechts twee van de tien zetels ingenomen door theologen, terwijl dezen bijna vier tiende van de studentenpopulatie uitmaakten. De juridische faculteit daarentegen, die nauwelijks groter was dan de theologische, bezette zeven van de acht resterende zetels.

Ook in Groningen maakten de rechtenstudenten zich breed: in 1870, toen hun aantal nauwelijks groter was dan dat van de studenten theologie of medicijnen, namen ze meer dan de helft van de senaatszetels in. In Leiden, waar de rechtenfaculteit sinds jaar en dag de grootste was, waren de verhoudingen helemaal zoek: in 1870 bestond de senaat geheel en al uit juristen. Dit bleek meer dan een incident te zijn. Tot het eind van de eeuw hadden rechtenstudenten niet alleen de senaat, maar ook de kroeg én de almanak in handen. In de andere universiteitssteden voltrok zich eveneens, al was het in mindere mate, een monopolisering van het corps door juristen. Voor zover er nog anderen aan te pas kwamen, waren het meestal geen studenten in de godgeleerdheid maar in de medicijnen (zie tabel 4.a).

Theologanten waren niet of nauwelijks meer in tel. Dit kwam ook door het afkalven van hun aandeel in de studentenpopulatie: van ruim een derde in 1860 tot slechts een tiende in 1890. De faculteit der godgeleerdheid profiteerde betrekkelijk weinig van de toename van het studentental die zich in het derde kwart van de negentiende eeuw voordeed. Waar ze tot en met de jaren zestig vrijwel altijd de grootste of de op een (rechtsggeleerdheid) na grootste was geweest, werd ze nu tot een van de kleinste faculteiten. Alleen in Utrecht, waar sinds 1860 meer dan de helft van de hervormde theologen studeerde (rond 1885 zelfs drie kwart), kon godgeleerdheid zich tot 1920 meten met de twee grote studierichtingen. De positie van theologanten in het studentencorps werd echter ook hier marginaal.

In de literatuur over het studentenleven in Nederland wordt vaak opgemerkt dat de studentencorpora vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw ingrijpend van karakter veranderden: 'Omstreeks 1875 begint de tijd, dat het corps niet meer de vereniging van allen is.'¹¹⁴ Tot nu toe zijn echter geen pogingen ondernomen om die verschuiving kwantitatief te staven. Nu is dat voor een groot deel van de negentiende eeuw ook niet mogelijk: tot 1875 maakte alleen de Groningse studenten Almanak onderscheid tussen corpsleden en buitenstaanders. Maar vanaf dat jaar werden in de Almanak van *ieder* corps de schapen gescheiden van de bokken (of 'varkens', zoals niet-leden nu heetten).

Analyse van deze naamlijsten leert in de eerste plaats dat rond 1875 het ene studentencorps een veel bredere basis had dan het andere. Leiden spande de kroon: in 1875 was zo'n 95 % van de studenten aldaar aangesloten bij het corps. In Amsterdam daarentegen was in datzelfde jaar minder dan een derde (29 %) van de studenten lid. De twee overige universiteitssteden hielden het midden tussen deze extremen: het Groningse Vindicat omvatte iets minder dan twee derde van de studenten en het Utrechtse corps iets meer dan de helft.¹¹⁵ In de loop van de jaren zeventig en tachtig werd het verschil tussen deze vier steden geringer: terwijl de deelname aan de corpora in Groningen en Utrecht ongeveer gelijk bleef, steeg ze in Amsterdam tot meer dan de helft (58 %) en daalde ze in Leiden tot minder dan drie kwart (71 %) in 1890. In dat jaar waren gemiddeld dus ongeveer twee op de drie Nederlandse studenten lid van een corps. Na 1890 tekende zich in Groningen, Utrecht en Amsterdam een ontwikkeling af die in Leiden al rond 1875 had ingezet: de studentencorpora telden een steeds kleiner deel van de totale studentenpopulatie (zie tabel 4.d).

De invoering van de Wet op het Hooger Onderwijs van 1876 bracht een forse uitbreiding van de 'academiebevolking' met zich mee: waar tot 1880 het aantal studenten in Nederland steeds rond de 1500 had geschommeld, waren er rond 1895 bijna twee keer zoveel. De studentencorpora daarentegen groeiden niet of nauwelijks. Toetreding van nieuwe groepen studenten, uit lagere sociale klassen werd ontmoedigd door hoge contributies en andere kosten.¹¹⁶ Waar ze zich

in hun jonge jaren hadden opgeworpen als vertegenwoordigend lichaam van alle studenten, zetten de corpora nu een proces van sociale sluiting in. Rond 1905 was in Leiden, Utrecht en Groningen het aandeel van de corpora in de totale studentenpopulatie gedaald tot minder dan de helft; twintig jaar later was zelfs niet meer dan een op de drie studenten lid.

Onder theologiestudenten lag het percentage corpsleden nog lager: in Groningen en Utrecht was in 1925 slechts een op de vijf, in Leiden zelfs minder dan een op de tien (mannelijke) godgeleerden lid. Een halve eeuw eerder hadden theologanten nog nauwelijks afgeweken van andere studenten: in 1875 waren twee van de drie Groningse, en negen van de tien Leidse theologiestudenten aangesloten bij het plaatselijk corps. Alleen in Utrecht weken de godgeleerden toen al zeer significant af van andere studenten: in plaats van 62 % was slechts 40 % van hen corpslid. Deze afwijking is waarschijnlijk een gevolg van de oprichting van de Theologenbond: in 1873 had het gros van de Utrechtse theologiestudenten zich, uit onvrede met de wijze van senaatsverkiezing, afgescheiden van het Utrechts studentencorps.¹¹⁷ Nadat deze zich met het corps had herenigd, steeg het aandeel corpsleden onder theologen tot bijna 60 % in 1890. Dat was echter nog altijd beduidend minder dan onder andere studenten (van wie inmiddels 69 % lid was). In de daaropvolgende jaren werd dit verschil alleen maar groter.

In de jaren negentig begonnen ook Leidse theologanten uit de pas te lopen; eerst nauwelijks merkbaar, maar spoedig zeer duidelijk. In 1895 was in plaats van twee derde slechts de helft van hen corpslid. Tien jaar later gold dat zelfs maar voor een op de vijf. Alleen in Groningen¹¹⁸ bleven de theologen lange tijd meedoen. Tot en met 1920 — de jaren tachtig daargelaten — sloten ze zich in gelijke mate bij Vindicat aan als andere studenten. Op den duur werden echter ook in het Groningse corps theologiestudenten tot een zeldzame soort: Winterlicht, het 'Genootschap van Corpstheologen' dat in 1936 werd opgericht, was niet meer dan een grap. Blijkens de zinspreuk ('Spiritus et spiritualia alia') en het zinnebeeld (een wijnfles met toga en bef) hoorden kerk en kroeg *eigenlijk* niet bij elkaar.

Voor zover laat negentiende-eeuwse theologanten nog lid werden van een gezelligheidsvereniging, was het meestal niet van het corps (of het moest het vu-corps wezen) maar van een protestants-christelijke club als de Nederlandse Christen-Studenten Vereeniging (1896) of de Societas Studiosorum Reformatorum (1886/1905). De verzuiling van de Nederlandse samenleving en, anderzijds, de geleidelijke ontkerkelijking — die in de academische wereld eerder openbaar werd dan elders — vergrootte de sociale afstand tussen godgeleerden en andere studenten. Een dramatische voorstelling daarvan geeft Vincent Loosjes in zijn roman *Kameleon* (1899), waar hij een theologant confronteert met drie welgestelde corpsstudenten. Het verschil tussen hen zit 'm

niet alleen in studiekeuze. Verenhorst, de theologiestudent, is de zoon van de 'ploert' (*hospes*) van een van de drie. Lid van het corps is hij niet, wel voorzitter van de Christelijke Geheel-Onthouders-Jongelings-Vereeniging Spreuken 23:20a.¹¹⁹ Ook gaat hij niet naar de schouwburg want hoewel hij 'in abstracto' niets tegen theater heeft, vreest hij daarmee 'in concreto' het verkeerde voorbeeld te zullen geven. Hij moet desgevraagd echter bekennen dat hij in Londen een keer per ongeluk was beland bij een balletvoorstelling in het Alhambra:

'U had er moeten uitloopen,' donderde Stort hem tegen, toch al uit z'n humeur en dan verbazend prikkelbaar.

'Ja ziet u,' hakkelde de ander, 'ik wist niet dat... ik dacht dat er alleen tijgers en leeuwen te zien waren. Maar ik kan u verklaren — ik ben *in abstracto* volstrekt niet tegen schoone standen [...]'

Reef kon zich niet langer goed houden, brulde het uit.

Maar Stort was opgestaan. Met z'n breed reuzenlijf kwam hij op 't tengere kereltje toe. Woest, als wou hij 'm van z'n lip trekken, rukte hij aan den rossen snor.

'*In concreto* ben jij de misselijkste pijas die op Gods mooie aardbodem rond cancaneert, en als ik een stuk in m'n kraag had, dan sloeg ik je tegen den grond of kneep je tot murw. Maar nou — moet jij, misselijk creatuur, moet jij later de menschen over God spreken, dien je *in abstracto* dient, maar *in concreto* — jou harlekijn!!' [...]

Toen pakte hij hem onder de beenen, en smeed hem met een kwak op 't portaal.

'Zie zoo, kereltje. Veeg nou je broekje af, en ga naar huis. Je mag van geluk spreken dat ik je bij een ander heb ontmoet. Op m'n eigen kast had ik je de trap afgedonderd.'¹²⁰

Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw zochten theologiestudenten steeds meer *elkaars* gezelschap: in plaats van de letterkundige disputen en de gezelschappen voor 'uiterlijke welsprekendheid', waarin theologen en juristen met elkaar hadden verkeerd kwamen exclusief godgeleerde 'vakdisputen' op. Sommige van deze — bijvoorbeeld het Leidse Quisque suis viribus ('Ieder naar zijn krachten'; 1841) en het Utrechtse Secor Dabar ('Gedenk het Woord'; 1844) — bleven lange tijd gelieerd aan het studentencorps. De meeste andere disputen ontwikkelden zich echter geheel buiten de corpora om. Leiden telde er in 1935 niet minder dan dertien. Ook de Utrechtse, Amsterdamse en Groningse theologiestudenten riepen een overvloed van eigen 'disputen', 'collegia', 'verenigingen' en 'oratorisch-homiletische gezelschappen' in het leven. De bijdrage van deze genootschappen aan de vorming van theologiestudenten werd spoedig erkend: veel disputen telden hoogleraren onder hun (ere)leden; sommige (het Leidse sss, bijvoorbeeld) werden door een hoogleraar opgericht. Op den duur zou deelname aan een theologisch dispuut zelfs met studiepunten worden gehonoreerd.

Tot ver in de negentiende eeuw was theologie niet een van de kleinste, maar veelal de grootste studierichting. Het aantal studenten in de faculteit der godgeleerdheid was weliswaar onderhevig aan grote conjuncturele schommelingen maar hun aandeel in het universitair totaal was zelden kleiner dan een kwart en vaak groter dan een derde, soms zelfs de helft. Gezien deze aantalsmacht hadden theologanten dus alle gelegenheid om een stempel te drukken op het studentenleven van hun tijd. Ten tijde van de Republiek was het daar echter zelden van gekomen: godgeleerden leidden een nogal afgezonderd bestaan. Dat isolement had niet alleen te maken met de kerkelijke toekomst van godgeleerden maar ook met hun maatschappelijke afkomst. In vergelijking met andere studierichtingen rekruteerde de theologische faculteit voor een klein deel uit de hoogste, en voor een groot deel uit de lagere sociale klassen. Door de beschikbaarheid van vele studiebeurzen en fondsen voor jongelui die dominee wilden worden, was theologie studeren een beproefd pad voor sociale stijging.

Vanaf het eind van de achttiende eeuw lijkt dit rekruteringspatroon doorbroken: de instroom uit lagere sociale klassen werd afgeremd, die uit hogere standen daarentegen werd gestimuleerd. Ook de 'autoreproductie'¹²¹ werd bevorderd, vooral door verhoging van toeslagen voor domineeszonen die vaders voorbeeld volgden. Dit beleid lijkt succesvol te zijn geweest: vaker dan hun voorgangers waren negentiende-eeuwse predikanten van hoge komaf. Bewezen is die verschuiving nog niet maar aanwijzingen zijn daar wel voor. Zo constateerde O. J. de Jong dat in de negentiende eeuw het aantal predikanten met 'dubbele naam' toenam.¹²² Nu is een dubbele naam — zoals iedere Twentenaar weet — geen bewijs van hoge geboorte. Het is niet meer dan een zwakke, feilbare aanduiding van 'familiekapitaal'. Daar staat echter tegenover dat het een heel duidelijk, eenvoudig toe te passen criterium is. Van de 1390 Nederlands-hervormde predikanten die in de *Staatsalmanak voor 1815* vermeld staan, tel ik er 82 met een dubbele familienaam (6,0 %). Dat is veel meer dan het was. In heel Van Lieburgs *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816* heb ik slechts enkele tientallen 'leraars' kunnen vinden die dubbele namen voerden. De meeste van hen leefden bovendien in de late achttiende en vroege negentiende eeuw. In de loop van de negentiende eeuw nam hun aantal toe: in de *Staatsalmanak voor 1860* staan volgens mijn telling 1561 Nederlands-hervormde predikanten, van wie 134 personen (8,6 %) een dubbele naam voerden. Naar de eerste aflevering van *Van Alphen's Nieuw Kerkelijk Handboek* te oordelen gold dit omstreeks 1878 al voor 143 hervormde predikanten (circa 10 %). In het laatste kwart van de eeuw daalde het aantal hervormde dominees met dubbele namen echter: in de *Staatsalmanak voor 1900* tel ik er slechts 105 (7,7 % van de 1356 dienst-

doende hervormde predikanten), in die voor 1940 zelfs maar veertig (2,4 % van de 1473). Na de oorlog daalde het aandeel dominees met dubbele namen nog verder, tot ongeveer 1,5 % in 1964.¹²³

De ontwikkeling van het aantal dominees met dubbele namen vormt op zichzelf geen bewijs voor een verschuiving in de sociale herkomst van predikanten. Het al dan niet voeren van een dubbele naam was ten dele namelijk een kwestie van mode. Zo heet H. H. Donker Curtius in de *Staatsalmanak voor 1815* nog gewoon 'Curtius'. Naar verluidt spoorde Hofstede de Groot zijn studenten ertoe aan om, net als zijn familie, een klinkende naam te voeren.¹²⁴ Maar ook wanneer predikanten alleen hun familienaam anders gingen schrijven, is dat sociologisch van betekenis. Zo'n verandering in de wijze van zelfpresentatie duidt immers op een toegenomen standsbewustzijn of -gevoel.

De conjunctuur van dubbele namen komt verbluffend sterk overeen met de ontwikkeling die ik in dit hoofdstuk heb geschetst: de toenadering van theologen tot de academisch gevormde elite en de verwijdering die daar vanaf, pakweg, de jaren zeventig op volgde. Het is nog niet bewezen, maar wel aannemelijk dat de integratie van theologanten in het corps studenten samenhang met toegenomen rekrutering uit hogere sociale klassen. Dit integratieproces werd tevens bevorderd door de democratisering van de studentensamenleving — waar de vorming van de corpora blijkt van geeft — en door een reeks overheidsmaatregelen betreffende de theologische studie: het opheffen van de aparte theologische collegia, het verplicht stellen van academische examens en van een 'algemeen-beschavende' propedeuse in de letterenfaculteit.

Integratie in de studentensamenleving betekende voor theologanten vooral dat ze zich verbroederden met juristen. Tegenwoordig mag het gebruikelijk zijn om dominee en dokter in een adem te noemen, in de negentiende eeuw hadden godgeleerden vooral veel gemeen met rechtsgeleerden — zowel tijdens hun studie als daarna. Een gevoelig punt van verschil bleef echter dat de eersten gemiddeld van geringere komaf waren dan de laatsten. Voor zover theologanten prominente posities innamen in het corps studenten, was het zelden op grond van hun economisch, meestal alleen krachtens hun cultureel kapitaal. Ook in de negentiende eeuw waren veel godgeleerden afhankelijk van hun hoogleraren en van de bestuurders van een of ander fonds. Een 'studentikoze' levensstijl was voor hen slechts in zekere zin weggelegd; vandaar hun ondervertegenwoordiging in de sociëteiten.

De inburgering van theologen in de studentensamenleving lijkt veel te hebben bijgedragen aan hun standsbesef als academici, aan het 'gevoel van waardigheid' (Weber) dat hoogopgeleiden paste. Dat maakte de overgang van het studentenleven naar het leven in de pastorie er echter niet eenvoudiger op:

'Komaan David, nu eens opgebiecht' zegt Bart, 'hoe bevalt het je hier?'

'Franchement!' zegt David 'allernaarst, het is hier een *flaauwe* troep, en er zijn oogenblikken waarin ik berouw gevoel ooit predikant geworden te zijn [...] ik kan je zeggen dat de menschen hier geen haar beter zijn dan in de groote steden, het is hier een babbelachtig, bemoeiziek en kwaadsprekend volk [...] de meesten zitten den ganschen dag met den bijbel voor zich, en zingen 's avonds psalmen uit een treuren, maar al die uiterlijke schijn beduidt niets [...]'¹²⁵

In de studentenalmanakken verschenen vanaf het midden van de negentiende eeuw talloze verhalen en gedichten over de teleurstellingen, beproevingen en vernederingen die jonge predikanten in hun eerste gemeente te wachten stonden. Zo publiceerde de Groningse studentenalmanak van 1865 een berijmde 'brief van een jong predikant aan een vriend uit zijn studietijd'. Als student had deze jonge dominee zich hoge verwachtingen gekoesterd van het dorpspredikantschap. Meteen na aankomst in zijn gemeente, ergens in het noorden, werd hij uit de droom geholpen:

De achtbre kerkraad was te zamen
En sprak mij het welkom toe
Maar o wee! wat viel 't mij tegen!
'k Was gauw hun gezanik moe.
D'een zei om wat vroom te schijnen
Dat hij zeer gelovig was
En dat hij zelfs iedren morgen
Steevast uit 'zien biebel' las.
En een ander: 'Doomnij wijt ie,
Dat jou nije pastorij
Nog op lange nao nijt klaor is,
't Duurt nog wel een maand of drij.'¹²⁶

De overgang van het studentenleven naar 'de maatschappij' zou voor theologen moeilijker zijn dan voor andere gestudeerden daar ze vrijwel altijd tevens een overgang behelsde van de stad naar het platteland (zie hoofdstuk 7). Vooral het sociaal isolement, het gebrek aan 'beschaafde omgang' met standsgenoten zou menig dorpspredikant zwaar vallen:

Waarlijk, het is ook niet alles om eerst jaren lang hard te moeten werken om ten laatste op een gat van een dorp te land te komen, waar je geen sterveling vindt om mee om te gaan, vooral wanneer je gewend bent aan het leven in de stad. De burgemeester een boer, de schoolmeester een boer, geen dokter, geen notaris, geen straatverlichting, geen beaanbare wegen zelfs!¹²⁷

Evenals romantische lofzangen op het leven in de pastorie zijn ook zulke klaagzangen een literaire *topos*; ze zeggen waarschijnlijk minder over de plaats van predikanten in een dorpssamenleving dan over die van theologanten in het studentenleven. De vele onthutste, meewarige of spottende beschrijvingen van de krenkingen die de jonge dominee te wachten stonden in 'de maatschappij', maken vooral duidelijk hoezeer theologen waren ingeburgerd in het corps studenten.

Op het eerste gezicht zegt de plaats van theologanten in de studentensamenleving weinig over het eigenlijke onderwerp van dit boek, de krachtsverhoudingen tussen de beroepsgroep en een handvol andere partijen. Bij nadere beschouwing echter onthult ze juist iets fundamenteels. Want waar in voorgaande hoofdstukken sprake was van 'de staat', van 'de academie' of 'de beroepsgroep', ging het nooit alleen over anonieme, onpersoonlijke instituties, alsof die alleen uit structuren en instrumenten, bevoegdheden en procedures zouden bestaan. Het ging tegelijkertijd over de bewindslieden, beleidsmakers, hoogleraren en predikanten waar deze 'collectieve actoren' uit bestaan; het ging, kortom, over *elites*. Dat nu is ook het thema van dit hoofdstuk. De integratie van theologanten in de vroeg negentiende-eeuwse studentensamenleving duidt op verbetering van de sociale positie van predikanten, op toenadering tot politiek-bestuurlijke, culturele en — in mindere mate — economische elites. Als leden van het corps studenten kregen ze toegang tot de vaderlandse spraakmakende gemeente. De marginalisering van theologanten in de laat negentiende-eeuwse studentensamenleving wijst echter op verwijdering ten opzichte van de genoemde elites: godgeleerden verloren de steun en vaak ook de sympathie van andere hoogopgeleiden. Dit proces van opkomst en afgang, toenadering en verwijdering, is nergens zo duidelijk aanwijsbaar als in de Nederlandse letterkunde.

‘DAT HEERTJE MET ZIJN WITTE DAS’
GODGELEERDEN IN DE NEDERLANDSE LETTERKUNDE

*Dat heertje met zijn witte das
Was eertjds een minnezanger;
Doch sinds het die witte das aanheeft,
Minnedicht het niet langer.*

*Nu preekt het en doet huisbezoek,
En voor de variatie,
Houdt het 's winters, driemaal in de week,
Lidmatencatechisatie.*

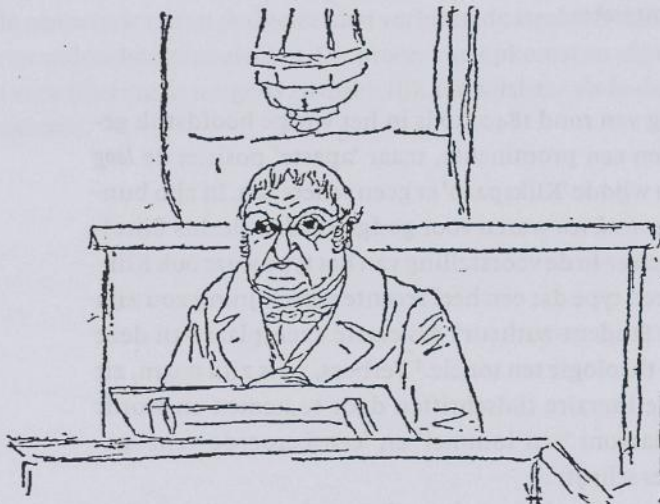
*Ik bezweer u, mijn allerliefste vriendin!
De draak hier niet mee te steken;
Er zit wezenlijk zo iets aandoenlijks in,
Dat een hart er wel van mocht breken.¹*

In de studentensamenleving van rond 1840, zo is in het vorige hoofdstuk gebleken, hadden theologanten een prominente, maar ‘aparte’ positie; de *loog* was een markant ‘type’. Toch wijdde ‘Klikspaan’ er geen schets aan. In zijn bundels *Studenten-Typen* en *Studentenleven* waren voor godgeleerden slechts bijrollen weggelegd. Zo figureerden ze in de voorstelling van het type waar ook Klikspaan zelf toe behoorde — een type dat een heel recente verschijning zou zijn aan de Leidse academie: ‘de Student-autheur’. Als eerste exemplaar van deze soort voerde hij een student theologie ten tonele.² Verbees, zo is zijn naam, zit in de sociëteit ostentatief de literaire tijdschriften door te nemen en wordt door zijn medestudenten daarom ‘een lummel’ en ‘een beroerde vent’ genoemd, ‘een fluim die boekjes schrijft’.³

De keuze om uitgerekend een theologant als student-auteur voor te stellen was een voor de hand liggende. In zijn essay *L'Education par l'amitié* (1835) mocht Kneppelhout de dichter hebben voorgesteld als priester van de toekomstige

maatschappij, in het Nederland van zijn tijd waren de poëten eerder predikant of raadsman van professie. 'Klikspaan' zelf studeerde in de rechtenfaculteit, bevriende student-auteurs merendeels in die der godgeleerdheid. Hoewel ook de medische faculteit zich niet onbetuigd liet — beroemd werd Jan Pieter Heije — waren het vooral theologanten en juristen die rond 1840 naam maakten met verzen of verhalen. Verbazingwekkend is dat niet. Rechts- en godgeleerden volgden immers een vooropleiding in de letterenfakulteit.

De invloed van dit onderwijs is duidelijk aanwijsbaar bij Aarnout Drost, die theologie studeerde in Amsterdam en Leiden. In 1832 debuteerde hij, 22 jaar oud, met *Hermingard van de Eikenterpen*. In deze historische roman — de eerste in Nederland, naar men zegt — verhaalde Drost van de vroegste vaderlandse geschiedenis, toen Franken en Batavieren in aanraking kwamen met het christelijk geloof. Deze onderwerpskeuze verried niet alleen dat de auteur theologant was maar ook dat hij college had gevolgd in de Nederlandse taal en geschiedenis, bij de Amsterdamse hoogleraar D.J. van Lennep. De romantische verteltrant van Drost was erg naar de zin van Potgieter; volgens literatuurhistorici werd hij er diepgaand door beïnvloed.⁴ Na het vroegtijdig overlijden van Aarnout (of 'Aernout', zoals Potgieter spelde) had hij dan ook graag de zorg voor diens literaire nalatenschap op zich genomen. In samenwerking met de theologant Rein Bakhuizen van den Brink, dé studievriend van Drost,⁵ voltooide Potgieter Drost's tweede historische roman, *De pestilentie te Katwijk* en bezorgde hij een aantal onuitgegeven, deels onvoltooide *Schetsen en verhalen*. Ook Drost's streven naar verheffing van het letterkundig leven in Nederland zetten

Veel hoogleraren in de vroeg negentiende-eeuwse letterenfakulteit waren van huis uit theoloog. De Leidse hoogleraar J.M. Schrant (1783-1866) was pastoor geweest. François HaverSchmidt (1835-1894; alias 'Piet Paaltjens') tekende hem tijdens college. Gereproduceerd uit *Nagelaten snikken*.

Potgieter en 'Bakkes' voort. Voor het tijdschrift *De Muzen*, dat Drost en Heije in 1834 hadden opgericht, riepen ze een waardige opvolger in het leven: *De Gids*.⁶

PREDIKANT-PROFESSOREN

Het onderwijs in de 'letteren van beschaafdheid' dat theologiestudenten volgden, werd voor een groot deel gegeven door hoogleraren die zelf van huis uit theoloog waren. In 1816 hadden van de vijftien universitair hoogleraren in de 'wijsbegeerte en letteren' niet minder dan negen theologie gestudeerd (zie tabel 5.a). In Leiden gold dit zelfs voor de hele faculteit: Van der Palm, Wyttenbach, Siegenbeek en Van de Wynpersse waren allen min of meer godgeleerd.⁷ Zes van de negen theologisch geschoolde hoogleraren in den lande hadden bovendien als predikant gediend; de Utrechtse professor Simons zelfs meer dan twintig jaar. Ook na hun benoeming tot hoogleraar in de letteren bleven velen af en toe preken; Van der Palm was zelfs officieel academieprediker.

Een kwart eeuw eerder, in 1790, waren slechts drie van de veertien Leidse, Utrechtse en Groningse hoogleraren in deze faculteiten theoloog (en predikant) geweest. Dat godgeleerden in 1816 zoveel sterker van de partij waren, was deels te danken aan de Bataafse Revolutie. Na de opheffing van de theologische faculteit waren sommige van haar hoogleraren namelijk ondergebracht bij letteren en wijsbegeerte, met leeropdrachten als 'natuurlijke theologie', 'wijsgerige zedeleer', 'christelijke oudheden' of 'bijbelse uitlegkunde'.⁸ Maar ook in 1840, toen de Bataafse tijd lang voorbij was, waren nog negen van de achttien hoogleraren in de *humaniora* van huis uit theoloog. Wat vijf van hen betreft — Nieuwenhuis, Rutgers, Pareau, Simons en De Waal — heb ik kunnen vaststellen dat ze in een eerder leven predikant waren geweest. De Leidse hoogleraar Schrant en zijn Groningse ambtsgenoot De Greuve waren beiden ex-pastoor.⁹ Weer een kwart eeuw later, in 1865, was zelfs weer meer dan de helft van de universitair hoogleraren in de letteren en wijsbegeerte van huis uit theoloog. Vijf van hen — Rutgers, Stuffken, Milliës, Valeton, Van der Wijck — waren emeritus-predikant. Pas in 1890 was het met de hegemonie der theologen gedaan: onder de 32 Leidse, Utrechtse en Groningse hoogleraren, waren 'slechts' acht (een kwart, dus) protestantse godgeleerden.¹⁰

Enkele hoogleraren in de letterenfaculteit oogstten ook zelf enige roem als dichter. De Leidse hoogleraar Elias Annes Borger, die van 1807 tot 1821 onderwijs gaf in 'de gewijde uitlegkunde', de godgeleerdheid en later de klassieke letterkunde, was niet alleen vermaard om zijn kanselwelsprekendheid maar ook om zijn dichterlijk talent.¹¹ Die faam had hij vooral — volgens boze tongen: alleen — te danken aan zijn laatste pennenvrucht, *Aan den Rijn*. Daarin rouwklaagde Borger over de dood van zijn dochtertje en zijn tweede vrouw, die

(evenals de eerste) kort na de bruiloft in het kraambed was gestorven. De laatste, levensmoede strofe klonk als volgt:

Noem' hij deze aard een hof van Eden,
Die altijd mogt op roozen gaan:
Ik wensch geen stap terug te treden
Op de afgelegde levensbaan.
Ik reken iedren dag gewonnen,
Met moeite en tranen doorgesloofd.
God dank, mij draaiden boven 't hoofd
Reeds meer dan vijf en dertig zonnen!
De tijd rolt, als deez' bergstroom voort.
Druk zacht mijn dooden, lijkgesteente!
En dek ook eerlang mijn gebeente
Bij 't overschot dat mij behoort.¹²

Borgers bede werd spoedig verhoord: een jaar later overleed 'het Friesche wonder', slechts 36 jaar oud. Dit droeve feit kwam de ontvangst van zijn laatste gedicht zeer ten goede: 'het Rijntje' behoorde spoedig tot het standaardrepertoire van de beschaafde burgerij.¹³ Het werd zelfs vertaald in het Frans, Duits, Engels, Latijn en 'Boerenfriesch'. Velen inspireerde Borgers voortijdige dood tot dichterlijke uitboezemingen. Recht van spreken hadden natuurlijk vooral studenten in de theologie. De Leidse 'kandidaat tot de Heilige Dienst' D. Bax betoonde zich vooral getroffen door het samenvallen van Borgers overlijden met zijn eigen afscheid van het studentenleven:

Zoo moet ik dan 't vaarwel aan Leydens grijze stad
Met een beklemd borst en 't oog van tranen nat,
Nog starende, mijn God! op BORGERS lijk, doen hooren!
Neen! 'k wil die toon van rouw niet in mijn boezem smoren,
Zij is mij nog niet vreemd, die taal van zielesmart:
Ach! meermaal gaf zij lucht aan 't diep getroffen hart!
Hij is niet meer! niet meer! dat onze tranen stromen!
Zoo vroeg der Hoogeschool en 't Vaderland ontnomen!¹⁴

Borger werd een stralend voorbeeld voor theologanten met lyrische ambities.¹⁵ Als kennelijk erbetoon aan hem wijdde J. P. Hasebroek een van zijn eerste gedichten 'Aan den Rhijn'.

Dat theologanten ten tijde van ‘Klikspaan’ zo’n prominente rol als ‘studentauteurs’ speelden, hangt uiteraard ten nauwste samen met de plaats die ze innamen in het corps studenten. In het vorige hoofdstuk heb ik beschreven hoe theologanten rond het midden van de negentiende eeuw toonaangevende posities verwierven in de studentensamenleving — en daarmee in de vaderlandse culturele elite. Ook heb ik laten zien dat ze deze posities voornamelijk te danken hadden aan hun *cultureel* kapitaal. Letterkundige arbeid, als dichter, novellist of redacteur, bood betrekkelijk minvermogende studenten de mogelijkheid om op eigen wijze deel te nemen aan het studentenleven, en daar zelfs hun stempel te zetten. Een sprekend voorbeeld daarvan presenteerde Jacob van Lennep in zijn lijvige roman *Klaasje Zevenster* (1865/66). De mannelijke hoofdpersoon van het verhaal, dat aanvangt in de Leidse studentensamenleving van de jaren 1820, is de theologiestudent Gerlof Bol. Hij wordt omschreven als een op het eerste gezicht weinig aantrekkelijke figuur, met een ‘onbeteekenend, pokdalig, bleekgeel, altijd effen gelaat’, ‘fletsche en grijze oogen’, ‘zwarte, hoekige tanden’ en een ‘blauwachtige kin’, gekleed in een ‘met inktvlakken besmeerden en aan den ellebogen afgesleeten huisjas’, ‘oude leëren pantoffels’ en ‘gele wollen kousen’ en ‘een vrij smerige lakensche pet’:

Zeker is er niets in het portret, ’t welk ik hier van hem ophang, dat u voor hem in kan nemen; zelfs heeft zijn uiterlijk iets terugstootends, en wanneer hij den mond opent en gij hem in een vrij platten Overijsselschen tongval hoort spreken, zult gij u verwonderen, hoe hij, *die nog wel bovendien een theologant is*, aldus bij uitzondering onder de élite van de akademie is opgenomen, ja hoe er prijs op zijn omgang gesteld en om zijn vriendschap gekuipt wordt door zooveelen, die door geboorte en beschaving uitblinken [...]¹⁶

Bij nadere beschouwing bleek dat Gerlof een scherp verstand had, een ijzeren geheugen voor anekdotes en paradoxen en ‘het beste karakter van de waereld’. Dankzij deze kwaliteiten had hij geen dorpskruidenier hoeven worden, zoals zijn vader, maar had hij een beurs gekregen om theologie te studeren.¹⁷ Een dergelijke levensloop was niet uit de lucht gegrepen: de Utrechtse theologie-student Jacobus Bellamy (1757-1786) had ervaren wat de dichtkunst vermocht. Toen zijn literaire talent was ontdekt door een predikant had hij, een arme Vlissingse bakkersknecht, een theologische studiebeurs verworven.¹⁸

Bij zijn onderzoek naar letterkundige gezelschappen in de tweede helft van de achttiende eeuw kwam Singeling bijzonder veel predikanten en theologie-studenten tegen. Na de ‘regenten’ vormden ze de grootste categorie. Singeling wilde daar echter niet veel van weten, want een groot deel van deze godgeleerden kwam voor op slechts één, nogal dubieuze naamlijst. Hij benadrukte daar-

om dat 'de genootschappen zeker niet uitsluitend bevolkt [worden] door dichtende dominees'.¹⁹ Toch mogen zijn onderzoeksuitkomsten onthullend genoemd worden. Wie ze nader analyseert, ontdekt namelijk dat in vrijwel alle beroepsgeledingen de actieve, daadwerkelijk dichtende leden in de minderheid waren; het gros stelde zich tevreden met het aanhoren en beoordelen van andermans werk. Slechts in twee categorieën waren de 'werkende leden' in de meerderheid: onder 'klerken' en onder studenten theologie.²⁰ Waren deze twee groeperingen literair begaafder dan andere? Aannemelijker is dat ze — bij gebrek aan geld en macht — het vooral van eigen werk moesten hebben. Theologanten en klerken ontleenden hun positie in deze genootschappen kennelijk niet aan hun economisch of sociaal, maar aan hun cultureel kapitaal.

Ook in de negentiende-eeuwse studentensamenleving lijkt letterkundige arbeid uitzicht te hebben geboden op maatschappelijke eer, achting of aanzien (soms zelfs op inkomen en invloed). Als zoon van een Haarlems apotheker kon Nicolaas Beets niet, zoals zijn vrienden, deelnemen aan de Leidse maskerade van 1835. Hij volgde de 'intocht van Ferdinand en Isabella in Granada in 1492' te paard noch te voet maar vanuit het raam van zijn kamer — uitgelezen positie voor een student-auteur — en schreef er een lang, berijmd verslag van, *De maskerade*. Met dit dichtverhaal werd hij in één klap een zeer gezien student. In zijn dagboek schreef hij op 13 december 1835: 'Ik ben tegenwoordig te Leiden in de mode en gewild als een paar oranje handschoenen.' Inmiddels was hij benoemd tot redacteur van de almanak, 'een der eervolste betrekkingen bij de Studentenwereld'. In 1838 volgde zijn benoeming tot preses van de theologische faculteit.²¹ Voor theologanten, die bij andere activiteiten aan de zijlijn moesten blijven staan, was het schrijverschap dus een buitenkans. Als 'auteur' of 'redacteur' konden ze vorm geven aan een studentikoze, maar beschaafde levensstijl. Hoe die eruitzag, kon de lezer opmaken uit de titelplaat van Klikspaan's tweede schetsenbundel, *Studentenleven* (1844). Deze prent van 'O. Veralby' (Alexander Ver Huell) toonde twee studenten: de één breed gebarend, voorzien van pet, stok en hond (de klassieke studentenparaferalia), de ander notities makend, met bril, pijp en een boek onder de arm geklemd. Dit laatste was kennelijk de houding van de 'student-auteur'.

UITERLIJKE WELSPREKENDHEID ALS HOUDING

Student-auteurs als Knepelhout, Hasebroek en Beets hadden een prominente plaats in het studentenleven van hun tijd. Eind 1833 riepen ze een eigen literair genootschap in het leven, de Rederijderskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid.²² Die naam klonk oneigentijds: 'rederijken', een verbastering van 'retoriek', was immers een zeventiende-eeuwse liefhebberij. 'Uiterlijke wel-

Twee studenten-typen: rechts een studentikoze, links een intellectuele student. Ets van 'O. Veralby' (Alexander Ver Huell), detail van de titelpagina van Klikspaans *Studentenleven*; Leyden: Hazenberg 1844. Foto: UB Amsterdam.

sprekendheid' daarentegen was een volop negentiende-eeuws ideaal. In recente publicaties over dit onderwerp wordt het streven naar 'welsprekendheid' voornamelijk in verband gebracht met het voordragen van poëzie en proza, zoals dit werd gecultiveerd in allerhande 'reciteercolleges' en 'rederijerskamers'. In negentiende-eeuws Nederland blijken talloze van deze 'late varianten van achttiende-eeuwse genootschappelijkheid' te hebben bestaan. In de jaren zestig en zeventig werd het declameren zelfs een ware rage; deze decennia vormden het hoogtepunt van wat Van den Berg 'de orale cultus' genoemd heeft. Handboeken voor welsprekendheid uit deze periode droegen hier de sporen van: ze handelden voornamelijk over de wijze waarop men verzen en

verhalen ten gehore moest brengen. Dat gold overigens al voor het handboek van B.H. Lulofs uit 1848.²³

Voor die tijd echter, in de *eerste* helft van de negentiende eeuw, was het onderricht in de welsprekendheid niet in de eerste plaats bedoeld voor burgers die wat liefhebberden in de letteren maar voor hen die spraken uit hoofde van hun beroep of ambt. De handboeken uit deze periode waren primair bedoeld voor het vormen van kansel-, balie- en politiek redenaars — voor sprekers dus die hun gehoor niet zozeer trachtten te ‘vermaken’, als wel ‘te overtuigen, te stichten, te roeren, tot deugd en godsvrucht te bewegen’.²⁴ Mr J.C. Bousquet noemde deze binding aan openbare ambten zelfs een in het oog springend kenmerk van de welsprekendheid:

De Redenaar is de verantwoordelijke tolk der maatschappij. Zijne geheele achtung strekt ten waarborg van de zuiverheid zijner bedoelingen, en de opregtheid zijner betuigingen [...]

Aan den persoon des Redenaars hecht onze verbeelding gewoonlijk de gewigtige maatschappelijke betrekkingen, waarin hij geplaatst is [...] als staatsman, wetgever, leraar van den Godsdienst, of der wetenschappen, als verdediger van regt en onschuld.²⁵

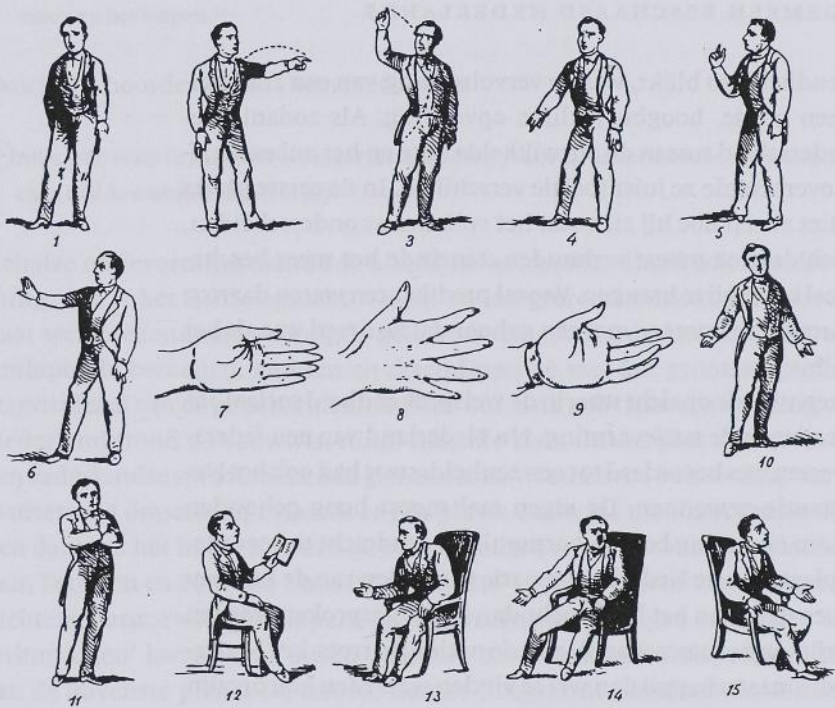
De prominente maatschappelijke positie van de redenaar zou hem onderscheiden van de dichter, die immers vaak — zij het ten onrechte — werd voorgesteld als ‘ambteloos en nutteloos lid der maatschappij’. Welsprekendheid was nauw verbonden met de beroepspraktijk en beroepsidealen van predikanten, advocaten, rechters, diplomaten en hoogleraren, de negentiende-eeuwse *professionals van de publieke spraak*.

Volgens vroeg negentiende-eeuwse auteurs was de welsprekendheid daarom niet alleen verwant aan de poëzie maar ook aan logica, wijsbegeerte en wetenschap. De Leidse hoogleraar Joannes Clarisse zag in haar ‘de middelste zuster der oudere *Dichtkunst*, en der jongere *Redeneerkunst*’,²⁶ J.H. van der Palm noemde haar ‘onze redelijkheid zelve’²⁷ en Bousquet omschreef haar als ‘de gepaste en doelmatige voordracht eener gewigtige, meestal eener min bekende of betwiste waarheid’.²⁸ Volgens laatstgenoemde auteur omvatte de welsprekendheid ook historische en wetenschappelijke verhandelingen ‘in zoo verre dezelve niet zuiver wiskunstig zijn, of geheel uit woordenlijsten en tabellen bestaan.’²⁹ De Leidse hoogleraar John Bake had daar een wat andere opvatting over. Hij ontkende niet dat de welsprekendheid verwant was aan kunst en wetenschap maar wel dat ze er *op zichzelf* een zou zijn: ‘Men zou het even zoo goed eene kunst kunnen noemen, om als een braaf mensch en Christen te leven!’³⁰ Volgens hem was welsprekendheid meer een deugd, een plicht waar ‘niemand, die op ware beschaving wil aanspraak maken’ omheen kon. Spraak was immers niet slechts een communicatiemiddel, ‘een werktuig om ons aan anderen meê

te deelen', maar ook een distinctiemiddel, 'de spiegel, waarin wij onzen beschaafden zin aanschouwen'.³¹

De uiterlijke welsprekendheid behelsde dus, net als de wellevendheid,³² een algemeen beschavingsideaal; ze handelde over de houding die de leden van 'een geleerde stand' in het openbaar hadden aan te nemen. Ze leerde de balie-, kansel- of politiek redenaar niet slechts hoe hij spreken, maar hoe hij wezen moest: 'met waardigheid, zonder eenige gemaaktheid, met eene allereenvoudigste uitdrukking van vriendelijkheid' en 'zonder aanstelling van iets in het minste'.³³ In handboeken over de uiterlijke welsprekendheid werd dus niet slechts een bepaalde techniek van 'spreken in het openbaar' overgedragen maar een habitus, eigen aan de beschaafde, academisch gevormde stand.

Het ging zelfs letterlijk over poses: handboeken over de uiterlijke welsprekendheid besteedden vaak ruime aandacht aan de lichaamshouding, de gebaren en mimiek van de redenaar. Volgens Clarisse kwam het erop aan dat een predikant de houding aannam van een 'beschaafd', 'bezadigd' en 'deftig' man. Enerzijds zou hij moeten waken voor 'stijfheid', 'lompheid' en 'boerschheid',

Houdingen en gebaren voor de redenaar; illustratie (detail) in B. H. Lulofs, *De kunst der mondelinge voordracht of uiterlijke welsprekendheid*; Amsterdam: Brinkman 1877 [1848]. Uit *De Negentiende Eeuw*, jg 16 (1992) nr 4.

anderzijds voor 'winderigheid', voor 'al wat naar het wulpsche en dartele trekt'.³⁴ Maar hoe kon hij zo'n houding aanleren? Clarisses suggesties zijn onthullend; ze tonen hoe nauw het ideaal van welsprekendheid samenhangt met de levensstijl van de hoge burgerij. Een goede lichaamshouding werd volgens hem namelijk in de eerste plaats verkregen door 'vroegtijdig onderwijs in gymnastische oefeningen, het exerceren, schermen, paardrijden of dansen'. Zulk mondain tijdverdrijf was dus aanbevolen voor dominees in de dop. Ook tekenen en piano-, fluit-, klarinet- of vioolspel zouden goed voor de houding zijn. Verder konden aspirant-predikanten veel leren door 'oplettendheid bij de verkeering in fatsoenlijke huizen en in beschaafde kringen'. Daar kregen ze namelijk niet alleen het goede voorbeeld te zien maar konden ze ook horen wat 'beschaafde Vrouwen op de houding van een' of ander' Man aan te merken hebben.' Ten slotte zou het nuttig zijn om nauwkeurig te observeren welke poses vooraanstaande schilders in hun historiestukken hadden gekozen voor grote mannen als Paulus, Demosthenes, Sokrates 'of zelfs den heiligen Jezus'.³⁵

ALGEMEEN BESCHAAFD NEDERLANDS

Uiterlijke welsprekendheid, zo blijkt, was de vervolmaking van een academische opleiding en een goede, hoogburgerlijke opvoeding. Als zodanig bekrachtigde ze het onderscheid tussen de ontwikkelde elite en het onbeschaafde volk. Anderzijds overbrugde ze juist sociale verschillen. In de eerste plaats leerde de redenaar niet alleen hoe hij zich van het volk moest onderscheiden, maar ook hoe hij zich daartoe moest verhouden, teneinde het meer beschaving, kennis en moreel besef bij te brengen. Vooral predikanten waren daartoe geroepen: 'leraars' heetten ze immers, met een gehoor dat zo breed was als het volk van Nederland.³⁶

Dit verwijst naar een tweede opzicht waarin de welsprekendheid sociaal-integrerend werkte: ze diende de natievorming. Nu Nederland van een federatief verband van gewesten was bevorderd tot een eenheidsstaat had ook het Nederlands aan importantie gewonnen. De eigen taal moest hoog gehouden worden; niet slechts om onderling begrip, harmonie en eendracht te bevorderen maar ook om de plaats van de Nederlandse natie te midden van de Europese grootmachten te bepalen. Aan het hof mocht dan Frans gesproken worden en in de academie Latijn, in de maatschappij zou de nationale trots, het Nederlands klinken. Waar die maatschappij dan wel te vinden was? Men kon op zijn gehoor afgaan: in de volksvertegenwoordiging moest men wezen, in de hoorzalen van de Maatschappij tot 't Nut van 't Algemeen, in de rechtszaal en het kerkgebouw, eventueel zelfs in dat der 'Roomsen' of 'Israëlieten'.³⁷

Naast onderwijzers hadden daarom ook predikanten, rechters en advocaten

in dezen een belangrijke taak:³⁸ als beroepsbeoefenaren van de publieke spraak moesten ze de taal hoog houden. Zoals Bilderdijk en Siegenbeek zich, ieder op zijn eigen manier, zich inspanden voor standaardisering van de spelling, zouden zij een standaard van zuivere *spreektaal* moeten stellen. Vandaar de overvloedige aandacht — in handboeken en verhandelingen — voor *puritas*, voor zuivere woordkeus en articulatie. Taalzuivering gold, vooral ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, als aangewezen middel voor het aankweken van nationaal bewustzijn en saamhorigheid.³⁹ Predikanten waren geknipt voor die taak; nu ze vaker buiten hun geboortegewest werden beroepen, konden ze een rol spelen in de taalkundige eenwording van Nederland.⁴⁰ Maar waren ze op die taak berekend? Klikspaan meende van niet:

Onder de gewelven der kerk zoowel als onder de lichtkroon van den schouwburg walgt den welopgevoeden man de weligste verscheidenheid van allerlei tongvallen, verkeerde klemtonen, gebrekkige spreekorganen [...] Helaas! wij leven in een China, waar de tong der kleinen, door allerlei willekeurigheden verdraaid, het behoorlijk uitspreken der moedertaal ten eeuwigten dage verleerd wordt, gelijk in dat andere China het voetje der vrouwen het loopen.⁴¹

Ook Beets hoorde veel wat hem niet beviel:

Alles wèl; maar ik kan geen redenaar uitstaan die *gof* voor *gaf* en *horten* voor *harten* zegt, en in *God* de *o* uitsprekt als in *pop*.⁴²

Behalve natievorming diende de uiterlijke welsprekendheid ook standsvorming; dat is het derde opzicht waarin ze integrerend werkte. Het streven naar welsprekendheid verenigde geleerden en geletterden in de meest uiteenlopende beroepen, ambten en disciplines; ze was het grootste gemene standsideaal van de gehele culturele elite. Sinds de politieke eenwording van Nederland (rond de eeuwwisseling) tekende zich, duidelijker dan tevoren, een vaderlandse spraakmakende gemeente af. Wie daartoe behoorden was en is uiteraard omstreden maar als er één plaats was waar men hen moest zoeken dan was het in het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten (1808/1816-1851). Een keur van wijsgeren, dichters, natuurwetenschappers, medici, juristen, theologen en andere 'letterkundigen' kwam daar bijeen voor het beoefenen van welsprekendheid van de bovenste plank. De remonstrantse hoogleraar Abraham des Amorie van der Hoeven werd in 1834 tot lid verkoren. Jaren eerder had hij, de gevierde kanselredenaar, het klassieke onderscheid tussen vier vormen van welsprekendheid gerelativeerd:

Er is dus eigenlijk slechts ééne Welsprekendheid. Zij blijft zich zelve in aard en doel altijd en overal gelijk, hetzij ze zich laat horen in de Pleitzaal, in Staats- en Volksvergaderingen of op de Predikstoel.⁴³

De *kanselwelsprekendheid* waar godgeleerden patent op hadden, was volgens Van der Hoeven dus niet meer dan een variant van een algemene kunst of kunde. Deze opvatting is tekenend voor de integratie van predikanten in de nationale culturele (en politiek-bestuurlijke) elite; hun toetreding tot de bovenlaag van hoogopgeleiden en hooggeborenen die in het jonge Koninkrijk de toon aangaf. ‘Uiterlijke welsprekendheid’ was het gemeenschappelijk ideaal van allen die tot deze stand behoorden (of wilden behoren); een standsideaal dat uitdrukking gaf aan een gevoel van waardigheid maar ook van roeping jegens de Nederlandse natie.

THEOLOGEN ALS ROMANTICI

De acht Leidse student-auteurs die in 1833 de Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid oprichtten, streefden al even gewichtige maatschappelijke doelen na. In zijn schets van de ‘poietenclub’, zoals ze door buitenstaanders werd genoemd, beschreef Klikspaan met enige zelfspot de hoge idealen die hij en zijn vrienden destijds hadden gekoesterd. Hun bijeenkomsten waren niet slechts bedoeld geweest ‘om hun eigen dichterlijke voortbrengselen smaakvoller en boeiender te leeren voordragen’ maar ook, uiteindelijk, om een leegte op te vullen in de academische opleiding van theologen en juristen. Bij gebrek aan deugdelijk, praktisch onderwijs in de uiterlijke welsprekendheid,⁴⁴ zou de Rederijkerskamer bij kunnen dragen aan het vormen van ‘bekwame sprekers voor de balie en voor de Kamer der volksvertegenwoordiging, wegsleepende, indrukwekkende kanselredenaars’.⁴⁵ Vandaar dat zo nu en dan ook buitenstaanders — ‘professoren, letterkundigen, dames’ — welkom zouden zijn om de voordrachten aan te horen.

Zulke gerichtheid op de burgermaatschappij werd volgens Klikspaan als verraad aan de studentenwereld beschouwd. Ze was bovendien moeilijk te rijmen met het streven van de leden der Rederijkerskamer naar aansluiting bij het werk van Franse, Duitse en Engelse romantische dichters en vertellers als Thomas Moore, Walter Scott, Lord Byron en Victor Hugo. Vooral in het leven en werk van laatstgenoemde twee dichters was veel te vinden dat voor een herder en ‘leraar’ minder geschikt moest heten.

Toch was het juist een theologiestudent, Nicolaas Beets, die Byron het meest navolgde. Na eerder gedichten van hem te hebben vertaald, schreef hij in 1834 een dichtverhaal over een ‘Byroniaanse Held’: *Jose, Een Spaansch verhaal*.⁴⁶ De

setting van dit epos was door en door romantisch; het speelde in de donkere Middeleeuwen, in het zwoele Zuiden en ving aan op een schemerachtig uur. Ook het thema was hevig romantisch: Jose was een jonge edelman die gezworen had de dood van zijn vader te zullen wreken. Zolang hij die missie niet had volbracht, wilde hij niet weten van de liefde — die van God, zijn moeder noch zijn meisje:

‘De hemel, Jose, bracht mij hier.’
‘Zoo voert hij de duive aan de borst van den gier.
Florinde! men sloot mij den hemel. Ik hoop
Op hemel noch aarde — het lot hebb’ zijn loop!
[...]
Ik zoek in den hemel geen God, die mij hoort,
Want ik heb zijn stem in mijn boezem gesmoord’

Het liep dan ook slecht met hem af. Gevestigde letterkundigen als de Leidse hoogleraar Jacob Geel fronsten hun wenkbrauwen over dit van hartstocht zinderende dichtverhaal en in hun satirische tijdschrift *Braga* (1842) dreven de Utrechtse theologen A. Winkler Prins en J.J.L. ten Kate er de spot mee:

Als in het dicht’renrijk de strafwet geldig was
Die moord en diefstal loon naar werken doet ontvangen
Wat aak’lig tuchthuis wierd de Hollandsche Parnas:
Beets werd gegeeseld en Van Lennep werd gehangen!

Spoedig werd *Jose* echter erkend als een vernieuwende bijdrage aan de Nederlandse literatuur. Nog lovender kritieken kreeg Beets voor zijn wat luchtiger dichtverhaal van *De maskerade*.⁴⁷ Deze en dergelijke successen van student-auteurs, verenigd in de Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid, luiden een korte bloeiperiode in van romantische poëzie in de Nederlandse letteren. Op voorspraak van hun leermeester J.H. van der Palm werden Beets, Hasebroek, Bernard Gewin en Knepelhout — allen lid van de Rederijkerskamer — in 1836 toegelaten tot de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen. Hun entree en het gelijktijdig aftreden van de Leidse hoogleraar Jacob Geel als lid van het bestuur betekende niet alleen erkenning voor hun individuele literaire gaven maar ook voor de Romantiek in de Nederlandse letterkunde.⁴⁸ Het hoofdkwartier van die beweging verplaatste zich van de Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid naar de redactie van *De Gids* en de pastorie van Heiloo, waar Hasebroek sinds 1836 predikant was. Beets, Knepelhout, Truitje Toussaint, Jacob van Lennep, Rein Bakhuizen van den Brink en Willem de Clercq waren er kind aan huis.

Na Hasebroek verruilden ook Beets en Gewin de academie voor een pastorie. De een stond vanaf 1840 in Heemstede — ‘N. Beets, Herder’, had hij op de voordeur laten schilderen — en de ander in Londen.⁴⁹ Hun afscheid van Leiden betekende echter geen vaarwel aan de letteren. Omstreeks 1840, dus vrijwel gelijktijdig met ‘Klikspaan’, leverden alle drie een gedenkwaardige bijdrage aan de vaderlandse literatuur; nu niet in de vorm van verzen, maar van verhalen. Onder het pseudoniem ‘Vlerk’, publiceerde Bernard Gewin de *Reisontmoetingen van Joachim van Polsbroekerwoud*, waarin hij de buitenlandse belevenissen van een groepje studenten verhaalde. Hasebroek bleef dichterbij huis. In *Waarheid en dromen* bundelde hij, ‘Jonathan’, een reeks mijmerende observaties van alledaagse zaken als ‘De Haarlemsche Courant’, ‘De huisklok’ en ‘De bibliotheek’. Zulk huiselijk, ietwat sentimenteel proza bleek in de smaak te vallen: Hasebroeks schetsen werden goed verkocht, aanvankelijk zelfs beter dan die van zijn boezemvriend Beets, de *Camera obscura*.

HUMORISME ALS HABITUS

De bundels van Vlerk, Jonathan en Hildebrand waren alle drie geënt op Charles Dickens’ *Pickwick-papers*. Evenals hun vroegere poëtische werken wordt hun proza dan ook tot de Romantiek gerekend, zij het op grond van een ander aspect van die stroming: ‘humorisme’.⁵⁰ Het ging nu niet meer over vervlogen tijden, verre volkeren en duistere driften maar over huis, tuin en keuken. In plaats van adellijke jongemannen met ziedende hartstochten stonden nu gewone, vaak ‘kleine’ burgers centraal, met hun alledaagse beslommeringen, hun hebbelijkheden en onhebbelijkheden. Byroniaanse helden als Beets’ Jose en Kuser maakten plaats voor antihelden als Kees het Diakenhuismannetje, dat zo graag ‘fassoendelijk’ begraven wilde worden, of Jonathan zelf, die in kamerjapon bij de kachel zat te mijmeren over zijn vervlogen jeugd.

Waar de ‘zwarte’ letterkunst van Byron en Hugo met hun lofzang op de zelfgekozen verdoemenis velen argwaan, zelfs afkeer had ingeboezemd, stalen de humoristen haast ieders hart. De Nederlandse letterkunde beleefde zo een ware *hausse* van humorisme; de ene na de andere bundel ‘schetsen’, ‘typen’ en ‘beelden’ zag het licht. Het werd haast te dol. Al in de eerste druk van zijn *Camera obscura* nam Hildebrand een brief op waarin hij zogenaamd gewaarshuwd werd voor een op handen zijnde ‘humoristische revolutie’, die ‘een hartroerende oude vrijster op de troon’ zou brengen, ‘met een kring van sentimentele dagloners tot ministerie’ en een leger ‘duivenhartige bloodaards’ als krijgsmacht:

Geen adel meer, geen rijkdom, geen livreibedienden, geen *pâté de foie gras*, geen kooien meer voor vogels, en geen modes meer voor dames; maar een aanmerkelijke invoer van huisjassen, sloffes, pijpjes, tuinstokken, Moeder-de-Ganzen [...] ⁵¹

Volgens Potgieter had zo'n omwenteling zich in de literatuur al voltrokken: in zijn befaamde opstel over de 'kopijerlust des dagelijkschen levens' constateerde hij dat 'de Goden, de Vorsten, de Helden' het veld hadden moeten ruimen voor 'het burgerlijk-alledaagsche', voor 'uwe en mijne historie'. ⁵²

Daarmee had ook het streven naar 'welsprekendheid' afgedaan. Verzen in de trant van Byron of Hugo waren goed te rijmen geweest met dit ideaal; ze leenden zich in ieder geval voor oefening in de 'dramatische', 'toneelmatige' voordrachtskunst waar de Rederijkerskamer zich sterk voor had gemaakt. En hoe bedenkelijk de moraal van het dichtverhaal soms ook was geweest — Beets had zelfs bloedschande bezongen — de taal was zeer hoogstaand. Dat kon men van het spraakgebruik der humoristische 'typen' bepaald niet zeggen:

Weg katechismusstijl! wat soort van predikant
Is thands geen humorist op averechtschen trant?
Het wemelt hier zoo zeer van alledaagsche spreuken,
En bijbeltaal doormengd met straattaal uit de keuken:
Dan flikt er, wie 't verstaat, wat fransch of engelsch in,
Dat geeft zoo'n vreemden zwier, zoo'n losheid aan den zin. ⁵³

De taal die met name Beets zijn 'typen' in de mond legde, was noch het zuivere, welluidende Nederlands dat men van een kanselredenaar mocht verwachten, noch het archaische Diets dat Drost zijn *Hermingard* had laten spreken:

'En blom, meheer Kegge, dat zeg ik altijd; 'en blom is net as en mens. As ik jou je hart uit je gemoed snij, dan kan je ommers ook niet in 't leven blijven? Daar zit 'et 'em as 't ware maar in... Wat zeg jij, meheer?' ⁵⁴

Volgens Busken Huet maakte hier het dialect zijn entree in de Nederlandse literatuur. ⁵⁵ Streektaal en -cultuur hadden echter in de voorafgaande vijf jaar al sterk aan prestige gewonnen. Sinds 1835 ⁵⁶ kon iedere provincie bogen op een eigen volks-almanak of, zoals Overijssel, een *Almanak voor oudheid en letteren*. De bijdragen aan deze provinciale jaarboekjes werden niet zelden geleverd door predikanten. De *Geldersche volks-almanak* bijvoorbeeld werd geredigeerd en voor een groot deel volgeschreven door de Réveil-predikant en 'volksvriend' dominee O.G. Heldring. Tijdens de lange wandeltochten die hij als jong predikant door de Betuwe en Veluwe had ondernomen, op zoek naar Romeinse oudheden, had hij ook de Gelderse volkscultuur leren kennen. Dat kwam door de

vernuftige wijze waarop Heldring en zijn reisgenoot, gewapend met landkaart en spade, archeologische vindplaatsen opspoorden:

Hoorden wij verhalen, die in den mond des volks leefden, over dwalende lichtjes en witte juffers of over den grappigen Stuup, die onder duizend vormen den stillen avondganger verontrusten en die des winters bij den gezelligen haard van den landman altoos het geliefkoosd onderwerp van den verteller zijn, die er in den regel bij weet aan te wijzen, waar die verschijnselen hier of daar tusschen de overblijfselen eener oude nabijzijnde burcht in het holo van den nacht nog te zien zijn, dan waren die in den regel onze wegwijzer. Op geheel onbekende plaatsen luidde gewoonlijk onze eerste vraag: waar het spookte in het dorp, of wie spoken gezien had? Kwamen wij zoo soms op een verkeerd spoor tot oudheden, dan maakten wij toch altoos kennis met het van eeuwenher ingeroeste bijgeloof; soms leerden wij zoo ook de oude, goede zeden en nooit genoeg te waardeeren gewoonten onzer voorvaderen kennen.⁵⁷

Waar verlichte predikanten als dominee Beeckhorst, de hoofdpersoon van Aarnout Drost's novelle *De augustusdagen* hun gemeenteleden hadden geleerd 'dat alle spookgezigten louter zinbedrog zijn'⁵⁸ beschouwde Heldring zulk 'bijgeloof' dus als een serieus onderdeel van de regionale volkscultuur. In zijn Volksalmanak gaf hij blijk van zijn kennis van de streektaal en -gewoonten: naast historische, oudheidkundige en landhuishoudkundige bijdragen schreef hij luimige stukjes in het dialect van 'Meister Maorten Baordman'. Daaruit sprak een verheerlijking van het eenvoudige, onbedorven leven op het platteland, dat elk pas beginnend predikant tot *habitat* diende.

Ook het onderwerp van de schetsen die Heldring, Hildebrand en andere humoristen schreven, duidde op een breuk met het welsprekendheidsideaal. Van der Palm had uitdrukkelijk gesteld 'dat men nimmer wel spreken kan over een slecht, een arm of niets beduidend onderwerp'. Hij had het een gebrek van de Hollandse schildermeesters genoemd dat ze zich hadden toegelegd op het afbeelden van 'haring-verkoopsters of ketelschuursters'.⁵⁹ Juist dit slag verkozen humoristen echter te typeren. Dat was een typisch romantische en uitgesproken studentikoze maar ook een bij uitstek pastorale keuze. De 'schetsen' die Beets van allerlei volkse en burgerlijke 'typen' schreef, bewezen dat hij niet alleen een bekwaam kanselredenaar was maar ook een goede 'herder' — een die zijn schapen door en door kende.

'Met den besten wil der wereld' merkte Busken Huet later op, 'kan men niet op hetzelfde oogenblik den eezamen wensch koesteren dorpspredikant en huisvader te worden, en blaken van opregte byroniaansche driften'.⁶⁰ Vandaar dat Beets zijn zwarte periode maar zo kort had volgehouden. Humoristisch proza daarentegen was wél te rijmen met het ambt van 'herder en leraar'. Het bood predikanten de mogelijkheid om te laten zien dat ze zowel thuis waren in

de wijde wereld van letterkunde en wetenschap als in de huizen en harten van hun gemeenteleden — hoe nederig ook van rang of stand.

‘Wat een bende!’ riep Potgieter uit nadat hij een opsomming had gegeven van de typen die Beets, Ten Kate, Hasebroek, Van Lennep en andere humoristen in hun bundel *De Nederlanden* hadden geportretteerd:

Omroepers, Aansprekers en Klapperlui; Schoorsteenvegers, Slepers en Haringkopers en Wafelmeiden en Duivenmelkers en Peuëraars, zietdaar de aantlokkende voorwerpen die *de Nederlanden* voor meer dan de helft vertegenwoordigen!⁶¹

Inderdaad, deze verzameling menselijke curiosa was weinig geschikt om als zinnebeeld van de natie te poseren; op een postzegel zouden ze vast misstaan. Maar dat strekte hun beschrijvers juist tot eer. De humoristen waren kennelijk zo beschaafd dat ze zich zonder bezwaar onder het volk konden begeven. Dat was nu het leuke van humorisme: het bood godgeleerden de mogelijkheid om tegelijkertijd uitdrukking te geven aan waardigheid en dienstvaardigheid, aan nationale of zelfs internationale ambities en parochiale loyaliteit, aan hun betrokkenheid mét en distinctie ván het gewone (kerk)volk. ‘De *Camera obscura*,’ merkte Busken Huet later op, ‘heeft geen andere strekking dan eene openbaring van het aristokratische in de natuur des schrijvers te zijn. Zij is de geestige wraakoefening geweest van iemand die zich misplaatst gevoelde in den kring zijner geboorte.’⁶² Vooral in zijn schets van *De familie Stastok* liet ‘Hildebrand’ blijken hoezeer hij zijn milieu van herkomst ontgroeid was. Alleen al het burgerlijke taalgebruik van zijn familie duidde op een wereld van verschil:

In de loop van de avond kwam het uit dat hij [oom Stastok] een bijzondere genegenheid had voor het stopwoord ‘al zeg ik het zelf’, alleen overtroffen door de verslinderdheid van zijn echtgenoot aan de uitroep ‘wel heremijntijd!’ welke termen dit echtpaar buitengemeen beminde; ofschoon ik zeggen moet dat zij ze soms afwisselden met de bevallige tussenvoegsels van, ‘wat hamer’, ‘goede genadigheid’, ‘och grut’ en andere vloeken meer, die een balk in hun wapenschild voeren.⁶³

Beets was inmiddels verloofd met een kleindochter van Van der Palm, jonkvrouw Aleide van Foreest. Het huwelijk werd ingezegend door Hasebroek, een apothekerszoon, net als Beets,⁶⁴ die eveneens met een adellijk meisje trouwde. Succes als dichter of humorist was kennelijk gunstig voor de kansen van een dorpspredikant op de huwelijksmarkt.

Predikanten hadden *beroepshalve* iets met het ‘humorisme’, dat moge nu duidelijk zijn: de beschouwende, ietwat sentimentele of ironische maar altijd liefdevolle blik van de schetsen- en typenschrijver was goed verenigbaar met de minzame houding van een dorpspredikant. Het is daarom opmerkelijk dat geen van de besproken humoristen zijn (aanstaande) beroep ter sprake bracht; in de *Camera obscura* en de *Reisontmoetingen van Joachim van Polsbroekerwoud* blijkt vrijwel nergens uit dat de auteurs al ver gevorderd waren op weg naar de dorpspastorie. Alleen in *Waarheid en dromen* zijn enkele passages te vinden waar de oplettende lezer uit op kan maken dat ‘Jonathan’ een weleerwaarde heer is. Potgieter noemde dat een zwak punt; waarom schreef Hasebroek niet over zaken waar hij meer affiniteit mee had?⁶⁵ De recensent zou op zijn wenken worden bediend: twee jaar later maakte een nieuwe predikant-humorist zijn opwachting, Cornelis Eliza van Koetsveld (1807-1893). In tegenstelling tot Beets, Gewin en Hasebroek, stelde Van Koetsveld zijn ambt pontificaal op de voorgrond: *Schetsen uit de pastorie te Mastland* doopte hij zijn bundel, *Ernst en luim uit het leven van den Nederlandschen dorpsleeraar* (1843). In deze schetsen zag men hoe het humorisme werkte in de pastorale praktijk. De humoristische habitus was niet slechts een grappige pose voor geletterde, weleerwaarde heren; als men Van Koetsveld mocht geloven, was het de aangewezen manier om zich als ‘herder en leraar’ tot de gemeente te verhouden. Het bij uitstek humoristische thema van discrepantie tussen ‘ideaal en werkelijkheid’ wees Van Koetsveld niet slechts aan in het leven van zijn gemeenteleden, maar ook in zijn eigen ambtsbestaan. Naar zijn mening gaapte er een kloof tussen academie en dorpspastorie, tussen de theologische wetenschap en de kerkelijke praktijk. Van Koetsveld weet dit niet — zoals verlichte predikanten hadden gedaan — aan de gebrekkige beschaving van de plattelandsbevolking, maar aan de gebreken van de universitaire predikantsopleiding. Zelfs ‘de praktische vakken’ werden namelijk weinig praktijkgericht onderwezen, ‘alsof wij bij een’ professor in de medicijnen den pols hadden leeren voelen op een stroopop, en de tong onderzoeken op een’ houten gaper.’⁶⁶

Over manier waarop ze later huisbezoek zouden moeten verrichten, Avondmaal vieren of catechisatie geven, leerden theologiestudenten vrijwel niets. Een handboek over de praktijk van het predikantschap was sinds Boers niet meer verschenen. Dat lijkt me samen te hangen met de hegemonie der uiterlijke welsprekendheid: tot de jaren veertig had men de verbinding tussen (theologische) wetenschap en (kerkelijke) beroepspraktijk vooral gezocht in dit algemene standsideaal. Toen de staat zich onder Willem II echter iets terughoudender begon op te stellen ten opzichte van de hervormde kerk en haar predikanten, raakten dezen ervan overtuigd dat ze meer werk moesten maken

van hun gemeentelieden. Ze kwamen er niet meer met 'beschaving' of 'welsprekendheid' alleen.

Wij hebben dan over en naar den bijbel te *spreken*, tot die menschen dáár, gelijk ze zijn, gelijk wij ze kennen; die menschen met hunne sterfelijkheid en hunne eeuwige bestemming, met hunne dwaasheden en hunne zonden [...] En die aldus spreekt, het is niet genoeg dat hij ingenomen is met de *zaak*, waarvan hij spreekt; hij moet ook gehecht zijn aan de *menschen*, waartoe hij spreekt. Hoe zijn die menschen? Waartoe komen ze? Hoe hooren zij ons?

Toen B. H. Lulofs in 1848 zijn handboek *De declamatie* publiceerde, begon de uiterlijke welsprekendheid haar opmars als algemeen-beschaafde liefhebberij — maar had ze afgedaan als *habitus* van de beschaafde, academisch gevormde stand.⁶⁷ De verbinding die zij had gelegd tussen wetenschap, kunst en letteren raakte verbroken. Thorbecke hief in 1851 het Koninklijk Instituut op en verving het door een Academie van Wetenschappen waar alleen plaats was voor wis- en natuurkunde. In 1855 werd ze (de huidige KNAW) weliswaar uitgebreid met een afdeling letterkunde, maar deze kende een veel engere doelstelling dan haar voorganger. Het voordragen van poëzie was niet meer aan de orde. Wetenschap werd specialistenwerk; het gold niet langer als een aan kunst en literatuur verwante, beschaafde bezigheid.

Ook het predikantschap werd opgevat als een vak apart. Vanaf 1844 werden — naar buitenlands voorbeeld — overal in den lande provinciale predikantenverenigingen opgericht.⁶⁸ En in 1851 publiceerde de Groningse hoogleraar Willem Muurling het eerste deel van zijn handboek voor *Practische godgeleerdheid* (1851-1855). De rol van de uiterlijke welsprekendheid, die tot dan toe had bemiddeld tussen academie en praktijk, werd overgenomen door de praktische theologie, door Muurling omschreven als 'de wetenschap die onderzoekt en ontwikkelt, hoe de Godgeleerde, als Evangeliedienaar, de Gemeente van Christus helpen, leiden en besturen moet'.⁶⁹ Naar deze definitie te oordelen was een predikant eerder geroepen tot natie- dan tot gemeentevorming.

DOMINEE-DICHTER

Deze parochiale wending is ook aanwijsbaar bij de voormalige 'student-auteurs'. Gewin liet niets literairs meer van zich horen; Beets bleef schrijven, maar evenals Hasebroek beperkte hij zich weer — ondanks zijn succes als humorist — tot het schrijven van gedichten. Byroniaanse verzen vloeiden hem niet meer uit de pen; hij distantieerde zich nadrukkelijk van wat hij nu zijn 'zwarte periode' noemde. Zijn verzen verhaalden niet langer van duistere

hartstocht of zelfgekozen verdoemenis maar becommentarieerden actuele zaken als de opkomst van de spoortrein ('Stoomen, stoomen, stoomen! Heel de wereld door!') de Revolutie in Parijs ('t Grootte Babel zinkt ineen') of de evolutieer van Charles Darwin ('Hoezee! wij komen uit de Cel'). Waar hij in zijn *Camera* op geen enkele wijze naar zijn beroep verwezen had, betoonde Beets zich nu steeds vaker een echte zedenprediker. Ook zijn boezemvriend Hasebroek liet zich van zijn moralistische kant zien, bijvoorbeeld in een punt dicht over de Parijse *Demi-monde*:

De wereld te Parijs, verguld, vernist, bepereld
Spreekt telkens van haar 'halve-wereld'.
En wis, zij heeft het wèl:
De weerhelft is de hel.

De gevierde Amsterdamse dominee-dichter J.J.L. ten Kate (1819-1889); litho door H. Dilcher (1861).
Collectie Nederlands Letterkundig Museum, Den Haag.

Hiermee verbruiden Hasebroek, Beets, Ten Kate en ook Bernard ter Haar — die eerst als dominee was gaan dichten — het bij de literaire kritiek. Potgieter, toch al geen domineesvriend, liet zich vanaf 1847 steeds venijniger uit over de theologen die ooit, als studenten, aan de wieg van *De Gids* hadden gestaan.⁷⁰

Ook in de tweede helft van de negentiende eeuw bleven godgeleerden echter een prominente rol in de Nederlandse letteren spelen. Beets werd alom bejubeld; hij ontving alle mogelijke onderscheidingen voor zijn dichterlijke werk en werd uiteindelijk zelfs — op voorspraak van Willem III — benoemd tot hoogleraar in de theologie. Hasebroeks carrière was wat bescheidener, maar ook hij werd geëerd als een groot dichter. Toen in 1875 een heruitgave van Potgieters *Het Noorden* zou verschijnen, werd hem gevraagd een inleiding te schrijven.

Naast de oude garde van godgeleerde schrijvers trad na het midden van de eeuw een nieuwe generatie aan: allen geboren rond 1830 en geen van allen orthodox (zoals Beets en de zijnen). De remonstrantse theoloog Petrus de Génestet (1829-1861) debuteerde met humoristische verzen in de Amsterdamse studenten Almanak. Eenmaal predikant maakte hij naam met *Leekedichtjens*: ‘pastorale poëzie’⁷¹ waarin hij zijn theologische kennis kapitaliseerde. Ook zijn hervormde ambtsbroeder Eliza Laurillard (1830-1908) schreef humoristische verzen met een godgeleerde inslag. Uitgesproken studentikoos was het werk van François HaverSchmidt (1835-1894). In de verzen die hij als Leids student schreef, voerde ‘Piet Paaltjens’ de romantische gevoeligheid zo hoog op dat het komisch werd. De Byroniaanse exploratie van duistere zielenroerselen kreeg zo een humoristische wending:

Afschuwelijk! Wat reeds half vergaan was in de schoot
Van mijn gemoed, dat woelde uw wreevle hand weer bloot.
Het is daarbinnen niet meer uit te houden! 'k Stik
Als ik maar even afdaal in mijn eigen ik!

En toch, met wellust zou 'k me domplen in mij zelf,
Kon 'k u slechts met mij sleuren in dat grafgewelf.
Als 'k u daar, HEDWIG, in de stikstof smoren zag,
Hoe zou mijn ziel dan dreunen van mijn laatsten lach!⁷²

Na zijn afscheid van het studentenleven en zijn intrede als predikant in het Friese dorpje Foudgum liet HaverSchmidt zijn alter ego een stille dood sterven. Hij beperkte zich voortaan tot het schrijven van korte verhalen over *Salonfähige* onderwerpen. Met het voordragen van zulk eigen werk trok hij in het hele land volle zalen; de honoraria die hij ontving vormden een forse aanvulling op zijn traktement. Dat gold overigens ook voor menig ander schrijvend, dichtend of recenserend dominee: letterkundige arbeid was een aantrekkelijke nevenwerkzaamheid (zie hoofdstuk 7).

‘Het is ontegenzeggelijk waar,’ schreef Allard Pierson (1831-1896) in 1865, ‘dat onze beste litterarische talenten schuilen onder de predikanten der onderscheiden protestantsche kerkgenootschappen’.⁷³ Maar zijn vriend en vroegere ambtsgenoot Conrad Busken Huet (1826-1886) oordeelde een jaar eerder in een opstel over Beets:

Bijna al onze predikanten, voor zoo ver zij tevens dichters waren, zijn middelmatige dichters geweest [...] Het leven van den predikant, die zijn arbeid ter harte neemt, is voor den dichter ongeschikt.⁷⁴

Busken Huet schreef in datzelfde jaar een kritische bespreking van de nieuwste bundel van Van Koetsveld. Daarin verweet hij ‘de Vader der nederlandsche novelle’ — met alle respect voor diens *Mastland* — dat deze de literatuur ondergeschikt maakte aan het predikambt: ‘De novellist in hem laat zich verschalken door den godsdienstleeraar, door den zedenmeester.’⁷⁵ Ronduit vernietigend was het oordeel dat Huet velde (eveneens in 1864) over de bundel *light verse* van de rechtzinnig hervormde predikant A.W. Bronsveld:

Deze liedjes zijn niet gezongen, maar gestotterd. Hun vorm is beneden het middelmatige [...]

De heer Bronsveld is niet op de hoogte van de eischen der nederlandsche versifikatie, en zijne dichterlijke spraak is die van een plebejer.

Alleen houd ik vol dat zijne poëzie waarde heeft bij het bepalen van den stand der beschaving in den boezem van zijn kerkgenootschap. Dat heden een evangeliedienaar te onzent, die gestudeerd en een dokterstitel verworven heeft het stellen kan met zulke vormen en zulk een inhoud, dit is een teeken des tijds.⁷⁶

Huet kon zich zulke scherpe kritiek op medetheologen wel veroorloven: twee jaar eerder, in 1862, had hij zijn ambt als Waals predikant neergelegd, was medewerker geworden van de *Opregte Haarlemmer Courant* en redacteur van *De Gids*.⁷⁷ Hij was lang niet de enige die in deze jaren het predikambt verruilde voor de journalistiek. De afschaffing van het dagbladzegel in 1869 bracht een enorme expansie van deze branche met zich mee. Plotseling verschenen er vaker, meer en dikkere kranten. Voor de nieuwe banen, zoals journalist of redacteur, die daarmee ontstonden, waren godgeleerden geknipt. Sommige theologen schopten het zelfs tot hoofdredacteur (zie verder hoofdstuk 7). Zo beschouwd is het een misverstand te menen dat in het derde kwart van de negentiende eeuw de rol van godgeleerden in de Nederlandse letteren zou zijn uitgespeeld. Menig theoloog beleefde in de jaren vijftig en zestig juist zijn doorbraak als letterkundige.

Het succes van predikanten die de kerk verruilden voor de literatuur of jour-

nalistiek ging evenwel ten koste van hen die als dominee verzen of verhalen bleven schrijven — al was het maar doordat een ex-predikant als Busken Huet zich zo nadrukkelijk van zijn voormalige ambtsbroeders distantieerde.⁷⁸ Met zijn kritieken van Van Koetsveld, Bronsveld en Beets (alle in 1864) opende hij de jacht op de dominee in de Nederlandse literatuur. De Tachtigers zouden voor goed afrekenen met de ‘dominee-dichters’; ze noemden het taalgebruik van Beets en de zijnen het tegendeel van de ‘woordkunst’ waar het in de literatuur op aan kwam. Van Deyszel zou in 1884 botweg stellen dat de dominee-dichters ‘met de eigenlijke literatuur niets te maken hebben’.⁷⁹ Effectiever dan zulke ernstige kritiek, verwoord in *De Gids* en *De Nieuwe Gids*, was de spot van Frederik van Eeden. Onder het pseudoniem ‘Cornelis Paradijs’ stak hij de draak met godgeleerde schrijvers als Nicolaas Beets en ‘Ten Kate, J.J.L.’. Hij wijdde zelfs een lang, sarcastisch ‘Predikanten-lied’ aan hun rol in de vaderlandse literatuur:

Hoe gezegend in ons land
Is het vak van predikant! —
Godes hand rust, buiten kijf,
Zichtbaar op dit vroom bedrijf!

Dichters maakt alleen de Heer,
Predikanten mint hij zeer:
Daarom neemt men, dat is klaar,
Zooveel dichters bij hen waar

In dit gedicht kreeg de ene na de andere schrijvende of dichtende dominee een beurt.⁸⁰ Van Eeden suggereerde dat ze hun populariteit niet te danken hadden aan de kwaliteit van hun verzen maar aan de ‘leraarslievendheid’ van hun kleinburgerlijke publiek. Ze behoorden kennelijk niet meer tot de literaire avant-garde, maar tot een schimpwaardige achterhoede. De dominocratie in de Nederlandse letterkunde werd daarmee verleden tijd; voortaan was er alleen plaats voor gemankeerde dominees als Bakhuizen van den Brink en Jan ten Brink of gewezen predikanten als Busken Huet, Pierson, De Veer en Johannes van Vloten. Beets, Hasebroek, Ter Haar en Ten Kate hadden hun tijd gehad.⁸¹ Althans: voor de culturele elite.

Onder de burgerij bleven de ‘dominee-dichters’ bijzonder populair; hun gedichten werden verslonden.⁸² Hun literatuurhistorische betekenis is volgens Korteweg en Idema vooral hierin gelegen dat ze de laatste generatie dichters vormden wier gedichten zo algemeen bekend waren. Te pas en te onpas werd hun werk geciteerd, voorgedragen en, nog liever, gezongen. Toen de hervormde kerk in 1866 een nieuwe verzameling evangelische gezangen invoerde, kre-

gen vijf teksten van Beets, zeven van Ter Haar en niet minder dan vijftien van Ten Kate canonieke status.⁸³ Daar waren liederen bij voor de huwelijksinzege-ning ('U zeege'ne God!/Hij stell' u tot een zegen!' Beets), voor de adventstijd ('Hoe zal ik U ontvangen,/hoe wilt Gij zijn ontmoet', Ten Kate), voor kerst ('Daar is uit 's werelds duist're wolken/een licht der lichten opgegaan', Beets); voor pasen ('Weest gegroet, gij eersteling der dagen',⁸⁴ Ten Kate) of voor de herfst ('Het zwerk blijft somber nederhan- gen', Ter Haar), maar ook gewone meezingers als 'Lof zij den Heer, den almachtigen/Koning der eere!' van, opnieuw, Ten Kate.

Ook in het *Liedboek* dat ruim een eeuw later (1973) in de meeste protestantse kerkgenootschappen werd ingevoerd, zijn veel van deze gezangen te vinden; ze behoren nog altijd tot de favorieten van de protestantse zangcultuur. Ten Kates berijming van Psalm 23 werd veel populairder dan die van Vondel of Beets, laat staan de tekst in het hervormde psalmboek van 1773. Zelfs de berij- ming van Martinus Nijhoff zou nooit zo bekend en geliefd worden als de zijne:

De Heer is mijn Herder!
'k Heb al wat mij lust;
Hij zal mij geleiden
naar grazige weiden,
Hij voert mij al zachtkens
aan waat'ren der rust.⁸⁵

In die zin waren dominee-dichters als Beets en Ten Kate bijzonder succesvol.

Een vergeten dominee-dichter: de Haagse predikant Roelof Bennink Janssonius (1817-1872) schreef en vertaalde talloze gezangen. Bron onbekend.

De 'dominee-dichter' behoort tot de bekendste verschijningen in de Nederlandse literatuurgeschiedenis; de wijze waarop Beets en zijn broeders poëzie aan predikambt paarden, blijft tot de verbeelding spreken. Een heldere visie op deze theologen en literatoren, die zich dubbel en dwars dienaren des Woords betoonden, ontbreekt echter. Onduidelijk is alleen al over wie het hier eigenlijk gaat. In hun bekende bloemlezing houden Korteweg en Idema het op een vijftal: naast Beets behandelen ze Hasebroek, Ter Haar, Ten Kate en Laurillard. Van Koetsveld laten ze buiten beschouwing omdat hij voornamelijk proza schreef, De Génestet omdat hij jong stierf en François HaverSchmidt omdat hij 'een échte dichter' was. Uit dit laatste blijkt dat de term 'dominee-dichter' een ongunstige betekenis heeft: een scheldnaam is het, ontsproten aan wrijving tussen literaire generaties.

Wie weten wil wat het eigene van de 'dominee-dichters' was, moet daarom nu eens niet bij het begin beginnen: de cultuurhistorische identiteit van deze auteurs zit 'm niet in hun opkomst maar in hun afgang.⁸⁶ Multatuli en de Tachtigers waren het die hun een eigen gezicht verschafte: een vroom, kleinburgerlijk, onartistiek voorkomen. Twintigste-eeuwse lezers kunnen zich — alleen al omdat het hun op school zo geleerd wordt — moeilijk aan de indruk onttrekken dat deze afrekening verdiend was. 'Domineespoëzie' geldt tegenwoordig als 'het beruchtste genre dat de Nederlandse literatuur rijk is'; met de Tachtigers stemt men in dat de poëtische waarde van deze gedichten 'op zijn minst twijfelachtig genoemd mag worden.'⁸⁷ Wie zou aan dat oordeel durven tornen?

In zijn 'Predikanten-lied' gaf Van Eeden echter niet alleen Beets, Ter Haar, Ten Kate, De Génestet en Laurillard een beurt, maar ook Johannes van Vloten, Conrad Busken Huet, Allard Pierson en Hendrik de Veer, die allen de godgeleerdheid verruild hadden voor de letteren. Vergeefs, volgens Van Eeden:

Ziel in alles van uw hand
 Proeft men nog den Predikant:
 Wie zich eens den Heere gaf,
 Komt zoo gauw niet van hem af.

Eerder was Multatuli van leer getrokken tegen 'gewezen dominees die overgingen in de schryvery'; ze hadden er zelfs harder van langs gekregen dan Beets, Ten Kate en Ter Haar. Volgens Multatuli had 'O.L. Heer' weinig verloren aan 'overlopers' als Busken Huet, terwijl 'Letteren, Beschaving en Zedelykheid' er weinig mee hadden gewonnen:

Hun arbeid blijft rieken naar de kansel, alsof ze betaald werden voor 't wáarmaken der Latynse spreuk over de eenmaal van zeker luchtje doortrokken pot. Zalf laat zich nooit gewillig onbetuigd [...] De meest gebruikte remediën zyn gemaakte fermeteit, nagebootste flinkheid, linkse jacht op iets ondeftigs, alles overgoten met 'n sausje van zoeterig-vieze-gemoedelykheid [...]»⁸⁸

Van Eeden en Multatuli hadden dus een veel ruimere categorie van schrijvende en rijmende (ex-)theologen op het oog dan alleen hen die als typische 'dominee-dichters' de geschiedenis zijn ingegaan. Zo ook Huet: in zijn essay over Van Koetsveld wees hij erop dat de Nederlandse literatuur van zijn tijd naast de 'predikant-dichter' ook de 'predikant-humorist' en de 'predikant-novellist' kende. Niet pastorale dichtkunst maar deze laatste vorm van godgeleerd schrijverschap, waar Van Koetsveld de meest sprekende vertegenwoordiger van was, zou een typisch negentiende-eeuws verschijnsel zijn:

Ook in de 18de, ook in de 17de eeuw zou de heer Van Koetsveld ergens beroepen zijn; zijne gaven als kanselredenaar zouden ook in die dagen de opmerkzaamheid getrokken hebben [...] Doch wat zou er destijds van hem terecht gekomen zijn als novellist? Niets ter wereld.⁸⁹

De opkomst van de 'predikant-novellisten' duidde volgens Busken Huet — die het weten kon — op een 'hoogst merkwaardige emancipatie' waardoor theologen in aanzien waren gestegen. Huet registreerde dus niet alleen, als een van de eersten, de sterke vertegenwoordiging van godgeleerden in de negentiende-eeuwse Nederlandse literatuur, maar hij waagde zich ook aan een antwoord op de vraag waarom dat opmerkelijke verschijnsel zich nu juist in de negentiende eeuw voordeed.

Een bevredigende verklaring voor de dominocratie in de Nederlandse letterkunde van de vorige eeuw ontbreekt tot op heden. De Nijmeegse neerlandicus Gerard Brom, auteur van *De dominee in onze literatuur* (1924), zocht het in het numerieke overwicht van predikanten, in hun geprivilegieerde sociale positie en hun professionele habitus: beroepshalve hadden dominees alle gelegenheid om te dichten en zaten ze niet om woorden verlegen. Korteweg en Idema merken echter terecht op dat dit geldt voor predikanten van alle tijden. Waarom speelden ze nu juist rond het midden van de negentiende eeuw zo'n prominente rol in de letterkunde? De auteurs noemen dat 'een vraag die niet te beantwoorden is'.⁹⁰ Naar mijn overtuiging is een antwoord wel degelijk te geven. Met Huet stem ik in dat het vooral moet worden gezocht in de toenmalige, 'hoogst merkwaardige' verandering van de sociale positie van predikanten en theologanten.

De opkomst van godgeleerden in de Nederlandse letteren is symptoma-

'Het eerste exemplaar van den nieuwen almanak op de sociëteit'. Litho van Alexander Ver Huell (naar een ets in de *Studenten-almanak* voor 1841).

atisch voor de ontwikkeling van het predikantenberoep in de eerste helft van de vorige eeuw; ze duidt op hun opneming in de vaderlandse spraakmakende gemeente. Deze ontwikkeling hangt nauw samen met het integratieproces dat ik in het vorige hoofdstuk heb beschreven. Als leden van het studenten-corps kregen theologen toegang tot de nieuwe nationale culturele elite:

Uw lidmaatschap is me duizendmaal meer waard
Dan alle mooglijke andre lidmaatschappen
Die ergens iemand ooit verzon op aard
sinds gij er zijt, kon men de rest wel schrappen.⁹¹

Bellamy en Borger, Drost en Van der Linde, Beets, Hasebroek, Gewin, Ten Kate, De Génestet, HaverSchmidt en Laurillard begonnen hun schrijversloopbaan als 'student-auteurs', als leden van almanakredacties, van 'literarische' en 'oratorische' gezelschappen.⁹² Zulke bezigheden waren aantrekkelijk voor studenten die het vooral moesten hebben van hun *culturele* kapitaal. Bovendien was letterkundige arbeid goed te rijmen met het ideaal van 'uiterlijke welsprekendheid' dat theologen — predikanten én studenten — nu deelden met andere leden van 'de beschaafde stand'.

Ook de langzame ondergang van de dominee-dichters is tekenend voor de beroepsontwikkeling van predikanten. In de tweede helft van de negentiende eeuw verloren ze hun plaats binnen de culturele elite: positivistische wijsgeeren, natuurwetenschappelijk onderzoekers, avant-gardistische kunstenaars

en allerlei andere, oude en nieuwe intellectuelen, academici en professionals trokken hun handen van hen af. Van een algemeen standsideaal dat predikanten verenigde met mannen van letterkunde, staatsbestuur, rechtspraak, kunst en wetenschap, was geen sprake meer. ‘De dominee’ degradeerde stil aan tot de spreekwoordelijke quasi-intellectueel, dorpsfilosoof en zondagschrijver. Daar staan echter twee ontwikkelingen tegenover. In de eerste plaats brak in het derde kwart van de negentiende eeuw menig theoloog juist door als journalist, romancier, letterkundige of neerlandicus. De devaluatie van hen die *als dominee* bleven schrijven en dichten vloeit ten dele voort uit het succes van hen die het predikambt opgaven voor de letteren. In de tweede plaats voltrok zich tegelijk met het verdwijnen van predikanten uit culturele en politiek-bestuurlijke elites een zekere toenadering tot het (kerk)volk. Met hun gedichten voor liturgisch of huishoudelijk gebruik verspeelden Beets en de zijnen de sympathie van de culturele elite, maar wonnen ze die van hun gehoor. En op die steun, zo luidt de centrale stelling van dit boek, kwam het steeds meer aan. Zo beschouwd hadden de dominee-dichters het beste — om met Busken Huet te spreken⁹³ — het *bovenstebeste* deel gekozen.

Voordat ik naga wat dat nu impliceerde in termen van beroepsontwikkeling, onderzoek ik een andere vorm van godgeleerd schrijverschap.

‘VAN VIJF, DE MINSTE’
DE OPKOMST VAN DE JONGE DOCTOR
IN DE THEOLOGIE

‘[...] jou wetenschap geeft in 't geheel niets, of 't moest onzekerheid zijn; heb je me dat zelf niet eens verteld? 't Is een stikdonker tuighuis vol vermolmd en verrot materiaal, jou theologie! zwijg er toch van!’

“'t Is mijne opinie’ — voegde du Trèsnès er bij — ‘dat er niets embêtanters kan geïmagineerd worden. Onze faculteit is horribel, dat zal ik niet onkennen, maar jou theologie is de minste van de vijf!’¹

Als ze niet voortijdig waren gesjeesd,² verlieten negentiende-eeuwse studenten gewoonlijk als ‘dr’ of ‘mr’ de academie.³ Hoewel een promotie dus lang niet uitzonderlijk was, werd ze zeer plechtstatig voltrokken. Niet alleen de uiterst zeldzame promoties ‘met de kap’ ofte wel *more maiorum* (‘naar de wijze der ouderen’) maar ook de gewone bevordering tot doctor in deze of gene discipline was een door en door ceremonieel gebeuren. Alleen al de uitmonstering van de ‘doctorandus’ (zoals hij vanaf enkele weken voor de promotie heette) was bepaald onalledaags. Hij en zijn paranimfen gingen gekleed in een kuitbroek met witte kousen onder een zwarte rok, met een degen aan de zij en een ‘klak’, een vouwhoed, onder de arm. De Leidse hoogleraar Oort, die in 1860 promoveerde, herinnerde zich van het ritueel:

Op den kathedèr gestegen, hield de promovendus een toespraak, waarin hij *Quod bonum, felix faustumque sit* aanheffend, alle aanwezigen uitnodigde hunne bezwaren tegen zijn dissertatie of een der stellingen syllogistisch en duidelijk te doen kennen; waarna vrienden het woord namen en met den Candidaat redetwisten totdat een der professoren met *Jure meo necnon auctoritate rectoris magnifici* of deze met *Jure meo et auctoritate mea* het woord opnam. Maakte de pedel met zijn *Hora* er een eind aan, dan hield de promovendus wederom een toespraak, door *Hiscè igitur feliciter peractis* ingeleid, lof aan God brengend en dank aan allen bij de plechtigheid betrokken.⁴

Voor zover er naast studievrienden van de doctorandus ook ‘ongeleetterden’ bij de promotieplechtigheid aanwezig waren, konden ze er waarschijnlijk weinig van volgen. Het gebruik van het Latijn als voertaal, de vele ceremoniële handelingen en formules verleenden dit examen een uiterst esoterisch karakter. In de Leidse studentenalmanak vond Otterspeer het volgende ooggetuigenverslag van een vreemdeling in Jeruzalem:

Toen nu de Student in den preekstoel een half uur met de andere Studenten Latijn gesproken had, stond een van de Professoren op en zei iets in 't Latijn, en toen zei de Student iets in 't Latijn en toen maakte de Professor eene buiging en sprak weer Latijn, en toen maakte de Student eene buiging; ik vroeg aan een' Student, die naast mij stond wat dat toch beduidde, en deze zeide: dat de Student in den preekstoel een boekje geschreven had, omdat hij doctor wilde worden, en dat de Professor gezegd had, dat dat boekje niet goed was, en dat de Student gezegd had dat het wel goed was, en dat toen de Professor hem gelijk gegeven had, omdat hij veel van hem hield.⁵

Dit geheimzinnige ritueel, dat toegang verschaftte tot de geleerde stand, ging aan de meeste studenten theologie voorbij: in de faculteit der godgeleerdheid was het aantal promoties van oudsher bijzonder laag. Terwijl de theologische faculteit ongeveer een derde van alle studenten onder haar hoede had, nam ze in de eerste helft van de zeventiende eeuw slechts drie procent van het totaal aantal promoties voor haar rekening. In de daaropvolgende eeuwen werd het aandeel van godgeleerden in het *Album Promotorum* nog kleiner. Op den duur maakte het minder dan één procent van het universitair totaal uit.⁶ ‘Sints veele jaren,’ schreef een recensent in 1805, ‘is, in ons Land, het [...] gebruik om in de *theologie* te *promoveeren*, bijna geheel uit de *mode* geraakt. De Nederlandsche Kerk kan zeer weinige Doctoren in de theologie aanwijzen.’⁷ In de loop van de negentiende eeuw kwam daar echter verandering in.

EXCURS: PROMOVEREN OF PROPONEREN

Het theologisch equivalent van de bevordering tot doctor in de geneeskunde of in ‘de beide rechten’ was het proponentsexamen. Hoewel dit examen werd afgenomen door de kerk (een provinciaal kerkbestuur), werden zij die het met succes hadden afgelegd gewoonlijk in één adem genoemd met ‘afgestudeerde’ medici en juristen. In de studentenalmanak stonden de proponenten van het verleden jaar pal na de pas-gepromoveerde doctors en meesters vermeld.

In vergelijking met het verdedigen van een proefschrift was het proponentsexamen niet zo feestelijk. Het was niet gebruikelijk om de ‘toelating tot de Heilige Dienst’ uitbundig te vieren. Bovendien ontbrak daartoe vaak de ge-

'Dicam insigne, recens, adhuc/Indictum ore alio': 'Laat ik iets opmerkelijks zeggen, iets actueels; iets dat tot nu toe niemand heeft gezegd.' Versregel van Horatius, hier kennelijk als toespeling op het 'voorstel'. Detail van de plaat bij de (Leidse) *Studenten-almanak* voor 1838. Foto: UB Amsterdam.

legenheid, omdat het proponenten in de meeste gevallen werd afgenomen in een andere stad (waar een provinciaal kerkbestuur zitting had). Dit gemis aan een openbare *rite de passage* werd goedge maakt door een plechtigheid die aan het proponentsexamen voorafging: het 'voorstel'. Om kerkelijk eindexamen af te kunnen leggen waren (hervormde) theologiestudenten verplicht om twee⁸ keer een 'proefpreek' te houden:

[...] in deftigen stijl stichtelijke uitboezemingen en vermaningen te rigten tot eigen vrienden en vriendinnen, tot ouders misschien, tot den hoogleraar ook, onder wiens voorzitting men moet preken.⁹

In de negentiende eeuw werd de ceremonie rond dit eerste publieke kanselop-treden van de theologant vormgegeven naar het voorbeeld van de promotie-plechtigheid. Evenals een doctorandus in de medische of juridische faculteit stak de jonge prediker zich voor deze gelegenheid in een stemmig rok, 'dat door de hospita met van eerbied trillende vingers is afgeborsteld',¹⁰ een kniebroek, die 'in verrassende mate de dikte der kuiten' openbaart,¹¹ een 'overhemd met boord, manchetten en witte das',¹² en liet hij zich bijstaan door twee paranimfen,¹³ die al even fraai waren uitgedost:

Hun haar is prachtig gecoiffeerd, Knaap of Meising heeft er eer van; hunne laarzen glimmen als een spiegel en hunne witte handschoenen rieken nog naar de geparfumeerde doos, waarin ze nog geen uur geleden voor de ramen van Bahlman te kijk lagen. Een minzaam lachje speelt om der paranimfen mond wanneer zij, met den hoed in de hand, aan de vrouw des professors of aan een mooi meisje eene plaats aanwijzen.¹⁴

Nadat hij het laatste ‘Amen!’ had uitgebracht en van de kansel was afgedaald kreeg de jonge prediker het commentaar van zijn hoogleraar te horen. Vervolgens kon hij de gelukwensen in ontvangst nemen van familieleden, vrienden en bekenden die zijn gelegenheidsgehoor hadden gevormd. Het gebruik wilde dat de debutant en zijn medestudenten, als ze weer onder elkaar waren, een ‘preekvaatje’ soldaat maakten:

‘Daar ga je kerel! op je roeping, dat ze vervuld mag worden! Duivelsch, die verd... roeping zit me nog altijd in het hoofd!’ Daarop trachtte hij op te staan, om te klinken; maar het glas ontviel aan zijne bevende hand en hij zelf viel in zijne stoel terug.

De Candidaat was een lijk!

En zijne vrienden hieven een’ treurzang aan boven den ontslapene, en verlieten daarna bijna allen, ietwat draaiend en waggelend de kamer van den jongen Evangelie-Prediker.¹⁵

In de Leidse studenten Almanak werd zo’n vaatje omschreven als het ‘beestelijk einde van een geestelijk begin’.¹⁶

ACHTERGROND

Dat zo weinig theologanten tot besluit van hun studie promoveerden lijkt, al weer, een kwestie van klasse. Promoveren was namelijk duur: de kandidaat moest een fors examengeld betalen, zijn proefschrift laten drukken en zijn hoogleraren een uitgebreid diner aanbieden. Vandaar dat iemand als Gerlof Bol, de eerdergenoemde theologant in Van Lenneps *Klaasje Zevenster*, ondanks zijn wetenschappelijk talent afzag van de promotie:

[...] ik zal die ambitie om een doktoralen titel te verkrijgen, maar uitstellen, totdat ik eens een prijs trek uit de loterij en het drukken van een *specimen* kan bekostigen.¹⁷

Tegenover die kosten stonden bovendien weinig voordelen: het doctoraat in de theologie had geen *civiel* (liever gezegd ‘klerikaal’) *effect*. Niet de promotie maar het proponenten verschaftte toegang tot het predikambt in de hervormde kerk. Alleen de *doctores theologiae* waren ten tijde van de Republiek, als leraren der kerk, ontslagen geweest van de *visitatio librorum*: ze hadden hun geschriften niet vooraf hoeven laten goedkeuren door vertegenwoordigers van de kerk (de classis) of de theologische faculteit.¹⁸ Daar had echter tegenover gestaan dat iedere pas gepromoveerde doctor in de godgeleerdheid, evenals een nieuwbenoemd ‘leraar’ of hoogleraar theologie, de Formulieren van Enigheid moest ondertekenen. Zelfs theologen die een academische carrière ambiëerden, had-

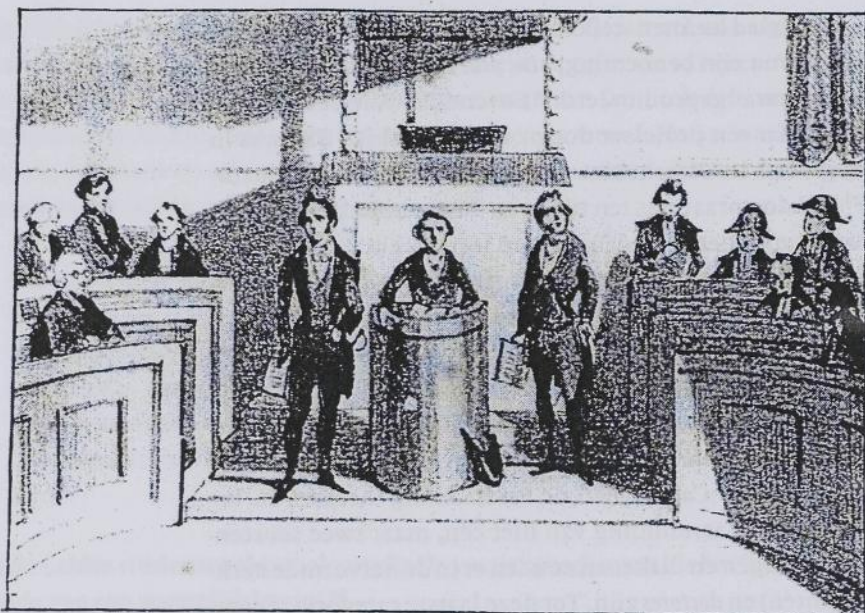
den het zonder de doctorsgraad kunnen stellen: het gros van de hoogleraren in de godgeleerdheid was pas na zijn benoeming, '*sine praevis examinibus et dissertatione*', vaak zelfs '*sine honorario*' gepromoveerd.¹⁹ Bovendien waren er soms jaren overheen gegaan voordat een professor doctor werd: Sebaldus Rau was in 1748 benoemd tot hoogleraar in Utrecht maar kreeg pas in 1761 een eredoctoraat in de theologie.²⁰ Het doctoraat was ten tijde van de Republiek dus beslist geen voorwaarde geweest voor het bekleden van een leerstoel in de theologie; het lijkt alsof men het eigenlijk overbodig vond om een theoloog, die gewoonlijk al tot leraar was gewijd, bij zijn benoeming tot hoogleraar ook nog eens tot doctor te bevorderen.

Voor 1815 was de titel *doctor theologiae* vrijwel een synoniem van *professor*. Dat had enerzijds een theologische of kerkhistorische reden: in de calvinistische traditie werd met de doctorstitel niet slechts een academische graad maar ook een kerkelijk ambt aangeduid.²¹ Calvin had de uitdrukking 'herders en leraars' (Efeziërs 4:11) opgevat als aanduiding van niet één, maar twee soorten ambtsdragers: naast ouderlingen en diakenen zouden er in de hervormde kerk *pastores* (gewone predikanten) en *doctores* zijn. Tot deze laatste categorie rekende Calvin met name de hoogleraren in de theologie. Hoewel de hervormde kerk uiteindelijk niet van zo'n afzonderlijk vierde ambt wilde weten — liever noemde ze al haar 'herders', geleerd of niet, 'leraars' — greep ze dit concept aan om de hoogleraren in de theologische faculteit een eigen plaats te geven in de kerk. Zo bepaalde artikel 8 van de Dordtse Kerkorde van 1619:

Het ampt der Doctoren ofte Professoren in der Theologie is, de Heylige Schrifture uyt te leggen, en de suivere Leere tegen de Ketteryen en dolinge voor te staan.

Dat de termen 'doctor' en 'professor' als synoniem werden gebruikt, kwam anderzijds door het ontbreken van een helder sociaal onderscheid tussen dezen en genen: menig 'dr.' genoot minstens zo veel aanzien en soms zelfs zo veel inkomen als een 'prof'. Dat blijkt vooral wanneer men naast de faculteit der godgeleerdheid ook de 'stadsprofessoren' in genschouw neemt.

In de zeventiende en achttiende eeuw waren niet alleen hoogleraren te vinden in de eigenlijke universiteitssteden maar ook in plaatsen die slechts over een 'illustere school' beschikten: Amsterdam, Rotterdam, Deventer, Dordrecht, Den Bosch, Breda, Middelburg, Nijmegen en Maastricht.²² De theologische hoogleraren aan deze doorluchtige scholen waren predikanten die hun professoraat als blijk van waardering hadden ontvangen: ze genoten een iets hogere titel en een iets hoger traktement, zonder dat ze daar enig academisch onderwijs tegenover hoefden te stellen. Alleen in Deventer gaf de hoogleraar in de theologie daadwerkelijk onderwijs aan aanstaande predikanten.²³ Zo'n honorair professoraat in de theologie was dus niet veel meer dan een alterna-

*Is dit dan nu het eind van zoo veel zaligheden!
 Hoe schitterend geook de kroon voor 't laatzst bekroonen ziet;
 Hoeast blykt het oog terug en 't zorgeloos verbeden.
 Maar 't lot dat 't verwacht, helais! dat kent ge niet*

'Is dit dan nu het eind van zoo veel zaligheden!' Impressie van de promotieplechtigheid. Tegen de lesenaar staat een 'klak'. Detail van de plaat bij *Schoolprent. Anthologie van den Utrechtschen studenten-almanak*; Utrecht: Post Uiterweer 1853. Foto: UB Amsterdam.

tief eredoctoraat: een onderscheiding die uitgereikt werd aan predikanten die zich bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt, bijvoorbeeld door te bedanken voor een beroep naar elders.²⁴ Het onderscheid tussen 'doctoren' en (honnairre) 'professoren' in de theologie weerspiegelde het verschil tussen steden met en zonder academie: stedelijke elites die het *ius promovendi* ontbeerden, hadden met het honnair professoraat toch een middel in handen om een van hun 'le-
 raars' te onderscheiden. De verleende waardigheid werd echter niet algemeen erkend: spectatoriale geschriften dreven de spot met de *professores honorarii* en bij de promotie van J.W. te Water, in 1785, verzweeg de Leidse senaat dat hij vijf jaar hoogleraar in Middelburg was geweest.²⁵

Volgens de *Staatsalmanak* van 1815 waren er naast de dertien universitaire hoogleraren in de theologie (in Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht en Harderwijk) niet meer dan zeventien predikanten die een academische titel voerden:²⁶ 'Theol. Doct.' zoals dominee A. J. Snouck Hurgronje van Middelburg, 'Theol. Prof.' zoals P. Haak Forsbosch van 's-Hertogenbosch of 'A.L.M. Theol., Phil. Doct. phil. Prof. Hon.' zoals dominee J. J. le Sage ten Broek van Rotterdam.

In tegenstelling tot wat men uit deze voorbeelden zou kunnen afleiden, droegen niet alle gepromoveerde dominees een dubbele familienaam en waren ze niet allemaal stadspredikant. Zo stond J.A. Uilkens al zeventien jaar in Eenrum. Deze boerenzoon — later hoogleraar landhuishoudkunde in Groningen — was dan ook niet *honoris causa*, maar op een proefschrift gepromoveerd.²⁷ Voor de meeste theologen echter was de promotie geen examen waarmee ze zich kwalificeerden voor een kerkelijke of academische carrière. Met hun bevordering tot ‘doctor’ of ‘professor’ — die vaak op hoge leeftijd plaatsvond — werd eerder symbolisch bevestigd dat ze de top van het predikantencorps hadden bereikt. Door het doctoraat in de theologie werden dus niet zozeer maatschappelijke kansen geopend als wel bezegeld.

In de negentiende eeuw kwam hier verandering in. Kort na de reorganisatie van de hervormde kerk en het hoger onderwijs deed zich een opmerkelijke stijging voor van het aantal theologanten dat zijn studie afsloot met het schrijven van een dissertatie. In het derde kwart van de negentiende eeuw steeg het aantal promoties in de godgeleerdheid tot nog grotere hoogte. In dit hoofdstuk zal ik onderzoeken waar deze toename aan kan worden toegeschreven. Gezien de twee voorgaande hoofdstukken ligt het voor de hand om een deel van de verklaring te zoeken in de sociale positie van theologanten. Nu dezen — wat sociale herkomst en deelname aan het studentenleven betreft — minder afwijken van andere studenten was het redelijk dat ze ‘afstudeerden’ als ieder ander. Ook minder kapitaalkrachtige studenten werden daartoe aangespoord, zo zal ik betogen, door een typisch negentiende-eeuwse universitaire instelling. Nadat ik de herkomst en werking daarvan heb beschreven zal ik echter laten zien dat zelfs theologen die promoveerden dit vaak anders deden dan studenten in andere faculteiten: tot het midden van de eeuw kende godgeleerdheid een eigen ‘promotiecultuur’. Deze was minder geënt op het studentenleven dan op het ambtsbestaan van een (hervormde) predikant. Daarom zal ik beschrijven welke plaats wetenschappelijke studie had in het leven en samenleven van gewone, vroeg negentiende-eeuwse predikanten. Deze pastorale promotiecultuur biedt evenwel geen verklaring voor de verdere toename van het aantal promoties in het derde kwart van de negentiende eeuw. In die tijd zag men namelijk juist dat theologen zich voegden naar de manier van afstuderen die in andere faculteiten gebruikelijk was. Ik zal aannemelijk proberen te maken dat het grote aantal promoties in deze periode eerder voortkomt uit een tendens tot ‘verwetenschappelijking’ die, op haar beurt, begrepen moet worden als een reactie op de veranderde verhoudingen tussen beroepsgroep, staat, universiteit en cliëntèle. Voor een goed begrip van dit hoofdstuk moet men bedenken dat hier een antwoord wordt gezocht op een tweeledige vraag: waarom promoveerden in de negentiende eeuw zoveel meer theologen dan in voorgaande eeuwen? en waarom raakte deze ontwikkeling in de jaren vijftig en zestig in een stroomversnelling?

In de negentiende-eeuwse hervormde kerk, die ‘kennis’, ‘opleiding’ en ‘onderwijs’ hoog in het vaandel had staan, maakte een betrekkelijk nieuwe figuur zijn entree: *de jonge doctor*. Anders dan voorheen werd nu het doctoraat namelijk in verreweg de meeste gevallen verleend aan theologen die aan het begin van hun carrière stonden, en die deze graad hadden verdiend met het schrijven van een dissertatie. Gepromoveerd zijn werd een aanbeveling, soms zelfs een voorwaarde, voor wie promotie wilde maken in kerk of academie. In 1816 was nog de helft van de Leidse, Utrechtse en Groningse hoogleraren in de godgeleerdheid *honoris causa*, bij gelegenheid van hun inauguratie gepromoveerd.²⁸ Een kwart eeuw later echter, in 1840, gold dat nog maar voor één van de tien, de Utrechtse hoogleraar Herman Bouman.²⁹ Zijn benoeming was de uitzondering op de informele regel die nu van kracht werd: ook hoogleraren in de godgeleerdheid moesten een dissertatie hebben geschreven.

Deze eis kon nu gemakkelijker worden gesteld dan tevoren, want na de invoering van het Organiek Besluit vertoonde het aantal promoties in de theologie een opmerkelijke stijging.³⁰ Waar de theologische faculteit sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw zelden meer dan een op de honderd promoties voor haar rekening had genomen, was ze in de jaren twintig en dertig al goed voor vier à vijf procent. Dit was nog altijd schamel in vergelijking met het aandeel van theologen in de studentenpopulatie — rond 1830 bijna de helft van het universitair totaal — maar hoog genoeg om de predikantenstand een ‘wetenschappelijker’ aanzien te geven. Het percentage gepromoveerde hervormde predikanten steeg van 1,3 in 1815 tot 5,8 in 1860.³¹

De toename van het aantal promoties in de godgeleerdheid hangt nauw samen met de ontwikkeling die ik in de vorige twee hoofdstukken heb beschreven. Nu theologanten in allerlei opzichten meer te maken hadden gekregen met juristen, medici, filosofen en filologen, lag het voor de hand dat ze ook hun manier van ‘afstuderen’ aanpasten aan wat in andere faculteiten gebruikelijk was.³² In de corpora en disputen waar ze met studenten van andere faculteiten verkeerden, werd altijd al veelvuldig gezinspeeld op de promotie. De groentijd eindigde met een ‘examen’ en het uitreiken van een ‘bul’ door een ‘senaat’, en menig studentengezelschap bracht zijn avonden door met disputeren, in het Latijn, over geleerde of quasi-diepzinnige stellingen. Waar theologanten deelnamen aan deze onderdelen van het studentenleven was het niet verwonderlijk dat sommigen althans het plan opvatten om ook echt te promoveren.

Theologanten konden zich het doctoraat nu bovendien beter veroorloven: sinds het eind van de achttiende eeuw trok de faculteit der godgeleerdheid immers ook jongens aan voor wie de kosten van de promotie geen beletsel hoefden te vormen. Onder de elf eerste jonge theologen die na 1815 promoveerden,

bevonden zich 'Eenen *Edelman* [...] Twee zonen van Hoogleraren in de Godgeleerdheid, twee neven van hen, en een schoonzoon'.³³ De opkomst van de jonge doctor kan zo ten dele worden verklaard als uitvloeisel van de 'verbetering' van de sociale herkomst van theologiestudenten. Dat wil echter niet zeggen dat alle gepromoveerde godgeleerden uit een gegoed nest kwamen. Ook theologanten met een wat krappere beurs kregen na 1815 uitzicht op het doctoraat. Dat was vooral te danken aan een typisch negentiende-eeuwse instelling, de universitaire prijsvraag.

EXCURS: GODGELEERD GENOOTSCHAPSLEVEN

Op zichzelf waren wetenschappelijke prijsvragen geen typisch negentiende-eeuws verschijnsel. Het uitloven van een beloning voor het scherpzinnigste of meest welsprekende antwoord op een natuur- of letterkundige, godgeleerde of maatschappelijke kwestie was meer een achttiende-eeuws gebruik, ingevoerd door de geleerde genootschappen die toen opgang maakten in Nederland. Prijsvragen waren hét middel waarmee zulke genootschappen hun leden (maar ook buitenstaanders) aanspoorden tot wetenschappelijke of artistieke prestaties. Aangezien de inzendingen anoniem werden gehouden en dus zonder aanzien des auteurs werden beoordeeld, waren prijsvragen bij uitstek geschikt voor het realiseren van de egalitaire en meritocratische idealen die in deze genootschappen werden gecultiveerd.³⁴

Hoewel veel geleerde genootschappen een groot aantal predikanten onder hun leden telden — zonder hun steun was volgens Mijnhardt de opkomst van de eerste generatie grote geleerde genootschappen ondenkbaar geweest³⁵ — schreven ze slechts zelden een prijsvraag uit die betrekking had op een godgeleerde kwestie. Misschien was dat om te voorkomen dat godsdiensttwist de nagestreefde 'sociabiliteit' zou ondermijnen; misschien ook omdat men meende dat de theologie al voldoende aan bod kwam. Tegen het eind van de achttiende eeuw bestonden er in de Republiek namelijk niet minder dan drie instellingen die uitsluitend godgeleerde prijsvragen uitschreven. Het oudste was het *Legatum Stolpianum*, de nalatenschap van de koopman Jan Stolp, waaruit de Leidse hoogleraren om de twee jaar een prijsvraag financierden 'tot staving van den natuurlijken godsdienst of van de geopenbaarde zedeleer'. Zo was in 1778 de vraag: 'Is het door het enkele licht der rede betooglyk, dat 'er niet meer dan een god zyn kan?' En in 1784 werd een opstel gevraagd over de kwestie: 'Waarom heeft de christelyke godsdienst die in zichzelf zoo zeer geschikt is om de harten tot deugd te vormen, echter die uytwerking slechts in weynigen van deszelfs belyders en welke zyn de, zo openbaare als byzondere, middelen waardoor dit kwaad zonder geweld te gebruiken kan verbeterd worden?' De beste

inzendingen, gewoonlijk in het Latijn geschreven, werden gepubliceerd en de auteurs kregen een mooie erepenning.³⁶

Doordat veel geleerde genootschappen nauw gelieerd waren aan de overheid en de publieke kerk, kregen dissidents daar moeilijk toegang. Slechts bij uitzondering werd 'andersdenkenden' gevraagd om zitting te nemen als lid of, nog zeldzamer, als directeur. Vanaf 1778 beschikten de andersdenkenden echter over een eigen genootschap, opgericht bij testamentaire beschikking van de Haarlemse, doopsgezinde fabrikant Pieter Teyler van der Hulst. In de overtuiging dat God zich zowel in de natuur als in de Schrift openbaarde, had Teylers voorgeschreven dat van zijn geld naast een godgeleerd ook een natuurkundig genootschap (annex museum) moest worden gesticht. Het eerste, Teylers Godgeleerd Genootschap, ontwikkelde zich evenals 'Stolp' tot een exponent van de christelijke Verlichting in Nederland. 'Waare Godsdienst-kennis bloeyt door Vrijheyd,' was zijn leus.

Deze gezindheid sprak duidelijk uit de onderwerpen waar 'Teylers' opstellen over vroeg. Zo ging het in 1788 over 'De grondregel der Protestanten, dat ieder Christen, zyns verstand magtig, geregtigd en naar vermogen verplicht is, in zaaken van den godsdienst, voor zich zelve te oordelen'. En in het jaar daarop was de vraag: 'Heeft Kristus zyne prediking, hebben de Euangelisten en Apostelen in hunne Schriften zich naar de toen heerschende volksbegrippen geschikt?'³⁷ Deze beide prijsvragen werden gewonnen door Paulus van Hemert, een hervormd predikant die later hoogleraar werd aan het remonstrants seminarie.³⁸ Van de achttien gouden medailles die tot en met 1796 werden uitgereikt, gingen zes naar remonstrantse, vijf naar doopsgezinde en slechts vier naar hervormde auteurs. De rationalistische (en patriottische) koers die de leden van het genootschap voeren, ging soms zelfs de directeuren te ver: in 1792 werd het opstel van de remonstrantse hoogleraar Jan Konijnenburg, waarin deze ontkende dat de oudtestamentische zoenoffers vooruitwezen naar Christus wel bekroond maar niet gepubliceerd.³⁹

Heel anders van kerkelijke en politieke kleur was (aanvankelijk, althans) het Haagsch Genootschap tot Verdediging van den Christelijken Godsdienst tegen Deszelfs Hedendaagsche Bestrijders. Zoals zijn naam al doet vermoeden, was dit genootschap niet opgericht ter verspreiding van verlichte theologische denkbeelden maar juist om de geloofsleer daartegen in bescherming te nemen. In plaats van de 'natuurlijke godgeleerdheid' stelde het de *geopenbaarde* geloofwaarheden centraal. De oprichting had plaatsgevonden in 1785, naar aanleiding van het verschijnen van Joseph Priestleys *Historie der verbasteringen van het christendom*. Een vijftal predikanten, vergaderd in de Zuid-Hollandse synode, had besloten een prijs uit te loven voor een weerlegging van deze aanval op het ware geloof.⁴⁰ Dit laatste werd overigens vrij ruim opgevat: het Haagsch Genootschap stond niet pal voor de Dordtse leerregels of voor andere formu-

lieren, maar stelde zich op algemeen-protestants standpunt. De bekroonde verhandelingen werden weliswaar — tot ver in de negentiende eeuw — uitgegeven 'na voorafgaande Visitatie en Approbatie der Theologische Faculteit van 's Lands Hoogeschool te Leyden', maar alleen indien de auteur hervormd was.⁴¹

In de loop der jaren verdween de afweer tegen 'neologie' en deïsme, die ten grondslag had gelegen aan dit genootschap, naar de achtergrond: in de negentiende eeuw ontwikkelde het Haagsch Genootschap zich — evenals 'Stolp' en 'Teylers' tot een uitgesproken vrijzinnige instelling. Maar nog in 1839 schreef het een prijsvraag uit over de vraag: 'Welk eene waarde bezitten de Handelingen der Apostelen, zoo in het algemeen, ten bewyze van den geschiedkundigen oorsprong des Chistendoms als in het byzonder, ter afwering van de aanvallen, door D. F. Strauss en anderen daartegen gericht?' Om aarzelende auteurs tot schrijven aan te zetten, werd de hoofdprijs verhoogd van 250 tot 400 gulden, een ongekend hoog bedrag.

'HONOS ALIT ARTES': DE UNIVERSITAIRE PRIJSVRAAG

Hoewel de wetenschappelijke verdiensten van geleerde genootschappen in Nederland vrij algemeen werden erkend, kregen ze in 1815 geen officiële plaats in het hoger onderwijs. Met de naam 'academie' behielden de Nederlandse universiteiten — in tegenstelling tot de Franse — ook de hoofdrol in het wetenschappelijk onderzoek (hoe weinig daar ook van terecht kwam). Het enige genootschap dat een vaste plaats in het universitair bestel kreeg toebedeeld was het eerdergenoemde, door Lodewijk Napoleon opgerichte Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten.⁴²

Dat de genootschapstraditie echter wel degelijk invloed uitoefende op de ontwikkeling van het hoger onderwijs in Nederland, blijkt bijvoorbeeld uit het instellen van universitaire prijsvragen. De commissie die het Organiek Besluit had voorbereid was daar niet onverdeeld vóór geweest: deze instelling had sommigen nuttig, maar anderen kostbaar en zelfs schadelijk geleken. Tegenstanders deed het misschien te veel denken aan een ander voorstel, terzelfdertijd besproken, om voortaan een concours te laten beslissen over de hoogleraarsbenoeming. Dit laatste plan had de commissie van de hand gewezen; 'de stand van hoogleraar' was en bleef 'een betrekking, waartoe men wordt uitgenoodigd, maar niet, die men zoekt.'⁴³ De commissie moest ook verder niet zoveel van genootschappen hebben; uitdrukkelijk weersprak ze het denkbeeld dat wetenschap vooral nuttig zou moeten zijn.⁴⁴

Dat de universitaire prijsvragen er uiteindelijk toch kwamen, was te danken aan een geheel andere functie die ze zouden kunnen vervullen: 'onderstand van bekwame, doch met middelen schaars bedeelde jongelingen'.⁴⁵ Zij vonden

geen ingang als alternatieve onderzoeksinstelling maar als alternatieve studietoelage. Het zesde hoofdstuk van het Organiek Besluit, 'Over de inrigtingen tot aanmoediging en ondersteuning der academische studiën', regelde niet alleen de toekenning van zeventig rijksbeurzen — die grotendeels aan studenten theologie ten goede zouden komen — maar loofde ook jaarlijks 22 gouden medailles uit 'tot belooning van uitstekende verdiensten'.⁴⁶ De Leidse hoogleraren zouden jaarlijks in tien, de Utrechtse en Groningse hoogleraren in zes verschillende vakken een prijsvraag opgeven, waarop alleen studenten aan de rijksuniversiteiten en athenea een antwoord konden indienen.

Aan hen wier verhandeling als beste uit de bus kwam, zou bij de jaarlijkse overdracht van het rectoraat een gouden medaille worden uitgereikt. Deze penning toonde aan de voorzijde Minerva, staande bij een altaar, die met een hand een krans boven het hoofd van een jongeman hield. Een spreuk rondom deze zinnebeeldige voorstelling verklaarde: 'HONOS ALIT ARTES'.⁴⁷ Het eerbetoon aan de prijswinnaars omvatte voorts, 'tot opwekking van den naijver', het integraal publiceren van hun verhandeling in de jaarboeken der universiteit. De *Annales*, die verder slechts lijsten van hoogleraren, colleges en proefschriften bevatten, werden daardoor tot honderden pagina's dikke boekwerken; het uitgeven ervan moet een kostbare zaak zijn geweest. Ook buiten de academische wereld zouden de bekroonde studenten voordeel kunnen hebben van het winnen van een prijsvraag: de regering beloofde het als een aanbeveling te zullen beschouwen 'bij het aanzoek tot bevordering of bekoming van dezen of genen stand'.⁴⁸

In de afgelopen decennia is veel onderzoek gedaan naar achttiende- en negentiende-eeuwse genootschappen. De prijsvragen die ze uitschreven zijn daarbij niet onopgemerkt gebleven; sommige gedenkboeken bevatten zelfs een volledige opgave van behandelde onderwerpen en bekroonde auteurs. Over de universitaire prijsvragen, die vanaf 1816 werden uitgeschreven, is echter nauwelijks literatuur te vinden. Academische gedenkboeken vermelden hoogstens het bestaan van dit gebruik, zonder iets te onthullen over thema's en winnaars. Huizinga beperkt zich tot de mededeling dat het 'aan Duits voorbeeld' ontleend was; Groen weet dat er halverwege de eeuw op bezuinigd werd en Otterspeer noemt het zelfs in het geheel niet.⁴⁹ Deze geringe aandacht is niet terecht: in de negentiende eeuw mochten prijsvragen al geen nieuw verschijnsel meer zijn, *universitaire* prijsvragen waren dat wel degelijk. Nieuw was vooral dat ze niet bedoeld waren voor gevestigde geleerden, maar alleen voor studenten. Daardoor konden deze prijsvragen een belangrijke functie vervullen voor het rekruteren van nieuw academisch talent.

Dit laatste was nu juist de reden waarom 'Klikspaan' weinig moest hebben van prijsvraagbeantwoorders. Hij schilderde hen af als verachtelijke exempla-

ren van het ras der 'Student-Auteurs', nog meer belust op maatschappelijke erkenning dan jonge dichters en dissertatieschrijvers. Zijn schets van dit type besloot hij met de stelling

[...] dat de Prijsvragen nergens toe dienen dan om den academietijd te rekken, den overwinnaar pedant te maken of, zoo hij het reeds is, zijn pedantisme te voeden [...] Dat schrijven en haspelen voert eigenlijk maar tot dwaasheid, dwaling en ijdelheid [...]⁵⁰

Als afschrikwekkend voorbeeld toonde Klikspaan een theologiestudent met de sprekende naam Gijsbert van Beuselwoude. Dat jongmens zit in de trekschuit te geuren met zijn kennis van het Grieks, zijn zere ogen en de erepenning die hij heeft gewonnen, tot hij op een dominee stuit die er niet minder dan *drie* bezit. Door deze theologant⁵¹ het gezelschap te geven van een dienstdoend predikant — 'een oude, buikige heer in het zwart, met eene korte broek, vierkant pruikje, parapluie in een graauw zakje tusschen de beenen' — en door de scène in een trekschuit te situeren, lijkt Klikspaan te hebben willen zeggen dat de academische prijsvraag een achterlijke instelling was. Juist in de theologie bevorderde ze echter de vooruitgang. Prijsvragen hadden onmiskenbaar een stimulerend effect uit op de ontwikkeling van het aantal promoties. Het antwoorden op een prijsvraag was een goede oefening. In de eerste plaats hadden de rituelen rond de prijsuitreiking veel weg van de bevordering tot doctor. Alvorens de uitverkoren auteur het eremetaal overhandigd kreeg, moest hij namelijk 'gedurende een half uur [later een vol uur] zijne verhandeling tegen de bedenkingen van de leden der faculteit verdedigen'.⁵² Die verhandeling was gewoonlijk minstens zo uitvoerig als een theologische dissertatie en tot het midden van de eeuw ook altijd in het Latijn gesteld.

Uit de annalen der drie rijksuniversiteiten maak ik op dat van de 135 theologen die in de eerste dertig jaar na het Organiek Besluit promoveerden, niet minder dan 33 — bijna een kwart dus — een gouden penning of eervolle vermelding (*accessit*) hadden verdiend.⁵³ In Leiden en Utrecht gold dat voor ongeveer twee, in Groningen zelfs voor vier van de tien *doctores theologiae*. De eerste vijf Groningse theologanten die in de nieuwe bedeling promoveerden — J.A. Karsten, T. Roorda, P. Hofstede de Groot, C.H. van Herwerden C.H.zn. en J.E. Feisser — waren allen prijsvraagwinnaars. Van Herwerden had zelfs twee erepenningen in de wacht gesleept, een van de theologische faculteit in Leiden en een van de Groningse letterenfaculteit. Dat laatste kwam vaker voor: dankzij hun vooropleiding in de *humaniora* konden theologiestudenten zich ook in de letteren laten gelden. Van de eerdergenoemde 33 prijsvraagwinnaars die later tot *doctor theologiae* werden bevorderd, hadden tien geantwoord op een letterkundige, historische of wijsgerige vraag.

Hoewel de Groningse theologische faculteit aanmerkelijk minder studenten telde dan de Leidse of Utrechtse, zag ze evenveel van haar voedsterlingen bekroond. Dat kwam doordat ze net zo veel prijzen uit te reiken had en deze in verreweg de meeste gevallen werden toegekend aan een student van eigen kweek.⁵⁴ Aan vriendjespolitiek kan dit niet zonder meer worden geweten want net als bij andere prijsvragen was de anonimiteit gewaarborgd. Om herkenning te voorkomen moesten de deelnemers hun inzending zelfs door een ander laten overschrijven.⁵⁵ Het laat zich echter denken dat de hoogleraren na het uitschrijven van de prijsvraag hun eigen leerlingen aanspoorden om daarop te antwoorden. Zelfs zonder duidelijke aansporing zullen sommige studenten zich geroepen hebben gevoeld om de eer van 'hun' faculteit te verdedigen. Vooral in het kleine, afgelegen Groningen zal dat het geval zijn geweest.

De rivaliteit tussen de drie academies kan niet alleen hebben aangezet tot het schrijven van prijsverhandelingen maar ook van proefschriften. *De Recensent, ook der Recensenten* sprak in 1820 van 'loffelijke naijver der *Leidsche en Utrechtsche* Hooge-Schoolen' die naar zijn overtuiging 'niet kan nalaten aan de belangen der Wetenschap, Kerk en Staat bevorderlijk te zijn.'⁵⁶ In deze wedloop kon de Groningse universiteit aanvankelijk niet meekomen: het duurde tot 1824 voor ze haar eerste doctors in de theologie afleverde. Maar in de jaren dertig — vooral in de tweede helft van dat decennium — promoveerden er in Groningen al aanzienlijk meer godgeleerden dan in Utrecht. In verhouding tot het aantal abiturienten was dit verschil nog groter. Terwijl in Leiden en Groningen een promotie plaatsvond op elke tien hervormde proponentsexamens bedroeg die verhouding in Utrecht slechts een op de dertig.⁵⁷ Zelfs van de Utrechtse theologanten die (in de periode 1815-1844) een prijsvraag hadden gewonnen, promoveerde slechts een kwart. De Leidse prijsvraagwinnaars van die jaren deden dat in de helft, en de Groningers zelfs in twee derde van de gevallen. In de kleine faculteit der godgeleerdheid te Groningen bleven beide vormen van academisch eerbetoon dus beperkt tot een kleine groep van getalenteerde studenten — een gunstige voorwaarde voor schoolvorming (zie hoofdstuk 3).

Hoewel een prijsverhandeling vaak veel weg had van een dissertatie was het niet gebruikelijk om haar na de bekroning in te dienen ter verkrijging van de doctorsgraad. Wie na het winnen van een prijsvraag wilde promoveren moest een nieuw werkstuk vervaardigen. J.Th. Bergman bijvoorbeeld, die met zijn verhandeling over de Punische oorlogen de allereerste prijsvraag van de Leidse letterenfaculteit had gewonnen, promoveerde op een studie van Psalm 110. Pas vanaf de jaren veertig kwam het voor dat bekroonde verhandelingen vervolgens als dissertatie werden ingediend.⁵⁸ Zo promoveerde in 1862 de Leidse student Abraham Kuiper op een verbeterde versie van de verhandeling over Johannes à Lasco waarmee hij twee jaar eerder een prijsvraag had gewonnen van

de Groningse faculteit. Deze en de Leidse faculteit der godgeleerdheid hadden hem daar toestemming voor verleend.⁵⁹ Van alle theologiestudenten die in de jaren 1845-1875 een prijsvraag wonnen, zou uiteindelijk niet minder dan drie kwart promoveren — een veel groter aandeel dan in de eerste dertig jaar na het Organiek Besluit. Het omgekeerde verband tussen prijsvragen en promoties werd echter juist zwakker. Waar in de periode 1815-1824 een op de drie nieuwe doctores prijsvraagwinnaar was geweest en in de jaren 1825-1834 en 1835-1844 een vijfde à een kwart, waren er onder de 178 theologen die in de periode 1845-1875 promoveerden slechts elf prijsvraagwinnaars (dat is 6%). Verwonderlijk is deze daling niet want de universitaire prijsvragen raakten in de versukkeling. Steeds vaker kwam het voor dat de uitgelopen prijs niet werd uitgereikt omdat er geen enkel antwoord was ingestuurd, of slechts een dat naar inhoud 'oppervlakkig' of naar taalgebruik 'barbaars' was.⁶⁰

Toen de rijksoverheid in 1836 op hoger onderwijs bezuinigde — zodat de rijksbeurzen werden afgeschaft en het theologisch collegegeld opnieuw werd ingevoerd — bepaalde ze dat de drie universiteiten voortaan slechts bij toerbeurt prijsvragen zouden mogen uitschrijven.⁶¹ In 1843 schrapte ze zelfs alle prijsvragen. Enkele hoogleraren, gehecht aan deze traditie, stelden toen uit eigen middelen zilveren medailles ter beschikking. Na enige tijd nam de koning deze taak van hen over: vanaf maart 1851 loofde hij jaarlijks enkele gouden penningen uit. Ook deze werden echter in veel gevallen niet uitgereikt; de universitaire prijsvraag had kennelijk zijn tijd gehad. Voor de ontwikkeling van het aantal theologische promoties speelde hij inmiddels geen rol van betekenis meer. De plotselinge toename van dat aantal in de jaren vijftig en zestig kan er in geen geval uit worden verklaard.

EIGEN VERDIENSTE?

Uit de introductie van de universitaire prijsvraag had een meritocratisch ideaal gesproken: intellectuele prestaties op het gebied van wetenschap en welsprekendheid zouden toegang moeten verschaffen tot maatschappelijke posities. In de praktijk van het universitair onderwijs leerden studenten echter dat kennis, talent en vlijt lang niet de enige middelen waren om iets te bereiken. Menig hoogleraar bleek bereid om tegen betaling van een paar guldens een testimonium uit te schrijven voor colleges die de student niet of zelden gevolgd had. Vandaar deze pastiche op een versje van Hieronymus van Alphen:

Dit blaadje gaf Professor mij
Omdat ik goed payeer;
Nu leef ik vergenoegd en blij
En kom in lang niet weêr!

Oh! hij is vlijtig slechts en goed
Die gouden ridders toont:
Weest vrolijk dus en welgemoed!
Het geld wordt goed beloofd.⁶²

Zelfs voor het verwerven van de doctorsgraad kon een gevulde beurs van pas komen; niet omdat de hoogleraren tegen betaling bullen uitreikten — een praktijk waar de vroegere academie van Harderwijk van werd beticht⁶³ — maar omdat sommige studenten een dissertatie bestelden van een *ghost-writer*. Volgens ‘Klikspaan’ bestond er een levendige handel in proefschriften:

Men heeft slavenmarkten, waar zwarte ouders de vruchten van hun schoot aan blanken verkoopen; men heeft ook Dissertatiemarkten, waar de kundige vader de vruchten van zijn brein aan luijaards en stommeriken verschaggert.⁶⁴

‘Advocate-makers’ of ‘beunhazen’ heetten zulke broodschrijvers in de rechtenfaculteit.⁶⁵ Dat ook theologen op andermans werk gepromoveerd zouden zijn, is niet aannemelijk. Een godgeleerde *dissertatio*, *disputatio* of *specimen* was meestal veel omvangrijker en op veel meer onderzoek gebaseerd dan de proeven van bekwaamheid die medici en juristen aflegden. Deze hadden vaak weinig om het lijf; het kwam vooral aan op het formuleren van klinkende frasen. In 1840 werd rechtsgeleerden zelfs weer toegestaan om, net als voor 1815, op losse stellingen te promoveren.⁶⁶ Vandaar wellicht Klikspaan’s verzuchting:

Dissertaties! een omslagtig soort van visite-kaartjes, die men bij zijne vrienden rond-brengt, om hun te berigten, dat men de Academie gaat verlaten [...] academisch haft, dat ten hoogste drie dagen te leven heeft.⁶⁷

Het schrijven van een theologische dissertatie daarentegen was specialistenwerk dat moeilijk kon worden uitbesteed. Toch had in 1826 een recensent het lef om op te merken dat het ook bij promoties in de godgeleerdheid maar de vraag was ‘hoe veel vreemde hulp hier haar aandeel gehad kunne hebben’. Hij zag daarom geen reden om aan gepromoveerde theologen bijzondere eer te bewijzen, ‘zoo als bij voorbeeld eene *preferente* verkiezing tot de aanzienlijkste en voordeeligste standplaatsen’.⁶⁸ Nu wil het geval dat een van de doctors van het eerste uur, Barthold Reinier baron De Geer (1791-1840), autobiografische aantekeningen heeft nagelaten. Daarin vertelt de auteur onder andere over de totstandkoming van zijn dissertatie. Nadat hij als luitenant van de Utrechtse studentencompagnie ten strijde was getrokken tegen Napoleon, wilde hij afstuderen — en wel ‘royaal’. Een onderwerp voor zijn proefschrift was snel ge-

vonden: de geschiedenis van Bileam (Numeri 22-24). De Geer overlegde met de Utrechtse oud-testamenticus J. H. Pareau en begon zijn dissertatie-arbeid:

Zoo ging ik dan [...] aan het tobben en wurmen. Ja, dat moet ik zeggen. Want eigenlijk gezegd, kon ik met zulk een werk toen althans nooit te regt komen [...] Het moest dan, na vry wat vruchteloze arbeid en tydverlies, eindelyk op Pareau aan. Deze nam thans de bewerking der Diss. op zich, dog volgde, wat verdeling, stof en stijl betrof, nu zoo zyn' eigen zin, dat het geheele stuk, zoo als het bestaat, nagenoeg uit zyne pen is voortgevloeid. Alleen de voorrede, mitsgaders eenige byzonderheden en variatiën, en de Thesen waren van my. Zoo gaat het menigm. met Dissert., vrienden! Zoo ging het ook my.⁶⁹

De Geer promoveerde dus niet op een eigen proeve van bekwaamheid maar op werk van zijn promotor. Als blijk van erkentelijkheid, zo vertelt hij, schonk hij hem een theeservies — of was het een pendule? — en een zilveren tabaksdoos. Pareau was 'nog al bly met zyne geschenken', gedroeg zich vriendelijk jegens zijn leerling en zweeg over de zaak. Maar 'of hy op den duur geheel heeft gezwezen, durf ik niet te bepalen.' De eerder geciteerde recensent had dus gelijk: ook in de theologische faculteit promoveerden studenten soms niet op eigen werk. Er is echter een in het oog springend verschil: het werk werd in dit geval niet uitbesteed aan een medestudent maar uit handen genomen door een hoogleraar. Dit doet vermoeden dat deze daar zelf belang bij had; waarschijnlijk niet vanwege een tabaksdoos en een theeservies — of toch die pendule? — maar vanwege het wetenschappelijk aanzien dat dissertaties en promotieplechtigheden hem en zijn faculteit konden opleveren. Vooral in de eerste decennia na het Organiek Besluit lijken de theologische faculteiten in den lande op dit terrein met elkaar te hebben gewedijverd.⁷⁰

GELEERD IN DE PASTORIE

Hoewel medewerking van anderen kennelijk niet uitgesloten was, gold het doctoraat in de theologie na 1815 als een beloning voor scholare prestaties. Waar vroeger het gros van de doctors in de theologie *honoris causa* was promoveerd, werden na 1815 slechts bij hoge uitzondering eredoctoraten uitgereikt. Meestal gold dit eerbetoon hoogleraren van andere kerkgenootschappen of zendingspredikanten. Maar in 1839 kende de Utrechtse theologische faculteit een eredoctoraat toe aan Bernard ter Haar, die toen nog maar 33 jaar oud was en gewoon dominee — dominee-dichter, weliswaar — in Leiden. Een beloning voor academische verdiensten kon dit niet worden genoemd: Ter Haar had nog geen enkele wetenschappelijke publicatie op zijn naam staan.⁷¹ In zijn eerste gemeente, Eemnes Binnen, was hij wel begonnen aan een dissertatie,

‘Willem aan zijne dissertatie’; litho van Alexander Ver Huell.

maar die was onvoltooid gebleven. Volgens zijn biograaf kwam dat doordat de promotie-arbeid moeilijk te verenigen was met het predikambt. Het schrijven van een dissertatie kostte immers veel tijd en bovendien ‘was het geen gebruik, dat een predikant in functie zich nog in een openbare promotie aan de kritische opmerkingen van opponenten blootstelde’.⁷² Het zou een herder en ‘leeraar’ niet passen, zich op te stellen als een deemoedige leerling.

In tegenstelling tot wat deze auteur beweert, was het in Ter Haars tijd juist gebruikelijker dan ooit om als predikant te promoveren.⁷³ Van de vijftig theologen die van 1815 tot en met 1829 een proefschrift verdedigden, was een op de tien al ‘dienaar des Woords’ geweest. Van de vijftig godgeleerden die in de jaren dertig promoveerden, gold dit echter voor minstens een vijfde, mogelijk een kwart.⁷⁴ Ook in de jaren veertig waren het in een van de vier gevallen dienstdoende predikanten die doctoreerden (zie tabel 6.b). Van aarzeling om zich als ambtsdrager bloot te stellen aan de kritiek der opponenten lijkt dus geen sprake te zijn geweest. Twijfel spreekt alleen uit de aantekeningen die van deze promoties werden gemaakt in het *album promotorum*. Van gedoctoreerde dominees werd niet genoteerd in welke plaats ze geboren waren — zoals bij andere, jonge doctors het gebruik was — maar in welke gemeente ze ‘stonden’ en welk ambt ze daar bekleedden. Dit gebruik nu stelde de notulist voor de opgave om duidelijk te maken dat de gepromoveerde in kwestie ‘leeraar’ was, zonder deze term al te vertalen als ‘doctor’. In die zin stond de promotie inderdaad op gespannen voet met het predikantschap. In andere opzichten echter was het werken aan een dissertatie juist goed te verenigen met het predikambt.

Van predikanten werd gewoonlijk verwacht dat ze niet alleen gestudeerd hadden maar dat ook bleven doen; *éducation permanente* zou hen gunstig onderscheiden van katholieke geestelijken. De dienaar des Woords werd geacht om een aanzienlijk deel van zijn tijd in zijn studeerkamer door te brengen, om preek en catechisatie voor te bereiden maar ook om op de hoogte te blijven van ontwikkelingen in het vak. Het Algemeen Reglement van 1816 poogde daar een nieuwe draai aan te geven: predikanten zouden zich voortaan gezamenlijk aan de studie moeten wijden. Ter verwezenlijking van dat sociabiliteitsideaal kregen ze hun eigen geleerde genootschap: het voorlaatste hoofdstuk van het Algemeen Reglement bepaalde dat de predikanten van naburige gemeenten zich moesten verenigen in een 'ring' (zie hoofdstuk 2). De enige praktische taak die aan deze ringen werd opgedragen was het waarnemen van de predikdienst in vacante gemeenten. Hun hoofddoel echter was de 'onderlinge opscherping en versterking van den band der broederlijke liefde'. De bijeenkomsten zouden daarom vooral gewijd moeten zijn aan 'de overweging en behandeling van onderwerpen den godsdienst, en den bloei des christendoms, de bevordering van bijbelkennis en de waarneming van hunne bedieningen betreffende'. De ringbroeders mochten zelf weten hoe ze gestalte gaven aan die doelstelling: het opstellen van een huishoudelijk reglement werd geheel aan hen overgelaten.⁷⁵

Uit zijn onderzoek in de archieven van meer dan twintig ringen concludeert De Groot dat dit een grote diversiteit tot gevolg had. Naast de frequentie van de bijeenkomsten — soms slechts twee keer per jaar — verschilden ook de eigenlijke werkzaamheden.⁷⁶ In sommige ringen werden lezingen gehouden, in andere discussieerde men over kerkelijke of theologische kwesties (die vooraf werden opgegeven), besprak men preken of moeilijke pastorale gevallen. De ring Haarlem bepaalde zich volgens zijn reglement uit 1819 'bij uitsluiting tot onderwerpen, die den H. Evangeliedienst en inzonderheid het herderlijk gedeelte daarvan betreffen'.⁷⁷ Met die uitdrukkelijke bepaling lijkt men te hebben willen voorkomen dat de ring zou ontfaan in een arena voor godgeleerd gekrakeel. Dat zou ook verklaren waarom de Haarlemse ringbroeders, net als de leden van menig ander genootschap, verplicht waren om het besprokene geheim te houden. Veel ringen fungeerden tevens als leesgezelschap: de leden abonneerden zich gezamenlijk op tijdschriften of kochten boeken in, die na circulatie bij opbod werden verkocht.⁷⁸ Ook in dit opzicht waren er grote verschillen: in de ene ring circuleerde voornamelijk praktijkgerichte lectuur, in de andere juist meer academische publicaties. In 1842 en 1843 roemde de Algemeene Synodale Commissie 'de voortgezette studien van het grootste gedeelte onzer Leeraren, in alle vakken van Godgeleerde wetenschap', waarvan onder meer de verslagen der ringvergaderingen zouden getuigen.⁷⁹ Van Koetsveld betwijfelde echter of de ringvergaderingen veel bijdroegen aan wetenschappelijke vorming:

[...] hoe kan men verwachten dat mensen, die twee malen in het jaar zich ontspannen, om eenen dag te zamen door te brengen, dáár eene massa van geleerdheid en vroomheid zullen mede brengen, om die tegen elkander uit te wisselen?⁸⁰

Uit onvrede met het gebrekkige functioneren van de ringen werden vanaf het midden van de jaren veertig provinciale predikantenverenigingen opgericht: eerst in Friesland (1844), vervolgens in Groningen en kort daarna in alle andere provincies. Sommige verenigingen droegen een hervormd, andere een algemeen-protestants karakter. Ondanks de tegenwerking van de ASC en het Ministerie van Eeredienst — die in deze ‘democratische’ associaties een bedreiging voor het kerkbestuur zagen — kwamen ze tot bloei. Volgens Vree was in 1853 ruim een derde van de Nederlandse predikanten min of meer actief betrokken bij een provinciale predikantenvereniging.⁸¹ Predikanten lijken een voorbeeld te hebben genomen aan andere beroepsgroepen die zich in deze periode eveneens — aangemoedigd door zowel de opkomst van het liberalisme als de spoorwegen — begonnen te organiseren. Ze slaagden echter niet in het oprichten van een landelijke beroepsvereniging, zoals het Nederlandsch Onderwijzers-Gezelschap (1842) of de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (1849). Bovendien begonnen al in de tweede helft van de jaren vijftig de meeste predikantenverenigingen weg te kwijnen.⁸² Of deze verenigingen predikanten stimuleerden tot ‘dissertatie-arbeid’ valt daarom te betwijfelen. Aannemelijk is wel een indirect verband: uit de oprichting van deze verenigingen spreekt het streven om het predikantschap niet alleen als een ambt, maar ook als een vak op te vatten.⁸³

ZIN IN WETENSCHAP

Terwijl het universitair totaal van promoties gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw vrijwel gelijk bleef, vertoonde het aantal verleende doctoraten in de godgeleerdheid forse schommelingen. Deze vloeiden voor een deel voort uit de eerder besproken onbestendigheid van het aantal theologie-studenten maar voor een ander deel uit de wisselende mate waarin dezen belangstelling koesterden voor het doctoraat in de theologie. Dit laatste komt aan het licht wanneer men het aantal promoties per decennium vergelijkt met de studentenuitstroom van de theologische faculteit. Terwijl het aantal promoties in de godgeleerdheid tussen 1820 en 1850 sterk aan verandering onderhevig was — zowel absoluut als in relatie tot het universitair totaal — bleef het in verhouding tot het aantal hervormde proponenten op vrijwel hetzelfde niveau:⁸⁴ zeven à negen op de honderd (zie tabel 6.a).

Acht promoties op honderd kerkelijke ‘eindexamens’ was natuurlijk erg

weinig in vergelijking met de uitstroom van andere faculteiten maar erg veel — precieze aantallen proponenten van voor 1820 zijn mij niet bekend — in vergelijking met de prestaties van de theologische faculteit in vroeger tijden. Dat vond ook de Algemeene Synodale Commissie. In haar eerste *Overzicht over den staat van het Hervormd Kerkgenootschap in de Nederlanden* wees ze trots op 'zoo velen, die vereerd met den titel van Doctoren, thans onze Hooge Scholen verlaten'.⁸⁵ Deze zeer geleerde theologen zouden een halt kunnen toeroepen aan de desintegrerende tendensen waar de hervormde kerk zoveel van te lijden had: 'die geest van veroordeling der Leeraren, van wantrouwen jegens dezelve, en van zucht om zich boven hen te verheffen'.⁸⁶ Die antiklerikale, separatistische gezindheid zou namelijk 'hoofdzakelijk aan onkunde moeten worden toegeschreven'.⁸⁷ Onderwijs en wetenschap waren daarom de aangewezen remedie. Vooral van het intensiveren van de catechese verwachtte de synode beterschap.

Na het midden van de eeuw bereikte het aantal promoties in de theologie een ongekend hoog niveau. Waar voorheen tegenover honderd proponenten zo'n acht jonge doctors hadden gestaan, stonden er in de jaren vijftig niet minder dan dertien, in de jaren zestig al veertien. De stijging van het aantal theologische promoties in deze jaren (het derde kwart van de negentiende eeuw), vloeyde kennelijk niet alleen voort uit de toename van het aantal theologiestudenten maar ook uit een toegenomen belangstelling voor het doctoraat. Deze op haar beurt duidt op een verhoogde belangstelling voor wetenschappelijk onderzoek in de theologie. Vanuit kerkhistorisch oogpunt bezien is zo'n toegenomen zin in wetenschap heel aannemelijk. Deze decennia namelijk, de jaren vijftig, zestig en zeventig, waren de hoogtijdagen van een theologisch-kerkelijke stroming die, meer dan enige andere, haar hoop op wetenschappelijk onderzoek had gevestigd: de Moderne Theologie. De 'moderneren' streefden uitdrukkelijk naar het herijken van het christelijk geloof door middel van onbevangen wijsgerige analyse en historisch-kritisch onderzoek.

EXCURS: 'GELOOF MET SCHEIKUNDE' — MODERNE THEOLOGIE

De opkomst van de Moderne Theologie, die een revolutie teweegbracht in het Nederlands protestantisme, wordt gewoonlijk toegeschreven aan een drietal jonge hoogleraren: de filosoof C.W. Opzoomer, de dogmaticus J.H. Scholten en de oudtestamenticus Abraham Kuenen. Opzoomer werd in 1846, nog maar 25 jaar oud, geïnaugureerd als hoogleraar wijsbegeerte in Utrecht. Bij die gelegenheid sprak hij een opzienbarende oratie uit, *De wijsbegeerte den mensch met zich zelven verzoenende*. De 'verzoening' waar Opzoomer van repte, en die hij in zijn wijsbegeerte nastreefde, was die tussen geloven en weten. Naar zijn overtuiging konden deze twee het alleen met elkaar vinden wanneer men het idee

van een tegenstelling tussen God en wereld liet varen: de werkelijkheid moest als een eenheid worden opgevat, niet als een samenstelsel van 'natuur en bovennatuur'. De consequentie van dit monisme was, dat Opzoomer ieder geloof in interventies van Godswegen van de hand wees. Wonderen waren onmogelijk, openbaring, zonde en verlossing waren vrijwel loze begrippen. Met deze aanval op het 'supranaturalisme' wekte Opzoomer de verontwaardiging van orthodoxe gelovigen maar won hij de gunst van het 'liberale', 'vrijzinnige' publiek. Zijn colleges waren een *must*, ook voor studenten theologie. De oplossing die hij voorstelde voor de spanning tussen geloof en wetenschap (of wijsbegeerte) ging velen echter veel te ver.

Afkerig van het supranaturalisme was ook J. H. Scholten, die in 1843 was benoemd tot hoogleraar in Leiden. In Opzoomers wijsgerig stelsel kon Scholten zich echter niet vinden. Hij probeerde geloof en wetenschap met elkaar te verzoenen door een historisch en wijsgerig verantwoorde reconstructie te geven van de 'geest en hoofdzaak' van het christelijke geloof, zoals dat in de 'Kalvinistische' traditie werd bewaard. Van die herzieningsarbeid deed hij verslag in een lijvige studie, *De leer der Hervormde Kerk [in hare grondbeginselen] uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld*.⁸⁸ Ogenschijnlijk ging Scholten heel traditioneel te werk: hij stelde 'de volstrekte soevereiniteit Gods' centraal en schuwde zelfs het calvinistische begrip 'predestinatie' niet. Bij nadere beschouwing bleek echter dat hij daar weinig anders onder verstond dan 'causaliteit' of 'determinisme'. Scholten wilde aantonen dat in traditionele, theologische begrippen het moderne wereldbeeld al besloten lag en dat van een tegenstelling tussen christendom en moderne wijsbegeerte of wetenschap dus geen sprake hoefde te zijn.

In de loop van de jaren vijftig kwamen Scholten en Opzoomer meer op een lijn; beiden verruilden hun aanvankelijke speculatieve benadering voor een principieel empirisme. Opzoomer ontpopte zich tot pleitbezorger van de 'ervaringswijsbegeerte', die slechts kennis wilde ontlenen aan zintuiglijke waarneming en diverse vormen van gevoel (waaronder 'het godsdienstig gevoel'). Later bekeerde ook Scholten zich tot het empirisme: net als de natuurwetenschappers zouden theologen in plaats van abstracte theorieën op te stellen empirisch onderzoek moeten doen. Aan experimenten, zoals natuurkundigen die uitvoerden, konden ze uiteraard niet beginnen; de empirische wending bracht in de theologische faculteit vooral nieuw, 'historisch-kritisch' onderzoek van bijbelse (en kerkhistorische) geschriften met zich mee.

Terwijl in Nederland de Groninger Godgeleerden nog maar net begonnen waren met het ontvouwen van hun verlicht-romantische visie op de heilsgeschiedenis, had de Duitse theoloog David Friedrich Strausz zijn *Leben Jesu* (1835-36) gepubliceerd, waarin hij Jezus afschilderde als een nobel mens, een volksle-

raar, die na zijn dood het middelpunt geworden was van mythevorming en vergoding. In Nederland hadden theologen, zelfs de Groningers, niets van zulke historische kritiek op de evangeliën willen weten. In eigen land werd Strausz evenmin geëerd: een leerstoel werd hem niet gegund. Het onderzoek naar 'de historische Jezus', wel te onderscheiden van 'de Christus van het geloof', werd echter voortgezet — niet alleen door Strausz maar ook door zijn leermeester, Ferdinand Christian Baur, hoogleraar in Tübingen. Rond deze Baur vormde zich de zogeheten 'Tübinger School', die zich erop toelegde bijbelse geschriften op dezelfde wijze te ontleden als literatuur uit de Grieks-Romeinse Oudheid: door middel van historisch-kritisch onderzoek. De evangeliën en epistels diende men met enige argwaan te lezen. Ze waren immers geen onpartijdige, historisch betrouwbare verslagen maar tendentieuze geschriften, gekleurd door de rivaliteit tussen verschillende (joodse en hellenistische) facties in de vroeg-christelijke beweging.

Zo'n benadering van bijbelse geschriften werd in Nederland tot halverwege de eeuw niet of nauwelijks toegepast. Weliswaar was er een lange traditie van bijbelonderzoek maar daarin ging de meeste aandacht uit naar semantische en grammaticale kwesties. Voor zover theologen zich waagden aan de 'kritiek' van Oude en Nieuwe Testament bedreven ze hoogstens voorzichtig enige *tekst*-kritiek: het reconstrueren, uit onderling verschillende handschriften, van de 'oorspronkelijke' versie. Dat corrigeren van de *textus receptus*⁸⁹ ging velen al te ver: het zou een krenking zijn van de Heilige Schrift. Bijbelvorsers beperkten zich daarom veelal tot de 'uitlegging' van het Oude en Nieuwe Testament; de zogeheten 'inleidings'-vragen naar het auteurschap, de totstandkoming en de overlevering van teksten werden snel afgedaan. Bedenkingen tegen de 'echtheid' van bijbelse geschriften werden gesmoord door het beginsel van 'axiomaticiteit', waarop heel het theologisch bouwwerk steunde. Uit de aanname dat de auteurs van het Nieuwe Testament geloofwaardige mannen waren, leidde men de realiteit van de wonderen en voorspellingen af; daaruit volgde het goddelijk gezag van Jezus en de apostelen, dat tenslotte garant stond voor de waarheid van hun leer.

De inleidingswetenschap bleef zo lange tijd buiten de eigenlijke godgeleerdheid, als 'een wijde zak, waarin alles gestopt werd, wat in de dogmatiek niet paste; een zak tamelijk elastiek'.⁹⁰ Rond het midden van de negentiende eeuw kreeg dit vak echter een prominentere, beter omlinjende plaats in het theologisch bedrijf. Dat was niet alleen het werk van de modernen maar ook van 'apologetische' theologen, die het traditionele christelijke geloof juist in bescherming wilden nemen tegen sceptici. Een van hen, de jonge Utrechtse theoloog doctor J.I. Doedes, publiceerde kort na de intrede in zijn eerste gemeente een programma voor de inleidingswetenschap, waarin hij haar onderzoeksterrein definieerde als 'de geschiedenis van het ontstaan, de verzameling en de

overlevering van de boeken van het Nieuwe Testament'.⁹¹ De naam 'inleiding' was daarmee eigenlijk uit de tijd: het tekst- en historisch-kritische onderzoek was niet langer een voorportaal der exegese maar een zelfstandig vakgebied. Op dat terrein daagde Doedes nu Opzoomer en de zijnen uit. Over de vraag of Jezus wonderen had verricht, of hij was opgestaan en ten hemel was opgevaren kon volgens hem niet de wijsbegeerte, maar alleen historisch onderzoek uitsluitel verschaffen: 'Geen andere regtbank voor het Christendom dan die der historische kritiek.' Naar Doedes meende kon zulk onderzoek alleen maar in het voordeel van de traditionele geloofsleer uitpakken.

Waar het theologisch debat zich tot dan toe had toegespit op de verhouding tussen het christelijke wereldbeeld en de moderne wijsbegeerte, werd nu ook het onderzoek van bijbelse geschriften tot een strijdperk. Doedes' verwachting dat dit onderzoek het gelijk van de christelijke geloofsleer zou bewijzen, kwam bepaald niet uit. Moderne bijbelvorsers bleken niet alleen veel grondiger te wantrouwen aan de historische betrouwbaarheid van oud- en nieuwtestamentische verhalen, ze gaven ook een heel nieuwe draai aan de historische kritiek, door — in navolging van de Tübingers — de vraag naar de herkomst van deze geschriften in een ontwikkelingsperspectief te plaatsen. Het historisch-kritisch onderzoek stond voortaan niet meer in dienst van de exegese maar was gericht op het reconstrueren van de ontwikkeling van de godsdienst van Israël of het vroege christendom.

De onbetwiste leider van dit moderne bijbelonderzoek was de laatste der drie genoemde hoogleraren, Abraham Kuenen, die vanaf 1851 in Leiden doceerde. Hoewel hij een leeropdracht had voor het Nieuwe Testament maakte Kuenen vooral naam — tot ver over de grenzen — als oudtestamenticus. Samen met de Duitse geleerde K. H. Graf lanceerde hij de hypothese dat grote delen van de Pentateuch, de vijf boeken 'van Mozes', pas vorm hadden gekregen na de Babylonische ballingschap (dus na 450 v. Chr.) Zoals het Nieuwe Testament de sporen vertoonde van rivaliteit tussen Hellenistische en joodse christenen, zouden de geschriften van het Oude Testament blijk geven van de strijd tussen uiteenlopende groeperingen religieuze specialisten, met name priesters en profeten, die in verschillende episodien een stempel hadden gezet op het godsdienstig leven in Israël. Door 'bronnensplitsing' zou men deze ontwikkeling in kaart kunnen brengen. Naast verzet tegen supranaturalisme werd evolutionisme zo tot een wezenstrek van de moderneren. Ook in hun eigen tijd bespeurden ze vooruitgang. De Moderne Theologie zou moeten leiden tot een nieuwe Hervorming:

Er waait toch ook in *ons* kerkendom nog een soort van Catechismus-koeltje, (en geen kleintje ook), waarbij een mensch zijn hart voelt dichtknijpen. Zonde en dood en bloed en kruis zijn niet van de lucht. Groote goedheid, zet de ramen en deuren toch eens wa-

genwijd open, laat Gods zonnetje eens in de gewelven tintelen, laat de morgenwind alle spinrag en eeuwenheugend stof verwaaien. Laat de boeken eens inbinden, nee, herzien en vernieuwd worden door en door. Laat die schavotkleurige banken en schutten worden opgeruimd of anders — een verffe er over, as je blijft! Laat dien ongelukkigen preekstoel een el zakken, en twee el verwijderen. Stuur dien kwast van een voorzanger naar huis. Laat — ja kerel, laat de heele boel anders worden.⁹²

Het protestantisme zou aldus aantrekkelijk kunnen worden voor rooms-katholieken en zelfs joden: ‘Wordt het Christendom zuiver opgevat, dan zal eens [...] ook de Israëliet [...] in Jezus den grooten menschenzoon eerbiedigen...’⁹³ Voor zo’n zuivering was nodig dat ook *leken* kennis zouden nemen van de resultaten van het wijsgerig en bijbelwetenschappelijk onderzoek. De eerste die daar werk van maakte was de eerdergenoemde waals-hervormde predikant en literator Conrad Busken Huet, die bij Scholten had gestudeerd. Vanaf 1857 publiceerde hij zijn *Brieven over den Bijbel*, waarin een zekere Reinout zijn zusje Machteld trouwd maakte met de nieuwe, wetenschappelijk verantwoorde visie op de bijbel.⁹⁴ Veel bijbelse verhalen, zo gaf Reinout onomwonden te kennen, hadden geen historische maar alleen zinnebeeldige, morele, esthetische of praktische waarde: ‘Zoo houd ik het scheppingsverhaal voor eene proeve van verklaring van den oorsprong der week’ (p. 73). Voor de historiciteit van Jezus’ opstanding uit de dood was volgens Reinout echter veel te zeggen; meer dan voor enig ander ‘wonderverhaal’ (p. 469). Na zo een hele reeks teksten en thema’s tegen het licht te hebben gehouden, besloot hij zijn laatste brief met een klinkende belijdenis van de moderne visie op de herkomst en het gezag van de bijbel:

Gelijk het gansche christendom louter dienende liefde is naar het voorbeeld van Christus, zoo is de gansche Bijbel louter menschenwerk. Ja, ingegeven door het geloof van menschen, van profeten en apostelen; voortgebracht door het nationaal genie der Hebreëen, van welk genie beide apostelen en profeten de vertegenwoordigers waren; niet uit de wolken gevallen als een meteorsteen, maar opgerezen uit de boezem van het joodsche volk, gelijk de godin der schoonheid oprees uit de baren wier schuim haar vormden; niet bij gedeelten of in zijn geheel door uitwendige tusschenkomst der Voorzienigheid op het papier gebracht en in één of twee bundels zamengevoegd, maar blad voor blad, als een bloem die uitloopt, ontloken aan den stam van Israël; niet uit God met voorbijgang der Joden of over hunne hoofden heen, maar uit de Joden zelf, onder de leiding van God; menschenwerk, derhalve, door menschelijk geloof ingegeven, door menschelijke kunst volmaakt, door menschelijke zorg bewaard, door elk waarachtig menschenhart verstaan en herkend als stem des harten, als stem van menschelijke godsvrucht, van menschelijk lijden, van menschelijke blijdschap: zulk menschenwerk is mij de Bijbel.⁹⁵

Deze *Brieven over den Bijbel* maakten diepe indruk: ze werden door sommigen met enthousiasme, door anderen met verontwaardiging ontvangen. Waar de moderne bijbelwetenschap in Duitsland, haar bakermat, een zaak van geleerden was gebleven, werd ze in Nederland tot een publieke kwestie, een conversatie-onderwerp voor de hele beschaafde burgerij.⁹⁶ Dat blijkt ook uit de pastiche die de remonstrantse, moderne predikant P.A. de Génestet schreef op de correspondentie tussen Reinout en zijn zusje. In dit gedicht verschijnt Machteld niet in gezelschap van haar broer, de effectenmakelaar, maar van haar vrijer (tevens haar neef), die proponent is.⁹⁷ Op een lieflijke lenteavond zitten ze in een priefel te praten, luider dan men van een verliefd stel zou verwachten:

Dwepen zij met dichtrenzangen,
't Hart vol jeugd en poëzij?
Of is Jaloezie aan 't spoken?
Wordt de huwelijksreis besproken?
Is de Proponent wat vrij?

Neen, o Goôn — maar zij bespreken,
Onder 't filomelenlied,
Bij het geuren der seringens...
De echtheid van de Handelingen
Der Apostlen! — minder niet.⁹⁸

Deze 'Theologische romance, XIXe eeuw, ze helft' was een van de *Leekedichtjes* die De Génestet vanaf 1857 publiceerde. Op ironische maar milde, soms vrome of weemoedige toon besprak hij de theologische en kerkelijke kwesties van zijn tijd en won zo veel sympathie voor de moderne theologen.⁹⁹ Met hun onderzoeksbevindingen kon het lekenpubliek kennis maken in het tijdschrift *De Bijbelvriend*, dat in 1856 werd opgericht, en in *De Gids*, die vanaf 1858 fungeerde als een podium voor de Moderne Theologie. Busken Huet, Allard Pierson, E. J. P. Jorissen, A. D. Loman en C. P. Tiele kregen hier alle ruimte.¹⁰⁰ De Moderne Theologie — 'geloof met scheikunde', schimpte Multatuli — werd zo ook tot een 'richting' in de hervormde, doopsgezinde, lutherse en remonstrantse kerken. De collegiale verhoudingen werden zwaar op de proef gesteld:

Vroegere bekenden schreven mij niet meer *Amice* maar *Mijnheer*, en hadden zij bij vergissing een *uw br* onderteekend, de *b* was voor de afzending tijdig in een *v* veranderd. Op kondoleantiebrieven kreeg ik per omgaande antwoord, dat men weigerde door mij getroost te worden. Kortom: Herr Doktor had van iedereen de les te hooren [...] 'Herr Doktor wurde katechisirt,' een lange, een treurige, een onvruchtbare katechisatie, waaruit ik alleen geleerd heb te vragen of, zoo België Rooms is, Holland reeds Protestantsch mag heeten.¹⁰¹

De richtingenstrijd nam vaste vormen aan vanaf 1861, toen enkele moderne predikanten in hun preek op paasmorgen te kennen gaven dat ze niet geloofden dat Jezus daadwerkelijk uit de dood was opgestaan. In haar overzicht van de toestand der hervormde kerk constateerde de Algemeene Synodale Commissie van dat jaar 'dat het verschil tusschen de onderscheidene opvattingen van Christendom en Bijbel grooter schijnt te weezen dan ooit te voren'.¹⁰² De scheiding der geesten was spoedig een institutioneel feit: de rechtzinnigen schoolden samen in de Nederlands Hervormde Predikantenvereniging (1862) en de Confessionele Vereniging (1864), de tegenpartij stichtte enkele een Vergadering van Moderne Theologen (1866), de Nederlandse Protestantenvbond (1870) en het Theologisch Tijdschrift (1867). Vooraanstaande moderneren als Busken Huet en Pierson waren daar al niet meer bij: de een had in 1862, de ander in 1865 het predikambt neergelegd (zie hoofdstuk 7).

OP WETENSCHAPPELIJKE GRONDSLAG

De hoogtijdagen van de moderneren in de hervormde kerk vielen ongeveer samen met die van de liberalen in de Nederlandse politiek. Dat was geen toeval: het modernisme was niet alleen nauw verwant aan het liberalisme, het was ook een respons op de verandering die de omwenteling van 1848 had gebracht — en nog beloofde te zullen brengen — voor de maatschappelijke positie van de hervormde kerk en haar predikanten. Een halve eeuw na de eerste, 'Bataafse' poging in die richting zou er opnieuw ernst worden gemaakt met het scheiden van kerk en staat.

De nieuwe grondwet, die in het najaar 1848 van kracht werd, kende aan alle kerkgenootschappen de vrijheid toe om naar eigen goeddunken — zonder inmenging van de overheid — kerkordelijke bepalingen op te stellen of te wijzigen.¹⁰³ Zo kon de hervormde synode nu op eigen kracht het Algemeen Reglement herzien: op 1 mei 1852 kreeg de hervormde kerk een nieuwe, min of meer 'democratische' inrichting (waarover later meer). Ook andere kerkgenootschappen kregen nu echter de vrijheid om zich te organiseren. Eind 1851 berichtte paus Pius IX de regering dat hij streefde naar herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. Dankzij de medewerking van de regering — het eerste kabinet-Thorbecke — was dit anderhalf jaar later al een feit. Drie eeuwen na het begin van de Opstand zouden er weer bisschoppen heersen 'in de beroemde gewesten van Holland en Brabant'.¹⁰⁴ De *breve* waarin de kerkvorst dit aankondigde, wekte grote ergernis onder protestanten, vooral door de toon waarop hij van leer trok tegen de 'ketterij' van het calvinisme en juichte over de aanwas van katholieken. In een herderlijk schrijven over deze kwestie erkende de Algemeene Synodale Commissie — overeenkomstig het regeringsstand-

punt — de rechtmatigheid van het katholieke kerkherstel. Maar protestantse commentatoren schreeuwden moord en brand, waarschuwden voor de terugkeer van censuur, inquisitie, brandstapels en gewetensdwang. ‘Het was alsof pas in 1853 de ware gevolgen van 1848 duidelijk werden,’ merkt Kossmann op, ‘alsof men toen pas inzag dat de grondwetswijziging inderdaad een diep ingrijpende operatie was geweest die brak met de ondanks de Franse Revolutie gehandhaafde overleveringen’.¹⁰⁵ In korte tijd verschenen tweehonderd pamfletten en voor protestpetities werden — op initiatief van de Utrechtse predikant C.G. Montijn¹⁰⁶ — 200.000 handtekeningen opgehaald.

Het dramatisch hoogtepunt van deze ‘Aprilbeweging’ kwam halverwege de maand, toen de koning een bezoek bracht aan Amsterdam. De plaatselijke hervormde kerkenraad greep die gelegenheid aan om hem 50.000 handtekeningen te overhandigen. Het woord werd gevoerd door Bernard ter Haar, die inmiddels in de hoofdstad ‘stond’. Om duidelijk te maken dat hij niet slechts als predikant het woord voerde, had Ter Haar zich gehuld in het gala-uniform van het Koninklijk Instituut, dat toen overigens al twee jaar was opgeheven.¹⁰⁷ Terwijl Thorbecke zich volstrekt afzijdig had gehouden van het kerkelijk gekraak — wat voor onverschilligheid werd aangezien — gaf de koning een bedekte blijk van sympathie. Dat betekende het einde van het eerste liberale kabinet; Thorbecke zag zich gedwongen af te treden.¹⁰⁸

De oude verhouding tussen kerk en staat keerde echter niet weer: nog geen drie maanden later presenteerde de nieuwe regering een ontwerp-Wet op de kerkgenootschappen.¹⁰⁹ Deze wet bepaalde onder meer dat de ‘bedienaren van den godsdienst’ zich voortaan alleen in de beslotenheid van het kerkgebouw mochten vertonen in ambts- of liturgisch gewaad. Voor protestanten was dit enerzijds een geruststelling: het verhinderde katholieke geestelijken zich breed te maken op straat. Maar anderzijds stelde het predikanten voor een probleem. Het traditionele predikantskostuum, bestaande uit mantel en bef — inmiddels niet meer dan ‘een smal snippertje laken op den rug en een klein lapje neteldoek van voren’¹¹⁰ — een kniebroek, schoenen met zilveren gespen plus een driekante steek, zou alleen nog op de kansel gedragen mogen worden. Weinigen lijken dit verbod te hebben betreurd: sinds het begin van de eeuw was er meer dan eens op aangedrongen om deze achterlijke uitmontering te vervangen door een hedendaags maar deftig kostuum.¹¹¹ Veel predikanten verschenen alleen op de kansel in mantel en bef; in sommige gemeenten preekten ze zelfs in burger.¹¹² Een van de redenen voor hun verachting van mantel, bef en driekante steek was de sociale daling die dit kostuum had geleden: afgescheiden predikanten en zelfs ‘aansprekers’ maakten er nu goede sier mee.¹¹³

Vandaar dat de hervormde synode in 1854 predikanten aanbeval om voortaan te preken in een zwartfluwelen toga met baret en witte bef. Elf jaar eerder

was dit gewaad ingevoerd door de luthersen, tien jaar tevoren door de remonstranten en in de waalse gemeenten was de 'robe de Calvin' al sinds jaar en dag in gebruik. De keuze voor dit gewaad lag dus voor de hand. Toch mag ze onthullend heten. De toga — het ambtsgewaad van hoogleraren, rechters en advocaten — was immers niet alleen een deftig, maar ook een uitgesproken geleerd tenue. Het wees op iets wat hervormde predikanten gemeen hadden met hun remonstrantse, lutherse en doperse collega's, maar dat hen in gunstige zin onderscheidde van rooms-katholieke en afgescheiden mededingers: wetenschappelijke vorming.¹¹⁴ Nu de vroegere overheidssteun en -bescherming voor de hervormde kerk dreigden weg te vallen leek dit de vaste grond om op te bouwen. Door meer ernst te maken met wetenschappelijk onderzoek zouden predikanten een andere draai kunnen geven aan hun beroep, het voorzien van een nieuwe legitimatie. Dit streven is niet alleen aanwijsbaar bij de moderneren maar ook bij hen die de traditionele leer juist in bescherming wilden nemen. Al in 1845 hadden J.I. Doedes en J.J. van Oosterzee — grondleggers van de Utrechtse, 'apologetische' school — de eerste aflevering gepubliceerd van hun *Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie*. De titel van dit tijdschrift is veelzeggend: kennelijk sprak het niet meer vanzelf dat theologie een wetenschap was.

ACADEMISCHE MANIEREN

Streven naar verwetenschappelijking van de theologie kan verklaren waarom zich in het derde kwart van de negentiende eeuw een plotselinge stijging voordeed van het aantal theologische promoties. Deze toename is des te opmerkelijker daar het aantal 'promoties in de pastorie' sterk daalde: op de groei gedurende de jaren dertig en veertig (van een op de tien tot een op de vier) volgde nu een plotselinge terugval. Terwijl het totaal aantal godgeleerde promoties in die jaren tot recordhoogte steeg (het verdubbelde haast ten opzichte van de jaren veertig), daalde het aantal *weleerwaarde* promovendi tot net iets boven nul. Van de 59 doctors uit deze jaren wier levensloop mij bekend is, waren slechts twee al voor hun promotie predikant (zie tabel 6.b). Beiden promoveerden in Groningen; te Leiden en Utrecht werd in de jaren vijftig geen enkele predikant tot doctor bevorderd.¹¹⁵ Promoveren in de pastorie raakte in de jaren vijftig kennelijk even snel uit de mode als het twee decennia eerder in zwang was geraakt. Die plotselinge omslag kan hebben samengehangen met de conjunctuur van het aantal vacante predikantsplaatsen: wellicht konden theologanten het zich nu beter veroorloven om eerst te promoveren en pas dan naar een predikantsplaats om te zien. Minstens zo aannemelijk is echter dat de oorzaak van deze ontwikkeling in de academie lag. De hoogleraren in de theologie

Abraham Kuyper bij zijn promotie in Leiden, op 20 september 1862.

lijken in de jaren vijftig een nieuw beleid ter zake van promoties te hebben beproefd. Een sterke aanwijzing daarvoor is aanwijsbaar in een heel triviaal aspect van de verdedigde dissertaties, hun omvang.

Van 1815 tot 1850 waren de Leidse, Utrechtse en Groningse theologische proefschriften vrijwel even dik gebleven: tegen de 150 bladzijden. De bestendigheid van en de geringe spreiding rond dit gemiddelde suggereren dat er (formeel of niet) een minimum en een maximum van kracht waren, waar het gros van de promovendi zich aan hield. Afwijkingen naar boven of beneden waren er natuurlijk wel: in 1829 werd de Hongaarse theoloog J. Ferenczy met een proefschrift van 47 bladzijden doctor in Utrecht, waar L.G. Pareau drie jaar tevoren een acht keer zo dikke studie had verdedigd. De dunste theologische dissertatie van de negentiende eeuw telde 41 pagina's; ze werd in 1843 te Leiden

verdedigd door Johannes van Vloten.¹¹⁶ Proefschriften van minder dan honderd of meer dan tweehonderd bladzijden waren tot 1850 uitzonderingen; het gros bleef dicht in de buurt van het gemiddelde van 150 pagina's.

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam er echter beweging in deze standaard: de theologische dissertaties die in de jaren vijftig werden verdedigd, waren gemiddeld zo'n 25 pagina's (dat is een vijfde) dunner. Deze vermagering komt nog duidelijker aan het licht na het indelen van de proefschriften in vier maten. Dan blijkt dat de toename van het totaal aantal promoties (een verdubbeling ten opzichte van de jaren veertig) vooral te danken was aan de kleine maatjes: het aantal proefschriften van minder dan honderd pagina's verviervoudigde. Het aantal *extra large* dissertaties daarentegen, van tweehonderd of meer pagina's, lag in deze jaren juist lager dan in de voorgaande decennia (zie tabel 6.c).

Deze verschuiving kan natuurlijk een gevolg zijn van veranderingen in druktechniek of esthetiek, waardoor er meer woorden op een bladzijde pasten. Aannemelijker is echter dat de theologen die in de jaren vijftig promoveerden daadwerkelijk korter van stof waren. Evenals de afname van het aantal promoties in de pastorie duidt ook deze ontwikkeling erop dat er andere eisen aan theologische proefschriften werden gesteld dan vroeger. Dit zou tevens verklaren waarom er in dit decennium plotseling zoveel meer theologen promoveerden. De explosieve groei van het aantal promoties in de jaren vijftig lijkt, alles wel beschouwd, een resultaat van hooggeleerd beleid. Ze vloeide niet alleen voort uit een onbestemde 'zin in wetenschap' maar ook uit de bereidheid of zelfs het streven van de faculteiten der godgeleerdheid om meer theologen toe te laten tot het doctoraat. Dat de hoogleraren zo'n verruiming wilden, en daar zelfs een verlaging van de eisen voor over hadden, is heel opmerkelijk. Door kwistiger dan voorheen doctorsgraden uit te delen riskeerden ze immers het gevaar van 'titelinflatie' die op den duur ook zou leiden tot devaluatie van hun eigen 'symbolisch kapitaal'. Waarom waren ze daartoe bereid?

Het ligt voor de hand om het antwoord op die vraag te zoeken in de positie van de hoogleraren zelf. Zoals ik in hoofdstuk 3 beschreven heb, had de hervormde synode in de jaren veertig getracht om hen aan haar gezag te onderwerpen. Dit was haar niet gelukt: de synode had uiteindelijk besloten om de bestaande verhouding tussen kerk en hogeschool te handhaven, hangende de in 1848 ingezette grondwetsherziening. Hoewel de academische vrijheid voorlopig dus gehandhaafd bleef, was de liberale omwenteling niet onverdeeld gunstig voor de faculteiten der godgeleerdheid. Evenals een halve eeuw tevoren gingen er namelijk stemmen op om — indachtig de scheiding van kerk en staat — deze onderwijsinstellingen op te heffen. Opzoomer stelde voor om de hervormde predikantsopleiding onder te brengen in een door de kerk bestuurd seminarie. De overige leden van de Staatscommissie tot herzie-

ning van het hoger onderwijs stemden daar niet mee in maar duidelijk was dat de positie van godgeleerd aan de academie niet langer zeker was (zie hoofdstuk 8).

Op deze dreiging lijken de theologische faculteiten te hebben gereageerd. Door meer *doctores theologiae* op de wereld te zetten, konden ze duidelijk maken dat ze niet slechts dienden 'tot vorming van kweekelingen voor den hervormden godsdienst' maar ook geheel los van de kerk bestaansrecht hadden, als instelling voor wetenschappelijk onderwijs én onderzoek. Theologanten die hun opleiding afsloten met het schrijven en verdedigen van een dissertatie maakten het aannemelijk dat godgeleerdheid een academische discipline was als alle andere. Zij echter die *als predikant* tot doctor promoveerden, vestigden juist de aandacht op de verwevenheid van kerk en academie. Dit kan verklaren waarom het aantal 'promoties in de pastorie' in de jaren vijftig (en zestig) plotseling daalde: deze praktijk strookte niet met het streven om theologie voor te stellen als een *academische* discipline. Wie promoveren wilde, werd nu geacht dit voor zijn bevestiging als predikant te doen. Vaak volgde de kerkelijke plechtigheid kort op de academische. De Leidse moderne theoloog J.C. Zaalberg bijvoorbeeld, verdedigde zijn proefschrift — een onderzoek naar de echtheid van de eerste Petrusbrief — op een maandag in 1851, trouwde op dinsdag en deed de zondag daarop intrede in zijn eerste gemeente.¹¹⁷

De verhoogde wetenschappelijke bedrijvigheid van de theologische faculteiten bekliffde in het volgende decennium: in de jaren zestig promoveerden vrijwel evenveel godgeleerden. De in de jaren vijftig geïntroduceerde *mores* hielden echter geen stand: dunne dissertaties raakten uit en 'promoties in de pastorie' kwamen juist weer in de mode. De gemiddelde omvang van theologische dissertaties steeg tot 167 bladzijden; aanmerkelijk meer dan hetgeen vóór 1850 gebruikelijk was. In de daaropvolgende decennia bleven ze uitdijen, tot gemiddeld 210 pagina's in de jaren negentig. Ruim een derde van de proefschriften die in dit decennium werden verdedigd, telde meer dan tweehonderd pagina's;¹¹⁸ bijna een op de zes (negen stuks) was zelfs meer dan driehonderd bladzijden dik. De eerste theologen die aan de Vrije Universiteit promoveerden, zijn hierbij niet eens meegeteld. Zij, de eerstelingen van de gereformeerde academie, hadden alle vijf meer dan driehonderd pagina's volgeschreven. De allereerste VU-doctor in de theologie, H.H. Kuyper (een zoon van Abraham), verdedigde zelfs een proefschrift van meer dan zeshonderd bladzijden. En volgens het titelblad was dat nog maar deel één.¹¹⁹

Aan het schrijven van zo'n pil kwamen slechts enkelen toe: het aantal promoties zakte in de jaren tachtig terug naar een op de tien proponenten, het peil van de jaren veertig. Het aandeel van 'promoties in de pastorie' bedroeg in de jaren zeventig weer een kwart (eveneens het peil van de jaren veertig), in de jaren tachtig en negentig zelfs een derde.¹²⁰ De in de jaren vijftig gegeven aanzet tot

een nieuwe promotiecultuur had dus geen blijvende verandering gebracht. Net als voorheen was de bevordering tot doctor in de theologie een plechtigheid die slechts voor enkelen was weggelegd en die hoogstens zijdelings verband hield met de afsluiting van de studie of de toetreding tot de beroepsgroep.

DESKUNDIGEN EN LEKEN

In één opzicht voltrok zich in de jaren vijftig een definitieve verandering: vanaf 1862 werd het gebruikelijk dat theologische proefschriften in het Nederlands werden gesteld, in plaats van in het Latijn.¹²¹ In 1855 had de regering besloten dat de curatoren der universiteiten zelf mochten beslissen over het al dan niet gebruiken van het Nederlands. In werkelijkheid was het Latijn toen al vrijwel verdwenen; het werd alleen nog bij uitzonderlijke gelegenheden gebruikt. In de medische faculteit te Leiden werd rond 1855 geen enkel college meer in het Latijn gegeven; in de juridische faculteit was alleen Romeins Recht romeins gebleven en in de theologische faculteit alleen de 'bijbelse uitlegkunde'.¹²² Dit laatste vak bleef men zo lang in het Latijn doceren omdat het tot 1863 ook in die taal werd geëxamineerd — niet door de hoogleraren in de theologie maar door de provinciale kerkbesturen.¹²³

De eerste twee Nederlandstalige theologische dissertaties — met stellingen in het Latijn — werden in 1858 in Leiden verdedigd. Naast een andere taal gaven ze ook een verandering van thema te zien. In de eerste helft van de negentiende eeuw hadden de meeste theologische dissertaties betrekking op een onderwerp uit de exegese van het Nieuwe Testament of uit de patristiek, de vroege kerkgeschiedenis. Deze dissertaties daarentegen handelden over onderwerpen uit de *vaderlandse* kerkgeschiedenis: H. Roodhuyzen Jr. beschreef *Het leven van Guilhem Gnapheus, een der eerste hervormers in Nederland* en J. Wiarda dat van *Huibert Duifhuis, de prediker van St. Jacob*. Ook in Utrecht en Groningen bewogen de eerste Nederlandstalige theologische dissertaties, die vier jaar later werden verdedigd, zich op dit terrein: A.W. Bronsveld analyseerde *Oorzaken der verbreiding van het rationalisme in ons land, sinds de laatste jaren der vorige eeuw* (Utrecht 1862) en P.J.B.K. Simon van der Aa schreef een biografie van *Adelbold, bisschop van Utrecht* (Groningen 1862). Waar in de eerste helft van de negentiende eeuw slechts enkele theologen waren gepromoveerd op een onderwerp uit de vaderlandse kerkgeschiedenis — ik tel er hooguit vier — koos in de jaren vijftig een op de zes, in de jaren zestig een op de vier en in de jaren negentig zelfs een op de drie promovendi voor dit vak.¹²⁴ De eerste theologische dissertaties die aan de Vrije Universiteit werden verdedigd, hadden zelfs alle vijf betrekking op de geschiedenis der Nederlandse kerk.

Dat dissertaties in dit vakgebied in het Nederlands werden gesteld lag voor

de hand: de meeste bronnen spraken immers die taal. Een bijkomend voordeel van Nederlandstalige proefschriften was echter dat de jonge *doctores theologiae* daarmee een veel groter publiek konden bereiken dan de kring van hoog- en zeergeleerde vakgenoten. Bewezen is het niet — analyse van oplage- en verkoopcijfers zal het moeten uitwijzen — maar onwaarschijnlijk evenmin dat er in de tweede helft van de negentiende eeuw onder ‘leken’ een verhoogde belangstelling leefde voor ‘wetenschappelijke theologie’. Volgens Busken Huet was dit zeker het geval. In zijn *Brieven over de Bijbel* was het niet een predikant die de nieuwe visie op de Heilige Schrift uiteenzette, maar een makelaar in effecten, die uit liefhebberij theologische boeken las. De aldus vergaarde kennis deelde hij met zijn zusje. Zij, de ideale lezer, had hem uitdrukkelijk om voorlichting gevraagd:

Ziet ge, Reinout, juist om dat geloof heb ik den laatsten tijd veel geleden en veel verdriet gehad. Geen heftig verdriet, zooals er iemand sterft of iets wordt weggenomen waarvan men buitengewoon veel hield, maar een soort van mistroostig verdriet, een toenemend gebrek aan levenslust, een inwendige dorheid en somberheid, zooals wanneer de zon niet door wil breken en alle dingen er saai en half-betrokken uitzien. De reden is dat ik wel geloof heb, maar geen vast geloof, en zelf niet weet wat ik geloof en wat niet.¹²⁵

Er is alle reden om deze voorstelling te wantrouwen — Huet legitimeerde hiermee immers dat hij uit de school klapte — maar geheel uit de lucht gegrepen is ze misschien niet. ‘Wetenschappelijke theologie’ kwam mogelijkerwijs niet alleen tegemoet aan de behoeften van predikanten of hoogleraren maar ook aan die van gemeenteleden. Burgers, vooral hogere burgers, wier rechten constitutioneel waren verzekerd, lieten zich niet meer met een catechismus-antwoord tevreden stellen. Dat blijkt duidelijk uit allerlei andere getuigenissen van die jaren. De Amsterdamse koopmanszoon Jan Boissevain (1836-1868) schreef in zijn dagboek uitgebreid over zijn religieuze twijfels. Op een zondag in 1853 noteerde hij, zestien jaar oud:

[...] hoe ik ook lees en hoor preeken, het is my onmogelyk, wezentlyk onmogelyk om zoo vast te gelooven, zoo hoopvol te vertrouwen als ‘ces messieurs’ het u voorspiegelen. Ook heb ik nog nimmer gelezen of gehoord eene vaste weg, eene maxime die niet al te algemeen en te vaag was, om tot het geloof te geraken. Bidden en onderzoeken zyn altyd de hoofdzaken waarover zy het hebben, doch ik heb nog van geene dezer beiden probatum kunnen getuigen. Daar was nu b.v. Do[minee] Gr[and]p[ierre] l[aatst]l[eden] week die sprak maar continueel van *Saisis la vie éternelle* [‘Grijp het eeuwige leven’, I Timotheüs 6:12], *saisis, saisis dan stommeling*, & altoos aan dat beeld blijvende hangen zeide hy geen enkel woord wat of hy eigenlyk in het gewoone dagelyksche leven met ‘Saisis la vie éternelle’ bedoelde. Nooit vindt myn hart rust of vrede by preëk of onderzoek.¹²⁶

Vragen, behoeften en twijfels als deze waren natuurlijk niet nieuw, maar ze werden nu wel vrijer geuit dan vroeger. De Moderne Theologie speelde daarop in. De opkomst van deze nieuwe richting hield niet slechts verband met de veranderde positie van predikanten of van hoogleraren in de godgeleerdheid maar ook met die van gemeenteleden. Zoals de opkomst van de Groninger godgeleerdheid nauw had samengehangen met de nieuwe verhouding waarin predikanten zich tot het (kerk)volk geplaatst zagen, zo hield de Moderne Theologie verband met de opkomst van maatschappelijke middengroepen, die meer op voet van gelijkheid benaderd wilden en konden worden. Slaagden predikanten erin zo'n nieuwe, egalitaire benadering te ontwikkelen? De Algemeene Synodale Commissie meende van wel. In haar jaarverslag over 1862 stelde ze vast dat predikanten meer wetenschappelijke zin aan de dag legden en dat de betrokkenheid van gemeenteleden bij theologische en kerkelijke aangelegenheden groter was dan ooit tevoren:

[...] de godgeleerde wetenschap is thans geene magt meer, die vreemd is aan het volk [...] De Bijbel wordt door hen, die hem niet of weinig ter hand namen, meer gelezen en onderzocht. Tijdschriften en dagbladen van eenige beteekenis wijden hunne aandacht aan godgeleerde rigtingen en godsdienstige bewegingen. Godsdienstige geschriften, vooral van practischen aard, of die over de gewigtigste tijdsvragen handelen, worden [...] door velen gezocht en besproken.¹²⁷

Deze tevreden constatering kan worden opgevat als blijk van lichtzinnigheid of van liberale zelfgenoegzaamheid, maar er schuilt wellicht een kern van waarheid in. Terwijl predikanten er steeds minder in slaagden om als een eensgezinde 'stand' naar buiten te treden, zagen ze anderzijds kans om op een nieuwe wijze in contact te komen met hun gehoor: minder als dragers van een *ambt* of als leden van een 'geestelijke', 'geleerde' dan wel 'algemeen-beschaafde' *stand* en meer als vertegenwoordigers van een wetenschappelijk *vak*, van een tak van *wetenschap*. Waar de Groningers bij hun natievormende beschavingsarbeid waren uitgegaan van een paternalistische verhouding tussen 'elite' en 'volk', gingen de modernen uit van een min of meer egalitaire verhouding tussen 'deskundigen' en 'leken'. Dat predikanten meer van godsdienst wisten dan gemeenteleden stond ook nu buiten kijf maar dit kennisverschil werd niet meer vereenzelvigd met verschil in beschaving: ze hadden er nu eenmaal voor doorgeleerd.

De opmerkelijke (maar door zowel kerk- als universiteitshistorici onopgemerkt gebleven) toename van het aantal theologische promoties in de negentiende eeuw illustreert de ontwikkeling die ik in de voorgaande hoofdstukken heb beschreven: theologen raakten geïntegreerd in de studentenwereld en kregen daarmee toegang tot de culturele elite. Deze ontwikkeling hing nauw samen met een verschuiving in de rekrutering: aanvankelijk waren het grotendeels jongens van goeuden huize die hun studie in de theologie 'royaal' afsloten. Ook minder kapitaalkrachtige studenten kregen echter een kans, dankzij de instelling van de universitaire prijsvraag. Vooral in de eerste decennia na het Organiek Besluit spoorde zo'n prijsvraag velen aan tot het schrijven van een dissertatie. Een deel van de verklaring moet echter buiten de academie worden gezocht, gezien de vele promoties in de pastorie. Tijdgenoten lijken zich daarover niet te hebben verbaasd: wetenschap gold tot halverwege de eeuw nog als iets dat verwant was aan kanselwerk en andere vormen van letterkunde.

Rond het midden van de eeuw werd het vanzelfsprekende verband tussen wetenschap en predikambt echter verbroken. De 'uiterlijke welsprekendheid', het standsideaal dat wetenschappers, kunstenaars, dichters, staatslieden en kanselredenaars verenigd had, had definitief afgedaan (zie hoofdstuk 5). Dat niettemin juist in deze jaren het aantal theologische promoties verder toenam, kan beschouwd worden als respons op deze verwijdering. Theologen lijken zichzelf te hebben willen bewijzen als mannen van wetenschap. Niet alleen hun plaats in de universiteit, maar ook die in de Nederlandse samenleving stond onder druk. De overheid had zich immers verder gedistantieerd van de hervormde kerk, en haar predikanten ondervonden concurrentie van andere 'herders' en 'leraars'. Rooms-katholieke bisschoppen roofden weliswaar weinig 'schapen' van de hervormde predikanten, maar ze staken hen naar de kroon als 'geestelijk leiders' van de natie. Door ernst te maken met wetenschappelijk onderzoek konden predikanten zich verdedigen tegen deze mededinging. De Moderne Theologie is duidelijk een product van dit streven naar verwetenschappelijking. Haar opkomst is kenmerkend voor een periode waarin predikanten de steun van de staat begonnen te verliezen, ze moeite moesten doen om hun plaats aan de universiteit te behouden en geconfronteerd werden met zelfbewuste gemeenteleden, die zo langzamerhand met recht 'cliënten' genoemd konden worden.

Waar predikanten vroeger als semi-academici hadden bekendgestaan was het tegen het eind van de negentiende eeuw gebruikelijk om hen — doctors of niet — aan te schrijven als 'WelEerwaarde zeergeleerde heer'.¹²⁸ Promoveren was ook toen al niet de gebruikelijke wijze om de theologische studie af te sluiten.

Het doctoraat in de godgeleerdheid bleef voorbehouden aan een kleine, ‘zeergeleerde’ minderheid van theologen die bereid en in staat was om een lijvige studie te schrijven. Deze wetenschappelijke voorhoede nam spoedig allerlei vooraanstaande posities in de beroepsgroep in. Een gepromoveerde theoloog stond een treetje hoger dan een gewone ‘leraar’, zo suggereert een rond 1862 opgetekende classificatie van rangen en standen:

[...] ’n stelsel dat eruitzag als ’n piramide, waar God met engelen, geesten en verder toebehoren bovenop stond, terwijl de oesters, poliepen en mosselen op de basis rondkropen, of stillagen naar verkiezing. Ter halver hoogte stonden de koningen, schoolopzieners, burgemeesters, wethouders en *dominees-doctoren in de h. godgeleerdheid*. Daaronder, professoren, en kooplieden, die niets zelf maken. Vervolgens, doctoren in wereldse dingen — mits tweepaardig — advocaten en *ongedokterde dominees*, kolonels van de burgerwacht, de rector van de Latijnse school, enzovoort. Wijsgeren — maar ze moesten een stelsel hebben — dokters met één paard, en dichters kwamen later.¹²⁹

Te oordelen naar dit kort begrip van de kosmos, het levenswerk van de legendarische Meester Pennewip, maakte het doctoraat in de theologie sociaal verschil. Dat wist ook meester J.J. Cremer: in een van zijn korte verhalen vertelt hij over een domineesvrouw die door de dorpsburgemeester niet ‘mevrouw’, maar ‘juffrouw Stap’ genoemd werd, ‘want haar echtgenoot, de predikant van het dorp, was niet gedoctrineerd’.¹³⁰ Niet alleen in de verbeelding van Cremer, Pennewip of Multatuli maar ook in werkelijkheid legde een graad gewicht in de schaal: het theologisch doctoraat gaf toegang tot topposities in het predikantencorps.

Onder de 41 predikanten die in de jaren 1800-1824 werden bevestigd in een van de drie grootste hervormde gemeenten (Amsterdam, Den Haag of Rotterdam) bevonden zich slechts twee *doctores* (dat is 5%). Van hen die hier in het tweede kwart van de eeuw hun entree maakten, was echter ruim een derde gepromoveerd. In het derde kwart gold dat al bijna voor de helft. Maar van degenen die in het laatste kwart van de eeuw bevestigd werden, droeg slechts een vierde de doctorstitel. In Leiden, Utrecht en Groningen (de drie academiesteden) was sprake van een eenduidiger ontwikkeling: in het eerste kwart van de negentiende eeuw was minder dan een tiende, in het tweede kwart van die eeuw *bijna* een vierde en in het derde en vierde kwart *ruim* een vierde van de toen benoemde predikanten gepromoveerd. Het behoeft geen betoog dat in het totale predikantencorps dit aandeel veel kleiner was (zie tabel 6.e).

Ook in het kerkbestuur maakten de zeergeleerden zich breed. In de eerste decennia van haar bestaan droegen telkens een à twee op de tien nieuwkomers in de hervormde synode — exclusief de vaste leden en de hoogleraren — een academische titel. In de jaren vijftig daarentegen waren *vier* van de tien nieuwe

leden gepromoveerd.¹³¹ De verjongingskuur die de synode in deze jaren onderging (zie hoofdstuk 1) behelsde dus een zekere ‘academisering’ van het kerkbestuur. Deze stijging kan slechts ten dele worden verklaard uit het grote aanbod van doctors in de theologie. Daarvoor voltrok ze zich in de eerste plaats te plotseling. In de tweede plaats waren de gegradueerden waar het hier om gaat zeker niet alleen *doctores theologiae*. Het nieuwe Algemeen Reglement, dat in 1852 van kracht was geworden, had ‘leken’ een grotere rol toegekend in de regering der kerk: in de synode, de klassikale en de provinciale kerkbesturen was het aantal ouderlingen fors uitgebreid. Hoewel ze meestal geen godgeleerden waren, konden ook zij bogen op een zekere deskundigheid: niet minder dan twee derde van de ouderlingen die in de jaren vijftig debuteerden als synodelid was meester in de rechten. Hoewel predikanten veruit in de meerderheid bleven, moesten ze zich dus — meer dan vroeger — meten met bestuurskundigen van professie. Vandaar wellicht dat ook in hun gelederen het aandeel van de gepromoveerden steeg: van een op de tien nieuwelingen in de jaren veertig, naar twee op de tien in de jaren vijftig en zestig en zelfs drie op de tien in de jaren zeventig en tachtig. Het aandeel van de juristen in de ouderlingen was toen alweer gedaald, tot onder het oude niveau (zie tabel 6.d).

Deze opmars van de gegradueerden deed zich ook voor op lagere echelons van het hervormd kerkelijk bedrijf: de Provinciale Colleges van Toezicht bestonden van de jaren zestig tot en met de jaren tachtig voor ongeveer de helft uit meesters in de rechten. Die sterke vertegenwoordiging was te begrijpen: als ‘bestuurskundigen’ waren juristen geknipt voor de taak van deze colleges, het controleren van het beheer van kerkelijke middelen en bezittingen door de kerkvoogdijen.¹³² In de Provinciale Kerkbesturen waren rechtsgeleerden haast even sterk vertegenwoordigd: van alle (oud)ouderlingen die in 1860, 1870 en 1875 zitting hadden in deze besturen was ongeveer de helft jurist. Deze besturen, de ‘Gedeputeerde Staten’ van de hervormde kerk, bestonden voor twee derde uit predikanten, onder wie in de jaren zeventig veel meer doctors geteld werden dan in het voorafgaande decennium. Het aandeel van meesters in de rechten en *doctores theologiae* te zamen steeg daardoor van ongeveer een kwart in 1860 en 1865 tot ruim twee vijfde in de jaren zeventig.¹³³

Deze twee peilingen — in de grootste steden en in de kerkbesturen — geven uiteraard geen compleet beeld van de positie of loopbaan van de jonge *doctores theologiae* in en buiten de kerk. Ze volstaan echter ten bewijze van de stelling dat het theologisch doctoraat in de negentiende eeuw maatschappelijke kansen opende. Welke toekomst een jonge theoloog zich verder wensen kon, wordt onderzocht in het volgende hoofdstuk. Daar zal moeten blijken of de opkomst van deze nieuwe bovenlaag nieuwe verhoudingen binnen de beroepsgroep met zich meebracht.

ONGELIJKHEID EN BROEDERSCHAP
DE SOCIALE STRUCTUUR VAN
HET PREDIKANTENCORPS

*Wie 't preëkgestoelt met mij wil deelen
Dien zal ik op den preëkstoel keelen,
als onvernunftig rundgebroed;
[...]
Neen, 'k duld geen tweede in mijn nabijheid,
'k Eisch op den preëkstoel volle vrijheid:
Laat daár en op 't secreet me alleen!*¹

Anders dan de rooms-katholieke, de oosters-orthodoxe, maar ook menige protestantse kerk maakte de Nederlandse, hervormde geen onderscheid tussen haar bedienaren van de godsdienst; ze ging uit van de principiële gelijkwaardigheid van alle predikanten. Al in haar eerste synode had ze vastgesteld dat de kerkregering gegrondvest moest zijn op een collegiaal principe:

Gheen Kercke sal over een ander Kercke, gheen Dienaer des Woorts, gheen Ouderlinck, noch Diaken sal d'een over d'ander heerschappie voeren, maar een yghelijck sal hen voor alle suspicien ende aenlockingen om te heerschappen wachten.²

Waar de anglicaanse kerk de rooms-katholieke ambtshiërarchie had behouden en de lutherse kerken bisschoppen of 'superintendenten' instelden om opzicht te houden over gemeenten en predikanten, hield de Nederlandse, hervormde kerk strikt vast aan dit gelijkheidsbeginsel. Het opzicht over gemeenten, predikanten en andere ambtsdragers werd ten tijde van de Republiek collegiaal uitgeoefend, door 'visitatoren' die iedere classis jaarlijks uit haar midden benoemde.

In de Franse tijd echter kwam de egalitaire inrichting van het hervormd predikantencorps ter discussie te staan. Nadat eerdere regimes hadden geprobeerd om de verdeling van predikantsplaatsen (en traktementen) in overeenstemming te brengen met de spreiding van hervormde zielen, gaf het

Napoleontische bewind te kennen dat de Nederlandse predikanten — net als de Franse geestelijkheid — ingedeeld zouden worden in een drietal klassen, elk met een eigen salarisschaal. De laagste rang was weggelegd voor predikanten in gemeenten van minder dan vijfduizend zielen, de hoogste voor hen die in steden met meer dan 30.000 inwoners stonden. Tot deze eerste klasse zouden alleen de drie grootste gemeenten van het land behoren: Amsterdam, Rotterdam en Den Haag.³

Dit plan lijkt afgekeken van het lager onderwijs. Sinds de wet van 1806 werden schoolmeesters van overheidswege ingedeeld in ‘hoofdonderwijzers’ en ‘hulponderwijzers’ van de eerste tot en met de vierde rang. Dit rangenstelsel correspondeerde met een getrapte reeks van examens. Door het ene na het andere diploma te behalen, kon een kwekeling opklimmen tot het allerhoogste niveau. Deze heldere carrièrestructuur spoorde docenten aan om zich voortdurend bij te scholen en zo bij te dragen aan kwaliteitsverbetering van het onderwijs. Gezien het succes van dit stelsel was het plan om na de Franse tijd voor predikanten iets soortgelijks in te voeren niet voorgoed van de baan. Toen zich in 1819 een ernstig tekort aan proponenten aftekende en de synode zich bezon op middelen ‘ter verbetering van der predikanten stand’ (zie hoofdstuk 2) werd geopperd om ‘aan het ambt van Predikanten meerder eere te verbinden’ door hen in rangen in te delen of door enkelen van hen te bevorderen tot ‘Bisschoppen, Abten, Superintendenten, Consistoriaal-raden enz.’ Zulke topposities zouden het predikambt aantrekkelijk kunnen maken voor jongens uit de hogere standen. De synodale ad hoc-commissie haastte zich echter te verklaren dat er veel bezwaren kleefden aan dit plan, alleen al omdat verschil van rang ook ‘verschillende graden van kundigheden’ veronderstelde. Hoe zou men ooit onomstotelijk vast kunnen stellen dat de ene predikant bekwamer was dan de andere? Moest bij het proponentsexamen voortaan een *judicium* worden gegeven?⁴ Daar bleken veel bezwaren tegen te bestaan. Het plan werd dan ook niet uitgevoerd. Alleen in Nederlands Oost-Indië, waar het gouvernement in 1835 alle protestanten in een kerkgenootschap had verenigd, werden de predikanten — rijksambtenaren als ze waren — ingedeeld in drie klassen.⁵ In de vaderlandse kerk daarentegen wilde niemand daarvan weten:

Alle Dienaren des Woords zijn in rang volkomen gelijk. De Dienaar van het kleinste dorp is in rang geheel de evenknie van den Dienaar des Woords in hof- of hoofdstad. Bisschoppelijke hoogheden kent de gereformeerde kerk niet. Ze verfoeit die en keurt ze als ongeestelijk insluipsel en onbetamelijke heerschappijvoering af.⁶

De gelijkwaardigheid van predikanten was in de negentiende eeuw zelfs groter dan voorheen. Vroeger was er namelijk, door periodieke 'overproductie' van theologanten, vrijwel voortdurend sprake geweest van een reserveleger van proponenten, die jarenlang moesten wachten op een vaste aanstelling als predikant. Hoewel deze aspiranten strikt genomen geen 'dienaren des Woords' waren, maakten ze in zekere zin toch deel uit van de beroepsgroep.⁷ In afwachting van een beroep verrichtten ze namelijk al onderdelen van het predikantswerk. Ze namen preekbeurten waar, gaven catechisatie (bijvoorbeeld aan weeskinderen) of werkten als krankbezoeker (zie hoofdstuk 1). Zo oefenden ze zich in de praktijk van het predikambt en bouwden ze een naam op in hervormd Nederland. In achttiende-eeuws Amsterdam waren er steevast zo'n dertig 'geestelijke huurpaarden' geweest. Hun rechten en plichten lagen vast in een reglement, ingevoerd door de Staten van Holland in 1734.⁸

Doordat het hervormd predikantencorps vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw een restrictiever rekruteringsbeleid had gevoerd, was dit arbeidsreservoir geslonken. Het totaal aantal beschikbare proponenten was gedaald van 336 in 1750 naar zestig in 1790. In de jaren daarna waren er gewoonlijk slechts zo'n veertig à vijftig 'kandidaten tot de Heilige Dienst' die niet meteen een beroep hadden gekregen. In de jaren twintig waren er gemiddeld zelfs niet meer dan twee dozijn.⁹ In dit decennium deed zich dan ook een ernstig tekort aan predikanten voor. Pas in de jaren dertig, toen er van de weeromstuit weer veel te veel theologanten werden opgeleid, leken de tijden van wel eer te herleven. In 1836 boden niet minder dan 259 hervormde proponenten hun diensten aan. Zoals beschreven in hoofdstuk 4 moesten velen van hen jarenlang op een beroep wachten.

Sommigen lieten de hoop op een eigen gemeente varen, en verruilden de heilige dienst voor een wereldlijk beroep. Enkele anderen hadden het geluk dat ze geplaatst werden als hulpprediker, 'tot hulp van predikanten die door ziekte, zwakheid of andere wettige oorzaken belet worden hunne dienst naar behooren te vervullen'. Op voorstel van de hervormde synode en het Ministerie van Eeredienst had de regering in 1834 besloten om een paar duizend gulden subsidie uit te trekken voor het aanstellen van zulke tijdelijke hulpkrachten.¹⁰ Beduchtheid voor de 'separatistische' beweging in de hervormde kerk was waarschijnlijk niet vreemd aan dit besluit. Door kandidaten aan een baan, en gemeenteleden aan een leraar te helpen, kon voorkomen worden dat een van beide partijen met de Afscheiding mee zou gaan. Toch vond niet iedereen het een gelukkige oplossing:

[...] de naam van hulpprediker is reeds genoeg om medelijden in te boezemen, — een hulpprediker is een ellendig bestaan, ondergeschikt en afhankelijk; de predikant, in wiens dienst hij is, behandelt hem dikwijls niet als een medebroeder, maar als een huur-ling, dien hij betaalt [...]¹¹

Een 'dienaar des Woords', zo voelde men, hoorde niemands ondergeschikte te zijn (vergelijk hoofdstuk 3 en 4). In werkelijkheid waren veel hulppredikers niet in dienst van een gevestigd predikant: anders dan de vroegere 'huurpaarden' werden ze veelal bezoldigd en aangesteld door de rijksoverheid (het Ministerie van Eeredienst). Principiële bedenkingen tegen deze overheidsbemoeyenis werden niet gehoord. Pas in 1843, toen kerk en staat enigszins uit elkaar waren gegroeid, zette de synode zich aan het opstellen van een Reglement op het Hulppredikerschap.¹² Hierin werd niet alleen de rechtspositie van hulppredikers vastgelegd, maar ook het symbolisch onderscheid tussen hen en *echte* predikanten. Zo zouden ze niet 'beroepen' worden, maar 'benoemd' of 'aangesteld'.¹³ En terwijl ze volop werkzaam mochten zijn als prediker, catecheet en pastor bleef de bediening van doop en avondmaal hun — als kandidaten — uitdrukkelijk verboden.¹⁴ De synodale commissie stelde dat voorkomen moest worden dat de hulppredikers uit zouden groeien tot een 'nieuwe tussenstand van Kerkelijken'.¹⁵ In de praktijk was dat gevaar niet te duchten. Uit de jaarlijkse rapporten aan de synode blijkt dat er in de jaren veertig in heel Nederland slechts een tiental kandidaten als hulpprediker werkzaam was. Doordat het aantal theologiestudenten na 1835 weer was gedaald, was het arbeidsreservoir van kandidaten namelijk snel geslonken. In het vervolg van de negentiende eeuw zou zo'n groot overschot zich niet meer voordoen; de 'overproductie' bleef voortaan beperkt.

Ook in tijden van een predikantentekort zou het aanstellen van hulppredikers van pas kunnen komen.¹⁶ Al in de jaren twintig hadden sommigen gepleit voor een vorm van 'verplicht hulppredikerschap'. Kandidaten tot de Heilige Dienst, vooral zij die een studiebeurs hadden genoten, zouden voor de aanvang van hun eigenlijke loopbaan moeten beginnen met een tijdelijke aanstelling in een vacante gemeente. Zodoende zou voorkomen kunnen worden dat onaantrekkelijke, armlastige gemeenten jarenlang vacant zouden blijven. In de tweede helft van de negentiende eeuw — alsook in de twintigste — werd dit idee van een kerkelijke dienstplicht telkens weer geopperd. In plaats van het voorzien in de predikdienst kwam echter een andere doelstelling voorop te staan: scholing van jonge theologanten in de praktijk van het predikantswerk. In *Mastland* had Van Koetsveld al gepleit voor zo'n praktische opleiding:

Waarom wordt in onze kerk de student terstond leeraar, de leerling leermeester? Waarom niet een zeker kapellaanschap uit de Roomsche kerk behouden? En als dit niet zijn kan, waarom dan niet de oudere theologanten op ruimer schaal in de academie-steden geoefend? Voorwaar, dáár zwerven nog over de straten duizenden heidenen, en niet het minst in de beroemde academie-stad *Leiden*!¹⁷

Pas na de Tweede Wereldoorlog zou die wens wet worden: in 1951 stelde de hervormde kerk het 'leervicariaat' in, een verplichte stage voor aspirant-predikanten.¹⁸ In de negentiende eeuw bleef het hulppredikerschap een tamelijk marginaal verschijnsel. In tegenstelling tot de kerk van de Republiek, die gewoonlijk een heel leger proponenten in dienst had gehad, kende ze geen brede 'onderklasse' van semi-predikanten. Dat onderscheidde haar tevens van protestantse kerken in omringende landen. In Engeland en Duitsland bijvoorbeeld was het ook in de negentiende eeuw gebruikelijk dat jonge dominees hun loopbaan begonnen in dienst van een gevestigd predikant, als *curate* of *Hilfsprediger*.¹⁹ Velen van hen verkeerden zo jarenlang in een positie van afhankelijkheid en materieel gebrek. In de Nederlandse hervormde kerk was dit slechts zelden het geval: vrijwel alle theologanten begonnen hun kerkelijke loopbaan als zelfstandig dienaar des Woords. Het hervormd predikantencorps kende — afgezien van de jaren dertig en veertig — geen brede 'onderklasse' van semi-predikanten meer. Evenmin als vroeger of elders was de beroepsgroep echter egalitair ingericht; de interne verhoudingen werden gekenmerkt door uitgesproken sociale tegenstellingen.

In dit hoofdstuk zal ik enkele aspecten van sociaal verschil onder de loep nemen. Zo'n onderzoek naar de sociale structuur van de beroepsgroep is om meer dan één reden van belang. In de eerste plaats hangen de verhoudingen binnen een beroepsgroep nauw samen met die tussen de beroepsgroep en andere partijen. De ontwikkeling van de beroepsgroep kan daarom iets onthullen over de ontwikkeling van het beroep (als vorm van samenleven). In de tweede plaats kan onderzoek naar interne verschillen tegenwicht bieden aan de neiging om 'de beroepsgroep' voor te stellen als een monolithisch, harmonieus geheel.²⁰ Het is bekend dat hervormde predikanten bepaald niet gelijkgestemd waren: (kerk)historici hebben overvloedig aandacht besteed aan de ideologische geschillen die het hervormd predikantencorps vooral in de negentiende eeuw verscheurden. Uit dit hoofdstuk moge evenwel blijken dat niet alleen de rechte leer dominees verdeeld hield. In weerwil van de egalitaire, collegiale idealen die de predikantenstand koesterde, werd hij gekenmerkt door uitgesproken interne sociale ongelijkheid.

Ongelijk was allereerst de leeftijd van predikanten. Zoals in veel andere beroepsgroepen stond ook hier grijs naast groen. De mengverhouding van die twee was onder dominees echter nogal bijzonder, althans tegen het eind van de negentiende eeuw. Volgens de Beroepstelling van 31 december 1899 was ruim een derde (34,3 %) van alle predikanten in Nederland jonger dan 36 jaar. Iets minder dan een derde (32,9 %) was 36 à vijftig jaar en een vrijwel even groot deel was boven de vijftig. In andere beroepsgroepen lag de verdeling van ouderen en jongeren heel anders. Van de mannelijke 'genees-, heel en verloskundigen' was bijvoorbeeld slechts iets meer dan een kwart boven de vijftig. Onder mannelijke onderwijzers gold dat zelfs voor minder dan een zesde, terwijl ruim de helft 35 jaar of jonger was. Nog jeugdiger was de beroepsgroep der advocaten en procureurs: minder dan een op de zeven pleiters was ouder dan vijftig jaar.²¹

Deze cijfers gelden uiteraard niet voor de hele negentiende eeuw; ze bieden niet meer dan een momentopname. De verschillen zijn echter groot genoeg om het vermoeden te rechtvaardigen dat het negentiende-eeuwse predikantencorps een nogal 'oude' beroepsgroep was. Onverklaarbaar is dat niet. In vergelijking met onderwijzers begonnen predikanten laat, niet voor hun 23ste jaar.²² En in vergelijking met medici, juristen en andere academici bleven ze tot op hoge leeftijd hun beroep uitoefenen: niet alleen door het ontbreken van een goede pensioenregeling — waarover straks meer — maar ook doordat er buiten de predikdienst weinig werk voor hen was. '[E]en kajuitsjongen zelfs kan nog eens admiraal worden,' maar '[e]en predikant bleef toch altijd maar een predikant'.²³ Daarnaast speelde de ideële aard van het beroep wellicht een rol: het is mogelijk dat veel predikanten zo sterk met hun ambt vergroeid waren dat ze zich geen leven als 'leek' konden voorstellen. Ook is het niet uitgesloten dat dominees domweg langer leefden dan gewone stervelingen. Twintigste-eeuwse, Nederlandse predikanten worden gemiddeld zo oud — dankzij hun sobere levensstijl? — dat geen pensioenfonds een collectieve overeenkomst met hen wil sluiten.

Hoe de leeftijdsopbouw van het predikantencorps er vóór het *fin de siècle* uit zag, is wat een aantal jaren betreft af te leiden uit het *Naamregister*. Van 1843 tot en met 1872 werd in iedere jaargang van dit naslagwerk een tabellarisch overzicht afgedrukt van alle dienstdoende hervormde predikanten, ingedeeld naar de provincie waar ze stonden en het jaar waarin ze hun bediening hadden aangevangen. Op grond van deze gegevens valt te reconstrueren hoe het predikantencorps naar anciënniteit was opgebouwd. Dat laatste woord is wat ongelukkig; het suggereert een soliditeit en stabiliteit die hier nu juist ontbreekt. Meer nog dan andere aspecten van sociale ongelijkheid is leeftijdsverschil immers

Een vooraanstaand predikant: I.J. Dermout (1777-1867), hofpredikant en secretaris van de hervormde synode. Litho door U. Elink Sterk.

een onderscheid in ontwikkeling. Voor het predikantencorps gold dat sterker dan voor veel andere beroepsgroepen. Jonge predikanten werden ouder, uiteraard, maar in de loop van de tijd veranderde ook het aandeel van jongeren en ouderen. Dit kwam vooral door de onregelmatige aanvoer van nieuwelingen: in sommige jaren dienden zich veel meer kandidaten aan dan in andere. Doordat zo'n generatie min of meer gelijktijdig met emeritaat ging of overleed, ontstond enkele decennia later weer een groot aantal vacatures. Daardoor werden veel jongens aangemoedigd om theologie te gaan studeren, zodat het predikantentekort zorgde voor een proponentenoverschot, dat jongens ervan weerhield om theologie te gaan studeren... enzovoort.²⁴ De verjonging van het predikantencorps verliep, kortom, niet continu maar cyclisch.

Deze golfbeweging komt niet alleen tot uitdrukking in de ontwikkeling van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt — het aantal studenten theologie, het aantal kandidaten tot de Heilige Dienst en, anderzijds, het aantal vacatures — maar ook in het gemiddeld aantal dienstjaren. In 1843 had de doorsnee hervormde dominee zestien dienstjaren achter de rug; in 1850 waren dat er zeventien, in 1856 achttien en in 1861 negentien. Daarna daalde dit gemiddelde weer even geleidelijk, naar achttien dienstjaren in 1865 en zeventien in 1872. Omstreeks 1861 verkeerde het hervormd predikantencorps dus in een 'groene' fase

van zijn reproductiecyclus; rond 1843 en 1872 daarentegen in een tamelijk 'grijze'.²⁵ Het zojuist genoemde gemiddelde is het meetkundige, de 'mediaan': het getal dat overblijft wanneer beurtelings de hoogste en de laagste scores worden geëlimineerd. Deze berekeningswijze voorkomt dat extreme gevallen — een paar hoogbejaarde predikanten — te veel gewicht in de schaal werpen. De ontwikkeling van het 'gewone', rekenkundig gemiddelde vertoont in deze periode niet zo'n mooie cyclus. Hervormde predikanten hadden in 1856 weliswaar gemiddeld meer ervaring dan in 1843 en 1850 (19,5, was 18,5 jaar) maar in 1861, 1865 en 1872 bleef het gemiddelde op dit niveau hangen. Dat wil zeggen dat de eerdergenoemde cyclus zich kennelijk bewoog rond een stijgende trend. Deze komt nog duidelijker aan het licht wanneer niet alleen dienstdoende maar ook emeritus-predikanten worden meegeteld.²⁶

Voor een goed begrip van de verhoudingen binnen de beroepsgroep is het nodig om ook deze categorie onder de loep te nemen. Emeriti waren weliswaar geen eigenlijke 'beroepsbeoefenaren', maar evenals de proponenten maakten ze in zekere zin toch deel uit van de beroepsgroep. Zo behielden ze het recht om te preken, om huwelijken te sluiten, doop en Avondmaal te bedienen en zich eventueel weer beroepbaar te stellen. Sommigen bekleedden voorname posities, als *éminences grises* van het predikantencorps. Hun sociale positie veranderde echter mettertijd.

BUITEN DIENST

Sinds het begin van de negentiende eeuw was het aantal emeriti sterk toegenomen. In 1814 waren er zo'n honderd geweest, in 1843 waren dat er al 176 en in 1872 telde men niet minder dan 338 predikanten buiten dienst.²⁷ In 1881 waren er zelfs 380; ruim een vijfde van het totaal aantal hervormde 'dienaren des Woords'.²⁸ Terwijl de groep van eigenlijke beroepsbeoefenaren vrijwel gelijk van omvang was gebleven (circa 1450 dienstdoende dominees) was het hervormd predikantencorps in uitgebreide zin (dienstdoende plus emeritus-predikanten) dus sterk gegroeid. Het in vroeger eeuwen gebruikelijke reserveleger van aspirant-predikanten, 'aan de onderkant' van de beroepsgroep, was in de tweede helft van de negentiende eeuw vrijwel verdwenen, maar 'aan de bovenkant' was er een heel kordon ex-predikanten bijgekomen.

Ten dele was dit een gevolg van vergrijzing. In 1843 leefde nog 58 % van de predikanten die dertig à 39 jaar tevoren begonnen waren. In 1872 daarentegen was van de toenmalige 'dertigers' niet minder dan 69 % nog in leven.²⁹ Deze stijging deed zich ook — zij het iets minder uitgesproken — onder de 'veertigers' voor. Uiteraard was dat van invloed op de leeftijdsopbouw van de beroepsgroep. In 1843 was 14 % van de 'dienaren des Woords' (dienstdoend dan

wel emeritus) veertig jaar of langer tevoren in het ambt bevestigd; in 1872 gold dit voor 18 % en in 1885 zelfs voor 20 %.

De toename van het aantal grijsaards, hoe sterk ook, biedt geen voldoende verklaring voor de verdubbeling van het aantal predikanten buiten dienst. Deze is veeleer een gevolg van het feit dat predikanten het kerkenwerk eerder voor gezien hielden. Van alle hervormde dienaren des Woords die veertig jaar of langer tevoren waren bevestigd, was in 1843 iets minder dan de helft 'emeritus', 'eervol ontheven' of anderszins buiten dienst. In 1872 gold dat voor een ruime meerderheid van de *40+ers*.³⁰ Van een bijzondere gunst, verleend aan buitengewoon verdienstelijke, hoogbejaarde, zieke of seniele predikanten, werd het emeritaat kennelijk tot een vrij gebruikelijke afsluiting van de predikantenloopbaan. Maar hoe moet deze toename worden verklaard? Gingen predikanten eerder met emeritaat omdat hun pensioenvoorziening was verbeterd?

EXCURS: PREDIKANTSPENSIOEN

Van oudsher waren de pensioenrechten van hervormde predikanten in het ene gewest heel anders geregeld dan in het andere. Alleen in Holland en de voormalige generaliteitslanden (Brabant en Limburg) behielden emeriti hun volle traktement. In de overige gewesten kregen ze minder, vaak zelfs veel minder.³¹ Volgens een rapport uit de Franse tijd ontvingen gepensioneerde hervormde predikanten in Friesland f 400,- in Overijssel f 400,- à f 450,-, in Gelderland f 400,- à f 520,- en in Drenthe f 500,- per jaar. In Groningen daarentegen bedroeg het predikantenpensioen niet meer dan f 250,-; alleen in de stad Groningen was het twee keer zo hoog.³² In deze tijd werd een plan gesmeed om naast de traktementen ook de pensioenen landelijk te regelen, maar door de wisseling van de wacht bleef dat onuitgevoerd.³³ Koning Willem trof alleen een wettelijke regeling voor predikanten in Amsterdam — die tweeduizend gulden zouden krijgen — en in Limburg.³⁴ Ook nam het rijk de pensioenverplichtingen over jegens predikanten in de stad Groningen. De pensioenrechten van leeraars in het Ommeland werden pas ten tijde van Willem II vastgelegd. Ook voor 'Indische' predikanten, die rechtstreeks in overheidsdienst waren, werd toen een aparte regeling getroffen.³⁵

Ondanks herhaald aandringen van predikanten — individueel of namens een kerkbestuur — bleef een uniforme, wettelijke pensioenregeling achterwege. In de eerste helft van de jaren zestig diende de regering weliswaar voorstellen in, maar deze kregen geen kracht van wet. Strikt genomen hadden predikanten dus, in tegenstelling tot burgerlijke ambtenaren, geen recht op rijkspensioen.³⁶ Dat wil echter niet zeggen dat ze niets kregen. De 'aangeno-

men regel' was dat ze, na eervol ontslag van hun kerkbestuur te hebben verkregen, een verzoek indienden bij het Departement van Eeredienst. Zij die veertig dienstjaren hadden volgemaakt, konden aanspraak maken op een volledig rijksemeritaatspensioen dat gelijk was aan het rijkstraktement, tot een maximum van tweeduizend gulden.³⁷ Aan het gebruik van de pastorie en het genot van eventuele gemeentelijke toelagen kwam na het emeritaat echter een einde. Soms stond daar tegenover dat emeriti aanspraak konden maken op een pensioen van de plaatselijke gemeente. Nadat in de jaren zestig was gebleken dat predikanten van de overheid weinig heil te verwachten hadden, legden ze zich toe op verbetering van deze kerkelijke pensioenen. In 1875 richtte de synode een Hulppensioenfonds op, waar hervormde gemeenten in konden deelnemen. Aangezien participatie niet verplicht was, zou dit fonds echter weinig succesvol blijken. De klachten over ontoereikende pensioenen hielden dan ook aan tot ver in de twintigste eeuw.

ONBEJAARDEN

Van een reële verbetering van de predikantspensioenen was in de jaren zestig dus nog lang geen sprake. Hoe is het dan te verklaren dat er in 1872 opeens ruim anderhalf keer zoveel emeriti waren als in 1861? Dat deze toename zich uitgerekend in de jaren zestig voordeed, is nog merkwaardiger gezien het geringe aantal kandidaten dat veertig jaar daarvoor, in de jaren twintig, bevestigd was als predikant. Vooral in de eerste helft van dat decennium was er een nijpend tekort geweest. Merkwaardig is ook dat in de loop van de jaren zestig de rijksuitgaven aan kerkelijke pensioenen wel stegen maar lang niet zo sterk als gezien de groei van het aantal emeriti verwacht zou mogen worden.³⁸ Het lijkt erop dat ex-predikanten vaak geen aanspraak maakten op (volledig) rijkspensioen.³⁹ Kennelijk waren velen van hen zo bejaard nog niet.⁴⁰

In 1843 waren bijna twee op de drie *predikanten buiten dienst* veertig jaar of langer tevoren in het ambt bevestigd. In 1872 gold dit voor slechts iets meer dan de helft.⁴¹ De overigen hadden de pensioengerechtigde leeftijd nog (lang) niet bereikt. In 1843 waren er zestig van zulke 'jonge emeriti' geweest, ruim 4 % van alle evangeliedienaars met minder dan veertig dienstjaren. In 1872 waren daar bijna honderd bijgekomen; te zamen maakten ze ruim 10 % van de *onbejaarden* uit.⁴² Deze toename is veel sterker dan die van het aantal 40+'ers of van het aantal gepensioneerden onder hen. De verdubbeling van het aantal predikanten buiten dienst moet dus voor een groot deel worden toegeschreven aan het 'vervroegd uittreden' van betrekkelijk jonge predikanten. Maar hoe moet deze ontwikkeling dan worden verklaard? Waren er in deze jaren opeens zoveel meer predikanten door 'lichaamszwakte' of 'verstandsverbijstering' ver-

hinderd hun ambt te blijven uitoefenen? Of waren er meer dominees die het zich financieel konden permitteren om te stoppen met werken?

Indachtig het vorige hoofdstuk is het aannemelijker dat het hier voor een groot deel (moderne) theologen betreft die het predikambt of zelfs de hervormde kerk voor gezien hielden. Zulke afvalligen moeten vooral worden gezocht onder hen die niet 'met emeritaat' waren gegaan maar hun 'bediening nedergelegd' hadden.⁴³ Naast Busken Huet en Pierson (die abusievelijk 'emeritus' wordt genoemd) staan in de *Naamlijst* van 1872 nog 25 hervormde theologen die openlijk met de dienst des Woords hadden gebroken. In werkelijkheid waren er waarschijnlijk heel wat meer afvalligen. Ze moeten ook worden gezocht onder de 26 predikanten die 'eervol ontslag' hadden gekregen. Dat was de traditionele, legitieme wijze van vervroegd uittreden: eervol ontslag kon zonder opgaaf van redenen worden aangevraagd, maar evenals met het emeritaat behield men hiermee het recht om te preken en de sacramenten te bedienen.⁴⁴ Bovendien kon de ontslagene zich, mocht hij van gedachten veranderen, opnieuw beroepbaar stellen. Het ligt voor de hand dat menigeen die mogelijkheid maar liever openliet. Niet iedereen was zo zeker van zijn zaak als Busken Huet of Pierson. Wat moest een theoloog buiten de kerk immers beginnen?

BEROEPSALTERNATIEVEN

Secundair onderwijs

In Duitsland was dat geen vraag. Doordat kandidaten tot het predikambt hier ook in de negentiende eeuw meestal jarenlang op een beroep moesten wachten, begonnen velen hun loopbaan in het onderwijs, als docent op een *Gymnasium* of als huisleraar, in dienst van een adellijke familie.⁴⁵ In het burgerlijke Nederland kwam dat laatste nauwelijks voor: al in de zeventiende eeuw waren hier in vergelijking met het buitenland betrekkelijk weinig huisonderwijzers. Vanaf het eind van die eeuw werden ze bovendien verdrongen door Franse, Zwitserse en Duitse gouverneurs en gouvernantes, 'die aan hun herkomst eigenmachtig een beroepskwalificatie ontleenden'.⁴⁶ Voor zover theologen huisonderwijs gaven, deden ze dat meestal nádat ze als predikant beroepen waren. Menig 'dorspsleraar' nam, ter aanvulling van zijn traktement, enkele jongens in de kost en gaf hun onderwijs in de klassieke talen en eventuele andere vakken. De pastorie fungeerde zo als goedkoop alternatief voor de Latijnse school, al was het maar voor de eigen kinderen van de dominee.⁴⁷ Soms deden predikanten ook aan volwassenen-educatie; de achttiende-eeuwse leraar J. F. Martinet bijvoorbeeld gaf in Zutphen cursussen natuurwetenschap voor dames.

In sommige gemeenten had de predikant een officiële functie in het voor-

bereidend hoger onderwijs en heette hij tevens 'rector'. Dit was vooral het geval in Friesland, waar zelfs de kleinste stadjes goede sier wilden maken met hun eigen Latijnse school, maar niet in staat waren om daar een afzonderlijke rector voor aan te stellen. In 1830 was in Hindelopen, Ylst, Joure, Kollum en Workum de hervormde predikant nog altijd tevens rector.⁴⁸ Elders in Nederland — behalve in Ootmarsum en Heusden — werd het rectoraat inmiddels vervuld door docenten van andere professie. Lesgeven op een Latijnse school had zich sinds de achttiende eeuw ontwikkeld van 'een opstapje naar het predikambt of een noodoplossing voor gesjeesde theologen of werkloze academici' tot een volwaardig vak.⁴⁹ Hoewel men in sommige plaatsen de rector, conrector en praeceptors lange tijd bleef aanspreken als 'dominee',⁵⁰ waren ze steeds vaker *Iuris Utriusque Doctor*. Dat wil niet zeggen dat ze rechtsgeleerden, maar dat ze classici waren: tot 1815 bestond er geen afzonderlijk doctoraat in de letteren.

Het Organiek Besluit van dat jaar voerde deze graad in, en stelde hem verplicht voor de rectoren — in gemeenten met meer dan twintigduizend zielen ook voor de conrector — van de Latijnse scholen. Voor het eerst in de geschiedenis van de Latijnse school werd van de docenten een academische graad gevergd. Van die regel moest in veel gevallen echter vrijstelling worden verleend, want het aantal doctors in de letteren was aanvankelijk heel gering: tot 1820 promoveerden slechts tien studenten.⁵¹ Vanaf dat jaar nam het aantal gegradueerden echter snel toe — veel sneller dan het aantal beschikbare arbeidsplaatsen. In 1846 solliciteerden niet minder dan 27 van hen naar het rectoraat in Dordrecht.⁵² In 1852 waren ruim twee van de vijf docenten op Latijnse scholen of gymnasia doctor in de letteren.⁵³ Predikanten waren toen zo goed als verdwenen uit deze scholen; ook in het curatorium werden ze verdrongen door andere beroepsgroepen, met name juristen. Waar de dominee vroeger in veel plaatsen *qualitate qua* zitting had gehad in de 'scholarchie', werd hij nu op gepaste afstand van het schoolbestuur gehouden.

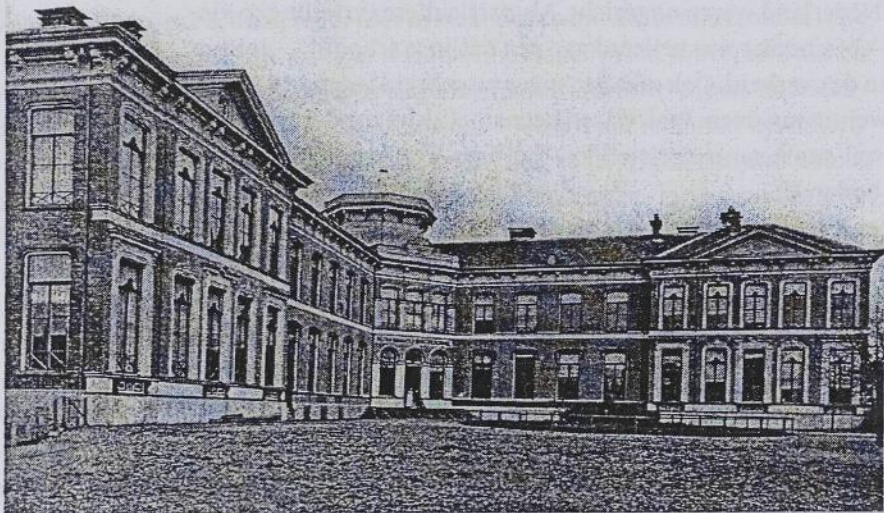
In negentiende-eeuws Nederland sprak het niet meer vanzelf dat godgeleerden gekwalificeerd waren voor het geven van secundair onderwijs. Het Organiek Besluit had hun opleiding weliswaar verbreed maar ook het leerplan van de Latijnse scholen. Naast Grieks en Latijn zouden voortaan ook andere 'onmisbare kundigheden' worden onderwezen: 'de beginselen van de wiskunde, de nieuwe en oude aardrijkskunde, de nieuwe en oude geschiedkunde, de grieksche en latijnsche fabelkunde'.⁵⁴ In sommige kringen pleitte men voor een verdere uitbreiding van het onderwijs, zodat het ook van belang zou worden voor 'jonge lieden, die eene beschaafde opvoeding verlangen, doch niet voornemens zijn eene Universiteit te bezoeken'.⁵⁵ De staatscommissie die zich rond 1830 over dit voorstel boog, wilde daar echter niet van weten: het hoger onderwijs, waarvan de Latijnse scholen de laagste trap vormden, moest 'voor

de geleerde standen bestemd' blijven. Voor middelbaar onderwijs kon men elders terecht, bijvoorbeeld op de 'Franse' scholen en 'Instituten van Opvoeding' die her en der in Nederland waren opgericht. Als particuliere instellingen vielen deze echter — ofschoon soms gelieerd aan een Latijnse school⁵⁶ — buiten de bemoeienis van de overheid. Ook met het 'meer uitgebreid lager onderwijs' had de overheid weinig van doen. Vaak waren het namelijk bijzondere scholen, katholieke dan wel protestants-christelijke, die hun leerlingen dit verdiepingsonderricht boden.⁵⁷

Vanaf 1838 kreeg het middelbaar onderwijs vastere vorm. In dit jaar besloot de regering dat Latijnse scholen uitgebreid konden worden met een 'tweede afdeling', waarin de leerlingen niet zozeer voorbereid werden op een universitaire studie als wel op beroepsarbeid, bijvoorbeeld in de handel of nijverheid. Naast de klassieke talen kregen ze daartoe onderwijs in de Nederlandse taal en letterkunde, geschiedenis, levende talen, wis- en natuurkunde. De Latijnse scholen werden zo uitgebouwd tot *gymnasia*. Deze verbreding van het onderwijsaanbod bleek in een behoefte te voorzien: in 1852 maakten leerlingen van de tweede afdeling al een vijfde van alle gymnasiasten uit.⁵⁸

De beslissende wending in het secundair onderwijs kwam in 1863, toen Thorbecke zijn Wet op het Middelbaar Onderwijs aanvaard wist te krijgen. Geheel nieuwe onderwijsinstellingen werden daarmee in het leven geroepen: naast de Franse scholen en Instituten van Opvoeding, de gymnasia en opleidingen als de Zeevaartschool of de Handelsschool kwamen er landbouwscholen, een polytechnische school te Delft, burgerscholen en vooral *hogere burgerscholen*. Het leerplan van dit laatste schooltype was bijzonder breed: op de vijfjarige hbs zou onderwijs gegeven worden in de wis-, schei-, natuur-, delfstof-, aard-, plant- en dierkunde, mechanica, 'kosmografie', staatsinrichting, 'staathuishoudkunde', statistiek, aardrijkskunde, geschiedenis, Nederlands, Frans, Duits, Engels, handelswetenschappen, schoonschrijven, tekenen en gymnastiek. Niet alleen de culturele elite maar ook 'de kern des volks', de burgerij, zou zich voortaan gedegen kunnen voorbereiden op een toekomstig beroep.

In 1865 waren er al achttien hogere burgerscholen, die te zamen bijna evenveel leerlingen hadden als de 61 Latijnse scholen in den lande. Tien jaar later waren er bijna evenveel hbs'en als Latijnse scholen; hun leerlingental was ruim twee keer zo hoog. De belangstelling voor dit nieuwe schooltype was onder andere te danken aan de Wet op de geneeskunst van 1865. Deze bepaalde dat hbs-abituriënten, na een toelatingsexamen en een aanvullend examen Latijn, toegelaten konden worden tot de medische faculteit. Wetenschap was niet langer het exclusieve domein van de *literati*, de geleerde stand die werd gevormd in de Latijnse school, het gymnasium of de pastorie.

De hogere burgerschool bood een aantrekkelijk alternatief voor de kerk. De eerste Rijks-HBS van het land werd geopend in Groningen, in een gebouw dat eigenlijk voor een gymnasium bedoeld was.

De hbs opende niet alleen een nieuwe toegang tot het universitair onderwijs — zoals in haast iedere beschouwing over Thorbecke's schepping wordt benadrukt — maar ook een nieuwe beroepsuitgang voor academici. Zo waren doctors in de wis- en natuurkunde bevoegd om onderwijs te geven in alle exacte vakken. En het doctoraat in 'de beide rechten' gaf bevoegdheid tot lesgeven in de staathuishoudkunde (en statistiek). Aan een graad in de theologie was geen eigen onderwijsbevoegdheid verbonden: 'godsdienst', 'bijbelse geschiedenis' noch Hebreeuws stonden op het programma. Maar op grond van hun kandidaats in de letteren waren godgeleerden (evenals juristen) volledig bevoegd om aardrijkskunde, geschiedenis en Nederlands te geven.

Met de hbs had Thorbecke dus niet alleen nieuwe kansen geschapen voor 'hogere burgers' maar ook — onbedoeld — een beroepsalternatief voor predikanten. Velen van hen zouden gebruikmaken van die mogelijkheid, naast dan wel in plaats van het predikambt. In de tweede helft van de jaren zestig veruilden minstens tien predikanten de dienst des Woords voor een baan als docent aan een rijks- of gemeentelijke hbs. Terwijl het *Nieuw Kerkelijk Handboek* verzweeg wat er van mannen als Busken Huet of Pierson geworden was, vermeldde het de alternatieve carrière van dit tiental met een zekere nadruk. Misschien vond de redactie dat een dominee die de kerk veruilde voor een hbs niet echt gebroken had met zijn beroep. De titulatuur gaf voedsel aan die gedachte. Artikel 23 van de Wet op het Middelbaar Onderwijs bepaalde immers:

De onderwijzers aan de openbare burgerscholen, de hogere burgerscholen en de Rijkslandbouwscholen dragen den titel van leeraar.

Hoe onbeduidend of zelfs overbodig deze bepaling ook mag lijken, ze is van historische betekenis. Na vier eeuwen was de beroepsnaam 'leraar' definitief overgegaan op een nieuwe professie.⁵⁹

Lesgeven aan een hbs was voor predikanten niet alleen een voor de hand liggend, maar ook een aantrekkelijk beroepsalternatief — alleen al gezien het salaris. In de begintijd van de hbs werd daar door buitenstaanders schande van gesproken; niet omdat het te laag, maar omdat het veel te hoog zou zijn. Terwijl een eenvoudige onderwijzer rond 1870 meestal slechts vierhonderd gulden per jaar kreeg en een jonge dorpspredikant vaak nog geen achthonderd, kon een leraar levende talen — zelfs zonder doctorstitel — met gemak tweeduizend gulden beuren. Nog lucratiever was het om directeur te worden van een hbs. Het hoofd van de Rotterdamse 'vijfjarige' verdiende in 1881 niet minder dan vier mille per jaar. Dat was evenveel als de rector van het Erasmiaans Gymnasium en bijna twee keer zoveel als de jaarwedde van de hervormde predikanten in die stad. Na twintig jaar als hervormd predikant, en acht jaar als leraar Nederlands en Engels te hebben gediend, werd doctor A.W. van Campen in 1873 benoemd tot directeur van de hbs te Goes. Hendrik de Veer was al in 1864 benoemd tot directeur van de hbs in Delft, waar hij tot dan toe als predikant had gestaan. Na zeven jaar verruilde hij het middelbaar onderwijs echter voor een nieuwe werkkring: de journalistiek.

Journalistiek

Evenals het middelbaar onderwijs had ook de dagbladpers sterk geprofiteerd van de liberale wending in de Nederlandse politiek. Hoewel er in formele, 'ideële' zin al persvrijheid was sinds de grondwet van 1815, kwam deze branche pas in het derde kwart van de negentiende eeuw tot bloei. Volgens een contemporaine schatting groeide tussen 1850 en 1866 het aantal abonnees op dag-, nieuws- en weekbladen met zo'n 65 %. Het aantal bladen nam nog sterker toe, van 92 in 1850 tot 159 in 1869. Vanaf dat jaar verliep de groei ronduit explosief: in 1880 waren er al meer dan twee keer zoveel dag-, week- en nieuwsbladen.⁶⁰

Deze onstuimige groei was grotendeels te danken aan de afschaffing van het 'dagbladzegel', de accijns die het rijk tot dan toe op periodieken had geheven. Op 1 juli 1869 verschenen voor het eerst kranten zonder de twee blauwe stemfels, 'de vuile vingers van de fiscus', op ieder vel. Vergeleken met het buitenland was de pers lang en zwaar belast geweest: het *Algemeen Handelsblad* en de *Opregte Haarlemsche Courant* waren in 1861 meer dan de helft van het abonnementsgeld kwijt geweest aan zegelrechten.⁶¹ Nu deze belasting wegviel, werden veel bestaande kranten dubbel zo dik of half zo duur. Steeds meer kranten

werden ook echte dagbladen, en verschenen zes keer per week. Sommige kwamen zelfs met een ochtend- én een avondeditie. Daarnaast verschenen er, als gezegd, veel nieuwe periodieken, die alle voortdurend voorzien moesten worden van kopij. Van een duidelijk omschreven beroepsgroep van journalisten was nog nauwelijks sprake: volgens de beroepstelling van 1849 waren er in heel Nederland slechts 67 'dagbladschrijvers'. Voor letterkundig geschoolde academici als juristen en theologen waren dus nieuwe beroepskansen weggelegd.

Kort nadat hij het predikambt had neergelegd, werd Busken Huet redacteur van de eerbiedwaardige *Opregte Haarlemsche Courant*, die sinds 1847 dagelijks uitkwam. Huet kon toen al op enige redactionele ervaring bogen: drie jaar eerder had de Haarlemse uitgever A.C. Kruseman hem — samen met onder anderen Pierson en De Génestet — gevraagd als redacteur voor *Het Zondagsblad* (1859-1861), een opinieblad naar het voorbeeld van het Franse *Journal des Débats*.⁶² Ook een neefje van Busken Huet ging de journalistiek in: na zijn promotie in de theologie — op een proefschrift over Auguste Comte — besloot J. l'Ange Huet om geen dominee te worden. Hij riep moderne theologen juist op om de kerk te verlaten. Hijzelf vond emplot als redacteur van *Het Vaderland*, een landelijke krant die vanaf 1 juli 1869 verscheen, en die uit zou groeien tot spreekbuis van de Liberale Unie. Rond 1870 had hij een salaris van f 2000,- plus f 177,- advertentie-opbrengst; heel wat meer dan het traktement van een pas beginnend predikant.⁶³

In andere liberale kranten namen theologen nog prominentere posities in: A.G.C. van Duyl, die nooit predikant geweest was, werd in 1865 hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad*, en bleef dat twintig jaar lang.⁶⁴ Van 1869 tot 1892 had ook de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een theoloog als hoofdredacteur: doctor I.A. Lamping, voormalig hervormd predikant van Den Helder.⁶⁵ *Het Nieuws van den Dag* ging in 1870 van start met een theoloog als hoofdredacteur: Simon Gorter (de vader van Herman) die tot dan toe doopsgezind predikant in Aalsmeer was geweest. Toen hij een jaar later overleed, werd hij opgevolgd door eerdergenoemde Hendrik de Veer. Na diens dood in 1890 kwam alweer een godgeleerde aan het hoofd te staan: doctor P.H. Ritter, voormalig remonstrants predikant te Utrecht. Toen in 1878 een nieuwe hoofdredacteur voor het *Rotterdamsch Nieuwsblad* moest worden gezocht, waren niet minder dan drie van de elf kandidaten predikant.⁶⁶ Hoofdredacteur van het in 1877 opgerichte, links-liberale weekblad *De Amsterdammer* werd Johannes de Koo, voormalig hervormd predikant te Drachten (en ex-redacteur van *Het Vaderland*). Op zijn initiatief en onder zijn leiding verscheen vanaf 1883 ook een gelijknamig dagblad.⁶⁷

Rond 1875 stonden de belangrijkste landelijke liberale kranten dus onder leiding van (moderne) theologen. Bij regionale dagbladen als de *Provinciale Groninger Courant*, de *Provinciale Overijsselsche Courant*, de *Nieuwe Provinciale Drentsche*

en *Asser Courant* en de *Zwolsche Courant* vonden ze eveneens emplooi als journalist, redacteur of hoofdredacteur.⁶⁸ Andere godgeleerden namen in deze jaren de pen juist op om tegen het liberalisme te strijden. Als luthers predikant van Beverwijk gaf Ferdinand Domela Nieuwenhuis het tijdschrift *Kennemerland* uit, waarin hij oppositie voerde tegen de liberale regering. In 1879, nog voor hij zijn ambt als predikant neerlegde, begon hij met het uitgeven van een veel radicaler weekblad, *Recht voor Allen*.⁶⁹ Zijn ‘gewaardeerde tegenpartijder’ doctor Abraham Kuyper, voormalig hervormd predikant van Amsterdam, had inmiddels eveneens zijn eigen orgaan: op 1 april 1872, driehonderd jaar na de inname van Den Briel, was het eerste exemplaar van *De Standaard* verschenen.⁷⁰ Voor Kuyper, de voorman van het gereformeerde volksdeel, was de journalistiek geen alternatief voor, maar een vervulling van het ambt van ‘herder en leraar’. In zijn rede ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van *De Standaard* verklaarde hij dat de dagbladpers beschouwd moest worden als ‘eene gave van God aan ons geslacht’, te vergelijken met de uitvinding van de boekdrukkunst, die zoveel had bijgedragen tot de Hervorming:

Dat dagblad heeft niet minder gekweekt wat men pleegt te noemen de *public spirit*, den publieken geest, of wat ik op mijn beurt liever noemen zou: de terugkeer tot het standpunt der aloude profeten [...] juist door de profeten werden de vromen in Israël rusteloos gedwongen, om met heel de *wereldhistorie* rekening te houden, en in die wereldhistorie Gods bestel te bespieden, en dat, datzelfde nu is het wat ook het dagblad in onze eeuw moet doen.⁷¹

Een jaar later werd Kuyper benoemd tot preses van De Nederlandsche Journalisten-Kring. Ook de eerste twee voorzitters van die kring waren theologen geweest.⁷²

Buiten de kerk

Het ontstaan van beroepsalternatieven buiten de kerk was niet alleen van belang voor de ontwikkeling van individuele predikanten, maar ook voor die van de beroepsgroep in haar geheel. Vanaf de jaren zestig groeide aan de ‘bovenkant’ van het predikantencorps een schaduwgroep van ex-predikanten die niet ‘grijs’ — zoals de vroegere emeriti — maar vaak juist heel ‘kleurrijk’ waren. Het succes van gewezen dominees in het middelbaar onderwijs en de journalistiek was enerzijds een compliment voor hen die predikant bleven. Nu bleek immers dat godgeleerden genoeg in hun mars hadden om ook buiten de kerk aan de slag te komen. Maar anderzijds moest het feit dat zovelen hun roeping eraan gaven wel demoraliserend werken op de achterblijvers. Evenals de richtingstrijd, die in deze jaren de *esprit de corps* uitholde, duiden de vele gevallen van ‘ambstverlating’ op een proces van desintegratie van de predikantenstand.⁷³

Ambtsverlating stelde de hervormde kerk bovendien voor een praktisch probleem. Voor iedere dominee die het hervormd predikantencorps voortijdig verliet, moest een nieuweling in de plaats treden. Maar in deze tijd, het derde kwart van de negentiende eeuw, haperde de rekrutering. De instroom van kandidaten die tot predikant bevestigd werden, bleef achter bij de uitstroom van overledenen en emeriti, zodat het aantal vacatures begon te stijgen, van 56 in 1850 tot 148 in 1872 (en 272 in 1885). Volgens tijdgenoten werd dit tekort vooral veroorzaakt door de uitbreiding van het aantal 'arbeidsplaatsen'. De hervormde synode had in deze periode namelijk — met medewerking van de rijksoverheid — ruim negentig nieuwe predikantsplaatsen in het leven geroepen. Gezien de sterke bevolkingsgroei, waardoor het aantal hervormde zielen met ruim een vijfde was toegenomen, was daar alle reden voor.⁷⁴ Maar tegen de achtergrond van de stagnerende rekrutering is dit uitbreidingsbeleid ronduit verbazingwekkend. Voorzag de hervormde synode niet dat ze hiermee een tekort creëerde dat haar voor grote problemen zou kunnen stellen? Wist ze niet dat de instroom stakte? Dat is moeilijk te geloven: de Algemeene Synodale Commissie en het Departement van Eeredienst voerden een nauwkeurige boekhouding van het jaarlijks aantal tot de predikdienst toegelaten 'kandidaten'. Ook de ontwikkeling van het studentental in de theologische faculteiten hield de synode nauwlettend in de gaten. Al met al had ze meer dan voldoende gegevens om een nauwkeurige voorspelling te kunnen doen over de ontwikkeling van het aantal proponenten. Maar daarin school naar mijn overtuiging dan ook niet het probleem.

In de periode 1850-1872 overleden 424 dienstdoende predikanten, terwijl — volgens mijn berekening — 529 dominees emeritaat of anderszins ontslag kregen. In totaal moesten er in deze jaren dus zo'n 953 predikanten worden vervangen. Nu werden volgens jaarverslagen van de ASC in deze jaren 1162 jongens, na het afleggen van proponentsexamen en -belofte, toegelaten tot de predikdienst. Dit aantal zou ruim voldoende zijn geweest om alle vacatures te vervullen, temeer daar er in 1850 nog een overschot van zo'n 140 kandidaten was. Aan belangstelling voor godgeleerdheid was in deze jaren geen gebrek; het aandeel van theologanten in de totale studentenpopulatie was in de jaren vijftig zelfs sterk gegroeid. Dat er toch een predikantentekort ontstond, kwam naar mijn overtuiging omdat er iets mankeerde aan de belangstelling van theologen voor het predikambt. Een groot aantal 'kandidaten tot de Heilige Dienst' zou uiteindelijk geen predikant worden; ze kozen een ander beroep.

In de periode 1816-1845 was 7 % van de hervormde proponenten geen hervormd predikant geworden.⁷⁵ Men kan slechts gissen naar hun redenen. Een enkeling ging mogelijk uit overtuiging dan wel noodgedwongen naar de Oost, de West of de Kaap, een ander stierf voortijdig, weer een ander was ziek, gehandicapt (zoals Aarnout Drost, die de *r* niet kon zeggen), viel van zijn geloof

(zoals Johannes van Vloten), durfde 'uit pure blootheid' niet te preken,⁷⁶ of koos om andere redenen voor een werelds beroep: 'onderwijzer in dode talen, boekdrukker of boekhandelaar, ook wel wijnkooper of likeurstoker'.⁷⁷ In aanmerking genomen dat rond 1830 proponenten soms jarenlang op een beroep moest wachten, moet het misschien wel opmerkelijk heten dat niet veel *meer* kandidaten voor de eer bedankten. In de periode 1850-1872 was het met de werkgelegenheid in de kerk heel wat beter gesteld. Toch kwam het in deze jaren juist veel vaker voor dat proponenten hun heil buiten de kerk zochten. Uit een reconstructie maak ik op dat niet minder dan 325 proponenten — een kwart van het totaal! — uiteindelijk geen hervormd predikant zouden worden.⁷⁸ Een van hen was Hubertus ter Haar (1833-1892), zoon van de dominee-dichter en hoogleeraar Bernard ter Haar. Toen hij net aan zijn studie begonnen was, had zijn vader een roerend gedicht aan hem gewijd:

Al wat mijn jonkheid streelde, is ook uw welbehagen;
Door U leef ik opnieuw in 't uitgebloeid weleer;
In U herschept mijn jeugd zich weer;
Als ge in de toekomst door de hoop vooruitgedragen,
Den spoed bevleuglen wilt der snelgewikte dagen,
Wanneer gij op zult treên als Dienaar van den Heer.⁷⁹

Maar zoonlief zou nooit dominee worden. Hij promoveerde weliswaar in de godgeleerdheid en legde vervolgens nog proponentsexamen af maar daarna zei hij de theologie vaarwel. Ter Haar junior ging rechten studeren, werd advocaat en leider van de Vrijzinnig Democratische Partij.⁸⁰ De lotgevallen van de meeste andere afvallige proponenten zijn niet zo gemakkelijk te achterhalen, laat staan de levensloop van hen die na hun kandidaats (of doctoraal) afzagen van het proponentsexamen. Hun breuk met ambt en kerk verliep uiteraard geïrislozer dan het uittreden van gevestigde predikanten als Busken Huet of Pierson. Geheel onopgemerkt bleef dit echter niet. In de Leidse studentenalmak van 1866 verschenen de 'mijmeringen' van een kandidaat, die aanvankelijk meende dat zijn kostje was gekocht:

Hoe zalig is het lot, dat ik zal smaken mogen:
Een voorstel — proponent — en dan, een lieve plaats.
Een voorstel, — 'k zie de kerk vol meisjes uit de stad,
Wier vochtig oogental zich opheft tot den spreker,
Wier kleur, hoe meer hij spreekt, al bleeker wordt en bleeker,
Wier gansche wezen wenscht: ik wou dat ik hem had.
Dan doe ik proponent, en kies me een rijke vrouw
Van f 1000,- 's jaars, tot gezellin des levens;

Ik preek op menig dorp; ik leer en sticht er tevens,
En 'k krijg een goed beroep dat 'k aanneem en — ik trouw.

Bij nader inzien bleek zijn huiselijke geluk echter nog lang niet verzekerd:

[Het] vrouwelijk geslacht mint de arme theologen
Niet meer om steek en bef en om het geestelijk pak.
De meisjes zijn te slim en weten veel te veel;
Ze dachten vroeger, in den tijd van zoete droomen:
De vrouw eens predikants *moet* in de hemel komen,
En namen dan een steek en kozen 't goede deel.
Maar ach! die schoone tijd komt nimmermeer weerom!
En weid 'k mijn blik in 't rijk der zo-jaarge schoonen,
Dan kan ik er niet een, die mij bevalt, u toonen,
Ik vind ze of orthodox, of wel modern — en dom.

Ik pak mijn boeltje op, en — 'k hoor de spoortrein fluiten,
Ik ga naar Heidelberg en word er humanist!⁸¹

Zouden kandidaten werkelijk van de Heilige Dienst hebben afgezien omdat het ambt geen *sex-appeal* meer had? Dat is een wel erg gedurfde verklaring. Maar misschien is ze niet geheel uit de lucht gegrepen. De schrijver lijkt te verwijzen naar een maar al te reële ontwikkeling: de predikantenstand leed aan prestigeverlies. Het aura dat dominees vroeger had omgeven (en waar vooral 'het zwakke geslacht' zo vatbaar voor zou zijn geweest) had zijn vroegere glans verloren. Artsen, ingenieurs, leraren, journalisten en andere professionals hadden nu een veel aantrekkelijker voorkomen. Was Leonard, de held van Busken Huets *Brieven over den Bijbel*, geen makelaar in effecten?

Wat hun motieven ook geweest mogen zijn, vele tientallen predikanten en honderden proponenten hielden in de jaren zestig en zeventig het ambt voor gezien. Daarmee stelden ze de hervormde kerk voor een praktisch probleem: het aantal vacatures liep in de jaren zeventig en tachtig snel op. In 1843, toen er kandidaten in overvloed waren, was slechts een op de dertig predikantsplaatsen onbezet geweest. In de periode 1845-1865 had dit voor een op de twintig à vijfentwintig gegolden. In 1870 echter was een op de twaalf, in 1872 een op de elf en in 1885 al een op de zes plaatsen vacant.⁸² Daarmee waren de demografische voorwaarden geschapen voor een nog veel grotere crisis, die vanaf 1886 de hervormde kerk en haar predikantenstand definitief van karakter zou veranderen: de Doleantie. Zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken had deze beweging haar succes onder andere te danken aan het grote aantal vacatures. Dat zou als gevolg van deze kerkscheuring — zo'n tachtig predikanten

braken met 'het hervormd genootschap' — nog veel verder stijgen, tot bijna een kwart (in Zeeland zelfs twee vijfde) van alle hervormde predikantsplaatsen.⁸³

Voor individuele predikanten had dat laatste overigens grote voordelen: het vergrootte hun kansen om carrière te maken. Velen zagen hun kans schoon, en namen een beroep aan naar een andere gemeente. Doordat deze vaak in een ander gewest lag, kon het gebeuren dat het predikantentekort in de ene provincie veel groter werd dan in de andere. Al in 1885, aan de vooravond van de Doleantie, was het percentage vacante gemeenten in Gelderland beduidend lager dan in Nederland als geheel. In Zeeland was het juist veel hoger.⁸⁴ Zoals in tijden van proponentenoverschot het onderscheid tussen succesvolle en kansarme kandidaten aan het licht trad, werd nu het verschil tussen aantrekkelijke en onaantrekkelijke gemeenten, streken en provincies openbaar.

Verskil in aantrekkingskracht spreekt ook uit het gemiddeld aantal dienstjaren van hervormde predikanten per provincie. In Zuid-Holland en Groningen lag dit in 1843, in 1856 én in 1872 boven het landelijk gemiddelde.⁸⁵ In Zeeland, Utrecht en Overijssel daarentegen lag het daar telkens onder. Deze laatste drie provincies trokken kennelijk veelal jonge, beginnende predikanten aan, die na verloop van tijd echter een beroep aannamen naar een gemeente buiten het eigen gewest.⁸⁶ Provincies als Zuid-Holland en Groningen, van hun kant, trokken kennelijk juist veel ervaren predikanten uit andere gewesten aan, of wisten hen langer aan zich te binden. Deze laatste provincies telden kennelijk veel (Zeeland, Utrecht en Overijssel daarentegen juist weinig) predikantsplaatsen die fungeerden als 'eindpunt' van de pastorale loopbaan, als 'toppositie'. In de rest van dit hoofdstuk zal ik zulke topposities in kaart brengen. Maar eerst vat ik het voorgaande samen.

BALANS

In de negentiende eeuw veranderde de globale structuur van de 'beroepsgroep in uitgebreide zin'. Terwijl de onderklasse van kansarme aspirant-predikanten na 1840 voorgoed verdween, verscheen aan de 'bovenkant' van de beroepsgroep een nieuwe schaduwcategorie, bestaande uit ex-predikanten. Hun aantal groeide, ten dele als gevolg van vergrijzing van het predikantencorps en van verbetering van de pensioenvoorziening maar vooral doordat veel predikanten het ambt voor gezien hielden. Dat is niet alleen een gevolg van uitstoting, maar ook van aantrekking: door de oprichting van de hbs en de afschaffing van het dagbladzegel waren beroepsalternatieven voor het predikambt ontstaan. Waar een graad in de theologie vroeger vrijwel alleen goed was geweest voor een loopbaan in de kerk, bleek hij nu ook uitzicht te bieden op een baan in het

middelbaar onderwijs, de journalistiek, het boekenvak en dergelijke branches.

De structuur van de 'uitgebreide beroepsgroep' werd daardoor nog complexer: naast het corps van dienstdoende predikanten ontstond een losse verzameling van theologen die bewust van het predikambt hadden afgezien. Naast vele tientallen predikanten lijken ook enkele honderden 'kandidaten tot de Heilige Dienst' — vergevorderd op weg naar het ambt — deze weg te zijn ingeslagen. Dat ze werk vonden buiten de kerk was een compliment voor het intellectueel gehalte van theologen. Maar het afhaken van zo veel predikanten en proponenten is een teken van desintegratie van de predikantenstand; op hen die 'achterbleven' kan het een demoraliserend effect hebben gehad. Het succes van ex-predikanten buiten de kerk kwam het aanzien van de predikantenstand niet ten goede. Bovendien ondermijnde het de verdeling van 'sociale eer' *binnen* de beroepsgroep. Over die interne distributie gaat het in de rest van dit hoofdstuk: ik zal beschrijven hoe de rangorde in het hervormd predikantencorps er van oudsher uitzag, en hoe ze in de loop van de negentiende eeuw van karakter veranderde.

Met dit onderzoek beoog ik niet om na de elite van hervormde predikanten, waarvan hiervoor vaak sprake was, nu eens het 'gewone domineesvolk' centraal te stellen. Het zal in dit hoofdstuk zelfs nog veel meer over *vooraanstaande* predikanten gaan. Ik stel mij ten doel, een reconstructie te geven van de verschillende topposities die het hervormd predikantencorps kende, en de wijze waarop deze zich — in hun onderlinge samenhang — in de loop van de negentiende eeuw ontwikkelden. Concentratie op zo'n bovenlaag is hachelijk. Als gebrek van Groenhuis' studie over de sociale positie van zeventiende-eeuwse predikanten wordt vaak genoemd dat hij zich beperkte tot *stadspredikanten*. Aangezien deze hun positie vaak te danken hadden aan afkomst en connecties waren ze verre van representatief: ze vormden als het ware een 'stand binnen de predikantenstand'.

Wat de negentiende-eeuwse stadspredikanten betreft, weegt deze bedenkings minder zwaar. Zoals Van Rooden heeft aangetoond, nam vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw de mobiliteit van hervormde predikanten sterk toe: in de loop van hun werkzame leven dienden ze meer gemeenten dan voorheen. Daardoor groeiden de promotiekansen: ook wie bescheiden aanving, kon het uiteindelijk nog ver schoppen. De sociale ongelijkheid binnen het predikantencorps veranderde zo van karakter. De afstand tussen hoge en lage posities verdween weliswaar niet maar hij kon gemakkelijker in de loop van een domineesleven worden overbrugd. De diverse posities binnen het predikantencorps verschilden voortaan sterker van elkaar, maar ze hingen ook duidelijker met elkaar samen in een *carrièrestructuur*. Zoals gezegd zal ik vooral aandacht besteden aan de hoogste echelons, aan posities die 'het einde' waren. Ik zal laten zien hoe deze aanvankelijk in hoge mate met elkaar samenvielen, hoe

de groepen die deze toposities innamen verweven waren met elkaar en met andere maatschappelijke elites. Ik begin evenwel onder aan de ladder, daar waar ook vrijwel iedere hervormde predikant begon: op het platteland.

CARRIÈRE IN DE KERK

Stad en land

Volgens de volkstelling van 1849 stond 27 % van alle Nederlandse predikanten in een stadje of stad. In vergelijking met predikanten in andere Europese landen is dat waarschijnlijk veel, maar niet in vergelijking met de spreiding van de protestantse bevolking — waarvan 37 % in steden woonde — en zeker niet in vergelijking met die van andere academici.

De stad was de *habitat* van drie kwart of meer van de ambtenaren van de rechterlijke macht (74 %), de advocaten (84 %), de procureurs (88 %), de provincie-ambtenaren (84 %), de hoogleraren (79 %), de 'dagblad-schrijvers en letterkundigen' (90 %) en de docenten der Latijnse scholen. Geneeskundigen, notarissen, onderwijzers, rijks- en gemeente-ambtenaren waren iets minder gebonden aan de stad: ongeveer de helft van hen werkte op het platteland.⁸⁷ Van de predikanten daarentegen stond dus drie kwart in een plattelandsgemeente. De meesten zouden het ook niet verder schoppen, zo maak ik op uit een analyse van necrologieën. Van de honderden hervormde bedienaren van de godsdienst die in de jaren 1850-1856 overleden (als dienstdoend predikant dan wel emeritus), had slechts iets meer dan een kwart uiteindelijk een gemeente met meer dan één predikantsplaats bereikt. Hetzelfde gold voor hen die stierven in de jaren 1883-1886. Zij die in de jaren 1895-1899 de geest gaven, hadden het — wellicht dankzij het grote aantal vacatures in de jaren zeventig en tachtig — iets verder geschopt. Drie van de tien hadden uiteindelijk in een 'meermansgemeente' gestaan.⁸⁸

Wie predikant werd, koos in beginsel dus voor een leven op het land. Zo'n keuze was goed te rijmen met de romantische idealen van de vroege negentiende eeuw. De poëzie van die tijd roemde het gelukkig bestaan in een dorpspastorie met bijbehorend 'kerkje tusschen lindeboomen'. Zo bezong een Leidse theologant rond 1830 het bedaarde leventje dat hem wachtte:

Bij 't nederig gehucht bepaald,
Waarheen mij 't lot zal leiden,
Zie 'k rust en vreë me in 't hart gedaald,
Die op het land ons beiden.
Daar kalm, bevrijd voor stormgeweld,
Slijt ik mijn levensdagen,

En zal, waar 't lot me als herder stelt,
Den staf, die mij een' scepter geldt,
Tot nut der kudde dragen.⁸⁹

Een kwart eeuw later hadden zulke pastorale idylles nog niets van hun frisheid verloren. Onder de titel 'Mijn ideaal' droomde een Groningse theologiestudent van het pastoraat in een vredig, onbedorven oord:

Waar ergens onder schaauw en lommer
Van 't fier en krachtig eikenhout,
Naast frissche beuk en groene linde
De tortelduif haar nestje bouwt:
Waar 's kabbelend beekjes lieflijk ruischen,
zich mengt met 's avondwindjes suizen,
Langs heuvelkling en groene dreef, —
Mogt daar, in weeldrige landouwen,
Mijn oog, Natuur! uw schoon aanschouwen,
Mijn woonplaats zijn, zoo lang ik leef!⁹⁰

Maar nu theologanten in veel opzichten een voorbeeld namen aan studenten in andere faculteiten, nu ze zich meer dan ooit leden wisten van 'een geleerde stand', begon ook enige twijfel door te klinken over de toekomst die hun wachtte. Was de positie van een dorpspredikant wel zo begeerlijk? Had het plattelandsbestaan ook niet zo zijn schaduwzijden? Kwam een predikant, die als student gewend was geraakt aan het leven in een stad, in een dorp niet veel tekort? Een Amsterdamse student bedankte er feestelijk voor...

[...] om op een afgelegen dorp tweemaal in de week voor de boeren een preëk te houden, en slechts deze fazen in zijn leven gehad te hebben: Proponent geworden. — Beroepen te xxxxx. — Getrouwd. — Vul aan: met kinderen. — Emeritus. — Dood. Of liever maar eene enkele faze: Dood! de waereld afgestorven, dood voor ieder, behalve voor de ringbroeders, de schoolmeester en een handvol boeren — altijd dood — brrrr!⁹¹

Naast, en in reactie op de traditionele 'pastorie-idylle', verschenen vanaf het midden van de negentiende eeuw allerlei verzen en verhalen over de beperkingen, beproevingen en teleurstellingen van het predikantschap op het platteland (vergelijk hoofdstuk 4). Het 'Triomfied van een proponent, beroepen te X.', dat in de Leidse studentenalmanak van 1873 verscheen, was duidelijk ironisch bedoeld:

Geen gebrek aan conversatie;
Geen gebrek ook aan vertier,
Overall heerscht variatie;
Men verveelt er zich geen zier.
Want, al zijn hier geen concerten,
Waar het mensdom over praat,
Wel, dan spreekt men over erwten,
Tarwe, boonen, boekweitzaad,
Over tongblaar en zoo meer,
Over kippen, die niet leggen,
En den toestand van het weêr.⁹²

‘Hoe langer de predikant op een dorp staat, hoe meer hij als het ware de wereld afsterft,’ schreef een navolger van Klikspaan.⁹³ Bij gebrek aan intellectuele stimulans zou hij het gevaar lopen, te ‘verboeren’.⁹⁴ Zijn kleding zou stilaan iets ‘eigendommelijks’ krijgen; na een aantal jaren dorpsleven zou hij van verre te herkennen zijn aan ‘zijn’ witten das, zijn’ zwarten rok, vijf modes ten achteren, zijne wijde broek en lage schoenen, en groen-fluweelen reiszak’.⁹⁵ Na een paar jaar dorpsleven werd het daarom tijd om uit te zien naar een volgende, grotere gemeente. Niettegenstaande zijn liefde voor ‘Mastland’ was Van Koetsveld opgetogen toen daar na vier jaar eindelijk eens ‘hoorders’ uit een stadsgemeente verschenen en hij enige tijd later een officiële beroepsbrief ontving. Hoewel hij zich ervan bewust was dat verandering van standplaats niet altijd verbetering was, had hij er van meet af aan naar uit gezien ‘om toch ook eens beroepen te worden’. Dat verlangen naar sociale stijging zouden alle dorpspredikanten wel kennen, meende hij, met hoeveel klem menigeen ook verzekerde dat hij tevreden was met zijn nederige stand. Een jonge predikant was volgens Van Koetsveld net als een huwbaar meisje, ‘dat te hartelijker naar eene *declaratie* verlangt, hoe meer zij betuigt, dat zij de gulden vrijheid boven alles lief heeft’.⁹⁶ Predikanten waren niet minder eezuchtig dan gewone stervelingen; het verschil was alleen dat ze slechts indirect aan hun loopbaan konden werken. Solliciteren naar een volgende predikantsplaats was immers verboden. Dat verbod klemde temeer daar de tijd om carrière in de kerk te maken beperkt was:

Even als een meisje hare leeftijd heeft, zoo ook wij. Als wij volgens de wet twee jaren op onze eerste plaats hebben doorgebracht, begint die tijd; als wij daarop het elfde of op eene volgende plaats het zestiende jaar van onze dienst zijn ingetreden, is die tijd zoo zachtjes aan afgeloopen.⁹⁷

Wie niet wilde ‘overschieten’, moest dus zien dat hij binnen enkele jaren wegwam uit zijn aanvangsgemeente. De lofzangen van predikanten op hun eer-

ste liefde hadden daarom iets onwaarachtigs; het eind van het verhaal was immers meestal dat de jonge dominee haar verruilde voor een ander. Potgieter beschreef in een van zijn gedichten hoe een jonge predikant al bij intrede in zijn allereerste gemeente vastbesloten was om daar niet zijn hele leven te blijven. ‘Voorwaar, het jok is zacht, vernoegd op ’t land te leven,’ schreef hij — maar wee degene die niet verder kwam! Vooral voor vrouw en kinderen van de dominee zou het daar op den duur niet uit te houden zijn:

Neen, zij der dierb're maagd, uit weidschen kring gekoren,
Een blijder deel bestemd dan zulk een ballingschap:
Zij in beschaving 't kroost een hooger stand beschoren
Dan die der boersche buurt, dan de allerlaagste trap; —
Een stad, een kleene stad, die honderd and're pligten
Dan de eenvoud van het veld hem op de schouders legt,
Maar in haar' ruimer' kring ook hooger nut doet stichten,
Maar vriendschap, noch verkeer zijn lieve gade ontzegt!
Een stad, een groote stad, waar geen der geestesgaven
In bloesemknop verdort, waar ied're rijpt tot vrucht;
Waar zijner kind'ren dorst naar kennis zich moog' laven,
en elk zijn werkkring kiez' naar ingeschapen zucht!
Een stad, de hofstad of de hoofdstad, die veelzijdig
Voor 't hoofd, gelijk voor 't hart, hem haar verschijnsels geev',
Verschijns'len vaak, eilaas! met 's menschen roeping strijdig,
Maar in wier duizendtal toch eens de Christus leev'!⁹⁸

Onvrede met het leven in een dorpspastorie werd vaak toegeschreven aan de gade van de predikant; vooral haar zou het plattelandsbestaan zwaar vallen. In een van zijn gedichten laat de Amsterdamse volksdichter W.J. van Zeggelen zo'n predikantsvrouw aan het woord. Waar ze zich aanvankelijk had verheugd op de eenvoud van het boerenbestaan, beklaagt ze zich nu over gebrek aan beschaving. Tijdens visites, zo schrijft ze haar boezemvriendin, wordt tot vervelens toe koek met brandewijn geserveerd, en roken de mannen de ene Goudse pijp na de andere. Als de diakenen op bezoek komen in de pastorie, staan ze eerst bij de sloot de modder van hun schoenen te spoelen. Hun vrouwen komen mee, maar trekken zich een voor een terug in de keuken, waar ze wél vrijuit durven te praten. In stilte hoopt de domineesvrouw dat haar man snel een beroep naar een grotere gemeente zal krijgen:

'k Wil het voor mijn man niet weten
Hij is in zijn stand tevree,
Maar, bij ruil of vacature —

Zeker, 'k sprak een woordje mee
'k Zou mijn hart hem openleggen
Als een keuze tot ons kwam;
En ik ruilde blij mijn dorpje
Voor... bijvoorbeeld Amsterdam!⁹⁹

Zouden predikantsvrouwen werkelijk eerzuchtiger zijn geweest dan hun eerwaarde echtgenoten? Aannemelijker is dat aan 'de dominese' ambities werden toegeschreven die men eigenlijk bij de dominee zelf bespeurde. De huisgenoten van de predikant — zo heb ik in de Inleiding betoogd — draaien vaak op voor eigenschappen en gedragingen die de buitenwacht niet van hem accepteert. Slechts een enkeling durfde predikanten zelf van carrièredrang te beichten. In zijn boek *De stadspredikant*, een reactie op Van Koetsvelds schetsen, hekelde 'de burgemeester van Mastland' de ontrouw van predikanten die erop uit waren om hun dorpje voor een stad verruilen:

Allerlei voorwendselen worden aangegrepen, om die neiging tot promotie te bemantelen, want men ontveinst zich dezelve, als ijdel; — het is de wettigheid der beroeping, of ook wel derzelve Goddelijkheid, waaraan men geen gehoor mag weigeren; maar men moest eens weten, wat er van die wettigheid en Goddelijkheid zij, in vele gevallen, hoe het drijven en kuipen van enkele raddraaijers aldus genaamd wordt!¹⁰⁰

Volgens de schrijver behoorde overgang van dorps- naar stadsgemeente tot de 'wisselingen van het menselijk leven, die dikwerf veel beloven, maar weinig geven'. In een dorp zou de dominee namelijk geacht worden als herder en leraar, terwijl hij in de stad beschouwd werd als een van de vele redenaars. Dat gebrek aan ontzag zouden stadspredikanten grotendeels aan zichzelf te wijten hebben: ze gedroegen zich niet als dragers van een kerkelijk ambt maar als leden van de bourgeoisie. Alleen al hun kleding gaf daar blijk van. De titelplaat van dit boekje toonde een dorps- en een stadspredikant: de een herkenbaar aan de traditionele kniebroek, gespschoenen en steek, de ander daarentegen met laarzen, manteljas en hoge hoed, alsof hij een 'koopman' was.¹⁰¹ Of het verschil tussen stad en land altijd zo zichtbaar was, valt te betwijfelen. Zeker is echter dat stadspredikanten een duidelijk herkenbare positie innamen in de beroepsgroep; ze vormden altijd al de elite van het hervormd predikantencorps.

De weg naar de stad

In sommige gewesten was de afstand tussen deze elite en de massa van dorpspredikanten veel groter dan in andere. Rond 1815 was in Drenthe slechts een op de zeven, in Friesland een op de tien en in Groningen zelfs niet meer dan een

'Hé, Collega, zijt gij het!' Ontmoeting van een dorpspredikant, in traditioneel kostuum, en een stads-predikant 'in burger'. Titelplaat van *De Stadspredikant* door De Burgemeester van Mastland (1845). Foto: UB Groningen.

op de elf predikantsplaatsen gevestigd bij een 'meermansgemeente'. In Zuid-Holland daarentegen gold dit voor drie, in Noord-Holland voor vier, en in Overijssel zelfs voor *ruim* vier van de tien predikantsplaatsen. Deze verschillen hangen uiteraard samen met de uiteenlopende mate waarin de bevolking van deze gewesten woonachtig was in steden. In Overijssel was de algemene urbanisatiegraad weliswaar niet hoog (zoals in Noord- en Zuid-Holland), maar wel die van de hervormden.

Dat Overijssel zo veel meermansgemeenten telde, wil overigens niet zeggen dat dorpspredikanten hier meer kans maakten om de top te bereiken. Echt *grote* gemeenten waren hier namelijk nogal dun gezaaid. Alleen Deventer, Kampen en Zwolle telden vijf of meer predikantsplaatsen. Deze gemeenten beriepen bovendien slechts bij hoge uitzondering een predikant uit een stadje, laat staan een dorp, in het eigen gewest; ze importeerden hun herders en leraars lie-

ver uit het Westen. Ook in Utrecht waren de carrièrekansen binnen het gewest beperkt: in de achttiende eeuw werd maar in een van de acht vacatures een predikant uit het Sticht benoemd.¹⁰² In de negentiende eeuw gebeurde dat nog minder vaak, in slechts een van de zestien gevallen. Voor een getalenteerde, ambitieuze dorpsdominee werd een provincie als Utrecht, Friesland, Groningen, Overijssel, Drenthe of Noord-Brabant dus al snel te klein. Wie ambities had, moest maken dat hij wegkwam.

In de negentiende eeuw rekruteerden de meeste grote en middelgrote gemeenten (met meer dan drie predikantsplaatsen) hun predikanten voor een kleiner deel uit het eigen gewest. Sommige steden deden dat zelfs in veel mindere mate. Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen hadden in de eerste helft van de achttiende eeuw ongeveer de helft van hun predikanten betrokken uit gemeenten die ressorteerden onder de synode van Noord-Holland. Maar in de negentiende eeuw zochten ze daar slechts een fractie van hun leraars.¹⁰³ In Leeuwarden en Groningen had deze ontwikkeling al in de achttiende eeuw ingezet. Tot het midden van die eeuw was nog de helft van hun predikanten afkomstig geweest uit stadjes en dorpen in het gewest. In de tweede helft van de achttiende, en de eerste helft van de negentiende eeuw gold dit slechts voor drie van de tien. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam zelfs minder dan een op de tien Leeuwarder of Groninger predikanten uit Friesland en het Ommeland. Ronduit spectaculair was de daling van het aantal 'Friese' predikanten in Harlingen: van twee derde of meer in de achttiende eeuw tot slechts een tiende in de eeuw daarop (zie tabel 7.a).

De meeste (middelgrote) gemeenten oriënteerden zich in de negentiende eeuw kennelijk op een wijdere kring van 'kandidaten' (predikanten inclusief) dan zij — of anderen bij wie het beroepingsrecht had berust — vroeger hadden gewild of gekund. Er ontstond een 'nationale arbeidsmarkt' van predikanten; steeds vaker voerde de loopbaan van een herder en leraar over provinciegrenzen.¹⁰⁴ Middelgrote gemeenten als Leeuwarden en Groningen, Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen, Middelburg, Nijmegen en Zutphen verloren hun vroegere functie. Een kansel in steden als deze bleef weliswaar een toppositie in het gewestelijk predikantencorps maar niet een waartoe men *vanuit* dit gewest oplom. De elite van het gewestelijk predikantencorps kwam niet langer rechtstreeks voort uit het achterland.

Onder de 24 grootste hervormde gemeenten van Nederland waren er echter ook een paar die in de negentiende eeuw juist meer predikanten uit de provincie benoemden dan voorheen. Alle vier — Dordrecht, Delft, Haarlem en Amsterdam — waren gelegen in Noord of Zuid-Holland.¹⁰⁵ Wanneer men deze provincies als één gewest rekent, valt Dordrecht af: in de negentiende eeuw werden daar juist iets minder predikanten uit Holland benoemd. Maar wat dan opvalt, is dat alle twaalf (middel)grote steden in Holland een sterke voor-

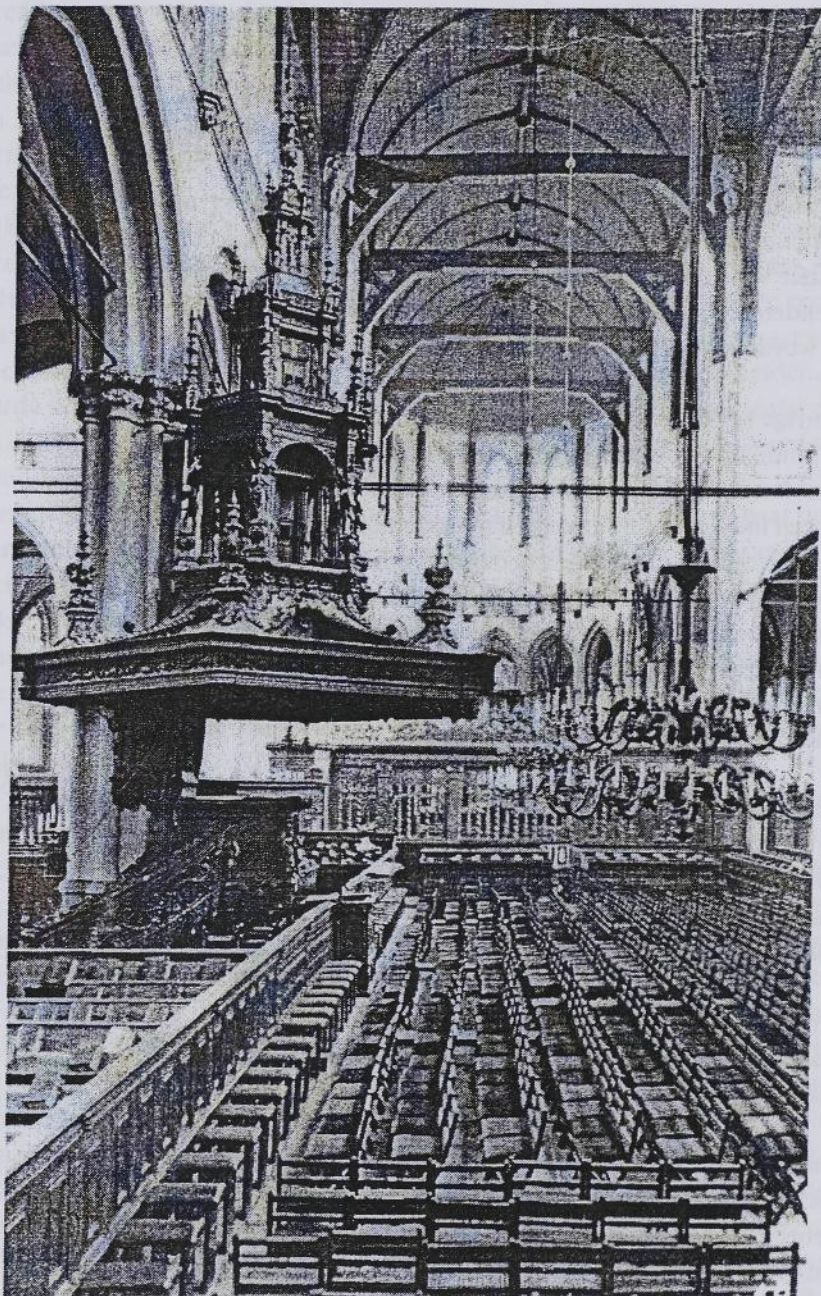
keur behielden voor predikanten van eigen bodem. Ook in de negentiende eeuw werden namelijk nog vier à zes van de tien vacatures vervuld door een predikant uit Noord- of Zuid-Holland. Waren deze gemeenten 'provinciaalser' dan andere? Aannemelijker is dat hun voorkeur — evenals die van Deventer, Kampen en Zwolle — uitging naar predikanten in een stad van formaat. En zulke steden waren in Holland nu eenmaal dichter gezaaid.¹⁰⁶

Steden in rangen

Stadspredikanten onderscheidden zich niet alleen van dorpsleraars maar ook van elkaar: de ene 'meermansgemeente' was de andere niet. Dit statusverschil komt duidelijk tot uitdrukking in het *beroepsverkeer* van predikanten, hun verplaatsingen van de ene naar de andere gemeente. Hoewel de dienaren des Woords geacht werden alleen op geestelijke belangen uit te zijn, bewogen ze zich vrijwel altijd van 'laag' naar 'hoog'. Slechts een enkeling aanvaardde — soms uit idealisme, meestal wegens ziekte, zwakte of ouderdom — een beroep naar een kleinere gemeente, met minder aanzien en een lager traktement. Wie de topposities in het predikantencorps zoekt, moet dus vaststellen welke gemeenten als 'eindstation' voor een pastorale loopbaan dienden. Er is een heel eenvoudige manier om deze op het spoor te komen: op basis van de predikantenlijst van iedere gemeente valt te berekenen hoeveel predikanten daar in een bepaalde periode kwamen en hoevelen (van hen) na verloop van tijd gehoor gaven aan een beroep naar elders. Het verhoudingscijfer van komende en gaande 'leraars' geeft aan in welke mate de gemeente in kwestie 'het einde' was.

In de achttiende-eeuwse Republiek waren er tien hervormde gemeenten (met drie of meer predikantsplaatsen) die minder dan een derde van hun predikanten zagen vertrekken. Amsterdam en 's-Gravenhage waren topposities bij uitstek: slechts vier respectievelijk vijf van de honderd predikanten vertrokken naar elders. Leiden kwam (met een ratio van 0,12) op de tweede plaats, gevolgd door Rotterdam (0,17). In Utrecht, Enkhuizen en Haarlem bleef ongeveer een op de vijf predikanten; in Middelburg, 's-Hertogenbosch en Gouda iets meer dan een derde. Ook in de *negentiende* eeuw stonden Amsterdam (0,07) en Den Haag (0,10) aan de top. Daarna volgde opnieuw Leiden, zij het op grotere afstand dan voorheen (0,21). Het verschil tussen de 'top' en de 'subtop' was kennelijk gegroeid. Nog een paar treden lager kwamen Utrecht en Groningen, die iets minder dan een derde van hun 'leraars' zagen vertrekken. In alle andere steden was het verloop groter, vaak veel groter. In plaats van tien waren er nu slechts vijf gemeenten die voor twee derden of meer van hun 'leraars' het eindpunt vormden van de pastorale loopbaan: de hoofdstad, de hofstad en de drie universiteitssteden.

Deze versmalling van de top is een effect van toegenomen mobiliteit. Door de intensivering van het 'beroepsverkeer' tekende zich, scherper dan voor-

Vooral in de vroege negentiende eeuw gold de hervormde gemeente Amsterdam als het summum. Ook letterlijk stonden de hoofdstedelijke predikanten aan top: de kansel van de Nieuwe Kerk was (en is) de hoogste van het land. Foto: Atelier S. Herz 1898, GA Amsterdam.

heen, een rangorde van gemeenten af — een carrièrestructuur voor hervormde predikanten. Steden die voorheen een respectabel 'eindstation' waren geweest (Rotterdam en Haarlem, bijvoorbeeld) dienden nu als 'tussenstop'. Hoe deze rangorde van gemeenten er uitzag, blijkt niet zonder meer uit de verhoudingscijfers van komende en gaande 'leraars'. In sommige gemeenten was het verloop namelijk zo hoog doordat ze als kweekvijver dienden voor de grote steden. In de achttiende eeuw gaven Amsterdam en Den Haag blijk van een uitgesproken voorkeur voor dominees uit Dordrecht, Delft en Deventer.¹⁰⁷ Deze gemeenten kenden daardoor een groot verloop, wat evenwel als een gunstig teken moet worden beschouwd: ze fungeerden als 'opstapje' naar de top.

Voor een nauwkeurige reconstructie van de rangorde der gemeenten moet men dus niet alleen letten op het *aantal* predikanten dat uit een gegeven stad vertrok maar ook *waarheen* ze gingen. Dat valt buiten de doelstelling van dit hoofdstuk. Om toch een indruk te geven van de rangorde van gemeenten volsta ik met een kleine kunstgreep: uitgaande van de vooronderstelling dat Amsterdam en 's-Gravenhage de top vormden, trek ik predikanten die daarheen vertrokken van de uitstroom af. Hetzelfde doe ik met predikanten die benoemd werden tot hoogleraar (over wie straks meer). Uit de aldus bijgestelde verhoudingscijfers van komende en gaande 'leraars' volgt de onderstaande top-vijf van hervormde gemeenten in de negentiende eeuw:

- I Amsterdam, 's-Gravenhage (—)
- II Leiden (0,05)
- III Rotterdam (0,11) Utrecht (0,11)
- IV Dordrecht (0,15) Haarlem (0,16)
- V Arnhem (0,18) Groningen (0,18) Delft (0,19) Middelburg (0,20)

Tussen haakjes staat het verhoudingscijfer tussen het aantal predikanten dat hier bevestigd werd en het aantal van hen dat uiteindelijk vertrok naar elders, tenzij naar een der universiteiten, naar Amsterdam of 's-Gravenhage.

Wat maakte hervormde gemeenten meer of minder aantrekkelijk? Op het eerste gezicht lijkt hun score in deze rangorde samen te hangen met hun omvang: in de grootste gemeenten was het verloop het laagst. Van een rechtlijnig verband was echter geen sprake. Den Haag bijvoorbeeld telde — vooral aan het eind van de negentiende eeuw — aanmerkelijk minder Nederlands-hervormde predikantsplaatsen (of zielen) dan Rotterdam, terwijl Groningen er veel meer had dan Arnhem.

Ook het niveau van de predikantsbezoldiging ter plaatse was een sterke, maar lang geen onfeilbare voorspeller. Het rijkstraktement van hervormde

predikanten was inderdaad het hoogst in Amsterdam en 's-Gravenhage (respectievelijk f 2235,- en f 2080,- per jaar) maar in Rotterdam was het aanmerkelijk hoger dan in Leiden (respectievelijk f 1800,- en f 1650,-), terwijl Utrecht en Delft (respectievelijk f 1600,- en f 1650,-) heel wat meer opleverden dan Arnhem (f 1300,-) en vooral Groningen (f 1300,-). De predikanten in deze laatste gemeente kregen jaarlijks slechts f 277,- uit 's rijks schatkist. Nu was dit rijkstraktement echter niet hun enige bron van inkomsten: de hervormde predikanten in Stad — en veel andere gemeenten — genoten tevens een 'plaatselijk traktement'. In 1881 bedroeg dit meer dan f 1700,-.¹⁰⁸ De totale jaarwedde van Groningse predikanten kwam dus neer op zo'n f 2000,-, evenveel als die van hun standsgenoten in Utrecht (en Middelburg). In Leiden, de derde academiestad, was het 'jaarinkomen' van hervormde predikanten een paar honderd gulden lager (f 1750,-). Dat deze gemeente zo'n laag verloopkende, was kennelijk aan iets anders te danken dan de hoogte van het traktement. Ook Dordrechtse en Haarlemse predikanten verdienden een paar honderd gulden minder dan hun Groningse ambtsbroeders (wellicht omdat ze 'vrij wonen' hadden, in een pastorie). Het totale inkomen van hervormde predikanten in Rotterdam en Arnhem daarentegen lag een stuk hoger (f 2300,-). Amsterdamse en Haagse predikanten verdienden uiteraard nog aanzienlijk meer: eerstgenoemden toucheerden f 2735,-, laatstgenoemden zelfs f 2780,-. De oudste hervormde predikant van de residentie kreeg nog tweehonderd gulden extra.

Toch was het noch in de hoofdstad, noch in de hofstad dat hervormde predikanten het meest verdienden. De hoogste jaarwedden (rijks- plus plaatselijk traktement) werden, althans rond 1880, niet betaald in de steden maar in enkele plattelandsgemeenten, die alleen aan dat klinkende feit een zekere faam te danken hadden. Dankzij de uitgebreide bezittingen die ze in de loop der jaren hadden opgebouwd waren de kerkvoogdijen van deze hervormde gemeenten — meestal gelegen in Gelderland, Groningen en Friesland — bijzonder goed bij kas. Zo telde de Gelderse hervormde gemeente Ooy & Persingen slechts vijftig zielen; veel te weinig om in aanmerking te komen voor een rijksbijdrage aan het levensonderhoud van een eigen predikant. Maar uit eigen middelen kon de plaatselijke kerkvoogdij een traktement bieden van niet minder dan drieduizend gulden per jaar. De Friese gemeente Waaxens & Brandgum bood zelfs vierduizend gulden. Ook in Oostwold (in het Oldambt) was dat het geval; de hervormde predikant van dit onooglijke dorpje in het Groningse Ommeland verdiende in totaal ruim twee keer zoveel als de predikanten in de stad Groningen.¹⁰⁹ Ook in Godlinze, Zuidhorn, Leermens, Garmerwolde, Zeerijp, Nieuw Beerta, Losdorp, Ham & Franssum, Westeremden, Baflo & Raskwert, Tjamsweer, Spijk en Noorddijk bedroeg de jaarwedde van de hervormde predikant tweeduizend gulden of meer. Het allerhoogste predikantstraktement

van hervormd Nederland werd betaald in een Friese dorpsgemeente, Oostem & Abbega. Hoewel deze nog geen zevenhonderd hervormde zielen telde, kon ze een totale jaarwedde bieden van f 5161,-. Dat is bijna twee keer zoveel als in Amsterdam, drie keer zoveel als in Vlissingen of Gouda en zelfs meer dan zes keer zoveel als in menig dorp betaald werd.¹¹⁰

Het is de vraag of gemeenten als deze ook in de vroege negentiende eeuw al zo'n exorbitant hoog traktement boden. Misschien was het alleen in deze jaren dat ze daar (dankzij een agrarische hoogconjunctuur) toe in staat en (gezien het hoge aantal vacatures) toe bereid waren. Het effect van hun bod was in ieder geval dat de traditionele rangorde van predikantsplaatsen op onverwachte wijze werd doorkruist: de meest prestigieuze predikantsplaatsen waren niet de meest profijtelijke. Niet alleen wat de sociale positie van de predikantenstand, maar ook wat de posities *binnen* die stand betreft, was dus sprake van 'status-discrepantie'. In 1877 bracht de kerkenraad van Oostem & Abbega een beroep uit op een van de Amsterdamse predikanten, Abraham Kuyper.¹¹¹ De overlevering wil dat deze drie eisen stelde: 's zondags één keer preken, een verdieping op de pastorie en telefoonaansluiting. Uiteindelijk nam hij het beroep echter niet aan. Evenals veel andere predikanten zag hij zijn carrière liever bekroond met een minder goed betaalde, maar wel zo prestigieuze positie: een leerstoel in de theologie.

Herders en hoogleraren

Van de meer dan negentig godgeleerden die van 1750 tot 1900 een leerstoel in een der openbare theologische faculteiten kregen, waren er slechts twee (E.A. Borger en A. Kuenen) *geen* predikant geweest. De benoeming tot hoogleraar gold onder predikanten niet als overgang tot een andere staat des levens maar als bekroning van een kerkelijke loopbaan: wie *professor theologiae* werd, trad toe tot een bovenlaag van het predikantencorps. Een regionale bovenlaag, althans: meer dan de helft van de tussen 1750 en 1815 benoemde hoogleraren was tot dan toe predikant geweest in het gewest waar de academie toe behoorde.¹¹² Een kwart van de hoogleraren kwam zelfs uit de stad in kwestie. Kennelijk hadden ze, met indrukwekkende preken, de aandacht van de curatoren der academie op zich gevestigd. Na hun inauguratie bleven ze *de facto*, zo niet *de jure*, deel uitmaken van het plaatselijk ministerium — al was het maar vanwege hun periodieke optreden als academieprediker. De positie van gewone predikanten in academiesteden was daardoor ietwat ongemakkelijk, 'geplaatst tusschen hoogleeraaren die met stijven hoogmoed op u nederzien en vrolijke levenslustige en levensmoedige jongelui beneden wier ideaal ieder stadspredikant verre blijft'.¹¹³

Na de reorganisatie van het hoger onderwijs in 1815 verminderde de bevoorrechtiging van predikanten uit het eigen gewest. Van de leraars die tot en met

1876 tot hoogleraar benoemd werden, was slechts een derde predikant 'van eigen bodem'.¹¹⁴ Deze verbreding van de rekrutering correspondeerde niet alleen met die van de meeste steden; ze was ook geheel in de geest van het Organiek Besluit, dat van de gewestelijke academies immers *rijks*universiteiten wilde maken. Voortaan vormden de hoogleraren in de theologie niet alleen een plaatselijke of gewestelijke, maar een landelijke bovenlaag (zie tabel 7.c).

In de achttiende eeuw waren de hoogleraren grotendeels afkomstig geweest uit 'middelgrote' steden: de academiestad zelf of een provinciestad in de buurt. Het aantal hoogleraren dat in een *grote* stad gestaan had, was veel kleiner. Nu stonden er tegenover honderden dorpen en tientallen middelgrote steden natuurlijk slechts drie grote steden, maar te zamen telden deze vele tientallen predikanten. Gezien hun hoge status zou je bovendien verwachten dat deze 'leraars' bij uitstek aanvaardbaar waren voor de theologische faculteit. Omgekeerd gold dat in ieder geval wel: voor grotestadspredikanten was een professoraat vrijwel het enige fatsoenlijke beroepsalternatief. Van de vier predikanten die in de jaren 1750-1815 uit Amsterdam vertrokken, werden er drie hoogleraar, allen in Leiden.¹¹⁵

Elders, aan andere universiteiten, werden geen Amsterdamse predikanten tot hoogleraar benoemd. Dat is misschien een gevolg van de rivaliteit tussen stedelijke en gewestelijke elites: het is niet onmogelijk dat de curatoren van de Friese, Groningse en Utrechtse academie opzettelijk de top van het Hollandse predikantencorps passeerden. Maar minstens zo aannemelijk is dat grotestadspredikanten geen hoogleraar werden omdat ze een leerstoel — tenzij in Leiden — beneden hun stand vonden. De titel *professor theologiae* was namelijk nogal aan inflatie onderhevig. Zoals in hoofdstuk 6 al ter sprake is gekomen, was er in steden als 's-Hertogenbosch, Nijmegen en Dordrecht, een reeks predikanten die zo heette. Deze 'stadsprofessoren' waren gewoonlijk wel formeel verbonden aan het plaatselijk *Athenaeum Illustre* maar gaven geen hoger onderwijs. Ze genoten 'een iets hogere titel en een iets hoger traktement', hun toegekend als blijk van waardering door het plaatselijk stadsbestuur.¹¹⁶ Ook aan een verdienstelijk rector van de Latijnse school werd soms, om hem aan de stad te binden, de titel 'professor' verleend. In Haarlem gebeurde dit nog in 1819; de inspecteur van onderwijs die daar protest tegen aantekende, kreeg van de minister te horen dat 'die titel toch slechts individueel en plaatselijk was'.¹¹⁷

Waar voor 1815 twee derde van de hoogleraren predikant was geweest in een 'middelgrote' stad, gold dat nadien slechts voor een op de zes. Middelgrote steden zonder eigen academie verdwenen zelfs geheel uit beeld: gedurende de zestig jaar waarin het Organiek Besluit van kracht was (1815-1876) werd geen enkele predikant uit zo'n 'provinciestad' tot hoogleraar benoemd. Een beroep naar steden als Arnhem, Haarlem of Leeuwarden fungeerde dus niet langer als opstapje tot een leerstoel. Daar stond tegenover dat voortaan veel meer grote-

stadspredikanten professor werden: ruim een derde van de hoogleraren kwam uit Amsterdam, Rotterdam of Den Haag. Nu Nederland een eenheidsstaat moest zijn, met rijksuniversiteiten die uitdrukkelijk waren losgemaakt van de gewesten, waren predikanten uit de grote Hollandse steden blijkbaar ook aanvaardbaar voor de universiteiten van Groningen en Utrecht. Bovendien waren ze zelf waarschijnlijk eerder bereid om een leerstoel buiten Holland (Leiden) te aanvaarden. Zelfs voor een grotestadspredikant was dat voortaan een hele promotie. Ook in dit opzicht blijkt dat het hervormde predikantencorps in de negentiende eeuw veel meer dan tevoren een nationale eenheid vormde, waarin een eenduidige hiërarchie van posities, een carrièrestructuur van kracht was. Waar het theologisch professoraat ten tijde van de Republiek nauwelijks onderscheiden was van het stadspredikantschap, stonden de hoogleraren in de theologie nu onbetwist op de eerste plaats, minstens één trede boven de grotestadspredikanten.

Naast dezen werden vanaf 1815 echter ook veel predikanten tot hoogleraar benoemd die tot dan toe juist in een heel *kleine* gemeente hadden gestaan: het aandeel van voormalige dorpsleraars steeg van een kwart tot de helft. De benoeming tot hoogleraar kwam voor hen niet als een bekroning van een pastorale loopbaan: terwijl voormalige grotestadspredikanten gemiddeld achttien ambtsjaren achter de rug hadden, konden ze slechts op acht jaar ervaring bogen (zie tabel 7.e). De eerste hoogleraren die na het Organiek Besluit benoemd werden, in de jaren twintig, waren gemiddeld zelfs maar zes jaar predikant geweest. Ten dele hadden deze jonge theologen hun benoeming te danken aan hun 'familiekapitaal': Herman Royaards en Th. A. Clarisse waren de zoon, N. C. Kist en J. F. van Oordt de neef van een hoogleraar in de theologie; Petrus Hofstede de Groot had een beroemde Rotterdamse predikant als oom en dat B. R. baron De Geer van meer dan modale komaf was, behoeft geen betoog. Bovendien beschikten deze jonge dorpsdominees echter over buitengewoon 'scholair kapitaal': op Bouman na waren allen doctor in de godgeleerdheid.¹¹⁸ Waar deze titel vroeger haast synoniem was geweest met die van *professor theologiae* werd ze nu een voorwaarde voor de benoeming in de faculteit der godgeleerdheid.

Vanaf 1815 fungeerde een leerstoel in de theologische faculteit niet alleen als toppositie op plaatselijk of gewestelijk, maar op landelijk niveau: het hervormd predikantencorps werd voorzien van een nationale *bovenkamer*. De hoogleraren in de theologie onderscheidden zich voortaan duidelijk van stads-predikanten. Dat kwam onder andere doordat hun rol in de predikantsopleiding was versterkt: vanaf 1815 onderwezen zij de hervormde aspirant-predikanten niet alleen, maar namen hun ook het kandidaatsexamen af. Het onderwijs zelf veranderde trouwens eveneens. Voor 1815 hadden theologische colleges veel weg gehad van godsdienstonderwijs voor zeer gevorderden: iede-

re hoogleraar legde zich toe op het uiteenzetten van zijn eigen dogmatisch *systema*. Doordat vanaf 1815 iedere hoogleraar een duidelijk omschreven leeropdracht in bepaalde theologische vakken kreeg, groeide het verschil tussen college en catechisatie (vergelijk hoofdstuk 3). De vakkenverdeling verminderde ook de onderlinge concurrentie om de gunst der studenten en bevorderde aldus samenwerking en 'standssolidariteit'.

Geheel egalitair ingericht was deze academische bovenlaag echter niet: de ene leerstoel was nog een graadje hoger dan de andere. Daarop duiden vooral hoogleraren die de ene academie verruilden voor de andere. Van de hoogleraren die in de periode 1750-1815 in Leiden waren benoemd, had een op de drie al elders gedoopt; in de periode 1815-1876 gold dat zelfs voor twee van de vijf. In andere faculteiten was dat niet anders: 40 % van alle vroeg negentiende-eeuwse Leidse hoogleraren was elders professor geweest.¹¹⁹ Dat zovelen bereid waren om hun academie voor Leiden te verruilen, was niet verwonderlijk: de Leidse universiteit was niet alleen de oudste en meest gerenommeerde, maar bood ook een aanzienlijk hoger traktement dan Utrecht en Groningen, laat staan Franeker, Harderwijk of Deventer.¹²⁰

Na de invoering van de Wet op het Hoger Onderwijs (1876) handhaafde de Leidse theologische faculteit haar positie aan de top: van de acht hoogleraren die in het laatste kwart van de negentiende eeuw in Leiden werden benoemd, waren er niet minder dan vijf al *professor*. De meesten waren geen hoogleraar geweest aan een andere universiteit,¹²¹ maar 'kerkelijk' hoogleraar, een creatie van de Wet van 1876 (zie hoofdstuk 8). Van het streven om de 'hoogleraren vanwege de hervormde kerk' tot de standsgenoten van de 'staatshoogleraren' te maken, kwam weinig terecht. Zeer velen verruilden na enige tijd — soms al na een jaar — hun kerkelijke leerstoel voor een professoraat, terwijl van het omgekeerde niet één geval bekend is. Naast of zelfs in plaats van het traditionele standsverschil tussen universiteiten gold er voortaan dus een statusverschil binnen de faculteiten, tussen leerstoelen van de kerk en van de staat.

In de eerste helft van de negentiende eeuw vormden de hoogleraren in de theologie, meer dan ooit tevoren of daarna, de *elite* van het (hervormd) predikantencorps. Deze term is op zijn plaats gezien de sociale herkomst der hooggeleerden. Tussen het eind van de achttiende en het midden van de negentiende eeuw verdubbelde het aandeel van 'patriciërs', van een kwart tot de helft (zie tabel 3.a). Dit duidt erop dat het professoraat in de theologie in waarde was gestegen — een proces dat van groot belang is voor het begrijpen van de ontwikkeling van de (hervormde) kerk en haar predikantencorps in deze periode. In het laatste kwart van de negentiende eeuw daalde het aandeel van 'bekende geslachten' weer, sneller nog dan het gestegen was. Dit kan men opvatten als blijk van 'democratisering' van het hoogleraarsambt maar ook als teken van de verminderde belangstelling der hoogste sociale klassen voor kerk en theologie.

Temidden van zijn ambtsgenoten in andere faculteiten nam de *professor theologiae* een uitzonderingspositie in: volgens etiquetteboeken moest hij niet aangeschreven worden als 'Weledele, Hooggeleerde heer' maar als 'Hoogerwaarde, Hooggeleerde heer'.¹²² Deze betiteling had hij niet te danken aan zijn vroegere ambt of aan zijn incidentele optreden als academieprediker, maar aan zijn lidmaatschap van het hoogste hervormde kerkbestuur. Tot 1876 vaardigde iedere theologische faculteit jaarlijks een van zijn leden als 'pre-adviseur' af naar de Algemeene Synode. Met het instellen van dit college, in 1816, had koning Willem niet alleen de bestuursstructuur van de hervormde kerk veranderd, maar ook de sociale structuur van het hervormd predikantencorps. Lidmaatschap van de synode fungeerde als een nieuwe topositie in de beroepsgroep; een nieuwe, landelijke bovenlaag van vooraanstaande theologen kreeg gestalte.

De overlapping met bestaande toposities was echter groot: de hoogleraren in de theologie waren *qualitate qua* adviserend lid van de synode en stadspredikanten waren daarin aanvankelijk sterk vertegenwoordigd. De leden van de allereerste vergadering, in 1816, stonden in Arnhem, 's-Gravenhage (Krieger, Delprat en Dermout), Amsterdam, Middelburg, Utrecht, Leeuwarden, Deventer, Groningen, Breda, Assen en Gent.¹²³ De synode was de plaats waar de elite van het hervormd predikantencorps bijeenkwam. Zoals eerder vermeld, was tot en met de jaren vijftig ruim een derde van de predikanten in de hervormde synode afkomstig uit geslachten die gerekend worden tot *Nederland's Patriciaat*. Deze nauwe verbinding van de top van het predikantencorps met de stedelijke aristocratie hield echter geen stand: van de 'hoogerwaarde heren' die in de tweede helft van de negentiende eeuw (na 1860) hun entree maakten, is 'slechts' een kwart terug te vinden in het 'blauwe boekje'. Een scherpe daling kwam met de eeuwwisseling: van de 21 predikanten die in het eerste decennium van de twintigste eeuw debuteerden, was slechts één van patricischen huize. In de volgende decennia herstelde dat aandeel zich, maar lang niet tot het vroegere niveau (zie tabel 2.a). Deze plotselinge daling houdt ongetwijfeld verband met de democratisering van het hervormd kerkbestuur en, anderzijds, met de verminderde belangstelling van de hogere standen voor kerk en predikambt. Maar dat laatste biedt geen voldoende verklaring: in het gehele hervormd predikantencorps was rond de eeuwwisseling het aandeel van 'oude families' namelijk een stuk hoger. Uit een aselechte steekproef van 20 % (N=131) van de hervormde, dienstdoende predikanten maak ik op dat in 1900 nog een op de zes à zeven van hen (dat is 15,3 %) afkomstig was uit 'bekende geslachten'.¹²⁴ In het hoogste kerkbestuur waren deze toentertijd dus duidelijk ondervertegenwoordigd — terwijl het tegendeel verwacht zou mogen worden.

Het terugtreden van patriciaat (en adel) is niet de enige verandering die zich voltrok in de sociale samenstelling van de synode. In haar eerste jaren bestond

de synode, als gezegd, vooral uit (grote)stadspredikanten. Tot en met 1840 werd ruim een derde van de zetels ingenomen door 'leraars' van de zes grootste hervormde gemeenten (Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Leiden, Utrecht en Groningen). Daarna begon hun aandeel echter te dalen — tot nul in 1920.¹²⁵ Het aandeel van predikanten uit *eenmans*gemeenten daarentegen nam sterk toe: van een kwart à een derde in de jaren twintig en dertig tot de helft à twee derde rond 1880. Omstreeks 1920 stonden zelfs meer dan acht van de tien hoogerwaarde heren in een eenmansgemeente. De gemiddelde gemeente-omvang van predikanten in de synode daalde van elf à twaalf plaatsen in 1816 tot acht in 1840, zes in 1855, vijf in 1885, minder dan drie in 1905 en zelfs iets minder dan twee in 1920 (waarna het gemiddelde weer steeg tot rond de vijf plaatsen). Deze ontwikkeling is des te merkwaardiger gezien de verstedelijking die zich voltrok in Nederland en de Nederlandse Hervormde Kerk: een steeds urbanere kerk werd meer en meer door dorpspredikanten bestuurd. De synode fungeerde kennelijk niet langer als vergadering van de meest prominente predikanten. Dat blijkt ook uit de analyse van een derde statusdeterminant.

In druk

Voor wie naam wilde maken als dienaar des Woords was het uitgeven van geschriften een aangewezen middel. Menig predikant gaf in zijn leven ten minste een preek, een catechisatieboekje, een kalender, dichtbundel, huisboek of ander stichtelijk werkje uit. Het laten drukken van 'leerredenen' was echter niet onomstreden. Moest men een preek immers niet horen in plaats van lezen? En moedigde dit drukwerk predikanten niet aan om van papier in plaats van uit het hoofd te preken? Ter verdediging wezen sommigen op het gevaar dat er roefdrukken zouden verschijnen, uitgegeven door gewiekste hoorders die in steno aantekeningen maakten van de preek.¹²⁶ Ter legitimatie diende voorts vaak een nobel doel — restauratie van een kerk, een orgel of hulp aan slachtoffers van een ramp — waar de opbrengst aan ten goede zou komen. Aanleiding voor het uitgeven van een preek was er ook bij de bevestiging, het afscheid, ambtsjubileum of overlijden van een predikant. Zulke gelegenheidsuitgaven werden soms verlucht met een silhouet of portret van de kanselredenaar in kwestie.

Sommige predikanten publiceerden regelmatig preken. De overlevering wil dat J.H. van der Palm na iedere zondage preekbeurt even langsging bij de Leidse uitgever Du Mortier, waar hij de tekst van zijn leerrede inleverde en daarvoor honderd gulden ontving. Zodra er een tiental was, werden ze gebundeld en uitgegeven.¹²⁷ Uit de *Nederlandse Bibliografie* over de jaren 1801-1832 valt op te maken wie in deze periode de meeste preken of preekbundels in druk uitgaf. Wanneer zo'n *hitparade* eenmaal is opgesteld, valt op dat niet-hervormden

hoge ogen gooiden: de remonstrantse predikanten F. van Teutem (twaalf titels), M. Stuart en J. Roemer (beiden acht), de doopsgezinde voorganger F. Hoekstra (zeven titels) en de lutherse leraars C. H. Ebersbach (tien) en J. Decker Zimmerman (dertien) behoorden tot de meest publicerende kanselredenaars. Ook Waalse predikanten lagen goed in de markt: J. Teissèdre l'Ange gaf zes, J. H. Merle d'Aubigné acht en L. H. Bähler negen preken of preekbundels uit. Dit doet vermoeden dat in de vroege negentiende eeuw het lezen van preken — naast of in plaats van de kerkgang — vooral in zwang was in hoge sociale klassen. Deze waren namelijk sterk vertegenwoordigd in zowel de Waals-hervormde als de dissenter-kerken. Alleen al in dit opzicht vormden publicerende kanselredenaars een elite binnen de beroepsgroep: ze bedienden een hooggeplaatste cliëntèle.

De twaalf hervormde kanselredenaars die in deze jaren de meeste preken publiceerden (allen meer dan vijf titels), bekleedden vrijwel zonder uitzondering topposities in het predikantencorps. Dermout was dertig jaar lang secretaris van de synode en, evenals Merle d'Aubigné, hofprediker van koning Willem I. Vier veelschrijvers waren hoogleraar: J. Clarisse (tien titels) en H. Muntinghe (zeven) in de theologische faculteit, J. H. van der Palm (acht titels) in die der letteren en C. Franssen van Eck (eveneens acht titels) aan het Athenaeum van Deventer. De Dordtse predikant Ewaldus Kist, van wie in deze jaren niet minder dan vijftien titels het licht zagen, had ook hoogleraar kunnen zijn, maar hij had voor die eer bedankt. Toch bereikte hij de top: in 1821 werd hij benoemd tot synodelid. Van de acht overige hervormde predikanten met vijf of meer preektitels op hun naam — de drie universiteitshoogleraren laat ik buiten beschouwing — zouden alleen Bähler, Merle d'Aubigné en de Haarlemse predikant J. van de Roest geen zitting nemen in de synode. De meest vooraanstaande kanselredenaars — afgezien van Van der Palm, die geen dienstdoend predikant meer was — hadden dus zitting in het hoogste kerkbestuur.

Van de twaalf Nederlands-hervormde theologen die in de tweede helft van de negentiende eeuw de meeste preken en stichtelijke geschriften publiceerden, werd daarentegen niet een als predikant afgevaardigd ter synode.¹²⁸ Wat de Amsterdamse dominee-dichters J. J. L. ten Kate en E. Laurillard betreft, was dat wellicht hun eigen keuze; ze besteedden hun vrije tijd misschien liever aan het schrijven en voordragen van verzen dan aan het doornemen van rapporten en reglementen. Maar bij D. A. Detmar (overleden in 1844), C. C. Callenbach, J. Eigeman, P. Huët en A. du Cloux lijkt ook hun kerkelijke kleur een rol te hebben gespeeld. Voor orthodoxe predikanten zoals zij was in de synode weinig plaats. Dat gold zeker voor dominee D. Molenaar: met zijn kritische *Adres aan mijne hervormde geloofsgenoten* (1827) had hij het voorgoed verbruid bij het kerkbestuur. Bij een deel van het hervormde kerkvolk daarentegen genoot hij juist

daarom een zekere faam. Waar Molenaar het — voor dit *Adres* — nog tot een grote stad had gebracht, kwamen de voornoemde vier predikant-publicisten niet verder dan respectievelijk Elburg, Dordrecht, Goes en Spijk.¹²⁹ Hoewel ze bij een deel van het lezerspubliek kennelijk in trek waren, maakten ze anderszins geen deel uit van de elite van hervormde predikanten. Dat komt misschien doordat het lezen van preken nu, in de tweede helft van de negentiende eeuw, niet meer zo chic was. In zijn *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel* stelt A. C. Kruseman dat vanaf het midden van de eeuw op theologisch-kerkelijk gebied weinig kostbare werken, maar des te meer goedkope lectuur werd uitgegeven.¹³⁰ Waar gedrukte leerredenen ‘vroeger’ gemiddeld een kwartje hadden gekost, waren ze vanaf de jaren zestig verkrijgbaar voor slechts acht cent per stuk. Alleen al in het jaar 1860 konden er zo 465 preken in druk verschijnen; afzonderlijk uitgegeven, in bundels of in tijdschriften als *de Kansel*, *Maandelijksche Leerredenen* en *Stuiverspreken*. In die laatste reeks verschenen de preken overigens, tot verdriet van sommige scribenten, geheel anoniem. Zowel het lezen als het publiceren van preken verloor aldus zijn exclusieve karakter. Gedrukte leerredenen fungeerden voortaan minder ter distinctie van standen — in het predikantencorps of de Nederlandse samenleving in haar geheel — dan ter onderscheiding van diverse kerkelijke richtingen.

Veertien van de vierentwintig hervormde predikanten die in de jaren 1816-1819 hun entree maakten in de Algemeene Synode (dat is bijna zes tiende) gaven een of meer preken uit. Van degenen die in de jaren twintig én de jaren dertig voor het eerst werden afgevaardigd, publiceerde de helft iets van dien aard. Het aandeel onder de nieuwelingen van de jaren veertig en vijftig was nog iets kleiner: vier tiende. Afgezien van de generatie van de jaren zestig — van wie opeens weer de helft preken uitgaf — zette deze daling door. Minder dan drie van de tien predikanten die in de jaren tachtig of negentig voor het eerst lid werden van de hervormde synode, had voor 1900 ook maar een enkele preek uitgegeven.¹³¹ Het is mogelijk dat deze predikanten andere geschriften uitbrachten. Dat kon echter niet verhinderen dat er een kloof groeide tussen (veel gelezen) kanselredenaars en (hoge) kerkbestuurders. Ook in dit opzicht was de synode geen keurcorps meer.

BESLUIT

Na de uitvoerige samenvatting die ik halverwege heb gegeven, kan ik hier kort zijn. Sinds de late achttiende eeuw was het hervormd predikantencorps van structuur veranderd: het kende voortaan — afgezien van de jaren dertig en veertig — geen brede onderklasse van aspiranten meer. De meeste kandidaten konden meteen aan de slag; ze hoefden zich niet te verhuuren als hulpprediker.

Dat was een opmerkelijke ontwikkeling, niet alleen in vergelijking met de kerk van de Republiek: de meeste Engelse, Duitse, Zweedse en Deense predikanten begonnen ook in de negentiende eeuw hun kerkelijke loopbaan als hulpprediker van een dienstdoende dominee. Nederlands-hervormde kandidaten daarentegen werden in de negentiende (en de eerste helft van de twintigste) eeuw meteen zelfstandig predikant. Als men tijdgenoten mag geloven, had het wegvallen van de vroegere 'oefentijd' tot gevolg dat jonge predikanten wat onwennig stonden tegenover de praktijk van het predikambt. Wie rechtstreeks van de universiteit in een dorpspastorie belandde — zo beschreef bijvoorbeeld Van Koetsveld — wist zich vaak geen houding te geven ten opzichte van gemeenteleden.

Vanuit hedendaags, sociologisch oogpunt bezien is minstens zo interessant wat de afschaffing van een 'oefentijd' betekende voor de verhoudingen binnen de beroepsgroep. Zoals ik in hoofdstuk 2 beschreven heb, werd vanaf 1816 het proponentsexamen niet langer afgenomen door de classis — waarin alle predikanten zitting hadden gehad — maar door het provinciaal kerkbestuur. Het gros van de gezeten predikanten had vanaf dat moment dus geen zeggenschap meer over de *selectie*, het al dan niet toelaten van nieuwelingen tot de predikdienst. Door het verdwijnen van de 'oefentijd' verloren ze bovendien hun vroegere invloed op de *socialisering* van aspirant-predikanten. Anders dan vroeger, anders ook dan in omringende landen, begonnen jonge predikanten in de Nederlandse Hervormde Kerk hun loopbaan niet in een positie van afhankelijkheid ten opzichte van de voorgaande generatie. Dit simpele feit is van groot belang voor inzicht in de ontwikkeling van de hervormde kerk in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Het kan bijvoorbeeld verklaren waarom de 'moderne', historisch-kritische theologie in Nederland, hoewel ze hier veel later ingang had gevonden, tot een veel bredere kerkelijke 'richting' kon uitgroeien dan in Duitsland.

De doorbraak van de moderne theologie — en van het liberalisme in het algemeen — leidde tot het ontstaan van nieuwe 'schaduwcategorieën' in de beroepsgroep. Naast dienstdoende dominees stonden voortaan niet alleen *aspirant-* maar ook *ex-predikanten* en jonge theologen die hadden afgezien van een loopbaan in dienst van de kerk. De groei van deze categorie was mede een gevolg van de beroepsalternatieven die buiten de kerk vorm hadden gekregen; onbedoelde producten van de liberale omwenteling in Nederland. De structuur van de 'uitgebreide beroepsgroep' werd zo nog veel complexer: naast het eigenlijke predikantencorps ontstond een losse verzameling van (ex-)theologen. Voor zover dezen buiten de kerk carrière wisten te maken, was dat gunstig voor het intellectueel aanzien van theologen, maar ondermijnend voor de traditionele verdeling van 'sociale eer' binnen het hervormd predikantencorps.

Een domineesloopbaan kon van oudsher op grofweg tweeërlei wijze wor-

den bekroond, met de beroeping in een grote stad of met de benoeming tot hoogleraar. In de achttiende eeuw waren deze twee topposities ongeveer gelijkwaardig geweest en hadden beide een sterke regionale binding: zowel hoogleraren als de predikanten der (middel)grote steden waren meestal afkomstig uit het omringende gewest. In de negentiende eeuw werden ze uit ruimere kring gerekruteerd; voortaan fungeerden ze als een *nationale* bovenlaag van de beroepsgroep. Die laag werd ook smaller: doordat predikanten vaker van standplaats veranderden, verminderde het aantal hervormde gemeenten dat voor een substantiële meerderheid van hun 'leraars' als eindstation diende. Geheel aan de top stonden nu echter de hoogleraren; hun positie was voortaan beduidend hoger dan die der grotestadspredikanten. Waar ze in de achttiende eeuw vooral afkomstig waren geweest uit middelgrote gemeenten, kwamen ze nu ofwel uit de grootste steden van het land óf uit een simpele dorpsgemeente. In dat laatste geval beschikten ze gewoonlijk over bijzondere academische kwalificaties, bezegeld door het doctoraat.

Met de instelling van de Algemeene Synode, in 1816, kreeg het hervormd predikantencorps er een derde soort toppositie bij. Aanvankelijk was het lidmaatschap van het hoogste kerkbestuur vrijwel alleen weggelegd voor hen die anderszins al topposities bekleedden in domineesland: grotestadspredikanten en hoogleraren in de theologie. In de vroeg negentiende-eeuwse synode vergaderde een tamelijk homogeen samengestelde elite van zowel 'academische' als 'praktiserende beroepsbeoefenaren'.¹³² Mede dankzij haar verwantschap met andere vaderlandse elites maakte ze de dienst uit in de kerk en gaf ze de toon aan in het predikantencorps.

In de loop van de negentiende (en twintigste) eeuw groeide evenwel de afstand tussen deze drie topposities. In de eerste plaats hadden gewone hoogleraren na 1876 geen zitting meer in de synode. Kerkelijke hoogleraren hadden dat nog wel maar evenmin als hun seculiere collega's traden ze op als academiëprediker. Met het plaatselijk hervormd *ministerium* hadden hoogleraren voortaan dus weinig van doen. In de derde plaats waren ook de (staats)hoogleraren die vanaf 1876 benoemd werden weliswaar nog bijna allemaal hervormd predikant geweest maar slechts bij uitzondering in een der grote of academiësteden: de 'academische beroepsbeoefenaren' werden niet meer gerekruteerd uit de bovenlaag van 'praktiserende beroepsbeoefenaren'. Grotestadspredikanten waren bovendien, in de vierde plaats, steeds minder vertegenwoordigd in de synode. Eenvoudige 'dorpsdominees' daarentegen maakten daarin hun opmars. Steeds minder synodeleden behoorden tot *Nederland's Patriciaat*, waren doctor in de theologie,¹³³ of hadden gepubliceerde preken op hun naam staan. Het hoogste kerkbestuur fungeerde in de late negentiende eeuw niet meer als trefpunt van elites, als vergadering van de meest vooraanstaande hervormde predikanten in het land.

Hoe moet deze ontwikkeling worden geduid? Wat de synode betreft, ligt het voor de hand om hier te spreken van democratisering: naast de elite van hooggeboren, hoogopgeleide en goedbetaalde predikanten kwam langzamerhand ook 'de massa' aan bod. Zo'n democratiseringsproces kan goed worden verklaard uit de veranderde wijze waarop kerkenraden en hogere kerkbesturen werden samengesteld (zie hoofdstuk 8). Voor de veranderingen die zich voltrokken in de bezetting van de twee andere toposities — het predikantschap in de grote stad en het professoraat in de theologie — is 'democratisering' echter geen adequate benaming. Wat hier veranderde was niet de afstand tussen 'bovenlaag' en 'basis' maar de afstand tussen de ene en de andere elite. Waar deze elkaar aanvankelijk voor een groot deel hadden overlapt, voltrok zich in de tweede helft van de negentiende eeuw een proces van differentiatie: de diverse toposities in het hervormd predikantencorps begonnen uiteen te groeien.

Naar mijn overtuiging is dat een gevolg van de tegengestelde krachten waar de beroepsgroep aan onderhevig was: terwijl theologen enerzijds hun bestaansrecht aan de universiteit moesten verdedigen, zagen predikanten zich anderzijds steeds meer genoodzaakt om rekening te houden met gevoelens, behoeften, stemmingen en ontstemmingen van gemeenteleden. Over die laatste betrekking, tussen de beroepsgroep en haar collectieve *cliëntèle*, gaat het volgende, het laatste hoofdstuk.

IN DIENST VAN DE GEMEENTE?
HERVORMDE PREDIKANTEN IN BETREKKING
TOT HUN GEHOOR

Het roer is den stuurlieden uit de handen gevallen en gegrepen geworden door (men vergeve mij het woord) het theologische en kerkelijke plebs (niet te vereenzelvigen met het ware volk) en de 'geloovige' predikanten zijn schier zonder eenigen invloed. Zij kunnen aan de menigte behagen, zij kunnen de menigte niet leiden; zij kunnen de menigte op haar hand hebben, maar op voorwaarde van haar gedurig naar de oogen te zien en — niet alles te doen, neen, dat gaat niet meer, maar althans alles te laten wat die menigte verlangt.¹

In vergelijking met andere beroepsgroepen kennen Nederlandse predikanten van oudsher een eigenaardige rechtspositie. Hoewel ze namelijk, anders dan ondernemers en vrije beroepsbeoefenaren, een vast inkomen genieten, staan ze niet in een dienstbetrekking tot de landelijke, gewestelijke of plaatselijke kerk.² Ze staan eerder 'op een predikantsplaats' — een plaats die volgens het traditionele spraakgebruik niet *van* de gemeente is maar *bij* haar is gevestigd, als een zelfstandige rechtsfiguur. Deze constructie is een erfenis van het rooms-katholieke kerkrecht, bedoeld ter verzekering van de onafhankelijkheid van de herder ten opzichte van zijn kudde. Voor pastoors en kapelaans had daar tegenover gestaan dat ze gehoorzaamheid verschuldigd waren aan hun kerkelijke superieuren. In de Nederlandse hervormde kerk was daar uiteraard geen sprake van; haar predikanten waren zo goed als autonoom.

Nu wilde dat niet zeggen dat dominees hun gang konden gaan. Zoals in het vorige hoofdstuk ter sprake kwam, stonden zij, evenals andere ambtsdragers en lidmaten, onder opzicht van de kerkenraad en hogere kerkbesturen. Deze konden disciplinaire maatregelen treffen tegen predikanten die zich in woord of daad hadden misdragen. Uit de handelingen van de Algemeene Synode blijkt dat ook in de negentiende eeuw het kerkbestuur niet aarzelde om wan-gedrag van predikanten te bestraffen. Zo werden in de jaren veertig zeven van hen 'geschorst' en niet minder dan twaalf 'uit hun ambt ontzet' — ontslagen dus — wegens 'plichtsverzuim', 'weêrstreving der kerkelijke verordeningen',³

'dronkenschap', 'ontucht', overspel, 'oneerbaar gedrag' of 'wangedrag' in het algemeen. In tegenstelling tot wat in vroeger eeuwen gebruikelijk was geweest, zouden predikanten die eenmaal waren 'ontzet' nooit meer een ambt kunnen bekleden in de hervormde kerk. 'Als mensch kunnen zij zich verbeteren,' had de commissaris-generaal in zijn openingsrede tot de eerste Algemee-ne Synode gesteld, 'maar nooit meer toegelaten worden tot leeraars van gods-dienst en deugd, na eenmaal een onuitwisbare vlek op dien eerwaardigen stand geworpen te hebben'.⁴

Opzicht op het *belijden* van predikanten (en gemeenteleden) werd echter niet meer gehouden in de negentiende-eeuwse, hervormde kerk: ze oefende wel 'levens-' maar geen 'leertucht' uit over haar ambtsdragers en gemeenteleden. Het hoogste kerkbestuur vond dat niet zijn taak (zie hoofdstuk 2). Orthodoxen noemden dat verzaking van de roeping der kerk, maar anderen, met name Groningers en moderneren, roemden de 'leervrijheid' als een typisch protestantse verworvenheid. De Hervorming, zo stelden ze keer op keer, had de gemeente ontslagen van gewetensdwang en haar voorzien van ambtsdragers die zich enkel en alleen gebonden hoefden te weten aan het Woord Gods. Gedurende de hele negentiende eeuw behielden hervormde predikanten deze *academische* vrijheid. De leertucht zou pas in 1951 weer worden ingevoerd. Ook anderszins beklijfde hun professionele autonomie: wie eenmaal ergens 'stond', was slechts met de grootste moeite weg, stil of klein te krijgen. De dienaars des Woords behielden — tot op heden — hun juridische zelfstandigheid. De predikantsplaatsen waar ze op stonden, waren en bleven 'bij', niet 'van' de hervormde gemeenten. Maar vanaf het midden van de negentiende eeuw kwamen die gemeenten wel steeds *dichterbij*. Dat blijkt vooral uit de veranderingen die werden doorgevoerd in de predikantsberoeping.

VOORGESCHIEDENIS

Naar hervormd besef was het beroepen van een kandidaat of dienstdoend predikant tot herder en leraar van een gemeente in principe een taak van die gemeente zélf. 'Wij geloven,' zo stelde artikel 21 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1562) 'dat de Dienaars des Woords Gods, Ouderlingen en Diakenen tot hunne ambten behoren verkoren te worden door wettelijke verkiezing der Kerk, met aanroeping des naams Gods en goede orde, gelijk het Woord Gods leert'. Het Convent van Wezel (1568) preciseerde dat de ouderlingen, na onderzoek en rijp beraad, een tweetal geschikte personen moesten nomineren, waaruit 'het volk' (de gemeenteleden) vervolgens zijn keuze kon maken. Eigenlijk had deze kerkvergadering graag gezien dat 'een vrome overheid' de ouderlingen terzijde zou staan, om weerstand te bieden aan mogelijke 'kuiperij' door

de gegadigden, aan 'onbezonnen genegenheden van het volk' en 'eierzuchtige heerschappij van de ouderlingen en voorgangers'. Maar zolang de hervormde kerk de overheid niet geheel aan haar zijde had en zolang ook de *classes* het beroepingswerk niet konden leiden — 'indien dat gebeurt, schijnt de toestemming van het volk niet zozeer verlangd te moeten worden' — moesten de plaatselijke kerkenraad en gemeenteleden er maar samen uit zien te komen.⁵

Naarmate de hervormde kerk gevestigd raakte, slonk de invloed van gemeenteleden en groeide die van 'de politieken'.⁶ In 1578 bepaalde de nationale synode te Dordrecht dat de kerkenraad zijn keuze moest bekendmaken aan de 'de overigheid'. De synode te Middelburg, drie jaar later, ging een stap verder: volgens haar moest ieder beroep voortaan door de plaatselijke autoriteiten worden 'geaprobeerd'.⁷ De kerk had belang bij zulke goedkeuring, want daarmee verschaft de overheid 'hervormde' predikanten een zekere legitimiteit en verplichtte ze zich om andere, ondeugdelijke of onrechtzinnige, voorgangers te weren.⁸ Politieke medewerking was bovendien van belang omdat de wereldlijke overheid in veel plaatsen het beheer had overgenomen van de 'kerkelijke goederen', waaruit voortaan het predikantstraktement moest worden betaald. De beroepingsprocedure begon daarom vaak met de mededeling dat de kerkenraad een eerbiedig verzoek om 'handopening' indiende bij de magistraat. Spoedig kreeg deze echter ook zeggenschap over de eigenlijke predikantsbenoeming.

De Synode van Dordrecht bepaalde dat de beroeping zou moeten geschieden door de plaatselijke kerkenraad, zij het 'niet zonder goede correspondentie met de christelijke overheid' (en met voorweten van de classis). Doordat deze kerkordelijke bepalingen geen algemene ingang vonden, kreeg of behield de overheid veel meer invloed op de predikantskeuze dan 'Dordt' haar had willen toestaan. Zo bleef in Zeeland de kerkorde van 1591 van kracht, die bepaalde dat de keuze moest worden gemaakt door een *collegium qualificatum* dat voor de helft uit kerkenraadsleden en voor de andere helft uit leden van de magistraat bestond.⁹ In de meeste Hollandse steden behield de overheid meer afstand tot de kerkenraad. Deze stelde een 'groslijst' op van geschikte kandidaten — soms inderdaad meer dan honderd namen — verminderde deze bij meerderheid van stemmen tot een twaalfstal, een zestal en ten slotte een drietal, dat ter approbatie werd voorgelegd aan de magistraat. Vaak had deze van tevoren, bij het verlenen van handopening, al zekere richtlijnen gegeven. Wanneer het drietal geheel was goedgekeurd, kon de kerkenraad zijn definitieve keuze maken. Vaak werden de genomineerde predikanten uitgenodigd om de gemeente 'hunne gaven te laten horen'; waar proponenten 'op het drietal stonden', was dat zeker het geval. Wanneer de kerkenraad zijn favoriet had weten te bepalen presenteerde hij de kandidaat opnieuw aan de magistraat. Alleen wanneer deze definitief zijn goedkeuring verleende en vervolgens ook de classis

akkoord ging, kon een 'beroepsbrief' worden opgesteld.¹⁰ Deze omslachtige procedure van predikantsberoeping was een bron van conflicten tussen kerkelijke en politieke gezagsdragers.¹¹ Eerstgenoemden moesten daarbij vrijwel altijd het onderspit delven. Wanneer ze bleven weigeren om een beroep uit te brengen op een kandidaat die naar de zin was van de magistraat, riep deze de hulp in van de Staten, die de kerkenraad dan zonder pardon ter zijde konden schuiven.¹²

Naast kerkenraad en overheid waren er nog anderen die zekere rechten op de predikantsbenoeming konden doen gelden. In veel plattelandsgemeenten was de keuze geheel of gedeeltelijk in handen van een edelman of -vrouwe. Soms benoemde deze geheel op eigen gezag een predikant ('volstreckte' of 'unieke collatie'), soms droeg hij of zij kandidaten voor aan de kerkenraad dan wel magistraat ('primaire collatie'), maakte een keuze uit de kandidaten die dezen nomineerden ('electie') of had anderszins een stem in het kapittel ('medestemming', 'agreatie' en dergelijke). De oorsprong van dit 'collatie-' of 'patronaatsrecht' (*jus patronatus*) lag in de vroeg-christelijke kerk. De zesde-eeuwse keizer Justinianus had bepaald dat ieder die een kerk liet bouwen en haar van fondsen voorzag het recht zou hebben om, onder goedkeuring van de bisschop, een geestelijke aan te wijzen. Dit recht was erfelijk en ook door verkoop overdraagbaar. Hoewel de rooms-katholieke kerk er niet zo blij mee was, bleef dit recht gehandhaafd.¹³ Ook de Hervorming liet het onaangetast. De Synode van Dordrecht was vastbesloten *jus patronatus* af te schaffen maar de Staten-Generaal gaven haar te verstaan dat het moest worden beschouwd als een wettelijk eigendomsrecht. De kerk wist daarom zelfs niet te voorkomen dat predikanten hier en daar werden benoemd door rooms-katholieke patronen. Ze kon enkel pogen om uitwassen te bestrijden, bijvoorbeeld door proponenten bij hun toelating tot de predikdienst onder ede te laten verklaren dat ze geen 'sinistere middelen' aan zouden wenden om een predikantsplaats te verkrijgen.¹⁴ Ondanks deze eed tegen 'simonie'¹⁵ bleef het collatierecht aanleiding geven tot kuiperij, sollicitatie, 'ambiëring' en regelrechte omkoping.

Collatierechten waren in het ene gewest gebruikelijker dan in het andere. In Noord-Holland was het vrijwel nergens te vinden, in Zuid-Holland en Gelderland daarentegen kwam het veel voor.¹⁶ In de meeste Groningse en Drentse gemeenten was het benoemingsrecht in handen van 'eigenerfden', die aan hun bezit van grond en heerlijkheden het recht ontleenden tot het benoemen van predikanten, koster, organisten, schoolmeesters, kerkvoogden of 'notabelen' (die op hun beurt de kerkvoogden kozen). In de derde noordelijke provincie was de benoeming van predikanten weer anders geregeld: op het Friese platteland was van oudsher het 'floreenstelsel' van kracht. In 1511 hadden de toenmalige heersers over Friesland bepaald dat op ieder stuk land van drie 'pondematen' (ongeveer een hectare) een grondbelasting zou rusten van een

goudgulden. Daar stond tegenover dat iedere betaalde 'floreem' recht gaf op een stem bij de verkiezing van afgevaardigden naar de landdag, van dijk- of polderbesturen, van belastingontvangers, schoolmeesters, kerkvoogden en predikanten. De 'floreem-kohieren' werden namelijk ook gebruikt voor het omslaan van plaatselijke, kerkelijke zowel als wereldlijke lasten. Evenals collatierechten en het stemrecht van eigenerfden gaf ook dit stelsel soms aanleiding tot conflicten. Het kon immers gebeuren dat de floreenplichtigen een predikant beriepen die niet naar de zin was van de kerkenraad — om van de gemeente nog maar te zwijgen.

De Bataafse Revolutie maakte een eind aan al deze vormen van inmenging in de predikantsberoeping. Handopening, approbatie of medestemming door de overheid achtten de volksvertegenwoordigers onverenigbaar met de scheiding van kerk en staat. En collatierechten waren uiteraard strijdig met het beginsel van gelijkheid van alle burgers; evenals allerlei (andere) 'heerlijke rechten' werden ze vervallen verklaard. In Holland gebeurde dat bij publicatie van het Provinciaal Bestuur, op 6 oktober 1797.¹⁷ De Friese floreenplichtigen waren toen al onttroond: in 1795 hadden de Representanten van het Volk van Friesland het floreenstelsel afgeschaft en kerkelijk kiesrecht toegekend aan alle manslidmaten.¹⁸ In datzelfde jaar had de hervormde kerkenraad van Leeuwarden, op bevel van de municipaliteit, een volksraadpleging ter verkiezing van nieuwe ouderlingen gehouden.¹⁹ In Drenthe en het Ommeland bemoeide de overheid zich niet met het regelen van kerkelijk stemrecht, maar uitdrukkelijk ontnam ze de 'eigenerfden' hun vroegere politieke rechten.²⁰ Stemrecht kwam voortaan toe aan alle ingezetenen; het lag daarom voor de hand dat de benoeming van predikanten voortaan zou geschieden door de leden van de kerkenraad of rechtstreeks door de lidmaten. In sommige gemeenten — het Overijsselse dorp Enter bijvoorbeeld, en het Gelderse Borculo — had de hervormde gemeente die conclusie al getrokken: zonder de toestemming van collator of classis af te wachten hield de kerkenraad een 'volksraadpleging' ter verkiezing van een predikant.²¹

De restauratie die met de komst van Napoleon inzette, liet weinig over van deze pas verworven vrijheid. Op 11 augustus 1803 gaf het Uitvoerend Bewind te kennen dat de godsdienst, gezien haar hoge belang voor de burgermaatschappij, niet onttrokken mocht zijn aan het toezicht van de overheid. Voor het beroepen van een predikant zou daarom weer de goedkeuring van de vroedschap vereist zijn.²² In 1806 werd vervolgens ook het collatierecht in ere hersteld, zij het niet volledig. De collator had voortaan slechts recht van electie: hij of zij moest kiezen uit een zestal, genomineerd door de lidmaten of de kerkenraad. In Friesland waren de floreenplichtigen inmiddels alweer in hun vroegere rechten hersteld. Het Departementaal Bestuur had hun in 1804 weer het recht verleend om kerkvoogden te benoemen (en te controleren). De Friese synode

van datzelfde jaar had dit besluit bekrachtigd en daar op eigen initiatief aan toegevoegd — misschien uit angst voor het optreden van 'oefenaars' en ander ongeregeld volk op de preekstoel — dat de floreenplichtigen ook weer predikanten zouden mogen benoemen.²³ De eigenerfden in het vroegere Omme-land en in Drenthe hernamen eveneens hun vroegere rechten. Al in 1802 had het Departementaal Bestuur van Groningen bepaald dat men bij het benoemen van predikanten, schoolmeesters, organisten en kosteren vast zou houden aan de oude reglementen.²⁴

Ook onder koning Willem lieten 'derden' zich gelden bij benoeming van hervormde predikanten. Sinds het rijk een groot deel van de kerkelijke goederen had genaast en daaruit rijkspredikantstraktementen betaalde, kregen de meeste hervormde kerkenraden vooral te maken met de *centrale* overheid. Volgens een op bevel van koning Lodewijk Napoleon opgesteld concept-reglement voor de hervormde kerk zou de koning rechtstreeks inspraak kunnen uitoefenen bij de predikantskeuze. In het Algemeen Reglement van 1816 was daar geen sprake meer van, maar wel bepaalde het dat overal waar rijkstraktement genoten werd de kroon om handopening en approbatie van het beroep moest worden gevraagd.²⁵ Dat koning Willem deze eis stelde, is niet verwonderlijk: evenals zijn Franse voorgangers streefde hij immers naar centralisatie van het kerkelijk leven. Dat is mogelijk een van de redenen waarom hij plaatselijke potentaten hun collatierechten had ontnomen. Onder druk van de adel herstelde hij echter het jus patronatus, zij het aanvankelijk in beperkte zin. In gemeenten waar de predikant rijkstraktement genoot, zo decreeteerde de koning op 26 maart 1814, zou de eventuele collator namelijk alleen recht van electie hebben. Maar nauwelijks een jaar later kwam deze beperking te vervallen.²⁶ 'Op die wijze,' concludeerden 's konings kerkgeschiedschrijvers Ypey en Dermout, 'werd alzoo het overoude patronaat of *ware* collatierecht in zijne wezenlijke, oorspronkelijke, kracht volkomen hersteld.'²⁷

VRIJE BEROEPING

In de eerste kwart eeuw na zijn reorganisatie betoonde het hervormde kerkbestuur zich niet ontevreden met de hernieuwde overheidsinmenging in de predikantsberoeping. De meeste kerkenraden waren weliswaar nog geen baas in eigen huis, maar in vergelijking met de vroegere bemoeizucht van veel magistraten was het benoemingsbeleid van het Ministerie van Eeredienst een verademing: handopening of approbatie werden slechts zelden geweigerd. Het voordeel van deze overheidsbemoeienis was bovendien dat daarmee werd onderstreept dat de hervormde kerk nog altijd een bijzondere plaats had in de Nederlandse samenleving. Minder gelukkig waren kerk en predikantencorps

met de voortdurende bemoeienis van lokale heerschappen. De zeggenschap van collatoren, floreenplichtigen en eigenerfden was strijdig met de altijd gekoesterde idealen van kerkelijke, maar ook *professionele* autonomie. ‘Felix patria, quae sine nobili et collega,’ zo luidde een oud spreekwoord:

Gelukkig predikant, wiens standplaats is ontbloom
van trotschen edelman en nijdig amptgenoot!²⁸

Zo wijs en mild als het koninklijk bestuur over de hervormde kerk genoemd werd, zo dwaas en despotisch heette nu de heerschappij van plaatselijke patronen. Geheel nieuw was die kritiek niet. In zijn humoristische roman *De landjonker van Blankenheim*, verschenen in 1800, had Willem Kist een afschrikwekkend beeld geschetst van de uitoefening van het jus patronatus in de fictieve heerlijkheid Blankenheim:

De predikanten, welke door die vrije collatie waren aangesteld, waren óf onkundige lieden, óf lage vleijers, die veeltijds geene andere verdiensten bezaten, dan om op het adellijk slot de lange winteravonden met veel te drinken te helpen korten, en door hunne onophoudelijke vleitaal den hoogmoed meer en meer aan te vuren, of bij gebrek van betere gesprekken de brave landlieden te lasteren, en hunne onbevleete eer onmedoogend te bezwalken.²⁹

De huidige predikant van Blankenheim zou zijn benoeming te danken hebben aan zijn vader, de dorpskruidenier, die de baron een korting had geboden van twee stuivers per pond grutterswaren. De collator was gaarne op dat aanbod ingegaan maar had wel als voorwaarde gesteld dat de jonge theologant ‘zijn bruin haar, dat zwaar en golvend op zijne schouders nederhing, zou afsnijden, en het kale hoofd met eene groote blonde pruik versieren.’³⁰

Berichten over misbruik van benoemingsrechten kwamen in de negentiende eeuw vooral uit de provincie Groningen, waar de plaats van landjonkers zachtjes aan werd ingenomen door een nieuwe stand van grondbezitters, de herenboeren. In menige gemeente zag men hoe het traditionele collatierecht, ‘afgezonderd van den grondeigendom, titels of bezittingen waarop hetzelfde rust’, werd opgedeeld, verhandeld en aldus ‘tot eene financieele speculatie vernederd, of ook tot bevordering van bloedverwanten aangewend’. In 1819 legde de regering beperkingen op aan die handel: collatierechten mochten voortaan alleen met haar uitdrukkelijke toestemming worden gesplitst of verkocht en benoeming van familieleden was uit den boze.³¹ Ook de hervormde synode trof maatregelen. In 1831 droeg ze de classicale besturen op om nauwlettender toe te zien op de uitoefening van het collatierecht; ook in gevallen van ‘bedekte’ simonie moesten ze hun approbatie van het beroep onthouden.³²

Vanaf 1840 begon de synode zich kritischer uit te laten over het optreden van ambachtsheren en andere patronen (waaronder gemeentebesturen). Afschaffing van het jus patronatus vond ze niet haalbaar; liever spoorde ze gemeenten aan om het plaatselijk collatierecht op te kopen. In het Groningse dorpje Godlinze had de kerkvoogdij dat gedaan, maar in plaats van voortaan de kerkenraad of de lidmaten te laten kiezen, trad ze nu zelf als collator op. De kerkenraad nam dat niet, spande een kerkelijke procedure aan en werd door de Algemeene Synodale Commissie in het gelijk gesteld.³³

Ook de kerkenraad van de Brabantse gemeente Uitwijk & Waardhuizen deinsde niet voor een confrontatie terug: al enkele jaren betwistte ze het patroonaatsrecht van de vrouwe van Uitwijk. Toen deze in 1843, vanuit haar woonplaats Rotterdam, een kandidaat benoemde, weigerde de kerkenraad om de jongeman te beroepen. Het classicaal bestuur deed daarop 'wat des kerkenraads is' maar wist het verzet niet te breken. De manslidmaten verklaarden dat ze de kandidaat nooit als hun herder en leraar zouden erkennen; de kerkenraad verzocht de minister om onthouding van koninklijke approbatie en spande een gerechtelijke procedure aan. De arrondissementsrechtbank van Rotterdam stelde de gemeente in het gelijk. De vrouwe van Uitwijk ging echter in hoger beroep, en benoemde opnieuw een kandidaat, die eveneens werd geweigerd. In 1849 werd eindelijk een schikking getroffen: de gemeente kreeg het recht om een tweetal voor te dragen. Na zes en een half jaar vacature kon toen eindelijk een nieuwe predikant (nummer twee van de voordracht) worden bevestigd. Hij hield zijn intredepreek over 1 Petrus 2 vers 25a: 'Want gij waart als dwalende schapen, maar zijt nu bekeerd tot den Herder en Opziener uwer zielen.'³⁴

In deze jaren begonnen ook enkele andere hervormde gemeenten — wellicht daartoe aangemoedigd door de Afscheiding, door de grondwet van 1840 en de verwijdering tussen kerk en staat — zich te verzetten tegen inmenging van derden. De synode steunde hun oppositie niet openlijk maar wel stelde ze een landelijk onderzoek in naar onreglementaire praktijken bij de predikantsberoeping.³⁵ Dat onderzoek leerde onder meer dat in veel plaatsen het gemeentebestuur nog altijd een vinger in de pap had. Volgens het classicaal bestuur van Brielle was dat te wijten aan

[...] de al te groote toegeeflijkheid der Kerkeraden, welke [...] zich oneindig liever de handen gebonden zien, dan dat zij aanleiding zouden hebben tot botsing en oneenigheid met personen, van wie zij of geheel afhankelijk, of met welke zij dagelijks in aanraking zijn.³⁶

De liberale omwenteling van 1848 beloofde een einde te maken aan die overheidsbemoeyenis. Artikel 162 van de Ontwerp-Grondwet stelde uitdrukkelijk:

‘De kerkgemeenten hebben de vrije keus harer leeraren.’ Aangezien deze bepaling echter onaanvaardbaar bleek voor de rooms-katholieke kerk kwam ze te vervallen. Uiteindelijk bepaalde de grondwet alleen dat de heerlijke rechten ‘betreffende voordragt of aanstelling van personen tot openbare betrekkingen’ waren afgeschaft. Met die betrekkingen werden beslist geen kerkelijke ambten bedoeld; het jus patronatus was immers geen heerlijk, maar een eigendomsrecht. Gemeentebesturen die in het verleden dit recht hadden verworven — in de plaatselijke dan wel een naburige hervormde gemeente — konden het blijven uitoefenen. Het Groningse stadsbestuur had omstreeks 1880 bijvoorbeeld allang niets meer te vertellen over de predikantsbenoeming in de plaatselijke hervormde kerk — die kende vrije beroeping — maar wel over die in Ter Apel, Windeweer & Lula, Kiel en Nieuwe Pekela. Soortgelijke ‘externe’ rechten van agreatie, medestemming, electie of collatie berustten bij de gemeentebesturen van Nijmegen, Vlissingen en de meeste Hollandse steden.³⁷ Niet eerder dan in 1922, bij een volgende grondwetsherziening, zou het jus patronatus vervallen worden verklaard. Zo’n 235 hervormde gemeenten kenden tot dan toe geen (volstrekt) vrije beroeping. Vrijwel alle waren eenmangemeenten; slechts in enkele steden waren nog rechten van derden van kracht.³⁸

Toch bracht de omwenteling van 1848 het ideaal van vrije beroeping dichterbij. In de eerste plaats beperkte de regering, op aandringen van de hervormde synode, de rechten van collatoren. Door intrekking van het koninklijk besluit van 1815 werd de een jaar oudere bepaling weer van kracht: in gemeenten waar rijkstraktement genoten werd, moest de collator kiezen uit een voordracht van de kerkenraad.³⁹ In de tweede plaats gaven de nieuwe staatsrechtelijke verhoudingen aanleiding tot democratisering van de regering der kerk. Het streven daarnaar was overigens ouder dan de grondwet. Al in 1846, dus ruim voor het revolutiejaar, had de synode besloten tot herziening van het Algemeen Reglement ‘bepaaldelijk in de wijze van verkiezing der leden van verschillende kerkbesturen’.⁴⁰ Het nieuwe reglement dat vijf jaar later uiteindelijk van kracht werd, kende veel belang toe aan de plaatselijke kerkgemeenschap. Zo begon het, in tegenstelling tot de kerkorde van 1816, niet aan de top van de bestuursstructuur (bij de synode) maar aan de basis. Artikel 1 bepaalde:

De Nederlandsche Hervormde Kerk bestaat uit al de Hervormde Gemeenten in het Koninkrijk der Nederlanden [...]⁴¹

Bij deze gemeenten nu zou volgens artikel 23 voortaan het recht berusten om predikanten te beroepen en ouderlingen of diakenen te benoemen. ‘Wettig verkregen rechten van collatoren en floreenpligtigen’ zouden weliswaar worden geëerbiedigd maar slechts totdat deze inbreuken op het recht der gemeen-

te 'door wet of overeenkomst zullen zijn opgeheven'.

Twee leiders van het Réveil, Groen en Elout, deden vrijwillig afstand van hun collatierechten en riepen de koning op om hetzelfde te doen. Die oproep vond aanvankelijk geen gehoor: bij zijn goedkeuring van het Algemeen Reglement van 1852 maakte Willem III een voorbehoud op elf punten, waaronder handhaving van de koninklijke collaties. Negen jaar later echter gaf hij alsnog zijn rechten prijs, waarschijnlijk in antwoord op een adres van de hervormde synode. Bij monde van Hofstede de Groot had deze de minister te verstaan gegeven 'dat het collatierecht in tegenspraak is met de beginselen der Hervormde kerk' en dat de koninklijke collaties 'na de scheiding van kerk en staat, eene anomalie' moesten heten.⁴² Op 16 december 1861 deed de koning afstand van al zijn collatierechten. Minstens 124 hervormde gemeenten — in dertien andere was de kroon medecollator — kregen zo vrije beroeping.

De regering had de wens uitgesproken dat andere collatoren haar voorbeeld zouden volgen. Hier en daar gebeurde dat inderdaad, maar aangezien gemeenten meestal geen financiële compensatie konden bieden, bleven de meeste collaties intact. Zelfs dan had de kerkenraad echter vaak meer speelruimte dan voorheen. Een derde gevolg van de liberale wending van 1848 (ofschoon niet daarvan alleen) was namelijk dat adellijke collatoren minder geneigd waren om zich in te laten met de predikantskeuze. Ten dele was dat omdat ze afzijdig wensten te blijven van de richtingenstrijd die nu ontbrandde; voor een ander deel echter omdat plaatselijke aangelegenheden hen niet meer zo konden boeien. Nu ze weinig rechten meer konden laten gelden, wendden grote delen van de landadel zich van de plattelandssamenleving af en oriënteerden zich op de *beau monde* in Den Haag, Parijs of andere residentiesteden.⁴³ Voor predikanten was dat geen onverdeeld gunstige ontwikkeling. Ze wonnen weliswaar aan professionele autonomie maar anderzijds verloren ze de voordelen van het aristocratische patronage. Hoe de predikantenstand daarvan had kunnen profiteren, beschreef meester J. J. Cremer in zijn tendens-roman *Anna Rooze* (1867). Cremer voerde een ouderwetse dorpspredikant ten tonele wiens zoon een studiebeurs genoot van de plaatselijke edelman, baron Geerke Van Uland, heer van Mijnrecht Angola en Lixboa. Hoewel deze zich niet liet voorstaan op zijn adellijke titels sprak de predikant, 'de zoon van een Dordtsche grutter', hem daar nadrukkelijk op aan:

[...] wanneer hij met een: 'Hoogwelgeboren Heer en Vriend,' zijn brief begon, en later al die titels op het adres vermeldde, dan — ja dan straalde er toch altijd iets van Angola en Lixboa's glans over dominee zelve.⁴⁴

In gemeenten met een afwezig of kerkelijk onverschillige collator groeide de sociale afstand tussen hem en de predikant. Steeds minder kon deze in mate-

Een predikant (met hoge hoed) in adellijk gezelschap; titelprent van Vesalius Mobachus (ps. Hendrik de Veer, 1829-1890), *Van gelijke bewegingen als gij*: Zwolle: Tijl 1859.

riële of immateriële zin profiteren van zijn vroegere nabijheid tot de adel. In zijn eerste roman schreef Hendrik de Veer, toen nog predikant:

De tijden zijn voorbij, dat de oude edelman geen ander gezelschap kende en begeerde in de lange winteravonden op zijn eenzaam kasteel, dan dat van den dorpspredikant, die hem als een vriend was en een voorspraak voor de arme gemeentelieden die altijd gehoor vond. 't Is waar, toen was de adel minder beschaafd, de residentie nog niet zoo uitlokkend als thans, 't reizen moeijelijk... toen vervreemde men niet van elkander in den winter en joegen de logés in den zomer den dominé niet weg... maar toen was er ook meer begrip van de waarde van een man, die in studie en beschaving minstens gelijk stond met den edelman, toen was er meer erkenning van den invloed van hem, die de boeren leerde den keizer te geven wat des keizers is.⁴⁵

De Veer verhaalde in deze roman van de *Werdegang* van een jonge dorpsdomi-

nee die verliefd wordt op de dochter van de baron. Van een huwelijk kan uiteraard geen sprake zijn: een weleerwaarde, zelfs een weleerwaarde *zeergeleerde* heer als hij is geen partij voor een freule.⁴⁶ De adellijke familie trekt zich terug uit het dorp; ze verkoopt het kasteel en vestigt zich in Den Haag. De dominee daarentegen versterkt juist zijn banden met de gemeente: hij overwint zijn liefdesverdriet door zich toe te leggen op prediking, catechese en vooral pastoraat. De 'tendens' van de roman was duidelijk: terwijl de adel een kosmopolitische oriëntatie ontwikkelde, zouden predikanten juist geroepen zijn om zich *parochiëler* op te stellen. Niet op hun banden met vooraanstaande families kwam het voortaan aan, maar op hun verhouding tot het kerkvolk. Vandaar de titel van deze roman: *Van gelijke bewegingen als gij*.⁴⁷

'DOOR GODS GEMEENTE, EN MITSDIEN DOOR
GOD ZELF GEROEPEN'⁴⁸

Veel eerder dan het collatierecht werd het floreenstelsel afgeschaft. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig weerklonk een steeds luidere roep om opheffing van dit middeleeuwse systeem. Zo ontving de synode in 1868 een adres van de ring van Bergum, die haar opwekte om een einde te maken aan de 'geusurpeerde macht' van de floreenplichtigen.⁴⁹ Het provinciaal kerkbestuur van Friesland stemde daar volmondig mee in; het noemde het floreenstelsel 'een onrecht der gemeente aangedaan', 'een aristocratisch regime, in strijd met den aard en het wezen des Christendoms' alsook met 'de democratische inrigting van de Hervormde kerk in Nederland'.⁵⁰

Nadelen van het onttrenen der floreenplichtigen zouden niet te vrezzen zijn. Het Friese kerkbestuur voorzag namelijk dat 'de voornaamste en meest geachte, de aanzienlijkste en meest vermogende gemeentelieden' wel aan het roer zouden blijven.⁵¹ Bovendien bleek uit een schriftelijke enquête dat slechts in enkele Friese gemeenten de floreenplichtigen daadwerkelijk financiële lasten — zelden meer dan een gulden per persoon, per jaar — op zich namen. In een dorp als Warga hadden de floreenplichtigen een nieuwe pastorie laten bouwen, maar voor de kosten daarvan lieten ze de hele gemeente opdraaien. In veel gemeenten bleken de floreenplichtigen zelfs misbruik te maken van de kerkelijke fondsen. Ze wendden deze niet alleen aan voor het onderhoud van het kerkgebouw en de instandhouding van de eredienst maar ook voor de algemene armenzorg (waarvan dus ook rooms-katholieken konden profiteren), voor het plaatselijk openbaar onderwijs, voor het aanleggen van grind- of straatwegen, het graven van een 'dobbe' of 'regenbak', het onderhouden van een nachtwacht, een brandspuit, enzovoort. Opheffing van het floreenstelsel zou de Friese gemeenten en de hervormde kerk in het alge-

meen 'tot grooten zegen strekken'.⁵² De kerkenraad van Pietersbierum vermoedde

[...] dat er beweging en werking in de gemeente zal ontstaan [...] dat de magt zal komen bij eene klasse der gemeente, die ze moeilijk bezitten kan, doch zeker ook wel voor leiding en teregtwijzing vatbaar [is]. Misschien wordt de belijdenis dan ook meer gewaardeerd en in eere gehouden.⁵³

De hoop dat het floreenstelsel spoedig ontmanteld zou kunnen worden, bleek echter ijdel. Noch de regering, noch Provinciale Staten van Friesland bleek initiatief tot afschaffing te nemen en binnen de kerk begonnen nu aarzelingen te weerklinken. Was het floreenstelsel niet een eeuwenoud recht? Verlangden de kerkenraden zélf wel afschaffing? Waren er toch geen financiële nadelen te vrezen?⁵⁴ Volgens sommigen moest de synode niet langer talmen: niet de overheid maar zichzelf moest een einde maken aan 'de gevangenschap der Friesche Kerk'. In 1875 stichtten enkele Friese predikanten een *anti-floreenbond*, die een gerechtelijke procedure aanspande. In Oosterend ontdeed de gemeente zich eigenmachtig van de heerschappij der floreenplichtigen. De lidmaten kozen bij meerderheid van stemmen kerkvoogden uit het midden der gemeente. De oude bewindvoerders weigerden de administratie aan hen over te dragen maar werden daar in 1878 door de rechtbank toe gedwongen. Met die rechterlijke uitspraak kwam ook elders in Friesland het floreenstelsel te vervallen: in een klap kregen bijna tweehonderd hervormde kerkenraden het recht om zelf hun predikanten aan te wijzen.

Waar Friesland voorheen veel minder gemeenten met vrije beroeping had geteld dan andere provincies, telde het er nu opeens veel meer. Omstreeks 1860, zo maak ik op uit een aselecte steekproef, had in heel Nederland 32 % van alle hervormde eenmansgemeenten (en 62 % van de meermansgemeenten) dit recht gekend. In Friesland echter had het voor slechts een op de tien dorpen gegolden. Twintig jaar later, rond 1880, kende 62 % van alle dorpsgemeenten en 89 % van alle stadsgemeenten in Nederland vrije beroeping. In Friesland gold dit nu zelfs voor vrijwel alle gemeenten. De 'minst vrije' provincies waren nu Groningen en Zuid-Holland, waar respectievelijk slechts twee en drie van de tien eenmansgemeenten⁵⁵ de predikantsberoeping in eigen hand hadden.⁵⁶ In het Ommeland bleven de rechten van 'eigenerfden' vooralsnog van kracht. Zelfs de grondwetswijziging van 1922, waarbij *collatierechten* werden afgeschaft, zou hun stemrecht intact laten. Pas tijdens de Tweede Wereldoorlog zouden de laatste resten van deze oude rechten definitief worden opgeruimd. Groningen verschilde in dit opzicht aanmerkelijk van de overige noordelijke provincies: in Drenthe, Overijssel en vooral Friesland lag het aandeel van gemeenten met vrije predikantsberoeping inmiddels juist bóven het landelijk

gemiddelde. Zoals gezegd waren vrijwel alle Friese hervormde gemeenten nu, in dit opzicht althans, baas in eigen huis (zie tabel 8.a).

Dat het floreenstelsel in zo korte tijd afgeschaft kon worden, was vooral te danken aan de invoering van het 'algemeen kiesrecht' in de Nederlandse Hervormde Kerk. Zoals gezegd bepaalde artikel 23 van het Algemeen Reglement van 1852 dat het recht om ouderlingen of diakenen te benoemen en predikanten te beroepen toekwam aan de gemeente zelf. Het duurde jaren voordat de synode dit principebesluit ten uitvoer legde. Zo traden in 1857 het Reglement op de Kerkeraden en dat op de Vacaturen in werking, zonder dat duidelijk was hoe de gemeenten haar recht zouden uitoefenen.⁵⁷ Pas tien jaar later, op 1 maart 1867, werd een Synodaal Reglement op de benoeming van ouderlingen en diakenen en de beroeping van predikanten van kracht. In iedere gemeente zouden de stemgerechtigde leden te kennen moeten geven of ze hun recht rechtstreeks wilden uitoefenen of dat ze de zittende kerkenraad een mandaat gaven om zichzelf aan te blijven vullen en de predikantskeuze te blijven maken.⁵⁸

Het is niet verwonderlijk dat de synode er zo lang over deed om uitvoering te geven aan artikel 23, want deze bepaling was ook zélf moeizaam tot stand gekomen. Vanaf 1847 waren allerlei voorstellen gedaan om 'de gemeente' invloed te geven op de keuze van kerkenraadsleden en predikanten.⁵⁹ De formulering die uiteindelijk in het Algemeen Reglement belandde, was niet voorgesteld door de Algemeene Synodale Commissie — die had lang zo ver niet willen gaan — maar door meester W.L.F.C. ridder van Rappard, die als ouderling zitting had in de synode van 1850:

Het regt tot benoeming van ouderlingen en diakenen, en tot beroeping van predikanten, berust bij de gemeente.

Over de wijze waarop gemeenteleden hun rechten zouden mogen uitoefenen kon de synode het lange tijd niet eens worden. In 1857 werden een Synodaal Reglement voor de Kerkeraden en een Reglement op de Vacaturen van kracht die beide geheel in het midden lieten welke rol gemeenteleden zouden mogen spelen bij het benoemen van ouderlingen of diakenen en het beroepen van predikanten. Jaar na jaar werden voorstellen ingediend, die stuk voor stuk sneuvelen — in de synode zelf dan wel in de classicale of provinciale kerkbesturen.

De bezwaren tegen het invoeren van algemeen kiesrecht in de kerk waren grofweg van drieërlei aard. In de eerste plaats moesten er praktische problemen worden opgelost. Wie zouden stemgerechtigd zijn? Hoe, wanneer en op wie zouden ze hun stem uit kunnen brengen? In de tweede plaats betwijfelden veel kerkbestuurders of de gemeenten wel rijp waren voor het dragen van deze verantwoordelijkheid. Zou dit niet leiden tot 'spanning, kuiperij, verdeeldheid,

partijzucht'? En in de derde plaats vreesden sommigen — gezien het aandringen van rechtzinnigen op handhaving van de leertucht — 'dat die uitvoering een zwaren schok zou geven aan het beginsel der vrije Evangelie-prediking'.⁶⁰ Al in 1862 had de ASC immers in haar jaarverslag geconstateerd dat de meeste gemeenten 'van de moderne rigting afkeerig' waren.⁶¹ Hoewel toekenning van kiesrecht een liberaal principe was, verklaarden sommige moderneren — evenals veel rechtzinnigen, overigens — zich daar uitdrukkelijk tegen.

Het ten uitvoer leggen van artikel 23 werd steeds hachelijker naarmate de richtingenstrijd feller werd. In 1854 waren rechtzinnig hervormden te hoop gelopen tegen het beroep van doctor L. S. P. Meyboom naar Amsterdam en dat van doctor J. C. Zaalberg naar Den Haag. Toen hun protest zonder gevolg bleef, hadden ze zich, in deze én andere gemeenten, aaneengesloten in plaatselijke verenigingen van 'vrienden der Waarheid tot handhaving van de leer en de rechten der Gereformeerde kerk'. In 1863 smolten deze en andere verenigingen samen tot een landelijke, die 'evangelisten' uitzond om in overwegend vrijzinnige gemeenten alternatieve godsdienstoefeningen te houden.⁶² Daarnaast stichtten Heldring, Groen en anderen in 1864 de Confessioneele Vereeniging, die er uitdrukkelijk naar streefde om de moderneren uit de hervormde kerk te drijven.⁶³ In het voorjaar van 1866 verklaarde ze 'dat predikanten, die de moderne leer belijden, geen recht hebben het leeraarsambt in de Nederlandsche Hervormde Kerk te bekleeden'. Met een brochure riep het hoofdbestuur vervolgens de hervormde gemeenten op om dit slag predikanten te boycotten:

Laat uwe kinderen door de moderne leeraars niet doopen; viert met hen geen avondmaal; vertrouwt uwe kinderen hun ter onderwijzing niet toe; hoort hunne prediking niet. Wordt niet verschrikt door de tegenstanders; staat vast in den Heer.⁶⁴

De 'tegenstanders' in kwestie bleken echter niet van zins het veld te ruimen; ze schoolden samen in een eigen Vergadering van Moderne Theologen (1866) en rond een eigen *Theologisch Tijdschrift* (1867). In Amsterdam werd een Vereeniging tot Handhaving en Voortplanting van het Liberale Beginsel opgericht, waar een vijftigtal kerkenraadsleden zich bij aansloot. Volgens haar statuten streefde ze ernaar 'dat alle godsdienstige richtingen vertegenwoordigd worden in den kerkeraad' en 'dat hunne richting (de liberale) niet worde buitengesloten'. De 'evangelischen', erfgenamen van de Groninger godgeleerden, kwamen in 1867 met een nieuwe periodiek, *Geloof en Vrijheid*. Naast hen was inmiddels ook een tweede middenpartij (tussen confessioneel-orthodox en modern) ten tonele verschenen, de zogeheten 'ethischen'. Afkerig van de richtingenstrijd ('irenisch') als ze waren, riepen de ethischen geen eigen associatie in het leven maar wel een eigen tijdschrift, *Stemmen voor Waarheid en Vrede* (1863). Van de confessionelen (alsook van veel moderneren) onderscheidden ze zich on-

der meer doordat zij wél graag gebruikmaakten van de *Vervolgbundel*, de nieuwe verzameling Evangelische Gezangen die de synode in 1866 had ingevoerd. Maar net als andere rechtzinnigen hadden de ethischen bezwaar tegen de nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament die in 1867 — eveneens op last van de synode — in gebruik werd genomen.⁶⁵ De vertalers — allen Groningse en Leidse theologen — stelden in de inleiding expliciet ‘dat hetgeen men in deze schriften leest, niet te beschouwen is als het woord van God in eigenlijken zin’.⁶⁶ Hoewel ook de ethischen het Woord niet wilden vereenzelvigen met de bijbel en hoewel ook zij ruimte wilden geven voor historische en tekstkritiek vonden ze dat zo’n stellige uitspraak indruiste tegen ‘het geloof der gemeente’. Het al dan niet gebruiken van deze vertaling, gene zangbundel en een hele reeks termen werd zo tot sjibbolet van kerkelijke gezindheid.

EXCURS: ‘HET GELOOF DER GEMEENTE’ ETHISCHE THEOLOGIE

De ethische theologie was een late vrucht van het Réveil.⁶⁷ Deze internationaal vertakte beweging had zich in de eerste helft van de negentiende eeuw met kracht verzet tegen het intellectualisme en de gevoelsarmoede van zowel orthodoxen (supranaturalisten) als liberalen (rationalisten). Niet het objectieve heilsfeit maar de persoonlijke beleving daarvan had ze vooropgesteld; niet Gods algemene openbaring — in de natuur en de wereldgeschiedenis — maar de manier waarop hij zich geopenbaard had in de Schrift, in de geschiedenis van Israël en vooral in Christus. Aan systematische reflectie daarop hadden de voortrekkers van het Réveil zich echter niet gewaagd:

Hunne apologie van het Kristendom kon het stellen buiten grondige theologische kennis. Tekstkritiek, historische kritiek, onderzoek naar de authenticiteit en wetenschappelijke uitlegging der bijbelboeken, voor hen bestond dit een en ander niet. Zij zouden niet geweten hebben, wat met deze, immers voor hen overvloedige zaken aan te vangen. De Heilige Geest was hun eenige hoogleraar.⁶⁸

Mannen als Groen waren — zoals de Groningers fijntjes hadden opgemerkt — geen ‘leraars der kerk’ maar *leken*, niet thuis in de god- maar in de rechtsgeleerdheid.⁶⁹ Sommigen van hen koesterden bovendien een zeker wantrouwen tegen, of zelfs een afkeer van academische theologie en predikantstand.

Deze antiklerikale gezindheid had na verloop van tijd niet alleen Groningse en moderne predikanten gegolden maar ook de ‘leraars’ die deel uitmaakten van de eigen kring. In een Réveil-verband als de Christelijke Vrienden (1845-1854) was namelijk gebleken dat de meeste hervormde predikanten niet bereid

waren tot de antisynodale acties waar velen op aandrongen. Zo was er een vertrouwenscrisis ontstaan tussen gemeenteleden en predikanten.⁷⁰ Laatstgenoemden waren, beducht voor de voortvarendheid en de betweterij van 'leken', de bijeenkomsten der Vrienden gaan mijden.⁷¹ Om deze verwijdering het hoofd te bieden en om zich te beraden op hun bijzondere roeping in het kerkelijk, maatschappelijk en politieke leven hadden predikanten uit de kring der Christelijke Vrienden vanaf 1847 ook afzonderlijk vergaderd. Uit deze predikantenbijeenkomsten was vijf jaar later Ernst en Vrede ontstaan, 'eene Nederlandsche Hervormde leeraarsvereniging tot behartiging van kerkelijke en Christelijk-nationale belangen'.⁷² In de eerste jaargang van het gelijknamige tijdschrift verklaarden de redacteuren

[...] dat zij het heil zoo min verwachten van eene nieuwe inscherping der Formulieren van Eenigheid, als van de onbevoegde aanmatigen eener overigens ook door hen hooggeschatte wetenschap. Zoo min van de onbuigzame vormen eener in verachting geraakte rechtzinnigheid, als van het zinledig lied eener hooggeprezen verdraagzaamheid [...]⁷³

De broederkring distantieerde zich dus van de 'juridisch-confessionele' methode van kerkherstel waar veel van de Christelijke Vrienden op hadden aangedrongen. Geheel afzijdig van de richtingenstrijd hield men zich echter niet. Zo protesteerde de vergadering van 1854 tegen de commissie voor de bijbelvertaling die de hervormde synode had ingesteld en pleitte ze voor het 'achtslaan op de volksstem' bij de predikantsberoeping.⁷⁴ Maar in de bijeenkomst der Christelijke Vrienden in datzelfde jaar kregen hervormde predikanten er ongenadig van langs: ze werden beticht van 'de instandhouding van een instituut dat voor verreweg grooter gedeelte leugen dan waarheid onder het volk verspreidt en mitsdien meer zielen vermoordt dan behoudt'.⁷⁵ Na deze stormachtige vergadering vielen de Vrienden definitief uiteen: 'De Réveil-leek en de ethisch-irenische predikanten begrepen elkaar niet meer'.⁷⁶ Ook Ernst en Vrede wist de eensgezindheid niet te bewaren. Heldring wilde, in samenwerking met Groen, opnieuw een vergadering van predikanten en gemeenteleden houden; Beets daarentegen zag daar volstrekt geen heil in. In 1858 zegde hij — de voorzitter! — zijn lidmaatschap op. Zo bezweek ook Ernst en Vrede aan de richtingenstrijd. Het gelijknamige tijdschrift hield het iets langer uit maar dat was enkel te danken aan Daniël Chantepie de la Saussaye, die al jaren de enige redacteur was. Na het uiteenvallen van de broederkring, waarvan hij de 'ziel' was geweest, ontpopte hij zich tot voorman van de 'ethische theologie'. Een medestander vond hij in zijn iets jongere ambtsbroeder J.H. Gunning jr.

La Saussaye was bij *Ernst en Vrede* gevraagd naar aanleiding van het verschijnen van zijn prekenbundel *Témoignages contre l'esprit du siècle* (1852). Deze titel

deed denken aan Da Costa, met wie de auteur inderdaad bevriend was. Antirevolutionair was hij echter niet: naast kritiek, had hij ook veel waardering voor het gedachtegoed van de Verlichting.⁷⁷ Het christelijk geloof moest volgens hem niet worden voorgesteld als iets wat geheel vijandig was jegens de moderne cultuur. Evenals de Duitse *Vermittlungstheologen* streefde hij ernaar een brug te slaan tussen christendom en cultuur, tussen godgeleerdheid en wijsbegeerte of wetenschap. Zo'n verzoening zou heel goed mogelijk zijn omdat God in Christus waarachtig mens was geworden. Anders dan toonaangevende godgeleerden en wijsgeren van zijn tijd benadrukte La Saussaye echter dat de menswording niet logisch of noodzakelijkerwijs voortvloeide uit Gods wezen. De heilige, eeuwige, oneindige God stond immers niet van nature in betrekking tot zondige stervelingen. Het was eerder uit genade, in een historische, vrije daad van zelfbeperking, dat de Allerhoogste zich tot de mensen had neergebogen.⁷⁸ Het predikaat 'ethisch' had dus niet betrekking op het zedelijk handelen van mensen maar op dat van God:

[...] de wijze waarop God, als zedelijk wezen, de mens in zijn verantwoordelijkheid en in zijn beperktheid volstrekt serieus neemt.⁷⁹

Daar ging het om in de openbaring: God had geen leerstellingen medegedeeld over een bovennatuurlijke werkelijkheid maar hij had zichzelf bekendgemaakt als *iemand* die persoonlijk begaan was met mensen en die erop uit was, een verbond met hen te sluiten.

'De gehele waarheid is ethisch,' zo luidde de fundamentele stelling van La Saussaye en zijn geestverwanten. Daarmee zetten ze zich af tegen het 'fysische', 'intellectualistische' godsbegrip van zowel modernen als orthodoxen. Over God, zo benadrukte de ethischen, moest men niet in abstracto, niet objectiverend spreken. Van belang was niet wat de Eeuwige 'op zichzelf' zou zijn, maar wie hij voor de mensen geworden was, hoe hij zich tot hen verhield. Het christelijk geloof was geen leer over een bovennatuurlijke werkelijkheid, die eventueel in het aardse leven kon worden 'toegepast'. Het droeg eerder het karakter van een ontmoeting, 'een ervaring des harten', een persoonlijke verhouding die de hele mens zou raken.⁸⁰ 'Wij kennen de waarheid' niet als een afgetrokken begrip of idee, maar als levende Persoon,' stelde Gunning, 'Van hem leven wij, hem drukken wij ook in onze dogmatische wetenschap uit.'⁸¹ Ethische theologie was zo beschouwd een vorm van existentialisme *avant la lettre* — met dien verstande echter dat niet het menselijk bestaan maar dat van God uitgangspunt van reflectie vormde.

Kenmerkend voor ethische theologen was voorts hun verzet tegen het 'naturalisme' van hun tijd, een protest tegen de intellectuele verheerlijking van de materiële, natuurlijke werkelijkheid:

[...] als eigen meester op al de puinhopen van het verleden, schrikt de geest voor de verantwoordelijkheid om alleen van zichzelf af te hangen als het ware terug en haast zich de troon, waarop God, van de menselijke adel omstuwd, gezeten had, aan de stoffelijke natuur aan te bieden, wier onverbidelijkheid een vaste regering schijnt te beloven.⁸²

Anders dan moderneren als Opzoomer — bij wie Gunning gestudeerd had — legden de ethischen alle nadruk op het verschil tussen theologie en natuurwetenschap. Toch pleitten ook zij voor een empirische wending: godgeleerdheid was naar hun overtuiging geen puur speculatieve, maar een descriptieve wetenschap. Haar object van onderzoek zou echter niet God zijn maar geloof, opgevat als de persoonlijke verhouding tussen God en mens.⁸³ Van Friedrich Schleiermacher — die eerder de Groningers had geïnspireerd — hadden La Saussaye en Gunning geleerd om theologie op te vatten als een functie van de *kerk*, als uitdrukking van haar zelfbewustzijn.⁸⁴ Die opvatting behoedde de theologie voor subjectivisme: ze behelsde geen exploratie van het individuele godsdienstig gemoed, maar ‘de beschrijving van het geloof der Christelijke Gemeente’.⁸⁵ De taak van de dogmatiek was het reconstrueren van de geloofservaring van ‘de gemeente’ die ten grondslag had gelegen aan de leerstellingen.⁸⁶ Ze was geroepen om, zoals Gunning het later uitdrukte, ‘het lied der aanbidding te doen horen, dat in het dogma slaapt’.⁸⁷

In de jaren zeventig kwam de ethische theologie tot bloei: met haar verzet tegen zowel confessionalisme als modernisme, nam ze de plaats in van de Groningse, ‘evangelische’ richting en van de Utrechtse apologetische school, die beide hun beste tijd hadden gehad. Naast de *Stemmen voor Waarheid en Vrede* (1863-1925) verschenen vanaf 1870 ook de *Protestantsche bijdragen tot bevordering van christelijk leven en christelijke wetenschap*. Redacteur was La Saussaye (vervolgens Beets), die in 1872 werd benoemd tot hoogleraar in Groningen. Twee jaar later overleed hij, maar zijn zoon Pierre Daniël en J. J. P. Valetton jr. (zoon van de Groningse oudtestamenticus) begonnen kort daarna een nieuw theologisch tijdschrift, *Studiën*.⁸⁸ Beiden werden spoedig tot hoogleraar benoemd: laatstgenoemde in Utrecht, met een leeropdracht Oude Testament (net als zijn vader), de ander in Amsterdam, als hoogleraar in een heel nieuw vak, de ‘geschiedenis der godsdiensten in het algemeen’.

‘DE HEERSCHAPPIJ DER BOURGEOISIE’⁸⁹

KERKELIJKE VERKIEZINGEN

Hoewel in 1866 — zoals ik voor dit godgeleerd excurs heb beschreven — de tegenstellingen in de hervormde kerk scherper waren dan ooit tevoren, voerde de synode uitgerekend toen het kerkelijk kiesrecht in.⁹⁰ Volgens de synodale

commissie was dit juist gezien de richtingstrijd onontkoombaar: verder uitsstel zou voedsel geven aan nog meer ontevredenheid en zelfs tot een scheuring kunnen leiden.⁹¹ Een tweede reden was wellicht dat terzelfdertijd ook het beheer van de kerkelijke goederen van karakter veranderde. In 1866 gaf de koning namelijk te kennen dat hij zich, vanwege de scheiding tussen kerk en staat, terug zou trekken als ‘opperkerkvoogd’. Ter voorbereiding van de overgang stelde hij — boven de reeds bestaande Provinciale Colleges — een Algemeen College van Toezicht in.⁹²

Krachtens het nu aanvaarde Synodaal Reglement op de benoeming van ouderlingen en diakenen en de beroeping van predikanten werd stemrecht toegekend aan alle mannelijke lidmaten van 23 jaar en ouder, voor zover dezen niet onder censuur stonden of van de bedeling leefden. Binnen drie maanden na de invoering van het reglement, op 1 maart 1867, zou iedere kerkenraad deze stemgerechtigden moeten laten beslissen of ze dit recht daadwerkelijk wilden uitoefenen óf dat ze de zittende kerkenraad machtigden tot het coöpteren van nieuwe leden en het beroepen van predikanten. In 1871 en daarna eens in de tien jaar zou deze stemming moeten worden herhaald. In gemeenten met minder dan honderd stemgerechtigden zouden dezen rechtstreeks hun ambtsdragers kunnen kiezen. In grotere gemeenten echter zou de eigenlijke benoeming of beroeping geschieden door een kiescollege, bestaande uit de voltallige kerkenraad plus twee keer zoveel gekozen leden.⁹³

De invoering van het kerkelijk kiesrecht werd links en rechts verwelkomd. De Utrechtse hoogleraar Doedes, die zich al in 1848 sterk had gemaakt voor ‘vertegenwoordiging der gemeente’, schreef een brochure *Aan de stemgerechtigde leden der Nederlandsche Hervormde gemeenten*. Doedes feliciteerde zijn lezers met deze ‘emancipatie op groote schaal’. Waar de manslidmaten voorheen ‘niets, volstrekt niets’ te zeggen hadden gehad in het kerkbestuur, waren ze thans eindelijk ‘meerderjarig’ verklaard, ‘mondig’ geworden. Maar nu kwam het erop aan dat ze ook bewust gebruik zouden maken van hun rechten:

Onthoud u dan toch niet van de stemming. Wat gij zult antwoorden, dat moet gij weten. Maar antwoordt in elk geval. Blijft niet te huis. Onttrekt u niet. Neemt deel aan het werk, waartoe nu alle stemgerechtigden geroepen zullen worden [...] Laat u voorlichten door anderen, en licht op uwe beurt anderen voor. Gemeenschappelijk overleg is zeer aantebevelen, geheiligd door een eenvoudig gebed.⁹⁴

De redactie van het moderne tijdschrift *Los en Vast* (doctor Gerrit van Gorkom en doctor Hendrik de Veer) wantrouwde Doedes’ enthousiasme: ‘De vrijheid, die zijn hart in geestdrift ontgloeit, is deze: dat de gemeenten de moderne predikanten zullen kunnen weren of weggagen.’⁹⁵ Na de politiek zou nu ook de kerk ten prooi vallen aan ‘blaffende en bluffende advertentiën’, aan ‘kuiperijen

en insinuaties', aan 'omkooperijen en opstookerijen'. Maar voor het principe van kerkelijke verkiezingen zou veel te zeggen zijn. Evenals Doedes riep *Los en Vast* daarom zijn lezers op om hun stem uit te brengen: 'Laten veel, zeer velen opkomen!'⁹⁶

De opkomst was niet zo massaal als sommigen gehoopt hadden. In Amsterdam bijvoorbeeld, bracht nauwelijks een vijfde van de manslidmaten zijn stem uit. In ongeveer de helft van alle hervormde gemeenten kreeg de kerkenraad een mandaat tot het benoemen of beroepen van ambtsdragers; in de andere helft zouden predikanten, ouderlingen en diakenen voortaan worden gekozen. Toen ook deze verkiezingen gehouden waren, bleek dat er grote veranderingen op til stonden. Niet alleen in verschillende dorpen en provinciestedjes maar ook in Den Haag, Rotterdam, Groningen, Leiden en Amsterdam behaalden de rechtzinnigen namelijk een klinkende stembusoverwinning. Niet minder dan drie kwart van de Amsterdamse stemmen was uitgebracht op de rechtzinnige kiesvereniging, Evangelie en Belijdenis. Deze beheerste nu dus het kiescollege. Voor aftredende ouderlingen en diakenen werden uitsluitend geestverwanten benoemd, zodat de moderne predikanten in Amsterdam — en andere steden — zich al na een jaar geconfronteerd zagen met een overwegend rechtzinnige kerkenraad.⁹⁷

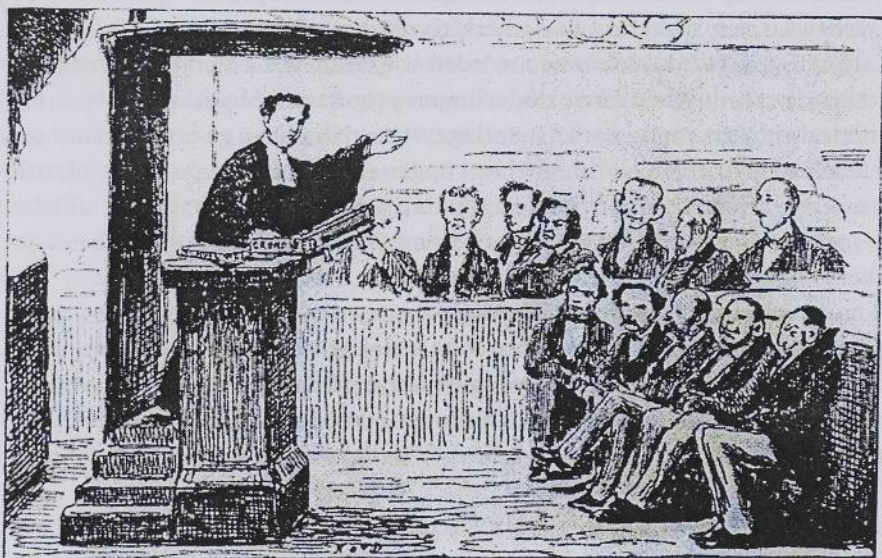
In zijn weekblad *De Heraut* riep de informele leider van de orthodoxen in Amsterdam — dominee C.A.F. Schwartz, predikant van de Schotse Zendingkerk — zijn achterban op om zich te verzetten tegen de moderne predikanten. Dat zou weliswaar een scheiding in de kerk teweegbrengen, maar daarmee zou een scheiding *van* de kerk kunnen worden voorkomen.⁹⁸ Al na enkele maanden tekende een van de nieuwe ouderlingen protest aan tegen een preek van de moderne predikant doctor H.P. Berlage, waarin deze had gesteld dat Jezus meteen na zijn sterven in de hemel was opgenomen. Daarmee had Berlage dus zowel de realiteit van de opstanding als die van de hemelvaart geloochend. Toch bleek de kerkenraad niet van zins om hem te onderhouden over zijn ketterij. Ook in andere gevallen van onrechtzinnige prediking greep de kerkenraad niet in; men verklaarde zich daartoe niet bevoegd. Pas toen dominee Ph. R. Hugenholtz op tweede paasdag 1870 expliciet de historiciteit van de opstanding had ontkend, overwoog de kerkenraad om een klacht in te dienen bij het classicaal bestuur. Het duurde een jaar voor de kerkenraad daar echt werk van maakte en zoals voorzien had deze aanklacht geen enkel effect.

Meer indruk maakte een andere vorm van protest. Na afloop van een dienst van de moderne predikant doctor F.W.B. van Bell, in november 1869, stond de 'ouderling van dienst' op en riep: 'Als ouderling der Hervormde gemeente verklaar ik aan de vergadering dat de leer, welke die man zoo even verkondigd heeft, een leugenleer is, niet uit God, maar uit den duivel.'⁹⁹ Hoewel lang niet

alle Amsterdamse predikanten modern gezind waren, spraken ze schande van deze wilde actie. Unaniem riepen ze de kerkenraad op om zich ervan te distantiëren. De broeders bleken daar echter niet toe bereid. Op eerste kerstdag van hetzelfde jaar stond opnieuw, in de Nieuwe Kerk nog wel, een ouderling op om zijn afkeuring van de preek te doen blijken. De kerkenraad werd daarop overspoeld met zowel betuigingen van afkeuring als van instemming.¹⁰⁰

‘HET RECHT DER GEMEENTEN TEGEN DE MACHT DER KERK’¹⁰¹
ABRAHAM KUYPER EN DE GEREFORMEERDE PARTIJ (I)

Hoewel alleen moderne predikanten nu geconfronteerd werden met openlijke oppositie veranderde de invoering van het kerkelijk kiesrecht ook de verhouding tussen orthodoxe voorgangers en hun gemeenteleden. Laatstgenoemden wilden vaak veel verder gaan dan eerstgenoemden als gepast beschouwden.¹⁰² Zo groeide er een kloof tussen de predikantenstand en een voorhoede van ‘gelovige’ gemeenteleden. Al in 1864 had Allard Pierson erop gewezen dat er ook in orthodoxe kring een kloof bestond tussen predikanten en gemeenteleden. Met recht heette dit het ‘het geloovig deel der gemeente’, had hij sarcastisch opgemerkt:

‘Aanblik van de Tweede Kamer nadat Dr Kuyper zitting zal hebben genomen’; spotprent uit *Uilenspiegel*, jg 5, nr 1 (21 februari 1874). Tot 1887 waren ‘geestelijken’ en ‘bedienaren van den godsdienst’ die tot kamerlid werden gekozen verplicht hun ambt neer te leggen.

[...] het gelooft zelfs aan de innige verkleefdheid van zijne predikanten aan het regtzinnig leerstelsel, ofschoon die verkleefdheid zich sedert lang in bijna geen enkele belangrijke daad meer openbaart.¹⁰³

Dat veranderde toen in 1869 een van de tien moderne predikanten van de hervormde gemeente Amsterdam met emeritaat ging en het kiescollege zich voor het eerst kon wijden aan zijn voornaamste taak, het beroepen van een predikant. Op 31 januari 1870 bracht het college een beroep uit op een jonge, Utrechtse predikant die sinds korte tijd landelijke bekendheid genoot vanwege zijn orthodoxe, antirevolutionaire en antisynodale opstelling: doctor Abraham Kuyper. Op 10 augustus deed hij intrede in Amsterdam, als eerste door de gemeente gekozen predikant. In zijn preek bij die gelegenheid vermeldde Kuyper dat laatste feit met enige trots: 'Door haar [de keuze der gemeente] sta ik op vasten bodem en is de weg tot vertrouwen gebaad.'¹⁰⁴ Toch was hij geen principieel voorstander van het kerkelijk kiesrecht. Toen Kuyper nog predikant was in het Gelderse dorpje Beesd had hij al gewaarschuwd dat het algemeen stemrecht een uitvloeisel was van 'de moderne begrippen, de bekroning van het modern individualisme en de huldiging der moderne methode, om met verwerping van alle gezag ieder voor zich zelf de waarheid te distilleeren'.¹⁰⁵ In de kerk zou iedere vorm van volkssoevereiniteit uit den boze zijn. Kerkelijke verkiezingen waren slechts gerechtvaardigd als 'overgangsmaatregel' om de gemeente te bevrijden van het ontaarde regime van de synodale partij.

Na de eerste verkiezingen herhaalde Kuyper zijn principiële bezwaren tegen dit 'heulen met een modern, revolutionair begrip'. Hij stelde nu zelfs 'dat de directe verkiezing der kerkbesturen door de gemeenten, als *blijvende* organisatie, door het christelijk bewustzijn moet verworpen en met alle kracht moet bestreden worden'.¹⁰⁶ Kerkelijk verkiezingen zouden ook geen toereikend middel zijn om tot kerkherstel te komen. De orthodoxen zouden er namelijk nooit in slagen — zo rekende Kuyper zijn lezers voor — om langs democratische weg ook de hogere kerkbesturen te veroveren. In de grote steden hadden ze weliswaar een overwinning behaald maar deze was 'bijna allerwege de zegepraal der minderheid geweest': de tegenpartij was eenvoudigweg minder opgekomen. Bovendien had de rechtzinnige partij in *kleinere* steden vrijwel overal het onderspit gedolven. Doordat de grote steden verhoudingsgewijs ondervertegenwoordigd waren in de hogere kerkbesturen, was er nog lang geen uitzicht op een orthodoxe synode.

De verkiezingen waren alleen van belang geweest omdat ze de gemeenten 'eene nieuwe kerkrechterlijke rechtsbasis' hadden verschaft.¹⁰⁷ Op grond van hun gekozen karakter konden de gemeenten nu op legitieme wijze de strijd aanbinden met van hogerhand opgelegde 'kerkelijke hiërarchie'. Een voorproefje daarvan had Kuyper in 1868 al gegeven: onder zijn aanvoering had de

Utrechtse kerkenraad geweigerd mee te werken aan de schriftelijke kerkvisita-
tie.¹⁰⁸ Volgens Kuyper was dit jaarlijkse onderzoek door het classicaal bestuur
niets meer dan een ‘generaal fiat, door heel de kerk in haar besturen gegeven,
op al de leugenzonden die in onze kerk plaats grijpen’.¹⁰⁹ Nog confronterender
had Kuyper zich uitgelaten in een reeks artikelen in het antirevolutionaire
weekblad *De Heraut*. ‘De heerschappij der Synodalen heeft voor het rechtsbe-
wustzijn van ons volk uitgediend,’ zo luidde de daverende openingszin, ‘de ge-
heele synodale organisatie is onwettig’.¹¹⁰ *Vrijmaking der kerk* was daarom het
devies: het Algemeen Reglement van 1852 moest nietig worden verklaard —
niet door de synode maar door de regering! — zodat de opgelegde bestuurs-
structuur zou komen te vervallen. Wat dan overbleef was een verzameling au-
tonome plaatselijke gemeenten (ofte wel: ‘kerken’) die desgewenst een nieuw
landelijk kerkverband konden stichten.¹¹¹

Autonomie was alleen mogelijk als iedere gemeente ook financieel baas in ei-
gen huis was. Vandaar Kuypers oppositie tegen het in 1866 door de regering in-
gestelde Algemeen College van Toezicht (ACT), dat de controle op het beheer van
de kerkelijke goederen over wilde nemen van het rijk (in dit geval het Ministerie
van Eeredienst, dat spoedig zou worden opgeheven). In juni 1870, een halfjaar
later dan gepland, presenteerde het College een nieuw reglement op het beheer.
Inmiddels was echter gebleken dat velen niet gediend waren van deze nieuwe
toezichthouder. Zo was op 7 juli 1869 in Utrecht een Centraal Comité inzake de
Kerkelijke Goederen opgericht om ‘vrij beheer’ door de plaatselijke gemeenten
te verdedigen tegen de aanspraken van het ACT. Kuyper noemde dat college ‘een
tweede synode’, even weinig representatief voor de gemeenten en daarom even
verwerpelijk als de eerste.¹¹² Ook Groen moest er niets van hebben; hij riep de
hervormde kerkvoogdijen in den lande op om zich niet onder controle van het
college te stellen. Vooral in Friesland vond die oproep gehoor: 265 van de 301
hervormde gemeenten kozen voor ‘vrij beheer’.¹¹³

Met zijn politiek van confrontatie en agitatie had Kuyper zijn Utrechtse me-
depredikanten, onder wie Beets, van zich vervreemd. De collegiale verhoudin-
gen raakten nog verder verstoord toen Kuyper zich aansloot bij de onderwijs-
politiek van Groen. Deze was tot de slotsom gekomen dat het beter was om de
openbare school geheel te ontdoen van haar algemeen-christelijke karakter.
Ethische predikanten als Beets en Daniël Chantepie de la Saussaye (*Ernst en Vre-
de*) noemden dat een ‘demonische’ strategie; samen met anderen verlieten ze de
vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs. Zo ontstond een voor
allen zichtbare breuk in het rechtzinnige front; de verhoudingen tussen ‘ethi-
sche’ en ‘gereformeerde’ predikanten raakten verziekt.¹¹⁴

Kuyper leek zich daar geen zorgen over te maken. Hij vestigde juist de aan-
dacht op spanningen in de verhouding tussen voorgangers en gemeenten.
Naar zijn overtuiging dreigden niet alleen moderne, maar ook rechtzinnige

predikanten vervreemd te raken van hun orthodoxe gemeenteleden. Dezen zouden namelijk geen genoegen nemen met het lijdelijk verzet waar hun voorgangers zich — noodgedwongen — toe beperkten. Vandaar dat ‘allerwege’ gemeenteleden zélf in actie kwamen, ‘zonder de leiding der predikanten te vragen’. Volgens Kuyper moest het predikantencorps daarom tot handelen overgaan. Als de synodale bestuursstructuur werd afgeschaft, konden predikanten zich aan de zijde van hun gemeenteleden scharen en zou het ‘natuurlijk vertrouwen’ tussen beide partijen kunnen worden hersteld:

En daarom maak de Kerk vrij, en vrij zullen ook uw leeraars worden, zoodra geen Staats-inmenging zich meer stellen zal tusschen u en uw natuurlijke leiders.¹¹⁵

In de preek bij zijn intrede in Amsterdam, *Geworteld en gegrond*, presenteerde Kuyper het vrijmaken van de kerk als een weg om te ontsnappen aan het ‘versteende’ kerkbegrip van de rooms-katholieke kerk én aan de ‘verdampste’ kerkopvatting van congregationalisten en modernen. Drie bindingen moesten daartoe worden verbroken: ‘Vrij worde de kerk van den staat, vrij van den geldband, vrij van den druk van het ambt.’¹¹⁶ Met dat laatste had Kuyper uiteraard het predikambt op het oog; ‘het drukkend overwicht’ van deze ene bediening zou in de toekomst moeten wijken voor ontplooiing van ‘het priesterschap der gemeente’. De eerstgenoemde en de tweede binding waren nauw met elkaar verknoot: de kerk was met ‘gouden kluisters’ alias ‘zilveren ketenen’ gebonden aan de rijksoverheid, die immers haar fondsen beheerde. Eenmaal vrij van de staat, het geld en het ambt — ‘een ontwijde kracht’ tegen wie ze zich moest verdedigen — zou de kerk ook vrij zijn om nieuwe bindingen aan te gaan met maatschappelijke instellingen en verenigingen, vooral op het gebied van het christelijk onderwijs en van ‘de groote sociale vraagstukken’.

Spoedig na zijn intrede in Amsterdam maakte Kuyper werk van zulke maatschappelijke, politieke aangelegenheden. Al in 1871 stelde hij zich kandidaat voor de Tweede Kamer. Verkozen werd hij echter niet, ofschoon hij als een van de weinige kandidaten in het land de steun van Groen genoot. Toch ontwikkelde Kuyper zich tot woordvoerder van de antirevolutionaire stroming: hij werd hoofdredacteur van het weekblad *De Heraut* en smeedde dat om tot een politiek strijdorgaan ‘voor vrije Kerk en vrije School in het Vrije Nederland’. Op 1 april 1872, op de driehonderdste verjaardag van de inname van Den Briel, ging dit weekblad over in een heus dagblad, *De Standaard*. Kuyper begon daarin meteen een reeks artikelen over het onderwerp van de dag: de sociale kwestie. De antirevolutionaire stroming, waarvan Kuyper nu de politiek leider was, kreeg verder vorm door oprichting van organisaties als het Anti-Zondagsarbeidverbond (1871) — waaruit in 1876 de christelijke vakvereniging Patrimonium voort zou komen — en het Anti-Schoolwetverbond (1872). Op Kuypers

voorstel begonnen afdelingen van dit laatste verbond nauw samen te werken met plaatselijke kiesverenigingen. De tientallen jaren eerder ontsproten anti-revolutionaire stroming kreeg zo langzaam de trekken van een landelijke politieke partij — de eerste in Nederland.¹¹⁷

Ook in de kerk had Kuyper inmiddels bijgedragen tot nadere partijvorming. In maart 1872 hadden zeventien Amsterdamse ouderlingen verklaard dat ze zich voortaan zouden onttrekken aan het bijwonen van kerkdiensten die geleid werden door moderne predikanten. Alleen bij het aannemen van lidmaten wilden ze nog wel tegenwoordig zijn, om toezicht te kunnen houden op de handhaving van de leer. Toen zes leerlingen van de moderne predikant Van Gorkom zich meldden, weigerden twee ouderlingen hen aan nemen. Een andere ouderling bleek daar wel toe bereid maar toen weigerde de kerkenraad de nieuwe leden in te schrijven. Een slepende kerkrechtelijke procedure was het gevolg. Onenigheid was er bovendien over de geldigheid van de doop. In 1870 had de Confessioneele Vereeniging de hervormde kerkenraden opgeroepen om hun erkenning te onthouden als de predikant was afgeweken van de traditionele doopformule. Aanvankelijk had een meerderheid in de Amsterdamse kerkenraad daar niet toe willen besluiten, onder andere omdat dit in de hoofdstad niet aan de orde was. Een jaar later echter bediende een van de moderne predikanten de Doop niet 'in' maar 'tot de naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes' (zie hoofdstuk 1). Volgens sommige kerkenraadsleden was dat een aanvaardbare vertaling van het woord in de Griekse tekst. Maar Kuyper vond dat het recht om de doopformule vast te stellen niet toekwam aan de predikant — al had die ervoor doorgeleerd — maar aan de gemeente. Anderen brachten daartegen in dat weigering door de kerkenraad zou suggereren dat de plaatselijke gemeente zelfstandig was. De synode ontkende dat expliciet.

Kuyper juichte aanvaringen als deze toe; ze dienden het doel dat hij in gedachten had: een breuk met de hogere kerkbesturen forceren, zodat de volkskerk uiteen zou vallen in autonome gemeenten. 'Het tijdelijk samenwonen met de vrijzinnigen is voorbij,' schreef hij in zijn krant.¹¹⁸ De scheuring diende echter goed te worden voorbereid. Een initiatief van de Amsterdamse kerkenraad had alleen kans van slagen wanneer hij niet alleen stond. Kuyper stelde daarom voor om een landelijke conferentie van rechtzinnige kerkenraadsleden te houden. Voor het welslagen van de confrontatie met 'de synodalen' zou het ook noodzakelijk zijn om het beheer op andere leest te schoeien. De gereformeerde factie moest ervan op aan kunnen dat ze na een breuk met de hervormde kerk niet 'onterfd' zou worden. Kuyper verzong daar een juridische constructie voor, die hij in de nazomer van 1872 voorlegde aan de kerkenraad.¹¹⁹

Voor een confrontatie met de hogere kerkbesturen was het verder nodig om de eigen gelederen met straffe hand te organiseren. Met dat doel stichtte Kuyper in oktober 1872 Beraad, een overleg van de 'gereformeerde' fractie in de

Amsterdamse kerkenraad.¹²⁰ Onder strikte geheimhouding besprak men — iets meer dan de helft van alle kerkenraadsleden — alle belangrijke onderwerpen van de komende kerkenraadsvergadering en bepaalde men hoe daarover gestemd moest worden. Geheel nieuw was zulk vooroverleg niet: sinds de jaren zestig hadden rechtzinnige kerkenraadsleden zo nu en dan beraadslaagd in een lokaal met de naam Eensgezindheid. Dit overleg had echter geen vaste vorm gekend, laat staan fractiediscipline zoals Beraad. De leden van deze gereformeerde ‘partij’ waren verplicht om conform het meerderheidsbesluit te stemmen. De kerkenraadsvergadering was voortaan een wassen neus; de echte beslissingen werden vooraf genomen.¹²¹

Met de oprichting van Beraad verkeerde de tweedeling tussen recht- en vrijzinnigen in een driedeling: het orthodoxe kamp viel uiteen in ‘gereformeerden’ en, anderzijds, ethisch-irenischen en confessionelen. Laatstgenoemden waren faliekant tegen de door Kuyper voorgestelde reorganisatie van het beheer; ze beseften dat hiermee een kerkscheuring werd voorbereid. Hoewel Beraad een meerderheid in de kerkenraad had, zette Kuyper zijn plan niet door. Het ontbrak hem aan steun van andere kerkenraden in het land terwijl hij ook de prestigieuze, invloedrijke vertegenwoordigers van het Réveil niet op zijn hand bleek te hebben.¹²² Tegen het eind van 1872 was de dreiging van een kerkscheuring voorbij: Kuyper was er niet in geslaagd zijn coup te plegen.

VAN VOLKSKERK NAAR DENOMINATIE: ABRAHAM KUYPER EN DE GEREFORMEERDE PARTIJ (II)

Ook na dit echec hield Kuyper vast aan zijn streven naar radicaal kerkherstel. In 1873 publiceerde hij een autobiografisch getinte apologie, *Confidentie*, waarin hij duidelijk maakte dat hij niet alleen af wilde van de synodale bestuursstructuur maar ook van ‘de valsche eenheid en het onheilig fantoom der Volkskerk’.¹²³ In tegenstelling tot wat ze pretendeerde, zou die volkskerk er namelijk — vooral in een grote stad als Amsterdam — volstrekt niet in slagen om de massa te bereiken: ‘Geen zesde deel komt in onze bedehuizen. Geen tiende deel komt op onze Catechizatieen...’¹²⁴ Enkele jaren tevoren had de Amsterdamse kerkenraad in zijn eerste openbare jaarverslag vastgesteld dat het wekelijks aantal kerkgangers sinds het midden van de eeuw was teruggelopen van tien- à elf- tot zes- à achtduizend.¹²⁵ Om die ontwikkeling een halt toe te roepen wilde Kuyper de kerk van de menigte vervangen door een menigte kerken, zoals die te vinden was in de Nieuwe Wereld:

Ziet het aan Amerika, M[ijne] H[oorders]. Daar is, wat hier moet worden [...] Zonder dwang, zonder, juk heerscht daar de geest van Christus, en Christus zelf waakt er bij het

altaar van Amerika's heilige vrijheid. De Kerk is er machtig, juist wijl ze alle macht dorst prijsgeven; geëerd, wijl ze alle eer versmaden dorst; en de liefde van heel een volk dankt haar voor den milden zegen dien ze spreidt. Dáárheen wenkt u het Evangelie, dáárheen dringt onze jammer, roept u Amerika, M. H. Geen menschevondst, God zelf heeft ons dit spoor geteekend.¹²⁶

Het door de Reformatoren begonnen proces zou moeten worden voltooid door het opsplitsen van de ene, grote kerk in evenveel 'groepen', 'kringen' of 'kerspelen' als er richtingen waren. Dan zou iedere gemeente vrij zijn om gestalte te geven aan haar maatschappelijke roeping, terwijl ze vast ook bereid zou zijn om haar predikant de nodige academische vrijheid te gunnen. De huidige 'argwaan', 'naijver' en 'wederzijdsche breideling' tussen gemeenten en predikanten zou plaats maken voor herstel van de aloude vertrouwensrelatie.¹²⁷ Een van de gunstige effecten daarvan zou zijn dat het predikantswerk niet meer geheel en al zou draaien om preken, 'het redenen houden in Gods huis'. Waar het vertrouwen was hersteld, werd de leraar tevens herder:

Denk u den dienaar in dien beperkten kring met elk gezin bekend, aller huisvriend, ze allen bij namen noemend, en met geestelijken blik onderscheidend wat er woelt in elks hart. Denk u in dien kring allen door dienzelfden dienaar gedoopt, door hem onderwezen, door hem gehuwd, door hem bezocht op 't krankbed. Hij aller raadsman. Zij zeker, dat bij hun sterven den vriend huns levens met hen worstelen zal.¹²⁸

Nu de grote kerk niet langs revolutionaire weg klein te krijgen bleek, poogde Kuyper door middel van overleg zijn doel te bereiken. In december 1873 lanceerde hij, samen met twee moderne ambtsbroeders, een voorstel tot 'vrijwillige kerspelvorming'. De hervormde gemeente Amsterdam zou opgedeeld moeten worden in vijf parochies: twee voor de modernen, twee voor de orthodoxen en een voor hen die niet wilden of konden kiezen. Elk van deze vijf 'kerspelen' zou twee kerkgebouwen krijgen, verspreid over de stad. Prediking, sacramentsbediening, pastoraat, aanneming van en opzicht over de lidmaten en al het verdere kerkenwerk zou per kerspel geregeld worden. Voorts zou elk van deze parochies uit het kerkverband kunnen treden, met behoud van een deel van de kerkelijke goederen.¹²⁹

Dat modernen en gereformeerden het op dit punt met elkaar konden vinden, was niet zo verwonderlijk als het lijkt. Beide partijen hadden namelijk weinig op met het instituut kerk, laat staan met iets als een 'vaderlandse' of 'volkskerk'. Moderne theologen hadden — evenals gereformeerden — harde kritiek geuit op het 'klerikalisme', op het versteende karakter van geïnstitutionaliseerde religie. 'De kerkelijke godsdienst,' zo had Busken Huet in 1864 opgemerkt, 'wordt in de tegenwoordige maatschappij als eene soort van erfzonde

beschouwd.¹³⁰ Zijn vriend en geestverwant Allard Pierson had in zijn afscheidsrede *Aan zijne laatste gemeente* zelfs gesteld dat

[...] het bestaan van kerken of kerkgenootschappen, in weerwil van het goede, dat zij stichten, geacht [moet] worden niet bevorderlijk te zijn aan de verbreiding van de ware humaniteit.¹³¹

Eerder had Pierson betoogd dat het stichten van een kerk — ‘met een bij de wet geregelde inrichting en een staand leger van geestelijken’ — niet Jezus’ bedoeling was geweest: ‘Een landstrakement maakte evenmin als een theologische bibliotheek deel uit van zijn ideaal.’¹³² De Amsterdamse predikant Ph. R. Hugenholtz poneerde zelfs de stelling: ‘Zal de godsdienst verhoogd worden, dan moet de kerk worden vernederd.’¹³³ Modernen als hij verwachtten, evenals Kuiper, meer heil van *de gemeente*, ‘binnen welke verwante geesten zouden samenwerken, samen prijzen, samen zingen, samen luisteren naar wat de uit haar voortgekomen prediker haar zou wijzen als het pad naar de verwezenlijking van het Ideaal’.¹³⁴ Haar roeping was het om weer gestalte te geven aan ‘de godsdienst van Jezus’.

Modernen en gereformeerden hadden beiden bovendien belang bij het vormgeven van een *modus vivendi*. De orthodoxe factie had aanvankelijk weliswaar geprofiteerd van de invoering van het kerkelijk kiesrecht maar zag van jaar tot jaar haar aanhang slinken. Bij de verkiezingen van oktober 1873 had ze zelfs twee van de tien wijken (rond de Nieuwezijds- en de Oudezijdskapel) verloren aan de vrijzinnige kiesvereniging Evangelie en Vrijheid. Deze voerde nu namelijk veel harder campagne voor de liberale richting dan ze aanvankelijk had gedaan.¹³⁵ Ook de Vereniging tot handhaving en voortplanting van het liberale beginsel (1866) en de Vereniging tot bevordering van zelfstandig godsdienstig leven (1872) spanden zich in voor het verspreiden van het vrijzinnige gedachtegoed. Naast de intelligentsia trachtten ze nu ook, door middel van ‘volksvoordrachten’ en volksuitgaven, de minder ontwikkelden te bereiken.

De vrijzinnigen in de hervormde gemeente Amsterdam (en elders) hadden echter even weinig reden tot tevredenheid als de gereformeerden. Sinds de leervrijheid onder druk stond, had een aanzienlijk deel van hun aanhang zich geheel van de kerk afgekeerd of was uitgeweken naar de Nederlandse Protestantenvbond (1870), een vereniging voor godsdienstonderwijs en eredienst op moderne, ondogmatische grondslag. Ook de Remonstrantse Broederschap, die zich in 1872 openlijk tot het modernisme had bekend, profiteerde van de troebelen in de hervormde kerk. In sommige plaatsen waar orthodoxen de overhand hadden, voegden vrijzinnig-hervormden zich *en masse* bij de remonstranten. In Groningen en Arnhem stichtten een hervormde predikant en zijn aanhang zelfs een geheel nieuwe remonstrantse gemeente.¹³⁶ Tussen 1869 en

1889 zou het aandeel van remonstranten in de Nederlandse bevolking meer dan verdubbelen. Nog eens twintig jaar later was het zelfs drie keer zo groot. Ook gingen veel vrijzinnig-hervormden over tot de doopsgezinde broederschap. Nog verder van de volkskerk verwijderden zich de gebroeders Ph. R. en P. H. Hugenholtz, beiden hervormd predikant te Amsterdam. In 1877, toen de synode een verdere verruiming van de aannemingsvragen had verworpen, legden ze het predikambt neer en stichtten met een gros geestverwanten de Vrije Gemeente: geen christelijke, maar een algemeen-godsdienstige gemeenschap, zonder catechisatie of enig sacrament. In 1880 betrok de gemeente, waartoe veel intellectuelen behoorden, een speciaal ontworpen gebouw aan de Weteringschans — het latere ‘Paradiso’.¹³⁷

‘Vrijwillige kerspelvorming’, het opdelen van stadsgemeenten in parochies van uiteenlopende kerkelijke kleur, zou een einde kunnen maken aan deze uittocht van vrijzinnig-hervormden, terwijl ze anderzijds zou kunnen voorkomen dat de orthodoxe gemeenteleden zich weer zouden terugtrekken in conventikels en ‘bijkerken’ als de Vrije Schotse of de Engels-Episcopale kerk. De Amsterdamse kerkenraad voelde echter niets voor zo’n scheiding van tafel en kensel. De hervormde synode daarentegen had er wél oren naar: beducht voor een scheuring had ze in het voorjaar van 1873 een commissie opgedragen om voorstellen te doen voor het reorganiseren van de kerk. De moderne leden van die commissie suggereerden om het denkbeeld van een eenheidskerk te laten varen en het belijden over te laten aan vrijwillige associaties van geestverwanten, ‘ker spelen’ dus. De confessionele leden daarentegen pleitten voor het bijeenroepen van een ‘constituante’, die een zuiverder vertegenwoordiging van de hervormde gemeenten zou bieden. Uiteindelijk, na wekenlange beraadslagingen, overleefde geen van beide voorstellen de eindstemming. De synode had zich weliswaar in meerderheid uitgesproken voor ‘facultatieve kerspelvorming’, maar de meeste provinciale kerkbesturen verwierpen dit plan. Hetzelfde lot trof het vrijwel unaniem aanvaarde voorstel om de predikantsberoeping niet langer toe te vertrouwen aan kiescolleges maar alleen aan de kerkenraad, die dan echter nergens meer door coöptatie mocht worden samengesteld.¹³⁸

Geheel vruchteloos waren de langdurige reorganisatie-besprekingen van de synode niet. Met ingang van 1 maart 1875 werd een reeks kleinere herzieningen van de kerkelijke bestuursstructuur van kracht. Zo zouden synodeleden voortaan voor drie jaar worden benoemd, zouden de kerkbesturen van de grootste provincies elk twee leden afvaardigen en werd het aantal ouderlingen in de synode uitgebreid van drie tot zes. Bovendien zouden alle synodale voorstellen voortaan ter consideratie worden voorgelegd aan zowel de classicale als de provinciale kerkbesturen en kregen laatstgenoemden vetorecht.

Deze wijzigingen hadden belangrijke gevolgen voor het functioneren van de synode. Ze won niet alleen aan representativiteit maar ook aan interne sa-

menhang. In het derde kwart van de negentiende eeuw was het aantal mutaties van jaar tot jaar extreem hoog geweest. De synode van het ene jaar was gewoonlijk voor negen van de tien gewone leden anders van samenstelling dan die van het jaar daarvoor (zie hoofdstuk 2). Vanaf 1875 was ze dat hoogstens voor vier tienden. Deze daling van het aantal jaarlijkse wisselingen ging minder ten koste van de instroom van volslagen nieuwelingen dan van die van het aantal 'herintreders'. Waar het hoogste kerkbestuur in de tweede helft van de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig bijna de helft van zijn leden uit de *pool* van ervaren ex-leden had geput, deed ze dat nu voor hoogstens twintig, vaak voor nog geen tien procent. Doordat de synode van jaar tot jaar grotendeels ongewijzigd van samenstelling bleef, was ze beter in staat een consistent beleid te voeren. Daar stond echter tegenover dat ze sterker tegenspel kreeg van de lagere kerkbesturen, wier zeggenschap immers was vergroot.

De democratisering van de hervormde kerkregering versterkte de legitimiteit van synode en lagere kerkbesturen. Maar ook de oppositie beriep zich op het volk. Sinds het tot Kuyper was doorgedrongen dat hij niet kon rekenen op steun uit de Réveil-kring, zocht hij steun voor zijn streven bij de lagere sociale klassen. Waar hij vroeger principiële bedenkingen had geuit tegen 'volkssoevereiniteit' profileerde hij zich in zijn *Confidentie* als een volbloed 'democraat'. Dat wilde niet alleen zeggen dat hij zich distantieerde van de conservatieven — zoals Groen voor hem had gedaan — maar ook dat hij partij koos voor een bepaalde maatschappelijke laag:

Het Christendom is democratisch naar aard en wezen, en slechts miskenning van zijn heilig karakter heeft tot besnoeiing der democratischen invloeden geleid. Bijna geheel Jezus omgeving is uit de kleine burgerij. Hij zelf is door banden van maagschap aan den democratischen stand verbonden. [...] Verlating van dit spoor is als een der eerste oorzaken van versterving en verval der Gemeente te beschouwen, en naar mijn overtuiging zal Gods woord eerst dan weer ten volle gehuldigd zijn, zoo men de door God gehuwde denkbeelden van Kerk en Democratie niet langer scheidt.¹³⁹

Het succes van het in 1872 opgerichte Anti-Schoolwet-Verbond, dat vele duizenden leden uit de kleine burgerij had gemobiliseerd, had Kuyper ervan overtuigd dat het orthodox-protestantse 'volk achter de kiezers' de toekomst had. In 1874 stelde hij zich opnieuw kandidaat voor de Tweede Kamer — dit keer met succes. Als gevolg van zijn verkiezing tot parlementariër kwam er nu, na elf jaar, een eind aan zijn loopbaan als predikant. Doordat hij zich tot ouderling liet benoemen bleef hij echter lid van de Amsterdamse kerkenraad.

Daar duurde de verdeeldheid onder de orthodoxe broeders voort. Op instigatie van Kuyper scherpte kiesvereniging Evangelie en Belijdenis haar statuten aan. De leden verplichtten zich tot het verdedigen van 'de onfeilbare open-

baring der Heilige Schrift, tegen elke afwijkende voorstelling'.¹⁴⁰ Bovendien werd van hen nu verwacht dat ze zich metterdaad zouden inzetten voor de 'kiezersteelt': stemgerechtigden aansporen om zich als kiezers te laten registreren, blanco stembiljetten bij hen afhalen en laten invullen, beplakken of bedrukken met de namen der orthodoxe kandidaten (een praktijk waar de liberale kiesvereniging schande van sprak). Tegelijkertijd werd de contributie fors verlaagd, zodat het lidmaatschap betaalbaar werd voor 'de ambachtsman'. Ook op de kiezerslijst werden nu talrijke 'handwerkslieden' geplaatst — 'alsof alleen van Kattenburg [een typische volkswijk] het heil voor de gemeente werd verwacht'.¹⁴¹ Uit protest stapten de meer 'irenische' orthodoxen uit Evangelie en Belijdenis, om met een alternatieve lijst deel te nemen aan de verkiezingen van 1875. De verdeeldheid in de orthodoxe gelederen — confessionelen en ethischen enerzijds en gereformeerden anderzijds — werd zo openbaar.

Kuyper betreurde deze gang van zaken, die volgens hem net zo goed uit 'sociale' als uit 'kerkelijke beginselen' voortkwam. Het uittreden van confessionelen en ethischen duidde zijns inziens op een klassenconflict, op 'strijd van de *bourgeoisie* tegen *den handwerksstand*'.¹⁴² Toen Kuyper deze woorden schreef, was het kwaad al geschied: door de tweedeling in het orthodoxe kamp waren de verkiezingen uitgelopen op een overwinning voor de modernen. Voor het eerst kwamen vrijzinnige kandidaten, achttien in getal, in het kiescollege. Kuypers campagne bleek nu geheel mislukt: de 'gereformeerden' werden door de samenwerking van ethischen en modernen in het defensief gedrongen.¹⁴³ Hun aandeel in de stemmen was gedaald terwijl dat van de vrijzinnigen sinds 1867 was toegenomen van minder dan een kwart tot ruim twee vijfde. Kuyper legde, zwaar overspannen, zijn lidmaatschap van kamer en kerkenraad neer en vertrok naar het buitenland. De hervormde gemeente Amsterdam bleef ontrederd achter — niet alleen in geestelijk opzicht.

GODSDIENST EN GELD

Sinds de invoering van het kerkelijk kiesrecht waren de inkomsten aan 'levend geld' van de hervormde gemeente Amsterdam sterk gedaald. De opbrengst van de collectes (in de kerkdiensten en bij de gemeenteleden aan huis) was van 1868 tot 1869 verminderd met zo'n 15 %. In het eerste *Openbaar jaarverslag van de Nederduitsche Hervormde Gemeente* van 1870 vergoelijkte de kerkenraad dit pijnlijke feit: al decennia lang — volgens mijn gegevens al sinds de jaren twintig — daalde de opbrengst van de collectes¹⁴⁴ en reeds in 1840 klaagden de Amsterdamse kerkmeesters over 'het veelvuldig onverhuurd blijven der zitplaatsen in onze kerken'.¹⁴⁵ Maar niet eerder had zich plotseling zo'n grote daling voorgedaan. Bovendien waren ook de inkomsten aan plaatsengeld in een jaar tijds

met 15 % verminderd,¹⁴⁶ terwijl de opbrengst van de collectes voor de diaconie in tien jaar tijds zelfs was gehalveerd.¹⁴⁷ Als een volslagen verrassing kwam die inkomstendaling niet: toen orthodoxe ouderlingen en gemeenteleden actie hadden gevoerd tegen de moderne predikanten hadden aanhangers van die laatsten bedreigd dat de kerkenraad de gevolgen daarvan wel in zijn portemonnee zou voelen.¹⁴⁸ Dat was nu kennelijk inderdaad gebeurd: uit protest tegen het nieuwe regime hadden (vooraanstaande) families hun stoelen en banken opgezegd en hun financiële bijdragen aan de hervormde gemeente verminderd of geheel stopgezet. Dit kwam des te harder aan daar de kerkvoogdij het sinds 1865 moest stellen zonder de vroegere betalingen — gemiddeld zo'n 11.000 gulden per jaar — voor het begraven in kerken.¹⁴⁹ In totaal verloor ze in de tweede helft van de jaren zestig ongeveer 20.000 gulden aan inkomsten; een zesde à een vijfde van de totale begroting.

In de hervormde gemeente Haarlem, waar eveneens orthodoxen aan het bewind waren gekomen, bleven de inkomsten aan 'levend geld' aanvankelijk op het vroegere peil. Maar in 1874 klaagde de kerkvoogdij over de 'van jaar tot jaar verminderde opbrengst van de verhuring der *banken en stoelen*', een symptoom van de 'weinig opgewektheid der gemeente tot bijwoning der openbare godsdienstoefeningen'.¹⁵⁰ Waar in 1860 en rond 1870 zo'n f 3800,- aan plaatsengeld was binnengekomen, kon men nu slechts op f 3400,- rekenen. Ondanks een herziening van de huurprijzen bleven deze inkomsten dalen: voor 1880 werd slechts drieduizend, voor 1890 zelfs maar tweeduizend gulden begroot.¹⁵¹

In Rotterdam daalden de inkomsten aan plaatsengeld al in de loop van de jaren zestig: in 1870 lagen ze 10 % lager dan in 1850 en 1860. De opbrengst van de collectes was nog sterker gedaald, van bijna zesduizend tot iets minder dan vijfduizend gulden. In 1880 brachten de inzamelingen weer vrijwel evenveel op als in 1860 en lagen de inkomsten aan stoelen- en bankengeld zelfs — waarschijnlijk dankzij een verhoging van de tarieven — een derde hoger. Maar daarna zette de daling zich *a fortiori* voort.¹⁵²

In Den Haag¹⁵³ waren de inkomsten aan plaatsengeld — na een sterke stijging in de jaren veertig — al in de eerste helft van de jaren zestig gedaald, met ruim een tiende. Maar in de tweede helft van dat decennium (tussen 1865 en 1870) daalden ze nog veel verder, met ruim een kwart. Datzelfde gold voor de opbrengst van de kerkcollectes: in plaats van zesduizend gulden werd er slechts zo'n f 4500,- opgehaald. Na 1870 kwam er geleidelijk aan weer meer in het zakje.¹⁵⁴

In Dordrecht was de opbrengst van de zitplaatsenverhuur in de eerste helft van de negentiende eeuw sterk gestegen, van zeventuizend gulden in 1810 en 1820 tot bijna tienduizend gulden in 1850 en 1860. Deze post vormde toen ongeveer de helft van de totale inkomsten der hervormde kerkvoogdij. Maar in 1872 leverde de verhuur van stoelen en banken zo'n 15 % minder op. De op-

brengrst van de collectes daalde zelfs met twee vijfden, van ruim tweeduizend tot 1200 gulden. In de loop van de jaren zeventig herstelden beide begrotingsposten zich enigszins, maar na 1890 daalden ze weer zeker zo snel.¹⁵⁵

In Utrecht bleven de inkomsten aan plaatsengeld gedurende de jaren zestig op het oude peil, maar in de loop van de jaren zeventig kelderden ze. In 1883 leverde de verhuur van stoelen en banken in plaats van zevenduizend gulden — zoals in 1840, 1850, 1860 en 1870 — nog maar zo'n zesduizend gulden op. De opbrengsten van de zondagscollecten bleven vrijwel gelijk, maar het totaal van de jaarlijkse 'vrijwillige intekening' daalde in de loop van de jaren zeventig zelfs met twee derde, van drieduizend tot duizend gulden. Bovendien moest ook hier de kerkvoogdij het stellen zonder haar vroegere inkomsten uit het begraven: in 1840, 1850 en 1860 had ze daar nog zo'n drie mille voor ontvangen (ruim een tiende van haar totale inkomsten).¹⁵⁶

De hervormde gemeente Arnhem, die bij ontstentenis van eigen fondsen vrijwel geheel afhankelijk was van 'levend geld', zag in de loop van de jaren zestig de opbrengst van de wekelijkse collectes met meer dan een achtste vermindere, van 1500 in 1860 tot 1300 in 1870. In 1890 werd er al minder dan f 1100 opgehaald.¹⁵⁷

In Zwolle daalden de inkomsten aan plaatsengeld in de loop van de jaren zestig met bijna een zesde (van bijna zesduizend gulden in 1860 tot iets meer dan vijfduizend in 1870). Ook in de jaren daarna bleven ze afnemen, tot f 4356,- in 1900. De inkomsten uit de collectes daalden heel licht; in de laatste decennia van de negentiende eeuw stegen ze enigszins, hoewel de lidmaten toen werden belast met een hoofdelijke omslag.

Ook in Deventer daalden de inkomsten uit het verhuren en verkopen van zitplaatsen, van f 3962,- in 1865 tot f 3305,- in 1875 (een daling van 17 %) en zelfs maar f 2268,- in 1900.

In Almelo was van zo'n eenduidige tendens geen sprake: de inkomsten aan plaatsengeld stegen in de loop van de jaren zestig met een kwart (van vier mille in 1860 tot vijf mille in 1870), om in de loop van de jaren zeventig weer minstens zo sterk te dalen, vervolgens opnieuw te dalen, enzovoort. Maar evenals in veel andere hervormde gemeenten kon ook hier de kerkvoogdij een steeds kleiner deel van haar totale inkomsten uit het plaatsengeld halen.¹⁵⁸

De hervormde gemeente Den Bosch, ten slotte, had in 1865 iets meer inkomsten aan plaatsengeld dan in voorgaande jaren. Maar in 1870 leverde de verhuur van stoelen en banken ruim een vijfde minder op (f 1336,- in plaats van f 1708,-). Na een licht herstel zette deze daling zich in de rest van de negentiende eeuw door; de jaarrekening van 1895 vermeldde voor deze post slechts f 623,-. De collecte-opbrengsten daalden al veel langer; de bedragen die men in het eerste kwart van de negentiende eeuw had opgehaald, werden nu zelfs niet bij benadering gehaald. De totale inkomsten aan levend geld daalden van iets

minder dan tweeduizend gulden in de jaren veertig, vijftig en zestig tot iets meer dan duizend gulden tegen het eind van de negentiende eeuw.¹⁵⁹

Voor predikanten hadden ontwikkelingen als deze geen directe financiële consequenties: of de inkomsten van de kerkvoogdij nu daalden dan wel stegen — zoals in enkele gemeenten het geval was — ze ontvingen hun vaste rijkstraktement, verhoogd met een al even vaste toelage van de plaatselijke gemeente. Gezien het groeiende aantal vacatures waren kerkvoogden in deze jaren eerder geneigd om het predikantstraktement te verhogen. Veel kerkvoogdijen maakten gebruik van de *alterum tantum*-regeling die de regering in de vroege negentiende eeuw had ingevoerd: in gemeenten waar de kerkvoogdij de vaste predikantstoelage had verbeterd, verhoogde ook het rijk zijn toelage, met een even groot bedrag.¹⁶⁰

Het netto-resultaat daarvan was echter meestal dat een steeds groter deel van het predikantstraktement betaald werd door de plaatselijke kerkvoogdij. In de provincie Utrecht bijvoorbeeld, brachten de hervormde kerkvoogdijen in 1843 gemiddeld een achtste deel (12,5 %) van het totale predikantstraktement op. Slechts drie van de 68 gemeenten (Rhenen, Maarssen en Loenen) droegen meer dan een derde bij. Geen enkele Utrechtse gemeente betaalde meer dan de helft van het totale traktement, terwijl een kwart van de gemeenten helemaal niets bijdroeg. Zo'n veertig jaar later daarentegen, in 1885, droegen de Utrechtse gemeenten gemiddeld ruim een derde (35,7 %) bij aan het levensonderhoud van hun predikanten. Drie van de vijf brachten meer dan een derde op; een op de zes betaalde zelfs de helft of meer. Geen enkele Utrechtse gemeente droeg niets bij aan het levensonderhoud van haar predikant.

In sommige andere gewesten droegen de kerkvoogdijen nog veel meer bij aan de bezoldiging van hun predikanten. Uit een aselechte steekproef van 20 % van alle eenmangemeenten maak ik op dat omstreeks 1881 in twee van de vijf Noord-Hollandse en Friese, ruim de helft (56 %) van de Gelderse, twee derde van de Groningse en drie kwart van de Drentse dorpsgemeenten de predikant overwegend uit plaatselijke middelen werd betaald. In Nederland in zijn geheel gold dit voor een derde van de dorpsgemeenten; een kwart betaalde meer dan twee derde van het predikantstraktement en een op de vijf à zes (18 %) zelfs meer dan drie kwart. In Overijsselse dorpen werd de predikant gemiddeld voor minder dan een kwart uit plaatselijke middelen bezoldigd maar in de meermangemeenten van dit gewest voor gemiddeld drie kwart. Ook in de (overige) noordelijke provincies — met name Groningen — werden predikanten in meermangemeenten grotendeels door de gemeente betaald (zie tabel 8.c).

Zelfs waar het traktement gelijk bleef, zagen predikanten in het laatste kwart van de negentiende eeuw hun koopkracht stijgen. Als gevolg van de gro-

te agrarische crisis daalden namelijk de kosten van het levensonderhoud.¹⁶¹ Maar wat zou er gebeuren als de prijzen weer zouden stijgen? Zou de regering dan wel bereid zijn om de rijkstraktementen aan te passen? Nu het rijk niet langer voor 'opperkerkvoogd' wilde spelen en nu zowel van radicaal-liberale als van confessionele (antirevolutionaire) zijde werd aangedrongen op het verbreken van de banden tussen kerk en staat, was dat niet erg waarschijnlijk. Het lag meer voor de hand om gemeenteleden te laten betalen voor de diensten van hun dienaar des Woords.

THEOLOGIE IN TWEEVOUD

De verwijdering tussen kerk en staat had niet alleen consequenties voor de bezoldiging van hervormde predikanten, maar ook voor hun opleiding. Was er, nu de overheid zich neutraal wilde opstellen in godsdienstige zaken, nog wel plaats voor faculteiten 'tot vorming der kweekelingen van den hervormden godsdienst'? Opzomer vond van niet: hij stelde voor om ze alle vier op te heffen en de hervormde predikantsopleiding over te brengen naar kweekscholen, die door het rijk konden worden gesubsidieerd.¹⁶² De overige leden van de Staatscommissie tot herziening van het hooger onderwijs (1849) adviseerden echter om de bestaande toestand te handhaven: de faculteit der godgeleerdheid was weliswaar een anomalie, maar op grond van haar historische rechten moest ze worden gedoogd. Om tegemoet te komen aan mogelijke bezwaren zou men voor alle andere kerkgenootschappen desgewenst een bijzondere faculteit of enkele leerstoelen in de theologie kunnen inrichten. Het was evenwel duidelijk dat de grootste van die denominaties, de rooms-katholieke kerk, nooit gebruik zou maken van die mogelijkheid: zij leidde haar clerus liever op in eigen seminaries.¹⁶³ Ook de afgescheidenen leken weinig animo te hebben voor universitair onderwijs. Voor zover ze ontevreden waren met de bestaande vorm van predikantsopleiding — bij enkele vooraanstaande predikanten aan huis — streefden ze veeleer naar het oprichten van een seminarie. Enkele voor mannen van het Réveil, die eveneens argwanend stonden jegens de universitaire theologiebeoefening, deelden dit verlangen, niet in de laatste plaats omdat ze zagen dat rechtzinnige theologen werden gepasseerd bij de benoeming van hoogleraren. Da Costa pleitte omstreeks 1850 voor het oprichten van een seminarie in gereformeerde geest. Samen met Schwartz en de afgescheiden predikanten J. A. Wormser en A. Brummelkamp smeedde hij daartoe een plan. Met geld van een gefortuneerde sympathisante werd een pand aangekocht op de Oudezijds Voorburgwal, nabij de Stoofsteeg, waar zowel hervormde als afgescheiden predikanten konden worden opgeleid. Maar uiteindelijk durfde geen van beide partijen het aan: de hervormde Réveil-predikanten hielden lie-

Hooger onderwijs. — Theologische faculteit.

Het conservatieve kabinet-Heemskerk (augustus 1874 - november 1877) in dubio over de plaats van de hervormde predikantsopleiding: in de academie of in een seminarie? 'Ik kan ze toch niet op straat laten staan!' Spotprent in *Uilenspiegel*, jg 6, nr 36 (25 september 1875).

ver vast aan de universiteit, terwijl de afgescheidenen in 1854 een eigen kweek-school openden, in Kampen.¹⁶⁴ In het pand op de Wal werd alsnog een semina-rie geopend, maar de twintig leraren die daar in de jaren 1852-1861 werden op-geleid, vonden noch in de hervormde kerk noch in afgescheiden gemeenten em-plooi: ze werden evangelist of zendeling.¹⁶⁵

De onvrede van orthodoxen én liberalen met de hervormde predikantsop-leiding bleef. Over de aangewezen remedie was men het echter niet eens. Som-migen pleitten — in navolging van het *Adres der Zeven Haagse Heren* — voor het aanstellen van rechtzinnige hoogleraren, die zich aan de belijdenisgeschriften te houden zouden hebben. Anderen hadden de hoop op de benoeming van zulke hoogleraren laten varen; ze maakten zich sterk voor 'vrije theologische studie'. Daarmee bedoelden ze dat hervormde aspirant-predikanten ontslagen moesten worden van de verplichting — hun opgelegd door koning Willem I — om theologie te studeren aan een van de drie rijksuniversiteiten. Evenals ten tijde van de Republiek zou het proponentsexamen open moeten staan voor al-len, ongeacht de plaats waar of de wijze waarop ze hun kennis hadden ver-

gaard.¹⁶⁶ Zonder deze 'vrijheid van onderwijs en vorming', zo stelde Da Costa, kwam de leervrijheid in de hervormde kerk neer op 'onderdrukking voor het rechtzinnige gedeelte der Nederlandsche Hervormde Kerk'.¹⁶⁷ Ethische predikanten als Beets wilden echter niet weten van vrije theologische studie: ze hielden liever vast aan de universitaire opleiding. Aangezien ook zij echter inzagen dat de theologische faculteit gedomineerd zou blijven door Groningers en moderneren, stelden de leden van *Ernst en Vrede* voor om — uit eigen middelen — rechtzinnige privaatoctanten aan te stellen. Dezen zouden tegenwicht kunnen bieden aan het reguliere onderwijs.¹⁶⁸

Omstreeks het midden van de jaren zestig begon het ernaar uit te zien dat de hervormde predikantsopleiding daadwerkelijk van karakter zou veranderen. Het gerucht ging dat de regering — gelet op de nieuwe grondwet — eindelijk een nieuwe wet op het hoger onderwijs zou indienen. Voor de faculteit der godgeleerdheid beloofde dat weinig goeds. 'Arme theologie!' schreef de Utrechtse studenten Almanak van 1864, 'weldra zult gij de onttroonde koningin zijn; men zal vragen naar uwe magt, naar uw rijk en onderdanen, want zij zullen niet meer zijn.'¹⁶⁹ Ook de Leidse, dus moderne hoogleraar L.W.E. Rauwenhoff voorzag moeilijkheden. In 1865 wijdde hij zijn openingscollege aan het bestaansrecht van de theologische faculteit aan de universiteit. Naar zijn overtuiging was dit niet gegrond in het bestaan van God maar in dat van godsdienst als een maatschappelijk verschijnsel:

Laat iemand beweren, dat hetgeen godsdienst genoemd wordt louter inbeelding is. Dat is een privaat gevoelen, dat men hem kan gunnen [...] Maar dat is de vraag bij deze zaak niet. Het feit is daar, dat op weinige uitzonderingen na in onze maatschappij allen zich voordoen als godsdienstige wezens of althans daarvoor gehouden willen worden en zoo ook de godsdienstige verhouding eene der hoofdtypen van onzen socialen toestand uitmaakt.¹⁷⁰

Verbanning van de theologie naar particuliere seminaries zou hoogst nadelig zijn voor de hervormde kerk maar ook voor de staat. Wanneer predikanten in plaats van een brede, academische vorming slechts een bekrompen seminarieopleiding hadden genoten, zouden ze zich namelijk 'niet in de eerste plaats leden der maatschappij en burgers van hun vaderland, maar dienaren der kerk gevoelen'.¹⁷¹ De hervormde clerus zou zich aldus tot een politieke factor van gewicht kunnen ontwikkelen; vooral op het platteland hadden predikanten (en priesters) immers een door anderen ongeëvenaarde invloed op het stemgedrag van de bevolking.¹⁷² Ook Rauwenhoff beseftte echter dat van een faculteit 'tot vorming der kweekelingen van den hervormden godsdienst' geen sprake meer kon zijn. Vandaar dat hij voorstelde

[...] dat de Staat aan zijne hoogeschoolen een faculteit behoude voor theologie, niet voor Christelijke, niet voor Protestantsche, niet voor Hervormde, maar eenvoudig voor theologie; eene faculteit derhalve, wier catheders toegankelijk en bestemd zijn voor bekwaame godgeleerden, onverschillig van welk kerkgenootschap of welke dogmatische richting.¹⁷³

De overheidssubsidie aan de bestaande kerkelijke kweekscholen moest dan worden stopgezet: alle denominaties konden voortaan hun predikanten of priesters aan de universiteit laten opleiden. Een gemengd samengestelde theologische faculteit zou uiteraard minder eensgezind zijn dan een puur hervormde, maar volgens Rauwenhoff was dat juist een voordeel: zag men niet overal hoe ‘vrije concurrentie’ leidde tot ontwikkeling en vooruitgang?

In de troonrede van 1866 kondigde de regering een wet op het hoger onderwijs aan; een ontwerp daarvan werd twee jaar later ingediend door de minister van Binnenlandse Zaken, J. Heemskerk. Hoewel deze geen liberaal was, laat staan een radicaal-liberaal, stelde hij voor om de theologische faculteit geheel en al op te heffen. Met de daardoor vrijkomende gelden, zo’n 30.000 gulden, zou de hervormde kerk — net als haar remonstrantse, lutherse en doopsgezinde zusters — een eigen seminarie op mogen richten. De Utrechtse hoogleraar Doedes ontwierp in maart van datzelfde jaar een uitgebreid reglement voor zulke kweekscholen, die geleid zouden moeten worden door de hervormde synode. Deze liet echter weten dat ze ‘de vorming van hare aanstaande leeraars niet beperkt [wenscht] te zien binnen de grenzen eener bijzondere, uitsluitend kerkelijke kweekschool’.¹⁷⁴ Opheffing van de theologische faculteit, zo had de Algemeene Synodale Commissie een jaar eerder al gesteld, zou leiden tot een noodlottige ‘degradering van den stand der Evangelie-dienaars’.¹⁷⁵ Ook de Leidse hoogleraren tekenden protest aan tegen de voorgenomen verbanning van het theologisch onderwijs en onderzoek:

Elke terugtred tot het Seminarie kan niet anders dan de vrije ontwikkeling, gelijk van het individu, zoo ook van de kerk, ja van het Evangelie zelf, belemmeren.¹⁷⁶

Een kerkelijke kweekschool zou onmogelijk kunnen voorzien in de maatschappelijke behoefte aan ‘godsdienstwetenschap’: vrij, onafhankelijk onderzoek ter zake van religie. Het gevaar was groot dat ze ontaard en zou in een kweekplaats van ‘mysticisme, dweeperij en onverdraagzaamheid’. Dat gold vooral nu ‘het algemeene stemrecht eene geheele verandering in het bestuur der Hervormde kerk waarschijnlijk maakt’. De 30.000 gulden overheidssubsidie per jaar zou uitsluitend ten goede kunnen komen aan ‘eene tijdelijk bovendrijvende richting, die voor onze vrije staatsinstellingen, vooral in zaken van onderwijs, nooit volle sympathie getoond heeft’.¹⁷⁷

Kort nadat Van Heemskerk zijn wetsvoorstel had ingediend moesten hij en zijn kabinet het veld ruimen. Zijn opvolger presenteerde echter weldra een nieuw ontwerp, dat een hoogst originele en radicale oplossing voor de kwestie van de faculteit der godgeleerdheid. De universiteiten zouden voortaan geen enkele faculteit meer kennen, maar slechts studierichtingen. Dit wetsontwerp werd echter even snel ingetrokken als het was ingediend. Het duurde tot januari 1874 voor er weer een ontwerp lag, ingediend door J.H. Geertsema. Deze liberale minister stelde voor om — zoals in 1866 de Leidse hoogleraar Rauwenhoff eigenlijk al had aangeraden — de faculteit der godgeleerdheid te vervangen door een der godsdienstwetenschap. Deze naam verwees minder naar een alternatief programma van onderwijs en onderzoek dan naar een nieuwe institutionele basis: de faculteit zou geheel vrij zijn van bindingen met de hervormde, of enige andere kerk.¹⁷⁸ De beroepsopleiding tot predikant (of priester) zou — als een soort kopstudie — kunnen plaatsvinden in deze of gene kerkelijke kweekschool.¹⁷⁹ Slechts enkele maanden na het indienen van dit voorstel moest minister Geertsema het veld ruimen. Bovendien bleek dat een meerderheid in de Tweede Kamer niets voelde voor een faculteit der godsdienstwetenschap, onder andere omdat deze te weinig samenhang zou kennen. Jong-liberale, radicale parlementariërs stelden daarom voor om ‘godsdienstwetenschappelijke’ vakken onder te brengen in de letterenfaculteit. Heemskerk, die nu weer minister van Binnenlandse Zaken werd, volgde die suggestie op: de faculteit der godgeleerdheid zou dus toch opgeheven moeten worden. Toen hij in 1875 een herzien voorstel van die strekking indiende, was echter al gebleken dat het kansloos was. De radicale kamerleden hadden menig adres ontvangen dat aandrang op handhaving — ‘in het belang van het vaderland’ — van de universitaire opleiding van hervormde predikanten. Terwijl katholieke en antirevolutionaire kamerleden vasthielden aan hun bezwaren tegen de faculteit der godgeleerdheid was voor de liberalen de vraag alleen *hoe* deze behouden zou kunnen blijven.¹⁸⁰ Het uiteindelijke resultaat van de behandeling in de Tweede Kamer deed denken aan de oplossing die Rauwenhoff in 1865 had voorgesteld: het onderwijsprogramma van de theologische faculteit werd ontdaan van alles wat verband hield met kerkleer of kerkenwerk.¹⁸¹ Zo werden dogmatiek en praktische theologie geschrapt. Wie hervormd predikant wilde worden zou — na zijn kandidaats en ter voorbereiding op zijn proponentsexamen — aanvullend onderwijs in deze laatste vakken kunnen volgen bij ‘kerkelijke hoogleraren’, die door het rijk bezoldigd, maar door de synode benoemd zouden worden. Verder kregen veel vakken een nieuwe, neutrale naam — ‘geschiedenis van het christendom’ in plaats van kerkgeschiedenis; ‘Israëlitische’ en ‘oud-christelijke letterkunde’ in plaats van het Oude en Nieuwe Testament — en werd een geheel nieuw vak toegevoegd: de ‘geschiedenis der godsdiensten in het algemeen’. Al deze vakken zouden gedoceerd

kunnen worden door hoogleraren die geen enkele binding hadden met de (hervormde) kerk of zelfs het christendom.¹⁸²

HET EINDE VAN DE GROTE KERK
ABRAHAM KUYPER EN DE GEREFORMEERDE PARTIJ (III)

Hoewel de theologische faculteit ook in 1876 haar traditionele naam behield — alleen ‘godgeleerdheid’ dekte zowel haar onderwijs- als haar onderzoeksprogramma — en hoewel ook de inhoud van haar curriculum niet ingrijpend veranderde,¹⁸³ kreeg ze aldus een meer godsdienstwetenschappelijk karakter. Dat was zeer naar de zin van Leidse, moderne theologen als Scholten:

Wij houden de godsdienst voor een psychologisch verschijnsel, te verklaren niet uit waanzin, priesterbedrog of overlevering, maar uit den aanleg der menschelijke natuur. Zij is ons, zooals Calvijn het uitdrukt, niet iets dat in de scholen moet worden aangeleerd, maar wat bij iederen mensch zich van den moederschoot af ontwikkelt. [...] In elken vorm van godsdienst, hoe gebrekkig ook, erkennen wij mitsdien waarheid, en laten de aloude tegenstelling van ware en valsche godsdienst varen...¹⁸⁴

Veel orthodoxe predikanten daarentegen beschouwden het nieuwe onderwijsbestel als een krenking voor kerk en theologie. Zo merkte de Amsterdamse, confessionele predikant G.J. Vos Azn. op ‘dat de uitlegging van Oud en Nieuw Testament in waarde gelijk gesteld werd met de tandheelkunde’. Bovendien waarschuwde hij voor de mogelijkheid ‘dat een vijand van Kerk en Christendom in de Staatstheologie doceert’.¹⁸⁵

Steeds luider weerklonk de roep om ‘vrije theologische studie’. In april 1878, kort nadat de hervormde synode een nieuw Reglement op het Examen had vastgesteld, sprak ook de Nederlandsche Hervormde Predikantenvereniging zich daarvoor uit. F.L. Rutgers, hervormd predikant te 's-Hertogenbosch, karakteriseerde die verplichting om aan een der rijksuniversiteiten te studeren als ‘een middel van geestelijke tirannie, bestemd om de alles behalve gereformeerde richting, die de machthebbers voorstaan, in de Gereformeerde Kerk te doen heerschen, en om andersdenkenden te onderdrukken en zoo mogelijk te doen uitsterven’.¹⁸⁶ De kans dat de hervormde synode dit ‘dwangstelsel’ zou afschaffen was echter klein; dit zou de hoogleraren immers beroven van studenten en zou de beslissing over het al dan niet toelaten van kandidaten geheel en al overlaten aan de Provinciale Kerkbesturen (die het proponentsexamen afnamen). Deze zouden aldus tot middelpunt van de richtingensrijd worden.¹⁸⁷

In de discussie over de Wet op het Hooger Onderwijs ontbrak aanvankelijk de stem van Abraham Kuyper. Pas in de zomer 1877 keerde hij namelijk, her-

steld van zijn zenuwinzinking, in Nederland terug. In de Tweede Kamer verscheen hij voornamelijk niet, in de Amsterdamse kerkenraad evenmin: het was vooral als hoofdredacteur van *De Standaard* dat hij de strijd hervatte. De kerkelijke omwenteling die hij als predikant en, later, als ouderling had geprobeerd te bewerkstelligen was weliswaar uitgebleven, maar geheel mislukt was zijn streven niet. De ontwikkeling in Amsterdam had immers bewezen dat de gereformeerde confessie zich leende voor partijvorming in de kerk, de politiek en de verdere samenleving. Daar maakte Kuyper nu, krachtadiger dan tevoren, werk van.

Steeds vaker gebruikte Kuyper het predikaat 'gereformeerd' niet ter karakterisering van de Nederlandse natie in haar geheel maar ter aanduiding van slechts een specifiek volksdeel.¹⁸⁸ Door een geloofszaak te maken van kwesties als het al dan niet uitspreken of schrijven van de stomme *e* in 'Heere'¹⁸⁹ en het zingen van enkel psalmen of ook gezangen trok Kuyper symbolische grenzen tussen zijn bevolkingsgroep en de buitenwereld.¹⁹⁰ Waar hij zich voorheen tegen de modernen had afgezet, profileerde hij de gereformeerde belijdenis nu vooral ten opzichte van die der ethischen. Die hielden er weliswaar een andere opvatting van de Openbaring op na, maar hun visie op het gezag van de bijbel was volgens Kuyper geen haar beter. Vrijwel iedere vorm van 'kritiek' (moderne bijbelwetenschap) noemde hij uit den boze; aan de onfeilbaarheid van de Schrift mocht niet worden getornd.¹⁹¹ De antirevolutionaire stroming, waarvan hij sinds het overlijden van Groen de geestelijk leider was, werd onder zijn leiding een hechte politieke partij, de eerste in zijn soort. Dat deze Anti-Revolutionaire Partij (1879) op een grote achterban kon rekenen was wel gebleken bij het Volkspetitionnement van 1878: een adresactie om de koning te vragen zijn goedkeuring te onthouden aan de — door het parlement al aanvaarde — schoolwet van de liberale minister J. Kappeyne van de Coppello. Hoewel de koning uiteindelijk toch tekende, was deze campagne een groot succes voor Kuyper en de zijnen: meer dan 300.000 protestantse ouders, ruim honderd christelijk-gereformeerde en driehonderd hervormde kerkenraden hadden hun handtekening gezet. Om de aldus gemobiliseerde medestanders op de been te houden richtte Kuyper een permanente, landelijke organisatie op met de pakkende naam Een School met den Bijbel.¹⁹²

Inmiddels had Kuyper ook een aanzet gegeven tot het stichten van eigen instellingen voor *hoger* onderwijs. Het oprichten van 'bijzondere' hogescholen, geleid door een vereniging of stichting, was mogelijk gemaakt door de Wet op het Hooger Onderwijs van 1876. Maar Kuypers plan was ouder. Al in 1870 en 1872 had hij betoogd dat er naast de openbare rijksuniversiteit twee bijzondere universiteiten moesten komen, een protestantse te Utrecht en een katholieke in 's-Hertogenbosch.¹⁹³ Net als de 'vrije universiteiten' in Frankrijk, België en de Verenigde Staten zouden deze hogescholen zelfstandig moeten zijn ten

opzichte van zowel kerk als staat. Met dit plan had Kuyper een oplossing aangeboden voor het dilemma — een academische maar ongelovige faculteit of een rechtzinnige, maar bekrompen kweekschool? — waar orthodoxe theologen zich voor gesteld zagen. Naast confessionelen en gereformeerden bleken ook ethischen er wel oren naar te hebben. Ze wilden namelijk enerzijds, in hun streven naar verzoening van christendom en cultuur, ruimte voor universitaire theologiebeoefening maar anderzijds, met het oog op de behoefte der gemeente, een predikantsopleiding die bedacht was op de pastorale praktijk. Toen in december 1875 de theologische faculteit ten onder dreigde te gaan, had Gunning in een open brief Kuyper herinnerd aan zijn plan. Kuyper had daarop voorgesteld om een breed samengesteld comité van voorbereiding te vormen. Spoedig was echter gebleken dat de verdeeldheid onder rechtzinnigen al veel te groot was: terwijl veel ethische en confessionele theologen uiteindelijk liever vasthielden aan de *rijks*universiteiten begon Kuyper aan te sturen op een universiteit die niet slechts een protestants-christelijk, maar een uitgesproken gereformeerd karakter zou dragen. Hij zag zich in dit streven bevestigd door de hervormde synode, die in januari 1878 vrijwel alleen Groningse en moderne predikanten tot kerkelijk hoogleraar benoemde. Gunning was ook voor benoeming voorgedragen, maar had voor die eer bedankt. Kuyper had hem namelijk kort tevoren te kijk gezet als een verkapte moderne theoloog, die de Schrift wilde prijsgeven aan historische en tekstkritiek.¹⁹⁴

Door vooraanstaande hervormde theologen als Gunning verdacht te maken bij het rechtzinnige publiek won Kuyper steun voor zijn eigen project. Op 5 december 1878 stichtte hij samen met doctor F. L. Rutgers en andere geestverwanten de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag. Nog geen twee jaar later kon in de Nieuwe Kerk de inwijdingsplechtigheid plaatsvinden van de Vrije Universiteit.¹⁹⁵ Enkele dagen later werd de faculteit der godgeleerdheid geconstitueerd, met Kuyper, Rutgers en Hoedemaker als hoogleraar. Al in 1882 kreeg de synode van doctor F.W. Meerens en anderen — maar niet van de VU zelf — het verzoek om abiturienten van deze universiteit toe te laten tot het proponentsexamen. Ondanks het grote aantal vacatures en het geringe aantal studenten waarmee de hervormde kerk in deze jaren te kampen had, legde ze dit voorstel naast zich neer.¹⁹⁶ Ook toen in 1885 een massale adresbeweging (onder leiding van het classicaal bestuur van Rotterdam) aandrang op toelating van VU-kandidaten hield de synode voet bij stuk.¹⁹⁷ De eerste lichte aspirant-predikanten stond echter al klaar, en Kuyper was er de man niet naar om hen genoeg te laten nemen met een benoeming tot zending of evangelist. Op zijn verzoek deed de kerkenraad van het Gelderse dorpje Kootwijk een ‘toezegging van beroep’ aan de eerste VU-kandidaat, J.H. Houtzagers. Vanaf dat moment was een breuk in de hervormde kerk niet meer te vermijden.

De bereidheid van de gereformeerde partij om daadwerkelijk met het hervormde kerkverband te breken was in de eerste helft van de jaren tachtig aangewakkerd door de verdere verruiming van de leervrijheid waartoe de synode had besloten. Sinds begin 1880 werd bij het aannemen van lidmaten slechts instemming gevraagd met 'den geest en de hoofdzaak' van de belijdenis.¹⁹⁸ En sinds 1883 hoefden proponenten voor hun toelating tot de predikdienst slechts te beloven om 'de belangen van het Godsrijk, en in overeenstemming hiermede die van de Nederlandsche Hervormde Kerk, met opvolging harer verordeningen, naar vermogen [te] zullen behartigen'. Iedere verwijzing naar de kerkleer, naar Christus of zelfs het Evangelie had de synode achterwege gelaten, wellicht om een halt toe te roepen aan de uittocht van vrijzinnig-hervormde gemeenteleden en predikanten.¹⁹⁹ De gereformeerde partij zag hierin echter het bewijs dat de tijd gekomen was om het synodale kerkverband te verbreken.

De voorbereidingen daartoe werden geleid door de Amsterdamse kerkenraad, waarin Kuyper sinds 1882 weer zitting had (als ouderling). Ter vervanging van Beraad richtte hij een nieuwe gereformeerde fractievergadering op, de Broederkring. Deze beheerste spoedig de gehele kerkenraad; alle commissies werden ontdaan van 'onbetrouwbare' leden en de predikanten die naar Amsterdam werden beroepen waren zonder uitzondering gereformeerd.²⁰⁰ Om de broeders voor te bereiden op de confrontatie met de hogere kerkbesturen hield Kuyper een serie lezingen, die 'op Luthers vierde eeuwfeest' werden gepubliceerd als *Tractaat van de Reformatie der Kerken* (1883). Na een uiteenzetting over 'de rechte formatie der kerken' besprak de auteur allerlei vormen van kerkelijke 'deformatie' en mogelijkheden voor herstel. In dit kader introduceerde hij het begrip 'dolerende kerken': gemeenten die niet slechts zuchtten onder de druk van een vals kerkbestuur maar zich daarvan ook — met Gods hulp, uiteraard — trachtten te bevrijden. In een paragraaf gaf Kuyper een gedetailleerde beschrijving van wat 'de zonen der reformatie' in zulke gemeenten te doen stond.²⁰¹ Eveneens in 1883 belegde de Amsterdamse kerkenraad een landelijke conferentie van zo'n 250 gereformeerde kerkenraadsleden, die zich allen bereid verklaarden om, als de eer van hun Koning dat vergde, te breken met het hervormde kerkverband.

Kuyper en de zijnen begonnen vervolgens welbewust de confrontatie met het kerkbestuur te zoeken. In 1884 verhinderden ze dat de laatst overgebleven moderne predikanten in Amsterdam hun leerlingen zouden laten aannemen. Het provinciaal kerkbestuur veroordeelde deze acties, maar de Amsterdamse kerkenraad ging 'op grond van Gods Woord' in cassatie bij de Algemeene Synodale Commissie; niet in de verwachting dat deze hem in het gelijk zou stellen maar in de hoop dat ze haar geestelijk onvermogen weer eens zou bewijzen. Inderdaad verklaarde de ASC het beroep niet ontvankelijk en gelastte ze de kerkenraad om binnen zes weken (uiterlijk op 8 januari 1886) mee te werken aan

het aannemen van de gewraakte catechisanten.

Nu het duidelijk was dat de Amsterdamse kerkenraad op een breuk afstevende, begon hij zich in te dekken tegen de mogelijke financiële consequenties daarvan. De voorzitter van de commissie van 'kerkmeesteren', vu-hoogleraar Rutgers, stelde een reglementswijziging voor waardoor de kerkenraad zelfs nadat hij door een hoger kerkbestuur ter zijde was gesteld de beschikking zou behouden over de plaatselijke kerkgebouwen en verdere kerkelijke goederen. In de kerkenraadsvergadering van 14 december werd dit voorstel aangenomen, met 80 tegen 27 stemmen. Daarop besloot het classicaal bestuur in te grijpen: na drie weken voorbereiding schorste het al de tachtig kerkenraadsleden die voor de genoemde reglementswijziging hadden gestemd. Een halfjaar later zette het provinciaal kerkbestuur, in hoger beroep, hun schorsing om in ontzetting. Dat vonnis werd weer een halfjaar later, in december 1886, door de synode bekrachtigd. De afgezette kerkenraadsleden verklaarden nu dat ze de 'wederopgetreden wettige kerkenraad van Amsterdam' vormden, een 'nederduitse gereformeerde kerk (dolerende)'. Door het synodale juk af te werpen, stelden ze, hadden ze zich niet afgescheiden maar hadden ze de kerk juist in haar oorspronkelijke staat hersteld. Ze handhaafden dan ook hun aanspraken op de plaatselijke kerkelijke goederen: al op 6 januari hadden Kuiper en enkele medestanders zich — door een paneel uit de deur te zagen — toegang verschaft tot de consistoriekamer van de Nieuwe Kerk. Een onbedoeld effect van zulke acties was dat de *materiële*, niet de geestelijke eisen van de dolerenden voorop kwamen te staan. Deze aanspraken zouden in 1888 overigens door de Hoge Raad van de hand worden gegeven.

Inmiddels waren in enkele andere hervormde gemeenten hele kerkenraden toegetreden tot wat nu 'de Doleantie' heette. De kerkenraad van Kootwijk had in november 1885 kandidaat Houtzagers laten examineren door predikanten uit het naburige Voorthuizen en Nijkerk, om vervolgens een officieel beroep op hem uit te brengen. Nadat Houtzagers dit beroep had aangenomen, in januari 1886, verklaarde de kerkenraad te breken met het synodaal verband. Dit voorbeeld kreeg spoedig navolging in een reeks andere, meest noordelijke gemeenten: Voorthuizen, Reitsum, Kollum, Stroobos, Anjum, De Krim, Vollenhove, Kortrijk en Leiderdorp.²⁰² Na het Gereformeerd Kerkelijk Congres dat in januari 1887 in Amsterdam werd gehouden raakte de Doleantie in een stroomversnelling: in de ene na de andere gemeente brak de kerkenraad met de synode of braken gemeenteleden met de kerkenraad. Plaatselijke initiatieven werden van hogerhand gecoördineerd door classicale 'moderatoren' en agenten; er werd zelfs een handleiding voor kerkenraden, kerkvoogden en lidmaten uitgegeven. Tegen het eind van 1887 was het aantal dolerende kerken gestegen tot 151; enkele jaren later waren dat er al tweehonderd.

Toch was Kuiper niet in zijn opzet geslaagd. Slechts in enkele dorpen ging

de hervormde gemeente namelijk in haar geheel met de Doleantie mee; overal elders bracht ze een scheuring van de plaatselijke (kerk)gemeenschap teweeg. Uit de volkstelling van 1889 bleek dat ongeveer een op de zeven Amsterdamse, en een op de acht Groningse hervormden doleerde. Maar in andere grote gemeenten lag dit aandeel veel lager; in heel Nederland bedroeg het slechts 7,6%. In dat opzicht leek de Doleantie eerder een tweede Afscheiding dan de nieuwe Hervorming die Kuyper in het vooruitzicht had gesteld. In vergelijking met De Cock had hij weliswaar veel meer predikanten met zich meegekregen — het aantal hervormde vacatures steeg tot 387, bijna een kwart (23,6%) van alle hervormde predikantsplaatsen — maar het waren er toch nog geen tachtig (6% van het totaal aantal hervormde predikanten). Zelfs van de elf predikanten die sinds 1880 in Amsterdam waren benoemd (allen aanvankelijk gereformeerd) hadden uiteindelijk slechts vier zijn kant gekozen.²⁰³

De dolerenden en de nazaten van de afgescheidenen zochten spoedig elkaars gezelschap: al in de zomer van 1892 besloten de synode der Christelijke Gereformeerde Kerk en die der Nederduitsche Gereformeerde Kerken om zich te verenigen onder de naam Gereformeerde Kerken in Nederland. In numeriek opzicht vormde deze, met haar bevolkingsaandeel van zo'n zeven procent, geen kerkelijke grootmacht. De hervormde kerk, waartoe nog altijd bijna de helft van de Nederlandse bevolking behoorde, bleef veruit de talrijkste. Maar 'de grote kerk' was ze niet meer: de vooraanstaande maatschappelijke positie die de dissenters van weleer — doopsgezinden, luthersen en remonstranten — haar wel hadden gegund, werd haar door deze nieuwe concurrenten betwist. Zo maakten ze zich bij grondwetsherziening sterk voor het uitdrukkelijk verbieden van iedere financiële overheidssteun voor enige kerkgenootschap.²⁰⁴ De plaats van godsdienst in het maatschappelijk leven werd daar overigens niet marginaler door. Integendeel: religie werd een factor van belang in de landelijke politiek. In 1888 trad het kabinet-Mackay aan, de eerste confessionele coalitie.

BESLUIT

In vergelijking met alle voorgaande hoofdstukken ging het in dit laatste veel over een enkele persoon. Verbazingwekkend is dat niet: wie schrijven wil over de ontwikkeling van de hervormde kerk en haar predikanten in het derde en vooral het vierde kwart van de negentiende eeuw kan niet om de machtige gestalte van doctor Abraham Kuyper heen. Vanuit een strikt (kerk)historisch oogpunt bezien is deze aandacht voor een enkeling dus zeker te verdedigen. Maar duidt zo'n biografische wending er niet op dat het sociologisch spoor, uitgestippeld in de inleiding, is verlaten? Waar blijft de maatschappijgeleerde nu

met zijn ‘figuratie’? Waar zijn nu die fameuze vijf ‘collectieve actoren’? Niet zo ver weg als op het eerste gezicht lijkt. Want hoe misplaatst het ook zou zijn om een persoonlijkheid als Kuyper voor te stellen als product of effect van maatschappelijke transformaties, het is anderzijds zonneklaar dat zijn optreden — en al wat dat teweeg bracht — nauw samenhangt met veranderende verhoudingen binnen het hervormd predikantencorps alsook met die tussen de beroepsgroep en haar cliëntèle, de staat, de universiteiten en andere beroepsgroepen.

Veel van die transformaties zijn al eerder, in voorgaande hoofdstukken, ter sprake gekomen. Dat geldt in het bijzonder voor de verhouding tussen de beroepsgroep en de staat: de overheid was immers al rond 1840 begonnen zich uit kerkelijke zaken terug te trekken. In de periode die centraal stond in dit hoofdstuk, het derde en vooral het vierde kwart van de negentiende eeuw, werden de gevolgen van de principiële scheiding van kerk en staat voelbaar. Voor de hervormde kerk en haar predikanten waren deze zowel voordelig als nadelig. Enerzijds ondervonden kerk en predikantencorps steeds minder hinder van de overheid — zo blijkt bijvoorbeeld uit de afschaffing van de koninklijke collaties — maar anderzijds kregen ze van staatswege ook steeds minder steun, medewerking en bescherming. Al slaagden antirevolutionairen en radicaal-liberalen er niet in om de subsidies aan kerk en godsdienst volledig af te schaffen, de overheid betoonde zich in dit opzicht wel veel terughoudender. De consequenties daarvan zouden voelbaar worden in de jaren na de Eerste Wereldoorlog, toen de gulden snel in waarde daalde maar de rijkspredikants-traktementen en -pensioenen op hun oude peil bleven.

Het zich terugtrekken van de overheid uit kerkelijke zaken moet niet alleen worden opgevat — zoals meestal gebeurt — als een proces van scheiding tussen twee instituties, kerk en staat. Het duidt eveneens op een zekere verwijdering tussen twee groeperingen: ‘bedienaren van de godsdienst’ en, anderzijds, de politiek-bestuurlijke elite. Wat wellicht tot die vervreemding heeft bijgedragen is het feit dat juristen (dat waren de meeste parlementariërs en ministers van huis uit²⁰⁵) niet meer dezelfde propedeuse volgden als theologen. Daardoor was de kans kleiner dat predikanten en politici elkaar uit hun studententijd kenden en deelden ze veel minder dan vroeger — in de hoogtijdagen van de ‘uiterlijke welsprekendheid’ — een zekere intellectuele cultuur. Staatsman en dienaar des Woords golden niet langer als leden van een en dezelfde ‘beschaafde stand’. Toch raakten ze in deze periode niet enkel van elkaar vervreemd. In de Tweede Kamer bijvoorbeeld kwamen ze elkaar juist veel vaker tegen. Bij de grondwetsherziening van 1887 verviel namelijk de veertig jaar eerder ingevoerde bepaling dat ‘geestelijken noch bedienaren van de godsdienst’ afgevaardigd konden worden naar de Staten-Generaal.²⁰⁶ Deze wijziging lijkt theologen te hebben aangemoedigd om zich verkiesbaar te stellen:

Abraham Kuypers kreeg in de Kamer menig vakgenoot naast of tegenover zich. Van de verkiezingen van 1891 tot die van 1956 was vaak een op de tien academisch gevormde parlementariërs theoloog.²⁰⁷ Deze sterke, in internationaal vergelijkend perspectief opmerkelijke vertegenwoordiging van predikanten en priesters hing uiteraard nauw samen met de opkomst van confessionele politieke partijen (al waren ook theologen ook in andere fracties te vinden). Het proces van 'verzuiling' dat vanaf de jaren zeventig de Nederlandse samenleving doortrok, gaf aanleiding tot nieuwe bindingen tussen althans sommige staatslieden en sommige 'bedienaren van de godsdienst'. Hier en daar kregen predikanten en politici meer met elkaar te maken dan voorheen, al was het nu eerder als partij- dan als standsgenoten.

Een elite — niet een *volstrekt* andere dan de zojuist genoemde — waar predikanten in deze periode wél eenduidig van vervreemd raakten, was de adel. Waar de predikant niet langer werd benoemd of gepatroneerd door de plaatselijke edelman of -vrouw won hij weliswaar aan autonomie, maar boette hij aan prestige in: de buitenwacht had minder reden om hem te beschouwen als lid van een met de adel verwante stand. In meermansgemeenten was van zo'n verwijdering geen sprake: in de steden hadden edellieden slechts bij uitzondering zeggenschap over de predikantsbenoeming gehad. Toch voltrok zich ook hier een zekere verwijdering tussen predikantenstand en aristocratie (in de ruime zin des woords). Het slinkend aantal 'dubbele namen' onder hervormde predikanten doet immers vermoeden dat ze tegen het eind van de negentiende eeuw in veel mindere mate dan rond 1860 afkomstig waren uit 'oude families'. Bovendien blijkt uit de scherpe daling van de inkomsten aan plaatsengelden en vrijwillige contributies in een reeks stadsgemeenten dat de predikanten ter plaatse de steun verloren van — wat men hier met recht mag noemen — *de gezeten burgerij*. Al in 1861 constateerde de Asc in haar jaarverslag 'dat vooral jongelingen uit den beschaafden stand, thans meer nog dan vroeger, de gemeenschappelijke godsdienstoefeningen verzuimen'.²⁰⁸ Deze verwijdering ging overigens zelden zover dat burgers geheel bedankten voor de kerk. De uitkomsten van de verschillende volkstellingen wijzen uit dat tot ver in de negentiende eeuw onkerkelijkheid overwegend een plattelandsverschijnsel was. Mensen die naar eigen zeggen tot geen enkel kerkgenootschap behoorden, waren vooral te vinden op het Groningse en — meer nog — het Friese platteland. Pas in de jaren negentig begon ook in de grote steden hun aantal toe te nemen: het duurde tot 1909 eer Amsterdam een even hoog percentage onkerkelijken kende als Friesland. En zelfs in 1930 ging er in dit opzicht nog geen stad boven Groningen.

Een volgende elite waar predikanten in deze periode (verder) verwijderd van raakten was die der academici. De studie der godgeleerdheid (alias 'godsdienstwetenschap'), bleef weliswaar gehandhaafd aan de universiteit, maar dit

kon niet voorkomen dat de afstand tussen predikanten en andere hoogopgeleiden groeide. Enerzijds kwam dat doordat theologen, zelfs als godsdienstwetenschappers, moeilijk konden voldoen aan het positivistische, op de natuurwetenschappen geijkte wetenschapsideaal dat school maakte. Anderzijds echter lijken velen van hen dat ook niet te hebben gewild. Met name de ethische theologen zetten zich expliciet af tegen de natuurwetenschappen, die in de universiteiten inmiddels de toon aangaven. Dit onderscheidde hen duidelijk van de moderneren, die juist vasthielden aan de eenheid der wetenschappen. Toch waren ook zij erop gebrand — zo blijkt uit de aandacht van ethische theologen voor wijsbegeerte, letterkunde en andere schone kunsten — zich waar te maken als leden van de culturele, intellectuele elite. Tegelijkertijd echter streefden ze, veel meer dan de moderneren ooit hadden gedaan, naar het verbeteren van het contact met ‘de gemeente’, met het kerkvolk ‘in zijne massale betekenis’ (om met hun tegenstrever Kuyper te spreken). Waar ethische theologen als Gunning spraken van Gods ‘neerbuiging’ tot mensen, van het streven van de Eeuwige om een ‘verbond’ te sluiten met stervelingen, om een ‘van Persoon tot persoon’ met hen te verkeren, lijken ze tevens hun eigen verhouding tot gemeenteleden op het oog te hebben gehad.

In de late negentiende eeuw, zo concludeerde ik in het vorige hoofdstuk, was het hervormd predikantencorps onderhevig aan tegengestelde krachten. Enerzijds moesten theologen hun bestaansrecht aan de universiteit verdedigen, anderzijds zagen ze zich gedwongen om toenadering te zoeken tot hun gehoor, hun (collectieve) cliëntèle. De ethischen lijken deze moeilijke positie tot uitgangspunt van godgeleerde reflectie te hebben gemaakt: ze wilden theologie bedrijven vanuit een wetenschappelijk, intellectueel verantwoord standpunt — zoals ook de moderneren dat poogden — maar met het oog op de gemeente.²⁰⁹ Vandaar dat ze bijdragen leverden aan de ontwikkeling van zowel godsdienstwetenschap als praktische theologie, vakken aan de twee uitersten van de ‘duplex ordo’ die de faculteit der godgeleerdheid voortaan kende.

De feitelijke rechtspositie van hervormde predikanten blijkt in de loop van de negentiende eeuw in formele zin vrijwel onveranderd te zijn gebleven.²¹⁰ De dienaren des Woords bleven verzekerd van een vast (hoewel niet overvloedig) traktement én van een hoge mate van autonomie ten opzichte van de gemeente. Maar inhoudelijk veranderden hun betrekkingen met gemeenteleden sterk van karakter: al lang voor de invoering van het ‘kerkelijk kiesrecht’ — zo blijkt uit de oprichting van diverse verenigingen van Vrienden der Waarheid — be-toonden gemeenteleden zich actiever en assertiever dan tevoren.

Dat het evenwel tot omstreeks 1870 duurde voor deze ‘cliëntèle’ een factor van gewicht werd, komt niet alleen omdat gemeenteleden toen pas stemrecht kregen, maar ook omdat eerst toen predikanten ten tonele verschenen die daar hun voordeel mee wisten te doen.²¹¹ Aanvankelijk lijken de meeste predikan-

ten vooral oog te hebben gehad voor schaduwzijden van de democratisering: hún zeggenschap, autonomie en standspositie werden er immers niet groter op. Het opmerkelijke van de wilde protestacties in de hervormde gemeente Amsterdam in 1869 is niet alleen dat 'leken' toen hun stem durfden te verheffen tegen hun predikanten, maar ook dat de laatsten daar als één man stelling tegen namen. De standssolidariteit van hervormde predikanten, hun *esprit de corps* was toen kennelijk nog intact. Fundamenteel nieuwe verhoudingen tussen predikanten en gemeenteleden konden pas ontstaan na het verschijnen van een man als Kuypers, die inzag welke winst er in de nieuwe verhoudingen te behalen was voor wie 'het volk' — het kerkvolk — aan zijn kant wist te krijgen. De veranderingen die zich in deze periode voltrokken in de verhouding tussen hervormde predikanten en hun gemeenteleden waren dus geen rechtstreeks gevolg van het feit dat laatstgenoemden meer te vertellen kregen: er was hier niet alleen sprake van 'emancipatie' of 'democratisering', maar ook van politieke legitimering en politieke mobilisering.²¹² Verkiezing door de gemeenteleden verschafte hem de daartoe benodigde politieke legitimatie. In een tijd waarin nog maar een fractie van de Nederlandse bevolking politiek stemrecht had, sloeg een 'gekozen' kerkelijk leider geen slecht figuur.

Kuypers strategie — zo hebben zijn vijanden breeduit betoogd — droeg veel bij aan verzwakking van de traditionele band tussen predikanten en gemeenteleden. Ook binnen de predikantenstand raakten de verhoudingen ontwricht: collegialiteit legde het af tegen ideologische onenigheid. Bovendien verstoorde de richtingensrijd de rangorde binnen de beroepsgroep. Vanaf de jaren zeventig had de hervormde gemeente Amsterdam althans grote moeite om vacatures op te vullen: de ene na de andere predikant bedankte voor een beroep naar de hoofdstad.²¹³ Anderzijds echter — zo hebben zelfs Kuypers bewonderaars niet opgemerkt — kwamen als gevolg van de richtingensrijd nieuwe bindingen tot stand tussen predikanten en gemeenteleden. De broedertwist tussen modernen, ethischen en gereformeerden werkte niet alleen segregierend maar ook integrerend: nu predikanten in zekere zin afhankelijk waren van hun gemeenteleden werden ze gedwongen om werk van hen te maken. Daardoor veranderde ook hun verhouding tot andere beroepsgroepen. Waar predikanten zich in de eerste helft van de negentiende eeuw hadden gespiegeld aan juristen — professionals van de publieke spraak zoals zij — namen ze nu liever een voorbeeld aan artsen. Dat was niet alleen vanwege het maatschappelijk succes dat deze beroepsgroep inmiddels had geboekt: predikanten benijdden artsen niet alleen hun aanzien, inkomen, gezag of autonomie, maar ook de vertrouwensband tussen dokter en patiënt. Niet 'uiterlijke welsprekendheid' maar het vestigen van zulke nauwe betrekkingen was voortaan het ideaal.²¹⁴

BESLUIT

Welk verstandig man loopt nog een domine na, die zijne hoorders wil imponeeren met twee vooruitstekende, tegen elkaar geplakte handen en een diepe grafstem, of anderszins met een zoetsappig gelaat, uit welks mond een stroom van declamaties vloeit [...] de een al holler en hooger dan de andere, zoodat het is om gevoelig te worden, alleen uit vrees voor een ongeluk? Waar is de domine, die nog de oude, deftige domine wil zijn, zonder zich belachelijk te maken, en bij mannen van verstand, zooals ik en anderen, of anderen en ik, in eens alle crediet te verliezen?¹

In de inleiding van dit boek heb ik me voorgenomen om de ontwikkeling van het predikantenberoep te analyseren in termen van de krachtsverhouding tussen een vijftal partijen: de beroepsgroep zelf (het predikantencorps), de staat, de universiteiten (in het bijzonder de faculteiten der godgeleerdheid), naburige beroepsgroepen en de cliëntèle (gemeenteleden). Op het gevaar af in herhaling te vervallen, vat ik hier samen hoe die krachtsverhoudingen in de loop van de negentiende eeuw veranderden.

Het vroeg negentiende-eeuwse predikantenberoep werd gedomineerd door de staat. Zowel de opleiding als de bezoldiging van hervormde predikanten stond onder regie van de rijksoverheid. Hetzelfde gold, zij het in mindere mate, voor het kerkbestuur: de hoogste echelons daarvan waren nauw verweven met de overheidsbureaucratie. Representanten van de beroepsgroep (een keurkorps van vooraanstaande predikanten), van de universiteiten (de hoogleeraren in de theologie) en van de regering (het Ministerie van Eeredienst) ontmoetten elkaar in de Algemeene Synode (en, later, de Algemeene Synodale Commissie). In kennelijke harmonie maakten ze de dienst uit in de hervormde kerk. Deze was sinds het einde van de Republiek niet meer de heersende maar nog wel de van overheidswege beheerste kerk. Voor haar predikanten had dit grote voordelen: als een soort rijksambtenaren, opgeleid aan rijksuniversiteiten en verzekerd van een vast rijkstraktement, konden ze zich ontworstelen aan plaatselijke of gewestelijke potentaten en zich toeleggen op zaken van hoger, breder, nationaal belang. Zo kregen ze een rol in het proces van natievor-

ming. Niet alleen de verhouding tot de staat maar ook die tot de universiteit moedigde hen hiertoe aan. Door de reorganisatie van het hoger onderwijs was hun opleiding namelijk in nauwer verband komen te staan met andere studierichtingen, met name letteren en rechten. Waar 'theologanten' voorheen een nogal geïsoleerde plaats hadden ingenomen, raakten ze nu geïntegreerd in het studentenleven. Dit proces duidt op verbetering van de sociale positie van predikanten, op toenadering tot politiek-bestuurlijke, economische en vooral culturele elites. Als leden van het corps studenten kregen theologen toegang tot de vaderlandse spraakmakende gemeente. Dat is een voorname reden waarom velen van hen — studenten zowel als predikanten — een prominente rol speelden in Nederlandse letterkunde van die tijd.

Zo innig als de rijksoverheid, de theologische faculteiten en de top van het predikantencorps met elkaar verkeerden, zo groot was de afstand tot de 'cliëntèle'. Predikanten beschouwden hun betrekking tot gemeenteleden als een variant op die tussen 'de beschaafde stand' en het volk. De juiste houding ten opzichte van dat volk leerden ze door werk te maken van 'uiterlijke wel-sprekendheid', het gemeenschappelijk standsideaal van de hoogopgeleiden en hooggeborenen die de toon aangaven in het jonge Koninkrijk. Onder deze hoogopgeleiden waren het de juristen met wie ze het meest gemeen hadden: rechtsgeleerden waren, net als zij, beoefenaars van de publieke spraak. In hun ambtspraktijk kwamen predikanten hen echter weinig tegen (of het moest in het kerkbestuur zijn). Veel intensiever waren de betrekkingen met onderwijzers. In weerwil van de scheiding van kerk en school waren die in veel opzichten nog altijd afhankelijk van predikanten: ofwel omdat ze een nevenbetrekking hadden in de kerk — als organist, koster of voorlezer/voorzanger — of omdat de schoolopziener in hun district een weleerwaarde heer was. Tegen-spel was van deze beroepsgroep daarom nauwelijks te vrezen. Dreiging ging evenmin uit van de voorgangers der aloude dissenters. Het bestaan van 'andersdenkende' maar vrijwel identiek opgeleide, remonstrantse, lutherse en doopsgezinde, 'leraars' was zelfs een voordeel. Hieruit bleek immers dat predikanten niet slechts een institutie vertegenwoordigden (de 'voormaals heersende kerk') maar ook een vak, een tak van wetenschap. Concurrentie was er wel van de zijde van afgescheiden predikanten en rooms-katholieke geestelijken. De middelen om zich daartegen teweer te stellen zochten hervormde predikanten vooral in wat hen onderscheidde — in gunstige zin, naar ze meenden — van deze mededingers: hun band met de natie en met de universiteit. Een krachtig pleidooi voor academische theologie ten dienste van natievorming werd gevoerd door de Groninger Godgeleerden, die zich sterk maakten voor het 'opleiden' van het volk tot kerkelijk lidmaatschap en, daarmee, tot nationaal burgerschap.

De gedachte dat gemeentevorming hand in hand ging met natievorming

verloor vanaf 1840 haar overtuigingskracht. Onder koning Willem II gaf de regering een aanzet tot staatsonthouding inzake godsdienst. De drie partijen die het eerst zo goed met elkaar hadden kunnen vinden — staatslieden, hoogleraren en toonaangevende predikanten — begonnen uiteen te vallen. Nu ze niet langer van de overheid op aan kon, ontdekte de kerk wat het nadeel van een strikt universitaire opleiding was: ze had er geen enkele zeggenschap over. Haar poging om die alsnog te verwerven mislukte en lijkt de faculteiten slechts te hebben gesterkt in hun eis van academische vrijheid. Zowel 'praktiserende' als 'academische beroepsbeoefenaren' (predikanten én hoogleraren) beriepen zich op die 'typisch protestantse' verworvenheid toen ook hooggeplaatste 'leken' tegenspel begonnen te bieden. De positie van het hervormd predikanten-corps was niet zo sterk en ongenaakbaar meer als ze geweest was. Dit blijkt ook uit de — door de overheid vergemakkelijkte — emancipatie van onderwijzers, van afgescheidenen en rooms-katholieken. Laatstgenoemden lieten zich als geduchte concurrenten kennen toen, na de liberale omwenteling van 1848, opnieuw ernst zou worden gemaakt met het scheiden van kerk en staat. In de praktijk bleef veel bij het oude: noch de bezoldiging noch de opleiding van hervormde predikanten werd uiteindelijk aangetast. Scheiding kwam er slechts tussen de 'vaderlandse' kerk en de Nederlandse *natie*.

De terugkeer van rooms-katholieke bisschoppen in Nederland dreigde predikanten niet alleen te beroven van 'klanten', maar ook van hun positie als 'geestelijk leiders'. Tegen dat gevaar lijken ze zich te hebben gewapend door zich toe te leggen op dat wat ze nog altijd als hun sterke punt beschouwden: wetenschap. Ook de hoogleraren lijken daarop te hebben aangestuurd, wellicht om het bestaansrecht van hun faculteit te bewijzen. Deze tendens tot verwetenschappelijking — die duidelijk blijkt uit de aanwas van jonge doctors in de theologie — gaf geboorte aan de Moderne Theologie. Dat deze revolutionaire school kon uitgroeien tot een invloedrijke 'richting' is niet alleen te danken aan het feit dat de hervormde kerk in de negentiende (en eerste helft van de twintigste) eeuw geen leertucht toepaste, maar ook aan het feit dat jonge predikanten zich niet hoefden te schikken naar de opvattingen van oudere ambts-genoten. In tegenstelling tot kandidaten vroeger, later en elders begonnen ze hun kerkelijke loopbaan namelijk niet in dienst van een gezeten predikant. De opkomst van de Moderne Theologie hield voorts verband met de toenemende invloed van gemeenteleden. Nu de burgerij politieke rechten had verworven, werd ze ook in de kerk een factor van gewicht: predikanten zagen zich geconfronteerd met een kritisch, mondig gehoor, dat zich meer en meer als 'cliëntèle' begon op te stellen. Zoals de godgeleerdheid van de Groningers geënt was op paternalistische verhoudingen tussen 'de beschaafde stand' en 'het volk', zo was de Moderne Theologie bedacht op maatschappelijke middengroepen, die meer op voet van gelijkheid benaderd wilden en konden worden. De moder-

nen beschouwden het als hun roeping om op de preekstoel door te geven wat ze in de collegebanken hadden opgestoken. Anderen voelden echter dat academie en pastorie ver uiteen lagen. Nu de 'uiterlijke welsprekendheid' geen brug meer kon slaan, maakten ze eindelijk werk van een specifiek-kerkelijke verbinding: de praktische theologie. De behoefte aan zo'n intermediair werd nog groter na de herziening van het hoger onderwijs in 1876. De theologische faculteit bleef daarbij weliswaar gehandhaafd, maar werd onderworpen aan een boedelscheiding tussen geloof en wetenschap. Hoewel bijna alle hoogleraren afkomstig bleven uit het hervormd predikantencorps tekende zich nu een scheiding af tussen 'praktiserende' en 'academische' theologen. Terwijl laatstgenoemden zich — wilden ze serieus genomen worden — aan moesten passen aan academici in andere takken van wetenschap, zagen eerstgenoemden zich meer en meer gedwongen om zich te richten naar de wensen, behoeften, opvattingen, gevoelens en gevoeligheden van hun gemeenteleden.

De relatieve autonomie die predikanten in de eerste helft van de negentiende eeuw hadden genoten ten opzichte van lokale elites verankerde in afhankelijkheid van het kerkvolk. In de eerste plaats kregen gemeenteleden namelijk invloed op de benoeming van ouderlingen en diakenen en de beroeping van predikanten. De rechten die 'patronen' daar van oudsher bij konden laten gelden werden niet geheel afgeschaft maar wel sterk teruggedrongen. In het gros van de gemeenten kwam de keuze aan de kerkenraad, die vanaf 1867 bovendien vaak samengesteld werd door middel van verkiezingen. De invoering van dit 'kerkelijk kiesrecht' doordrong niet alleen *moderne* predikanten ervan dat ze gemeenteleden ernstig moesten nemen. Dit was bovendien — in de tweede plaats — financiële noodzaak. De rijkstraktementen bleven weliswaar gehandhaafd, maar werden niet meer aangepast aan de geldontwaarding; het was aan de kerk (de kerkvoogdij) om een aanvulling te geven. In gemeenten waar fondsen ontbraken, moesten de benodigde middelen door gemeenteleden worden opgebracht, in de vorm van plaatsengeld of contributies — vrijwillige dan wel verplichte. Uiteraard was vooral dat laatste middel niet bevorderlijk voor de liefde voor kerk en predikantencorps: het lijkt veel te hebben bijgedragen tot de kerkverlating. Dat nu was een derde opzicht waarin predikanten afhankelijk raakten: de uittocht van vrijzinnige gemeenteleden in de jaren zeventig, die van 'gereformeerden' vanaf 1886 en de opkomst van nieuwe religieuze bewegingen leerden predikanten dat ze niet verzekerd waren van de belangstelling, het ontzag en de morele of materiële steun van hun gemeenteleden. In het laatste kwart van de negentiende eeuw is dit besef langzamerhand tot de predikanten doorgedrongen. Een van de gevolgen daarvan is dat predikanten, die vroeger het meest met juristen hadden, zich nu begonnen te spiegelen aan medici. Dat was minder omdat ze uit waren op evenveel aanzien, macht of inkomen, dan omdat ze streefden naar een vergelijkbare ver-

trouwensband met 'leken'. Naarmate ze de steun en bescherming van de politiek-bestuurlijke en culturele elites verloren, zagen ze zich genoodzaakt om beter in te spelen op de gevoelens, behoeften, stemmingen en ontstemmingen van hun 'cliënten'.

De beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland lijkt in zeker opzicht tegenovergesteld aan die van artsen — het schoolvoorbeeld van 'professionalisering'. Terwijl de overheid in de loop van de negentiende en twintigste eeuw steeds nauwer betrokken raakte bij het verkeer tussen geneeskundigen en hun patiënten, nam ze steeds meer afstand van het doen en laten van de 'bedienaren van den godsdienst'. De betrekkingen tussen predikanten en hun gehoor kregen langzamerhand een volstrekt particulier karakter. Dit onderscheidt hun beroepsontwikkeling tevens van die van onderwijzers, verplegers, advocaten, apothekers en veel andere beroepsgroepen die in de moderne samenleving juist 'verstatelijk' raakten. Het is verleidelijk om dit opmerkelijke verschil af te doen met de slotsom dat het predikantenberoep nu eenmaal anders is dan alle andere. Zo'n verklaring houdt echter geen rekening met de mogelijkheid dat de verwijdering tussen kerk en staat (en de daaruit voortvloeiende toenadering van predikanten tot gemeentelieden) ook anders had kunnen verlopen. Dat blijkt vooral wanneer men de maatschappelijke lotgevallen van hervormde predikanten vergelijkt met die van hun ambtsgenoten in andere landen. Dit is niet de plaats voor een systematische internationale vergelijking, maar tot besluit van dit onderzoek wil ik aandacht besteden aan enkele in het oog springende overeenkomsten en verschillen tussen de beroepsontwikkeling van predikanten in Nederland en die in Engeland, Duitsland, alsook enkele Scandinavische landen.²

Een belangrijke overeenkomst is er wat de maatschappelijke rang van predikanten betreft: evenals in Engeland en Duitsland (Pruisen, althans) verbeterde ook in Nederland vanaf de late achttiende eeuw de sociale positie van de dienaren des Woords. Dat blijkt onder andere uit (en is ten dele toe te schrijven aan) een verschuiving in de rekrutering. Hoewel in alle zojuist genoemde landen de hoogste standen zwak vertegenwoordigd bleven, waren predikanten van beduidend betere komaf dan tevoren.³ Een van de gevolgen daarvan was dat ze integreerden met dominante maatschappelijke groeperingen. Zoals Britse predikanten zich in de vroege negentiende eeuw identificeerden met de *gentry* en hun Duitse ambtsgenoten zich volbloed *Bildungsbürger* toonden, presenteerden Nederlandse, hervormde predikanten zich toentertijd als leden van een algemeen-beschaafde stand. Dit nieuwe zelfbewustzijn lijken ze niet alleen te hebben ontleend aan hun afkomst, maar ook aan hun opleiding. In alle drie genoemde landen (alsook in Denemarken en Zweden)

werden negentiende-eeuwse predikanten namelijk, meer dan tevoren, opgeleid aan de universiteit. Wat dit betreft, is er echter tevens een belangrijk verschil: terwijl Duitse en Nederlandse predikanten allen theologie hadden gestudeerd, werden in de Church of England van oudsher academici van allerlei slag tot predikant gewijd.⁴ Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw eiste ze naast algemeen-academische vorming weliswaar ook specifiek theologische kennis en pastorale vaardigheden, maar de scholing daarin werd grotendeels buiten de universiteit om aangeboden, in seminaries die rechtstreeks onder regie van de kerk stonden. Ook in Duitsland kregen dergelijke seminaries een belangrijke rol in de opleiding van predikanten, zij het niet als alternatief maar als aanvulling. In Nederland daarentegen bleef de opleiding van hervormde predikanten geheel universitair; de theologische faculteit werd in 1876 alleen uitgebreid met een 'in pandige' kerkelijke opleiding.

Aan de universitaire theologische opleiding die ze hadden genoten lijkten Nederlands-hervormde predikanten veel meer identiteit te hebben ontleend dan hun Engelse, Zweedse, Deense en zelfs Duitse vakbroeders.⁵ Een van de redenen daarvoor is wellicht dat hun band met de staat zoveel zwakker was dan in andere landen. Hoe sterk de Nederlandse Hervormde Kerk in de eerste kwart eeuw vanaf haar reorganisatie ook verweven was met de rijksoverheid, de afstand tussen beide instituties was hier veel groter dan in Duitsland, Engeland, Zweden en Denemarken. Daar vielen kerkelijke en burgerlijke gemeente namelijk tot ver in de negentiende eeuw vrijwel met elkaar samen — hetgeen vooral bleek op het gebied van onderwijs, armenzorg en bevolkingsadministratie — en maakte het landelijk kerkbestuur haast integraal deel uit van de overheidsbureaucratie. De Algemeene Synode en de lagere kerkbesturen in Nederland stonden in de eerste decennia van hun bestaan weliswaar onder controle van de rijksoverheid maar mede doordat ze vrijwel geheel uit theologen bestonden, konden ze aanspraak maken op een zekere vrijheid van handelen. Hoewel de afstand tussen kerk en staat in vroeg negentiende-eeuws Nederland groter was dan in andere landen — en deze afstand in de loop van de eeuw bovendien nog groter werd — genoten Nederlands-hervormde predikanten toch een zekere bescherming door de overheid. Deze garandeerde hun weliswaar geen monopolie op diensten als huwelijksluiting, armenzorg, uitvaart en godsdienstonderwijs in scholen, maar wel verzekerde ze hun van een inkomen.

Terwijl Duitse en Engelse predikanten gedurende de hele negentiende eeuw grotendeels afhankelijk bleven van plaatselijke heffingen, toevallige lokale schikkingen en betalingen voor ambtsverrichtingen (doop, rouw en trouw, enzovoort), genoten de meeste hervormde predikanten al sinds het begin van de negentiende eeuw een vast rijkstraktement. Dit was een onvoorzien effect van de Bataafse Revolutie: uitgerekend omdat de rijksoverheid

rond 1800, met het oog op het scheiden van kerk en staat, de kerkelijke goederen had genaast, was ze nu moreel verplicht om althans ten dele te voorzien in het levensonderhoud van de leraars der 'voormaals heersende kerk'. Voor dezen was bezoldiging door het rijk in meer dan een opzicht voordelig. Niet alleen verminderde ze de afhankelijkheid van predikanten ten opzichte van lokale cliënten of patronen maar ook bevorderde ze 'rechtvaardige' inkomensverhoudingen: traktementen die niet afhingen van lokale toevalligheden maar die in verhouding stonden tot de te leveren prestatie.⁶

Het Nederlands-hervormd predikantencorps werd overigens al gekenmerkt door tamelijk egalitaire verhoudingen: niet alleen doordat het geen ambtshiërarchie kende, maar ook doordat *al* zijn leden — anders dan Britse *clergy* — universitair geschoold waren en zij allen een traktement genoten. Uiteraard was er verschil in aanzien en vooral inkomen onder Nederlandse, hervormde predikanten, maar doordat ze vrij mobiel waren — veel vaker dan hun Britse of Duitse collega's wisselden ze van standplaats — was dit niet zo pijnlijk. Het mocht zelfs een voordeel heten dat de kerk een carrièrestructuur kende die ambitieuze en goed presterende predikanten de mogelijkheid bood om promotie te maken. Wat hun werkzaamheden betreft, zijn predikanten hier en elders moeilijk te vergelijken: hun doen en laten houdt immers nauw verband met structuren en tradities van hun kerk. Duidelijk is echter dat predikanten in alle genoemde landen vanaf het midden van de negentiende eeuw steeds harder werkten, en dat ze zochten naar nieuwe middelen om godsdienst een plaats te geven in het leven van hun gemeenteleden.

Wanneer men deze pogingen overziet, valt op dat Nederlandse predikanten zich onthielden van een strategie die hun vakbroeders elders volgden:⁷ Engelse en Duitse (lutherse) predikanten maakten zich vanaf het midden van de negentiende eeuw los van de sociale klassen waarmee ze zich tot dan toe hadden geïdentificeerd (*gentry* of *Bildungsbürgertum*) en begonnen zich te presenteren als leden van een aparte, *geestelijke* stand, herkenbaar alleen al aan attributen als de priesterboord. In plaats van het maatschappelijk nut van hun ambt beklemtoonden ze nu de spirituele betekenis daarvan, die bij uitstek tot uitdrukking zou komen in de bediening van de sacramenten. Van een dergelijke wending is onder negentiende-eeuwse Nederlandse, hervormde predikanten geen sprake: ze zochten het niet in een extra nadruk op de sacrale betekenis van het ambt dat ze bekleedden en van de 'heilsmiddelen' die ze te verstrekken hadden. Hoewel ze steeds meer moeite moesten doen om serieus genomen te worden door andere hoogopgeleiden, bleven ze zich meer opstellen als geleerden dan als geestelijken. Wat hen van 'leken' onderscheidde, zou vooral verschil in *kennis* zijn. Deze opstelling heeft hun sociale positie geen kwaad gedaan: zelfs de vele Nederlanders die tegenwoordig niets van de kerk moeten hebben, hebben 'de dominee' nog tamelijk hoog.

SUMMARY

David Bos, *Servants of the Kingdom. Professionalization among ministers of the Nineteenth Century Dutch Reformed Church*

The present historical-sociological study analyzes the evolution of the ministry in the Dutch Reformed Church — *Nederlandse Hervormde Kerk*, the Netherlands' largest (protestant) denomination — during the nineteenth century. Even after its disestablishment in 1795, the reformed church was widely regarded as the most 'national'. This gave its clergymen a prominent social position. But how could they maintain this rank in a rapidly changing society?

In the *Introductory* chapter it is argued that the social position of a professional (occupational) group is not only changed by the societal transformations it is subject to, but also as a result of the strategies its representatives employ, in order to win prestige, authority, income or autonomy. Since the 1970s, sociologists have focussed on these courses of action. This fitted their theories of 'professionalization' for analyzing the historical proceedings of an occupational group (or its representatives). By focussing on the actions of professional associations, however, the role of other (collective) actors is neglected. In recent sociological theories, 'professionalization' is understood as the evolution of the relations between a handful of collective actors: the occupational group itself, its 'clientele', its (academic) training institutions, the state, and other relevant occupations. A profession, in this view, is a 'figuration' (Norbert Elias), 'a structured and changing pattern of interdependent people'. This study aims at analyzing such a pattern among ministers of the nineteenth-century Dutch Reformed Church.

By way of introduction into nineteenth-century churchdom, in *chapter 1*, a description is given of clerical duties and of the shifts which took place in their conception and implementation. Traditionally, delivering sermons was most important to Dutch, reformed clergymen, who were commonly called 'teachers' (*leraars*; cf. Ephesians 4:11) or 'preachers' (*predikanten*). As before, the average sermon usually took one hour (much longer than in other European countries). But more than ever before, clergymen reckoned with the way in which their sermons were experienced by parishioners. Laymen's religious experience was also taken into consideration where other rituals were concerned. Now that baptism and wedding had lost their secular, administrative functions, these rites of passage (and Holy Supper alike) were primarily expected to produce a religious mood. For that purpose, many clergymen altered or even abolished the traditional, sixteenth-century litanies. Ministering burial services was not a clerical duty; reformed ministers had originally not even been allowed to give funeral sermons. In the nineteenth century, however, they began to deliver graveside orations and to perform further funerary rites. Catechizing was also a relatively new task. 'Public catechizing', continued religious education for adult members, was gradually abolished but giving confirmation classes grew more important. Since the schoolmasters had been released from clerical supervision (around 1800), ministers could no longer entrust them with the religious socialization of children. Nineteenth-century ministers agreed that 'teaching' was their main task; the way it was executed, however, revealed a growing pluriformity. Pastoral care traditionally implied the house-to-house visiting of parishioners in order to invite them to (or exclude them from) Holy Supper, which was celebrated four times a year. In the course of the nineteenth century, ministers developed a new form of parish-visiting: a confidential, preferably private conversation,

not with a view to celebrating Holy Supper but on the occasion of life-events of their individual parishioners. In this respect, house-to-house calling grew more or less similar to the visitation of the sick. Traditionally, this was primarily meant to prepare parishioners for death. In the cities, ministers often left this task — as well as a large part of religious instruction — to their inferiors ('sick-visitors' or 'catechists'). Nineteenth-century pastoral care for delinquents acquired a less official, a more private and educational character. This shift was caused by the disestablishment of the Reformed Church — by which its ministers were discharged from their role in the execution of the condemned —, by the transformation of prisons into institutions for moral reform, and by ministers' exploration of a new field of activities: 'Home Mission'. Even though these activities were discovered by one religious movement (the *Réveil*), eventually no minister could do without. As a result, the set of clerical duties grew even larger than it had been. In this respect, ministers of the Dutch Reformed Church resembled clergymen in other North-West European countries and the United States, who also attempted to establish closer contacts with their parishioners (and outsiders). Unlike their British and German peers, however, nineteenth century Dutch ministers of religion did not begin to emphasize the spiritual nature of the office they held — by wearing distinctive dress, etc. — or of the rituals they performed. They rather aimed at making their contacts with parishioners less official and more personal. This resulted in a growing pluriformity in clerical practice and teaching.

In *chapter II* the history proper begins. This chapter describes how the early nineteenth-century reformed church got involved in processes of stateformation and nationbuilding. Now that the former federal Republic had been converted into a centralist Kingdom (established in 1813) the traditional church organization was considered obsolete. In 1816, the Crown imposed a new system of church-government, granting all power to colleges — local church councils, provincial church councils and the synod — in which only a small number of clergymen held seats. Whereas the Crown could influence all levels of supra-local church-government, the vast majority of ministers (let alone parishioners) no longer had a voice. Still, this reorganization was widely accepted. State intervention was thought to be not only indispensable for the church but even favourable to its clergy. Now that their salaries were largely paid by the state, Dutch reformed ministers grew less dependent on local patrons (magistrates, noblemen, etc.). This enabled them to develop a less 'parochial', and more 'national' orientation. Clergymen (whether reformed, 'remonstrant'-reformed, mennonite or lutheran) were encouraged to play a role in the process of 'nationbuilding', the cultural unification of The Netherlands. This is also made apparent by the reorganization of their university training. After 1815, all protestant students in theology had to be Bachelors of Arts: they were expected to be equally well at home with divinity and the humanities. Less emphasis, however, was put on orthodox (Calvinist) doctrine. The reformed synod was not even entitled to pronounce upon this; it rather functioned as a learned society — as shown by the presence of professors of theology — or a professional association of clergymen. In the first decades after its installation, the synod explicitly aimed at improving ministers' social position. All in all, the structure of the early nineteenth-century clerical profession may be understood as a figuration, dominated by three 'actors': the state (notably the Ministry of Public Worship), the universities (the faculties of theology) and an élite of 'practising professionals' (prominent ministers, mostly in the cities). Representatives of these three parties met in the synod; in apparent harmony they governed the reformed church. Even for rank-and-file clergymen this arrangement had many advantages. There was no need to defend their position from competing professions: schoolmasters and Roman-Catholic priests remained their inferiors in many respects, whereas the ministers of dissenting protestant denominations were now regarded as colleagues. The clergy neither had to reckon with its 'clients' — even not after 1834, when large groups of orthodox parishioners (and a few clergymen) seceded from the reformed church. The oppressive government policy regarding these new dissenters (*gereformeerden*) might be seen as an indication of the strong position of the clergy towards the laity.

Chapter III focusses on the universities. Their reorganization in 1815 led to advantages for the reformed church. Just as before the 1795 Revolution, the faculties of theology were primarily meant for the training of reformed ministers; they were the only ones who could boast a completely academic education. The drawback was that the church (the synod) had no direct influence on the training of its future pastors: the theological curriculum and the professors in theology were appointed by the Crown. This was all the more embarrassing because these professors held prominent positions in the church (e.g. as advisory members of the synod). In the 1840s, dissatisfaction with this situation found expression. On the one hand this was because the state (under king William II) kept itself more at a distance from the 'fatherlandish' church. On the other

hand this was a reaction to the rise of the Groningen Theologians. Their explicit renouncement of Calvinist doctrine provoked protests by the *Réveil*. In the debate with the spokesmen of this movement — none of whom were theologians — the Groningen Theologians claimed professional autonomy. From this debate it appears that after 1840, relations were not as harmonious as they used to be: the 'troika' of state, clergy and university began to fall apart. New actors had entered the scene: Roman-Catholics and new dissenters (*gereformeerden*) as well as self-confident schoolteachers and critical parishioners.

The assertive way in which theologians in the early 1840s claimed professional autonomy indicates an increased self-confidence. *Chapter iv* investigates into the origin of all this. In the first place, even though recruitment from the lower class remained important, nineteenth-century theologians were of higher birth than previous generations. In the second place, the full-fledged academic training of theologians brought them into contact with other students. Both developments facilitated their integration into undergraduate life. Whereas in earlier centuries, the position of undergraduate theologians had been rather isolated, they now socialized with students in other faculties. By joining student fraternities, theologians gained access to the nation's political and cultural élites. Their withdrawal from these students' clubs in the 1870s, on the other hand, indicates estrangement: theologians lost the support and only too often the sympathy of other university men.

This process of integration and alienation is evident in Dutch literature. In the 1840s and 1850s, this field was dominated by theologians. In *chapter v* this well-known phenomenon is explained from the position of theologians in student society. Writing poetry and prose was not only a likely hobby for students who were so well-read in both classical and modern literature; it was also an attractive hobby for students whose social position was based on 'cultural' rather than 'economic capital' (Pierre Bourdieu). Moreover, literary activities served the quest for 'eloquence' — the social ideal theologians now shared with poets, scholars, politicians, magistrates and all other men of culture. In the first half of the nineteenth century, 'eloquence' was not merely a technique of public speech but a *habitus*. Essays and manuals on this 'art' implicitly discussed the position of the educated classes in Dutch society. In the second half of the nineteenth century, however, this connection between science, literature, art, preaching and politics was broken. Nevertheless, theologians continued to play a role in Dutch letters: not only as poets of religious hymns or light verse but also as journalists, editors or literary critics.

A closer look at the relationship between clergy and other university men is taken in *chapter vi*. Traditionally, very few theologians took their doctor's degree: graduation was expensive, whereas it offered little advantages for a clerical career. In the nineteenth century, the number of Doctors of Divinity grew. This can be explained from the increased number of theologians from higher classes, the more academic character of theological study and the integration of divinity students in undergraduate life. In the third quarter of the century, even more theologians took their degree. This is explained as a symptom of 'scientification'. Now that the clergy, after the 1848 liberal revolution, could no longer count on the state, it sought support in the universities. 'Modern', 'scientific' theology offered both practising and academic theologians a new legitimation of their role. Now that the rights of their faculty were once again questioned, the professors of theology began to strive for 'scientification' of their discipline, notably by historical-critical analysis of the bible. The results of these academic inquiries spread far outside the university: Modern Theology became a trend among more or less educated parishioners. Its rise is bound up with the 1848 revolution: now that the middle classes had gained political power, they would no longer put up with a catechism-reply to every question. Modern Theologians attempted to meet this demand — even if their answers shocked orthodox parishioners and colleagues. Whereas the clergy succeeded less and less in keeping up a 'fraternal appearance', its members were successful in forging new relationships with their clients: not so much as incumbents of an office but rather as members of a university trained profession, a branch of science.

The success of Modern Theology was partly a result of the new relations within the profession — the theme of *chapter vii*. Unlike previous generations — and in contrast with clergy abroad — nineteenth-century Dutch, reformed ministers did not begin their careers as 'assistants' (curates) to established clergymen. This strengthened the young theologians' sense of autonomy and intellectual independence. Whereas the 'underclass' of poor clergy *in spe* disappeared, the number of *ex-ministers* grew. This was mainly a result of the alternative careers which had come into being, notably in journalism and secondary education. The success of apostate theologians undermined the clergy's career structure. Traditionally, its top positions had been re-

served for the professors of theology and the ministers in the largest cities. In the eighteenth century, these two élites had been almost interchangeable. In the nineteenth century, however, the various top positions increasingly diverged. Fewer and fewer ministers in large cities were appointed professors in theology or nominated as members of the synod. This can be explained as an effect of the contrary forces the clerical profession was subject to. Whereas academic theologians had to defend the position of their discipline among the sciences, practising professionals (clergymen) were more and more obliged to meet the demands, needs, questions and moods of 'laymen'.

This relationship between the profession and its clientele is the theme of *chapter VIII*. Dutch, reformed clergymen of old enjoyed a high degree of professional autonomy: once they were appointed it was almost impossible to remove them from office. Parishioners usually had no voice in their appointment. The right to nominate an incumbent often rested with local élites (magistrates, nobility or gentry) or with the Crown. Even in parishes where this right rested with the elders, rank-and-file parishioners usually had little or no influence: the members of the church council were co-opted. Though the 1848 revolution did not directly put an end to this, it led to an enlargement of parishioners' influence. In the first place, the rights of patrons were restricted. Some of them — from conviction or out of indifference — voluntarily gave up their advowsons. In the second place, the new constitution occasioned a democratization of church-government. According to the 1852 canon law, parishioners would have the right to nominate their pastors, elders and deacons. In 1867, this decision was effected: 'ecclesiastical franchise' was conferred on all male, adult parishioners (except those who were on the rates or had been censured). This led to a landslide in reformed churchdom. In many parishes (notably in the largest cities), 'modern', liberal ministers were suddenly confronted by orthodox church councils. Fundamentally new relations between clergy and 'laymen' were created by orthodox ministers who let the good understanding with their parishioners prevail over the solidarity with their peers. Particularly Abraham Kuyper, Amsterdam's first elected rector, followed this strategy. He, the leader of the Neo-Calvinist party in the reformed church (and in parliament, later on), mobilized parishioners and church councils to undermine the régime of liberal ecclesiastics. By founding an orthodox university, Kuyper succeeded in doing so: from 1886 onwards, hundreds of thousands of parishioners (and some eighty clergymen) seceded from the reformed church. Even though the total loss of members amounted to no more than 6%, this new schism had far-reaching consequences for the reformed church and its clergy: they could no longer claim a special status in Dutch society. Their state salaries, for example, were not withdrawn but in future they would no longer be adapted to inflation. The obvious result of this was that clergymen grew more and more dependent on their parishioners. This was also evident in other respects: the appearance of new competitors — dissenting ministers but also socialist leaders and atheist intellectuals — forced clergymen to reach out for their parishioners. This led to an extension and intensification of their activities, notably in the field of pastoral care. Whereas in the early nineteenth-century clergymen had usually been compared to lawyers — professionals of public speech like them, with a similar training in the Faculty of Letters, a similar cultivation of 'eloquence' and even similar robes of office — now they rather took example by doctors. Ministers envied not so much the prestige, income, authority or autonomy physicians enjoyed, but rather their intimate, confidential relationships with patients. From the late nineteenth century onwards, establishing such a 'professional' bond with parishioners was the ideal of many clergymen.

In the *Conclusion*, the results of this investigation are summarized, and briefly compared with studies of clergy in Great-Britain, Germany and Scandinavian countries.

DANKWOORD

Als Abram de Swaan, *salvis titulis*, mij jaren geleden niet had gevraagd wat ik het liefste zou onderzoeken, had ik dit boek nooit geschreven. Over dat schrijven echter heb ik zo lang gedaan dat hij zijn vraag misschien is gaan berouwen. Ikzelf heb mij altijd gelukkig geprezen met juist dit onderzoek bij deze hoogleraar. Hij beïnvloedde het door de ideeën die hij me aanreikte maar vooral door de stijl — niet slechts van schrijven — die hij me ten voorbeeld stelde. Ik vlei mij met de hoop dat hier iets van zal blijken.

Mijn liefde voor de sociale wetenschap werd gewekt door Gert Hekma, die ik leerde kennen als een belesen, eigenzinnig en gastvrij docent homostudies. Met veel plezier ook denk ik terug aan mijn leeronderzoek bij de onfortuinlijke studierichting 'Filosofie en Maatschappijwetenschap', met Gerard de Vries, Annemarie Mol en Marion de Boer. Wat ik aan moest met mijn hoofdvak, godsdienstwetenschap, leerde ik van Yme Kuiper. Hoewel ik allengs meer zijn student en zijn assistent werd, ben ik blijven leren van Hans Kippenberg, Lourens van den Bosch en Hans Witte. Onder de montere leiding van F.R.J. Knetsch ontdekte ik hoe kleurrijk kerkgeschiedenis kan zijn. Eenmaal ATO heb ik vooral geprofiteerd van hetgeen Aart de Groot mij op zijn mateloos bescheiden wijze aan de hand deed. Ook Maarten Aalders gaf goede raad.

Mijn verdere vorming vond plaats in de Amsterdamse School voor Sociaalwetenschappelijk Onderzoek (voorheen PDIS). De wekelijkse colloquia en de cursussen van Hans Blom, Piet de Rooy, Siep Stuurman en (in de letterenfaculteit) P. Gay openden vergezichten maar ook gaven deze docenten gericht advies, net als P. Bourdieu en A. Silver. Een heel aandachtig lezer betoonde zich Joop Goudsblom, die mij met subtiele aanwijzingen op koers hield. Na mijn promotor was er geen die zo veel hoofdstukken las als Peter van Rooden. Het werken als zijn assistent bleek niet alleen goed voor mijn humeur maar ook voor mijn eigen onderzoek.

In de Amsterdamse School kwamen en gingen promovendi maar wie bleef was, gelukkig, José Komen. Van haar, van Annelies Dijkstra, Miriam May en

Hans Sonneveld heb ik de laatste jaren steeds meer steun ondervonden. Verder noem ik mijn klasgenoten Maruska Švasek en Oussama Cherribi en mijn kamergenoten Han Israëls, Birgit Gruisen en Ido de Haan. Met laatstgenoemde en met Stefan Dudink deelde ik zelfs wekenlang een tentje — en ben ik toch nog bevriend. Commentaar op mijn werk kreeg ik vooral van de leden van de onderzoeksgroep ‘Sociogenese en psychogenese’. Niemand refereerde zo vaak en zo vriendelijk als Geert de Vries. Van de overige leden noem ik Annet Mooij, Ine Vanwesenbeeck en Sonja van ’t Hof, mederedacteuren van het onvolprezen kwartaaltijdschrift *Psychologie & Maatschappij*. Dankzij Sonja vond ik een wereldbaan als *text shrinker* bij het *Maandblad Geestelijke volksgezondheid*.

Mijn overgang naar de sociologie ging gepaard met een verhuizing. Ik ben blij dat dit geen afscheid betekende van Nico van der Wijk, Joep van Dijk, Marten Hidma (die mijn Engelse samenvatting corrigeerde), Marion de Boer en Hermen Grasman (die de uitnodiging vormgaf), Henk Leegte, Mieke Klijn en Beate Rose. Bas Nielen heb ik eigenlijk pas in Amsterdam leren kennen, net als Wils van der Ven en, niet in de laatste plaats, Peter Hey. Hun vriendschap is me steeds liever geworden, ook de dagelijkse aan- en tegenspraak van mijn bovenstebeste bovenbuurman Peter Schat. Anders van aard waren de gesprekken met P.M. Rood, die veel geschikter bleek dan ik had gedacht.

De voortgang van mijn project werd door haast niemand zo belangstellend gevolgd als door mijn lieve ouders. Ik zal niet zeggen dat hun aandacht mij altijd welkom was maar ik voel me bevoorrecht dat zij konden volgen waar ik aan werkte. Ik verheug me erop, hun te kunnen tonen wat ik gedaan heb met het vele dat ik van huis uit heb meegekregen. Het nauwst bij mijn werk betrokken was, jarenlang, Arthur van den Noort. Hij keek avond aan avond tegen mijn achterhoofd aan, vergezelde me naar de smoezeligste antiquariaten en las menig stuk van het boek in wording. Nu het af is, is het uit — maar blijft mijn erkentelijkheid. Vandaar dit laatste woord: aan mijn ouders en mijn ex.

TABELLEN

Tabel 2.a Patriciaat (en adel) onder predikanten in de hervormde synode, 1816-1945

Periode	Nieuwe leden (predikanten)	Van wie patriciërs	Aandeel patriciaat
1816-19	24	7(+1)	1/3
1820-29	44	14	1/3
1830-39	28	9	1/3
1840-49	37	12	1/3
1850-59	42	14	1/3
1860-69	29	8	1/4
1870-79	25	6(+1)	1/4
1880-89	31	7	1/4
1890-99	21	5	1/4
1900-09	21	1	1/21
1910-19	11	1	1/11
1920-29	23	4	1/6
1930-39	18	1	1/18
1940-45	13	1	1/13

Legenda: onder 'patriciërs' worden verstaan: personen, opgenomen in *Nederland's Patriciaat* (jg 1-80). Tussen haakjes staan twee adellijke predikanten, ridder W.L. Krieger (1816) en jhr W.F. Trip van Zoutlandt (1875). Bron: HHS 1816-1945, *Nederland's Patriciaat* jg 1-80.

NB: De nummering van de tabellen volgt die van de hoofdstukken.

Tabel 3.a Patriciaat in de theologische faculteiten van Leiden, Utrecht en Groningen, 1790-1965

Jaar	Hoogleraren theologie	Van wie patriciërs	Aandeel patriciaat
1790	16	4	1/4
1815	11	4	1/3
1840	10	4	1/3
1865	10	5	1/2
1890	18 (6)	4 (2)	1/5
1915	20 (6)	3 (3)	1/7
1940	22 (6)	3 (1)	1/7
1965	37 (7)	2 (2)	1/19

Legenda: onder 'patriciërs' worden verstaan: personen, opgenomen in *Nederland's Patriciaat* (jg 1-80). Tussen haakjes staan de aantallen hoogleraren 'vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk'.

Tabel 4.a Samenstelling studentensenaat naar faculteit, per corps, 1830-1900

Jaar	Leiden	Utrecht	Groningen	Amsterdam
1830	-	-	ttttjjjjmmmm	-
1835	-	-	ttttjjjjmmmm	tttjjjjjmm
1840	ttttjjjjjmmmmooo	ttjjmoo	tttjjjjmmmm	ttjjjjmmmm
1845	ttjjmoo	ttjjmm	ttttjjjjmmmm	jjjjmmmmmm
1850	ttjjmoo	ttttjjjjjmm	ttttjjjjmmmm	ttttjjjjm
1855	tjjjmmoo	ttttjjjjjmo	tttjmmmm	tttjjjjm
1860	tjjjmmoo	ttjjmmmm	ttjmmmm	tttjjjm
1865	tjjjm	ttjjjjjjm	tttcjjjjmmmo	ttttjjj
1870	jjjjj	ttjjjjmm	tjjjjmo	ttjmm
1875	jjjjj	tjjjm	jjmmoo	ttjjm
1880	jjjjj	tjjjm	jjjmo	jmmmo
1885	jjjjj	tjjjm	jjjjm	jjjjj
1890	jjjjj	tjjmo	jmmmo	jjjjm
1895	jjjmm	jjjmm	ttjjm	jjjmo
1900	jjjjm	jjjjm	tjjmo	jjjjm

Legenda: t = student godgeleerdheid; j = rechtsgeleerdheid; m = geneeskunde; o = overige. Bron: LSA / USA / GSA / ASA van de betreffende jaren; de gecursiveerde gegevens zijn ontleend een jaargang eerder of later.

Tabel 4.b Samenstelling Sociëteits-commissie naar faculteit, per corps, 1830-1900

	Leiden	Utrecht	Groningen	Amsterdam
Jaar				
1830	-	-	ttjjj	-
1835	-	jjjm	jjjmm	tmm
1840	jjjj	jjmm	jjjmm	tjj
1845	jjmm	tjjj	jjjmmm	tjjmm
1850	jjjj	jjjj	jjjjmm	ttjjj
1855	jmmm	tjjj	tjjjmo	tttjj
1860	jjjjjj	tjzm	tjmmmm	jjjmm
1865	jjjjjm	tjjj	ttm	tttjj
1870	jjjjjo	tjmmo	jzm	ttjjj
1875	jjjjjj	tjjjzm	jmm	tjjzm
1880	jjjjj	jjjjj	jmmmm	jjjmm
1885	jjjjjm	jjjjjm	mmmmo	tjjmm
1890	jjjjjmm	jjjjmm	tjjmo	tjjzm
1895	jjjjjmmmm	jjjjj	jjjmm	jjmoo
1900	tjjjjjjjm	jjjzm	tjmo	jjjmm

Tabel 4.c Samenstelling Almanakredactie naar faculteit, per corps, 1830-1900

	Leiden	Utrecht	Groningen	Amsterdam
Jaar				
1830	-	-	tjll	-
1835	-	tjll	tjj	ttzm
1840	ttjll	jjjzm	ttm	ttjj
1845	tjjjj	ttll	jll	ttjj
1850	tjll	ttjzm	tjj	tttjj
1855	ttjjj	tttj	tttt	tttjj
1860	tjjjj	tttzm	ttjmm	tttjj
1865	ttjjmo	tttj	ttttj	ttttt
1870	tjjjj	tttll	jlll	tjll
1875	tjjjjo	tttj	jmmmo	ttjll
1880	jjjjj	ttjzm	jjjzm	jmmll
1885	tjjzm	tjzml	jlllo	jmmll
1890	jjjjj	ttjzm	ttzml	jjzjl
1895	jjzjl	tjjzm	jjoml	tjll
1900	jjjzm	tjjzm	tjoll	tjjj

Legenda: l = student [klassieke] letteren; zie verder voorgaande tabel.

Tabel 4.d Deelname aan het Groninger studentencorps 'Vindicat atque Polit', 1830-1930

Jaar	RUG			Godg			Chi ²	
	N	VaP		N	VaP			
1830	290	222	77%	142	82	58%	54.817	***
1835	297	255	86%	128	98	77%	16.010	***
1840	268	236	88%	78	61	78%	10.162	**
1845	283	259	92%	66	56	83%	4.935	*
1850	226	215	95%	55	53	96%	0.238	
1855	248	219	88%	77	67	91%	0.181	
1860	186	165	89%	53	47	89%	0.000	
1865	200	183	92%	51	48	94%	0.603	
1870	146	116	80%	33	30	91%	3.428	
1875	188	123	65%	33	22	67%	0.027	
1880	256	170	66%	30	14	47%	5.936	*
1885	377	252	67%	17	5	29%	11.255	***
1890	465	286	62%	51	30	60%	0.714	
1895	499	270	54%	66	31	47%	1.561	
1900	463	227	49%	71	29	41%	2.247	
1905	472	213	45%	68	26	38%	1.524	
1910	513	217	42%	41	16	39%	0.196	
1915	523	222	43%	27	9	33%	0.968	
1920	766	249	33%	33	8	24%	1.073	
1925	955	328	34%	34	7	21%	2.959	
1930	1023	271	27%	46	5	11%	6.036	*

Legenda: RUG = alle Groningse studenten; Godg = Groningse theologiestudenten; N = aantal studenten; VaP = idem, van wie lid van Vindicat; * = significante afwijking bij $p < 0,05$; ** = idem, bij $p < 0,01$; *** = idem, bij $p < 0,001$. Bron: GSA van de betreffende jaren.

Tabel 5.a Studie- en beroepsachtergrond van hoogleraren in de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte te Leiden, Utrecht en Groningen, 1790-1890

Jaar	1790	1815	1840	1865	1890
Aantal hoogleraren	14	15	18	16	32
Van wie theoloog	3	9	9	10	8 (+3)
Aandeel	2/10	6/10	5/10	6/10	3/10
Van wie ex-predikant	3	6	5	5	3 (+1)
Aandeel	2/10	4/10	3/10	3/10	1/10

Tabel 6.a Promoties in de theologie (in verhouding tot het aantal proponenten),
1815-1914

Jaren	Promoties	Proponenten	Ratio
1815-19	10	≥180 (225)	≤ 0,06 (0,04)
1820-29	41	460 (509)	0,09 (0,08)
1830-39	50	758 (735)	0,07 (0,07)
1840-49	33	365	0,09
1850-59	64	496	0,13
1860-69	65	478	0,14
1870-79	54	386	0,14
1880-89	34	320	0,11
1890-99	47	578	0,08
1900-09	56	671	0,08
1910-14	32	213	0,15

Legenda: Promoties = aantal promoties in de theologie te Leiden, Utrecht, Groningen en, vanaf 1883, Amsterdam (GU); exclusief promoties honoris causa; bron: Wijndelts, *Catalogus* deel I c.q. CBS, *Onderwijs* 1930/31. Proponenten = aantal geslaagden voor het 'examen ter toelating tot de Evangelie-bediening in de Nederlandse Hervormde Kerk'; bron: HHS van de betreffende jaren (de aantallen tussen haakjes zijn gebaseerd op het *Naamregister* 1845). Ratio = aantal promoties : aantal hervormde proponenten.

Tabel 6.b 'Promoties in de pastorie'
Aantal en aandeel in totaal theologische promoties, 1815 - 1899

Jaren	N	Bekend	Pastorie	Aandeel
1815-19	10	10	1	1/10
1820-29	41	40	4	1/10
1830-39	50	45	9	1/5
1840-49	33	33	8	1/4
1850-59	64	59	2	1/30
1860-69	65	58	7	1/9
1870-79	54	52	15	1/3
1880-89	34	31	12	1/3
1890-99	47	46	17	1/3

Legenda: N = Aantal nieuwe doctors in de godgeleerdheid, exclusief VU en eredoctoraten (Bron: Wijndelts, *Catalogus*, deel I); Bekend = idem, wier levensloop beschreven staat in biografische lexica (NNBW, BW, BWN, BLGNP I-IV, BWPGN), in *Nederland's Patriciaat* (jg 1-80), in het *Naamregister* (1843-1881) of in NKH (1878-1947); Pastorie = idem, van wie bekend is dat zij 'in de pastorie' gepromoveerd zijn (dat wil zeggen: in of na het kalenderjaar na hun eerste bevestiging).

Tabel 6.c Omvang van theologische proefschriften, verdedigd aan de universiteiten van Leiden, Utrecht, Groningen (en de SU Amsterdam), 1815 - 1899

Jaren	S	M	L	XL	Gem.	Lett.
1815-19	1	2	7	–	154	98
1820-29	4	19	12	5	150	115
1830-39	6	24	12	7	143	124
1840-49	7	13	6	6	149	96
1850-59	28	21	14	2	123	63
1860-69	8	22	15	19	167	120
1870-79	6	18	14	15	184	109
1880-89	1	5	12	15	202	79
1890-99	4	17	10	17	210	138

Legenda: S = aantal verdedigde theologische proefschriften van minder dan 100 bladzijden druks; M = 100 à 149; L = 150 à 199; XL = 200 of meer; Gem. = gemiddelde omvang; Lett. = idem, van proefschriften in de letterenfaculteit. Bron: Wijndelts *Catalogus*, I en V.

Tabel 6.d Academici onder nieuwelingen in de hervormde synode, 1816-1945

Jaren	Ouderling			Predikant			Totaal
	N	Mr	Aandeel	N	Dr	Aandeel	Aandeel
1816-19	4	2	5/10	23	2	1/10	1/10
1820-29	10	7	7/10	44	2	1/10	2/10
1830-39	9	9	3/10	28	1	1/30	1/10
1840-49	10	10	5/10	37	5	1/10	2/10
1850-59	26	26	7/10	42	10	2/10	4/10
1860-69	22	22	5/10	29	6	2/10	3/10
1870-79	15	15	3/10	25	7	3/10	3/10
1880-89	20	20	3/10	31	9	3/10	3/10
1890-99	16	16	2/10	21	1	1/20	1/10
1900-09	17	17	1/20	21	1	1/20	1/20
1910-19	17	17	2/10	11	3	3/10	2/10
1920-29	11	11	1/10	23	5	2/10	2/10
1930-39	19	19	1/20	18	2	1/10	1/10
1940-45	9	9	2/10	13	4	3/10	3/10

Legenda: N = aantal ouderlingen c.q. predikanten die in deze periode hun entree maken in de synode; Mr / Dr = idem, van wie meester in de rechten c.q. doctor (al dan niet in de theologie); Totaal = meesters + doctors. Bron: HHS van de betreffende jaren.

Tabel 6.e Doctors onder de predikanten der zes grootste hervormde gemeenten,
1800-1899

Gemeente	1800-24		1825-49		1850-74		1875-99	
	Ds	Dr	Ds	Dr	Ds	Dr	Ds	Dr
Amsterdam	19	1	21	5	25	13	36	6
Den Haag	10	–	9	5	8	5	14	5
Rotterdam	12	1	9	4	20	6	26	8
Subtotaal	41	2	39	14	53	24	76	19
<i>Aandeel</i>		<i>1/20</i>		<i>1/3</i>		<i>1/2</i>		<i>1/4</i>
Leiden	9	–	11	–	14	3	11	2
Utrecht	10	2	11	4	15	4	16	6
Groningen	8	–	9	3	11	4	12	3
Subtotaal	27	2	31	7	40	11	39	11
<i>Aandeel</i>		<i>1/14</i>		<i>1/4</i>		<i>1/4</i>		<i>1/4</i>
Totaal	68	4	70	21	93	35	115	30
<i>Aandeel</i>		<i>6%</i>		<i>30%</i>		<i>38%</i>		<i>26%</i>

Legenda: Ds = aantal hervormde predikanten die in deze periode intrede deden in deze gemeente; Dr = idem, van wie doctors; Aandeel = aandeel van doctors in totaal predikanten. NB: in 1815 telde Leiden nog een predikantsplaats meer dan Den Haag (Bron: NKH 1903-1914, 1949, 1950).

Tabel 7.a Rekrutering van predikanten uit het eigen gewest in hervormde gemeenten met vier of meer predikantsplaatsen (in 1815), 1700-1899

	1700-49	v	1750-99	v	1800-49	v	1850-99	v
Amsterdam	11/67	0.2	6/68	0.1	9/40	0.2	11/61	0.2
Rotterdam	3/21	0.1	6/25	0.2	4/21	0.2	5/46	0.1
's-Gravenh.	9/22	0.4	4/20	0.2	7/18	0.4	6/22	0.3
Leiden	8/28	0.3	12/24	0.5	4/20	0.2	7/25	0.3
Utrecht	4/32	0.1	3/22	0.1	0/19	0.0	3/30	0.1
Groningen	10/21	0.5	7/25	0.3	2/17	0.1	1/23	0.0
Dordrecht	13/27	0.5	6/19	0.3	9/23	0.4	5/19	0.3
Middelburg	9/35	0.3	7/27	0.3	6/19	0.3	2/23	0.1
Delft	3/23	0.1	4/12	0.3	6/13	0.5	2/11	0.2
Haarlem	4/27	0.4	2/22	0.1	6/15	0.4	2/20	0.1
Lecuwarden	7/16	0.5	5/21	0.3	3/19	0.3	2/21	0.1
Zwolle	0/15	0.0	0/11	0.0	1/13	0.1	1/15	0.1
Arnhem	1/13	0.1	5/15	0.3	5/14	0.4	3/14	0.2
Alkmaar	7/13	0.5	5/12	0.4	4/14	0.3	2/15	0.1
Nijmegen	3/13	0.2	1/16	0.1	1/11	0.1	0/10	0.0
Zutphen	2/14	0.1	6/16	0.4	3/17	0.2	1/11	0.1
Gouda	7/14	0.5	5/15	0.3	5/9	0.6	1/10	0.1
Schiedam	8/12	0.7	1/12	0.1	0/14	0.0	8/19	0.4
Hoorn	9/18	0.5	3/13	0.2	2/18	0.1	1/18	0.1
Enkhuizen	9/18	0.5	7/11	0.6	1/11	0.1	0/5	0.0
Harlingen	6/10	0.6	6/7	0.9	2/14	0.1	1/15	0.1
Deventer	1/25	0.0	1/25	0.0	1/8	0.1	1/11	0.0
Kampen	1/12	0.1	1/12	0.1	2/11	0.2	0/12	0.0

Tabel 7.b Gemiddeld predikantstraktement in eenmans- en meermansgemeenten,
in 1881 en 1900

	1881		1900		Toename
	f	s	f	s	f
Eenm.gem.					
(N=201)					
Rijkstr.	612,-	270	615,-	267	3,-
Gem.tr.	527,-	535	644,-	526	117,-
Tot. tr.	1139,-	386	1280,-	372	140,-
Meerm.gem.					
per gem.					
(N=97)					
Rijkstr.	920,-	450	932,-	466	11,-
Gem.tr.	513,-	428	719,-	430	207,-
Tot. tr.	1433,-	454	1657,-	359	216,-
Meerm.gem.					
per pr.pl.					
(N=322)					
Rijkstr.	1177,-	580	1173,-	582	minus 5,-
Gem.tr.	534,-	401	724,-	422	190,-
Tot. tr.	1711,-	566	1902,-	479	186,-

Legenda: f = gemiddeld traktement in guldens; s = standaarddeviatie; Toename = gemiddelde (niet berekende) toename van het traktement tussen 1881 en 1900; Rijkstr. = rijkstraktement; Gem.tr. = gemeentetraktement; Tot. tr. = totaal traktement (Rijkstr. + Gem.tr.). De gegevens over eenmansgemeenten berusten op een steekproef van 20%; Zwolle, Kampen, Deventer, Sneek en gemeenten met pastoralia zijn buiten beschouwing gelaten; vrije woning, belastingvrijdom e.d. zijn niet verdisconteerd; bron: *Naamregister 1881 c.q. NKH 1900*.

Tabel 7.c Universitair hoogleraren theologie naar formaat en ligging van hun laatste predikantsplaats, 1750-1899

Jaren	Dorpen		Prov.st.		Acad.st.		Grote st.		Totaal	
	In	Ex	In	Ex	In	Ex	In	Ex	In	Ex
1750-1815	5	5	5	10	10	1	2	2	22	18
1816-1876	3	8	-	-	3	1	1	7	7	16
1877-1899	1	6	1	4	-	1	1	1	3	12

Legenda: Grote st. = aantal voor het eerst benoemde hoogleraren die tot dan toe predikant waren in Amsterdam, Den Haag of Rotterdam; Acad.st. = idem, in een academiestad; Prov.st. = idem, in een 'provinciestad' (meermansgemeente zonder academie); In = idem, binnen het gewest waartoe de academie in kwestie behoort; Ex = idem, buiten het gewest. Holland wordt in alle perioden als één gewest beschouwd. De hoogleraren Borger en Kuenen worden niet meegeteld. Lucas Suringar, voormalig predikant-professor te Schengen, wordt wél meegeteld (onder academiesteden buiten het gewest).

Tabel 7.d Gemiddeld aantal kerkelijke dienstjaren van universitair hoogleraren theologie, naar formaat van laatste predikantsplaats, 1750-1899

Jaren	Dorpen	Prov.st.	Acad.st.	Grote st.	Totaal
1750-1815	15	14	14	9	13
1816-1876	8	-	18	19	13
1877-1899	7	19	14	27	14
kerk	19	19	23	20	20

Legenda: kerk = hoogleraren vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk; zie verder voorgaande tabel. De *gecursiveerde* gemiddelden zijn gebaseerd op minder dan vijf gevallen. In de eerste en tweede periode zijn de hoogleraren Borger en Kuenen meegeteld, die geen predikant geweest waren.

Tabel 7.e 'Publicisten' onder predikanten in de hervormde synode, 1816-1899

Jaren	Nieuwelingen (predikanten)	Van wie preken publiceerden	Aandeel 'publicisten'
1816-19	24	14	6/10
1820-29	42	19	5/10
1830-39	27	13	5/10
1840-49	37	13	4/10
1850-59	42	15	4/10
1860-69	30	15	5/10
1870-79	24	9	4/10
1880-89	31	10	3/10
1890-99	21	6	3/10

Bronnen: HHS 1816-1899; *Nederlandse Bibliografie 1801-1832*, Brinkman 1833-1849, 1850-1882, 1883-1891, 1892-1900.

Tabel 8.a Aandeel van gemeenten met 'vrije beroeping' per provincie,
in 1861, 1881 en 1900

	Eenmansgemeenten			Meermansgemeenten		
	1861	1881	1900	1861	1881	1900
Gel	5/10	7/10	7/10	8/10	9/10	9/10
Z-H	2/10	3/10	4/10	7/10	9/10	9/10
N-H	6/10	7/10	8/10	9/10	10/10	10/10
Zee	4/10	5/10	5/10	10/10	10/10	10/10
Utr	5/10	5/10	6/10	8/10	10/10	10/10
Frs	1/10	10/10	10/10	7/10	10/10	10/10
Ovs	7/10	9/10	10/10	8/10	8/10	8/10
Gro	1/10	2/10	5/10	3/10	4/10	7/10
NBL	3/10	8/10	9/10	5/10	8/10	10/10
Dre	0/10	8/10	8/10	0/10	10/10	10/10
Ned	31,7%	61,5%	70,5%	68,3%	88,5%	91,4%
	(n=230)	(n=244)	(n=244)	(n=104)	(n=104)	(n=104)

Bron: *Naamregister 1861 en 1881 c.q. NKH 1900*; de gegevens over eenmansgemeenten berusten op een aselecte steekproef van 20%.

Tabel 8.b Zeggenschap over beroeping van predikanten en de benoeming van ouderlingen en diakenen in 1881 en 1900

	1881		1900	
Eenmangemeenten				
N (steekproef)	244	(100%)	244	(100%)
Kerkenraad	96	(39%)	81	(33%)
Kiescollege	80	(33%)	101	(41%)
Onbekend	68	(28%)	62	(26%)
Meermangemeenten				
N (alle)	104	(100%)	104	(100%)
Kerkenraad	28	(27%)	43	(41%)
Kiescollege	55	(53%)	53	(51%)
Onbekend	21	(20%)	8	(8%)

Bron: Naamregister 1881 c.q. NKH 1900; de gegevens over eenmangemeenten berusten op een aselechte steekproef van 20%.

Tabel 8.c Aandeel van betalingen door de gemeente in het totaal predikantstraktement in 1881 en 1900

	Eenmangemeenten				Meermangemeenten			
	1881		1900		1881		1900	
	%	N	%	N	%	N	%	N
Gel	53,5	32	58,5	28	31,6	19	37,3	20
Z-H	21,5	32	33,4	33	29,7	24	40,0	24
N-H	46,1	31	53,4	31	27,4	13	32,4	13
Zee	30,7	26	29,7	26	28,2	5	28,5	5
Utr	30,9	13	46,6	13	32,3	5	44,0	5
Frs	57,5	35	53,1	34	0,6	8	57,8	8
Ovs	35,8	4	40,0	6	58,9	9	65,5	9
Gro	68,5	19	66,0	20	63,1	5	75,0	5
NBL	15,6	14	20,5	17	8,9	4	13,3	4
Dre	72,9	9	70,2	6	35,9	4	44,2	4
Ned	43,5	215	46,5	216	35,4	96	42,7	97

Legenda: % = aandeel; N = aantal gemeenten; NB: de gegevens van eenmangemeenten berusten op een aselechte steekproef van 20%; die van meermangemeenten zijn exclusief Zwolle, Kampen, Deventer, Sneek; ook gemeenten met pastoralia blijven buiten beschouwing; Bron: Naamregister 1881 c.q. NKH 1900.

BRONNEN

Ongepubliceerde bronnen

- GAAM** Gemeentearchief Amsterdam
– Classis Amsterdam der Nederlandse Hervormde Kerk.
– Familie-archief Boissevain
– Nederlandse Hervormde gemeente Amsterdam, Kerkenraad.
– Nederlandse Hervormde gemeente Amsterdam, Kerkvoogdij.
- GAAR** Gemeentearchief Arnhem
– Nederlandse Hervormde gemeente Arnhem, Kerkvoogdij.
- GADC** Gemeentearchief Deventer
– Nederlandse Hervormde gemeente Deventer, Diakonie.
– Nederlandse Hervormde gemeente Deventer, Kerkenraad.
– Nederlandse Hervormde gemeente Deventer, Kerkvoogdij.
– Ring Deventer der Nederlandse Hervormde Kerk.
- GADO** Gemeentearchief Dordrecht
– Nederlandse Hervormde gemeente Dordrecht, Kerkvoogdij.
- GAHA** Gemeentearchief Haarlem
– Nederlandse Hervormde gemeente, Kerkvoogdij.
– Ring Haarlem der Nederlandse Hervormde Kerk.
- GARO** Gemeentearchief Rotterdam
– College van Kerkmeesters *alias* Gecommitteerden tot de Zaken der Nederlandse Hervormde gemeente te Rotterdam.
- GASG** Gemeentearchief 's-Gravenhage
– Nederlandse Hervormde gemeente 's-Gravenhage, Kerkvoogdij.
- GASH** Stadsarchief 's-Hertogenbosch
– Nederlandse Hervormde gemeente 's-Hertogenbosch, Kerkvoogdij.
- GAUT** Gemeentearchief Utrecht
– Nederlandse Hervormde gemeente Utrecht, Kerkvoogdij.
- RAGr** Rijksarchief in Groningen

- Provinciaal College van Toezicht op het Beheer der Goederen en Fondsen van de Hervormde Gemeenten in de Provincie Groningen.
- Classis Groningen der Nederlandse Hervormde Kerk.
- [Nederlandse] Hervormde Gemeente Onderwierum en Menkeweer, na 1828: Onderdendam.

- RANH Rijksarchief in Noord-Holland te Haarlem
 – Provinciaal College van Toezicht op het Beheer der Goederen en Fondsen van de Hervormde Gemeenten in Noord-Holland.
- RAOV Rijksarchief in Overijssel te Zwolle
 – Provinciaal College van Toezicht op het Beheer van de Kerkelijke Goederen en Fondsen van de Hervormde Gemeenten in de Provincie Overijssel.
- RAUT Rijksarchief in Utrecht
 – Provinciaal Kollege van Toezicht op het Beheer van de Kerkelijke Goederen en Fondsen van de Hervormde Gemeenten in de Provincie Utrecht.
 – Familie-archief De Geer van Jutphaas.
- RAZH Rijksarchief in Zuid-Holland te 's-Gravenhage
 – Classis 's-Gravenhage der Nederlandse Hervormde Kerk.
 – Nederlandse Hervormde gemeente Nieuwe Tonge.

Seriële publicaties

- AGN *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*; tweede druk, onder redactie van D. P. Blok e.a., xv delen; Haarlem / Bussum: fibula Van dishoek 1977 en volgende jaren.
- ASA *Amsterdamsche Studenten-almanak*, voortgezet als *Almanak van het Amsterdamsch Studentencorps*; Amsterdam: Croese 1831 en volgende jaren.
- BLGNP *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, iv delen; Kampen: Kok, 1983-1998.
- BW *Biografisch woordenboek der Nederlanden*, ed. A. J. van der Aa e.a.; Deel I-XXI; Haarlem: Van Brederode 1852-1878.
- BWN *Biografisch Woordenboek van Nederland*; Amsterdam: Elsevier 1985 en volgende jaren.
- BWPGN *Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland*, vi delen; Deel I en II oorspronkelijk uitgegeven onder de titel *Het protestantsche vaderland*; 's-Gravenhage: Nijhoff 1903-1949.
- GSA *Almanak der Akademie van Groningen*; Groningen: Oomkens 1813; voortgezet als *Groninger studenten-almanak*; Groningen: Van Boekeren [c.q. Van Zweeden, Huber] 1829 en volgende jaren.
- HHS *Handelingen van de Algemeene (christelijke) Synode der (Nederlandsche) Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*; 's-Gravenhage 1816 en volgende jaren.
- LSA *Studentenalmanak*; Leyden: Herdingh 1815-1859; voortgezet als *Leidsche Studenten Almanak*; Leiden: Herdingh 1860-1863; voortgezet als *Almanak van het Leidsche Studentencorps*; Leiden: Herdingh 1864 en volgende jaren.
- Naamregister van Predikanten in het Koninkrijk der Nederlanden en deszelfs Oost- en West-Indische bezittingen, alsmede der Hoogleraren in de Godgeleerdheid der Hoogescholen en Athenaeen...;* 's-Gravenhage: De Thierry & Menssing [voortzetting van: *Naam-register der predikanten, zoo van de Nederduitsche als Walsche kerken...;* vanaf 1878 onder de titel: *Naamregister de predikanten bij de Hervormde, Evangelisch Luthersche en Herstelde Luthersche, Doopsgezinde en Remonstrantse gemeenten...]* 1843-1881.
- Nederland's Patriciaat*, Genealogieën van bekende geslachten; jg 1-80; 's-Gravenhage: Centraal Bureau voor Genealogie.
- NKH *Van Alphen's Nieuw Kerkelijk Handboek*; 's-Gravenhage / Gouda: Koch & Knuttel 1903 en volgende jaren.

NBWB *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, x delen. Leiden 1911-1937.

USA *Almanak voor de studenten aan de Akademie van Utrecht*; Utrecht: Van Terveen 1823-1824; voortgezet als *Utrechtsche studenten-almanak* [alias: *Almanak van het Utrechtsch Studenten Corps*]; Utrecht: Den Boer 1825 en volgende jaren.

Wie is dat? Biographische naamlijst, welke de vraag 'wie is dat?' beantwoordt met de mededeling omtrent levensloop, werken, enz.; Amsterdam: z.n. 1902; voortgezet onder wisselende titels.

Gepubliceerde bronnen en literatuur

- Aalders, M. J., 'De gefrustreerde loopbaan van ds Jean Daniel Cocheret de la Morinière (1794-1860)', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, nr 44 (1996), p 19-40.
- Aalders, M. J., 'De hervormde discussie over de toga, 1850-1854', in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek*, jg 8 (1992), p. 205-234.
- Aalders, M. J., 'De moeilijke start van de Kerkelijke Courant, 1847-1852', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, nr 40 (1994), p 1-21.
- Aalders, M. J., 'De Wet op de Kerkgenootschappen van 10 september 1853'. In: Schutte & Vree, *Toekomst*, p. 91-127.
- Aalders, M. J., *Ethisch tussen 1870 en 1920. Openbaring, Schrift en ervaring bij J.J.P. Valeton jr, P.D. Chantepie de la Saussaye en Is. van Dijk*; Kampen: Kok 1990.
- Abbott, A., *The System of Professions. An Essay on the Division of Expert Labor*; Chicago / London: University of Chicago Press 1988.
- Abrahams, H. P., *De pers in Zeeland, 1758-1900*; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1912.
- Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV. Gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Universiteit te Groningen*; Groningen 1914.
- Admirant, M. den, 'Heerlijke rechten bij de beroeping van Hervormde predikanten', in: *De Hoeksteen*, jg 15 (1986), nr 1, p. 14-24.
- Aerts, R., 'Een liberaal tijdschrift'. In: idem, *Gids*, p. 28-53.
- Aerts, R., *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*; Amsterdam: Meulenhoff 1997.
- Aerts, R., e.a., *De Gids sinds 1837. De geschiedenis van een algemeen cultureel en literair tijdschrift*; 's-Gravenhage / Amsterdam: Nederlands Letterkundig Museum / Meulenhoff 1987.
- Aken, L.J.N.K. van, *De Remonstrantse Broederschap in verleden en heden*; Arnhem: Van Loghum Slaterus 1947.
- Album Scholasticum Academiae Lugduno-Batavae*; ed. C. A. Siegenbeekvan Heukelom; Leiden: Brill 1941.
- Algemeen Woordenboek der Engelsche en Nederduitsche talen*; Gorinchem: Noordduyn 1865.
- Algra, H., *Het Wonder van de negentiende eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden*; Franeker: Wever 1979⁶ [1966].
- Algra, H. A., e.a., *Verwondering en dankbaarheid. Jubileumboek Friesch Dagblad*; Leeuwarden: Friesch Dagblad 1979.
- Amersfoort, H., 'De strijd om het leger'. In: Tamse & Witte, *Staats- en natievorming*, p. 186-206.
- Amshoff, M. A., *Herinneringen en wenken betreffende de Evangeliebediening in brieven aan een' jeugdigen vriend*; Groningen: Scheerbeek 1843.
- Ancona, G. J. d', *Verzameling van 250 toasten*. Amsterdam: d' Ancona z. jr.
- Angelino, J. J. de Kat, *Sprokkelingen op het gebied der kerkelijke correspondentie*; Tiel: Campagne 1901.
- Angelino, J. J. de Kat, *Pastorale onderonsjes (in schetsen) van den Predikant te Beekdorp*; Geldermalsen: Van Hingsbergen 1901.
- Anslin Nzn, Nicolaas, *De brave Hendrik*; Schoorl: Conserve 1989 [orig. 1810].
- Augustijn, C., 'Dolerenden en Afscheidenen, 1886-1887', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw*, jg 16 (1986), p. 7-12.
- Augustijn, C., 'Kerk en godsdienst, 1870-1890'. In: Bakker, *Doleantie*, p. 41-75.
- Augustijn, C., 'Kuypers rede over "De hedendaagsche schriftcritiek" in haar historische context'[1969]. In: Augustijn & Vree, *Kuyper*, p. 109-148.
- Augustijn, C., 'Kuypers theologie van de samenleving'. In: Augustijn, Prins & Woldring, *Kuyper*, p. 34-60; herdrukt in Augustijn & Vree, *Kuyper*, p. 24-53.

- Augustijn, C., 'Kuypers zelfportret'[1987]. In: Augustijn & Vree, *Kuyper*, p. 11-23.
- Augustijn, C., & J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken*; Zoetermeer: Meinema 1998.
- Augustijn, C., J.H. Prins & H.E.S. Woldring [red.], *Abraham Kuyper: zijn volksdeel, zijn invloed*; Delft: Meinema 1987.
- Bake, J., *Redevoering ten betoge dat de welsprekendheid ten onregte onder de kunsten gerangschikt wordt*; Leyden: Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen 1836.
- Bakel, H.A. van, 'De godgeleerdheid'. In: *Gedenboek Athenaeum*, p. 109-125.
- Bakker, W., 'De Doleantie in den lande. Uitbreiding en consolidatie'. In: Bakker, *Doleantie*, p. 106-148.
- Bakker, W., e.a., *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*; Kampen: Kok 1986.
- Bakker, W., e.a. [red.], *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis*; Kampen: Kok 1984.
- Baljon, J.M.S., *Encyclopedie der Christelijke Theologie*; Utrecht: Van Boekhoven 1900.
- Balke, W., 'Allard Pierson in de klem tussen geloof en wetenschap', in: *De Negentiende Eeuw*, jg 21 (1997), nr 1, p. 51-81.
- Balke, W., *Gunning en Hoedemaker, samen op weg*; 's-Gravenhage: Boekencentrum 1985.
- Bange, J.J., *Tafereelen, fragmenten en aantekeningen uit de ondervinding van eenen dorps-predikant. Ter verspreiding van waarheid, bevordering van zedelijkheid en menschen-geluk, voor goede en gevoelige harten*; Groningen: Oomkens 1842.
- Bank, J., 'Afscheid van domineesland', in: *De Negentiende Eeuw*, jg 20 (1996), nr 4, p. 229-246.
- Bank, J.H. van de, *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura. Studies over het Nederlands protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw*; Utrecht: Faculteit der Godgeleerdheid 1993.
- Bank, J.H. van de, 'Catechismus-prediking en een manuscript van Jodocus Heringa Ezn'. In: idem, *Theologie*, p. 92-110.
- Bank, J.H. van de, *Kudde in veelvoud. Kleine kerkgeschiedenis van Ede*; Ede: De Bron 1986.
- Bank, J.Th.M., *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*; 's-Gravenhage: SDU 1990.
- Barger, H.H., *Ons kerkboek*; Groningen: Wolters 1900.
- Barneveld, J. van, & H. Diepenveen, *Uit de geschiedenis van de Hervormde Gemeente van Veenendaal*; Veenendaal: Kool 1984.
- Bartels, A., *75 jaar middelbaar onderwijs, 1863-1938*; Groningen / Batavia: Wolters 1947.
- Bastiaanse, R., e.a. [red.], 'Tot meesten nut ende dienst van de jeught'. Een onderzoek naar zeventien Gelderse Latijnse scholen, 1580-1815; Zutphen: Walburg Pers 1985.
- Baur, W., *Das deutsche evangelische Pfarrhaus. Seine Gründung, seine Entfaltung end sein Bestand*; Bremen: Müller 1878².
- Bavinck, H., *De theologie van prof.dr. Daniel Chantepie de la Saussaye. Bijdrage tot kennis der ethische theologie*; Leiden: Donner 1903².
- Beckford, J.A., 'The Restoration of Power to the Sociology of Religion', in: *Sociological Analysis*, vol. 44 (1983), p. 11-32.
- Beekelaar, G.A.M., e.a., *Maar wat is het toch voor eene courant? Opstellen over de Arnhemse Courant*; Arnhem: Gemeente-archief 1981.
- Beekhuis, J., 'Al zulke dweepzieke scheurmakers'. *De afscheiding van 1822 en de Afscheiding van 1836 in Axel*; Kampen: Kok 1989.
- Beets, N., *Gedichten van Nicolaas Beets*, III delen; Leiden: Sythoff z.jr. [6e druk].
- Beker, E.J., & M.G.L. den Boer, J.H. Gunning jr, *een theologisch portret*; Baarn: Ten Have 1979.
- Bellamy, J., *Gezangen mijner jeugd*, ed. P.J. Buijnsters; Zutphen: Thieme 1968 [orig. 1782].
- Bellamy, J., *Uit de verzen en het proza van Jacobus Bellamy*, ed. J. Aleida Nyland; Zutphen: Thieme 1919.
- Bepalingen der gewichtige verbeteringen in de plechtigheid van den openbaren godsdienst der Protestanten in Nederland met den aanvang des jaars 1818*; z.pl., z.jr [1818].
- Berg, C.H.W. van den, 'Kuyper en de kerk'. In: Augustijn, Prins & Woldring, *Kuyper*, p. 146-178.
- Berg, C.H.W. van den, 'De Doleantie als exponent van het (mislukte) streven naar reorganisatie van de kerk', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw*, jg 16 (1986), p. 13-22.
- Berg, C.H.W. van den, 'De ontstaansgeschiedenis van de Doleantie te Amsterdam'. In: Bakker, *Doleantie*, p. 76-105.

- Berg, C.R. van den, *Als door vuur. De geschiedenis van de Hervormde gemeente te Zwijndrecht*; Zwijndrecht: Kerkvoogdij Ned. Herv. Gemeente 1992.
- Berg, J. van den, e.a., *Aspecten van het Reveil*; Kampen: Kok 1980.
- Berg, J. van den, 'Samenwerking zonder "subjectie": synode en theologische faculteit te Leiden tot 1878'. In: G. Ackermans e.a. [red.], *Kerk in beraad*; Nijmegen: Faculteit der Godgeleerdheid 1991, p. 207-220.
- Berg, J.Th.J. van den, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970*; Weesp: Van Holkema & Warendorf 1983.
- Berg, W. van den, 'Van horen zeggen. De orale traditie in de tweede helft van de negentiende eeuw'. In: J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *De productie, distributie en consumptie van cultuur*; Amsterdam: Rodopi 1991, p. 49-70.
- Berg, W. van den, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en orale cultus'. In: J. Goedegebuure [red.], *Nieuwe wegen in taal- en literatuurwetenschap*; Tilburg: Tilburg University Press 1993, p. 151-170.
- Berg, W. van den, [red.], *Wie las wat in de negentiende eeuw?*; Utrecht: Matrijis 1997.
- Berg, W. van den, 'Op weg naar welsprekendheid. Een beredeneerd overzicht van negentiende-eeuwse geschriften rond de uiterlijke welsprekendheid', in: *De Negentiende Eeuw*, jg 16 (1992), nr 4, p. 207-224.
- Berg, W. van den, '1848: R.H. Lulofs publiceert "De declamatie; of de kunst van declameren of reciteren"'. In: Schenkeveld-Van der Dussen, *Literatuur*, p. 473-478.
- Berg, W. van den, *Rederijkers op rij [=De Negentiende Eeuw, jg 6 nr 4]*; Arnhem: Werkgroep Negentiende Eeuw 1992.
- Berg, W. van den, 'Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: *De Negentiende Eeuw*, jg 7 (1983), p. 146-178.
- Berge, G. ten, [red.], *Voor God en vaderland. Nationalisme en religie*; Kampen: Kok 1992.
- Bergh, L. Ph.C. van den, *Gedenboek van het Tweede Eeuwfeest der Utrechtsche Hoogeschool*; Utrecht: Altheer 1837.
- Bergmann, F.J.E. van Zinnicq, *De oorsprong van het tiendregt en van het regt van collatie in Nederland*; 's-Hertogenbosch: Van Heusden z.jr.
- Beuys, B., 'Die Pfarrfrau: Kopie oder Original?'. In: Greiffenhagen, *Pfarrhaus*, p. 47-62.
- Beverluis, M., *Het ethisch beginsel volgens prof. J.H. Gunning en zijne verhouding tot de orthodoxe dogma's*; Groningen: Noordhoff 1912.
- Bilderdijk, W., *De dichtwerken van Mr Willem Bilderdijk*, ed. J. van Vloten; Arnhem / Nijmegen: Cohen 1884.
- Bilderdijk, W., *Dichtwerken*; Haarlem: Kruseman 1858.
- Blankenberg, H.M., e.a., *Het Utrechtsch Studentencorps, 1936-1986*; Utrecht: Kwadrant 1986.
- Boekholt, P.Th.F.M., *Het lager onderwijs in Gelderland, 1795-1858*; Zutphen: Walburg Pers 1978.
- Boeles, W.B.S., *De bijzondere finantiele rechtsbetrekking tusschen een aantal kerkelijke gemeenten in de provincie Groningen en den staat*; z.pl., z.n. 1889.
- Boeles, W.B.S., *Het stemregt van eigeners in Groningen en Drenthe tot benoeming van predikanten, onderwijzers, kosteren en kerkvoogden*. Groningen: Wolters 1869.
- Boers, C., *Handboek voor jonge predikanten*; Leiden: Honkoop 1820 [1807].
- Bolt, J. van Waning, *Predikanten nood en 'patjes'-dominés. Eenige aan- en opmerkingen naar aanleiding van het voorstel-fledder, nu Synodaal voorstel, aangaande de instelling van een geordenden evangelistenstand*; Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar 1887.
- Boneschansker, J., 'De kleine Prijsverhandelingen van het Haagsch Genootschap'. In: Heering, *Bres*, p. 33-46.
- Boneschansker, J., & J. van der Sluis [red.], *Het beeld van de arme. Studies over diaconaat, aangeboden aan prof.dr F.R.J. Knetsch*; Zoetermeer: Boekencentrum 1991.
- Boneschansker, J., *Het Nederlandsch Zendeling Genootschap in zijn eerste periode*; Leeuwarden: Dykstra 1987.
- Booy, E.P. de, 'De kerkgang van een Amsterdamse koopmanszoon, 1806-1808', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de Negentiende Eeuw*, jg 11 (1981), p. 29-32.
- Borger, E.A., *Dichterlijke nalatenschap*; Leiden / Utrecht: Luchtmans & Van Paddenburg 1837².
- Bormann-Heischeikl, S., 'Die soziale Herkunft der Pfarrer und ihrer Ehefrauen'. In: Greiffenhagen, *Pfarrhaus*, p. 149-174.
- Bornewasser, J.A., 'Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw', in: *De Negentiende Eeuw*, jg 11 (1987), p. 63-78.
- Bornewasser, J.A., *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context*; Amsterdam: Van Sueren / De Bataafsche Leeuw 1989.

- Bos, D., "Van gelijke bewegingen als gij". Over de beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in Nederland sinds 1795', *Kerktijd*, jg 5 (1993) nr 3, p. 19-23.
- Bos, D., 'Van geslacht tot geslacht'. In: K. Bruins e.a. [red.], *Mensen kijken* [Amsterdams Sociologisch Tijdschrift, jg 25, nr 1], Groningen: Wolters-Noordhoff 1998, p. 18-22.
- Bos, D.J., "De Loga wordt apart gezet." Theologanten in de negentiende-eeuwse studentensamenleving', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jg 23 (1997), nr 4, p. 665-708.
- Bos, D.J., "Een kring van achtbare mannen". De sociale positie van (hervormde) predikanten in negentiende-eeuws Nederland'. In: Kuiper, *Predikant*, p. 13-50.
- Bos, D.J., "Wee de pastor die psycholoog wordt!" Over Karl Barth, Carl Rogers en Eppe Gremdaat', in: *Psychologie en Maatschappij*, jg 16 (1992) p. 238-258.
- Bos, G.J., *Gecostumeerde optogt, gehouden door de leden van het Leidsche Studenten-corps, den 11den juny 1860*; Leiden: Hazenberg 1865.
- Bosma, J., "'Van natuur geen redenaars." De gedrukte en uitgegeven preek in Nederland in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw*, jg 23 (1991), p. 29-45.
- Bosma, J.J., *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800*; Kampen: academisch proefschrift Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1997.
- Botke, Y., *Jacobus Albertus Uilkens (1772-1825), predikant te Lellens en Eenrum, hoogleraar in de landhuishoudkunde te Groningen*; Groningen: Universiteitsmuseum 1984.
- Bots, H., e.a., *Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw*; Amsterdam / Maarssen: APA 1982.
- Bouman, H., *Geschiedenis der voormalige Geldersche Hoogeschool en haar hoogleraren*; Utrecht: Terveen 1844.
- Bourdieu, P., *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, ed. D. Pels; Amsterdam: Van Gennep 1989.
- Bousquet, J.C., *Verhandeling over de vraag 'in welke opzichten de welsprekendheid en de poëzij onderling verschillen'*; Amsterdam: Pieper & Ipenburg 1826.
- Braam, G.P.A., & P.A.Th.M. Geurts, 'Veranderingen in de Nederlandse beroepenstratificatie. Een verkennend onderzoek naar het verband met culturele factoren', in: *Mens en Maatschappij*, jg 57 (1982), p. 5-25.
- Braat, W.C., 'De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde van 1803 tot 1966'. In: *Gedenkteken bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*; Leiden: Brill 1966, p. 64-88.
- Brand, F. e.a. [red.], *Joannes de Mol, predikant-fabrikant in de achttiende eeuw*; Zaltbommel: Europese Bibliotheek 1974.
- Bree, L.W., *Het platteland leert lezen en schrijven. Het lager onderwijs op het platteland in de eerste helft der 19e eeuw*; Amsterdam: Van Kampen z.jr.
- Brink, J. ten, *De schoonzoon van mevrouw de Roggeveen*, II delen; Leiden: Sijthoff z.jr.⁵ [1872/1873]
- Brink, J. ten, *De familie Muller Belmonte*; Leiden: Sijthoff z.jr.³ [1880].
- Brink, J. ten, *Het vuur, dat niet wordt uitgebluscht. Eene novelle uit het provincieleven*; Leiden: Sijthoff z.jr.⁵ [1865]
- Brink, J. ten, *Jeanette en Juanito* [gevolgd door vijf Novellen]; Leiden: Sythoff z.jr.⁴
- Brink, L.W. Bakhuijzen van den, *Praktische theologie* [naar E. Chr. Achelis, 1890-1891]; Utrecht: Kemink 1906.
- Brinkgreve, C., & B. van Stolk, *Van huis uit. Wat ouders aan hun kinderen willen meegeven*; Amsterdam: Meulenhoff 1997.
- Brinkgreve, C., J.H. Onland en A. de Swaan, *Sociologie van de psychotherapie, deel 1: De opkomst van het psychotherapeutisch bedrijf*; Utrecht / Antwerpen: Spectrum 1979.
- Brinkman's Catalogus, 1801-1832; 's-Gravenhage: Bibliotheekraad 1984
- Broes, W., *Bijschrift tot het werk, getiteld: De evangelische godsdienst, haar inhoud en hooge waarde, opengelegd in breeden tekstenrol, ten gebuike van de kerkelijke leerrede, naar de derde uitgave van 1852*; z.pl. 1853.
- Broes, W., *De evangelische godsdienst, haar inhoud en hooge waarde, opengelegd in breeden TEKSTENROL, ten gebuike van de kerkelijke leerrede en den Bijbelschen almanak*, III delen; z.pl. [Amsterdam] 1847.
- Broeyer, F.G.M., 'De onrust over de eerste doopvraag rond 1728', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, jg 76 (1996), p. 46-75.
- Brom, G., *De dominee in onze literatuur*; Nijmegen / Utrecht: Dekker & Van de Vegt & Van Leeuwen z.jr [1924].
- Brom, G., *De omkeer in 't studentenleven*; Delft: Universiteits-boekencentrale 1923.
- Bronsveld, A.W., *De Evangelische Gezangen, historisch-letterkundig onderzoek*; Utrecht: Kemink 1917.
- Bronsveld, A.W., *Souvenirs*; Amsterdam: Ten Have 1918.

- Bronsveld, A. W., *Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen, historisch en letterkundig onderzoek*; Wageningen: Veenman 1927.
- Brouwer, A. M., *Daniël Chantepie de la Saussaye. Eene historisch-dogmatische studie*; Groningen: Wolters 1905.
- Brouwer, A. M., *De moderne richting. Eene historisch-dogmatische studie*; Nijmegen: Ten Hoet z. jr.
- Brouwer, P. van Limburg, *Het leesgezelschap van Diepenbeek*; Amsterdam: Elsevier 1939 [orig. 1847].
- Brouwer, R., *Pastor tussen macht en onmacht. Een studie naar de professionalisering van het hervormde predikantschap*; Zoetermeer: Boekencentrum [dissertatie Utrecht] 1995.
- Bruggen, G. A. van der, *Vijfmaal dominé en nog altijd een sukkel*; Rotterdam: Bredée 1906.
- Bruijn, J. de, 'Reakties in de niet-confessionele pers op de Dolantie', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw*, jg 16 (1986), p. 23-28.
- Bruining, A., *Het karakter en de beteekenis van de theologische faculteiten aan onze openbare universiteiten*. Amsterdam: Gemeentelijke Universiteit 1915.
- Brummel, L., *De studietijd van R.C. Bakhuizen van den Brink door brieven toegelicht*; 's-Gravenhage: Nederlands Letterkundig Museum 1969.
- Brummelen, A. van, *Het praktisch-theologisch onderwijs van J.J. van Oosterzee*; Huizen: Bont 1980.
- Brummelkamp Jr, A., *Levensbeschrijving van wijlen prof. A. Brummelkamp*; Kampen: Kok 1910.
- Brüeswitz, J., "'Tot aankweek van leeraren". De predikantsopleidingen van doopsgezinden ca. 1680-1811', *Doopsgezinde Bijdragen*, XI (1985) p. 11-43.
- Burgemeester van Mastland, de, *De Stadspredikant*; Amsterdam: Diederichs 1845.
- Burgt, G. J. van der, *Kerkgeschiedenis van Loenen en Silven. Gedenkboek bij het derde eeuwgetijde der Herv. gemeente van Loenen op de Veluwe (1653-1953)*; Brummen: z.n. 1953.
- Burrae, M., & R. Torstendahl [eds.], *Professions in Theory and History. Rethinking the Study of Professions*; London / Newbury Park / New Delhi: Sage 1990.
- Burrae, M., K. Jarausch & H. Siegrist, 'An actor-based framework for the study of the professions'. In: Burrae & Torstendahl, *Professions*, p. 203-225.
- Caljé, P. A. J., "'De omkeer in 't studentenleven". De pogingen tot hervorming van het studentenleven rond 1820', *Groniek*, nr 118 (1992), p. 75-93.
- Caplow, Th., *The Sociology of Work*; Minneapolis: University of Minnesota Press, 1954.
- Carr-Saunders, A. M., & P. A. Wilson, *The Professions*; London: Cass 1964 [orig. Oxford 1933].
- Caspers, Ch. M. A., 'Het jaarlijks algemeen huisbezoek in katholiek Nederland rond de eeuwwisseling', in: *Trajecta* jg 4 (1995) p. 122-140.
- CBS, *Uitkomsten der Beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden, gehouden op den een-en-dertigsten december 1899*; 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij 1902.
- Claessen, Joh., *Proeven van een praeparatoir en peremptoir examen volgens synodale resolutiën*; Amsterdam: De Bruin 1788.
- Clarise, J., *Voorlezingen over de uiterlijke kanselwelsprekendheid volgens J. Lodew. Ewald*; Arnhem: Thieme 1839 [orig. 1814].
- Clemens, Th., 'Revolutie en huwelijk: de grote beginselen en de weerbarstige werkelijkheid', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, jg 18 (1995), p. 8-16.
- Clements, C. J. J., 'Oranjepreken en oranjeliefde, een onderzoek naar het negentiende-eeuws protestants natiebeseef'. In: J. H. van de Bank [red.], *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura*; Utrecht: Faculteit der Godgeleerdheid 1993, p. 157-80.
- Colmjon, G., *R.C. Bakhuizen van den Brink. Een markante persoonlijkheid*; Rijswijk: Leidsche Uitgeverij 1950.
- Confessionele Vereniging, *De moderne predikanten en het leeraarsambt. Een woord van het hoofdbestuur der Confessionele Vereniging aan de Hervormde Gemeenten in Nederland*; Utrecht: Kemink 1866.
- Cossee, E. H., "'De geheel godsdienst behoort tot het gevoel." Romantische elementen in kerk en theologie', in: *De Negentiende Eeuw*, jg 8 (1984), p. 91-108.
- Cossee, E. H., "'Wij hebben wat anders en beters te doen." Ds B. J. C. Mosselmans en de stichting der Remonstrants Gemeente te Groningen' In: Van Halsema, *Geloven*, p. 261-266.
- Cossee, E. H., 'Romantiek en Restauratie'. In: Hoenderdaal & Luca, *Staat*, p. 89-105.
- Cossee, E. H., 'Van Amsterdam naar Leiden. Het Remonstrants Seminarie tijdens het professoraat van Joannes Tideman, 1855-1872, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, jg 55 (1974), p. 74-83.

- Cossee, E. H., *Abraham des Amorie van der Hoeven, 1798-1855, een remonstrants theoloog in de Biedermeiertijd*; Kampen: Kok 1988.
- Costa, I. da, *Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ter zake van de opleiding der candidaten tot de Heilige Dienst*; z. pl. 1857.
- Costa, I. da, *Kompletee Dichtwerken*; ed. J. P. Hasebroek; II delen; Leiden: Sijthoff z. jr.
- Costa, I. da., *Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ter zake van de opleiding der candidaten tot de Heilige Dienst*; z. pl. 1857.
- Costerus, P. J., *Brieven en dagboeken van den Utrechtschen Vrijwilligen Jager Pieter Jacob Costerus, 1830 en 131*, ed. M. G. de Boer en J. C. Costerus; Amsterdam: Van Looy 1917.
- Cramer, J. A., *De theologische faculteit te Utrecht in de 18de en het begin der 19de eeuw*; Utrecht: Broekhoff 1936.
- Cremer, J. J., *Anna Rooze*, II delen; Leiden: Sijthoff z. jr.⁴ [1867].
- Cremer, J. J., *Novellen en vertellingen*, Deel II; Leiden: Sijthoff z. jr.⁸.
- Cremer, J. J., *Novellen en vertellingen*, Deel I; Leiden: Sijthoff z. jr.⁶.
- Cuperus, S., *Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek. Deel I: De predikant*; Leeuwarden: Meijer & Schaafsma 1916.
- Dagverhaal der Handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland*, II; De Haage: Van Schelle 1796.
- Daubanton, F. E., *De universitaire vorming van de aanstaande predikanten der Nederlandsche Hervormde Kerk. Een woord bij de komende reorganisatie van ons hooger onderwijs*; Utrecht: z. n. 1904.
- Delleman, Th., *Hij huwt de mensen aan elkander. Over de liturgische viering van de huwelijksluiting*; Aalten / Franeker: De Graafschap / Wever 1971.
- Deursen, A. Th. van, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt*. Assen: Van Gorcum 1974.
- Diepenhorst, I. A., *De verhouding tussen kerk en staat in Nederland*; Utrecht: z. n., z. jr.
- Dijkstra, R., *Boek van rijke herinnering aan de Reformatie der Kerk te Amsterdam, aangevangen op 24 mei 1578 en voortgezet tot op dezen dag*; Amsterdam: Vrolijk 1928.
- Dingemans, G. D. J., 'Praktische theologie als een academische discipline. Een overzicht van ontwikkelingen in de praktische theologie met bijzondere aandacht voor de situatie in Nederland, Duitsland en de Verenigde Staten', in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, jg 43 (1989) p. 192-212.
- Dingemans, G. D. J., *Als hoorder onder de hoorders. Een hermeneutische homiletiek*; Kampen: Kok 1991.
- Dockum, H. C. van, *Over, uit en om de Provinciale Drentsche en Asser Courant van den aanvang tot heden*; Assen: PDAAC 1942.
- Documenta Reformatoria. Teksten uit de geschiedenis van kerk en theologie in de Nederlanden sedert de hervorming*, ed. J. N. Bakhuizen van den Brink e.a., II delen; Kampen: Kok 1960-1962.
- Dodde, N. L., *Het rijksschooltoezicht in de Bataafse Republiek*; Groningen: Wolters 1968.
- Doedes, J. I., 'De vertegenwoordiging der Nederlandsche Hervormde Kerk door de synode in verband met die der afzonderlijke gemeenten door de kerkeraden', in: *De Gids*, nieuwe serie, jg 1, 1848, II, p. 137-181.
- Doedes, J. I., *Aan de stemgeregtigde leden der Nederlandsche Hervormde gemeenten. Een woord over de nieuwe wijze waarop predikanten, ouderlingen en diakenen beroepen of benoemd zullen worden*; Utrecht: Kemink 1867.
- Doedes, J. I., *Ontwerp van reglement op de Godgeleerde kweekscholen voor de Nederlandsche Hervormde Kerk in de grondtrekken geschetst*; Utrecht: Kemink 1868.
- Doedes, J. I., *Vrije theologische studie. In welken zin al of niet voortstaan en te verdedigen*; Utrecht: Kemink 1878.
- Doekes, G., *Het kerkelijk doctorenambt*; Kampen: Kok 1917.
- Dolder-de Wit, H. A. van, 'Kerkelijke armenzorg in Gouda in de negentiende eeuw. Het werk van de diaconie in de praktijk van alledag. In: P. H. A. M. Abels [red.], *In en om de Sint-Jan. Bijdragen tot de Goudse kerkgeschiedenis*; Delft: Eburon 1989, p. 145-159.
- Doorn, J. van, *Vierhonderd jaar protestantisme in de Noordwesthoek, 1587-1987*; f. j. naart: NH Gemeente 1987.
- Douwes, P. A. C., *Armenkerk. De hervormde diaconie te Rotterdam in de negentiende eeuw*. Schiedam: Interboek 1977.
- Dreus, P., *Der evangelische Geistliche in der deutschen Vergangenheit* [Monographien zur deutschen Kulturgeschichte]; Jena: Diderichs 1905.
- Drimmelen, L. C., 'De rechtspositie van de predikant'. In: D. Th. Kuiper e.a. *Predikant in Nederland, 1800 tot heden* [Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800, jg 5]; Kampen: Kok 1997, p. 51-74.

- Dronkers, J., & S. Hillige, 'De besturen van studentencorpora en de toegang tot de Nederlandse elites', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jg 21 (1995) p. 37-64.
- Dronkers, J., & S. Hillige, 'De besturen van studentencorpora en de toegang tot de Nederlandse elites', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jg 21 (1995), p. 37-64.
- Dronkers, J., H. Schijf & B. van Wolput, *De Nederlandse universiteiten als toegangspoort tot de Nederlandse politiek-bestuurlijke elites tussen 1815 en 1960*. Paper voor de zevende sociaal-wetenschappelijke studiedagen, 11 en 12 april 1996 te Amsterdam; Amsterdam: Kohnstamm Instituut.
- Drost, A., *Hermingard van de Eikenterpen. Een oud vaderlandsch verhaal*; Haarlem: Loosjes 1832.
- Drost, A., *Schetsen en verhalen*; Amsterdam: Beijerinck 1835.
- Duman, D., 'The creation and diffusion of a professional ideology in nineteenth century England', in: *Sociological Review*, vol. 27 (1979), 1, p. 113-138.
- Dunde, S. R., *Wörterbuch der Religionssoziologie*; Gütersloh: Gütersloher Verlag 1994.
- Dunk, H.W. von der, c.a., *Tussen ivoren toren en grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit, 1936-1986*; Maarssen: APA 1986.
- Durkheim, E., 'Quelques Remarques sur les Groupements Professionnels'. In: *De la Division du Travail Social*; Paris: Bibliothèque de Philosophie Contemporaine 1902² [1893], p. 1-XXXVI.
- Durkheim, E., *Professional Ethics and Civic Morals*; London: Routledge & Kegan Paul 1957 [orig. Paris 1950].
- Dyserink, Joh., *Fr. Haverschmidt (Piet Paaltjens)*; Schiedam: Roelants 1908.
- Eco, U., *Lector in fabula. De rol van de lezer in narratieve teksten*; Amsterdam: Bert Bakker 1989 [orig. 1979].
- Eeghen, I. H. van, 'Boekentafel', in: *Amstelodamum*, jg 61 (1974), p. 143.
- Eekhof, A., *De theologische faculteit te Leiden in de zeventiende eeuw*; Utrecht: Ruys 1921.
- Eisenstadt, S. N., 'Intellectuals and Tradition'. In: idem & S. R. Graubard, *Intellectuals and Tradition*, 1; New York: Humanities Press 1972, p. 1-19.
- Elias, N., 'Professions'. In: J. Gould & W. L. Kolb [eds.], *A Dictionary of the Social Sciences*; London: Tavistock 1964.
- Elias, N., *Wat is sociologie?*; Utrecht / Antwerpen: Spectrum 1972 [orig. München 1970].
- Elout, P. J., *Brief aan den heer A. Rutgers van der Loeff over Z. W. E. Adres aan de Algemeene Synode*; Leiden: Luchtmans 1842.
- Encrevé, P., 'Fils de pasteur ou enfant de pasteur(s)', in: *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, nr 62 / 63 (1986), p. 81-83.
- Engelberts, D. H., *De goede toon. Een gewijzer om zich in alle omstandigheden van het leven en den gezelligen omgang door bescheiden en wellevende manieren aangenaam en bemind te maken*, De Rijp: Van Raven 1895 [1881].
- Eschenburg, J. J., *Handboek der dichtkunde en welsprekendheid*, ed. N. G. van Kampen; Zutphen: Thieme 1833.
- Estié, P., 'De staat en de Remonstrantse kerkorganisatie in de Franse tijd', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, nr 24 (1986), p. 28-43; nr 25 (1986), p. 19-28.
- Estié, P., 'Het ontstaan van het Hersteld Evangelisch-Luthers Kerkgenootschap, 1818-1836', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, nr 18 (1984), p. 36-48; nr 19, p. 5-16
- Estié, P., *De stichting van een kerkenootschap. Ontstaan en aanvaarding van het Algemeen Reglement van 1818 voor het bestuur der Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*; Amsterdam: Rodopi 1982.
- Evenhuis, R. B., *Ook dat was Amsterdam, deel II: De kerk der hervorming in de gouden eeuw*; Amsterdam: Ten Have 1967.
- Evenhuis, R. B., *Ook dat was Amsterdam, deel V: De kerk der hervorming in de negentiende eeuw: de strijd voor kerkherstel*; Amsterdam: Ten Have 1978.
- Evenhuis, R. B., *Ook dat was Amsterdam, deel IV: De kerk der hervorming in de achttiende eeuw: de grote crisis*; Amsterdam: Ten Have 1974.
- Evenhuis, R. B., *Ook dat was Amsterdam, deel III: De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloei en inzinking*; Amsterdam: Ten Have 1971.
- Evenhuis, R. B., *Ook dat was Amsterdam, deel I: De kerk der hervorming in de gouden eeuw*; Amsterdam: Ten Have 1965.
- Eyk, P. N. van, 'Inleiding'. In: A. Drost, *Hermingard van de Eikenterpen. Een oud vaderlandsch verhaal*; Amsterdam: Elsevier 1939, p. 1-LXI.
- Eyk, W. B. J. van, *De Hebreuwsche leerstoel aan het Athenaeum te Deventer*; Deventer: De Lange 1868.
- Faber, S., 'De afschaving van de collatierechten'. In: Schutte & Vree, *Toekomst*, p. 81-90.

- Fabius, H., *Kleine gedichten voor de lieve jeugd aan de hooge scholen, naar Mr Hieronymus van Alphen*; Amsterdam: z.n. 1846.
- Feenstra, E., 'Uit de nalatenschap van C.E. van Koetsveld', in: *Bloknoot*, jg 6 (1993), p. 12-22.
- Fertig, L., 'Pfarrer in spe: Der evangelische Theologe als Hauslehrer'. In: Greiffenhagen, *Pfarrhaus*, p. 195-208.
- Fortgens, H.W., *Schola latina. Uit het verleden van ons voorbereidend hoger onderwijs*. Zwolle: Tjeenk Willink 1958.
- Frank, L.D., & H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*; Leiden: Van Doesburgh 1927.
- Franko, H., *Twee eeuwen gevangen. Over de geschiedenis van het gevangeniswezen en het emancipatieproces van gevangenen vanaf het eind van de achttiende eeuw tot heden*; Utrecht: Spectrum 1990.
- Freidson, E., 'Professionalization and the Organization of Middle-Class Labour in Postindustrial Society'. In: P. Halmos [ed.], *Professionalization and Social Change*; Keele: University of Keele 1973, p. 47-59.
- Freidson, E., 'Professions and the Occupational Principle'. In: *The Professions and their Prospects*; Beverly Hills/London 1971, p. 19-38.
- Freidson, E., 'The Theory of the Professions: State of the Art'. In: R. Dingwall & P. Lewis (eds.), *The Sociology of the Professions: Lawyers, Doctors and Others*; London: Macmillan 1983.
- Freidson, E., *De Medische Professie. Een Studie van de Sociologie van Toegepaste Kennis*; Lochem 1981 [orig. New York 1970].
- Freidson, E., *Doctoring Together. A Study of Professional Social Control*, New York / Oxford / Amsterdam: Elsevier 1975.
- Freidson, E., *Professional Powers. A study of the Institutionalization of Formal Knowledge*; Chicago / London: University of Chicago Press 1986.
- Frijhoff, W., 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs. Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw'. In: Bots, *Onderwijs*.
- Frijhoff, W.Th.M., *La Société néerlandaise et ses diplômés, 1575-1814. Une recherche sérieuse sur le statut des intellectuels à partir des registres universitaires*; Amsterdam: APA 1981.
- Gedenkboek opgedragen door het feestcomité aan prof.dr A. Kuyper bij zijn vijf en twintigjarig jubileum als hoofdredacteur van 'De Standaard'*; Amsterdam: Herders 1897.
- Gedenkboek van het Athenaeum en van de Universiteit van Amsterdam*; Amsterdam: Stadsdrukkerij 1932.
- Gedenkboek van het Leidsch Studentencorps*; Leiden: Stenfert Kroese 1939.
- Geelkerken, J.G., *De empirische godsdienstpsychologie*; Amsterdam: Scheltema & Holkema 1909.
- Généstet, P.A. de, *De dichtwerken van P.A. de Généstet*, ed. C.P. Tiele. Amsterdam: Kraay 1873 [1869].
- Gerritsen, J.W., *De politieke economie van de roes. De ontwikkeling van reguleringsregimes voor alcohol en opiaten*; Amsterdam: Amsterdam University Press 1993.
- Gestrich, A., 'Erziehung im Pfarrhaus'. In: Greiffenhagen, *Pfarrhaus*, p. 63-82.
- Geurts, P.A.M., *Voorgeschiedenis van het Statencollege te Leiden, 1575-1593*; Leiden: Brill 1984.
- Geysbeek, P.G. Witsen, *Puntdichten*; Amsterdam: Schleyer 1834.
- Gildemeester, F. van Gheel, *Populaire Evangelieprediking*; Amsterdam: Van Oosterzee 1879.
- Ginkel, B. van, 'Diakonessen en wijkverpleging. Een geschiedenis van bijna 150 jaar', in: *De Hoeksteen*, jg 20 (1991), p. 56-62.
- Goldsmith, O., *The Vicar of Wakefield*; New York: Airmont 1964 [orig. 1766].
- Goode, W., 'Community within a community: the professions'. In: R.M. Pavalko [ed.], *Sociological perspectives on occupations*; Illinois: Peacock 1972, p. 17-26.
- Goode, W., 'The Theoretical Limits of Professionalization'. In: A. Etzioni [ed.], *The Semi-Professions and Their Organizations*; New York: Free Press 1969, p. 266-313.
- Gorkom, G. van, 'Art. 23 van het Algemeen Reglement voor de Hervormde Kerk', in: *Los en vast*, Leiden: Van Doesburgh 1867.
- Goslinga, W.J., *De rechten van den mensch en burger. Een overzicht der Nederlandsche geschriften en verklaringen*; 's-Gravenhage: A.J. Orange 1936.
- Goudsblom, J., *Balans van de sociologie*; Utrecht / Antwerpen: Spectrum 1983 [1974].
- Goudsblom, J., *Het régime van de tijd*; Amsterdam: Meulenhoff 1997.
- Goudsblom, J., *Taal en sociale werkelijkheid. Sociologische stukken*; Amsterdam: Meulenhoff 1988.
- Gouldner, A., *De naderende crisis van de Westerse sociologie*; Baarn: Ambo 1976 [orig. New York 1970].
- Gouldner, A., *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*; London: Macmillan 1979.

- Graaf, G. H. de, 'Ontmoetingen met Zevenburgse en Hongaarse studenten te Francker. Impressies uit hun dagboeken en brieven'. In: Waterbolk, *Onderwijs*, p. 90-101.
- Greiffenhagen, M., [Hrsg.], *Das evangelische Pfarrhaus*, Stuttgart: Kreuz 1984.
- Groen, M., *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980, deel III: Godgeleerdheid*; Eindhoven: TUE 1984.
- Groenhuis, G., *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor 1700*, Groningen: Wolters Noordhoff 1977.
- Groot, A. de, 'De romans van Compassione: Ab Hurck', in: *In de Waagschaal*, jg 21 (1993), p. 540-545, 575-582.
- Groot, A. de, 'De romans van Compassione: Frans Burgstein', in: *In de Waagschaal*, jg 21 (1992), p. 465-471, 517-523.
- Groot, A. de, 'God wil het waar geluk van 't algemeen. Nutspublicaties van de eerste vijftig jaar over godsdienst en zede'. In: W.W. Mijnhardt & A.J. Wichers [red.], *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief, 1784-1984*. Edam: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1984, p. 231-246.
- Groot, A. de, 'Het negentiende-eeuwse, Nederlandse protestantisme in recente publicaties. Een overzicht', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, jg 14 (1991), p. 212-225.
- Groot, A. de, 'Het vroegnegentiende-eeuwse protestantisme in de visie van Chr. Sepp'. In: Bank, *Theologie*, p. 11-19.
- Groot, A. de, 'Het vroegnegentiende-eeuwse Nederland'. In: W. Bakker e.a. [red.], *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis*; Kampen: Kok 1984, p. 9-29.
- Groot, A. de, 'Het Algemeen Reglement van 1816'. In: J.H. van de Bank [red.], *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura*; Utrecht: Faculteit der Godgeleerdheid 1993, p. 111-136.
- Groot, A. de, 'Sociocultureel en godsdienstig leven in de Noordelijke Nederlanden, 1795-1813'. In: AGN XI, p. 14-35.
- Groot, A. de, 'Sociocultureel en godsdienstig leven in de Noordelijke Nederlanden, 1813-circa 1840'. In: AGN XI, p. 84-106.
- Groot, A. de, 'Tussen geloof en revolutie: de Utrechtse coetus in de jaren 1797 en 1798'. In: *Geloof en Revolutie. Kerkhistorische kantttekeningen over een actueel vraagstuk*, Amsterdam: Bolland 1977, p. 151-179.
- Groot, A. de, 'Uit de brieven van George Frans Haspels (1884-1916)', in: *Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, jg 1 (1993), p. 34-60.
- Groot, A. de, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm*; Wageningen: Veenman 1960.
- Groot, B. de, *De Zwijndrechtse nieuwlichters. Zoekers van het Koninkrijk Gods*; Kampen: Kok 1986.
- Groot, P. Hofstede de, *De Groninger Godgeleerden in hunne eigenaardigheid*; Groningen: Oomkens 1855.
- Groot, P. Hofstede de, *Wat moeten wij, godgeleerden in de Nederlandsche Hervormde Kerk, nu doen? Eene toespraak aan de theologische studenten bij het openen zijner academische lessen, gehouden den 7 September 1842*; Groningen: Oomkens 1842.
- Groot, P. Hofstede de, *Wat hebben wij te verwachten van het ontwerp van gewijzigde grondwet met betrekking tot godsdienst en onderwijs?*; Groningen: Van Bolhuis Hoitsemma 1848.
- Grünewald Kz, Georg [ps. H.G. Cannegieter], *Van het wondere ambt*; Amsterdam: Veen 1919.
- Gunning, J.H., 'Hoofdvereisten voor de Dogmatiek der Hervormde Kerk'. In: idem & P.D. Chantepie de la Saussaye, *Het ethisch beginsel der theologie*; Groningen: Noordhoff 1877, p. 5-39.
- Gunning, J.H., *Twee brieven. Een aan dr J.C. Zaalberg Pz, een aan ds W. Hoevers, voorafgegaan door een woord tot de gemeente*; 's-Gravenhage: Visser 1864.
- Gunning J.Hzn., J.H., *Herinneringen uit mijn leven*; Amsterdam: Spruyt 1941².
- H.H.H., Jr [ps. J.J.L. ten Kate], 'De Aanspreker'. In: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*. Amsterdam: Laarman 1878 [orig. 1841], p. 1-8.
- Haar, Bernard ter, *Dichtwerken*, II delen; Leiden: Sijthoff z.jr [ca. 1880].
- Haber, S., *The Quest for Authority and Honor in the American Professions, 1750-1900*; Chicago / London: University of Chicago Press 1993.
- Haentjes, A.H., *Fragmenten uit de geschiedenis van de Remonstrante Broederschap*; Lochem: De Tijdstroom 1959.
- Hagendijk, R., *Het studentenleven*; Amsterdam: SUA 1980.
- Haig, A., *The Victorian Clergy*, London / Sydney: Croom Helm 1984.
- Haitjema, L., *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk*; Wageningen: Veenmans 1953.

- Haitsma, J., *Hervormd Mijdsrecht in de loop van vier eeuwen, van 1568-1973*; Mijdsrecht: Vêwé 1982.
- Haitsma, J., *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Hervormde kerk van Boskoop van 1566-1974*; Boskoop: Taat 1981.
- Hallema, A., *Hoofdtrekken uit de geschiedenis der Nederlandsche Herv. Gemeente te fjaanaart-Heiningen*; Neerbosch: Drukkerij Weesinrichting 1937.
- Halsema, G. van, e.a., *Geloven in Groningen. Capita Selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad*; Kampen: Kok 1990.
- Hammond, P. C., *The Parson and the Victorian Parish*, London: Hodder & Stoughton 1977.
- Handelingen van de regering en de Staten-Generaal over de grondwets-bepalingen nopens de godsdienst, de verhouding tus-schen kerk en staat, de organisatie van en het toezigt op de kerkgenootschappen, etc.*, III delen; Schiedam: Roelants 1853-1854.
- Hans, D., *De Nederlandsche Journalisten-Kring. Schets van zijn geschiedenis, 1884-1919*; z. pl. 1919.
- Harms, C., *Het wezen en het werk van den Evangeliedenaar*; bewerkt door W. Verweij; Haarlem 1845.
- Harmsen, H., & J. Stegeman, *Spiegel van een eeuw Oost-gelders leven, 1879-1979. Een uitgave ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van De Graafschapsbode*; z. pl. (Arnhem): Uitgeversmij. Arnhem 1979.
- Hartog, J., *Geschiedenis van de predikunde en de evangelieprediking in de protestantsche kerk van Nederland*; Amsterdam: Frederik Muller 1861.
- Hartogh, G. M. den, *Het Christelijk Gereformeerde Seminarie te Amsterdam. Een poging tot openbaring der Hervormde of Gereformeerde gezindheid, 1850-1852*; Delft: Meinema 1939.
- Hasebroek, J. P., *Dicht en on dicht*; Amsterdam: Kirberger 1874.
- Hasebroek, J. P., *Een dichteralbum van vóór honderd jaren. De gedachtenis aan Bellamy en zijne kunstvrienden nog eens vernieuwd*; Amsterdam: Höveker 1890.
- Hasebroek, J. P., *Poezy*; Haarlem: Bohnh 1836.
- Haselhoff, H. W., *De Synode van 1844 ontmoet op het grondgebied der Heilige Schrift, bij haar voorlopige vaststelling van een zestal artikelen, ter regeling van de betrekkingen der hoogleeraren in de Godgeleerdheid tot de Hervormde Kerk*; Leeuwarden: Schierbeek 1845.
- Hauer, H. A., *Bijdragen tot de geschiedenis der hervormde kerk te Oldenzaal en de Reformatie in Twente*; Oldenzaal: De Bruyn 1987.
- Haug, M. R., 'Deprofessionalization: an Alternative Hypothesis for the Future'. In: P. Halmos [ed.], *Professionalization and Social Change*; Keele: University of Keele Press 1973, p. 195-211.
- Hecker, W. A., *Quos Ego! Heckelrijmen door den atheur der Hippokreen-ontzwareling*; z. pl.: z. n., z. jr [1844].
- Heek, F. van, & E. V. W. Vercruijsse, 'De Nederlandse beroepsprestige-stratificatie'. In: Van Heek e.a., *Stijging*, deel I; Leiden: Brill 1958.
- Heek, F. van, e.a., *Sociale stijging en daling in Nederland*, II delen; Leiden: Brill 1958.
- Heek, F. van, *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder. Een onderzoek naar de verticale sociale mobiliteit*; Leiden: Brill 1945.
- Heeney, B., 'On Being a Mid-Victorian Clergyman', *Journal of Religious History*, vol. 7 (1972/1973), p. 208-224.
- Heeney, B., *A Different Kind of Gentleman. Parish Clergy as Professional Men in Early and Mid-Victorian England*, Hamden, CT: Archon 1976.
- Heering, J. P., 'Ten strijde tegen het verlichte christendom!'. In: *Bres*, p. 5-17.
- Heering, J. P., e.a., *Op de bres. 200 jaar Haagsch Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst, 1785-1985*; 's-Gravenhage: Boekencentrum 1985.
- Heeroma, K. H., 'Het probleem-Beets'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1947-1949*; Leiden: Brill 1950, p. 59-82.
- Heijden, M. C. A. van der, *Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen, 1766-1875*; Utrecht / Antwerpen: Spectrum. 1974³ [1968].
- Heije, J. P., 'Het gedoopte kind', in: *Nederlandsche Volksalmanak*. Amsterdam: Van Heteren 1844.
- Heilbron, J., 'La "professionalisation" comme concept sociologique et comme stratégie des sociologues'. In: *Historiens et sociologues aujourd'hui*; Paris: Editions du Centre de la Recherche Scientifique 1986.
- Heilbron, J., *Het ontstaan van de sociologie*; Amsterdam: Prometheus 1991.
- Heitink, G., *Praktische theologie: geschiedenis, theorie, handelingsvelden*; Kampen: Kok 1993.
- Heldring, O. G., *Leven en arbeid*; Leiden: Brill 1882 [1880].
- Heldring, O. G., *Oom Koenraad en zijne lievelingen. Een geschenk voor de lieve vaderlandsche jeugd*; Koevorden: Van der Scheer 1841.

- Heldring, O.G., *Waarom staan de namiddag-kerken zoo ledig?*; Nijmegen 1841.
- Hendriks, A.N., 'De Voorbereidingspreek'. In: M.J. Arntzen e.a., *Bezield verband*; Kampen: Van den Berg 1984, p. 100-407.
- Hengel, W.A. van, *Korte schets der academische lessen over de evangeliebediening, voornamelijk in de Ned. herv. kerk*; Leiden: z.n. 1840.
- Hengel, W.A. van, *Over de godgeleerdheid in het algemeen en hare betrekking tot het onderwijs op 's lands hoogeschoolen in het bijzonder*; Leyden 1850.
- Heringa Ezn., J., *Kerkelyke raadvrager en raadgever*, iv delen; Utrecht: Van Terveen & De Kruijff 1821, 1826, 1828 [=III.1], 1841 [=III.2], 1843 [=IV].
- Het Huisaltaar. Handboekje voor godsdienstige gezinnen. Uitgegeven voor rekening van het Asyl Steenbeek*, z.pl, z.jr [circa 1850].
- Heuvel, R. van den, *De ernst van het spel. Een relaas over het 165 jaar oude studentencorps Vindicat atque Polit*; Groningen: Kemper 1981.
- Hildebrand [ps. Nicolaas Beets], *Camera Obscura*; Utrecht / Antwerpen: Spectrum z.jr. [orig. 1841]
- Hillige, S., & M. Fennema, 'Studentencorpora en elitevorming'. In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*; jg 19 (1992), p. 96-117.
- Himbergen, E.J., 'De prijsvragen van de twee genootschappen, 1778-1978'. In: *Teyler, 1778-1978. Studies en bijdragen over Teylers Stigting, naar aanleiding van het tweede eeuwfeest*; Haarlem / Antwerpen: Schuyt 1978, p. 37-55.
- Hoenderdaal, G.J., 'Het modernisme in Leiden'. In: W. Otterspeer, *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw*; Leiden: Brill 1984, p. 10-25.
- Hoenderdaal, G.J., & P.M. Luca [red.], *Staat in de vrijheid*; Zutphen: Walburg Pers 1982.
- Hoeven, A. des Amorie van der, *Joannes Chrysostomus, voornamelijk beschouwd als voorbeeld van ware kansel-welsprekendheid*; Delft: Allart 1825.
- Hoeven, H.W. van der, *Uit de notulen van de 'Eerwaarde Grootte Vergadering', 1785-1815. Het beleid van de Diakonie van de Hervormde kerk te Amsterdam. 's-Gravenhage: Boekencentrum 1985.*
- Hofstee, N.F., *Academia Lugduno Batava in Numis*; Leiden: Academisch Historisch Museum 1980.
- Hofstee, N.F., *Geschiedenis van de Utrechtse universiteit in penningen*; Utrecht: Universiteitsmuseum 1986.
- Hogendorp, D. van, e.a., *Adres aan de algemeene Synode der Nederl. Hervormde kerk over de fomulieren, de academische opleiding der predikanten, het onderwijs en het kerkbestuur*; Leiden: Luchtmans 1842.
- Holifield, E. Brooks, *A History of Pastoral Care in America. From Salvation to Self-Realization*; Nashville: Abingdon 1983.
- Holthoorn, F.L. van, 'De armenzorg in Nederland'. In: idem [red.], *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*; Assen / Maastricht: Van Gorcum 1985, p. 175-187.
- Holthoorn, F.L. van, *Mensen in Europa. Ontwerp voor een sociale geschiedenis van Europa na 1750*; Alphen aan de Rijn: Samson 1977.
- Holtrop, F.N., 'De Afscheiding: breekpunt en kristallisatiepunt'. In: Bakker e.a. [red.], *Afscheiding*, p. 62-99.
- Holtrop, P.N. van, 'Ethischen: erfgenamen van het réveil?'. In: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, jg 16 (1993), nr 39, p. 23-43.
- Honders, A.C. 'Een Nederlands liturgisch tijdschrift uit het begin van de 19e eeuw', in: *Kerk en Theologie*, jg 23 (1972), p. 162-175.
- Honders, A.C., *Doen en laten in Ernst en Vrede. Notities over een Broederkring en een Tijdschrift*; 's-Gravenhage: Boekencentrum 1963.
- Hoof, H. Ph. Visser 't, *De student Beets*; Haarlem: Bohn 1929³ [1914].
- Hooijer-Bruins, K., *Domineesdochter in 's-Graveland, domineesvrouw in Zaltbommel*; Zaltbommel: Europese Bibliotheek 1981 [facsimile; orig. 1884].
- Hope, N., *German and Scandinavian Protestantism, 1700-1918*; Oxford: Clarendon 1995.
- Houwaart, E.S., *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland, 1840-1890*; Groningen: Historische Uitgeverij 1991.
- Huet, Cd. Busken, 'Klerikalisme' [1864]. In: *Tijgergenoegens*, ed. Olf Praamstra; Amsterdam: Arbeiderspers 1986, p. 50-53.
- Huet, Cd. Busken, *Aan J.H. Gunning, predikant bij de Hervormden te 's-Gravenhage*; Haarlem: Kruseman 1864.

- Huet, Cd. Busken, *Een vastgeraakte lokomotief. Een portret in brieven*, ed. O. Praamstra; Amsterdam / Antwerpen: Veen 1997.
- Huet, Cd. Busken, *Litterarische Fantasien en Kritieken*, II; Haarlem: Tjeenk Willink 1881.
- Huet, Cd. Busken, *Litterarische Fantasien en Kritieken*, III; Haarlem: Tjeenk Willink 1873.
- Huet, Cd. Busken, *Litterarische Fantasien en Kritieken*, XV; Haarlem: Tjeenk Willink z.jr.
- Huet, Cd. Busken, *Litterarische Fantasien en Kritieken*, V; Haarlem: Tjeenk Willink z.jr.
- Huet, Cd. Busken, *Litterarische Fantasien en Kritieken*, XI; Haarlem: Tjeenk Willink 1881.
- Huet, Cd. Busken, *Tijgeroogens*, ed. O. Praamstra, Amsterdam: Synthese 1986.
- Huet, Cd. Busken, [*Vragen en antwoorden.*] *Brieven over den Bijbel*; Haarlem: Kruseman z.jr [1861³; 1857].
- Hüffell, L., *Het protestantsch leeraarsambt in deszelfs ganschen omvang*, ed. J. Busch Keiser, II delen; Groningen: Scholtens 1835-1837.
- Hugenholtz, Ph. R., *Berusten of breken? Een woord tot de Moderne leden der Nederlandsche Hervormde Kerk*; Amsterdam: Kouwenaar 1877.
- Hughes, E., 'Professions', in: *Daedalus*, 1963, p. 655-668.
- Huizinga, J., 'Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan, 1814-1914'. In: *Verzamelde Werken*; deel VIII. Haarlem: Tjeenk Willink 1951, p. 36-341 [orig. *Academia Groningana*; Groningen 1914]
- Huizinga, J., e.a., *Gedenkboek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1784-1934*; Amsterdam / Leiden: De Maatschappij / Sythoff 1934.
- Huussen Jr, A., *De codificatie van het Nederlands huwelijksrecht, 1795-1838*; Amsterdam: Holland Universiteits Pers 1975.
- Huygens, G.W., *Hendrik Tollens, de dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld*; Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar 1972.
- Innemée, K., 'Het imago van de begrafenisondernemer'. In: A. van der Zeyden, *De cultuurgeschiedenis van de dood. Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis*; Amsterdam / Atlanta: Rodopi 1990, p. 143-149.
- Jansen, Th. A. J., *De pater op de pastorie. Het aandeel van de regulieren in de parochiële zielzorg van Nederland, 1853-1966*; Nijmegen: Studentenpers 1976.
- Jansing, J.W.G., & L. Dasberg, 'Onderwijs [I]'. In: AGN XII, p. 210-231.
- Jansing, J.W.G., & L. Dasberg, 'Onderwijs [II]'. In: AGN XIII, p. 210-231.
- Jansing, J.W.G., & L. Dasberg, 'Onderwijs'. In: AGN XII, p. 212-231.
- Jansing, J.W.G., & L. Dasberg, 'Onderwijs'. In: AGN XIII, p. 129-144.
- Janssen, J., & P. Voestermans, *Studenten in beweging. Politiek, universiteit en student*; Nijmegen / Baarn: ksc / Ambo 1984.
- Janz, O., *Bürger besonderer Art. Evangelische Pfarrer in Preußen, 1850-1914*; Berlin/New York: Walter de Gruyter 1994.
- Jensma, G., & H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940*; Hilversum: Verloren 1997.
- Jensma, Th. W., & A. Molendijk, *De Grote of Onze Lieve Vrouwenkerk van Dordrecht*; Dordrecht: Waanders 1987.
- Johnson, T., *Professions and Power*; London: Macmillan 1972.
- Jonathan [ps. J. P. Hasebroek], *Waarheid en Dromen*. Nijmegen: Cohen 1891 [1840].
- Jonckbloet, W. J. A., *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen*; Groningen: Wolters 1864.
- Jong, J. de, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de zeventiende en achttiende eeuw*; Utrecht / Antwerpen: Kosmos 1987.
- Jong, O. J. de, 'De wetgever van 1876 en de theologie', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*; jg 48 (1976), p. 313-332.
- Jong, O. J. de, 'Van de andere kant. Hervormde reacties op de Afscheiding'. In: Bakker, *Afscheiding*, p. 222-237.
- Jong, O. J. de, 'Vier eeuwen domineeswerk'. In: C. Aalders, H. Faber & R. Kaptein, *Over de predikant*; Utrecht: Ambo 1967, p. 48-56.
- Jong, O. J. de, *Benoemingsbeleid aan de rijksuniversiteiten, 1876-1931*; Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht 1982.
- Jong, O. J. de, *De theologische faculteiten en de Bataafse Revolutie*; Nijkerk: Callenbach 1969.
- Jong, O. J. de, *Nederlandse kerkgeschiedenis*; Nijkerk: Callenbach 1986³ [1972].
- Jonge, J. B. Fabery de, e.a., *Zielzorger in Nederland*; Meppel: Boom 1968.

- Jongejan, E., *De humor-'cultus' der Romantiek in Nederland*; Zutphen: Thieme 1933.
- Jongste, J.A.F. de, 'Conflictien predikantsbenoemingen in enkele Hollandse steden, ca. 1670-1770', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, jg 75 (1995), p. 64-101.
- Jonker, E., 'Professionalisering en sociale technologie, het ontstaan van een pretentie', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jg 10 (1981), p. 312-342.
- Kalma, J.J., *Mensen in en om de Martini. Beelden uit de Bolswarder kerkgeschiedenis*; Bolsward: Osinga 1980.
- Kalma, J.J., *Mensen in en om de Grote Kerk. Beelden uit de Leeuwarder kerkgeschiedenis*; Drachten / Leeuwarden: Friese Boekerij 1987.
- Kampen, N.G. van, *Verhandeling over de vraag 'Welk is het wezenlijk kenmerkend onderscheid der Welsprekendheid van den Kansel, van de Pleitzaal, van de Raadsvergadering en van de Gehoorzaal' [...] Aan welke door de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden [...] de eereprijs is toegewezen*; z.pl. 1831.
- Kamphuis, G., 'Inleiding'. In: Aarnout Drost, *Schetsen en verhalen*; Zwolle: Tjeenk Willink 1953 [orig. 1835-1836].
- Kate, J.J.L. ten, 'De auteur'. In: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*; Amsterdam: Laarman 1878 [orig. 1841], p. 150-160.
- Kate, J.J.L. ten, *De Schepping*, Utrecht: Kemink 1869³ [1866].
- Katz, Z.S., *Handboek der welsprekendheid. Gids en leidraad bij de beoefening der redekunst*; Amsterdam: Kröber, Heybroek & Hötte 1869.
- Keiser, I. Busch, *Predikanten-spiegel. Mededeelingen uit het ambtsleven van predikanten, volgens de Evangelische Pastoral-Theologie in Beispielen van M.J.C. Fr. Burk*; Groningen: Scholtens 1855.
- Keizer, J.A., *Aan tijd gebonden. Over motivatie en arbeidsvreugde van predikanten*; 's-Gravenhage: Boekencentrum 1988.
- Kernkamp, G.A., *De Utrechtse hoogeschool in de Franse tijd*; Haarlem: Tjeenk Willink 1914.
- Kernkamp, G.A., *De Utrechtse universiteit 1636-1936*, II delen; Utrecht: Oosthoek 1936.
- Kimball, B.A., *The 'True Professional Ideal' in America. A History*; Cambridge, Mass. / Oxford: Blackwell 1992.
- Kist, W., *Het leven, gevoels en zonderlinge reize van den landjonker Govert Hendrik Godefroi van Blankenheim tot den Stronk*; Amsterdam: Van Kesteren 1824² [1800].
- Klercq, W. de, *Een bundel schetsen*; Nijkerk: Callenbach 1909.
- Klijn, A.F.J., *De wordingsgeschiedenis van het Nieuwe Testament*; Utrecht / Antwerpen: Spectrum 1978 [1965].
- Klikspaan [ps. van Johannes Knepelhout], *Studenten-Typen*; Leyden: Hazenberg 1841.
- Klikspaan [ps. van Johannes Knepelhout], *Studentenleven, Augustus 1841 - Februari 1844*; Leyden: Sythoff, z.jr³ [orig. 1844].
- Kloos, W., *Zelfportret*, ed. H.G.M. Prick. Amsterdam: Arbeiderspers 1986.
- Kloos-Reyneke van Stuwe, J., *Gevoelsbeschaving. Handboek voor huis en gezelschapsleven*; Rotterdam 1927.
- Kluit, E., *Het Réveil in Nederland, 1817-1854*; Amsterdam: Paris 1936.
- Knappert, L., 'Dienstplicht voor theologen'. In: *Jaarboek voor Protestanssch Theologisch Onderwijs*, jg 1917/1918, p. 22-26.
- Knappert, L., *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e eeuw*; Amsterdam: Meulenhoff 1912.
- Knappert, L., *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 16e en 17e eeuw*; Amsterdam: Meulenhoff 1911.
- Knepelhout, J., *Allerlei*; Leiden: Sythoff 1875.
- Knetsch, F.R.J., "'De armen hebt gij altijd bij u.'" Religieuze gemotiveerde armenzorg in de stad Groningen. Enkele inleidende opmerkingen'. In: Van Halsema, *Geloven*, p. 11-27.
- Knetsch, F.R.J., 'Het beeld van de arme in de diaconale zorg'. In: Boneschansker & Van der Sluis, *Beeld*, p. 11-30.
- Knetsch, F.R.J., 'Louis Gabriel James (1795-1857), Waals predikant te Breda, eerste Reveilpredikant in Nederland'. In: Van den Berg, *Reveil*, p. 126-149.
- Knippenberg, H. & B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergorting en integratie sinds 1800*; Nijmegen: Sun 1990² [1988].
- Knippenberg, H., *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindheden vanaf de Reformatie tot heden*; Assen / Maastricht: Van Gorcum 1992.
- Knippenberg, H., *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw*; Amsterdam: KNAG / Instituut voor Sociale Geografie 1986.

- Knottenbelt, J., [Douwes en Feith] *Kerkelijk Wetboek. De reglementen en verordeningen der Nederlandsche Hervormde Kerk, met aantekeningen*; Groningen: Wolters 1905².
- Knuvelde, G., *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, iv delen; 's-Hertogenbosch: Malmberg 1980.
- Kocka, J., "'Bürgertum" and professions in the nineteenth century: two alternative approaches'. In: Burrage & Torstendahl, *Professions*, p. 62-74.
- Koenis, S.J., *Tussen marge en professie. Frankfurt en Chicago: twee visies op de praktische rol van sociologen*; Amsterdam: Van Gennep 1990.
- Koetsveld, C. E. van, *Schetsen uit de pastorie te Mastland. Ernst en luim uit het leven van den Nederlandschen dorpsleeraar*; Schoonhoven: Van Nooten 1874 [1843].
- Koetsveld, C. E. van, *De vriend der zieken. Een bijbelsch huisboek*; Amsterdam: Ipenbuur en Van Seldam 1854³ [1844].
- Koetsveld, C. E. van, *Fantasie en waarheid*; Arnhem / Nijmegen: Cohen z.jr.².
- Koetsveld, C. E. van, *Waarheid en Verdichting*; Arnhem / Nijmegen: Cohen z.jr.².
- Kohlbrügge, H. F., *Historisch-theologische gesprekken tusschen twee gereformeerde predikanten (een oom en een neef) betreffende het lezen, bij de bediening van den Heiligen Doop van het geheele formulier, vooral echter van den aanhef van het gebed 'Die naar Uw streng oordeel..... door het welk de Doop beduid wordt*; Amsterdam: Scheffer 1882².
- Kok, H. L., *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*; Lochem: De Tijdstroom 1970.
- Kok, J. A. de, 'Kerken en godsdienst: het uiteengaan van kerk en sociale voorzieningen'. In: AGN XIII, p. 373-383.
- Kok, J. A. de, 'Kerken en godsdienst: het uiteengaan van kerk en school'. In: AGN XII, p. 232-250.
- Kok, J. A. de, 'Kerken en godsdienst: de school als motor van de verzuiling'; AGN XIII, p. 145-155.
- Koops, W. R. H., 'Groninger en Franeker Studenten in de Tiendaagse Veldtocht'. In: Waterbolk, *Onderwijs*, p. 82-90.
- Kops, Jan, *Proeven van uiterlijke Nederlandsche welsprekendheid, in navolging van P. Francius, benevens eene redevoering over Jacob Cats*; Haarlem: Loosjes 1818.
- Korteweg, A., 'De "roode omwentelingszee". De domineedichters en 1848', in: *De Negentiende Eeuw*, jg 1 (1977), p. 146-153.
- Korteweg, A., & W. Idema, 'Vinger Gods, wat zijt gij groot.' *Een bloemlezing uit het werk van de dominee-dichters*; Amsterdam: Synopsis 1978.
- Kossmann, E. H., *De lage landen, 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*; deel I; Amsterdam: Agon 1986 [orig. Oxford 1978]
- Krabbandam, H., 'Hoera voor 't helder water! Kerk en drankbestrijding in Amerika en Nederland, 1835-1935', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, jg 20 (1997), nr 46, p. 3-29
- Krogt, Th. P. W. M. van der, *Professionalisering en collectieve macht. Een conceptueel kader*; 's-Gravenhage: Vuga 1981.
- Kruithof, B., 'Geloof en onderwijs. Over catechisatie en zondagsschool', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jg 21 (1995), p. 126-137.
- Kruithof, B., *Zonde en deugd in domineeland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding [in de] zeventiende tot twintigste eeuw*; Groningen: Wolters Noordhoff 1990.
- Kruseman, A. C., *Bouwstoffen voor een Geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel*, II delen; Amsterdam: Van Kampen 1887.
- Kühler, W. J., 'De kerkelijke seminaria'. In: H. Brugmans [red.], *Gedenboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1932*; Amsterdam: Stadsdrukkerij 1932, pp 187-504.
- Kuiper, D. Th., 'De Doleantie en de Nederlandse samenleving'. In: Bakker, *Doleantie*, p. 203-240.
- Kuiper, D. Th., e.a. [red.], *Predikant in Nederland, 1800 tot heden. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, nr 5; Kampen: Kok 1997
- Kuiper, G., *Opklimmen en dalen in beroep en samenleving. Een sociografisch onderzoek te Zwolle*; Assen: Van Gorcum 1954.
- Kuiper, J., *Geschiedenis van het godsdienstig en kerkelijk leven in Nederland*; Utrecht: Ten Bokkel Huinink 1900.
- Kuiper, Y. B., *Adel in Friesland, 1780-1880*; Groningen: Wolters Noordhoff / Egbert Forsten 1993.
- Kuyper, A., 'Conservatismen en orthodoxie. Afscheidrede, uitgesproken in de Domkerk te Utrecht, 31 juli 1870'. In: *Predicatie*, p. 301-322.

- Kuyper, A., 'Eenheid. Rede ter bevestiging van een dienaar des Woords, gehouden 31 augustus 1873 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam'. In: *Predicatiën*, p. 415-444.
- Kuyper, A., 'Geworteld en gegrond. Intreërede, uitgesproken in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, 10 augustus 1870'. In: *Predicatiën*, p. 323-351.
- Kuyper, A., 'Vrijheid. Rede ter Bevestiging van een bedienaar des Woords, gehouden den 23 maart 1873 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam'. In: *Predicatiën*, p. 395-411.
- Kuyper, A., *Confidentie. Schrijven aan den weled. heer J.H. van der Linden*; Amsterdam: Höveker 1873.
- Kuyper, A., *De werking van artikel 23*; Amsterdam: Höveker 1869.
- Kuyper, A., *Kerkvisitatie te Utrecht in 1868 met het oog op den kritieken toestand onzer kerk*; Utrecht: Van Peurseum 1868.
- Kuyper, A., *Predicatiën in de jaren 1867 tot 1873, tijdens zijn predikantschap in het Nederlandsch Hervormde Kerkgenootschap, gehouden te Beesd, te Utrecht en te Amsterdam*; Kampen: Kok 1913.
- Kuyper, A., *Tractaat van de Reformatie der Kerken. Aan de zonen der Reformatie hier te lande op Luther's vierde eeuwfeest aangeboden*; Amsterdam: Hoeveker 1884² [1883].
- Kuyper, A., *Vrijmaking der kerk*; Amsterdam: De Hoogh z.jr. [orig. 1869].
- Kuyper, A., *Wat moeten wij doen, het stemregt aan onszelven houden, of den kerkeraad machtigen? Vraag bij de uitvoering van Art. 23*; Culemborg: Blom 1867.
- Kuyper, H. H., *De opleiding tot den Dienst des Woords bij de gereformeerden, deel 1*; 's-Gravenhage: Nijhoff 1891.
- Laan, D. van der, *'De spade regen.' Geboorte en groei van de Pinksterbeweging in Nederland, 1907-1930*; Kampen: Kok 1989.
- Laarse, R. van der, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad, Woerden 1780-1930*; 's-Gravenhage: Stichting Stichts-Hollandse Bijdragen 1989.
- Laarse, R. van der, 'Christo Sacrum. Verlichte sociabiliteit te Delft, 1797-1838'. In: J. C. Okkema e.a. [red.], *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden*; Delft: Eburon 1994, p. 221-247.
- Lamers, G. H., *Vóór veertig jaren*; Utrecht: Breijer 1897.
- Lamers, G. H., *Wat al en niet anders werd*; Groningen: Wolters 1899.
- Lange, A. de, *De verhouding tussen dogmatiek en godsdienstwetenschap binnen de theologie. Een onderzoek naar de ontwikkeling van het theologiebegrip van J. H. Gunning (1829-1905)*; Kampen: Mondiss 1987.
- Langedijk, D., *De geschiedenis van het protestants-christelijk onderwijs*; Delft: Van Keulen 1953.
- Laurillard, E., *Graan en groen. Opstellen en dichtten*. Amsterdam: Centen 1894.
- Laurillard, E., *Laatbloeiers*. Schoonhoven: Van Noten 1904.
- Laurillard, E., *Schotsche ruiten. Schetsen en dichtten*; Amsterdam: Centen 1887.
- Laurillard, E., *Uit 's Levens Ernst en Kluchten*; Rotterdam: Bolle z.jr.³ [orig. 1883].
- Leeuwen, Th. M. van, 'Een godsdienstig genootschap in de verlichtingstijd'. In: J. P. Heering e.a. *Op de bres. 200 jaar Haagsch Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst, 1785-1985*; 's-Gravenhage: Boekencentrum 1985, p. 18-32.
- Lenders, J., *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming, Nederland, 1780-1850*; Nijmegen: SUN 1988.
- Lennep, J. van, *Academische idyllen*; Amsterdam: Meyer 1826.
- Lennep, J. van, *Nederland in den goeden ouden tijd, zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligencie van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823*; ed. M. E. Kluit; Utrecht: De Haan 1942.
- Lennep, J. van, *Utrechtsche akademie-tafereelen*; Utrecht: Van den Monde 1834.
- Lennep, Jacob van, *Klaasje Zevenster*; 's-Gravenhage / Leiden: Nijhoff, Sythoff & Stemberg 1880.
- Leurdijk, G. H., *Predikant tussen piëtisme en réveil. Portret van Joan Hugo van der Groe (1735-1818)*; Kampen: De Groot Goudriaan 1991.
- Lieburg, F. A. van, 'Een geschiedenis van de Nederlandse predikant'. In: N. H. Koers [red.], *Vier eeuwen dominesland*; Utrecht / Zoetermeer: Museum Catharijneconvent / Meinema 1997, p. 11-62.
- Lieburg, F. A. van, 'Gereformeerd pastoraat op het Zeeuwse platteland: het egodocument van dominee Guarnerus Soetens (1725-1790)'. In: A. Wiggers e.a. [red.], *Ronde de kerk in Zeeland*. Delft: Eburon 1991, p. 194-208.
- Lieburg, F. A. van, 'Nederlandse predikantenregisters, vroeger en nu', in: *Gens nostra*, jg 46 (1991), p. 69-73.

- Lieburg, F.A. van, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816*, Zoetermeer: Boekencentrum 1996 (diss. VU).
- Lieburg, F.A. van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*; 11 delen; Dordrecht [eigen beheer] 1996.
- Lieburg, N.J. van, & F.A. van Lieburg, *Album promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden, 1813-1900*; Amsterdam / Rotterdam 1985.
- Liefde, J. de, 'Een openbare school volgens de in 1854 ontworpen wet op het schoolonderwijs'. In: S. Coolsma, *Keur van proza en poëzie uit de geschriften van ds J. de Liefde*; Nijkerk: Callenbach 1919, p. 9v.
- Linde Jansz., G. van de, *Waarde Van Lennep. Brieven van De Schoolmeester*, ed. M. Mathijssen; Amsterdam: Querido 1977.
- Linde, S. van der, 'De vroege ethische theologie. Proeve van een faire appreciatie'. In: *Opgang en voortgang der Reformatie*; Amsterdam: Bolland 1976, p. 243-257.
- Lindeboom, J., *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme*; III delen; Assen: Van Gorcum 1929-1935
- Lindo, Mark Prager, *Janus Snor*; Amsterdam / Antwerpen: Van Kampen / Standaard 1977 [orig. 1868].
- Lintsens, H., *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht*; 's-Gravenhage: Nijhoff 1980.
- Lipschits, I., *De protestants-christelijke stroming tot 1940*; Deventer: Kluwer 1977.
- Loeff, Abr. Rutgers van der, *Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, terzake van een adres aan dezelfde Synode over de Formulieren, de academische opleiding van predikanten, het onderwijs en het Kerkbestuur*; Groningen: Oomkens 1842.
- Loncq, G. de, *Historische schets der Utrechtsche Hoogeschool tot hare verheffing in 1815*; Utrecht: Beyers & Van Boekhoven 1886.
- Loo, L.F. van, 'Den arme gegeven...' *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965*; Meppel / Amsterdam: Boom 1987² [1981].
- Loon, J.C.A. van, *Het Algemeen Reglement van 1816*; Wageningen: Zomer & Keuning 1942.
- Loosjes, J., *Geschiedenis der Luthersche kerk in de Nederlanden*; 's-Gravenhage: Nijhoff 1921.
- Loosjes, V., *Kameleon*, 11 delen; Sneek: Van Druten z.jr [1899].
- Lourens, M., 'Hooft, de bel luidt.' *Kerkelijk leven in Hierden*; Amsterdam: Buyten & Schipperheyn 1987.
- Luger, B., 'Het emblematisch proza van Van Koetsveld', in: *Bloknoot*, jg 6 (1993), p. 35-62.
- Luger, B., 'Willem Bilderdijk en Lodewijk Napoleon. Dichter en koning'. In: H.M. Beliën e.a. [red.] *Nederlanders van het eerste uur. Het ontstaan van het moderne Nederland, 1780-1830*; Amsterdam: Bert Bakker 1996, p. 164-172.
- Luth, J., 'Daer wert om 't seerste uytgekreten.' *Bijdragen tot de geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse gereformeerde protestantisme, 1550-1852*; Kampen: Van den Berg 1987.
- Luttikhuis, B.A.M., *Een grensgeval. Oorsprong en functie van het territoriale beginsel in het gereformeerde kerkrecht*; Gorinchem: Narratio 1992.
- Luxemburg, J. van, M. Bal & W.G. Weststeyn, *Inleiding in de literatuurwetenschap*; Muiderberg: Coutinho 1988.
- Luyt, A.J., *Klikspaan studentenschetsen*; Leiden: Sijthoff 1910.
- Maanen, L. van, *Aphorismen voor den evangeliedienaar op den kansel, in de catechisatiekamer en in zijn herderlijk werk*; Rotterdam: Nijgh 1869
- Mandele, E.C. van der, *Het wethoek van Mevrouw Etiquette in 24 Artikelen*, Utrecht 1909⁶.
- Marang, G.P., *De Zwindrechtsche Nieuwlichters*; Utrecht: Hes 1980 [orig. 1909]
- Marezoll, J.G., *Over de bestemming van den kerklijken redenaar*; Francker: Romar 1803.
- Martin, D., *A General Theory of Secularization*; Oxford: Blackwell 1978.
- Mather, E., 'The British Layman in Modern Times, 1780-1962'. In: Neill & Weber, *Layman*, p. 216-239.
- Mathijssen, M., H. Eijssens & D. Welsink, *Schandaal in Leiden. Brieven over de lotgevallen van de theologiestudent Gerrit van de Linde*; Amsterdam: Thespa 1976.
- Mathijssen, M., *Het literaire leven in de negentiende eeuw*; Leiden: Martinus Nijhoff 1987.
- Mathijssen, M., *Waarde Van Lennep. Brieven van De Schoolmeester*; Amsterdam: Querido 1977.
- Mathijssen, M., 'Literatuur als leefwijze. Vanzelfsprekendheden in de literatuur', in: *De Negentiende Eeuw*, jg 21, nr 1, p. 36-48.
- Matthey, I., *De hervormde gemeente te Noordbroek. Geschiedenis en inventaris*; Groningen: 1978.

- McNeill, J.T., *A History of the Cure of Souls*; New York: Harper 1965.
- Mead, S.E., 'The Rise of the Evangelical Conception of the Ministry in America: 1607-1850'. In: Niebuhr & Williams, *Ministry*, p. 207-249.
- Meeder, A.W., *Johan Justus van Toorenebergen, meer dan een atleet van historiën*; Kampen: Mondiss 1988.
- Meester, J., *De idee van de kerkelijke huwelijksplechtigheid*; Barendrecht: Drukkerij Barendrecht 1957.
- Meij, W. van der, *125 jaar Algemeen College van Toezicht. Een terugblik op het beheer der kerkelijke goederen en fondsen van de hervormde gemeenten in Nederland en het toezicht daarop in de jaren 1870 tot 1996*; Zoetermeer: Boekencentrum 1995.
- Meulen, H. van der, 'De burse van de Francker universiteit, 1591-1774'. In: Waterbolk, *Onderwijs*, p. 177-190.
- Meulen, P. van der, *De wording der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit. Een bijdrage tot de Geschiedschrijving der Nederlandsche Doopsgezinden in de achttiende en negentiende eeuw*; Wormerveer: Meijer 1947.
- Meyjes, E. J.W. Posthumus, 'Het kiescollege in de Nederd. Hervormde Gemeente te 's-Gravenhage, 1867-1931'. In: *Algemeen Jaarboekje voor de Protestantsche Gemeenten te 's-Gravenhage*, jg 37 (1932) p. 181-206.
- Meyjes, E. J.W. Posthumus, *Hervormd 's-Gravenhage in de negentiende eeuw. Kerkhistorische schetsen*; 's-Gravenhage: Korthuis 1935.
- Meyjes, G. H.M. Posthumus, *Geschiedenis van het Waalse College te Leiden, 1606-1699*; Leiden: Universitaire Pers 1975.
- Michaelsen, R.S., 'The Protestant Ministry in America: 1850 to the Present'. In: Niebuhr & Williams, *Ministry*, p. 250-288.
- Michielse, H.C.M., *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk*; Meppel / Amsterdam: Boom.
- Miert, J. van, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten, 1850-1920*; Amsterdam: Amsterdam University Press 1994.
- Mijnhardt, W.W., 'Het Nederlandse genootschap in de achttiende en vroege negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw*, jg 7 (1983), p. 76-101.
- Mijnhardt, W.W., 'Veertig jaar cultuurbewoering: Teylers Stichting, 1778-1815', 'Teyler', 1778-1978. *Studies en bijdragen over Teylers Stigting, naar aanleiding van het tweede eeuwfeest*; Haarlem / Antwerpen: Schuyt 1978, p. 58-101.
- Mijnhardt, W.W., *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*; Amsterdam: Rodopi 1987.
- Mink, G.J., *Op het tweede plan. Evangelisten in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw*; Leiden: Groen 1995.
- Mobachus, Vesalius [ps. Hendrik de Veer], *Van gelijke bewegingen als gij*; Zwolle: Tijl z.jr [1859].
- Mohr, R., '450 Jahre Deutsches evangelisches Pfarrhaus', in: *Zeitschrift für Religion- und Geistesgeschichte*, 28 [1976], p. 16-25.
- Mok, A.L., *Beroepen in actie. Bijdrage tot een beroepsociologie*; Meppel: Boom 1973.
- Molenaar, D., *Adres aan alle mijne hervormde geloofsgenoten*; Amsterdam: Den Ouden 1827.
- Müller-Salget, K., *Erzählungen für das Volk. Evangelische Pfarrer als Volsschriftsteller im Deutschland des 19. Jahrhunderts*; Berlin: Erich Schmidt 1984.
- Multatuli [ps. E. Douwes Dekker], *Duizend en enige hoofdstukken over specialiteiten*; Amsterdam: Veen 1991 [orig. 1871].
- Multatuli [ps. E. Douwes Dekker], *Woutertje Pieterse*, Amsterdam 1985 [1862].
- Muurling, W., *Practische Godgeleerdheid of Beschouwing van de Evangeliebediening voornamelijk in de Nederlandsche Hervormde Kerk*; Groningen: Oomkens 1860² [1851-55].
- Nørr, E., *Pfarrer und Administrator. Die Funktionen des Gemeindepfarrers in der ländlichen Lokalverwaltung, 1800-1841. Deutsche Zusammenfassung*; K/obenhavn: Rigsarkivet 1984.
- N.N., *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV. Gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Universiteit Groningen*; Groningen: Noordhoff 1914.
- N.N., *Adres aan Z.M. den Koning betrekkelijk de verhouding van de Nederlandsche Hervormde Kerk tot de theologische faculteiten aan 's lands hoogeschoolen, ingediend door lidmaten van de Herv. gemeente te Amsterdam*; Amsterdam: Van Peurseem 1854.
- N.N., *Adres van de protestantsche christenheid aan de hoogeschool. Grieven tegen de wetenschap en het hooger onderwijs*; Amsterdam: Schleier 1845.

- N.N., *Brief aan een' vriend, over veel geruchts gemaakt hebbend Adres aan alle mijne hervormde geloofsgenooten, door een' voorstander van Waarheid en Christendom*; 's-Gravenhage: De Visser 1827.
- N.N., *De Nederlandsche Journalisten-Kring. Schets van zijn geschiedenis (1884-1919)*; z.pl.: z.n. 1919.
- N.N., *De Synode en de Professoren in de Godgeleerdheid. Vrijmoedige gedachten over het besluit van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk, genomen in 1844, ter regeling van de betrekking der hoogleraren tot de kerk*; Rotterdam: Kramers 1845.
- N.N., *Gedenckboek van het Leidsch Studentencorps*; Leiden: Stenfert Kroese 1939.
- N.N., *Gegevens betreffende de Vrije Universiteit*; Amsterdam: De Standaard 1930.
- N.N., *Handboek der wellevendheid Of De Kunst om zich in alle omstandigheden van het leven en de gezellige omgang, door bescheiden en wellevende manieren aangenaam en bemind te maken*; Leiden: Noothoven 1868² [1855].
- N.N., *Handboekje van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasien*; Groningen / Batavia: Noordhoff 1933.
- N.N., *Het kiesregt in de Nederlandsche Hervormde Kerk, of de Synode van 1858 en art. 23 van het Algemeen Reglement*; Utrecht: Andriessen 1859.
- N.N., *Kleine gedichten voor de Lieve Jeugd aan de Hoogere Scholen*; Amsterdam: J.C. Spyker 1855⁵.
- N.N., *Nieuw volledig feestboek. Verzameling van nieuwe, oorspronkelijke gelegenheidsgedichten*; Tiel: Campagne z.jr.
- N.N., *Uit het gedenckboek van eenen dorps-predikant. Levens-ervaringen. Aanteekeningen*; Winschoten: Huisingh 1840.
- N.N., *Voorheen en thans, 1828-1878. Herinneringen, Opmerkingen en Wenken door een oud student*; Utrecht: Greven 1878.
- N.N. *Wenken en meeningen. Aan Theofridus*; Haarlem: Kruseman 1834.
- N.N. [classis Bommel], *Adres aan de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, ter zake van het door de Synode des jaars 1844 voorlopig genomen besluit tot regeling der betrekking van de hoogleraren in de godgeleerdheid tot de Nederlandsche Hervormde Kerk, door predikanten, behoorende tot de classis van Bommel*; z.pl. 1845
- N.N. [classis Dokkum], *Adres aan Z. M. de Koning, over de voorlopig door de Synode des vorigen jaars aangenomen artikelen tot regeling der betrekkingen van de hoogleraren in de godgeleerdheid tot de Nederlandsche Hervormde Kerk*; Aangeboden door twintig predikanten uit de klasse van Dokkum; Dokkum: Schaafsma 1845.
- N.N. [G. Barger e.a.], *Adres aan de Synodale Commissie, ter zake van het door haar in de jongste kerkelijke procedure aangenomen beginsel, ingezonden door eenige predikanten der Nederlandsche Hervormde Kerk*; Utrecht: Kemink 1854
- N.N. [J.J. Prins e.a.], *De theologische faculteit aan de Nederlandsche hoogeschole, naar aanleiding van het bij de Tweede Kamer ingediende ontwerp van wet op het hooger onderwijs*; Leiden 1868.
- N.N. [Maatschappij tot Nut van 't Algemeen], *Zondagsboek voor de huisgezinnen der christenen*; Amsterdam: Van Munster 1835.
- Nagtglass, F., *Voor honderd jaren. Uit de papieren van een tijdgenoot*; Utrecht: Van der Post 1886.
- Neill, S.C., & H.-R. Weber [eds.], *The Layman in Christian History*; London: SCM 1956.
- Nes, H.M. van, *Uit mijn leven. Herinneringen*; z.pl. [Rotterdam], z.jr.
- Niebuhr, H. Richard, & D. Williams [eds.], *The Ministry in Historical Perspective*; New York: Harper 1956.
- Nieuwenhuis, F. Domela, *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften*; Amsterdam: De Roode Bibliotheek z.jr⁴ [orig. 1910].
- Nieuwenhuis, F.J. Domela, *Feestgave, aangeboden aan Abm. de Amorie van der Hoeven. Geschiedkundig overzicht der vroegere zorg van de Nederlandsche Luthersche kerk voor de opleiding tot het herder- en leeraarambt*; Amsterdam: z.n. 1852
- Nieuwenhuys, R., *De dominee en zijn worgengel. Van en over François Haverschmidt*; Amsterdam: Van Oorschot 1964.
- Nijenhuis, H., *Volksopvoeding tussen elite en massa, Een geschiedenis van volwasseneneducatie in Nederland*; Meppel / Amsterdam: Boom 1981.
- Nijenhuis, W., 'De Nederlandse Hervormde Kerk en de Doleantie'. In: Bakker, *Doleantie*, p. 178-202.
- Noordenbos, O., *Het Atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht*; Nijmegen: SUN 1976 [orig. 1931].
- Noort, M. van, & P. van Zonneveld, 'Lijst van Nederlandse almanakken, 1830-1839', in: *De Negentiende Eeuw*, jg 2 (1978), p. 14-46.
- Noyland, J.A., *Leven en werk van Jacobus Bellamy, 1757-1786*; Leiden: Brill 1917.

- O'Day, R., *The English Clergy. The Emergence and Consolidation of a Profession, 1558-1642*; Leicester: Leicester University press 1979.
- Onstenk, A. J., 'Cornelis Elisa van Koetsveld: oorspronkelijk en onafhankelijk', in: *Bloknoot*, jg 6 (1993), p. 4-11.
- Onstenk, A. J., 'Cornelis van Koetsveld (1807-1893), Réveilman honoris causa'. In: Van den Berg, *Réveil*, p. 173-188.
- Onstenk, A. J., 'Ik behoort bij mezelf'. *Cornelis Elisa van Koetsveld, 1807-1893*; Assen: Van Gorcum 1973.
- Oort, H., 'Herinneringen van een theologant van voor zeventig jaar', in: *Pallas Leidensis MCMXXV*; Leiden: Van Doesburgh 1925.
- Oosten, L. H., 'Mengelwerk 1836-1855 van Sieger Heins Geertsma, dorpsouderwijzer te Sybrandaburen, later te Irnsum', in: *De Hoeksteen*, jg 8 (1979), p. 138-143.
- Oosterbaan, G., *De kerk in het midden. Zaanse historie*, III; z.pl. 1981.
- Oosterlee, P., *Geschiedenis van het christelijk onderwijs*; Haarlem: Bohn 1929.
- Oosterzee, H. M. C. van, *De Nederlandsche Hervormde Kerk in hare inrigting en bestuur. Handboek van het kerkregt ten gebuike van leden der vergaderingen van kerkelijk bestuur bij de hervormden in Nederland*; Schiedam: Roelants 1861.
- Oosterzee, J. J. van, *Practische theologie. Een handboek voor jeugdige godgeleerden*; Utrecht: Kemink 1895-1898² [1877-1878].
- Ophof-Maas, L., 'Kostscholen te Doetinchem en Doesburg aan het einde der 18de en het begin der 19de eeuw'. In: Bots, *Onderwijs*, p. 155-168.
- Opzomer, C. W., *De hervorming onzer hoogeschoolen. Rapport, wetsontwerp, en memorie van toelichting*; Leiden / Amsterdam 1849.
- Os, G. van, "'Als de bisschop een pastoor wijdt, wijdt de duvel een pastoorsmeid." Pastoriehuishoudsters in het bisdom 's-Hertogenbosch, 1920-1985'. In: D. Bos & H. Sonneveld [red.], *Derde Jaarboek Amsterdamse School voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek*, Amsterdam: Thesis, 167-183.
- Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*; Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks 1992.
- Ouden, W. H. den, *Kerk onder patriottenbewind. Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek, 1795-1801*; Zoetermeer: Boekencentrum 1994.
- Paaltjens, Piet [ps. François HaverSchmidt], *Nagelaten snikken*, ed. H. van Straten; Amsterdam: Arbeiderspers 1970.
- Paaltjens, Piet [ps. François HaverSchmidt], *Snikken en grimlachjes*; 's-Gravenhage: Kruiseman 1978 [fac. 7e druk, Schiedam: Roelants 1888].
- Palm, J. H. van der, 'Aanspraak van den Agent der Nationale Opvoeding ter opening der bijeenkomst van schoolopzieners te zijnen huize gehouden op den 16 Julij en volgende dagen des jaars 1801, het zevende jaar der Bataafsche Republiek'. In: *Van der Palms oratorische werken*, deel v; Leeuwarden: Suringar 1855, p. 72-86.
- Palm, J. H. van der, 'Redevoering over den waren aard der welsprekendheid'[1810]. In: *Verhandelingen, redevoeringen en losse geschriften*, deel I; Amsterdam: Van der Hey 1818, p. 40-86.
- Palmer, C., *Pastoraal-theologie, vrij bewerkt voor de Protestantsche Kerk in Nederland*, ed. J. J. van Hille; Utrecht: Kemink 1866.
- Pape, L. W., *Het leven en werken van J. D. Janssen*; 's-Hertogenbosch: Muller 1855.
- Paradijs, Cornelis [ps. Frederik van Eeden], *Grassprietjes. Liederen op het gebied van deugd, godvrucht en vaderland*; Amsterdam: Versluys 1905.
- Parsons, T., 'Mental Illness and "Spiritual Malaise": The Role of the Psychiatrist and of the Minister of Religion'. In: *Social Structure and Personality*; London: Free Press 1964, p. 292-324.
- Parsons, T., 'Professions'. In: *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, vol. XI; New York: Macmillan 1968, p. 545.
- Parsons, T., 'Some Theoretical Considerations Bearing on the field of Medical Sociology'. In: *Social Structure and Personality*; London: Free Press 1964, p. 325-358.
- Parsons, T., 'The Professions and Social Structure'[1939]. In: *Essays in Sociological Theory*; Glencoe, Ill.: Free Press 1954 [1949], p. 34-49.
- Pénisson, P., 'Fils de pasteur', *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, no. 62 / 63 (1986) p. 73-80.

- Peperkamp, B., "'De Schepping"[1866] van J. J. L. ten Kate', in: *Tijdschrift voor Literatuurwetenschap*, jg 2 (1997), nr 4, 307-319.
- Perk, Jacques, *Proeven in dicht en ondicht*, ed. Garnt Stuiveling; Amsterdam: Arbeiderspers 1958.
- Pierson, A., 'Dr. Pierson aan zijne laatste gemeente'[1865]. In: *Verspreide geschriften, Tweede reeks, deel 1*; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1904, p. 1-34.
- Pierson, A., *Adriaan de Mérial. Een leerjaar*, III delen; Arnhem: Thieme 1866.
- Pierson, A., *Gedichten*; 's-Gravenhage: Stemberg 1882.
- Pierson, A., *Intimis*; Arnhem / Nijmegen: Cohen 1881 [orig. 1856]
- Pierson, A., *Onverdraagzaamheid*; Haarlem: Kruseman 1864.
- Pierson, A., *Richting en leven*; Deventer: Ten Gunne 1883² [1863].
- Pierson, H., 'De heerschappij der bourgeoisie in de Nederlandsche Hervormde Kerk', in: *De Gids*, IIIe serie, jg 7 (1869), I, p. 441-476.
- Pont, J.W., *De Lutherse Kerk in Nederland*; Baarn: Hollandia 1908.
- Postma, L. H., J. P. Hasebroek; Kampen: Mondiss 1989.
- Potgieter, E. J., 'Als een visch op het drooge'[1841]. In: *Proza*, II.
- Potgieter, E. J., 'De St. Paulusrots. Dichtstuk van Bernard ter Haar'[1847]. In: *Kritische Studiën*, II; Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink 1876, p. 136-190
- Potgieter, E. J., 'Kopijeerlust des dagelijkschen levens'[1841]. In: *Kritische Studiën*, I; Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink 1875, p. 343-419
- Potgieter, E. J., 'Poëzy van J. P. Hasebroek'[1837]. In: *Kritische Studiën*, I; Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink 1875, p. p. 188-201.
- Potgieter, E. J., 'Schetsen uit de pastorij te Mastland'[1844]. In: *Kritische Studiën*, II; Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink 1876, p. 70-87.
- Potgieter, E. J., *De werken van E. J. Potgieter*, ed. J. C. Zimmerman; Haarlem: Tjeenk Willink 1894⁸ [1864].
- Potgieter, E. J., *Verspreide en nagelaten poëzy, 1828-1874*, II delen; Haarlem: Tjeenk Willink 1896³.
- Praamstra, O., 'Drie modernisten: Allard Pierson, Conrad Busken Huet en Carel Vosmaer', in: *De Negentiende Eeuw*, jg 21 (1997), nr 1, p. 82-95.
- Praamstra, O., *Gezond verstand en goede smaak. De kritieken van Conrad Busken Huet*; Amstelveen: Ernst & Co. 1991.
- Prakke, H. J., *Kerkgang om nieuws. De kerkespraak. Praejournalische nieuwvoorziening ten plattelande*; Assen: Van Gorcum 1955.
- Prins, A. Winkler, *Feestavonden van den studentenrking N.E.K.*; Amsterdam: De Bussy 1895.
- Prins, J. H., 'Kuyper als partijleider'. In: Augustijn, Prins & Woldring, *Kuyper*, p. 95-122.
- Prins, J. J., *Het Kerkrecht der Nederlandsche Hervormde Kerk, historisch-critisch beschreven*; Leiden: Van Doesburgh 1870.
- Proost, K. F., *De Bijbel in de Nederlandsche letterkunde als spiegel der cultuur*; deel III; Assen: Van Gorcum 1935.
- Puchinger, G., *Abraham Kuyper. De jonge Kuyper, 1837-1867*; Franeker: Wever 1987.
- Raat, A., & P. van Zonneveld, 'Genootschapsleven in Nederland, 1800-1850', in: *De Negentiende Eeuw*, jg 7 (1983), p. 73-75.
- Rasker, A. J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*; Kampen: Kok 1986³ [orig. 1974].
- Rauwenhoff, L. W. E., *De faculteit der godgeleerdheid aan de Nederlandsche hoogeschole. Toespraak bij de aanvang der academische lessen*; Leiden: Doesburgh 1865.
- Reddingius, G. Benthem, *Mijne gedachten over het leeraars-ambt*; Amsterdam: Brave 1809.
- Reenders, H., 'De Ring Kampen van de Nederlandse Hervormde Kerk tijdens het scribaat van ds N.S. Hoek, 1816-1852'. In: C. J. Bos e.a. *Bijdragen uit het land van IJssel en Vecht*; Zwolle: Waanders 1981, p. 67-101.
- Reeser, H., 'Reveil en romantiek', *Dokumentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw*, jg 19 (1989), p. 2-14.
- Regt, G. E. de, *Geschiedenis van de Ned. Herv. Kerk te Kortgene*; z. pl., z. jr.
- Reinsma, R., *Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II*; Den Haag: Van Keulen z. jr [1966].
- Reitsma, H., 'De ontwikkeling van de Nederlandse nationaliteit'. In: Ten Berge, *God*, p. 41-64.
- Reitsma, J., *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, Groningen: Wolters 1893.
- Rengers, W. J. van Welderen, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland, 1849 tot 1891*; 's-Gravenhage: Nijhoff 1918.

- Rhijn, M. van, *Aart Jan Theodorus Jonker*; Amsterdam: Paris 1929.
- Rhijn, M. van, *Gemeenschap en vereenzaming. Een studie over J.J. van Oosterzee*; Amsterdam: Paris 1940.
- Rhijn, W.A. van, *De huisvrouw van dominé D... of De pastoorsche in haar leven en werken*; Utrecht: Nolet 1865.
- Ridder-Symoens, H. de, 'Buitenlandse studenten aan de Franeker universiteit, 1585-1811'. In: *Waterbolk, Onderwijs*, p. 73-101.
- Rietveld-Van Wingerden, M., 'Leescultuur in de jaren 1848-1860'. In: *Schutte & Vree, Toekomst*, p. 228-226.
- Rijn, W.A. van, *Dominé D... en zijne dorpsgenooten. Een tafereel van en voor onze dagen*; Utrecht: Nolet 1863.
- Robbins, Th., & R. Robertson [eds.], *Church-State Relations. Tensions and Transitions*; New Brunswick / Oxford: Transaction 1987.
- Roessingh, K.H., *Het modernisme in Nederland*; Haarlem: Bohn 1922.
- Röling, H.O., *'De tragedie van het geslachtsleven'. Johannes Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaansche Bond*; Amsterdam: Van Gennep 1987.
- Romeny, R. B ter Haar, & Joh. Tromp [red.], *Quisque suis viribus, 1841-1991. 150 jaar in dertien portretten*; Leiden: Osv 1991.
- Rooden, P. van, 'De sociale positie van de predikant in de tijd van Haverschmidt'. In: P. van Zonneveld & N. Maas [red.], *François Haver-Schmidt en zijn tijd*, Leiden: Werkgroep De Negentiende Eeuw 1994, p. 39-52.
- Rooden, P. van, 'Publieke kerk, protestants vaderland, verzuilde samenleving. Secularisatie en ontkerstening in Nederland'. In: *Regimes*, p. 17-45.
- Rooden, P. van, 'Van geestelijke stand naar beroepsgroep. De professionalisering van de Nederlandse predikant, 1625-1874', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jg 17 (1992), p. 361-393, herdrukt in *Regimes*, p. 46-77.
- Rooden, P. van, 'Verbeeld verleden. Religieus nationalisme en het ontstaan van de Nederlandse kerkgeschiedenis'. In: *Regimes*, p. 147-168.
- Rooden, P. van, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*, Amsterdam: Bert Bakker 1996.
- Rooden, Peter van, 'Noordnederlandse protestanten en de Revolutie', in: *De Achttiende Eeuw*, jg 28 (1996) nr 1 / 2, p. 17-28.
- Roos, J. de, *Honderd jaar Haarlems Dagblad*; Haarlem: Damiata 1987.
- Ros, B. van der, 'De Standaard'. In: *Geschiedenis*, p. 25-70.
- Ros, B. van der, [red.], *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland*; Kampen: Kok 1993.
- Royaards, H.J., 'De gasthuis-predikanten in de Nederlandsche Hervormde Kerk', in: *Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, dl. 2 (1854), p. 311-347.
- Ruiter, F., & W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland, 1840-1990*; Amsterdam/Antwerpen: Arbeiderspers.
- Rullmann, J.C., *De Doleantie in de Nederlandsche Hervormde Kerk der negentiende eeuw*; Amsterdam: Kirchner 1916.
- Rullmann, J.C., *De strijd voor kerkherstel in de Nederlandsche Hervormde Kerk der XIXe eeuw*; Kampen: Kok 1928³.
- Rullmann, J.C., *Kuyper-Bibliografie*, III delen; 's-Gravenhage: Bootsma 1923-1940.
- Runia, K., *Het hoge Woord in de lage landen. Hoe er door de eeuwen heen in Nederland geprekt is*; Kampen: Kok 1985.
- Russell, A. J., *The Clerical Profession*, London: SPCK 1984² [1980].
- Rutgers, F.L., *Vrije theologische studie, voorgestaan en verdedigd, vanwege de Nederlandsche Hervormde Predikanten-Vereeniging*; Utrecht: Kemink 1878.
- Sas, N.C.F. van, 'Het Grote Nederland van Willem I: een schone slaapster die niet wakker wilde worden'. In: *Tamse & Witte, Staatsvorming*.
- Sas, N.C.F. van, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg 102 (1989), p. 471-495.
- Saussaye, P.D. Chantepie de la, *Het leven van Nicolaas Beets*; Haarlem: Bohn 1906.
- Saussaye, P.D. Chantepie de la, 'Eene halve eeuw, 1848-1898'. In: *Geestelijke stroomingen. Verzamelde voordrachten en opstellen*; Haarlem: Bohn 1914, p. 1-35.
- Schama, S., *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813*; Amsterdam: Agon 1989 [orig. New York 1977].
- Scheffer, H.J., *In vorm gegoten. Het Rotterdamsch Nieuwsblad in de negentiende eeuw*; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1981.

- Schenkeveld-Van der Dussen, M.A., [red.], *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*; Groningen: Martinus Nijhoff 1993.
- Schneider, M., & J. Hemels, *De Nederlandse krant, 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*; Baarn: Wereldvenster 1979 [orig. 1943].
- Scholten, J.H., *De godgeleerdheid aan de Nederlandsche Hoogescholen volgens de wet op het Hooger Onderwijs, uitgevaardigd in 1876*; Leiden: Engels 1877.
- Scholten, J.H., *De vrije beoefening der Godgeleerdheid onzer dagen, gegrond in de Heilige schrift*; Leiden: Engels 1857.
- Scholten, R.G., *Tijdsbesteding van predikanten*; 's-Gravenhage: Boekencentrum 1976.
- Schotel, G.D.J., *Bijdrage tot de geschiedenis der kerkelijke en wereldlijke kleding*; 's-Gravenhage: Noordendorp 1856.
- Schotel, G.D.J., *De academie te Leiden in de 16e - 18e eeuw*; Haarlem: Tjeenk Willink 1875.
- Schotel, G.D.J., *De openbare eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw*; ed. H.C. Rogge; Leiden: Sijthoff z.jr².
- Schotel, G.D.J., *Een studenten-oproer in 1594. Bijdrage tot de geschiedenis van het Statencollege te Leyden*; Leiden: Steenhoff 1867.
- Schotel, G.D.J., *Het maatschappelijk leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw*; Leiden: Sijthoff z.jr² [ed. H.C. Rogge].
- Schram, P.L., 'Kerk en maatschappij in Nederland omstreeks 1850'. In: *Serta Historica. Kerk en samenleving in de negentiende eeuw*, p. 5-23.
- Schram, P.L., 'Lezen en leven'. In: Bakker, *Doleantie*, p. 149-177.
- Schram, P.L., 'Van Koetsveld en de kinderen', in: *Bloknoot*, jg 6 (1993), p. 63-76.
- Schram, P.L., *Hendrik Pierson. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de inwendige zending*; Kampen: Kok 1968.
- Schrant, J.M., *Fénélon's gesprekken over de welsprekendheid in het algemeen en over die van den kansel in het bijzonder*; Zalt-Bommel: Noman 1829 [1817].
- Schrant, J.M., *Hoofdregelen betreffende stijl en welsprekendheid*; Leyden: Van der Hoek 1856.
- Schregel-Onstein, F., *Het rijk geschakeerde leven van Prof. Dr. Jan ten Brink*; Ridderkerk: Kerco z.jr.
- Schull, P.S., *De karakteristiek der welsprekendheid of de leer der kenmerken van de verschillende soorten van welsprekendheid*; Dordrecht: Van Houtrijve 1830.
- Schutte, G.J., 'Abraham Kuiper, vormer van een volksdeel'. In: Augustijn, Prins & Woldring, *Kuiper*, p. 9-33.
- Schutte, G.J., & J. Vree [red.], *Om de toekomst van het protestantse Nederland. De gevolgen van de grondwetsherziening van 1848 voor kerk, staat en maatschappij* [Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800, jg 6]; Zoetermeer: Meinema 1998.
- Schutte, G.J., *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw. De banne Graft, 1770-1810*; Franeker: Van Wijnen 1989.
- Schutte, G.J., *Het Calvinistisch Nederland*; Utrecht: Bijleveld 1988.
- Schutter, F. De, *Het verhaal van de Nederlandse literatuur. Verlichting, Romantiek, Realisme-Naturalisme, Multatuli en Gezelle*; Kapellen / Amsterdam: DNB-Pelckmans / Wereldbibliotheek 1992.
- Schuurmans, H., *Van de oude garde en van een jong predikant*. Amsterdam: Veen 1909.
- Scott, D.M., *From Office to Profession. The New England Ministry, 1750-1850*; Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1978.
- Secker, W.P., *Ministers in beeld. De sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers, 1848-1990*. Leiden 1991.
- Sepp, Chr., 'Leger- en vlootpredikanten'. In: *Uit het predikantenleven van vroegere tijden*; Leiden 1890, p. 72-150.
- Sepp, Chr., *Bibliotheek van Nederlandsche Kerkgeschiedschrijvers. Opgave van hetgeen Nederlanders over de Geschiedenis der Christelijke Kerk geschreven hebben*; Leiden: Brill 1886.
- Sepp, Chr., *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16de en 17de eeuw*, 11 delen; Leiden: z.n. 1873.
- Sepp, Chr., *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland van 1795 tot 1858*; Leiden: De Breuk & Smits 1869.
- Setten, H. van, 'J.H. van der Palm. Agent van Nationale Opvoeding'. In: H.M. Belien e.a. [red.], *Nederlanders van het eerste uur. Het ontstaan van het moderne Nederland, 1780-1830*; Amsterdam: Bert Bakker 1996, p. 117-125.
- Shils, E., 'Intellectuals, Tradition, and the Tradition of Intellectuals: Some Preliminary Considerations'. In: Eisenstadt & Graubard, *Intellectuals*, p. 21-34.
- Shils, E., 'Intellectuals'. In: *The International Encyclopaedia of the Social Sciences*, vii, ed. D.L. Sills; New York: Macmillan 1968, p. 399-414.

- Sicking, J. M. J., "Aan de Hogeschool worden veel lichten ontstoken maar ook veel lichten uitgedoofd." Het studentenleven in de Nederlandse literatuur rond 1840', in: *Groniek* nr 118 (1992) p. 45-57.
- Siegenbeek, M., *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool, van hare oprigting in den jare 1575 tot het jaar 1825*, II delen; Leiden: Luchtmans 1829-1833.
- Singeling, C. B. F., *Gezellige schrijvers. Literatuur en sociabiliteit, 1750-1800*; Amsterdam: Rodopi 1991.
- Singels, N. J., *Uit de geschiedenis van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, 1773-1923*; Utrecht: Oosthoek 1923.
- Sixma, H., & W. Ultee, 'Een beroepsprestigeschaal voor Nederland in de jaren tachtig', in: *Mens en Maatschappij*, jg 58 (1983), nr 4, p. 360-382.
- Slee, J. C. van, *De illustere school van Deventer, 1630-1878. Hare geschiedenis, hoogleraren en studenten*; 's-Gravenhage: Nijhoff 1916.
- Smit, A. R. M., 'Begraven in Utrecht, 1750-1855'. In: Snoep, *Dood*.
- Smit, J., *Leven en werken van E. J. Potgieter, 1808-1875*; Leiden: Martinus Nijhoff 1983²[1950].
- Smulders, W., & F. Ruiters, *Literatuur en moderniteit, 1840-1990*; Amsterdam: Arbeiderspers 1996.
- Snijders, L. A., 'Kerkezaadsperikelen in een klein dorp', *De Hoeksteen*, jg 22 (1993) p. 83-88.
- Snoep, H., *Dood en begraven. Sterven en rouwen, 1700-1900; tentoonstelling ter gelegenheid van het 150-jarg bestaan der Eerste Algemeene Begraafplaats Soestberg te Utrecht*; Utrecht: Centraal Museum 1980.
- Son, P. de Wakker van, *De Overijsselsche Predikants-dochter. Een oorspronkelijk Nederlandsche roman*, III delen; Breda: Van Bergen 1816-1817.
- Spaans, J., 'De gift aan de armen in Friese steden in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, toegelicht aan het voorbeeld van Sneek. Armenzorg in Friesland onder de Republiek', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jg 22 (1996) 375-393.
- Spalding, J. J., *Praktikale aanmerkingen over de uitoefening van het werk van eenen Evangeliedienaar*, bewerkt door A. Goedkoop; Haarlem 1815.
- Spencer, H., *The Principles of Sociology*, vol. III; London / Edinburgh / Oxford: Williams & Norgate, 1896.
- Sprenkel, S. F. H. J. Berkelbach van der, *Catechetiek*; Nijkerk: Callenbach 1956.
- Staples, R., *The Liturgical Movement in the Netherlands Reformed Church, 1911-1955, with special reference to the Anglican dimension*; Utrecht: IIMO 1983.
- Statistisch jaarboekje voor 1852*; 's-Gravenhage: Landsdrukkerij.
- Steenmeijer, J., *Brieven over de welsprekendheid*; Arnhem: Nijhoff 1853.
- Stegeman, S., 'Eendagspromoties aan de Gelderse universiteit', *Bijdragen en Mededelingen avn de Vereniging 'Gelre'*, LXXXVI (1995), p. 35-48.
- Stempels, A., e.a., *Kijk in een jarige krant*; Rotterdam: NRC 1969.
- Stilma, L. C., *De School met den Bijbel in historisch-pedagogisch perspectief. Ontstaan en voortbestaan van het protestants-christelijk lager onderwijs in Nederland*; Nijkerk: Intro 1987.
- Stol, M., 'Met de Leidse Jagers op mars', *De Hoeksteen*, jg 8 (1979) nr 3, p. 83-91.
- Stouten, J., *Willem Anthonie Ockerse, 1760-1826. Het bewogen leven van een verlicht 'Bataafs' politicus, letterkundige, predikant en wijsgeer*; Amsterdam / Maarssen APA 1982.
- Strauss, Fr., *Kerkklokstoonen. Herinneringen uit het leven van een' jong geestelijke*, ed. A. Ockerse-Kleijn; Haarlem 1842 [orig. *Glockentöne*, 1815-1819].
- Strohm, Th., 'Pfarrhaus und Staat'. In: Greiffenhagen, *Pfarrhaus*, p. 329-356.
- Stuurman, S., 'Doleantie, verzuiling en geloof', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw*, jg 16 (1986), p. 35-40.
- Swaan, A. de, 'Bestuurders en beoefenaars: over het tweevoudige gezag in professionele organisaties'. In: *Bestuur als beroep, beroep als roeping. Opstellen aangeboden aan prof.dr H.A. Tiddens*; Amsterdam: Amsterdamse School voor Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek 1995, p. 1-12.
- Swaan, A. de, 'De vijand in eigen persoon'(2)[1985]. In: *Het lied van de kosmopoliet. Essays*; Amsterdam: Meulenhoff 1987, p. 34-36.
- Swaan, A. de, 'De mens is de mens een zorg. Over verstatelijking van verzorgingsarrangementen'. In: *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*; Amsterdam: Meulenhoff 1984³[1982].
- Swaan, A. de, 'Inleiding'. In: Brinkgreve, Onland & De Swaan, *Sociologie*, p. 10-33.
- Swaan, A. de, R. van Gelderen & V. Kense, *Sociologie van de psychotherapie, deel II: Het spreekuur als opgave*; Utrecht / Antwerpen: Spectrum 1979.

- Swaan, A. de, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*; Amsterdam: Bert Bakker 1989.
- Swighem, C.A. van, T. Brouwer & W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*; 's-Gravenhage / Zeist: Staatsuitgeverij / Rijksdienst voor de Monumentenzorg; 1984.
- Taal, G., *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901*; Den Haag: Martinus Nijhoff 1901.
- Tammeling, B., *De krant bekeken. De geschiedenis van de dagbladen in Groningen en Drenthe*; Groningen: Nieuwsbald van het Noorden 1988.
- Tamse, C.A. & E. Witte [red.], *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk*; Brussel: VUB Press 1992.
- Tijn, Th. van, 'Achtergronden van de ontwikkeling van het lager onderwijs en van de schoolstrijd in Nederland, 1862-1905'. In: L. Box e.a. [red.] *Vrijheid van onderwijs. Marges in het onderwijs in maatschappelijk perspectief*; Nijmegen: Link 1977.
- Tijn, Th. van, 'De Doleantie kwam niet alleen', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw*, jg 16 (1986), p. 41-46.
- Tijn, Th. van, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876*; Amsterdam: Scheltema & Holkema 1965.
- Toebes, C.J., *Haagse hervormde historici*; Zaltbommel: Europese Bibliotheek 1978.
- Tollens, Hendrik, *Gezamenlijke Dichtwerken*, XII delen; Leeuwarden: Suringar 1855-56³.
- Tollens, Hendrik, *Nalazing*; Leeuwarden: Suringar 1876².
- Toorenenbergen, J.J. van, *De symbolische schriften der Nederlandsche Hervormde Kerk in zuiveren kritisch bewerkten tekst, haar aangeboden tot wettig gebruik*; Utrecht: Kemink 1906.
- Torstendahl, R., 'Essential properties, strategic aims and historical development: three approaches to theories of professionalism'. In: Burrage & Torstendahl, *Professions*, p. 44-61.
- Trapman, J., 'Allard Pierson en zijn afscheid van de kerk', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, jg 19 (1996), nr 45, p. 15-27
- TRE = *Theologische Realenzyklopädie*; Bd XX, 1 / 2. Berlin / New York: Walter de Gruyter 1990, s.v. 'Krieg'.
- Trollope, A., *Framley Parsonage*; London: Penguin 1986 [orig. 1861].
- Valk, J.P. de, 'Landsvaader en landspaus / Achtergronden van de visie op kerk en school bij koning Willem I (1815-1830)'. In: Tamse & Witte, *Staatsvorming*, p. 76-97
- Veld-Langeveld, H.M. in 't, 'Beroepsbeeld en beroepsprestige', in: Van Heek, *Stijging*.
- Verhave, Joh., & J.P. Verhave, 'De vaccinatiekwesitie in het Reveil'. In: J. van den Berg e.a. [red.], *Aspectten van het Reveil*; Kampen: Kok 1980, p. 230-254.
- Verwey, B., *Het Adres aan alle mijne hervormde landgenooten getoetst aan den geest der waarheid, der liefde en des vredes. Een woord ter geruststelling, voor de vrienden der hervormde kerk*; Amsterdam: Portielje 1827.
- Vis, G.J., 'Van Groningen tot Luik. De beginjaren van het academisch handboek voor Nederlandsche letterkunde en welsprekendheid', in: *De Negentiende Eeuw*, jg 12 (1988), p. 180-204.
- Visser, E., *Universitas Groningana, MCMXIV-MCMLXIV; Gedenkboek ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan der Rijks-Universiteit te Groningen*; Groningen: Wolters 1964.
- Visser, J.Th., *Kerk en staat*, III delen; Leiden: Sythoff 1926-1927.
- Vlerk [ps. B. Gewin], *Reisonmoetingen van Joachim Polsbroekerwoud en zijne vrienden*; Arnhem: Cohen 1902 [orig. 1840].
- Vliet, P. van der, Wolff en Dekens Brieven van Abraham Blankaart; Utrecht: HES 1982, p. 231-238.
- Vloten, J. van, *Uit Bellamy's nagelaten brieven en papieren*; Middelburg: Altorfer 1878.
- Volger, W., *De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk. Deel I: 1816-1852*; Franeker: Wever 1946.
- Vos Azn., G.J., *Het nieuwe en belangrijkste onderwerp der aanstaande classikale vergadering. Wenken en wenschen betrekkelijk het voorlopig gearresteerde synodaal reglement voor Hooger Onderwijs*; Leeuwarden: Bokma 1877.
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Vier eeuwen Nederlands studentenleven*; Voorburg: Boot z.jr.
- Vredenburg, W.C.A. baron van, *Schets van eene geschiedenis van het Utrechtsche Studentenleven*; Utrecht: Oosthoek 1914.
- Vree, J., "'Het Reveil" en "het (neo)Calvinisme" in hun onderlinge samenhang (1856-1896) [1993]. In: Augustijn & Vree, *Kuyper*, p. 54-85.
- Vree, J., 'De herziening van het hervormde Algemeen Reglement (1846-1852)'. In: Schutte & Vree, *Toekomst*, 22-63.

- Vree, J., 'De kraaienplaag. Een halve eeuw predikantenverenigingen in de Nederlandse samenleving, 1844-1892'. In: Kuiper, *Predikant*, p. 107-151.
- Vree, J., 'De Nederlandse Hervormde Kerk in de jaren voor de Afscheiding'. In: Bakker, *Afscheiding*, p. 30-61.
- Vree, J., 'Organisme en instituut. De ontwikkeling van Kuypers spreken over kerk-zijn (1867-1901)' [1977]. In: Augustijn & Vree, *Kuypers*, p. 86-108.
- Vree, J., 'Publiciteit is bij de tegenwoordige staatsinstellingen een onmisbaar vereischte. De rol van de pers in het debat over de toekomst van de Vaderlandse Kerk in 1848'. In: Schutte & Vree, *Toekomst*, p. 191-227.
- Vree, J., Azn., 'P., Hofstede de Groot en de armverzorging door vrouwen. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de Groninger inwendige zending'. In: Van Halsema, *Geloven*, p. 215-231.
- Vree, J., *De Groninger godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)*; Kampen: Kok 1984.
- Vree, W. van, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime*; Groningen: Wolters-Noordhoff 1994.
- Vries, G. de, *Het pedagogisch regiem. Groei en grenzen van de geschoolde samenleving*. Amsterdam: Meulenhoff 1991.
- Vries, J. de, E. van Uiter & S. de Bodt, *Pieter Haverkorn van Rijswijk, 1839-1919. Dominee, journalist en museumdirecteur*; Amsterdam: APA 1996.
- Vries, J. de, *Na het studenten-leven*; Amsterdam: Meijer 1847.
- Vrijheid en verdraagzaamheid. Het Seminarium der Remonstranten driehonderdvijftig jaar, 1634-1984*; Leiden: Academisch Historisch Museum 1984.
- Vroon, A., *Carel Wilhelm Pape (1788-1872), een Brabants predikant en kerkbestuurder*; Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact 1992.
- Vugt, J.P.A. van, *Godsdienst en kerk in Nederland, 1945-1980*, Nijmegen / Baarn: KDC 1981, p. 14-21.
- Wagenaar, L.G., *De kerkelijke begrafenissen 's-Gravenhage*; 's-Gravenhage: Boekencentrum 1964.
- Waterbolk, E.H., e.a., *Academisch onderwijs in Franeker en Groningen, 1585-1843. IJver en wedijver*; Groningen: Universiteitsmuseum 1985.
- Weber, M., 'Der Beruf zur Politik' [1919]. In: *Soziologie*, p. 167-185.
- Weber, M., 'Einleitung in die Wirtschaftsethik der Weltreligionen' [1916]. In: *Soziologie*, p. 398-440.
- Weber, M., 'Vom inneren Beruf zur Wissenschaft' [1919]. In: *Soziologie*, p. 311-339.
- Weber, M., *Over klassen, standen en partijen* [fragmenten uit *Wirtschaft und Gesellschaft*], ed. A. Benschop, Kampen 1987 [Tübingen 1922].
- Weber, M., *Soziologie, Universalgeschichtliche Analysen, Politik*; ed. Joh. Winckelmann; Stuttgart: Kröner 1973.
- Weddik, B.T. Lublink, & O.G. Heldring., *Waarheid en gevoel in het leven. Briefwisseling tusschen Oudoom Jacob en Pachter Gerhard*; Amsterdam: Beijerinck 1837.
- Weddik, B.T. Lublink, & O.G. Heldring., *De natuur en de mensch, of Levensbeschouwingen van Pachter Gerhard op zijne wandelingen met Neef Jonas*; Amsterdam: Beijerinck 1834².
- Welcker, J.M., 'De doopsgezinde kweekschool tot 1940', *Doopsgezinde Bijdragen*; jg 14 (1988) p. 11-53.
- Welcker, J.M., 'Een eeuw doopsgezinde kweekschool, 1811-1814', *Doopsgezinde Bijdragen*; jg 11 (1985) p. 44-86.
- Werkgroep Haarlem, Historische, 'De kerk als bedrijf'. In: E.M.A. Schmitz [red.], *De Bavo te boek. Bij het gereedkomen van de restauratie van de Grote of St Bavokerk te Haarlem*; Haarlem: Enschedé 1985, p. 111-127.
- Wezel, R., 'December 1839: Kneppelhout publiceert "De student-Leydenaar". Het typengere en de "kopij-eerlust des dagelijkschen levens"'. In: Schenkeveld-Van der Dussen [red.], *Literatuur*, p. 455-460.
- Wiekeraad, P., *Kerken en Kampen. De geschiedenis van de Herv. gemeente van Kampen en Kampereiland*; Kampen: Van den Berg 1990.
- Wiel, J. van der, "'Wat is het dan toch treurig, dat de mens zo is.'" Schetsen uit de pastorie te Mastland', in: *Bloknoot*, jg 6 (1993), p. 23-33.
- Wiel, J.R. van der, '5 september 1832: Aarnout Drost voltooit Hermingard van de Eikenterpen. Het toneel der historie'. In: Schenkeveld-Van der Dussen [red.], *Literatuur*, p. 444-448.
- Wielsma, P.H., 'De geesel der eeuw', *Groniek*, nr 102 (1988), p. 97-115.
- Wieringa, W.J., 'De Afscheiding en de Nederlandse samenleving'. In: Bakker, *Afscheiding*, p. 180-221.
- Wijndelts, J.W., *Catalogus van de academische proefschriften, verdedigd aan de Nederlandsche universiteiten gedurende de jaren 1815-1900, deel v: Letteren*; Groningen: Evers 1903.
- Wijndelts, J.W., *Catalogus van de academische proefschriften, verdedigd aan de Nederlandsche universiteiten gedurende de jaren 1815-1900, deel I: Godgeleerdheid*; Groningen: Evers 1901.

- Wilde, I. de, *Van disputatio tot proefschrift. 7500 promoties aan de Rijksuniversiteit Groningen, 10 juli 1615 - 30 oktober 1987*; Groningen: Universiteitsbibliotheek 1987.
- Wilensky, H.L., 'The professionalization of everyone?', in: *American Journal of Sociology*, vol. 70 (1964), p. 142-146.
- Willems, J.H.J., *Bernard ter Haar, 1806-1880. Predikant, poëet, professor*; Groningen: Wolters Noordhoff 1969.
- Willems, J.H.J., *Joh. Petrus Hasebroek. Bijdrage tot de kennis van het letterkundig leven, voornamelijk in de jaren 1830-1840*; Eindhoven: Lecturis 1939.
- Winckel, W.F.A., *Leven en arbeid van dr A. Kuyper*; Amsterdam: Ten Have z.jr [1919].
- Winkel, A.B. te, *Boert en Ernst. Leekedichtjes van Anonymus*. Rotterdam: Van Sijn z.jr [1916].
- Wintler, M., *Pillars of Piety. Religion in the Netherlands in the Nineteenth Century, 1813-1901*; Hull: Hull University Press 1987.
- Wolf, H.C. de, 'Onderwijs en opvoeding in de Noordelijke Nederlanden, 1795-1813'. In: AGN, deel XI, p. 36-46.
- Wolf, H.C. de, 'Onderwijs en opvoeding in de Noordelijke Nederlanden, 1813-1840'. In: AGN, deel XI, p. 107-116.
- Wolff, E. & A. Deken, *De geschiedenis van den heer Willem Leevend*, ix delen; 's-Gravenhage: Van Cleef 1784-1786.
- Wolffram, D.J., *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provincie stad, Harderwijk 1850-1925*; Amsterdam: Spinhuis 1993.
- Woltjer, J.J., *De Leidse universiteit in verleden en heden*; Leiden: Universitaire Pers 1965.
- Ypey, A., & I.J. Dermout., *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk, deel IV*; Breda: Hollingérus Pijpers 1827.
- Zaal, W., *Vloekjes bij de thee. Een reportage over de vorige eeuw in Nederland*; Amsterdam: Meulenhoff 1961.
- Zee, G. van der, *Vaderlandsche Kerkgeschiedenis, deel II: de Hervorming*; Kampen: Kok z.jr [1937].
- Zeggelen, W.J. van, *De dichtwerken van W.J. van Zeggelen*; Rotterdam: Elsevier z.jr⁶.
- Zijpp, N. van der, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*. Arnhem: Van Loghumb Slaterus 1980 [1952].
- Zilverberg, N.N., 'Van gedulde tot erkende geloofsgemeenschap'. In: Hoenderdaal & Luca, *Staat*, p. 57-88.
- Zola, I.K., 'De arts als priester'. In: I. Illich e.a., *De deskundige: vriend of vijand?*; Baarn: Het Wereldvenster 1978 (orig. 1977), p. 35-56.
- Zonneveld, P. van, '13 maart 1835: Nicolaas Beets ontvangt vriendenlof voor zijn dichtstuk De masquerade. Een bijdrage aan de discussie over de Romantiek in Nederland'. In: Schenkeveld-Van der Dussen [red.], *Literatuur*, p. 444-448.
- Zonneveld, P. van, 'Nicolaas Beets en de Leidse Jagers', *De Negentiende Eeuw*, jg 12 (1988) p. 83-85.
- Zonneveld, P. van, *De Romantische Club. Leidse student-auteurs, 1830-1840*; Leiden: Athenae Batavae 1993.
- Zonneveld, P. van, en C. Berkvens-Stevellink, *De Leidse Maskerade van 1835*; Leiden: Leidse Reeks 1985.
- Zonneveld, P. van, *Het dagboek van de student Nicolaas Beets, 1833-1836*; 's-Gravenhage: Nederlands Letterkundig Museum 1983.

NOTEN

Inleiding

- 1 Willem Bilderdijk, 'Kerk- en schoolleraar' [fragment]. In: *Dichtwerken*, II, p. 82.
- 2 Deze uitdrukking wordt toegeschreven aan H.G. Cannegieter; zie Grünwald, *Ambt* [1919].
- 3 Groenhuis, *Predikanten*.
- 4 Van Rooden, 'Stand'; Van Lieburg, *Profeten*.
- 5 Zie o.a. Haig, *Clergy*; Hammond, *Parson*; Heeney, *Kind*; Russell, *Profession*.
- 6 Zie Van Vugt, *Godsdienst*, pp. 14-21; Martin, *Theory*.
- 7 Van Heek, *Stijging*, p. 180.
- 8 Van Heek & Vercrujse, 'Beroepsprestige-stratificatie', p. 25; zie ook Kuiper, *Opklimmen*, p. 49.
- 9 Sixma & Ultee, 'Beroepsprestigeschaal'; zie ook Braam & Geurts, 'Veranderingen'.
- 10 Van Heek & Vercrujse, 'Beroepsprestige-stratificatie', p. 27v.
- 11 In 1958 bleek dat laatste wel het geval met pastoors maar niet met predikanten; zie In 't Veld-Langeveld, 'Beroepsbeeld', pp. 76-79.
- 12 H., 'Een schets zonder titel', in: ASA 1867, p. 163.
- 13 P. 162; de enige in dit verhaal die blijk geeft van een realistische visie is een predikant in eigen persoon.
- 14 'Multatuli', *Woutertje Pieterse*, p. 194.
- 15 In 't Veld-Langeveld, 'Beroepsbeeld', p. 75.
- 16 Engelberts, *Toon*, p. 308.
- 17 Kloos-Reyneke van Stuwe, *Gevoelsbeschaving*, p. 44.
- 18 Volgens 'Mevrouw Etiquette' diende men onderscheid te maken tussen ambtelijke en gezellige omgang met een predikant: 'Spreek gij met dezen over het heil uwer ziel, brengt hij u een huisbezoek, dan heet hij *dominé*; in het gewone gezelschapsleven *mijnheer*.' Van der Mandele, *Wetboek*, p. 77v.
- 19 Hoe 'heiliger' een predikant zich voordoet, des te meer wekt hij de verdenking dat hij thuis, 'achter de schermen', een heel ander mens is. Bij pastoors is daarom de huishoudster vaak het kind van de rekening (Van Os, 'Bisschop'). Dat predikantsvrouwen en -kinderen een kwade roep hebben, kan men ook verklaren uit rivaliteit: zij herinneren gemeentelieden eraan dat de dominee slechts tot op zekere hoogte beschikbaar is. Uit het slechte imago van domineezonen spreekt bovendien ongemak met de beroepserfelijkheid. Domineesdochters daarentegen worden vaak voorgesteld als toonbeelden van deugdzaamheid (vgl. Bos, 'Geslacht').
- 20 Van de 23- tot en met 35-jarige predikanten was in 1899 72,7 % getrouwd, van de dito genees-, heel- en verloskundigen 60,2 %, van de onderwijzers 52,0 % en van de advocaten en procureurs 36,7 %. (CBS, *Beroepstelling* 1899, deel 12, afl. 2, pp. 252-264; berekening DJB)
- 21 De Vries, *Studentenleven*, p. 67.
- 22 N.N., 'Een landelijke preek', in: ASA 1871, p. 70.
- 23 De Vries, *Studentenleven*, p. 67.
- 24 'Mijn verlangen', in: LSA 1830, p. 133v
- 25 Joh., 'De leeskamer van het Athenaeum', in: ASA 1870, p. 97.

- 26 Brief aan J. ter Meulen Hzn., juni 1835. In: Brummel, *Studiëtijd*, p. 39.
- 27 D. van der Greb, 'Obscuur', ASA 1872, p. 120; Janz, *Bürger*, pp. 355-359; Haig, *Clergy*, p. 314.
- 28 *Konservatie*; zie Hope, *Protestantism*, p. 260v.
- 29 Groenhuis, *Predikanten*, p. 59.
- 30 Van Lieburg, *Profeten*, pp. 101-103.
- 31 Van Rooden, 'Positie'.
- 32 Zie LSA, USA en GSA van de betreffende jaren; onder evangelische predikanten in Westfalen vertoonde het percentage predikantszonen in de negentiende eeuw een sterke schommeling (Janz, *Bürger*, tabel 52; vgl. tabel 1 en 3; zie ook Haig, *Clergy*, tabel 2.3).
- 33 Namelijk: 82 van de 338; zie NKH 1885, bijlage B. Waarschijnlijk lag het aandeel van domineeszonen nog hoger: emeriti waren uiteraard minder geneigd om zich 'junior' of 'zoon' te noemen.
- 34 Prager Lindo laat doorschemeren dat hij zo'n toevoegsel even bespottelijk vindt als de dubbele naam die de oom van Janus zich aanmeet nadat hem, een arme klarinettist, een fortuin in de schoot is gevallen: 'Monsieur Snor (heel klein) de la Hoek (heel groot)'. Zie 'Smits', *Janus Snor*.
- 35 Bijvoorbeeld W.C. Knottenbelt (zie NNBW IV 848) en J.M. Assink Calkoen (BLGNP, II, p. 38); vgl. Janz, *Bürger*, pp. 96-100.
- 36 Vgl. Péniisson, 'fils'; Encrevé, 'fils'. Wie in vaders voetspoor treedt, wekt echter twijfel aan de authenticiteit van zijn roeping. Religieuze leiders worden niet geboren (zoals Hofni en Pinehas) maar geroepen (zoals Samuël).
- 37 CBS, *Statistiek van het Hooger Onderwijs*, 1936/37; geciteerd in Van Heek, *Stijging*, tabel 1. Onder studenten wier vader een juridisch beroep uitoefende, bedroeg de 'studie-erfelijkheid' 43 %.
- 38 Vgl. Bos, 'Geslacht'.
- 39 Weber, *Klassen*, p. 108, 122.
- 40 In Duitsland droeg deze 'pastoriecultuur' een heel uitgesproken karakter; de belangstelling van Duitse historici en (andere) sociaal-wetenschappers gaat daarom niet zozeer uit naar het beroep van predikanten als wel naar hun huisgezin. Zie o.a. Baur, *Pfarrrhaus*; Greiffenhagen, *Pfarrrhaus*. In een recent *Wörterbuch der Religionssoziologie* (zie Dunde) is wel een artikel gewijd aan het 'Pfarrrhaus' maar geen aan de 'Pfarrer'.
- 41 Zie Secker, *Ministers*, pp. 143-170; Van den Berg, *Toegang*, pp. 98-103, 141-159. Krachtens art. 91 lid 1 van de Grondwet konden tot 1887 'geestelijken noch bedienaren van de godsdienst' verkozen worden tot lid van de Staten-Generaal; de Gemeentewet bevatte zelfs tot 1931 een soortgelijke bepaling. Zie Diepenhorst, *Verhouding*, p. 85.
- 42 Zie o.a. Van Loon, *Reglement*; De Groot, 'Reglement'.
- 43 Vgl. de kritiek van N. Elias op sociologische 'toestandsreductie' (Elias, *Sociologie*, pp. 124-135; zie ook Goudsblom, *Balans*, p. 111v).
- 44 Elias noemt dit het verschil tussen 'ontwikkeling als handelingsbegrip' en 'ontwikkeling als functiebegrip'; zie *Sociologie*, pp. 162-165.
- 45 Vgl. Goudsblom, *Balans*, p. 113.
- 46 Mok, *Beroepen*, p. 71v.
- 47 Zie respectievelijk Freidson (*Professie, Professions*, 'Professionalization' en *Doctoring*) en Van der Krogt, *Professionalisering*.
- 48 Zie respectievelijk Johnson, *Professions*; De Swaan, 'Inleiding'; Haug, 'Deprofessionalization'.
- 49 Durkheim, *Ethics*, pp. 1-41; zie ook 'Remarques', het voorwoord bij de tweede editie van zijn *Division*.
- 50 Zie Weber, 'Beruf zur Politik'; zie ook 'Beruf zur Wissenschaft'.
- 51 Dat oerberoep had daarmee zijn functie niet verloren, maar zich ontwikkeld tot een klasse van vrijgestelden: 'Not called upon to work for subsistence, its members are able to devote time and energy to the intellectual labour and discipline which are required for professional occupations as distinguished from other occupations' (Spencer, *Principles*, vol. III, p. 184; curs. DJB).
- 52 In *A Dictionary of the Social Sciences* (1964) staat het lemma 'professions' (door N. Elias) tussen 'profane' en 'profit'.
- 53 Duman, 'Creation'; Haber, *Quest*.
- 54 Carr-Saunders & Wilson (*Professions*, p. 3) lieten de *clergy* buiten beschouwing: al haar vroegere functies

- voor het alledaagse leven zouden zijn overgenomen door andere professies.
- 55 Carr-Saunders & Wilson, *Professions*, p. 497.
- 56 Caplow, *Sociology*.
- 57 Wilensky, 'Professionalization'.
- 58 Een bekende tegenstander van dit streven was Everett Hughes; uit eigen ervaring wist hij dat '[m]any learned societies show strain between the intellectuals and the professionalizers' (Hughes, 'Professions'; vgl. Heilbron, 'Professionalisation'; Jonker, 'Professionalisering'; Koenis, *Marge*).
- 59 Parsons, 'Professions', p. 545, 536; vgl. 'Professions and Social Structure'; zie ook 'Illness'.
- 60 Parsons, 'Considerations'.
- 61 Parsons 'Professions and Social Structure', p. 35v.
- 62 Parsons, 'Professions and Social Structure'.
- 63 Parsons, 'Considerations', pp. 337-342.
- 64 Goode, 'Community', zie ook 'Limits'.
- 65 William Shakespeare, *Sonnet xciv*.
- 66 Gouldner, *Future*, p. 37; vgl. *Crisis*, p. 191v.
- 67 Jonker, 'Professionalisering', Heilbron, 'Professionalisation', Koenis, *Marge*.
- 68 Johnson, *Professions*.
- 69 Johnson, *Professie*, p. 85.
- 70 'Professions'; zie ook 'Professionalization' en *Doctoring*.
- 71 Freidson, *Professie*, p. 78v. Later vestigde Freidson ook de aandacht op de bestuurs- en management-functies die door sommige professionals worden vervuld; zie Powers, vgl. De Swaan, 'Bestuurders'.
- 72 Johnson, *Professions*, p. 36.
- 73 Freidson, *Professie*, p. 83.
- 74 Zie voor een systematische inventarisatie van zulke strategieën: Van der Krogt, *Professionalisering*.
- 75 Zo concludeerde Freidson in 1983: '[...] there is no single, truly explanatory trait or characteristic — including such a recent candidate as power — that can join together all occupations called professions beyond the actual fact of coming to be called professions' (Freidson, 'Theory', p. 32v).
- 76 Zie o.a. Kimball, *Ideal*.
- 77 De Nederlandse socioloog Mok bepleitte al in 1973 (zie *Beroepen*) zo'n verruiming van het onderzoek.
- 78 Freidson, *Powers*, p. 33.
- 79 Vgl. voor een kritiek op de overschatte rol van 'professionals': De Swaan, *Zorg*, pp. 243-249; ook het begrip 'protoprofessionalisering' (De Swaan, 'Inleiding') relativeert de macht van medici.
- 80 Freidson, *Powers*, 1986, p. 33.
- 81 Zie met name Brouwer, *Pastor*.
- 82 Zie bijvoorbeeld Zola, 'Arts'.
- 83 Zo ook deze uitdrukking: ontleend aan De Swaan, 'Vijand', p. 36.
- 84 Burrage, Jarausch & Siegrist, 'Framework'; zie ook Torstendahl, 'Properties'.
- 85 Deze formulering is van De Swaan (*Zorg*, p. 12), het concept van Elias (zie bijvoorbeeld *Sociologie*, pp. 142-148); vgl. Goudsblom, *Balans*, pp. xii-xvi.
- 86 Zie o.a. Rasker, *Kerk*.
- 87 Omstreeks 1835 waren er in Nederland 2795 kerkgebouwen, waarvan 963 katholiek en 1535 hervormd (Van Swighem e.a., *Huis*, p. 57).
- 88 Hiermee wil ik beslist niet suggereren dat negentiende- en twintigste-eeuwse gereformeerden minder rechtstreekse erfgenenamen zouden zijn van de kerk van de Republiek dan dito hervormden.

1 Predikantswerk

- 1 Zie Hooijer-Bruins, *Domineesdochter*, p. 27: 'Behalve zijn werk voor preekstoel en gemeente, zette uw vader [...] een groot werk op touw.'
- 2 *Formulier om te bevestigen de Dienaar des Goddelick Woorts* [1586].
- 3 Fabery de Jonge e.a., *Zielzorger*; Scholten, *Tijdsbesteding*; Keizer, *Tijd*.

- 4 De spreiding is echter groot: onder hervormde predikanten van 36 tot 84 uur (Keizer, *Tijd*, p. 55).
- 5 De Jong, 'Domineeswerk'; vgl. Van Lieburg, 'Geschiedenis'.
- 6 Zo concludeert Van Rooden uit een vergelijking van predikantsregisters met alba studiosorum; vgl. zijn artikel 'Stand'.
- 7 Sepp, *Proeve*, pp. 507-535.
- 8 In die jaren werd ook het onderwijs in de *practica* uitgebreid; zie het herziene *Reglement op het Examen* [1851], art. 9.
- 9 Zie o.a. J.G. Marezoll, *Over de bestemming van den kerklijken redenaar*; Franeker 1803; J.J. Spalding, *Praktikale aanmerkingen over de uitoefening van het werk van eenen Evangeliedienaar*, bewerkt door A. Goedkoop; Haarlem 1815; L. Hüffell, *Het protestantsch leeraarsambt in deszelfs ganschen omvang*, bewerkt door J. Busch Keiser; Groningen 1835-1837; Fr. Strauss, *Kerkklokstoelen*, bewerkt door Antoinette Ockerse-Kleijn; Haarlem 1842; Claus Harms, *Het wezen en het werk van den Evangeliedienaar*; bewerkt door W. Verweij; Haarlem 1845. Zie ook de *Korte schets der academische lessen over de evangeliebediening* (1840) van de Leidse hoogleraar W.A. van Hengel, die in 1829 een homiletisch handboek had gepubliceerd, *Institutio oratoris sacri*.
- 10 Dit tijdschrift werd onder wisselende titels uitgegeven in 1810, 1817-1821, 1824-1826. Het was een voortzetting van het *Magazijn voor den Openbaren Godsdienst en deszelfs onderscheidene deelen* (1804-1806), door Honders (1972) ten onrechte een *liturgisch* tijdschrift genoemd.
- 11 De reden voor de late ontwikkeling van de praktische theologie in Nederland (vgl. Muurling, *Godgeleerdheid*, p. 20) komt ter sprake in hoofdstuk 5.
- 12 Die volgorde was tekenend voor de Groninger Godgeleerden, die 'opvoeding' beschouwden als het principe van de heilsgeschiedenis; zie hoofdstuk 3.
- 13 Muurling, *Godgeleerdheid*, p. 266; deze lof is waarschijnlijk ingeblazen door F.D. Schleiermacher.
- 14 N.N., 'De protestantsche kerk in Nederland in 1844. Vierde artikel. De kansel', *De Tijdspiegel*, 1844, p. 129.
- 15 *Evangelische Gezangen* 92:5; tekst van A. van den Berg, naar J.A. Cramer.
- 16 Zie N.N., *Gedenkboek*, p. 16.
- 17 Zie Van Oosterzee, *Theologie*, p. 359; 'De Burgemeester van Mastland', *Stadspredikant*, p. 66.
- 18 Gewoonlijk gingen Jan en zijn vader 's zondags naar de morgen- en avonddienst (van tien tot twaalf en van vier tot zes). Met Kerstmis, Pasen en Pinksteren gingen ze op beide dagen een keer (De Booy, 'Kerkgang').
- 19 Bronsveld, *Souvenirs*, p. 183v.
- 20 I.H. van Eeghen, 'Boekentafel', *Amstelodamum*, jg 61 (1974), p. 143.
- 21 GAA, Kerkenraad, inv.nr. 379.731: *Bepalingen voor het Ministerie der Nederduitsch-Hervormde Gemeente Amsterdam d.d. 19 juni 1837*.
- 22 In 1813 bijvoorbeeld ter viering van de bevrijding, in 1847 uit dank voor de overvloedige oogst; in sommige streken werd jaarlijks een 'biddag' en een 'dankdag voor het gewas' gehouden (vgl. Bosma, *Woor-den*, pp. 204-211).
- 23 Dat maakte aansporingen tot het bijwonen van de middagdienst ongeloofwaardig: 'Men wil het van de gemeente, maar doet het zelf niet. Of is het zoeken van eigen eer, door veel prediken niet te gewoon voor de gemeente te worden en zijnen toeloop te verliezen?' (*Beschouwing van den dezer dagen rondgezonden Herderlijken Brief aan de Leden der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam wegens het flaauwe opkomen der Gemeente-Leden op den Rustdag des Heeren*; Amsterdam z.jr [circa 1850]).
- 24 HHS 1829, p. 13. Volgens het jaarverslag van 1832 was alleen in de (grote) steden sprake van afnemende belangstelling voor de middagkerk (zie HHS 1832, p. 13).
- 25 In 1841 schreef ds O.G. Heldring (zie *Leven*, p. 173) een brochure over deze kwestie.
- 26 De Catechismus was daarop ingericht: hij telde 52 afdelingen, 'zondagen' geteten.
- 27 Van Oosterzee, *Theologie*, I, p. 364v; Rullmann, *Kerkherstel*, p. 114.
- 28 Zie o.a. Hooijer-Bruins, *Domineesdochter*, p. 74.
- 29 Evenhuis, *Amsterdam*, v, p. 209.
- 30 De Kat Angelino, *Ervaringen*, p. 17.
- 31 Volgens Bronsveld (*Souvenirs*, p. 182) werd de woensdagavondbeurt ook bijgewoond door de ambtsbroeders. Vanaf 1880 bleven ze weg, en met hen vrijwel de hele gemeente.
- 32 In veel varianten overgeleverd versje.

- 33 Muurling, *Godgeleerdheid*, p. 306; vgl. Hartog, *Geschiedenis*, p. 331.
- 34 Van Oosterzee, *Theologie*, p. 471; vgl. Hooijer-Bruins, *Domineesdochter*, p. 24: ds C. Hooijer liet zijn vrouw op vrijdagavond de pasgeschreven preek voorlezen, om te horen hoe die klonk.
- 35 Van Oosterzee, *Theologie*, p. 228.
- 36 Geciteerd in *Documenta*, I, p. 194.
- 37 Zie o.a. *Wetten betreffende den dienst der Predikanten in de Gemeente Amsteldam* [1802] en de *Resolutie des kerkenraads betrekkelijk de boeten op het te lang prediken* [1806]; zie ook Cuperus, *Leven*, p. 142; Schotel, *Eeredienst*, p. 354; Evenhuis, *Amsterdam*, v, p. 37; Runia, *Woord*.
- 38 Van Nes, *Herinneringen*, p. 73.
- 39 Van der Bruggen, *Domine*, p. 54.
- 40 Volgens de klassieke retorica volgden hierna *dispositio* (ordening), *elocutio* (stijl), welsprekendheid), *memoria* en *pronunccatio* (voordracht); zie Bosma, *Woorden*, p. 269.
- 41 Geciteerd in *Documenta*, I, p. 194. De kerkorde van de stad Groningen van 1594 handhaafde dit gebruik echter (p. 209).
- 42 Schotel, *Eeredienst*, p. 355.
- 43 Benthem Reddingius, *Gedachten*, p. 73.
- 44 Van Koetsveld, *Mastland*, p. 45.
- 45 Van Oosterzee, *Theologie*, p. 394.
- 46 Muurling, *Godgeleerdheid*, p. 281v.
- 47 Van Oosterzee, *Theologie*, p. 354.
- 48 Van Oosterzee (*Theologie*, p. 207) noemt dit een vinding van Gijsbert Bonnet.
- 49 Van Deursen, *Bavianen*, p. 59; Bosma, *Woorden*, pp. 269-284. Het voordeel van zo'n indeling was wellicht dat ze het memoriseren van de preek vergemakkelijkte.
- 50 Bosma, *Woorden*, pp. 269-272.
- 51 Wolff & Deken, *Leevend*, VI [brief 2], p. 24.
- 52 Bosma, *Woorden*, pp. 293-305.
- 53 Hartog, *Geschiedenis*; Bosma, *Woorden*, pp. 312-318; zie ook N.N. 'Eene bijdrage tot de geschiedenis van den smaak der prediking in de vorige eeuw', in: *USA* 1856, pp. 22-51.
- 54 Zie Cossee, *Des Amorie*; Van der Palm was eerder Agent van Nationale Opvoeding en lid van de Raad van Binnenlandse Zaken (zie De Groot, *Van der Palm*). Een van Van der Palms leerlingen, W.A. van Hengel, leverde in zijn *Institutio oratoris sacri* (1829) een theoretische onderbouwing van de nieuwe preekmethode.
- 55 Zo schreef op 16 mei 1853 de toen zestienjarige Jan Boissevain in zijn dagboek: 'Heden morgen gaven wy ons het genoegen van niet ter kerke te gaan maar lazen eene prediking van do Coquerel.' (GAAM, FA Boissevain, inv.nr 375)
- 56 Boers, *Handboek*, p. 44.
- 57 Zie ook Van Oosterzee, *Theologie*, p. 476.
- 58 Boers, *Handboek*, p. 44.
- 59 Laurillard, 'Gebaren'. In: *Graan*, p. 17.
- 60 Laurillard, 'Gebaren'. In: *Graan*, p. 13.
- 61 In zijn *Zelfportret* (p. 92) beschijft Willem Kloos (1859-1938) hoe hij van zijn vijfde tot zijn zeventiende kerkte, 'eerst als kleintje' 's middags in het ruim, maar later 's morgens in een bank aan de kant'. Kennelijk ging hij aanvankelijk met zijn moeder, en op latere leeftijd met zijn vader naar de kerk.
- 62 Van Limburg Brouwer, *Diepenbeek*, p. 12.
- 63 'De stovenzetster-plaatsbewaarster' [1855]. In: Van Zeggelen, *Dichtwerken*.
- 64 Benthem Reddingius, *Gedachten*, p. 115.
- 65 Schram, *Pierson*, p. 144.
- 66 Van Koetsveld, *Mastland*, p. 47.
- 67 Wolff & Deken, *Leevend*, VI [brief 2], p. 21.
- 68 J.J. Cremers, 'Kees Springer in de kerk'. In: *Novellen*, p. 33. 'Buiten de kerk' bleek dat Kees weliswaar slecht luisterde, maar goed handelde. Hendrik Tollens beschreef het omgekeerde: een adellijk echtpaar hoort geboeid een preek over naastenliefde aan maar laat het eigen personeel in de kou staan (zie 'De Kerkgang' [1855]. In: Tollens, *Dichtwerken*, XI).

- 69 Van Gheel Gildemeester, *Evangelieprediking*, p. 11.
- 70 Van Oosterzee, *Theologic*, p. 222.
- 71 Hooijer-Bruins, *Domineesdochter*, p. 35v; vgl. Heringa, *Raadvrager*, I [1821], p. 64v.
- 72 De Jong, *Eeuwen*; Van Lieburg, *Profeten*, p. 42.
- 73 Zie Van Maanen, *Aphorismen*, p. 28.
- 74 Volgens J.L. Adriani moest de predikant zich daarin beperken tot het voorbereiden van zijn hoorders op de 'godsdienstige gewaarwordingen' die hij wilde overdragen; zie 'Iets over "het gebed van den kanselredenaar"', in: *Godgeleerde Bijdragen*, jg 44 (1870), pp. 121-126.
- 75 *Bijdragen tot de beoefening en de geschiedenis der godgeleerde wetenschappen*, jg 3 (1816), p. 249; vgl. Heringa in *Raadvrager*, 1821, p. 41; zie ook De Groot, *Van der Palm*, p. 250.
- 76 Schotel, *Eeredienst*, p. 326. Volgens Bakhuizen van den Brink (*Theologic*, p. 151) werden deze formuliergeboden in Nederland nauwelijks gebruikt. Boers en Muurling lijken daar echter wel van uit te gaan.
- 77 Dijkstra, *Boek*, p. 114; zie ook de *Algemeene instructie voor de Kosters der respectieve Kerken van de Nederduitse Hervormde Gemeente van Amsterdam*, 27 October 1842, art. 8.
- 78 Benthem Reddingius, *Gedachten*, p. 108.
- 79 In Amsterdam las men 's morgens de Tien Geboden plus de 'Hoofdsom der Wet' (Mattheus 22:37-40) en 's middags de 'Twaalf Artikelen des Geloofs' (zie de *Instructie voor de Voorlezers en Voorzangers bij de Nederduitse Hervormde Gemeente te Amsterdam* [18 februari 1841], art. 3). Muurling (*Godgeleerdheid*, p. 389) noemde dit gebruik 'verouderd en onevangelisch'.
- 80 'Over het voorlezen van de Heilige Schrift in de gemeente der christenen', *De Recensent*, jg 13 (1820), p. 27v.
- 81 Boers, *Handboek*, p. 47.
- 82 Knottenbelt, *Wetboek*, p. 98.
- 83 Muurling, *Godgeleerdheid*, p. 391.
- 84 'Kerk- en schoolleeraar'. In: *Dichtwerken*, II.
- 85 'Jonathan', *Waarheid*, p. 308, 311. Zie ook de schets van 'H. H. H. Jr.'
- 86 De *Instructie voor de voorlezers en voorzangers bij de Nederduitse Hervormde Gemeente te Amsterdam* bevestigt dit beeld van de voorlezer-voorzanger als een eigenwijze figuur. Hem wordt op het hart gedrukt dat hij niet voor het orgel uit mag zingen (art. 5) en dat hij bij het lezen 'geene veranderingen [mag] maken, dan die wezenlijke taalverbeteringen zijn'.
- 87 Kruithof, *Zonde*, pp. 105-108.
- 88 In 1836 was al de *Vereeniging van Onderwijzers in de Provincie Groningen* opgericht (De Wolf, 'Onderwijs'). Het NOG telde in 1853 al 1985 leden; daarna zette een daling in, wellicht als gevolg van de oprichting van een orthodox-protestantse vereniging, in 1854 (Vree, 'Kraaienplaag').
- 89 In de vroege jaren veertig waren er onder de 77 schoolopzieners 29 predikanten (Reinsma, *Scholen*, p. 118v).
- 90 'Teekeningen uit het dorpsleven' (In: *Graan*), een bewerking van Goldsmith's *Deserted village*.
- 91 KB 2 11842 nr. 1, art. 7.
- 92 KB 5 VIII 1871.
- 93 Wel was de man in kwestie koster, waarvoor hij f 12,- per jaar verdiende. Voor zijn diensten als voorlezer-voorzanger kreeg hij niet minder dan f 95,- (De Regt, *Geschiedenis*, p. 92).
- 94 'Anonymus' [A. B. te Winkel], 'Uit den tijd' [3 VIII 1911], In: *Boert*, p. 135.
- 95 Van Swighem e.a., *Huis*, pp. 239-245.
- 96 Muurling, *Godgeleerdheid*, p. 394.
- 97 Van een 'liturgische beweging' in de hervormde kerk kan men spreken vanaf 1911, toen de Haagse (hof)predikant J.H. Gerretsen zijn brochure *Liturgie* publiceerde. Ook Abraham Kuyper maakte zich sterk voor verrijking van de eredienst. Maar in 1873 hekelde hij nog 'het droeve voorbeeld van de ritualisten in de Engelse zusterkerk', die met 'kunstmatig orgelspel', 'lichamelijke buigingen', 'gedurig opstaan en dan weer gaan zitten' en 'allerlei beurtzangen of veelstemmig zingen of koorgezang' hadden bijgedragen tot 'de deformatie der kerk' (*Confidentie*, p. 108v).
- 98 Bij de classale visitatie werd vanouds gevraagd of de predikant c.q. koster de doopboeken goed bijhield.
- 99 Benthem Reddingius, *Gedachten*, p. 111v.

- 100 Benthem Reddingius, *Gedachten*, p. 112; zie ook de doopcatechese van J. I. Doedes in *Het huisaltaar. Handboekje voor godsdienstige gezinnen*, z.pl., z.jr [circa 1850].
- 101 Boers, *Handboek*, p. 62v; Bronsveld, *Souvenirs*, p. 181.
- 102 Van Swighem, *Huis*, pp. 201-207; in Amsterdam bediende men de doop overigens *achter* de preekstoel; zie Evenhuis, *Amsterdam*, v, p. 357.
- 103 Zie de 'Synodale verordeningen van den 11 juli 1817 betreffende den openbaren eeredienst', HHS 1817:70v, 79, 84; ook in Knottenbelt, *Wetboek*, pp. 98-101.
- 104 J. P. Heije: 'Het gedoopte kind' [fragment], in: *Nederlandsche volksalmanak*, 1844; zie ook J. P. Hasebroek, 'Kerkklokstenen'. In: *Poëzij. Van de Evangelische Gezangen* (1807) waren er twee bestemd voor de doopbediening (nr 97 en 98). De *Vervolgbundel* (1866) voegde daar drie aan toe (nr 217-219).
In sommige streken en kringen werd de doopplechtigheid gevolgd door een doopmaal. Daarvoor waren gelenheidsversjes in omloop, met wendingen als deze: 'Vader heeft het [kind] nu in God: / Ouders! welk een zalig lot!' (J. de Breet. 'Op een doopmaal'. In: *Feestboek*; zie ook D'Ancona, 'Aan de Ouders op het Doopmaal eens Zoons'. In: *Verzameling*).
- 105 Broeyer, 'Onrust'.
- 106 Barger, *Kerkboek*, p. 196; Cuperus, *Leven*, p. 150v.
- 107 Benthem Reddingius, *Gedachten*, p. 114.
- 108 Aldus W. Hoving, geciteerd in Kuiper, *Geschiedenis*, p. 401; vgl. Vree, *Godgeleerden*, p. 44.
- 109 In 1843 bepaalde de synode dat ook de doop bediend door 'afgescheiden' predikanten geldig was (HHS 1843, p. 172). Zes jaar eerder had zij dit nog ontkend (HHS 1837, pp. 126-131).
- 110 HHS 1842, p. 122v. Als nadeel van die bepaling noemde men het gevaar 'dat, ingeval van weigering van zoodanige toestemming, kinderen in de Roomsche kerk gedoopt worden'. (HHS 1843, p. 52)
- 111 Runia, *Woord*, p. 96; later bepaalde Kuyper dat kinderen gedoopt moesten worden op de eerste de beste zondag, terwijl hun moeder nog het bed hield (Van Rooden, 'Kerk', p. 35).
- 112 Rasker, *Kerk*, p. 166; Knottenbelt, *Wetboek*, p. 86.
- 113 Boers, *Handboek*, p. 62.
- 114 Busken Huet 'Ongevraagd advies' [1866]. In: *Tijgergenoegens*, p. 57.
- 115 Van Koetsveld, 'Een kindersterfbed'. In: *Waarheid*, p. 243.
- 116 Van Nes, *Leven*, p. 88; vgl. Hope, *Protestantism*, p. 265.
- 117 In Duitsland werd de verplichte burgerlijke huwelijksluiting pas in 1875 ingevoerd.
- 118 Meester, *Idee*, p. 67, 70.
- 119 Clemens, 'Revolutie'.
- 120 Delleman, *Mensen*, p. 154; vgl. Heringa in *Raadvrager*, I [1821], p. 36.
- 121 'Synodale circulaire van den 22 juli 1816, ter aanbeveling van de kerkelijke inzegening des huwelijks'. In: Knottenbelt, *Wetboek*, p. 104vv.
- 122 Jensma & Molendijk, *Vrouwkerk*, p. 79; Schotel, *Eeredienst*, pp. 371-378; Van Swighem, *Huis*, p. 217. Paren betaalden extra voor kaarslicht, orgelspel, tapijten en andere versiering. Slechts in enkele gemeenten (onder de classis Deventer bijvoorbeeld) werd de predikant apart betaald voor deze diensten.
- 123 HHS 1818, p. 22v; HHS 1831, p. 159.
- 124 HHS 1891, p. 212.
- 125 Zie bijvoorbeeld hoofdstuk XVIII van het *Zondagsboek voor de huisgezinnen der christenen* van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1835).
- 126 Halverwege de eeuw publiceerde de Groninger predikantenvereniging opnieuw een 'proeve'.
- 127 J. J. L. ten Kate, *De Schepping*, Utrecht: Kemink 1869³ [1866]; vgl. Barger, *Kerkboek*, p. 254; zie ook Peperkamp, 'Schepping'.
- 128 Muurling, *Godgeleerdheid*, p. 419.
- 129 Zo werd in 1590 het 'gebed bij de begravinghe der dooden' van Dathenus uit het liturgieboek geschrapt; Wagenaar, *Begravenis*, p. 54.
- 130 Cuperus, *Leven*, p. 139v.
- 131 Van Koetsveld, *Mastland*, p. 181.
- 132 Wagenaar, *Begravenis*, p. 22.
- 133 *Kerkelyke raadvrager en raadgever*, I [1821], p. 521.

- 134 N.N., *Gedenkboek*, p. 16v.
- 135 Van Koetsveld, *Mastland*, p. 203.
- 136 KB 22 VIII 1827.
- 137 Smit, 'Begraven'.
- 138 Van Koetsveld, *Mastland*, p. 179.
- 139 Van Koetsveld, *Mastland*, p. 181. Van Nes (*Herinneringen*, p. 74) vertelt hoe in Woudenberg, waar hij in 1888 intrede deed, bij de begrafenissen van orthodoxe gemeenteleden de 'bidder' (tevens timmerman) *vooraf*, en de dominee *na afloop* zijn zegje deed. Zo bleven confrontaties achterwege.
- 140 Muurling, *Godgeleerdheid*, p. 502v.
- 141 Muurling, *Godgeleerdheid*, p. 421.
- 142 Laurillard, 'Eene dorpsbegravenis'. In: *Ernst*, p. 99.
- 143 Schuurmans, *Garde*, p. 121v.
- 144 Zie de gelegenheidsprent 'Monument van geboorte, huwelijk en belydenis', *Atlas van Stolck*, cat.nr 5495.
- 145 E. Laurillard, 'Bal en belijdenis', geciteerd in: Korteweg & Idema, *Vinger*, p. 254. In dichterlijke impressies van 'aanneming' en 'eerste avondmaalsviering' is de andere sekse vaak prominent aanwezig.
- 146 Van Deursen, *Bavianen*, p. 64v, 161v; Cuperus, *Leven*, p. 151v.
- 147 Heringa in *Raadvrager*, IV.2 [1843], p. 129.
- 148 Cuperus, *Leven*, p. 154v.
- 149 De Jong, *Kerkgeschiedenis*, p. 236.
- 150 De Jong, *Kerkgeschiedenis*, p. 253; Cuperus, *Leven*, p. 153v; Schotel, *Eeredienst*, p. 332v.
- 151 Heringa in *Raadvrager*, I [1821], p. 44.
- 152 Zie ook KB 2 I 1842, art. 11.
- 153 Lenders, *Burger*, pp. 38-47.
- 154 Bronsveld, *Souvenirs*, p. 111.
- 155 Benthem Reddingius, *Gedachten*, p. 120.
- 156 Boers, *Handboek*, p. 162.
- 157 In Foudgum leerde François HaverSchmidt zijn catechisanten tevens de tafels van vermenigvuldiging (Nieuwenhuis, *Dominee*, p. 68).
- 158 Heringa, *Raadvrager*, IV.2, p. 125.
- 159 HHS 1869, bijl. C, p. 7.
- 160 Heringa in *Raadvrager*, IV.2, p. 131.
- 161 Benthem Reddingius, *Gedachten*, p. 118.
- 162 Boers (*Handboek*, p. 166) benadrukte dat respondenten behalve ontwikkeld ook 'bescheiden' en 'nederig' dienden te zijn. Predikanten moesten zich niet laten verleiden tot discussiëren.
- 163 De Jong, 'Eeuwen'.
- 164 Muurling, *Godgeleerdheid*, p. 190.
- 165 Van Koetsveld, *Mastland*, p. 154.
- 166 Sepp, *Proeve*, p. 510.
- 167 KB 30 VI 1816, art. 4.
- 168 Pierson, *Richting*, p. 221.
- 169 Schram, 'Lezen', p. 155.
- 170 Van Rhijn, *Gemeenschap*, p. 130; idem, *Jonker*, p. 30.
- 171 Volgens Van Nes (*Herinneringen*, p. 92) was daardoor de band tussen predikant en gemeenteleden in deze steden veel minder hecht.
- 172 Zie o.a. Kalma, *Mensen*, p. 161.
- 173 'Multatuli', *Woutertje Pieterse*, p. 59.
- 174 Aldus ds J. Cramer in het *Tweede Openbaar Jaarverslag van de Nederlandsche Hervormde Kerkeraad van Amsterdam* [1871], p. 16.
- 175 'De Burgemeester van Mastland', *Stadspredikant*, p. 64.
- 176 'Berigt aangaande den staat van den godsdienst te Dordrecht', *Bibliotheek van Theologische Letterkunde*, 1 [1803], p. 789.
- 177 HHS 1823, p. 25.

- 178 In de zeventiende en achttiende eeuw bestonden heel verschillende gebruiken rond de 'aanneming': in sommige gemeenten vond deze plaats bij de predikant thuis, in andere ten overstaan van de voltallige kerkenraad, in weer andere door gedeputeerden (Schotel, *Eeredienst*, p. 33; Van Deursen, *Bavianen*, p. 168). Heringa schreef in zijn *Raadvrager* (1821, §20) dat 'sinds kort' hier en daar de aanneming in het openbaar geschiedde.
- 179 *Tweede openbaar jaarverslag van de Nederlandsche Hervormde Kerkeraad van Amsterdam* [1871] p. 16; vgl. Dijkstra, *Boek*, p. 164v.
- 180 Van Koetsveld, *Mastland*, p. 118.
- 181 Aldus C. S. Adama van Scheltema in het *Eerste openbaar jaarverslag van de Nederlandsche Hervormde Kerkeraad van Amsterdam* 1870.
- 182 Armlastigen konden daarvan worden vrijgesteld, mits ze langer dan een jaar catechisatie hadden gelopen bij een predikant buiten hun eigen wijk (*Bepalingen voor het Ministerie van Amsterdam* 1837, § 50).
- 183 Zie Van Koetsveld, *Mastland*, p. 116.
- 184 Bronsveld, *Souvenirs*, p. 129.
- 185 In het nieuwe Reglement (1847/1862) werden de eerste en derde vraag aangescherpt (art. 39). In 1878 verklaarde de synode echter dat het slechts aankwam op de 'geest en hoofdzaak' van de belijdenis.
- 186 Jacques Perk, 'Ter herinnering aan mijne bevestiging op 25 maart 1877'. In: *Proeven*.
- 187 Zie de 'Circulaire der synode, van den 17 juni 1824, no. 22, omtrent de gemengde huwelijken'. In: Knottenbelt, *Wetboek*, p. 129vv.
- 188 E. J. Potgieter, 'Eerste Nachtdaals-viering'. In: *Poëzy*, 1.
- 189 Van Oosterzee, *Theologie*, p. 369v.
- 190 Van Limburg Brouwer, *Diepenbeek*, p. 11.
- 191 Hendriks, 'Vorbereidingspreek'.
- 192 'Berigt aangaande den staat van den Godsdienst te Dordrecht', *Bibliotheek van Theologische Letterkunde*, jg 1 [1803], p. 789.
- 193 Ook in gewone kerkdiensten zouden vrouwen in de meerderheid zijn (HHS 1817, p. 35v).
- 194 Om deze lidmaten ter wille te zijn, hielden predikanten in hun avondmaalsbeurt soms een preek die in het geheel niet verwees naar de komende plechtigheid (Van Oosterzee, *Theologie*, p. 373).
- 195 Zie het *Reglement voor de Kerkeraden* [1824], art. 21.
- 196 In Groningen had men tot ver in de achttiende eeuw 'gaande en staande' gecommuniceerd (Van Swighem, *Huis*, p. 213).
- 197 Boers, *Handboek*, p. 67.
- 198 Benthem Reddingius, *Gedachten*, p. 113.
- 199 P. J. Laan, 'Berigt aangaande de viering des H. Avondmaals des avonds in de gemeente Amersfoort', *Raadvrager*, 1 [1821], p. 449.
- 200 Van Rhijn, *Gemeenschap*, p. 131.
- 201 Kalma, *Mensen*, p. 174.
- 202 *Eerste openbaar jaarverslag van de Nederlandsche Hervormde Kerkenraad van Amsterdam*, 1870/1871.
- 203 C. E. van Koetsveld (1874) *Schetsen uit de pastorie te Mastland. Ernst en luim uit het leven van den Nederlandschen dorpsleeraar*; Schoonhoven: Van Nooten, p. 96 (orig. 1843). Bij gebrek aan een handboek voor de zielzorg werden deze schetsen jarenlang gebruikt om studenten theologie kennis te laten maken met de praktijk van het 'herderlijk werk'.
- 204 Zie bijvoorbeeld 'De Burgemeester van Mastland', *Stadspredikant*, p. 8v.
- 205 Evenhuis, *Amsterdam*, v, p. 153.
- 206 Wolff & Deken, *Leevend*, VI [brief 18], p. 91.
- 207 *Godgeleerde Bijdragen*, jg 4 [1830], p. 477, 369.
- 208 'Hoe moeten leeraars van den godsdienst in de gemeente hun gezag bewaren?', in: *Nieuwe Bijdragen ter bevordering van de Kennis en Verbetering van den Eerdienst, het Leeraarsambt en Kerkelyk Bestuur*, jg 1 (1818), p. 327.
- 209 Benthem Reddingius, *Gedachten*, p. 146v.
- 210 'Eenige bedenkingen over de huisbezoeking', in: *Magazijn van den Openlyken Godsdienst*, jg 1 (1814) p. 373.
- 211 In Engeland werden vanaf het tweede kwart van de negentiende eeuw speciale zakboekjes op de markt gebracht (Russell, *Profession*, p. 117).

- 212 Zie o.a. 'Over de verpligting van eenen leeraar, om zijne gemeenteleden behoorlijk te leeren kennen', in: *Nieuwe Bijdragen...* jg 1 [1816], pp. 76-88; B.H.S.K. te B. 'Welke zijn de beste middelen, om de gewone huisbezoeking wezenlyk nuttig te maken?', in: *Nieuwe Bijdragen...* jg 2 [1817], pp. 373-390; G. Benthem Reddingius 'Iets over de huisbezoeken', *Nieuwe Bijdragen...* jg 2 [1818], pp. 518-524.
- 213 Benthem Reddingius, *Gedachten*, p. 149v.
- 214 *Godgeleerde Bijdragen*, jg. 4 [1830], p. 477v.
- 215 De toegenomen waardering voor het huisbezoek vanaf de jaren 1840 hangt wellicht ook samen met het toenmalige streven naar 'armenpatronaat' (dat pas veel later gestalte zou krijgen) en ziekenverpleging (het diaconessenwerk).
Vanaf het midden van de eeuw moesten predikanten bovendien concurreren met katholieke 'zielzorgers'. Het eerste *Concilie* van de Nederlandse kerkprovincie, in 1865, verplichtte rooms-katholieke pastoors om al hun parochianen ten minste één keer per jaar aan huis te bezoeken (Caspers, 'Huisbezoek').
- 216 Muurling (*Godgeleerdheid*, p. 427) merkt op dat met deze term vroeger de hele praktische theologie werd aangeduid.
- 217 Muurling, *Godgeleerdheid*, p. 452.
- 218 Muurling, *Godgeleerdheid*, p. 472.
- 219 Bos, 'Pastor'; idem, 'Herders'.
- 220 In een grote stad als Rotterdam werden in de jaren 1840 'wijkbroeders' aangesteld voor het bezoeken van gemeenteleden (Douwes, *Armenkerk*, p. 106).
- 221 Laurillard, 'Huisbezoek' [1904]. In: *Laatbloeiers*, p. 3.
- 222 Allard Pierson spoorde predikanten echter aan om vooral naar de zieke te luisteren (*Richting*, p. 227).
- 223 Zie ook Kuypers 'meditatie voor de ziekenkamer', *In de schaduw des doods*.
- 224 'Gebed in doodsnood'. In: Van Koetsveld, *Vriend*, p. 236.
- 225 Muurling besteedde overigens slechts vier van de 637 bladzijden van zijn *Practische Godgeleerdheid* aan het ziekenbezoek.
- 226 Van Ginkel, 'Diaconessen'.
- 227 Franke, *Eeuwen*.
- 228 Kalma, *Grote kerk*, p. 168v.
- 229 HHS 1847, p. 233; vgl. HHS 1839, p. 106.
- 230 Van Koetsveld, 'Een recidivist. Uit het dagboek van een' geestelijke' [circa 1860]. In: *Fantasia*, p. 200.
- 231 Heldring werd geïnspireerd door buitenlandse voorbeelden: de Schotse predikant Thomas Chalmers (1780-1847), stichter van de *Free Church of Scotland* (1843), de Duitse voorman van de *Innere Mission*, Johann Hinrich Wichern (1808-1881) en diens land- en ambtsgeenoot Theodor Fliedner (1800-1864), de grondlegger van het diaconessenwezen.
- 232 Kruihof, 'Heidenen'.
- 233 Predikanten lijken zich vaak bewust wat afzijdig van de armenzorg te hebben gehouden. Zo bleken de Rotterdamse predikanten (en ouderlingen) niets te voelen voor 'armenpatronaat' (Douwes, *Armenkerk*, p. 106).
- 234 De kerkelijke armenzorg maakte volgens twee Koninklijke Besluiten uit 1822 deel uit van de *publieke* armenzorg. Een kerkelijk reglement op de diaconieën ontbrak volledig. Vanaf 1840 poogden diaconieën — die in Utrecht als eerste — zich te ontworstelen aan de greep van de overheid. In 1844 aanvaardde de hervormde synode een *Algemeen Reglement op de diaconie-administratiën* dat uitging van kerkelijke zelfstandigheid (HHS 1844, pp. 151-174). Aangezien de kroon zijn goedkeuring onthield, kreeg dit reglement echter geen kracht van wet. Na de liberale omwenteling van 1848 stelde Thorbecke voor om de diaconieën in te schakelen in een stelsel van armenzorg dat geheel onder regie van de overheid zou vallen. Dit wetsvoorstel wekte een storm van verontwaardiging. De wet op de armenzorg die in 1854 uiteindelijk werd aangenomen, had een geheel andere strekking: voorrang werd verleend aan kerkelijke en particuliere instellingen. Desondanks verloren de diaconieën terrein; hun aandeel in de kosten van de armenzorg daalde van 50 % in 1854 tot 30 % in 1913. Deze ontwikkeling vloeide voort uit de actievere opstelling van publieke instanties en de verminderde belangstelling van de kerken voor armenzorg. De diaconieën beperkten hun bedeling steeds meer tot bejaarden, weduwen en invaliden van eigen parochie; andere behoeftigen lieten zij over aan de publieke armenzorg (Knottenbelt, *Wetboek*, p. 270v;

- Douwes, *Armenkerk*, p. 60v; Van der Hoeven, *Notulen*; Boneschansker & Van der Sluis, *Beeld*).
- 235 Van Loo, *Arme*, p. 90.
- 236 'Meer en meer openbaart zich bij de diaconieën de zucht naar onafhankelijkheid en zelfstandigheid...' (HHS 1855, p. 7)
- 237 Van Koetsveld, *Mastland*, p. 167.
- 238 Van Koetsveld, *Mastland*, p. 169v.
- 239 Wellicht koos men voor deze naam omdat de zending niet uitging van de kerk — zoals het diaconaat, waarmee deze arbeid feitelijk meer verwant was — maar van particuliere genootschappen.
- 240 Heldring (*Leven*, p. 47) pleitte voor patronaat: 'En wie zouden bij de keuze van personen meer voor de hand liggen dan de predikanten, de organen der kerk...'
- 241 Lublink Weddik & Heldring, *Waarheid*, p. 13, 15v. Dit is een sprekend voorbeeld van wat Norbert Elias de verschuiving van 'Fremdzwang' naar 'Selbstzwang' heeft genoemd; vgl. Goudsblom, *Régime*.
- 242 Wielsma, 'Geescl', pp. 98-102; Gerritsen, *Economie*, pp. 159-167.
- 243 Hooijer-Bruins, *Dominees-dochter*, II, p. 16.
- 244 De orthodox-gereformeerde splintergroep der 'Bakkerianen' beschouwde geheelonthouding als minachting van een gave Gods.
- 245 *De Heraut*, nr. 154; geciteerd in Rullmann, *Bibliografie*, II, p. 33.
- 246 Sinds 1871 hadden gereformeerden een eigen zondagsschoolvereniging, *Jachin* (zie Kruithof, 'Geloof').
- 247 Boekholt, *Onderwijs*, p. 129vv.
- 248 Stilma, *School*, p. 44.
- 249 De Kat Angelino, *Onderonsjes*, p. 67; De Vries, *Regiem*, pp. 38-45.
- 250 Dingemans, 'Theologie'.
- 251 'De Burgemeester van Mastland', *Stadspredikant*, p. 28.

2 De hervormde kerk

- 1 Busken Huet, 'Klerikalisme' [1864]. In: *Tijgeroogenen*, p. 53.
- 2 Als maatstaf van rechtzinnigheid fungeerden voorts de artikelen die de classis Walcheren in 1693 had opgesteld tegen de 'dwalingen' van Roëll, Vlak en Bekker.
- 3 Wel stuurden de provinciale synodes afgevaardigden naar elkaars vergaderingen en wisselden ze *acta* uit. Vanaf 1694 vond bovendien om de drie jaar de 'Haagse coetus' plaats: afgevaardigden uit alle gewesten kwamen bijeen om de originele stukken van de Dordtse synode en van de Statenbijbel te inspecteren (Van Liebbe, *Profeten*, p. 31v; vgl. Van Rooden, 'Verleden').
- 4 Anderhalf jaar eerder had de koning een *Reglement op het Kerkbestuur der Nederlandsche Israëlitische gemeenten* ingevoerd. Reorganisatie van het Evangelisch-Luthers Kerkgenootschap volgde in 1818 (zie Estié, *Stichting*; Diepenhorst, *Verhouding*, p. 78v).
- 5 De provinciale kerkbesturen verminderden deze zestallen tot drietallen en legden ze aan de koning voor. De leden van de synode zouden zonder tussenkomst van de kroon door de provinciale kerkbesturen worden afgevaardigd (AR 1816, artt. 17, 32, 58). De president, vice-president, secretaris en quaestor van de synode zouden echter door de koning worden aangewezen, evenals hun equivalenten op provinciaal en classicaal niveau (art. 17, 19, 37-38, 56-57).
- 6 Van Loon, *Reglement*, p. 154.
- 7 Aldus artikel xxxi van de *Nederlandse Geloofsbelijdenis*; zie Van Toorenenbergen, *Schriften*, p. 51.
- 8 Geciteerd in Van Loon, *Reglement*, p. 243.
- 9 AR 1816, art. 21. Het *Departement voor de zaken van den Hervormden en andere Eerediensten, behalve dien der Rooms-Katholijken* was ingesteld in september 1814; het was een voortzetting van het bij KB van 11 v 1808 nr 4 opgerichte *Ministerie van den Openbare Eeredienst*, dat in 1809 weer verenigd was met Binnenlandse Zaken (Pape, *Janssen*, pp. 45-84).
- 10 De Groot, 'Reglement', p. 112.
- 11 Geciteerd in Volger, *Leer*, p. 30.
- 12 AR 1816, art. 9; curs. DJB.

- 13 Volger, *Leer*, p. 31.
- 14 Zie het desbetreffende decreet d.d. 5 VIII 1796 in het *Dagverhaal der Handelingen van de Nationale Vergadering representeerende het Volk van Nederland*, II; De Haag 1796, p. 544v; geciteerd in *Documenta*, II, p. 96v.
- 15 Knappert, *Geschiedenis* 18e, p. 231.
- 16 De Groot, 'Reglement', p. 119.
- 17 De Groot, 'Reglement', p. 125.
- 18 Van Rooden, 'Stand'.
- 19 Het is tekenend voor het *Algemeen Reglement* van 1816 dat het dit verband *top-down* formuleert: 'Elk lid van het provinciaal kerkbestuur fungeert als praeses bij de moderatoren van zijn classicaal ressort.' (art. 56)
- 20 In de loop der jaren raakte deze combinatie van bestuursposten in onbruik. In 1825 en 1830 waren slechts drie synodeleden president van een provinciaal kerkbestuur, de Waalse of Indische Commissie.
- 21 Onder 'gewone leden' versta ik de afgevaardigden van de provinciale kerkbesturen en de Waalse Commissie. In 1821 werd de synode uitgebreid met een afgevaardigde van de 'Indische Commissie'. In 1831 werden de zetels voor Noord-Brabant en Limburg samengevoegd. Gedurende tien jaar telde de synode dus dertien in plaats van twaalf gewone leden.
- 22 Na de invoering van een nieuw reglement, in 1875, daalde de mutatiegraad tot circa vier op de tien gewone leden. In het interbellum stabiliseerde het zich op drie tienden.
- 23 Daarna daalde het aandeel van de *pool* tot gemiddeld zo'n 10 à 15 %. Voortaan trad jaarlijks een derde van de leden af; het gros van de zetels werd tot en met de jaren 1940 ingenomen door zittende predikanten en ouderlingen.
- 24 Dat was de tijd van de nader te bespreken Afscheiding; De Cock en de zijnen vonden dus ervaren kerkbestuurders tegenover zich. Na 1840 daalde het gemiddeld aantal ervaringsjaren snel; tot en met de jaren 1880 schommelde het rond de drie. Vanaf het fin de siècle steeg het weer, tot een gemiddelde van zeven.
- 25 In deze jaren brak de Moderne Theologie door in de hervormde kerk (vgl. hoofdstuk 6).
- 26 *Nederland's Patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten*; 's-Gravenhage: Centraal Bureau voor Genealogie, jg 1-80. Een keihard bewijs van hun hoge sociale positie is dit niet. Het 'blauwe boekje' geeft immers een arbitraire, twintigste-eeuwse afbakening van wie 'patriciër' heten mag en wie niet. Lidmaatschap van de hervormde synode was voor de redacteurs wellicht een reden om een geslacht op te nemen.
- 27 Vgl. Van Rooden, 'Stand'.
- 28 AR 1816, art. 79.
- 29 AR 1816, art. 80.
- 30 AR 1816, art. 82.
- 31 AR 1816, art. 80; vgl. Reenders, 'Ring'; De Groot, 'Reglement'.
- 32 Zie o.a. Van den Berg, 'Genootschapsleven'; idem, 'Sociabiliteit'; Mijnhardt, *Heil*; idem, 'Genootschap'; Braat, 'Maatschappij', Boneschansker, 'Genootschap'; Huizinga e.a., *Gedenkbboek*.
- 33 Mijnhardt, 'Genootschap'.
- 34 *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, VI.1 [ed. A. Beets]; 's-Gravenhage / Leiden: Nijhoff / Sythoff 1926, s.v. 'Kerkgenootschap'.
- 35 De Visser, *Kerk*, III, pp. 1-78; Diepenhorst, *Verhouding*, pp. 69-74; Schama, *Patriotten*, pp. 314-316.
- 36 Vgl. De Groot, 'God'; Van der Laarse, 'Sacrum'.
- 37 Van der Meulen, 'Wording'; Brüsewitz, 'Aankweek'.
- 38 HHS 1817, p. 106; curs. DJB.
- 39 Schotel, 'Bijdrage', pp. 206-237.
- 40 *Dagverhaal der Handelingen van de Nationale Vergadering representeerende het Volk van Nederland*, II, De Haag 1796, p. 544; geciteerd in *Documenta*, II, p. 97.
- 41 Schotel, *Eeredienst*, pp. 284-294.
- 42 HHS 1817, p. 56.
- 43 Schotel, *Eeredienst*, p. 254; Aalders, 'Discussie'; laatstgenoemde auteur schrijft een boek over het debat over ambts- of liturgische gewaden van predikanten.
- 44 HHS 1817, p. 101v.

- 45 HHS 1817, p. 35.
- 46 Daar werd al eeuwenlang over geklaagd (zie Luth, *Uytgekreten*).
- 47 HHS 1817, pp. 65-69; herdrukt in Knottenbelt, *Wetboek*, p. 99v.
- 48 Aldus de jonge predikant Boornbergum, ds R. Damsté, geciteerd in Prakke, *Kerkgang*, p. 56.
- 49 HHS 1816, p. 61; HHS 1817, p. 58.
- 50 Een voorbeeld daarvan — beplakt met affiches — is nog altijd te zien in het Overijsselse Hardenberg.
- 51 HHS 1818, p. 82. Vijf jaar later werd dit verbod herhaald (HHS 1823, pp. 79-87) om vervolgens opgenomen te worden in het herziene *Reglement op de Vacaturen* (1826, art. 52; vgl. *idem* 1857, art. 43). Zie verder: Heringa, *Raadvrager*, II [1826], p. 232v.
- 52 Dit duidt op 'collectivisering van de belangenbehartiging', een belangrijke voorwaarde voor 'professionalisering' (Van der Krogt, *Professionalisering*, pp. 114-122).
- 53 Van der Zee, *Kerkgeschiedenis*, II, p. 130.
- 54 'Aanspraak van den Commissaris-Generaal, provisioneel belast met de zaken der Hervormde Kerk, enz. bij de opening van de Hervormde Synodale Vergadering, gehouden te 's-Gravenhage den 3den July 1816'; herdrukt in De Visser, *Kerk*, III [bijlage VIII], p. 786.
- 55 In Friesland werd slechts één examen afgenomen. In Zeeland daarentegen werd twee keer preparatoir geëxamineerd (Van Oosterzee, *Kerk*, p. 77n).
- 56 Dit curriculum was waarschijnlijk ontworpen door de Groningse hoogleraar Herman Muntinghe, lid van de commissie die het Organiek Besluit had voorbereid.
- 57 *Organiek Besluit*, art. 63. Het curriculum van de lutherse kweekschool, vastgesteld bij KB van 5 XII 1816, was vrijwel identiek (vgl. hoofdstuk 3).
- 58 Vgl. Daubanton, *Vorming*, p. 49. Exegese stond ook op het programma van het doctoraalexamen; van daar dat de doctores bij het proponens werden vrijgesteld van dit onderdeel (alook van kerkgeschiedenis).
- 59 Wat het Nieuwe Testament betreft was er ook ruimte voor tekstkritiek (art. 21, lid 2). Zie ook hoofdstuk 6.
- 60 Van Rooden, 'Stand'.
- 61 Van Rooden, 'Stand'.
- 62 De classis Haarlem stelde in haar protest d.d. 19 III 1816: 'De Examina's worden geheel aan de Provinciale kerkbesturen overgelaten, hetwelk tegen de kerkenordering strijdt.' (Van Loon, *Reglement*, bijlage III, p. 242)
- 63 Alle leden *moesten* de kandidaat vragen stellen; alleen de ene ouderling zou zich 'zulks begerende' stil mogen houden (art. 17; vgl. Van Nes, *Herinneringen*, p. 51).
- 64 Toch werd nog een blijk van collegiale zin gevergd: voor het examen moesten de kandidaten vijftwintig gulden storten in de regionale Weduwenbeurs (*Reglement op het Examen* 1816, art. 15).
- 65 Geciteerd in Volger, *Leer*, p. 42.
- 66 *Reglement op het Examen*, art. 28 [curs. DJB]. Een eerdere versie noemde ook (naar analogie van AR 1816, art. 9) het aankweken van 'de Liefde voor Koning en Vaderland' (Volger, *Leer*, p. 40).
- 67 Dat gebruik blijkt ook uit Claessens *Proeven van een praeparatoir en peremptoir examen* (1788): van de circa honderddertig pagina's waren zo'n vijftig gewijd aan de artikelen tegen de remonstranten.
- 68 'Oproep der gecommitteerden der Remonstrantse Broederschap' [1796], herdrukt in: *Documenta*, II, pp. 79-82. Jaren later poogde Napoleon om de protestanten met elkaar te verenigen. Zie ook Van der Laarse, 'Sacrum'.
- 69 KB 4 III 1817, geciteerd in Estié, *Stichting*, p. iv.
- 70 'Ontwerp van eene vereeniging van godsdienstleeraren ter onderlingen oefening en verdere volmaking van de uitoefening van hunnen post', in: *Nieuwe Bijdragen ter Bevordering van de Kennis en Verbetering van den Eeredienst, het Leeraarsambt en Kerkelyk Bestuur*, 1816, pp. 120-130.
- 71 Volger, *Leer*, p. 38v.
- 72 Knetsch, James; Kossmann, *Landen*, p. 121v.
- 73 Bilderdijk, 'Geloof' [1827; fragment]. In: *Dichtwerken*, XIV, p. 304v.
- 74 Bilderdijk, 'Godsdienstverval' [1824; fragment]. In: *Dichtwerken*, XIV, p. 42; 'orviaat' is een vergif, vernoemd naar Orvioto.

- 75 Da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw* [1823]. In: Van der Heijden, *Bedenkingen*, p. 128.
- 76 Da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw* [1823]. In: Van der Heijden, *Bedenkingen*, p. 187v.
- 77 Deze term werd ook gebruikt in het herziene avondmaalsformulier (1817); zie Rasker, *Kerk*, p. 40.
- 78 N.N. [D. Molenaar], *Adres*, p. 15.
- 79 Volger, *Leer*, p. 150.
- 80 Wolff & Deken, *Leevend*, vi, p. 64v.
- 81 Wolff & Deken, *Leevend*, vi, p. 68v.
- 82 Vgl. N.N., *Brief* [1827].
- 83 N.N. [D. Molenaar], *Adres*, p. 21.
- 84 N.N. [D. Molenaar], *Adres*, p. 12.
- 85 Vree, 'Kerk'.
- 86 N.N. [B. Verwey], *Adres*, p. 67.
- 87 Toebes, *Historiën*, p. 283; vgl. Vree, 'Kerk'.
- 88 HHS 1829, p. 14.
- 89 Van Deursen, *Bavianen*, p. 186v; de term 'religiöse Virtuosen' is een vondst van Weber.
- 90 Beekhuis, *Scheurmakers*, p. 47v.
- 91 Barger, *Kerkboek*, pp. 64-82; Bronsveld, *Gezangen*.
- 92 Rasker, *Kerk*, p. 38v.
- 93 Algra, *Wonder*, p. 108.
- 94 Verplicht was dat overigens niet; pas in 1842 besliste de synode dat overleg geboden was. En pas in 1866 werd een bepaling van die strekking opgenomen in het *Reglement op de Kerkeraden* (Rasker, *Kerk*, p. 60).
- 95 De titel luidde: *Verdediging van de ware Gereformeerde leer*; Groningen 1833. Een van de twee bedoelde 'wolvern' was de Drentse predikant G. Benthem Reddingius, synodelid van het eerste uur.
- 96 HHS 1832, p. 13v.
- 97 HHS 1833, p. 18.
- 98 Algra, *Wonder*, p. 120; Holtrop, 'Afscheiding', p. 86.
- 99 HHS 1836, p. 14.
- 100 Knippenberg, *Kaart*, pp. 66-83.
- 101 Knippenberg, *Kaart*, pp. 70-74. Hervormden maakten in dat jaar 55 % van de Nederlandse bevolking uit; slechts een fractie minder dan aan het begin van de eeuw. Het ledenverlies aan afgescheiden gemeenten werd gemaskeerd doordat het percentage rooms-katholieken sinds 1829 was gedaald van 38,8 tot 36,5 (p. 273).
- 102 Ook verviel de bepaling (art. 139) dat de koning 'recht van inzage en beschikking' had over kerkgenootschappen die overheidssubsidie ontvingen. Blijkens zijn reorganisatie van de hervormde en lutherse kerk hield de koning daar in de praktijk echter aan vast (Diepenhorst, *Verhouding*, p. 75v).
- 103 In een vertrouwelijk schrijven liet de minister van Binnenlandse Zaken in 1836 weten dat dit inderdaad bewust beleid was; Boekholt, *Onderwijs*, p. 129vv.
- 104 Pierson, *Intimis*, p. 49.
- 105 Tussen 1809 en 1829 vertoonde het bevolkingsaandeel der katholieken weliswaar een lichte stijging (van 38,1 % tot 38,8 %) maar daarna zette een daling in, die tachtig jaar zou aanhouden (tot 35,0 % in 1909); zie Knippenberg, *Kaart*, p. 273.
- 106 'Geloofsbelijdenis' [1825; fragment]. In: *Dichtwerken*, vi.
- 107 H. Tollens Czn, 'Het *Te Deum laudamus* in 's Hertogenbosch' [1828; fragment]. In: *Dichtwerken*, vi.

3 Godgeleerdheid aan de universiteit

- 1 Prins, *Kerkrecht*, p. 173.
- 2 Van Rooden, 'Kerk', p. 28.
- 3 KB van 2 VIII 1808.
- 4 De Jong, 'Faculteiten'.
- 5 Aldus A. Ploos van Amstel, geciteerd in De Jong, 'Faculteiten'.

- 6 Ook de *hersteld* evangelisch-luthers en zouden namelijk zo'n leerstoel op kunnen eisen, mogelijk gevolgd door de remonstranten en doopsgezinden.
- 7 In 1873 werd het Remonstrants Seminarie verplaatst naar Leiden, waar de faculteit der godgeleerdheid toen geheel uit 'moderne theologen' bestond (zie hoofdstuk 6). In 1797 was zo'n verhuizing ook al voorgesteld (De Jong, 'Faculteiten').
- 8 Van Aken, *Broederschap*; Groen, *Onderwijs*, p. 165vv.
- 9 Brüsewitz, 'Aankweek', p. 18.
- 10 Na 1709 kwamen geen lutherse synodes meer bijeen.
- 11 Domela Nieuwenhuis, *Feestgave*, pp. 8-12; Estié, *Stichting*, pp. 44-47.
- 12 Evenals in de 'hervormde' kerk bestond dat proponentsexamen uit twee delen; zie Estié, *Stichting*, p. 51.
- 13 Volgens de volkstelling van 1809 maakten de lutheranen 16,5 % uit van de Amsterdamse, 10,3 % van de Noord-Hollandse en 2,80 % van de Nederlandse bevolking. In die tijd waren er in de Nederlanden veertig lutherse gemeenten met 51 predikanten. Remonstranten maakten slechts 0,19 % van de bevolking uit; drie kwart van hen woonde in het hart van Zuid-Holland. Het percentage doopsgezinden was ongeveer twee keer zo groot (0,40 %). Zij waren voornamelijk te vinden in Friesland, op de Waddeneilanden (met name Ameland), in Noord-Holland (de Zaanstreek) en in de kop van Overijssel (Giethoorn). Zie De Jong, *Kerkgeschiedenis*, p. 285; Knippenberg, *Kaart*, p. 40, 53, 270.
- 14 De Jong, *Kerkgeschiedenis*, p. 285; Knippenberg, *Kaart*, p. 47v; Domela Nieuwenhuis, *Feestgave*, p. 19.
- 15 Estié, *Stichting*, p. 49; Domela Nieuwenhuis, *Feestgave*, pp. 18-20; Kühler, 'Seminariën', p. 496. Aanvankelijk wilde de regering een of twee lutherse hoogleraren toevoegen aan de Leidse faculteit. Deze vreesde echter dat de hervormde kerk haar studenten dan niet meer zou accepteren.
- 16 Zulks tot ongenoegen van de Groningse theologische faculteit, die vanouds ook Oost-Friese studenten had getrokken (Sepp, *Proeve*, p. 42).
- 17 De hervormde mr A. van Gennep schopte het zelfs tot voorzitter (Estié, *Stichting*, p. 107). In de jaren 1840 ondernam de lutherse synode pogingen om greep te krijgen op de predikantsopleiding (Domela Nieuwenhuis, *Feestgave*, p. 23). Pas in 1878 verwerfde zij het recht om zelf curatoren te benoemen.
- 18 KB 5 XII 1816, art. 7.
- 19 Deze nam bij zulke gelegenheden de plaats in van de Leidse hoogleraar dogmatiek.
- Op last van de Leidse faculteit moest voor in de dissertaties van lutherse studenten worden herinnerd aan artikel 108 van het *Organiek Besluit*, volgens hetwelk 'dit specimen' niet 'voor het gevoelen der faculteit of der school zal gehouden worden'. In dissertaties van doopsgezinde en remonstrantse studenten ontbrak deze waarschuwing (Domela Nieuwenhuis, *Feestgave*, p. 22).
- 20 Art. 12; alleen voor de enkele 'hoogduitse' predikantsplaatsen werd een uitzondering gemaakt.
- 21 De Jong, 'Faculteiten', p. 4. Al in 1579 had de synode van 's-Gravenhage aangedrongen op meer kerkelijke invloed op de benoeming van hoogleraren (Kuyper, *Opleiding*, pp. 606-612).
- 22 De Nationale Synode van Dordrecht (1578) bepaalde: 'De Professoren der Theologie sullen de belydenisse des gheloofs der nederlantscher Kercken onderschryven.' (Caput II, art. 4; geciteerd in *Documenta*, I, p. 198). De Nationale Synode van Den Haag (1586) voegde hieraan toe dat dit 'oock den anderen Professoren wel betaemt' (art. 47; geciteerd in *Documenta*, I, p. 202). De synode van Dordrecht (1618-1619) wilde dat de hoogleraren zich niet alleen aan de belijdenis maar ook aan de kerk zouden onderwerpen. Dit laatste weigerden de Leidse hoogleraren, gesteund door de curatoren van hun universiteit. Zij stelden een alternatieve tekst op, die ook na 1815 nog in gebruik was (Eekhof, *Faculteit*, bijlagen, pp. 15-20; Van den Berg, 'Samenwerking', p. 208v).
- 23 Vroeger waren de hoogleraren alleen aanwezig geweest bij de vergaderingen van classis of synode wanneer deze plaatsvonden in hun eigen stad.
- 24 Hofstede de Groot, *Eigenaardigheid*, p. 42; vgl. Vree, *Godgeleerden*, p. 42.
- 25 Zie Hofstede de Groot, *Eigenaardigheid*, p. 43; vgl. Michielse, *Burger*, p. 11v.
- 26 R.C. Bakhuizen van den Brink, brief aan J. ter Meulen Hzn, Amsterdam 18 november 1838, geciteerd in Brummel, *Studietijd*, p. 179.
- 27 Na 1866 was dat plotseling afgelopen (Huizinga, 'Geschiedenis', p. 95).
- 28 Vgl. Cossee, 'Godsdienst'.
- 29 Hofstede de Groot, *Eigenaardigheid*, p. 110.

- 30 HHS 1829, 17; berek. D.J.B. Zeventien jaar later werd opnieuw opgave gedaan van de aantallen zielen en leden (HHS 1846, p. 9). Het landelijk gemiddelde bleek nu gestegen naar 35,0 %; in Friesland bedroeg het 21 %.
- 31 Het behoeft geen betoog dat deze verschillen statistisch significant zijn.
- 32 Hofstede de Groot, *Eigenaardigheid*, p. 22.
- 33 Huizinga, 'Geschiedenis', p. 87v; Vree, *Godgeleerden*, p. 279v.
- 34 HHS 1842, p. 158; HHS 1843, p. 137; Oosterzee, *Kerk*, p. 55. Dit besluit lijkt echter niet te zijn uitgevoerd: in 1860 drong de ASC erop aan 'den toegestanen invloed der kerk op de benoeming der hoogleeraren te doen in werking komen' (HHS 1860, bijl. B, p. 116v). Toen de synode in 1872 opnieuw aandrong op inspraak werd dit haar door een commissie van rapport ontraden: 'Begeert de Kerk zulk een invloed, zij stichte dan eene kerkelijke kweekschool...' (HHS 1872, p. 109).
- 35 Amsterdamse Réveil-mannen als Da Costa namen geen deel aan deze actie; zij verkozen de 'medische' boven de 'juridische' methode van kerkherstel.
- 36 Van Hogendorp, *Adres*, p. 52.
- 37 Van Hogendorp, *Adres*, p. 26.
- 38 Rutgers van der Loeff, *Adres*, p. 20.
- 39 Rutgers van der Loeff, *Adres*, p. 17v.
- 40 Elout, *Brief*, p. 15.
- 41 Hofstede de Groot, *Godgeleerden*, p. 17.
- 42 Hofstede de Groot, *Godgeleerden*, p. 19.
- 43 Zij het zonder geweld (Vree, *Godgeleerden*, p. 309).
- 44 Geciteerd in Zaal, *Vloekjes*, p. 146.
- 45 Kossmann, *Landen*, p. 154v.
- 46 HHS 1840, p. 102v.
- 47 HHS 1840, p. 111.
- 48 Kossmann, *Landen*, p. 160.
- 49 Knippenberg, *Kaart*, p. 167; De Jong, *Kerkgeschiedenis*, p. 319.
- 50 HHS 1841, p. 11; HHS 1842, p. 12, HHS 1843, p. 12; vgl. De Visser, *Kerk*, III, p. 336v.
- 51 De Groningse predikant C.H. van Herwerden beklaagde zich erover dat afgescheiden predikanten en katholieke priesters dezelfde overheidsbescherming genoten als hervormde en lutherse predikanten terwijl hun opleiding plaatsvond in obscure, 'geheel buiten alle Staatstoezicht gestelde Seminarieën' (Vree, *Godgeleerden*, p. 274).
- 52 *Reglement voor het Lager Schoolwezen en het Onderwijs binnen de Bataafsche Republiek* [1806], art. 22-23.
- 53 Kruithof, *Zonde*; vgl. De Valk, 'Landsvader'.
- 54 Anslin, *Hendrik*, p. 20.
- 55 Stilma, *School*, p. 36vv.
- 56 Langedijk, *Geschiedenis*, p. 49.
- 57 Verhave & Verhave, 'Vaccinatiekwestie'.
- 58 KB 2 11842. nr. 61.
- 59 Van Limburg Brouwer, *Diepenbeek*, p. 108; De Liefde, 'School', p. 9.
- 60 Oosterlee, *Geschiedenis*, p. 5, 45.
- 61 Stilma, *School*, pp. 51-66.
- 62 *De Wekker*, jg 2 [1845] nr 11, p. 4; geciteerd in Stilma, *School*, p. 141.
- 63 Bij KB 2 11842, nr 61 werd 'de verpligte vereeniging dier betrekkingen' verboden; vgl HHS 182, p. 41; HHS 1843, p. 49v.
- 64 Geciteerd in Diepenhorst, *Verhouding*, p. 84.
- 65 Visser, *Kerk*, III, p 334-365. Diepenhorst, *Verhouding*, p. 82; Rasker, *Kerk*, p. 155; vgl. hoofdstuk 6.
- 66 HHS 1843, p. 51.
- 67 HHS 1843, p. 51.
- 68 De door de ASC opgeworpen vraag of hoogleeraren die geen proponentsexamen hadden afgelegd in de hervormde kerk dit alsnog zouden moeten doen, werd door een meerderheid ontkennend beantwoord.
- 69 Van Hengel, Hofstede de Groot, Te Gempt, Van der Tuuk, Boeles, Potholt van Dorp, Metzlar, Van Laak en Jongma.

- 70 N. N. [classis Bommel], *Adres*, p. 15.
- 71 N. N., *Synode*, p. 66; curs. DJB.
- 72 N. N. [classis Dokkum], *Adres*, p. 14.
- 73 N. N., *Synode*, p. 12.
- 74 N. N., *Synode*, p. 11, 16.
- 75 N. N. [classis Bommel], *Adres*, p. 10v.
- 76 HHS 1848, p. 55v.
- 77 Prins, *Kerkrecht*, p. 167.
- 78 HHS 1848, p. 268; HHS 1849, pp. 271-286, 494.
- 79 HHS 1850, p. 91, 388, 400.
- 80 HHS 1862, p. 376v, 416v.
- 81 HHS 1866, pp. 170-173; zie ook HHS-B 1872:153v; vgl. hoofdstuk 8.
- 82 E. J. Diest Lorgion uit Groningen; HHS 1866, pp. 170-173.
- 83 HHS 1872, p. 108.
- 84 In dat jaar waren A. Kuenen (Leiden), J. J. van Oosterzee (Utrecht) en D. Chantepie de la Saussaye (Groningen) aan de beurt. Een van de drie ontbrak kennelijk.
- 85 HHS 1874, p. 347v.
- 86 HHS 1876, p. 206-237.
- 87 Over de gewone oftewel 'staats'-hoogleraren had de kerk even weinig te vertellen als vroeger. Maar pas in 1912 zou een minister het aandurven om een niet-hervormde tot hoogleraar in de theologie te benoemen (A. Noordtzij; BLGNP III 282). In 1880 pleitten Utrechtse studenten al wel voor het benoemen van een joodse lector talmoedica en rabbijnse literatuur.
- 88 Ieder jaar zouden twee van de drie steden een van hun beide kerkelijk hoogleraren afvaardigen naar de synode. In de ASC zouden dezen geen zitting meer kunnen hebben (HHS 1876, p. 218v, 228v, 342v, 356v). In de commissie die het *Reglement op het Hooger Onderwijs in de Godgeleerdheid* had voorbereid, hadden twee van de vijf leden 'overwegende bezwaren' geuit tegen zitting van de hoogleraren (HHS 1876, p. 22).
- 89 In de synode van 1876 verklaarde de Leidse hoogleraar L.W.E. Rauwenhoff zich tegen de academiepreek: deze zou de hoogleraar maken tot 'een predikant zonder gemeente'. De overgrote meerderheid achtte het echter van groot belang 'dat de kerkelijke hoogleraren [...] tevens Evangeliepredikers blijven'. Bovendien was het rijkshonorarium niet te versmaden (HHS 1876, p. 326). Otterspeer (*Wiekslag*, p. 354v) berekende dat de f 412,50 die de Leidse hoogleraren in de eerste helft van de jaren 1870 voor hun academiepreken ontvingen een belangrijke bijverdienste vormden. Door het geringe studentental ontvingen zij namelijk gemiddeld slechts zo'n vijfhonderd gulden aan college- en examengeld.
- 90 Vgl. Clements, 'Oranjepreken'.
- 91 Muurling, *Godgeleerdheid*, p. 79.

4 Theologanten in de studentensamenleving

- 1 Uitdrukking, ontleend aan een verhaal in USA 1841.
- 2 'Brief van een jong predikant aan een vriend uit zijn studietijd', GSA 1865.
- 3 Van de studenten die zich in de jaren 1805-1809 voor het eerst in Utrecht lieten inschrijven was meer dan een derde theoloog (89/265=34 %); in de jaren 1810-1814 was dat zelfs bijna de helft (120/247=49 %). In de volgende periode van vijf jaar was het aandeel van theologen veel kleiner: iets meer dan een kwart. Maar in 1821 en 1822 was alweer ruim een derde van de nieuwelingen theoloog (resp. 36/92=39 % en 41/100=41 %) ('Catalogus' in USA 1880, 1884 en 1885; mijn telling, DJB).
- 4 Volgens Otterspeer schreven juristen zich vaak een jaartje niet in, om collegegeld te besparen; vgl. Jensma & De Vries, *Veranderingen*, pp. 129-164.
- 5 Aan het Amsterdamse Athenaeum stonden in 1825 zo'n 55 theologanten ingeschreven; tezamen met de negentien doperse, lutherse en remonstrantse kwekelingen maakten zij bijna de helft van alle studenten uit (zie *Gedenkbboek* 1932).
- 6 Van Rooden, 'Stand'; vgl. Jensma & De Vries, *Veranderingen*, pp. 165-184.
- 7 HHS 1821, p. 35.

- 8 HHS 1818, p. 12, 72.
- 9 HHS 1817, p. 106; HHS 1818, p. 72.
- 10 HHS 1820, p. 21.
- 11 HHS 1820, p. 17.
- 12 KB 2 viii 1815, art. 127. Een promotie in de theologie (of in de letteren) kostte zestig in plaats van honderd gulden.
- 13 HHS 1820, p. 18; het jaar daarop stelde een synodale commissie voor om ook jongens toe te laten die geen academisch, maar alleen huisonderwijs hadden genoten – bijvoorbeeld van een predikant (vgl. HHS 1821, p. 36).
- 14 KB 15 XI 1820.
- 15 Geschrapd werden 'Grieksche oudheden', 'Nederduitsche taal of Grammatica' en wijsgerige ethiek; het onderwijs in de landhuishoudkunde werd beperkt tot een jaar. De aanstaande *doctores theologiae* werden vrijgesteld van natuur- en sterrenkunde (vgl. KB 15 XI 1820, art. 5).
- 16 Ook in de Franse tijd waren theologanten vrijgesteld van collegegeld (*Decreet 17 II 1809*; zie GSA 1813, p. 20-24). Van 1876 tot 1982 (!) zouden zij half collegegeld betalen.
- 17 Pas toen overheidssubsidie aan de private studentenbeurzen onhaalbaar bleek (HHS 1817, p. 61, 106v, 114; HHS 1818, p. 14). had de synode aangedrongen op verruiming van de rijksbeurzen (HHS 1821, p. 33v).
- 18 Boers, *Handboek*, p. 3.
- 19 N.N. [B. Verwey], *Adres*, p. 69.
- 20 Een kortere, maar diepere inzinking had zich eerder voorgedaan in de jaren veertig en vijftig van de achttiende eeuw.
- 21 Het aantal geslaagden voor het proponentsexamen steeg van 25 in 1820 tot 104 in 1830 (HHS 1821, 1831).
- 22 Zie het jaarlijks 'Overzicht' in HHS 1829, p. 8.
- 23 'Een korf', GSA 1868, p. 43.
- 24 Leiden 1820: $73/300 = 24,3\%$; 1825: $133/391 = 34,0\%$; 1830: $283/748 = 37,8\%$ en 1835: $197/634 = 31,1\%$; Utrecht 1825: $193/392 = 49,2\%$; Groningen 1829: $138/287 = 48,1\%$; 1830: $142/290 = 49,0\%$. Theologen maakten in de jaren twintig en dertig gemiddeld een kwart uit van het totale aantal Leidse studenten die 'afstudeerden'. In Utrecht daarentegen was hun aandeel in het aantal eindexamens nog groter dan hun aandeel in de studentenpopulatie: in de eerste helft van de jaren dertig zo'n 60% (Bron: LSA, USA en GSA van de betreffende jaren).
- 25 'Vlerk' [B. Gewin], *Reisonmoetingen*, p. 412v; *De Boekzaal der Geleerde Wereld (1716-1863)* was een *Tijdschrift voor de Protestantse Kerken in het Koninkrijk der Nederlanden*.
- 26 N.N., *Wenken*, p. 16v.
- 27 N.N. [J. de Vries], *Studenten-leven*, p. 7.
- 28 J.P. de K., 'Fragmenten uit het dagboek van een ander proponent', in: *De Tijdspiegel*, 1844, p. 288v.
- 29 HHS 1837, p. 20v, 123v.
- 30 Nog in 1856 klaagde men dat in sommige gemeenten 'een onmatig groot aantal kandidaten tot het waarnemen eener predikbeurt wordt uitgenoodigd' (HHS 1856, p. 238v). Vaak zouden zelfs hun reis- en verblijfskosten niet worden vergoed.
- 31 Potgieter, 'Als een visch op het drooge' [1841]. In: *Proza*, II, p. 259.
- 32 Potgieter, 'Visch', p. 284, 275.
- 33 N.N. [J. de Vries], *Studenten-leven*, p. 36v.
- 34 N.N. [J. de Vries], *Studenten-leven*, p. 38.
- 35 KB 13 X 1836; KB 15 II 1843.
- 36 Let wel: vóór de *Wet op het Hooger Onderwijs* van 1876.
- 37 Zo overtrof in de jaren rond de eeuwwisseling het aantal afgestudeerde theologen dat der medici; zie CBS, *Statistiek van het Hooger Onderwijs*, 1930/31; 's-Gravenhage 1932, p. 77 [staat 21].
- 38 Brom, *Omkeer*, p. 44.
- 39 J. Baart de la Faille, 'Descriptio Rundrorum', GSA 1816.
- 40 Luyt, *Studentenschetsen*, p. 52.
- 41 Hoe is het mogelijk dat Brom er zo ver naast zat? In de eerste plaats gaat hij uit van de *twintigste-eeuwse* studentensamenleving, waarin theologen volstrekt marginaal waren. In de tweede plaats had deze

- voorstelling van zaken een politieke functie: gezien de minachting voor kerk en theologie zou er reden zijn voor het oprichten van een katholieke universiteit (in datzelfde jaar).
- 42 Van der Meulen, 'Burse'.
- 43 Geciteerd in Schotel, *Studenten-oproer*, p. 28.
- 44 Geurts, 'Voorgeschiedenis'.
- 45 Geciteerd in Schotel, *Studenten-oproer*, p. 28; ook de *Nationale Synodes* van 1581 (Middelburg) en 1586 ('s-Gravenhage) pleitten voor *collegia*.
- 46 Geciteerd in Schotel, *Studenten-oproer*, p. 49.
- 47 Dat waren overigens niet altijd theologen en zeker niet altijd Nederlanders: veel buitenlandse studenten vonden hier onderdak. In de zeventiende eeuw was er in Leiden ook een Waals College; veel kleiner en minder streng dan het Staten-College (zie Posthumus Meyjes, *Geschiedenis*).
- 48 KB 2 VIII 1815, art. 1.
- 49 Althans, tot 1820 (vgl KB 15 XI 1820, art. 5).
- 50 Van der Zijpp, *Geschiedenis*, p. 192, 215vv; Sepp, *Proeve*, p. 224; Zilverberg, 'Geloofsgemeenschap', p. 80v. Nog in 1880 stichtten doopsgezinde studenten het *Wis- en Natuurkundig Dispuutgezelschap 'Newton'* (zie ASA 1900).
- 51 Huizinga, *Geschiedenis*, p. 111.
- 52 KB 2 VIII 1815, artt. 92-99.
- 53 KB 9 IX 1826, art. 5.
- 54 H. P. Burlage, 'Jeroeniade', USA 1836, p. 152.
- 55 HHS 1842, p. 130v; HHS 1843, p. 116, 130-133; HHS 1845, p. 107; vgl Huizinga, 'Geschiedenis', p. 111.
- 56 In *Diepenbeek* (p. 79v) vertelt Van Limburg Brouwer hoe een orthodoxe theologant een preek houdt tegen de wiskunde, vanwege haar ondermijning van de leer der Drie-eenheid: 'Drie kan niet één zijn! O belachelijke waanwijsheid!'
- 57 Daubanton, *Vorming*, p. 50.
- 58 Amersfoort, 'Strijd'.
- 59 TRE, XX, 1/2, s.v. 'Krieg'; RGG³, VI, s.v. 'Wehrpflicht und Kriegsdienst'.
- 60 In Amerika was dat niet aan de orde: algemene dienstplicht werd pas ingevoerd bij het uitbreken van de Burgeroorlog. Vrijstelling van alle *clergy* werd ingevoerd toen de Verenigde Staten betrokken waren geraakt bij de Wereldoorlog.
- 61 KB 7 VI 1817; KB 8 VII 1818 nr 129. Koning Willem stelde in 1815 een twaalfal *part-time* 'veldpredikers' aan (zie Sepp, *Leger*). Honderd jaar later, kort na de Eerste Wereldoorlog, waren er zo'n vijftig leger- en vlootpredikanten (zie NKH 1920-1922, bijlage M).
- 62 HHS 1822, p. 39. Pas veertig jaar later merkte de ASC op dat de gebruikte termen onjuist waren: 'De Hervormde Kerk kent geen geestelijken, maar dienaren des Woords.' (HHS 1862, bijlage B, p. 187v)
- 63 Zie o.a. Geelkerken 1909, stelling I. Bij de opening van het collegejaar 1914/15 riep de Leidse hoogleraar Knappert de studenten op om bij de regering aan te dringen op afschaffing van de vrijstelling (zie Knappert, 'Dienstplicht', p. 22). In juni 1915 namen de Leidse theologanten zo'n motie aan; de studenten in Amsterdam volgden spoedig.
- 64 Otterspeer, *Wiekslag*, p. 420.
- 65 Jan ten Brink, 'Van vijf, de minste' [1857]. In: *Novellen*, p. 169.
- 66 In het register op de eerste 25 jaargangen van de *Handelingen der synode*, werd de 'geheele vrijstelling van de militia' dan ook ondergebracht in de rubriek 'Maatregelen tot aanmoediging der godgeleerde studien'.
- 67 Loncq, *Schets*; vgl Otterspeer, *Wiekslag*, p. 452.
- 68 RAU, FA De Geer van Jutphaas, inv.nr 267 Memoires B. R. de Geer; vgl. BLGNP III 129.
- 69 Isaïc da Costa, 'Nehemia IV. Aan mijn vriend, den theol. stud. H. P. Scholte, uitgetrokken met de Leidse studenten, oct. 1830' [fragment]. In: *Dichtwerken*, II, p. 195v. Evenals zijn wapenbroeders A. Brummelkamp en S. van Velzen zou de geadresseerde een hoofdrol spelen in de Afscheiding van 1834. Wie zich wel bij de Leidse Jagers aanmeldde, maar wegens zijn 'kortzigtigheid' niet mee mocht, was L. G. C. Ledeboer. Ook hij zou later breken met de hervormde kerk (Stol, 'Jagers'; Rasker, *Kerk*, p. 69).
- 70 Costerus, *Brieven*, p. 16.

- 71 Uiteindelijk gingen twee doopsgezinde studenten in dienst; een oud-student sneuvelde (Welcker, 'Eeuw', p. 79v).
- 72 J. F. van Oordt; deze had zich in 1815, met 44 andere Utrechtse studenten, bij de Compagnie Vrijwillige Jagers gevoegd. Het initiatief daartoe ging uit van het genootschap *Utile Dulci*.
- 73 Zie o.a. Clements, 'Oranjepreken'.
- 74 Schama, *Patriotten*, pp. 113-121.
- 75 Jacobus Bellamy, 'Aan eenen Vaderlandslievenden Prediker' [fragment]. In: *Verzen*, p. 64.
- 76 Wolff & Deken, *Leevend*, IV, p. 12.
- 77 Vgl Kossmann, *Landen*, I, pp. 133-143.
- 78 Jeannette Van Maanen, âgée 9 ans, 'Wij en de Belgen' [fragment]; Huizen, le 24 Septembre 1831; manuscript, 4 bladzijden, 11 x 16 cm., in mijn bezit, DJB.
- 79 De kwekelingen zouden ongeveer hetzelfde curriculum doorlopen als Noord-Nederlandse, protestantse theologanten (KB 14 VI 1825, art. 2).
- 80 KB 11 VII 1825; vgl KB 20 XI 1825; na een concordaat met het Paus Leo XII, in 1827, bond Willem in: de vooropleiding werd facultatief (KB 20 VI 1829; vgl KB 2 X 1829). Daarmee was het lot van het *Collegium* bezegeld; in januari 1830 werd het opgeheven.
- 81 Hagendijk, *Studentenleven*, p. 34v; Van Zonneveld, *Club*, p. 34v.
- 82 Vanaf 1813 noemde het zich zelfs: *Collegium Omnium in Belgio Senatum Supremum* (1813); deze pretentieuze naam verwees naar de macht van de Leidse senaat ten opzichte van ontgroensenaten in Amsterdam, Francker en Harderwijk.
- 83 De Vrankrijker, *Eeuwen*, p. 218v.
- 84 Geciteerd in Frank & Wiardi Beckman, *Geschiedenis*, p. 3; vert. DJB.
- 85 N.N., *Voorheen*, p. 37; curs. DJB.
- 86 Ook wel 'Senatus Veteranorum *Glirium*' geheten: de raad der 'ouwe rotten'.
- 87 Zie echter De Vrankrijker, *Eeuwen*, p. 248; Van Vredenburg, *Schets*, p. 220.
- 88 Van Vredenburg, *Schets*, p. 168.
- 89 Colmjon, *Bakhuizen*, p. 26.
- 90 Patriot, 'Klacht...' ASA 1878, p. 47.
- 91 'Iets over den senaat Ne Praeter Modum, 1818-1851', ASA 1861; vgl De Vrankrijker, *Eeuwen*, p. 234.
- 92 Onder diezelfde naam werd in 1890 een famous studententijdschrift opgericht; hergebruik van namen kwam in de studentenwereld wel meer voor.
- 93 Kühler, 'Seminaria', p. 491v.
- 94 Brüsewitz, 'Aankweek'.
- 95 De Génestet, 'Het Schotje' [1850; fragment], *Dichtwerken*.
- 96 De Vrankrijker, *Eeuwen*, p. 234v. De remonstrantse studenten hadden zich inmiddels teruggetrokken uit *Studia Nos Ingunt* en *Etebon*; zie Welcker, 'Eeuw', p. 77v.
- 97 ASA 1852, p. 71.
- 98 Welcker, 'Eeuw', p. 78v.
- 99 In Utrecht werd pas in 1848 een modern studentencorps opgericht; vandaar dat de Utrechtse senaat na 1850 meer leden telt dan daarvoor. De oprichting van het *Amsterdamsch Studenten Corps* vond plaats in 1851; de gevens in tabel 4.a hebben tot en met de jaren 1840 betrekking op *Ne Praeter Modum*.
- 100 Het is daarom onterecht dat Hillige & Fennema (in hun artikel 'Studentencorpora') alleen *senatoren* onder de loep nemen.
- 101 De Vrankrijker, *Eeuwen*, p. 292.
- 102 'Klikspaan', *Studenten-Typen*, p. 126v.
- 103 'Souvenir pour mon cher Van Lennep' [1844; fragment], geciteerd in Mathijssen e.a., *Schandaal*, p. 28.
- 104 Mathijssen e.a., *Schandaal*.
- 105 Brief aan J. van Lennep, Londen, 13 vi 1834; geciteerd in Mathijssen, *Van Lennep*, p. 43.
- 106 LSA 1843, bijlage B, art. 13.
- 107 *Studentenleven*, II [bijlage III], p. 221.
- 108 M., 'Aandoenlijk maar waar', ASA 1864.
- 109 De Vrankrijker, *Eeuwen*, p. 311.
- 110 Welcker, 'Eeuw', p. 51.

- 111 Van de studenten geneeskunde ging een op de zes te paard (Van den Bergh, *Gedenkboek*, bijlage F; mijn telling, DJB).
- 112 Ook in het kerkbestuur ontmoetten zij elkaar; een groot deel van de ouderlingen in de hervormde synode was meester in de rechten.
- 113 Zie de gelijknamige schets van Klikpsaan in *Studenten-Typen*.
- 114 De Vrankrijker, *Eeuwen*, p. 311; vgl Janssen & Voestermans, *Studenten*; Hagendijk, *Studentenleven*, pp. 51-82.
- 115 LSA 1875, ASA 1875, GSA 1875, USA 1875 (mijn telling, DJB). Wanneer men studenten theologie buiten beschouwing laat, is het percentage corpsleden in Utrecht (62 %) vrijwel even hoog als in Groningen (65 %).
- 116 Janssen & Voestermans, *Studenten*, p. 29v.
- 117 De redactie van de Utrechtse studenten Almanak voor 1872 voegde theologanten twee bijtende citaten toe. Ook nam zij drie gedichten op van J.A.M. Bressler, die hun schijnheiligheid en opportunisme hielden. Na enkele jaren herenigden de godgeleerden zich met de senaat. Maar in 1878 werd opnieuw een *Theologenbond* gevormd.
- 118 In Amsterdam was van 1880 tot en met 1900 ongeveer de helft van de theologiestudenten corpslid; dat was evenveel als in andere faculteiten.
- 119 'Wat staat daar – Spreuken 23:20a, meneer?' vroeg Reef met een strak gezicht. Verenhorst werd een beetje rood. 'Daar staat: "Zijt niet onder de wijnzuipers." — 'En b, wat staat in b?' — 'In b staat... ù staat: "noch onder de vleeschvreters." — 'Hé, waarom hebben ze die woorden er niet bijgenomen?' — 'We zijn slechts geheel-onthouders, geen vegetariërs, meneer.' (Loosjes, *Kameleon*, I, p. 62)
- 120 Vincent Loosjes, *Kameleon*, I, pp. 65-68.
- 121 Encrevé, 'Fils'.
- 122 De Jong, 'Eeuwen', p. 55.
- 123 $26/1708 = 1,5\%$ (NKH 1964/5).
- 124 Mondelinge mededeling van dr J. Vree.
- 125 N.N. [J. de Vries], *Studenten-leven*, p. 56.
- 126 'Brief van een jong predikant aan een vriend uit zijn studietijd', GSA 1865, p 6v.
- 127 D. van der Greb, 'Obscuur', ASA 1872, p. 120.

5 Godgeleerden in de letterkunde

- 1 François HaverSchmidt, 'Dat heertje met zijn witte das'[1865], geciteerd in: Nieuwenhuys, *Dominee*, p. 115.
- 2 Een van de drie proponenten die Potgieter ten tonele voerde in zijn novelle 'Als een visch op het drooge'[1841] was 'student-auteur'.
- 3 Klikpsaan verklaarde de impopulariteit van de student-auteurs uit hun neiging tot 'pedantisme' en hun hang naar erkenning in de burgermaatschappij.
- 4 Smit, *Potgieter*, pp. 71-77, 89v; Van Eyk, 'Inleiding'; Kamphuis, 'Inleiding'.
- 5 Drost en 'Bakkes' waren lid van de letterkundige vriendenkring *Philomathia* (1828-1847), waar later ook Busken Huet toe zou behoren (Van Zonneveld, *Club*, p. 47).
- 6 Aerts, *Letterheren*, p. 71v.
- 7 Buitengewoon hoogleraar J. Bake laat ik buiten beschouwing.
- 8 De Jong, 'Faculteiten'.
- 9 Laatstgenoemde ging in 1856 over tot de hervormde kerk.
- 10 Drie van hen waren predikant geweest; een had gewerkt voor het *Nederlandsch Bijbelgenootschap*.
- 11 Zo ook Adam Simons, hoogleraar Nederlands in Utrecht van 1815 tot zijn dood in 1834.
- 12 E.A. Borger, 'Aan den Rijn. In de lente van het jaar 1820' [fragment]. In: *Nalatenschap*.
- 13 In zijn schets van 'De familie Stastok' (opgenomen in de *Camera Obscura*) beschreef Hildebrand hoe het wordt voorgedragen op een burgerlijk avondje.
- 14 'Uitboezemingen bij Borger's dood'. In: Borger, *Nalatenschap*.
- 15 In 1857 werd door zeven Utrechtse studenten een naar Borger vernoemd dispuut voor uiterlijke wel-

- sprekendheid opgericht (zie USA 1875; zie ook USA 1930).
- 16 J. van Lennep, *Klaasje Zevenster*, p. 8; curs. DJB.
- 17 Eenmaal student was hij twee keer bekroond bij een academische prijsvraag (zie hoofdstuk 6).
- 18 Hasebroek, *Dichteralbum*, p. 107; Nijland, *Leven*, p. 18v.
- 19 Singeling, *Schrijvers*, p. 196vv. Zelfs als de gewraakte ledenlijst van *Prodeus canendo* buiten beschouwing wordt gelaten, telden de letterkundige genootschappen onder hun leden nog altijd aanzienlijk meer predikanten (N=114) dan 'praktiserende juristen' (84) of 'onderwijsgeevenden' (70).
- 20 Singeling (*Schrijvers*, p. 197) constateert wel dat studenten meestal actiever waren dan anderen; dit verklaart hij uit de vrijheid die zij genoten.
- 21 Van Zonneveld, *Dagboek*, p. 195; vgl. Visser 't Hooft, *Student*, p. 34.
- 22 Van Zonneveld, *Club*, p. 81v.
- 23 Van den Berg, 'Sociabiliteit'; vgl. idem, 'Horen zeggen'; idem, 'Lulofs'.
- 24 Des Amorie van der Hoeven, *Chrysostomus*, p. 31; vgl. Van Kampen, *Handboek*, p. 12.
- 25 Bousquet, *Verhandeling*, p. 14, 36.
- 26 Clarisse, *Voorlezingen*, p. 12.
- 27 Van der Palm, 'Redevoering', p. 85; zie ook de opening van deze rede: 'Al wat in den mensch groot en voortreffelijk is, en de gansche ontwikkeling zijner vermogens, heeft hij aan de samenleving te danken [...] En wat is het, waarop deze samenleving steunt? [...] Niets anders dan *de Spraak!* het onwaardebaarste en tevens het wonderbaarste van alle onze vermogens...' (p. 41)
- 28 Bousquet, *Verhandeling*, p. 3.
- 29 Bousquet, *Verhandeling*, p. 5; vgl. Van Kampen, *Verhandeling*.
- 30 Bake, *Redevoering*, p. 148.
- 31 Bake, *Redevoering*, p. 175, 152v; vgl. Van der Palm, *Redevoering*, p. 62: 'waaraan onderscheidt gij de meer of minder beschaafde levensstanden in ons midden? Is het niet voornamelijk aan hunne spraak?'; vgl. Goudsblom, 'Nederlands'.
- 32 Mr P.S. Schull (*Karakteristiek*, p. 1) trok expliciet die vergelijking. In handboeken voor welsprekendheid zijn veel beleefdheidsregels te vinden. Zo waarschuwt Clarisse (*Voorlezingen*, p. 400v) de predikant tegen overvloedig kuchen, spuwen en neussnuiten, tegen zwaaien met de zakdoek, 'in één woord alle bezigheid met zijn lighaam'.
- 33 In deze en dergelijke termen beschreef Beets de voordrachtskunst van zijn idool, Van der Palm; geciteerd in Van Zonneveld, *Club*, p. 108; vgl. De Groot, *Van der Palm*, pp. 132-176.
- 34 Clarisse, *Voorlezingen*, p. 291.
- 35 Clarisse, *Voorlezingen*, p. 394v. Waar de houding het beschavingspeil van de redenaar zou verraden, sprak uit zijn gezicht vooral zijn karakter.
- 36 Schull, *Karakteristiek*, p. 10; Van Kampen, *Verhandeling*, p. 6v; Eschenburg, *Handboek*, p. 596.
- 37 Na het hervormde en het lutherse werd in 1821 ook het 'Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap' bij koninklijk besluit (her)ingericht; in zijn *Algemeen Reglement* werd vastgelegd dat de opperrabijnen Nederlands dienden te spreken.
- 38 Lenders, *Burger*, pp. 213-218.
- 39 Vis, 'Groningen', p. 195.
- 40 Van Rooden, 'Stand'; Knippenberg & De Pater, *Eenwording*; Goudsblom, 'Nederlands'.
- 41 Klikspaan, *Studentenleven*, p. 15. Decennia later verhaalde Kneppelhout hoe twee heren tijdens een wandeling worden opgeschrikt door een ijselijk geschreeuw: 'Vast dronken lui! 't Schijnt wel, helaas! dat men elkander / Hier in de veëren zit, — / Nee! 't is de predikant, die voor den Nederlander / De God van Neerland bidt.' ('Hoe niet te preëken' [1870; fragment]. In: *Allerlei*)
- 42 Aldus Beets over de intredepreek van ds J. Dermout op 24 april 1836 in Leiden (Van Zonneveld, *Dagboek*, p. 244).
- 43 Des Amorie van der Hoeven, *Chrysostomus*, p. 32v. De stelling van J. Steenmeijer 'Welsprekendheid is één' (1853) was dus niet zo nieuw als Van den Berg ('Weg', p. 214) suggereert.
- 44 Voor Siegenbeeck, die in Leiden welsprekendheid doceerde, was de oprichting van de Rederijkerskamer daarom nogal pijnlijk (Willems, *Hasebroek*, p. 38).
- 45 'Klikspaan', *Studentenleven*, p. 2, 12.

- 46 Van Zonneveld, *Club*, p. 66v.
- 47 Van Zonneveld, 'Beets'.
- 48 Van Zonneveld, *Club*.
- 49 Gewin werkte enige tijd als *vicar* in de Nederlandse Gemeente van Londen (BLGNP II 217v).
- 50 't Hooft, *Student*; Jongejan, *Humor-cultus*.
- 51 Hildebrand, 'Humoristen'. In: *Camera Obscura*.
- 52 In dit opstel besprak Potgieter behalve Klikspaans *Studenten-Typen* en Hildebrands *Camera Obscura* ook twee veel minder bekend geworden bundels 'schetsen en typen': *De Nederlanden* (met bijdragen van o.a. Jacob van Lennep, Beets, Hasebroek en J. J. L. ten Kate) en *Nederlanders door Nederlanders geschetst*.
- 53 N. N. [W. A. Hecker], *Quos Ego!*
- 54 'Hildebrand', 'De Familie Kegge'[1840]. In: *Camera*, p. 198.
- 55 Busken Huet, 'Cremer'.
- 56 Eerder, in 1832, was de *Opregte Brabandsche almanak* opgericht.
- 57 Heldring, *Leven*, p. 53v.
- 58 Drost, 'De Augustusdagen'. In: *Schetsen*, p. 153; deze novelle, oorspronkelijk *De Burggeesten* geheten, werd voltooid en in 1835 postuum uitgegeven door Potgieter, Bakhuizen van den Brink en Heye (zie Kamp-huis, 'Inleiding').
- 59 Van der Palm, 'Redevoering', p. 63.
- 60 Busken Huet, 'Nicolaas Beets'[1864]. In: *Fantasiën*, II, p. 112.
- 61 Potgieter, 'Kopijeerlust', p. 401.
- 62 Busken Huet, 'Nicolaas Beets'[1864]. In: *Fantasiën*, II, p. 108.
- 63 Beets, 'De Familie Stastok'[1839]. In: *Camera*.
- 64 J. J. L. ten Kate merkte op 'dat de meeste auteurs deze eeuw in een kruidmengery of een drogistwinkel het eerste daglicht zagen'; hij verklaarde dit uit 'den vroegtydigen roemzuchtwekkenden aanblik der gedroogde lauwrrierblären'(Ten Kate, 'Auteur', p. 153v).
- 65 Potgieter, 'Kopijeerlust', p. 406.
- 66 Van Koetsveld, *Mastland*, p. 44.
- 67 Van den Berg, 'Sociabiliteit'; idem, 'Lulofs'.
- 68 Vree, 'Kraaienplaag'.
- 69 Muurling, *Godgeleerdheid*, p. 1v.
- 70 In 1847 schreef Potgieter een vernietigende bespreking van Ter Haars dichtverhaal *De St Paulusrots* (zie *Studiën*, II, pp. 136-190; vgl. Brom, *Dominee*, p. 28; zie ook Busken Huet, 'B. ter Haar'. In: *Fantasiën*, VII, p. 12: 'Alles knutselwerk, diletantisme, art industriel').
- 71 Aldus Busken Huet, 'De Génestet'[1869]. In: *Fantasiën*, III, pp. 60-80.
- 72 'Aan Hedwig'[fragment; 1851-1853]. In: *Snikken*.
- 73 Pierson, 'Gemeente'[1865], p. 24.
- 74 Busken Huet, 'Nicolaas Beets'[1864]. In: *Fantasiën*, II, p. 133.
- 75 Busken Huet, 'C. E. van Koetsveld'[1864]. In: *Fantasiën* II, p. 58; vgl. Praamstra, *Verstand*, p. 11, 32v.
- 76 Busken Huet, 'A. W. Bronsveld'[1864]. In: *Fantasiën*, XV, p. 30.
- 77 Pierson volgde zijn voorbeeld: in 1865 verruilde hij het predikambt voor een leerstoel in de letteren, te Heidelberg (zie Pierson, 'Gemeente'; vgl. Praamstra, 'Modernisten'; Balke, 'Pierson'; Trapman, 'Pier-son').
- 78 Zie Ter Haar, 'Aan de Hervormde Kerk van Nederland'. In: *Dichtwerken*, II, p. 211v.
- 79 Geciteerd in Korteweg & Idema, *Vinger*, p. 297.
- 80 Opmerkelijk genoeg bleef François HaverSchmidt onvermeld.
- 81 Vgl. Ruiters & Smulders, *Literatuur*, pp. 77-83 ('De dominee-dichters en Van Gogh').
- 82 Dichten was voor dominees dan ook een goede bijverdienste. Voor *De Schepping* toucheerde Ten Kate, bijvoorbeeld, een honorarium van f 3500,- (Korteweg & Idema, *Vinger*, p. 191; vgl. Peperkamp, 'Schepping'; zie ook Hooijer-Bruins, *Domineedochter*, p. 61).
- 83 Zie Bronsveld, *Vervolgbundel*. Het grootste aantal liedteksten (23) was afkomstig van de Haagse predikant Roelof Bennink Janssonius (1817-1872; zie BLGNP II 58). Vijftien teksten haalden ook de hervormde bundel van 1938. Maar in het *Liedboek* uit 1973 bleef daar slechts een van over (gezang 314).

- 84 Oorspronkelijk was dit gezang (209) bedoeld als 'zondagslied'.
 85 *Liedboek voor de kerken* [1973], gezang 14:1.
 86 Vgl. Bank, 'Afscheid' en Heeroma, 'Probleem'.
 87 De Schutter, *Verhaal*, p. 159.
 88 'Multatuli', *Specialiteiten*, p. 130v; vgl. Ruiter & Smulders, *Literatuur*, pp. 96-99.
 89 Busken Huet, 'C. E. van Koetsveld' [1864]. In: *Fantasien*, II, p. 53.
 90 Korteweg & Idema, *Vinger*, p. 300.
 91 Piet Paaltjens, 'Bij het vijftigjarig bestaan van het Leidsch Studentencorps' [1889; fragment]. In: *Nagelaten snikken*.
 92 Dit gold overigens ook voor de vele juristen die de negentiende-eeuwse Nederlandse letterkunde rijk was. Waarom spreekt men nooit van 'de meester-schrijvers'?
 93 Busken Huet, 'Nicolaas Beets' [1864]. In: *Fantasien*, II, p. 124.

6 De jonge doctor in de theologie

- 1 Jan ten Brink, 'Van vijf, de minste' [1857]. In: *Novellen, aanhangsel van Jeanette en Juanito*, p. 167.
 2 Dat is: door hun ouders naar huis gehaald in een 'sjees' (*chais*), een lichte koets.
 3 De enige andere graad was het 'kandidaats'; het vroegere 'licentiaat' was afgeschaft.
 4 Oort, 'Herinneringen', p. 74; curs. DJB.
 5 LSA 1848, p. 238; geciteerd in Otterspeer, *Wiekslag*, p. 527.
 6 Loncq, *Schets*; Frijhoff, *Société*.
 7 *Bibliotheek van Theologische Letterkunde*, jg 3 (1805), p. 206; de recensent schreef dit toe aan 'vrees van anderen in het licht te zullen staan, en dus de slachtoffers van tijd en afgunst te zullen worden' (p. 207).
 8 Na 1876 werd nog maar één voorstel geveerd. Doopsgezinde studenten moesten zelfs zes keer preken (Welcker, 'Kweekschool', p. 38).
 9 N.N., 'Losse bladen', GSA 1862, p. 24.
 10 ASA 1872, p. 139.
 11 Zo merkte Beets op bij het voorstel van [W.G.?] Brill (Van Zonneveld, *Dagboek*, aantekening van 1 mei 1834). De kuitbroek vestigde dus de aandacht op het geslacht van de kandidaat of predikant.
 12 Voor theologanten was het voorstel, voor andere studenten de promotie de eerste gelegenheid om een witte das te dragen. In de negentiende-eeuwse Nederlandse letterkunde zijn talloze verwijzingen te vinden naar dit merkteken van de beschaafde stand.
 13 Zie o.a. Gunning, *Herinneringen*, p. 74; Bronsveld vertelt dat hij bij het voorstel van zijn vriend G. H. Lamers (rond 1855) optrad als 'kamer-paranimf', 'een waardigheid die nu onbekend is geworden' (Bronsveld, *Souvenirs*, p. 118). In het doopsgezind seminarie gaven de paranimfen, net als bij een promotieplechtigheid, als eerste commentaar op de preek (Welcker, 'Kweekschool', p. 38).
 14 N.N., 'Eerste voorstel van Jan van Piggelen Jr', LSA 1873, p. 52v.
 15 Maju, 'Optische tafereelen', ASA 1872; een 'lijk' is een laveloze student.
 16 LSA 1821. François HaverSchmidt vertelde over deze heuglijke dag: 'Zoete maagdekens luisterden het op [...] maar geen preekvat volgde 't want de tegenwoordigheid des ouden heers ried een bedaard dinertje op de kamer [...] aan.' (brief aan A. van Wessen, 27 december 1858; geciteerd in Nieuwenhuys, *Dominee*, p. 57).
 17 Van Lennep, *Klaasje Zevenster*, p. 40.
 18 Lamers, *Jaren*, p. 29; Eekhof, *Faculteit*, pp. 80-90.
 19 Cramer, *Faculteit*, pp. 75-82; Frijhoff, *Société*, pp. 264-279; Groen, *Onderwijs*, p. 70v.
 20 NNBW IX 841; Sepp, *Proeve*, p. 58. Mogelijk liet dit zo lang op zich wachten omdat Rau geen predikant geweest was. In 1730 had de faculteit verklaard dat zij alleen nog eredoctoraten zou verlenen aan hoogleraren die dominee geweest waren (zie Cramer, *Faculteit*, p. 76).
 21 Doekes, *Doctorenambt*.
 22 Eind achttiende eeuw waren er ook zulke 'losse professoren' in Haarlem, Kampen, Arnhem, Zalt-Bommel, Goes, Zwolle, Gorkum, Delft, Alkmaar en Den Haag (Kuyper, *Opleiding*, p. 603).

- 23 De Jong, 'Faculteiten'.
- 24 Van Rooden, 'Stand', p. 59.
- 25 Sepp, *Proeve*, p. 120v.
- 26 De opgave van de *Staatsalmanak* is echter onvolledig; zo ontbreken ds J. Engelsma Mebius van Rijperkerk en Hardegarijp en ds H. H. Donker Curtius van Arnhem.
- 27 Een natuurkundig proefschrift, nota bene (BLGNP I 386).
- 28 E. Tinga (benoemd te Franeker in 1799), A. Ypey (Harderwijk, 1799), G. van Oordt (Utrecht, 1804), H. Royaards (1788) en waarschijnlijk ook J. W. te Water (Middelburg, 1780; Leiden, 1785).
- 29 Dat hij geen dissertatie had geschreven, zou te wijten zijn aan 'de wangunst der tijden' (BLGNP III 53). Bouman had in de Franse tijd gestudeerd, aan een academie die in haar nadagen verkeerde (Harderwijk).
- 30 In *De Recensent, ook der Recensenten* van 1820 (pp. 265-282) werd de oogst van de eerste jaren besproken: de dissertaties van De Geer, Royaards, Kist, Rambonnet, Vinke, Van der Boon Mesch, Van den Es, Clarisse, Tol, Bergman en De Bonvoust Beeckman passeerden de revue.
- 31 Daarna daalde het aandeel van gedoctoreerde dominees weer enigszins, tot 5 % in 1880 (zie de *Staatsalmanak* van de betreffende jaren; mijn telling, DJB). Het aantal predikanten is ontleend aan het jaarlijks *Overzicht van de staat der NHK* (zie HHS van de betreffende jaren).
- 32 Vree (*Godgeleerden*, p. 75) merkt op dat alle zes Groningse theologen die in de jaren 1834-1836 promoveerden deelgenomen hadden aan de Tiendaagse Veldtocht. In ieders dissertatie werd dat wapenfeit gememoreerd.
- 33 *De Recensent, ook der Recensenten*, jg 13 (1820), p. 268.
- 34 Vgl. Mijnhardt 'Genootschap'; idem, *Heil*.
- 35 Mijnhardt, *Heil*, p. 81. Tot deze eerste generatie rekent hij o.a. de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen (1752), de Maatschappij voor Letterkunde (1766) en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap (1773).
- 36 Hofstee, *Academia*, nr 97.
- 37 Zie *Verhandelingen, uitgegeven door het Haagsch Genootschap*, 1842, deel II.
- 38 Teylers was ook — in tegenstelling tot de *Hollandsche Maatschappij*, bijvoorbeeld — patriots gezind. Zo schreef het in 1790 een theologische prijsvraag uit over de vraag: 'In welke zin kunnen de menschen gezegd worden gelyk te zyn, en welke zyn de regten en pligten die uit deze gelykheid voortvloeijen?' En in 1795, nog voor de scheiding van kerk en staat een feit was, vroeg het: 'Mag en behoort het burgerlijk bestuur eenigen invloed uitteoeffenen op zaaken van godsdienst?' Grote bekendheid en invloed kreeg het antwoord van Pieter Paulus (Goslinga, *Rechten*, p. 63).
- 39 Mijnhardt, 'Teylers', p. 92v.
- 40 De Hollandsche Maatschappij en het Bataafsch Genootschao der proefondervindelijke wijsbegeerte benoemen Priestley echter juist tot lid (Sepp, *Proeve*, p. 46).
- 41 Sepp, *Proeve*, p. 48.
- 42 KB 6 IV 1816.
- 43 Geciteerd in Jonckbloet, *Gedenckboek*, p. 196.
- 44 Mijnhardt, 'Genootschap', p. 92.
- 45 KB 2 VIII 1815, art. 204.
- 46 KB 2 VIII 1815, art. 204-213.
- 47 'Eer bevordert de kunsten'; zie Hofstee, *Academia*, nr 121.
- 48 KB 2 VIII 1815, art. 212, 227.
- 49 Huizinga, 'Geschiedenis', p. 14; Groen, *Onderwijs*; Otterspeer, *Wiekslag*.
- 50 'Klikspaan', *Studenten-Typen*, p. 118.
- 51 Gysbert heeft een prijsvraag van de literaire faculteit gewonnen, maar hij noemt de predikant 'collega'.
- 52 KB 2 VIII 1815, art. 210a.
- 53 In de eerste tien jaar gold dat zelfs voor een op de drie nieuwe *doctores theologiae*.
- 54 Vooral in Utrecht was het eigen studentenvolk favoriet. Het duurde twintig jaar voor de prijs werd toegekend aan een student in een andere stad (de Groninger J. A. Gratama).
- 55 KB 2 VIII 1815, art. 210b.

- 56 *De Recensent, ook der Recensenten*, jg 13 [1820], p. 267.
- 57 Pas in de jaren vijftig was die achterstand weggewerkt. De ratio van promoties en hervormde proponenten in Utrecht steeg van 0,03 in de jaren dertig naar 0,07 in de jaren veertig, 0,13 in het decennium daarop en 0,21 in de jaren zestig. In dat laatste decennium leverde de Utrechtse faculteit dus ongeveer één doctor af op elke vijf hervormde abituriënten. Dat was iets minder dan in Groningen (0,24) maar aanzienlijk meer dan in Leiden (0,15).
- 58 Een van de eersten was Abraham Diekmont (Groningen 1844).
- 59 Puchinger, *Kuyper*, p. 162.
- 60 Ook Kuypers inzending was de enige geweest (Puchinger, *Kuyper*, p. 119).
- 61 Dit was eerder voorgesteld door een commissie ter herziening van het hoger onderwijs (ingesteld bij KB van 13 IV 1828, nr 100); alleen in de godgeleerdheid zou ieder jaar een prijsvraag uitgeschreven moeten worden.
- 62 'Het Testimonium'. In: *Kleine gedichten*; een 'rijder' is een oud Nederlands muntstuk.
- 63 Stegeman, 'Eendagspromoties'.
- 64 'Klikspaan', *Studenten-Typen*, p. 110.
- 65 Vrankrijker, *Eeuwen*, p. 73v.
- 66 *Organiek Besluit*, art. 10. Na de *Wet op het Hooger Onderwijs* (1876) werden geen losse stellingen meer geaccepteerd; van 1895 tot 1921 weer wél.
- 67 'Klikspaan', *Studenten-Typen*, p. 115.
- 68 Daarnaast zouden de dissertaties veel minder omvangrijk zijn dan voorheen; *Bijdragen tot de Beoefening en Geschiedenis der Godgeleerde Wetenschappen*, jg 13 (1826) p. 747.
- 69 RA Utrecht, FA De Geer van Jutphaas inv.nr. 267; het dagboek bestaat uit losse, ongenummerde pagina's en verkeert in wanorde.
- 70 Zie o.a. de rede bij de promotie 'met de kap' van J.H. Scholten en J.J. Snouck Hurgronje; Van den Bergh, *Gedenkboek*, p. 190v.
- 71 Willems (*Ter Haar*, p. 29) vermoedt dat de faculteit Ter Haar hiermee 'professorabel' wilde maken. Overigens had hij al wel, in 1829, doctoralexamen afgelegd.
- 72 Willems, *Ter Haar*, p. 29.
- 73 Ook in Ter Haars naaste omgeving; zie 'De Dorpspastorie te Zalk. Aan mijn vriend J.A. Anspach, bij zijne bevordering tot doctor in de godgeleerdheid' [1829] In: *Dichtwerken*, II, p. 18v.
- 74 Van de Groningse doctores H. N. la Clé (17 VI 1835) en J.W. Scholtz (12 VI 1839) en de Leidse doctores A. Roux (7 III 1838), J.P. van der Meer de Wys (28 III 1838) en C.J. van der Vlis (28 VI 1839) heb ik geen biografische gegevens weten te achterhalen.
- 75 *Algemeen Reglement* 1816, art. 79v, 82.
- 76 De Groot, 'Reglement'; vgl. Reenders, 'Ring'.
- 77 RA Noord-Holland, Archief van de Ring Haarlem, inv.nr 232: Notulenboek, Reglement 1819, art II.1.
- 78 Vanaf 1847 konden predikanten van de hervormde gemeente in Groningen boeken lenen uit de universiteitsbibliotheek. Andere academici en studenten kregen dat recht pas vijf jaar later (Huizinga, 'Geschiedenis', p. 106).
- 79 HHS 1843, p. 13; vgl. HHS 1842, p. 13; tot die tijd hadden de ringen niet aan de synode, maar aan het ministerie verslag uitgebracht (Vree, 'Kraaienplaag', p. 111).
- 80 Van Koetsveld, *Pastorie*, p. 81.
- 81 Vree, 'Kraaienplaag', p. 140.
- 82 Vree, 'Kraaienplaag', p. 123; vooral als gevolg van de opkomende richtingstrijd (waarover later meer).
- 83 Zie ook Aalders, 'Start'.
- 84 In het aantal promoties zijn ook theologen begrepen die in een eerdere periode, een ander kerkgenootschap of in het geheel geen proponentsexamen hadden afgelegd.
- 85 HHS 1829, p. 15; eerder had B. Verwey (*Adres*, p. 28) daarop gewezen.
- 86 HHS 1829, p. 14.
- 87 Een kwart eeuw eerder had de *Bibliotheek van Theologische Letterkunde* (1805, p. 208) het promoveren een probaat middel genoemd voor het inperken van de 'aanmatigheden' van gemeenteleden, die zich 'maar al te dikwerf tot beoordeelaars van de kunde der Leeraren, schoon onbevoegd, opwerpen'.

- 88 Het verschijnen van het eerste deel van dit werk in 1848 geldt sinds Sepps *Proeve* (1869) als het begin van de Moderne Theologie in Nederland.
- 89 De algemeen aanvaarde tekst van het Nieuwe Testament, zo geheten naar het voorbericht in de tweede druk van de befaamde Elzevier-editie uit 1633: 'textum ergo nunc habes ab omnibus receptum'.
- 90 Sepp, *Proeve*, p. 459.
- 91 Dit was een bewerking van het bekroonde antwoord op een prijsvraag van Teylers; vgl. Klijn, *Wordings-geschiedenis*, p. 14.
- 92 N.N., 'J.D.L. Huifman aan Jan de Wit'. In: *Los en vast. Uit de briefwisseling van een Leidsch student*; Leiden: Van Doesburgh 1866.
- 93 Scholten, *Beeffening*, p. iiv.
- 94 Machteld was gemodelleerd naar de onderwijzeres Anne van der Tholl, die lidmatencatechisatie volgde bij Huet en later zijn vrouw werd; zie Huet, *Lokomotief*, p. 14.
- 95 Busken Huet, *Brieven*, p. 494v.
- 96 Lindeboom, *Geschiedenis*, p. 85; vgl. Roessingh, *Modernisme*, pp. 111-144; Aerts, *Letterheren*, pp. 238-253.
- 97 Eerder had Hofstede de Groot in een dergelijk tweegesprek zijn visie uiteengezet.
- 98 De Génestet, *Leeke-dichtjes*, XIX [fragment; 1859].
- 99 Lindeboom, *Geschiedenis*, II, p. 98.
- 100 Aerts, *Gids*, p. 44.
- 101 Pierson, *Intimis*, p. 42v.
- 102 HHS 1861, bijlage C, p. 6.
- 103 Zulks conform hetgeen de Negenmannen in 1844 hadden voorgesteld (De Visser, *Kerk*, III, p. 343v). Overigens legde de synode het herziene *Algemeen Reglement* nog wel aan de koning voor (Rasker, *Kerk*, p. 156).
- 104 Aldus de apostolische breve van 4 maart 1853, geciteerd in Reitsma, *Geschiedenis*, p. 395.
- 105 Kossmann, *Landen*, I, p. 231.
- 106 In 1861 kreeg deze een eredoctoraat van de Utrechtse theologische faculteit (BLGNP I 192).
- 107 Ter Haar was voorzitter geweest van de Tweede Klasse (Willems, *Ter Haar*, p. 79v).
- 108 Van Welderen Rengers, *Schets*, pp. 84-104.
- 109 Rasker, *Kerk*, p. 162; Aalders, 'Wet'.
- 110 N.N., *Brief**[1827], p. 33; vgl. Schotel, *Kleding*, pp. 206-237.
- 111 HHS 1817, p. 100vv; vgl. N.N., 'Over den invloed der ambtskleding', in: *Nieuwe Bijdragen ter Bevordering van de Kennis en Verbetering van den Eeredienst*, jg 2 (1817), pp. 313-315.
- 112 N.N., *Brief*[1827], p. 32; Hooijer-Bruins, *Domineesdochter*, p. 141.
- 113 Aalders, 'Discussie'; de auteur werkt aan een monografie over dit onderwerp. Ik dank hem voor de geleendheid om een voorlopige versie in te zien.
- 114 Ook het verweer tegen 'vrijdenkers' (vanaf 1855 verscheen *De Dageraad*) was ermee gediend.
- 115 F. Koppius en B.J. Riedel. Over vijf doctores dezer jaren heb ik niet voldoende biografische gegevens kunnen vinden: de Groningse theologen W. Palmer van den Broek (gepromoveerd in 1851) en H. Wybelingh (1854), de Utrechtse doctor S. Hofmeyer (1856) alsmede diens Leidse broeders C.E.B. Uloth (1855) en P. Mounier (1856). Laatstgenoemde was vanaf 1857 predikant in Parijs. Zelfs in het uiterst onwaarschijnlijke geval dat zij alle vijf als dominee doctor werden, ligt het aandeel 'promoties in de pastorie' in dit decennium aanmerkelijk lager dan in het voorgaande.
- 116 Toch schopte Van Vloten het tot hoogleraar — zij het niet in de theologie, niet aan een rijksuniversiteit en niet voor lang (BLGNP II 440).
- 117 Toebees, *Historiën*, p. 21.
- 118 In Utrecht gold dit al in de jaren zeventig voor dertien van de dertig dissertaties.
- 119 Kuypers, *Opleiding*, p. 189.
- 120 In de jaren dertig, vijftig en zestig waren dissertaties die in de pastorie geschreven waren dunner dan de overige (zo'n 15 à 25 %); in de jaren zeventig en tachtig daarentegen waren zij juist iets omvangrijker (15 à 20 %).
- 121 De op een na laatste theoloog die in Leiden op een Latijns proefschrift promoveerde was Abraham Kuypers. In de Leidse letterenfaculteit werden de eerste twee Nederlandstalige dissertaties verdedigd in 1857. De Groningse letterenfaculteit volgde pas in 1867; Utrecht zelfs niet eerder dan in 1876.

- 122 Groen, *Onderwijs*, p. 40; Otterspeer, *Wiekslag*, p. 337.
- 123 Deze namen immers het proponenten af. Vanaf 1863 gebeurde dit geheel in het Nederlands. Vloeiend Latijn spreken was toen dus geen aanbeveling meer voor wie een plaats begeerde in het kerkbestuur.
- 124 Wanneer men de promoties aan de vu meetelt zelfs twee van de vijf.
- 125 Busken Huet, *Brieven*, Haarlem 1858², p. 9.
- 126 GA Amsterdam, FA Boissevain, inv.nr 375: Dagboek van Jan Boissevain, aantekening van 23 februari 1853.
- 127 HHS 1862, bijlage C, p. 16.
- 128 Laurillard, 'Onze titulaturen'. In: *Ruiten* [1887], p. 102.
- 129 'Multatuli', *Woutertje Pieterse*, p. 23; curs. DJB.
- 130 De burgemeestersvrouw is er dan ook mordicus op tegen dat haar zoon Louis (doctor in de letteren) zich inlaat met Charlotte van de dominee; J.J. Cremer, 'Een predikantsdochter'. In: *Novellen*, II.
- 131 In de jaren zeventig en tachtig lag hun aantal weer wat lager, rond drie tiende; in de jaren negentig was zelfs maar een op de zes nieuwe, 'gewone' synodeleden gegradueerd.
- 132 Nog opmerkelijker was de sterke vertegenwoordiging van de adel: in de jaren zestig droeg ruim een kwart van de leden van deze colleges een adellijke titel (1860: 22 van de 81, 1865: 23 van de 81). In 1870 en 1875 was hun aandeel meer dan gehalveerd (1870: twaalf van de 81; 1875: tien van de 81; in 1880 en 1885: negen van de 81) (Bron: *Staatsalmanak* van de betreffende jaren; vgl. hoofdstuk 8).
- 133 Onder de 69 provinciale kerkbestuurders waren in 1860 twaalf meesters en zeven doctors (samen 28%), in 1865 negen meesters en zeven doctors (24%), in 1870 elf meesters en zeventien doctors (samen 41%) en in 1875 elf meesters en negentien doctors. Daarna daalde het aantal academici weer (Bron: *Staatsalmanak* van de betreffende jaren; mijn telling, DJB).

7 De structuur van het predikantencorps

- 1 G. van de Linde, Brief aan J. van Lennep, d.d. 19 augustus 1833. In: *Van Lennep*, p. 21.
- 2 Acta van de synode te Embden, oktober 1571, art. 1; geciteerd in *Documenta*, I, p. 192v.
- 3 'Rapport à son Excellence le Ministre des Cultes, etc.' [1812]. In: *De Visser, Kerk*, III [bijlage VI], pp. 688-782.
- 4 Zie HHS 1824, p. 15, 25; HHS 1825, pp. 28-36. Bij academische examens werd vanaf 1826 een judicium gegeven.
- 5 KB II XII 1835 nr 88, art. 2.
- 6 Kuyper, *Tractaat*, p. 61.
- 7 Van Oosterzee, *Kerk*, p. 147.
- 8 Van Rooden, 'Stand', p. 371.
- 9 *Naamregister* 1845, p. 192.
- 10 KB 14 XI 1834 nr 131; vgl. HHS 1834, p. 33; 1835, p. 8v, 46v, 81; HHS 1836, p. 50v.
- 11 N.N. [J. de Vries], *Studenten-leven*, p. 84.
- 12 KB I X 1844 nr 17. De synodale commissie *ad hoc* benadrukte 'dat het Hulppredikerschap als eene Kerkelijke instelling mocht worden gevestigd in verband tot den Staat' (HHS 1843, p. 160).
- 13 Artikel 3. Het herziene *Reglement* van 1858 voegde daar uitdrukkelijk aan toe: 'De benoemde wordt kerkelijk niet bevestigd.' (art. 5) Naar gelang hun bezoldiging konden hulppredikers benoemd worden door de plaatselijke predikant, door de kerkenraad, door collatoren of floreenplichtigen. Waar het Rijk een deel van het traktement betaalde, moest gekozen worden uit een zestal, opgemaakt door het ministerie van Eeredienst.
- 14 HHS 1846, p. 168v.
- 15 HHS 1843, p. 161. Van 'adjunct-predikanten' wilde men daarom niet weten; zie ook HHS 1844, p. 258; HHS 1846, p. 171, HHS 1847, p. 41; HHS 1848, p. 57.
- 16 In de hoogtijdagen van de Doleantie, toen het aantal vacatures extreem hoog was, werd voorgesteld om ook godsdienstonderwijzers als hulppredikers aan te stellen (HHS 1889, p. 550; zie ook Van Waning Bolt, *Predikanten nood*).

- 17 Van Koetsveld, *Mastland*, p. 152.
- 18 Die nieuwe opleidingsvorm was afgekeken in Duitsland; zie Janz, *Bürger*, pp. 193-227.
- 19 Rond 1850 deden jonge anglicaanse wijdelingen gemiddeld vijftien jaar over het bereiken van *incumbent status* (als *vicar* dan wel *rector*). In de loop van de negentiende eeuw veranderde de rol en status van *curates*. Aanvankelijk dienden zij vooral als vervangers van predikanten, later als hun assistenten (Haig, *Clergy*, p. 220v).
- 20 Zie o.a. Mok, *Beroepen*, p. 105v.
- 21 CBS, *Uitkomsten Beroepstelling*, 1899, deel 12, aflevering 2 (mijn berekening, DJB).
- 22 *Reglement op de Vacaturen*, art. 50.
- 23 Van Limburg Brouwer, *Diepenbeek*, p. 21.
- 24 Vgl. Van Rooden, 'Stand', p. 55.
- 25 *Naamregister* van de betreffende jaren (mijn berekening, DJB). Het aandeel van de jongsten (met minder dan vijf dienstjaren) was in 1861 bijzonder groot (13,8 %; was 10,3 % in 1856), terwijl dat van de oudsten (met meer dan veertig dienstjaren) heel klein was (6,3 %; was 8,0 %).
- 26 Het rekenkundig gemiddelde bedroeg in 1872 21,9 jaar (was 20,4 in 1843); het meetkundig gemiddelde was 21 jaar (was 18).
- 27 Zie het *Naamregister* van de betreffende jaren; vergelijk het door baron d'Alphonse opgestelde 'Rapport à son Excellence le Ministre des Cultes...etc.' [1812], opgenomen in: De Visser, *Kerk*, III [bijlage vi], p. 770.
- 28 In de jaren daarna daalde hun aantal weer enigszins: in 1881 waren er 295, en in 1895 telde men er 282 (NKH 1881, 1895; mijn telling, DJB). Het aantal hervormde 'dienaren des Woords' (dienstdoend dan wel emeritus) steeg van 1649 in 1850 tot 1792 in 1872.
- 29 1843: 221 van de 383; 1872: 323 van de 470. Van hen die veertig tot vijftig jaar tevoren hun bediening hadden aangevangen, was in 1843 nog 37,6 % in leven (157 van de 418); in 1872 was het percentage 'overlevenden' gestegen tot 45,5 % (239 van de 525).
- 30 1843: 47,7 % (113/237); 1872: 56,7 % (181/319). In 1885 waren al 63,2 % (208/329) van de 40+'ers met emeritaat (*Naamregister* 1843 en 1872; NKH 1885, bijlage A en B; mijn telling, DJB).
- 31 Ypey & Dermout, *Geschiedenis*, IV, p. 621v.
- 32 In Zwolle, Deventer en Kampen hadden emeriti recht op f 500,- à f 800,-; zie het eerdergenoemde rapport van baron d'Alphonse [1812], opgenomen in: De Visser, *Kerk*, III [bijlage vi], p. 769.
- 33 Zie Lodewijk Napoleons Decreet van 2 Oogstmaand 1808, art. 8; zie ook Van Oosterzee, *Kerk*, p. 59.
- 34 KB 13 XII 1815; KB 6 IV 1816 nr 56. In 1821 verzocht het classicaal bestuur van Deventer dit besluit ook van toepassing te verklaren op 'de noordelijke provincies' (HHS 1821, p. 69; zie ook HHS 1825, p. 57v).
- 35 KB 26 II 1841 nr 16; KB 11 XII 1835 nr 88. Eerder was een rijkspensioenregeling getroffen voor predikantsweduwen (KB 24 IX 1830, nr 85).
- 36 Prins (*Kerkrecht*, p. 188v) hekelde de 'grote onregelmatigheid' van de bestaande pensioenpraktijk, de 'min of meer willekeurige schikkingen der Regeering', en het 'onrecht' dat daar het gevolg van was.
- 37 Voor ieder dienstjaar minder werd een veertigste deel afgetrokken, tot een minimum van zeshonderd gulden. Zie HHS 1863, p. 324v; zie ook Knottenbelt, *Wetboek*, p. 176v.
- 38 1861: f 199.116,-; 1872: f 238.605,-. De ASC merkte in 1875 op dat jaarlijks gemiddeld 120 predikanten aanspraak maakten op volledig rijkspensioen (HHS 1875, bijlage B, p. 155).
- 39 In 1872 waren er 1454 dienstdoend predikanten; één minder dan in 1850. Het aantal emeriti steeg echter van 194 tot 338, terwijl er 384 ex-predikanten overleden. Dat wil zeggen dat er in deze periode $1+338-194+384 = 529$ predikanten met emeritaat gingen (zie *Naamregister* van de betreffende jaren; mijn telling, DJB).
- Per jaar vielen $953/22 = 43,3$ predikanten af (dat is 3,0 % van het totaal aantal dienstdoende predikanten). De kerkelijke loopbaan van de doorsnee hervormde dominee van die tijd duurde dus $1454/43,3 = 33,6$ jaar.
- 40 Dat verklaart ook een ander raadselachtig verschijnsel. In de jaren 1850-1872 overleden, volgens de necrologieën in het *Naamregister*, 808 hervormde predikanten. Iets minder dan de helft van hen was al 'buiten dienst'; een kleine meerderheid (53,5 %) stierf in het harnas. Uit een reconstructie maak ik evenwel op dat laatstgenoemden, de dominees 'tot in den doet', *minder* dan de helft (44,5 %) uitmaakten van het totaal aantal predikanten wier pastorale loopbaan in deze jaren eindigde.

- 41 1843: 65,3 % (113/173); 1872: 53,6 % (181/338). In 1885 lag het aandeel van de 40+'ers weer op het vroegere niveau (208/338 = 61,5 %).
- 42 1843: 4,2 % (60/1414); 1872: 10,5 % (157/1494). In 1885 waren er 130 'jonge emeriti', 9,6 % van het totaal aantal *onbejaarden* (zie *Staatsalmanak* 1885; NKH 1885, bijlage A en B; mijn telling, DJB). Dat het totaal aantal emeriti in 1885 groter was dan in 1872 kwam doordat de omvangrijke generatie van de jaren dertig en veertig inmiddels op leeftijd was.
- 43 In zijn gedetailleerde handboek zwijgt H.M.C. van Oosterzee (*Kerk*, p. 164v) nog over deze radicale wijze van vervroegd uitreden.
- 44 Eervol ontslagen predikanten bleven dan ook onderworpen aan het opzicht van het classicaal of provinciaal kerkbestuur (Van Oosterzee, *Kerk*, p. 164v).
- 45 Janz, *Bürger*, pp. 193-227. Ook in de *Church of England* begonnen kandidaten hun loopbaan vaak in het onderwijs (Haig, *Clergy*, p. 210).
- 46 Fryhoff, 'Onderwijs'. Volgens de *Volkstelling* van 1849 waren er in Nederland slechts 52 'huisopvoeders', onder wie 44 vrouwen. Wel telde men ruim driehonderd kostschoolhouders. Volgens de *Volkstelling* van 1899 waren er niet minder dan 560 'huisonderwijzers' en 334 gouverneurs c.q. gouvernantes.
- 47 Zie bijvoorbeeld Röling, *Tragedie*, p. 155.
- 48 Ook in Sloten was de dominee vanouds tevens rector geweest, maar in 1816 weigerde ds J. Dobelman dat (Fortgens, *Schola*, p. 163). De namen der rectoren heb ik ontleend aan de *Staatsalmanak* van 1830 en opgezocht in Van Lieburgs *Repertorium*, dat loopt tot 1816.
- 49 Fryhoff, 'Onderwijs', p. 10.
- 50 Fortgens, *Schola*, p. 77.
- 51 Zie KB 23 X 1817.
- 52 Fortgens, *Schola*, p. 163.
- 53 105 van de 252; negentien waren slechts kandidaat (*Statistisch jaarboekje voor 1852*; 's-Gravenhage: Landsdrukkerij).
- 54 KB 2 VIII 1815, art. 9v.
- 55 KB 13 IV 1828, nr 100.
- 56 Ophof-Maass, 'Kostscholen'.
- 57 Zie De Vries, *Regiem*.
- 58 *Staatkundig jaarboekje voor 1852*; 's-Gravenhage: Landsdrukkerij.
- 59 De seculiere betekenis van het woord is overigens veel ouder dan de Wet van 1863; zie het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, deel VIII, 1 [1916] s.v. 'leeraar'. Kramers' *Nieuw Nederlandsch-Fransch Woordenboek* (Gouda: Van Goor 1862) noemt pas in de tweede plaats de vertaling 'ministre, pasteur, prédicateur'. Maar het drie jaar jongere *Woordenboek der Engelsche en Nederduitsche talen* (Gorinchem: Noorduyt 1865) geeft als eerste vertaling: 'divine'.
- 60 Schneider & Hemels, *Krant*, p. 181, 190.
- 61 Schneider & Hemels, *Krant*, p. 169.
- 62 Schneider & Hemels, *Krant*, p. 165.
- 63 De hoofdredacteur van *Het Vaderland* verdiende zelfs f 3500,- plus f 533,- advertentie-opbrengst (Scheffer, *Vorm*, p. 127).
- 64 Van Duyl was eerder secretaris van het Nut en redacteur van de *Rotterdamsche Courant* geweest.
- 65 Hij werd opgevolgd door een theoloog: dr J. Zaaier Azn. Inmiddels was een andere ex-predikant werkzaam als toneelrecensent en kunstcriticus van de NRC: P. Haverkorn van Rijswijk, de latere directeur van Museum Boymans (De Vries e.a., *Haverkorn*).
- 66 Scheffer, *Vorm*, p. 273.
- 67 BWN 1 311V
- 68 Bij deze kranten waren werkzaam de theologen dr E.J.P. Jorissen, P. Bruyn, A.L. Lesturgeon en dr L.A. Rademaker; zie verder *Taal, Liberalen*, pp. 544-562; Tammeling, *Krant*, pp. 54-97; Van Dockum, *Courant*.
- 69 Domela Nieuwenhuis, *Christen*, p. 25, 47-67.
- 70 Vijf jaar later werd in Winterswijk een antirevolutionair *Volksblad* opgericht, spoedig herdoopt tot *de Graafschapper*. De eerste hoofdredacteur was predikant. In 1882 telde het zo'n drieduizend abonnees, aanzienlijk meer dan *De Standaard*.

- 71 'De Rede van Dr Kuyper'. In: *Gedenkboek Standaard*, p. 64v.
- 72 Sc. Van Duyl en De Veer (Hans, *Journalisten-Kring*, bijlage A).
- 73 Vgl Burrage, Jarausch & Siegrist, 'Framework', p 214: 'Strong professions [...] have no alternative career outside the profession, no exit.'
- 74 In 1850 waren er 1,688 miljoen hervormde zielen, in 1273 hervormde gemeenten met in totaal 1508 predikantsplaatsen. In 1872 waren er 22 % meer hervormde zielen (2,043 miljoen), 5 % meer gemeenten (1337) en 6 % meer predikantsplaatsen (HHS 1850 en 1872, bijlage C).
- 75 In de jaren 1816-1845 werden in totaal 1613 studenten bevorderd tot proponent, terwijl 1379 proponenten werden bevestigd als predikant en het aantal beschikbare kandidaten steeg van 66 tot 190 (*Naamregister* 1845). Dat wil zeggen dat in deze periode $1613+66-190-1379 = 110$ proponenten geen predikant werden; dat is 6,6 % van de 'instroom' in de kandidatenstand ($1613+66$) en 7,4 % van de 'uitstroom' ($1379+110$).
- 76 Zo vertelt Keetje Hooijer-Bruins (*Domineesdochter*, p. 95) van Hendrik Palthe, geboren omstreeks 1815.
- 77 N.N. [J. de Vries], *Studenten-leven*, p. 43.
- 78 In 1872 waren er op een na evenveel dienstdoend hervormd predikanten als in 1850. In de tussentijd waren echter 424 dominees overleden en 529 met emeritaat gegaan. Dat wil zeggen dat er in deze jaren $424+529-1 = 952$ kandidaten zijn bevestigd als predikant. Volgens de jaarverslagen van de ASC zijn in deze periode echter 1162 jongens toegelaten tot de predikdienst, terwijl het aantal beschikbare kandidaten daalde van circa 141 tot 26. In totaal zijn dus $1162+141-26-952 = 325$ kandidaten uiteindelijk geen predikant geworden; dat is 24,9 % van de 'instroom' ($1162+141$) en 25,5 % van de 'uitstroom' ($952+325$).
- 79 Bernard ter Haar, 'Aan mijn oudsten zoon, zich wijddende aan de studie der Godgeleerdheid' [circa 1851; fragment]. In: *Dichtwerken*, II.
- 80 NNBW V 215; vgl. Bos, 'Geslacht'.
- 81 T., 'Mijmeringen van een theol.cand.', LSA 1866, p. 371v.
- 82 1843: 3,3 % (48/1453), 1845: 4,1 % (59/1453), 1856: 4,5 % (68/1527), 1861: 4,2 % (65/1560), 1865: 5,3 % (84/1582), 1870: 8,5 % (135/1595), 1872: 9,2 % (148/1602), 1881: 15,3 % (250/1635), 1885: 16,6 % (272/1634) (*Naamregister* c.q. NKH van de betreffende jaren).
- 83 In 1889 waren 386 van de 1634 hervormde predikantsplaatsen onbezet; dat is 23,6 %. In Zeeland gold dit zelfs voor 41,4 %. In Utrecht steeg het percentage vacatures tussen 1885 en 1889 nauwelijks (van 23,5 % tot 25,9 %), in Drenthe en in Noord-Brabant plus Limburg bleef het gelijk (20,3 % c.q. 19,5 %) en in Overijssel daalde het zelfs iets (van 15,6 % tot 14,6 %) (NKH 1902 / 1923; mijn berekening, DJB).
- 84 Nederland: 16,6 %; Gelderland: 10,1 % ($\chi^2 = 8.214$; $p < 0,005$) Zeeland: 25,9 % ($\chi^2 = 7.643$; $p < 0,01$). In Utrecht lag het aantal vacatures ook flink wat hoger (23,5 %; $\chi^2 = 3.062$; $p < 0,10$). In 1889 week Zeeland nog sterker af van het landelijk gemiddelde: in plaats van 23,6 % was hier 41,4 % vacant.
- 85 Dat gold ook voor Noord-Brabant en Limburg, als men tenminste de vele emeriti aldaar meetelt. Zonder dezen ligt de gemiddelde diensttijds juist lager.
- 86 Inderdaad lag onder predikanten in Zeeland, Utrecht en Overijssel in alle drie de peiljaren het percentage tweede- en derdejaars beneden het landelijk gemiddelde (1843: 6,6 %, 1856: 5,3 %, 1872: 6,0 %). Zeeland en Overijssel telden in 1843 en 1872 bovendien een groter aantal 40+ers onder hun 'dienares des Woords' (dienstdoend dan wel emeritus). In Friesland was dit laatste percentage in beide jaren groter dan het landelijk gemiddelde, terwijl het aandeel van tweede- en derdejaars in het aantal dienstdoende predikanten telkens kleiner was. Toch lag het gemiddeld aantal dienstjaren in 1843 iets onder het landelijk peil. De spreiding rond dat gemiddelde was wél consequent hoog.
- 87 CBS *Volkstelling* 1849. Onder 'geneeskundigen' werd een ratjetoe van hoog-, half- en ongeschoolden verstaan.
- 88 1850-56: 26,9 % (56/208); 1883-86: 25,6 % (44/172); 1895-99: 29,8 % (54/181) (*Naamregister* c.q. NKH van de betreffende jaren; mijn telling, DJB.) Voor alle perioden ga ik uit van het aantal predikantsplaatsen in 1886. Kort na de Tweede Wereldoorlog stond nog zo'n 60 % van de hervormde predikanten in een eenmansgemeente; zie De Jong, 'Predikanten'.
- 89 'Mijn uitzigt' [fragment], LSA 1833, pp. 160-163.
- 90 'Mijn ideaal', GSA 1854, pp. 91-93.
- 91 'Hij heeft zijne Vokatie gemist'; ASA 1851, p. 81v.

- 92 'Triomflicd van een proponent, beroepen te X.', LSA 1873, p. 60v.
- 93 N.N. [J. de Vries], *Studenten-leven*, p. 80.
- 94 Hooijer-Bruins, *Domineesdochter*, p. 5.
- 95 N.N. [J. de Vries], *Studenten-leven*, 1847, p. 49.
- 96 Van Koetsveld, *Mastland*, p. 219.
- 97 Van Koetsveld, *Mastland*, p. 219. In Rotterdam had de vroedschap in 1725 bepaald dat predikanten bij hun benoeming maximaal 46 jaar oud mochten zijn (De Jongste, 'Conflicten', p. 73v).
- 98 E.J. Potgieter, 'Intrede' [1845; curs. DJB], *Poëzij*, II.
- 99 W.J. van Zeggelen, 'Ideaal en werkelijkheid' [1858], *Dichtwerken*, I.
- 100 N.N. ['de Burgemeester van Mastland'], *Stadspredikant*, p. 9v.
- 101 N.N. ['de Burgemeester van Mastland'], *Stadspredikant*, p. 81. Als motto van dit boek fungeerde Jezus' weelacht over Jeruzalem 'dat de Profeten doodt en stenigt die tot u zijn gezonden'(Mattheüs 23:37).
- 102 Sinds 1684 mochten de dorpsgemeenten in dit gewest alleen proponenten beroepen (Van Rooden, 'Stand', p. 64).
- 103 Respectievelijk een vijfde, een twaalfde en een zestiende.
- 104 Van Rooden, 'Stand'. Uiteraard werd deze ontwikkeling bevorderd door de bestuurlijke eenwording van Nederland (Knippenberg & De Pater, *Eenwording*). Maar ook op het omgekeerde verband moet men bedacht zijn: het beroepsverkeer van predikanten bevorderde de culturele eenwording van het Koninkrijk.
- 105 In Haarlem steeg het aandeel van 'Noord-Hollandse' predikanten van een zevende tot een kwart. En in Dordrecht en Delft kwam in plaats van een vijfde nu een derde van de leraars uit Zuid-Holland. Zelfs hervormd Amsterdam zocht het nu aanmerkelijk vaker binnen de provinciegrenzen: niet een van de acht, zoals voorheen, maar een op de vijf Amsterdamse leraars kwam voortaan uit Noord-Holland.
- 106 Al in de achttiende eeuw hadden Amsterdam en Haarlem aanmerkelijk meer predikanten uit zuidelijk dan uit noordelijk Holland beroepen; Rotterdam daarentegen benoemde meer 'Noord-' dan 'Zuid-Hollandse' dominees.
- 107 Deventer leverde in de achttiende eeuw tien predikanten; Dordrecht en Delft elk dertien. Uit Utrecht, Rotterdam, Haarlem, Middelburg en Gouda kwamen zes predikanten naar Amsterdam of Den Haag; uit Leiden en Groningen kwamen er vijf, evenals uit Zutphen, dat in het klasement veel lager staat. De voorkeur van Amsterdam en Den Haag voor het genoemde drietal doet vermoeden dat bij het selecteren van een nieuwe predikant niet alleen afging op het 'niveau' of de geografische ligging van diens gemeente maar ook op kerkelijke 'kleur'.
- 108 In de negentiende eeuw bleven Dordtse predikanten favoriet; Delft en vooral Deventer verloren echter hun vroegere functie.
- 109 In 1822 ontvingen zij f 944,45 aan traktement, f 150,- vergoeding voor de huishuur, f 14,40 'wijngeld' en f 216,- 'classicaal, ligt en turfgeld'. In 1842 kregen zij f 1200,- uit het 'Gemeentefonds' en tweehonderd gulden uit het 'Fonds Eeredienst'; in 1852 waren beide bedragen vijftig gulden hoger maar in 1870 bedroeg het totaal weer f 1400,- ('Staat van de jaarlijksche inkomsten van de predikanten der Hervormden te Groningen, 16 september 1822', 'Staat en inventaris van de pastorij-goederen', 1842 c.q. 1852 en 'Inventaris van goederen, baten, schulden en lasten der gemeente Groningen', 1870; RAGr, Toezicht, inv.nrs 452 en 491).
- 109 In 1821 betaalde de gemeente nog maar f 900,-; in 1861 f 1175,-. Zie 'Staat en inventaris van de kerke-, pastorie- en kosterijgoederen, fondsen, baten en schulden van de gemeente Oostwold (Oldambt)', RAGr, Toezicht, inv.nr. 452.
- 110 In 1871 had een synodale commissie gepleit voor het vaststellen van een minimumtraktement van f 850,- (HHS 1871, p. 183).
- 111 Augustijn, 'Kerk', p. 47. In zijn eerste gemeente (Beesd) had Kuyper al een traktement van bijna f 2700,- genoten; in Utrecht kreeg hij niet minder dan f 3700,- (waarvan f 2100,- van de gemeente). In Amsterdam zou hij daar duizend gulden op achteruit zijn gegaan, als hij niet een gift van de familie Boissevain had ontvangen (Van den Berg, 'Kuyper', p. 152).
- 112 Vooral in Groningen, Leiden en Franeker was dat het geval.
- 113 R.C. Bakhuizen van den Brink, Brief aan J. ter Meulen Hzn., d.d. 18 november 1838; in: Brummel, *Stru-dietijd*, p. 179v.

- 114 Na de invoering van de *Wet van het Hooger Onderwijs* (1876) daalde het aandeel van gewestelijke predikanten zelfs tot minder dan een op de zeven. Wanneer men de kerkelijke hoogleraren meetelt, blijft hun aandeel in het aantal voor het eerst benoemde hoogleraren echter vrijwel gelijk (zeven van de 22).
- 115 J. van Schelle (1757), G. J. Nahuys (1781), S. J. van de Wijnpersse (1803); A. Everaars vertrok in 1808 naar IJsselmuiden (zie Dijkstra, *Boek*, p. 197v).
- 116 De Jong, *Faculiteiten*.
- 117 Fortgens, *Schola*, p. 168.
- 118 Bouman (BLGNP III 53); Clarisie (NNBW III 230); De Geer (BLGNP III 129); Hofstede de Groot (BLGNP II 248); Kist (NNBW IX 519); Van Oordt (BLGNP I 230); Rooyens (NNBW X 835); Royaards (NNBW V 616).
- 119 Otterspeer, *Wiekslag*, p. 315.
- 120 KB 2 VIII 1815, art. 132 c.q. 51.
- 121 Harderwijk was opgeheven in 1818, Franeker in 1843 en Groningen op een haar na in de jaren zeventig.
- 122 N.N., *Wellevendheid*, pp. 269-274; vgl Kloos-Reyneke van Stuwe, *Gevoelsbeschaving*, p. 56.
- 123 In die laatste stad stond A. Goedkoop, synodelid voor Limburg (HHS 1816, p. 4; vgl BLGNP IV 145).
- 124 *Staatsalmanak 1900; Nederland's Patriciaat* jg 1-80.
- 125 Aangezien in veel gemeenten het aantal predikantsplaatsen in de loop der jaren veranderde, ga ik zowel uit van de toestand in 1815 als van die in 1940.
- 126 In 1849 stelde de synode een adres op waarin zij Zijne Majesteit onder andere wees op het gevaar 'dat indien de uitgesprokene Leerredenen voor weinige centen zijn te verkrijgen, de bijwoning van de openbare Godsdienstoefening meer en meer zal worden verwaarloosd' (HHS 1849, p. 445; vgl. p. 317v). In 1850 bleek er zelfs een vereniging te bestaan, 'Unictate ac Perseverantiâ', die dergelijke roofofferten uitgaaf (HHS 1850, p. 241).
- 127 Kruseman, *Bouwstoffen*, II, p. 72. Juist doordat Van der Palms leerredenen *gebundeld* werden uitgegeven, heeft hij minder titels op zijn naam staan dan men zou verwachten; vgl. Bosma, *Woorden*, p. 139v.
- 128 J. J. van Oosterzee (die in deze jaren 65 preken en stichtelijke geschriften publiceerde; meer dan iemand anders), N. Beets (27), D. Chantepie de la Saussaye (21) en P. Hofstede de Groot (19) dienden als 'pre-adviseurs' van de synode.
- 129 Die laatste gemeente had, als gezegd, wel een hoog traktement te bieden.
- 130 Kruseman, *Bouwstoffen*, p. 64. In 1844 werd een *Vereniging tot bevordering van Christelijke lectuur* opgericht, die heel goedkoop stichtelijk leesvoer aanbood (*Ibid.*, p. 206).
- 131 1816-19: 14 van de 24 nieuwelingen; 1820-29: 19 van de 42; 1830-39: 5 van de 28; 1840-49: 13 van de 37; 1850-59: 15 van de 42; 1860-69: 15 van de 29; 1870-79: 9 van de 25; 1880-89: 10 van de 31; 1890-99: 6 van de 21. Bronnen: HHS 1816-1899; *Nederlandse Bibliografie 1801-1832*, Brinkman 1833-1849, 1850-1882, 1883-1891, 1892-1900.
- 132 Vgl. Freidson, *Professie*, p. 78v.
- 133 Van de predikanten die in de jaren zeventig en tachtig hun entree maakten in de synode waren ongeveer drie van de tien doctor geweest; van hen die in de decennia rond de eeuwwisseling debuteerden was slechts een op de tien gepromoveerd.

8 Predikanten en hun gehoor

- 1 Pierson, *Onverdraagzaamheid*, p. 12.
- 2 J.P.C.J. van de Walle, *Rechtspositionele aspecten van het predikantschap*; ongepubliceerde doctoraalscriptie Nederlands recht, KU Brabant; z.pl. (Tilburg) 1991.
- 3 J. F. de Haan te Ee en L. G. C. Ledebouer te Benthuizen; HHS 1841, p. 110; zie ook BLGNP III 245.
- 4 'Aanspraak van den Commissaris-Generaal [...] bij de opening van de Hervormde Synodale Vergadering, gehouden te 's-Gravenhage den 3den July 1816', opgenomen in De Visser, *Kerk*, III, p. 788.
- 5 Artikelen van het Convent van Wezel, Cap. II, art. 3v, geciteerd in: *Documenta*, I, p. 183.
- 6 De kerkelijke wetten die in 1576 op last van de staten van Holland en Zeeland werden ontworpen, bepaalden dat de magistraat het recht zou krijgen de predikanten te kiezen. De zittende predikanten zou alleen om advies worden gevraagd (zie De Visser, *Kerk*, II, p. 183). De in 1574 te Dordrecht gehouden Hol-

- lands-Zeeuwse synode had de overheid alleen zeggenschap willen verlenen over de benoeming van diakenen (zie De Jong, *Kerkgeschiedenis*, p. 142).
- 7 Acta van de Nationale Synode te Middelburg (1581), 'Van den Diensten', art. 4; geciteerd in *Documenta*, I, p. 201. De nationale synode van 's-Gravenhage (1586) stelde dat de overheid haar approbatie alleen mocht laten afhangen van de levenswandel, niet van de leer van de genomineerde (zie De Visser, *Kerk*, II, p. 148v).
 - 8 De Visser, *Kerk*, II, pp. 140-146.
 - 9 Kerkorde vastgesteld door de Provinciale Synode van Zeeland te Middelburg (1591), geciteerd in: *Documenta*, I, p. 205; zie ook Groenhuis, *Predikanten*, p. 22.
 - 10 Als de uitverkorene het beroep aannam, moest hij worden 'losgemaakt' van zijn vroegere gemeente of — wanneer het een kandidaat betrof — peremptoir worden geëxamineerd door de classis.
 - 11 De Jongste, *Conflicten*, p. 74v.
 - 12 Schotel, *Eeredienst*, p. 272.
 - 13 Zie o.a. Van Zinnicq Bergmann, *Oorsprong*.
 - 14 De Jong, *Kerkgeschiedenis*, p. 214.
 - 15 Vernoemd naar Simon de Tovenaar, die de apostelen geld bood om hun bijzondere gaven deelachtig te worden (Handelingen 8:18-24).
 - 16 Schotel, *Eeredienst*, p. 276.
 - 17 Zie ook artikel 24 van de *Staatsregeling* van 1798.
 - 18 Volgens een reglement van het Departementaal Bestuur d.d. 4 september 1795 zouden de lidmaten hun predikanten mogen kiezen uit een nominatie van de kerkenraad. Deze bepaling verviel door de scheiding van kerk en staat (1796).
 - 19 Kalma, *Mensen Leeuwarden*, p. 134.
 - 20 Boeles, *Stemregt*.
 - 21 Respectievelijk in 1800 en 1807; zie HHS 1844, pp. 66-81.
 - 22 Rasker, *Kerk*, p. 21.
 - 23 Kuiper, *Adel*, p. 395. Dit besluit werd van staatswege gesanctioneerd door het *Reglement op de beroeping van predikanten in Friesland* van 26 augustus 1805 (zie De Visser, *Kerk*, III, bijlage 1a), alsook door de provinciale reglementen op het kerkbeheer (1823) en de predikantsberoeping in Friesland (KB 14 IX 1833).
 - 24 De *Wet op het lager onderwijs* van 1806 en het *Reglement op de administratie der kerkelijke fondsen [...]* in de provincie Groningen (KB 2 VII 1820) zouden de eigeners een deel van hun bevoegdheden ontnemen.
 - 25 KB 23 XII 1813, nr 17; art. 2.
 - 26 KB van 1 II 1815, nr 15.
 - 27 Ypey & Dermout, *Geschiedenis*, IV, p. 642; vgl. De Jong, *Kerkgeschiedenis*, p. 314.
 - 28 Schotel, *Eeredienst*, p. 303.
 - 29 Kist, *Blankenheim*, p. 10.
 - 30 Kist, *Blankenheim*, p. 11.
 - 31 KB 11 VIII 1819.
 - 32 Drie jaar later stelde het provinciaal kerkbestuur van Groningen een speciaal reglement op; HHS 1834, p. 39.
 - 33 HHS 1840, pp. 32-36.
 - 34 Snijders, 'Kerkeraadsperikelen'; zie ook HHS 1840, p. 80.
 - 35 HHS 1840, pp. 32-36; HHS 1843, p. 43v; verslag in HHS 1844, pp. 66-81.
 - 36 HHS 1840, p. 71v.
 - 37 Zie de noten in de alfabetische lijst van het *Naamregister* van 1881.
 - 38 Zie NKH 1923; vergelijk Den Admirant, 'Rechten'.
 - 39 KB van 24 I 1850; de Hoge Raad had in 1849 het KB van 1 II 1815 ongrondwettig verklaard; zie Prins, *Kerkregt*, p. 180.
 - 40 Geciteerd in Vree, 'Herziening' (p. 22), dat de totstandkoming van het AR 1852 zeer gedetailleerd beschrijft.
 - 41 Vgl. de vroegere tekst: 'Tot het hervormd kerkgenootschap behooren allen, die, op belijdenis des geloofs, tot ledematen zijn aangenomen...' (AR 1816, art. 1; vgl. Rasker, *Kerk*, p. 156v; zie ook hoofdstuk 2).

- 42 HHS 1861, p. 306v.
- 43 Zie o.a. Kuiper, *Adel*, p. 403, 408v.
- 44 Cremer, *Anna Rooze*, I, p. 99.
- 45 'Vesalius Mobachus', *Van gelijke bewegingen als gij*, I, p. 25.
- 46 Overigens zou zo'n huwelijk ook vroeger als een mesalliance gegolden hebben, juist in gemeenten waar het collatierecht van kracht was. Zo verhaalde Petrus de Wakker van Son — secretaris van de Hoge Raad van Adel — van de verboden liefde tussen de zoon van een edelman en de dochter van 'den man die de Heer Graaf onder zijne vasallen, zoo niet half en half als onder zyne *leif-eigenen* gewoon was op te tellen' (De Wakker van Son, *Predikants-dochter* [1816], I, p. 182). Iets dergelijks beschreef de Engelse romancier Anthony Trollope in zijn *Framley Parsonage* [1860]: 'Nobody liked clergymen better than Lady Lufton [...] but she could not get over the feeling that the clergyman of her own parish [...] was a part of her own establishment [...] and that it could not well be that Lord Lufton should marry among his own — dependants.' (p. 417)
- 47 Vgl. Bos, 'Bewegingen'.
- 48 Zinsnede uit een van de vragen die vanouds bij de bevestiging van hervormde ouderlingen, diakenen en predikanten worden gesteld: 'of gy gevoelt in uw herte, dat gy wettelick van Godts Gemeynte, ende mitsdien van Godt selve, tot desen heyligen Dienst geroepen zyt?' Busken Huets alter ego Lodewijk Montalte had daar als jongeman 'ja' op op gezegd, terwijl hij dacht aan 'het huisselijk bittertje, dat de predikant bij mij had zitten drinken' (Busken Huet, 'Over de vormen' [1857]. In: *Tijgergenoeogens*, p. 31).
- 49 Adres van 18 VI 1868 in HHS 1868, p. 135v.
- 50 HHS 1870, bijlage B, p. 149v
- 51 HHS, bijlage B, 1870, p. 151.
- 52 HHS 1870, bijlage B, p. 147.
- 53 HHS 1870, bijlage B, p. 169.
- 54 HHS 1873, bijlage B, p. 144.
- 55 Zie ook Bellingwolde, Loppersum en Winschoten.
- 56 Juist in deze twee gewesten lag het gemiddelde aantal dienstjaren van hervormde 'dienaren des Woords' (zowel in 1843 als in 1872) boven het landelijk peil (zie hoofdstuk 7). Dit doet vermoeden dat 'collatieplaatsen' aantrekkelijk waren.
- 57 Knottenbelt, *Wetboek*, p. 68.
- 58 Hiermee was volgens velen het Friese 'censuskiesrecht' *de jure* vervallen (zie HHS 1870, bijlage B, p. 143, 148). Maar *de facto* bleef het nog enkele jaren van kracht.
- 59 In haar ontwerp-*Algemeen Reglement* van 1848 stelde de ASC voor — kennelijk onder druk van 'de tijdsomstandigheden' — om gemeenteleden te laten kiezen uit een nominatie van de kerkenraad. Teneinde van de kerk 'een democratische staat' te maken wilde Doedes (zie 'Verantwoording') een soort correctief referendum invoeren.
- 60 N.N., *Kiesregt*, p. 7.
- 61 HHS 1862, bijlage C, p. 11.
- 62 Mink, *Plan*, p. 77v, 162v.
- 63 Twee jaar eerder hadden deels dezelfde initiatiefnemers een Evangelisch-Confessioneele Predikantenvereniging opgericht, spoedig hernoemd tot Nederlandsche Hervormde Predikantenvereniging.
- 64 Confessioneele Vereeniging, *Predikanten*, p. 14.
- 65 Augustijn, 'Kerk', p. 53v.
- 66 Geciteerd in Rasker, *Kerk*, p. 168.
- 67 Vgl. Van Holtrop, 'Ethischen'.
- 68 Pierson, *Tijdgenooten*, p. 64.
- 69 Zie hoofdstuk 3; vgl. Rasker, *Kerk*, p. 125. Ook in de Utrechtse studenten Almanak werd dit opgemerkt: 'Wat meenen zij 't toch goed [...] Hoe jammer echter dat die vrienden zelve geen theologen zijn; van hier hunne onhandigheid.' (USA 1864, p. 106v.)
- 70 Honders, *Doen*, p. 1, 7.
- 71 Brouwer, *Saussaye*, p. 112.

- 72 Aldus de omschrijving van Doedes, geciteerd in Honders, *Doen*, p. 26.
- 73 *Ernst en Vrede. Maandschrift voor de Nederlandsche Hervormde Kerk*, jg. 1 (1853), p. 6.
- 74 Honders, *Doen*, p. 30.
- 75 Aldus de zesde stelling die Jan de Liefde in deze vergadering poneerde; geciteerd in Kluit, *Réveil*, p. 306.
- 76 Kluit, *Réveil*, p. 306.
- 77 Rasker, *Kerk*, p. 136.
- 78 Beversluis, *Beginsel*, p. 21; Beker & Den Boer, *Gunning*, p. 47.
- 79 Aalders, *Ethisch*, stelling 1.
- 80 Bavinck, *Theologie*, p. 63; Beversluis, *Beginsel*, p. 14; Rasker, *Kerk*, p. 132.
- 81 Gunning, *Hoofdvereisten*, p. 38; vgl. HHS 1862, bijlage C, p. 12.
- 82 J.H. Gunning, *Het kruis, de waarheid voor wetenschap en kerk*; Amsterdam 1882, p. 12; geciteerd in Den Boer & Beker, p. 63.
- 83 Zie o.a. Gunning, *Hoofdvereisten*, p. 15v; Beversluis, *Beginsel*, p. 24; Beker & Den Boer, *Gunning*, p. 49v; Aalders, *Ethisch*, p. 190.
- 84 Zie o.a. Gunning, 'Hoofdvereisten', p. 11.
- 85 Vgl. Gunning, *Hoofdvereisten*, p. 11, 13, 19; vgl. De Lange, *Verhouding*, p. 71, 74.
- 86 De Lange, *Verhouding*, p. 46.
- 87 J.H. Gunning, *Het kruis de waarheid voor wetenschap en kerk*; Amsterdam 1882; geciteerd in Rasker, *Kerk*, p. 141.
- 88 Aalders, *Ethisch*, pp. 14-16.
- 89 Naar H. Pierson, 'De heerschappij der bourgeoisie in de Nederlandsch Hervormde Kerk', in: *De Gids*, jg. 33 (1869), 1, pp. 441-476.
- 90 Overigens hadden slechts zeven van de twaalf PKB's voor gestemd (HHS 1867, bijlage B, p. 13).
- 91 HHS 1866, p. 159; vgl. HHS 1866, bijlage C, p. 5.
- 92 Dat gemeenteleden nu kiesrecht kregen, was wellicht mede te danken aan de triomf van het parlementair stelsel in deze jaren; zie Van Welderen Rengers, *Schets*, hoofdstuk xiv en xv.
- 93 Een minderheid van de synodale commissie van advies had kiescolleges zonder kerkenraadsleden gewild.
- 94 Doedes, 'Leden', p. 28v.
- 95 N.N., 'Art. 23', p. 148.
- 96 N.N., 'Art. 23', p. 163.
- 97 Evenhuis, *Amsterdam*, v, pp. 312-316.
- 98 C. Schwartz, *De Heraut*, 31 januari 1868.
- 99 Evenhuis, *Amsterdam*, v, p. 335.
- 100 Evenhuis, *Amsterdam*, v, p. 336v. Andere ouderlingen (en gemeenteleden) beperkten zich tot non-verbaal commentaar.
- 101 Kuyper, 'Geworteld', p. 349.
- 102 Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 382.
- 103 Pierson, *Onverdraagzaamheid*, p. 14.
- 104 Kuyper, 'Geworteld', p. 327.
- 105 Kuyper, *Stemregt*, p. 218.
- 106 Kuyper, *Werking*, p. 29.
- 107 Kuyper, *Werking*, p. 30.
- 108 Kuyper was overigens lang niet de eerste die dat deed: zie HHS 1860, p. 143.
- 109 Kuyper, *Kerkvisitatie*, p. 140.
- 110 Kuyper, *Vrijmaking*, p. 5.
- 111 In het voorjaar van 1869 werd een *Sonderbund* van orthodoxe kerkenraden opgericht. Hoewel zo'n honderdvijftig kerkenraden zich daarbij aansloten, bracht zij niets tot stand (Van den Berg, 'Kuyper', p. 151; Rullmann, *Bibliografie*, 1, p. 104v).
- 112 Rullmann, *Bibliografie*, 1, p. 88v.
- 113 HHS, bijlage B, 1873, p. 147.
- 114 Langedijk, *Geschiedenis*, pp. 176-191; Schutte, 'Kuyper'; Van den Berg, 'Kuyper', p. 149.

- 115 Kuyper, *Vrijmaking*, p. 42v. In 1871 drong Kuyper er bij Groen op aan om een algemeen verkiezingsprogramma op te stellen: 'Zoo de heeren politici ons daar niet in steunen, wordt het voor een predikant een volstrekte onmogelijkheid om het volk te leiden.'
- 116 Kuyper, 'Geworteld', p. 345.
- 117 Lipschits, *Stroming*, p. 26v.
- 118 *De Heraut*, 11 april 1872; geciteerd in Evenhuis, *Amsterdam*, v, p. 363.
- 119 Het doel daarvan was 'autonomiseering onzer gemeente en daaruit volgende splitsing in 3 groepen' (Brief aan Groen d.d. 19 september, geciteerd in Evenhuis, *Amsterdam*, v, p. 363).
- 120 Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 409.
- 121 Evenhuis, *Amsterdam*, v, p. 363; naar eigen zeggen had Kuyper deze techniek afgekeken van 'de Tories en Whigs in Engeland', 'de fractiën van den Rijksdag te Berlijn' en 'de kamerclubs in Parijs' (zie *Confidentie*, p. 109).
- 122 Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 416.
- 123 Kuyper, *Confidentie*, p. 81.
- 124 Kuyper, 'Confidentie', p. 82.
- 125 De gemeente telde toen honderddertigduizend zielen, onder wie dertigduizend lidmaten (Evenhuis, *Amsterdam*, v, p. 356).
- 126 Kuyper, 'Vrijheid', p. 406v.
- 127 Kuyper, 'Vrijheid', p. 408v.; ook in zijn *Confidentie* (p. 13) schreef Kuyper over dit gebrek aan vertrouwen tussen 'Gemeente en Godgeleerdheid'.
- 128 Kuyper, 'Vrijheid', p. 410.
- 129 Rasker, *Kerk*, p. 177.
- 130 Busken Huet, 'Klerikalisme', p. 51.
- 131 Pierson, 'Gemeente', p. 33.
- 132 Pierson, *Richting*, p. 165, 167.
- 133 Hugenholtz, *Berusten*, p. 58.
- 134 Agnotos [ps. van B.D. Eerdmans], 'Reactie of vooruitgang', in: *Theologisch Tijdschrift*, jg 43 (1909) p. 6; geciteerd in Lindeboom, *Geschiedenis*, II, p. 108.
- 135 Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 375, 421.
- 136 Reitsma, *Geschiedenis*, p. 415, 418v; Knippenberg, *Kaart*, p. 121, 269; Cossee, 'Anders'.
- 137 Evenhuis, *Amsterdam*, v, p. 377vv.
- 138 HHS 1874, pp. 83-89, 170-175; HHS 1875, bijlage B, p. 124; vgl. HHS 1888, pp. 282-290, 369-371; HHS 1888, pp. 492-510; ook andere voorstellen voor een *modus vivendi* leden schipbreuk (Rasker, *Kerk*, p. 177).
- 139 Kuyper, *Confidentie*, p. 78.
- 140 Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 429.
- 141 Aldus ds Jacob Cramer in de twaalfde van zijn 'Amsterdamsche Brieven', in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 1875, p. 1158; geciteerd in Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 430.
- 142 *De Standaard*, 31 x c.q. 2 xi 1875, geciteerd in Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 433.
- 143 Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 435; Schutte, 'Kuyper', p. 18.
- 144 Die daling voltrok zich al sinds 1828, toen er niet minder dan f 37.570 was opgehaald (GAAM, NH Gemeente Amsterdam, Kerkvoogdij, inv.nr 70-73 [Journalen 1825-1869]).
- 145 *De Cie. tot het Bestuur over de Kerkgebouwen, Goederen, Fondsen en Inkomsten der Nederduitsch Hervormde Gemeente, te Amsterdam*, z.pl. [Amsterdam] 1840, p. 2.
- 146 GAAM NH Gemeente Amsterdam, Kerkvoogdij, inv.nr 69 [Grootboek 1810-1823], inv.nr 71-72 [Journaal 1836-1869], inv.nr 129 [Rekening van Ontvangst en Uitgaaf, 1871].
- 147 *Openbaar jaarverslag van de Nederduitsche Hervormde Gemeente*, 1870, p. 13.
- 148 Evenhuis, *Amsterdam*, v, p. 336.
- 149 Al sinds 1846 klaagde zij over de daling van deze inkomsten, door de aanleg van begraafplaatsen buiten de stad.
- 150 GAHA, NH Gemeente Haarlem, Kerkvoogdij, inv.nr 73: 'Rapport aan het College van Kerkvoogden door eene cie. uit hun midden uitgebracht, aangaande hare bemoeijingen betreffende de opbrengt der zitplaatsen.' [1874]; vgl. Historische Werkgroep Haarlem, 'Kerk', p. 124.

- 151 GAHA, NH Gemeente Haarlem, Kerkvoogdij, inv.nr 149 [Ontvangsten en uitgaven], inv.nr 151-152 [Begrotingen en rekeningen], inv.nr 153.15 [Kasboeken].
- 152 Aandeel van bijdragen van gemeenteleden in de inkomsten van de Kerkvoogdij Rotterdam
Jaar	Plaatsg.	Collecten	Tot.ink.	Aandeel
1850	27.009,-	8876,-	74.649,-	48,1 %
1860	27.540,-	5887,-	44.897,-	74,5 %
1870	24.722,-	4890,-	39.862,-	74,3 %
1880	32.230,-	5655,-	51.424,-	73,7 %
1890	26.420,-	4500,-	48.751,-	63,4 %
1900	21.081,-	4000,-	58.651,-	42,8 %
- (Bron: GARO, Kerkmeesters, inv.nr 421, 431, 441, 451, 1167, 1176).
- 153 De netto-inkomsten van de Haagse kerkvoogdij (i.e. exclusief het saldo van vorig jaar) bestonden van 1830 tot en met 1900 voor drie kwart à vier vijfde uit 'levend geld'.
- 154 Voor 1860 werd de opbrengst van de plaatsverhuur begroot op f 17.500,-, voor 1865 op f 15.500,- en voor 1870 zelfs maar op f 11.500,-. De opbrengst van de collecten werd voor 1865 begroot op zesduizend gulden; in 1870 daarentegen slechts op f 4.600,- (Bron: GASG, NH Gemeente 's-Gravenhage, Kerkvoogdij, inv.nr 1016 [Begrotingen]).
- 155 GADO, NH Gemeente Dordrecht, Kerkvoogdij, inv.nr 746-806 [Jaarrekeningen 1810-1860]; inv.nr 1585-1613 [Begrotingen 1872, 1875-1900].
- 156 1830: f 6.205,-; 1840: f 7.019,-; 1850: f 6.816,-; 1860: f 6.845,-; 1870: f 6.720,-; 1883: f 5.918,-; 1890: f 5.220,-; 1900: f 5.042,- (GAUT, NH Gemeente Utrecht, Kerkvoogdij, inv.nr 373-381 [Begrotingen 1825-1900]; begrotingen voor de jaren 1870-1882 zijn niet bewaard gebleven).
- 157 GAAR, NH Gemeente Arnhem, Kerkvoogdij, inv.nr 91 [Rekeningen], inv.nr 100-105 [Collecteboeken]. Gegevens over de opbrengst der plaatsverhuur zijn niet bewaard gebleven.
- 158 RAOV, Toezicht, inv.nr 626, 824, 834, 844, 854.
- 159 GASH, NH Gemeente 's-Hertogenbosch, Kerkvoogdij, inv.nr. 119-170 [Jaarrekeningen 1818-1868, 1869-1918].
- 160 'Ministeriële aanschrijving aan de Provinciale Colleges van Toezicht, van 25 aug. 1827, nr 15'. In: Knottenbelt, *Wetboek*, p. 356v.
- 161 In de eerste helft van de jaren tachtig waren agrarische producten bijna een kwart goedkoper dan in de eerste helft van de jaren zeventig (Van Loo, *Arme*, p. 53).
- 162 Opzoomer, *Hervorming*, p. 75; vgl. Van Hengel, *Godgeleerdheid*, p. 58: 'Welk eene vernedering zou die Christenleeraars, welke thans een' aanzienlijken stand in de maatschappij uitmaken, daardoor tref-fen...'
- 163 Huizinga, 'Geschiedenis', p. 197.
- 164 In Kampen werden geen plaatselijke belastingen geheven; De Jong, *Kerkgeschiedenis*, p. 321; Den Hartogh, *Seminarie*.
- 165 Kluit, *Réveil*, p. 302v; Evenhuis, *Amsterdam*, V, p. 262v; Den Hartogh, *Seminarie*; Brummelkamp, *Levensbeschrijving*, pp. 388-413.
- 166 Zie bijvoorbeeld het *Adres* van 1854, opgesteld door Wormser, dat overigens ook aandrang op het benoemen van orthodoxe hoogleraren (Kluit, *Réveil*, p. 303).
- 167 Da Costa, *Adres*, p. 8.
- 168 Kluit, *Réveil*, p. 303. Gunning pleitte aanvankelijk — in navolging van zijn leermeester Opzoomer — voor opheffing. Maar vanaf 1861 gaf hij te kennen dat de theologische faculteit onmisbaar was voor de universiteit (zie De Lange, *Verhouding*, p. 25).
- 169 'De theologie aan de academie', USA 1864, p. 99.
- 170 Rauwenhoff, *Faculteit*, p. 16v; vgl. Scholten, *Godgeleerdheid*, p. 13v.
- 171 Rauwenhoff, *Faculteit*, p. 19.
- 172 Rauwenhoff, *Faculteit*, p. 20.
- 173 Rauwenhoff, *Faculteit*, p. 22.
- 174 Aldus het door Scholten opgestelde adres aan de koning (HHS 1868, p. 165).
- 175 HHS 1867, bijlage B, p. 40.

- 176 Prins e.a., *Faculteit*, p. 30. Het jaar tevoren had de Leidse faculteit al een *Memorie van protest* ingediend bij de minister.
- 177 Prins e.a., *Faculteit*, p. 24.
- 178 Ook de ASC had zoiets geadviseerd; zie HHS 1867, bijlage B, p. 40.
- 179 Huizinga, 'Geschiedenis', pp. 196-199; Groen, *Onderwijs*, p. 20.
- 180 De Lange, *Verhouding*, p. 89; De Jong, *Benoemingsbeleid*, p. 6.
- 181 Rauwenhoff, *Faculteit*; vgl. Prins e.a., *Faculteit*, p. 28 en Prins, *Kerkrecht*, p. 172v; Huizinga, 'Geschiedenis', pp. 196-199.
- 182 Overigens zou pas in 1912 een niet-hervormde theoloog tot 'staatshoogleraar' worden benoemd (A. Noordtzij; zie *BLGNP III* 282).
- 183 De liberale afgevaardigde Van Houten concludeerde 'dat wij eigenlijk zullen krijgen eene uitgebreide faculteit van hervormde godgeleerden'. (De Jong, *Benoemingsbeleid*, p. 7)
- 184 Scholten, *Godgeleerdheid*, p. 13v, 22.
- 185 Vos, *Onderwerp*, p. 4, 13.
- 186 Rutgers, *Studie*, p. 21.
- 187 Doedes, *Studie*, p. 20.
- 188 Augustijn, 'Theologie', p. 43v.
- 189 'zelfs als de rijm 't niet toelaat; — derhalve: "Heere, ai maak mij Uwe wegen"' (Buytendijk, *Bladen*, p. 262).
- 190 Van den Berg, 'Ontstaansgeschiedenis', p. 92; vgl. Van Rooden, 'Ontstaan'. In zijn *Bede om een dubbel 'Corrigendum'* (Amsterdam, 1879) hield Kuiper de *Platenbijbel* van W.A. Bronsveld, waarin het Hebreeuwse YHWH vertaald was als 'Heer' in plaats van 'Heere' (Schram, 'Lezen', p. 165).
- 191 Augustijn, 'Kerk', p. 74; in 1881 hield Kuiper een rectorale oratie over *De hedendaagsche Schriftecritiek in hare bedenkelijke strekking voor de Gemeente des levenden Gods*; zie Rullmann, *Bibliografie*, II, pp. 47-61.
- 192 Langendijk, *Geschiedenis*, pp. 232-245; De Jong, 'Protestanten', pp. 173-178.
- 193 Groen, *Onderwijs*, p. 182.
- 194 Augustijn, 'Rede', pp. 121-134; De Lange, *Verhouding*, p. 100v; in 1882 werd Gunning alsnog kerkelijk hoogleraar, nu in Amsterdam.
- 195 'Dit gesticht werd voortaan het hoofdkwartier van de antisynodale samenspanning.' (Reitsma, *Geschiedenis*, p. 424).
- 196 Overigens had ook een bul in andere faculteiten van de VU tot 1912 geen civiel effect.
- 197 HHS 1885, pp. 261-297; in de zomer van 1882 hield Kuiper een lezing over dit onderwerp, *Welke zijn de vooruitzichten voor de studenten der Vrije Universiteit?* (Rullmann, *Bibliografie*, II, pp. 76-84).
- 198 Daarmee legaliseerde de synode de praktijk die in de loop der jaren was gegroeid (Nijenhuis, 'Kerk', p. 182).
- 199 De Jong, *Kerkgeschiedenis*, p. 354.
- 200 Van den Berg, 'Kuiper', p. 174.
- 201 Kuiper, *Tractaat*, § 56: 'van de nu te ondernemen reformatie'.
- 202 Knippenberg (*Kaart*, p. 96v) merkt op dat het spreidingspatroon van de dolerenden in 1889 sterke overeenkomst vertoont met dat van de ondertekenaars van het Volkspetitionnement van 1878.
- 203 Van den Berg, 'Ontstaansgeschiedenis', p. 94.
- 204 De Visser, *Kerk*, III, p. 481.
- 205 Zie Van den Berg, *Weg*, pp. 142-153.
- 206 *Grondwet* 1848, artikel 91, lid 1, geciteerd in Diepenhorst, *Verhouding*, p. 85; pas in 1931 werd een soortgelijke bepaling geschrapt uit de Gemeentewet.
- 207 In de jaren rond 1929, toen slechts zo'n 40 % van alle Tweede-Kamerleden gestudeerd had, was zelfs een vijfde van deze academici theoloog; iets meer dan de helft was toen jurist (Van den Berg, *Weg*, p. 143).
- 208 HHS 1861, bijlage C, p. 10.
- 209 Zo'n dubbele gerichtheid, op het kerkvolk zowel als op de intellectuele elite, noemt Haig (zie *Parson*) kenmerkend voor een 'volkskerk'.
- 210 Vgl. Van Drimmelen, 'Rechtspositie', p. 74.
- 211 De Swaan (*Zorg*, p. 238v) merkt op dat ook bij andere professies de cliëntèle veelal een denkbeeldige categorie blijft, 'gedefinieerd door experts, bureaucraten en politici, door hen aangeroepen in hun plei-

dooin, maar bijna altijd in de indirecte rede, en zelden rechtstreeks aan het woord — geen klasse “op zichzelf” maar “voor anderen”.

212 Vgl. Van Rooden, ‘Kerk’, pp. 34-36.

213 Evenhuis, *Amsterdam*, v, p. 359.

214 Vgl. D. Martin, ‘Crisis Amongst the Professional Guardians of the Sacred.’ In: *Theory*, pp. 278-305; vgl. Bos, ‘Herders’; idem, ‘Pastor’.

Besluit

- 1 N. N. [G. van Gorkom], *Los en vast. Uit de briefwisseling van een Leidsch student*. Leiden: Van Doesburgh 1866, p. 27.
- 2 Ik baseer deze vergelijking voornamelijk op lezing van de volgende sociaal-historische studies: P. C. Hammond, *The Parson and the Victorian Parish* (London 1977), B. Heeney, *A Different Kind of Gentleman. Parish Clergy as Professional Men in Early and Mid-Victorian England* (Hamden, Conn. 1976), A. Russell, *The Clerical Profession* (London 1984 [1980]), A. Haig, *The Victorian Clergy* (London 1984), O. Janz, *Bürger besonderer Art. Evangelische Pfarrer in Preußen 1850-1914* (Berlin 1994), E. Nørr, *Pfarrer und Administrator. Die Funktionen des Gemeindepfarrers in der ländlichen Lokalverwaltung* (Ko/benhavn 1984) en N. Hope, *German and Scandinavian Protestantism, 1700-1918* (Oxford 1995).
- 3 In de Verenigde Staten waren predikanten vanaf het eind van de achttiende eeuw juist voor een groter deel afkomstig uit lagere sociale strata (Mead, ‘Conception’, p. 234).
- 4 Pas in de jaren 1870 werd theologie in Oxford en Cambridge tot een volwaardige studierichting (Haig, *Clergy*, p. 48).
- 5 Veel langer ook dan hun vakgenoten in den vreemde bleven Nederlandse theologanten deelnemen aan het algemene studentenleven.
- 6 In Nederland werd dit afgemeten aan de omvang van de gemeente; voor afzonderlijke ambtshandelingen werden predikanten hier te lande niet betaald.
- 7 Vgl. D. Martin, ‘Crisis Amongst the Professional Guardians of the Sacred’. In: *Theory*, pp. 278-305.

VERKLARENDE WOORDENLIJST

- aanneming protestants ritueel van kerkelijke volwassenwording; toelating tot het volkomen lidmaatschap, na een soort examen door de kerkenraad en openbare 'bevestiging' in een zondagse kerkdienst (vgl. 'belijdenis doen', 'catechisatie').
- academiegeld overheidstoelage voor studerende predikantskinderen, vooral de theologanten onder hen (vgl. 'school- en kindergeld').
- academieprediker rol die de hoogleraren in de theologie tot de *Wet op het Hooger Onderwijs* van 1876 periodiek hadden te vervullen, het preken voor studenten en andere belangstellenden.
- acta = handelingen notulen van een kerkvergadering.
- adres verzoek- of bezwaarschrift aan kerkelijke of wereldlijke gezagsdragers, met name de hervormde synode en de kroon.
- ADS = *Algemeene Doopsgezinde Sociëteit* (1811) centraal gezag in de (overigens decentraal georganiseerde) Doopsgezinde Broederschap.
- Afscheiding (1834) schisma in de hervormde kerk, onder leiding van Hendrik de Cock (1801-1842) en enkele andere orthodoxe predikanten (vgl. 'Doleantie', 'gereformeerd').
- afkondigingen mededelingen aan het begin of eind van de kerkdienst (vgl. 'kerkenspraak', 'voorlezer').
- afsnijding roeyement als lidmaat van een protestantse kerk; het uiterste middel van kerkelijke tucht (vgl. 'excommunicatie', 'ontzetting').
- agreatie goedkeuring door overheid of particulier heerschap van de predikantsbenoeming (vgl. 'collatie', 'electie', 'medestemming', 'patronaatsrecht').
- alterum tantum* verhoging van het rijkspredikantstraktement met een even groot bedrag als dat wat de plaatselijke kerkvoogdij toelegt op het kerkelijk traktement.
- ambtsdragers (in de hervormde kerk) predikanten, ouderlingen en diakenen.
- analytische preekmethode zeventiende en achttiende-eeuwse, typisch 'gereformeerde' (calvijns) manier van preken, waarbij de betekenis van de tekst wordt achterhaald door de betekenis van iedere term te ontcijferen; werd omstreeks 1800 verdrongen door de 'synthetische', 'Engelse' methode.
- Anglicaanse Kerk = *Church of England*, Engelse staatskerk; protestants in kerkleer, katholiek in kerkvorm (episcopaaal) en liturgie.
- apocrief = deuterocanoniek benaming van religieuze geschriften (o.a. Judith, Tobith, Makkabeeën, Jezus Sirach) die ontstonden na het vaststellen van de canon; in katholieke bijbeluitgaven meestal wel, in protestantse daarentegen meestal niet opgenomen.
- apologetische school groep theologen rond de Utrechtse hoogleraren J. I. Doedes (1817-1897) en J. J. van Oosterzee (1817-1882), die de christelijke geloofwaarheden op historische gronden poogden te verdedigen tegen modernisme en ongelof.
- Apostolische Geloofsbelijdenis* gezaghebbende opsomming van de christelijke geloofswaarheden in twaalf artikelen ('Ik geloof in God de Vader'); ontstaan in de tweede helft van de tweede eeuw.
- approbatie kerkelijke goedkeuring (meestal door de classis), in het bijzonder van een beroep of (ten tijde van de Republiek) van godsdienstige of theologische geschriften (*visitatio librorum*).
- AR = *Algemeen Reglement (voor de Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden)*, de kerkorde van de negen-

- tiende-eeuwse hervormde kerk; haar in 1816 van regeringswege opgelegd (bij KB van 7 januari), rond het midden van de eeuw ingrijpend herzien (AR 1852) en in 1951 vervangen door een geheel nieuwe kerkerode.
- arminianen geestverwanten van de Leidse hoogleraar Jacobus Arminius (1560-1609), de aartsvader van de — door de Synode van Dordrecht veroordeelde — remonstranten.
- de Twaalf Artikelen (des geloofs) zie 'Apostolische Geloofsbelijdenis'.
- ASC = *Algemeene Synodale Commissie*, 'dagelijks bestuur' van de *Algemeene Synode*, ingesteld in 1827, bestaande uit de president en secretaris van de synode (later ook de vice-president en een der hoogleraren) plus enkele predikanten en (oud)ouderlingen die geen lid van de synode hoefden te zijn.
- assessor vice-voorzitter van een kerkelijk bestuur (vgl. preses, scriba).
- attestatie kerkelijk getuigschrift, in het bijzonder van lidmaatschap, af te geven bij de overgang van de ene naar de andere gemeente.
- Augsburgse Confessie hét belijdenisgeschrift van de lutherse kerken, als verweerschrift gelezen op de Rijksdag van Augsburg in 1530.
- Avondmaal protestants gemeenschapsritueel rond het delen van brood en wijn door de lidmaten; te vergelijken met de rooms-katholieke eucharistie; werd gewoonlijk op vier zondagochtenden per jaar gevierd, zittend aan lange, gedekte tafels.
- ban kerkelijke tuchtmaatregel, in het bijzonder ontzegging van het Avondmaal (censuur, 'kleine ban') en ontzetting van het lidmaatschap (afsnijding, excommunicatie, 'grote ban').
- baptisten congregationalistische stroming in het protestantisme, ontstaan in zeventiende-eeuws Engeland, die alleen de volwassenendoop door onderdompeling erkent (vgl. 'doopsgezinden').
- bejaardendoop het dopen van volwassenen (in plaats van pasgeborenen), nadat dezen belijdenis van hun geloof hebben afgelegd.
- bededag dag van algemene boete, vasten en gebed in tijden van nood; tot 1795 (krachtens art. 66 DKO) uitgeschreven door de overheid; daarna, vaak op haar verzoek, door de kerk zelve (vgl. 'dankdag').
- kerkelijke bedienden koster, organisten, godsdienstonderwijzers, stoelenzetsters en dergelijke betaalde hulpkrachten.
- bediening al dan niet ambtelijk kerkenwerk.
- beheer bewindvoering over de kerkgebouwen en verdere kerkelijke bezittingen door de plaatselijke kerkvoogdij; waar supervisie door het *Algemeen College van Toezicht* (1866) ontbreekt, spreekt men van 'eigen' of 'vrij beheer'.
- belijdenis doen zie aanneming.
- belijdenis(geschrift) gezaghebbende opsomming van de voornaamste geloofswaarheden; in de hervormde alias gereformeerde kerk vooral de formulieren van enigheid.
- belijdenispredikatie leerrede, kort voor de viering van het Avondmaal, over de hoofdzaken van het christelijk geloof.
- beroep(ing) officieel verzoek van of namens een gemeente aan een predikant of proponent om haar herder en leraar te worden.
- bevestiging rituele bezegeling van de overgang tot een nieuwe burgerlijke of kerkelijke staat (als lidmaat of ambtsdrager); de eerste bevestiging van een proponent tot predikant wordt kracht bijgezet met handoplegging door ambtsgenoten.
- bevestigingspreek leerrede ter gelegenheid van de 'installatie' van een predikant, gehouden door de collega die de plechtigheid leidt (vgl. 'intredepreek').
- biddag zie bededag.
- bijbelse geschiedenis leervak voor schoolkinderen, catechisanten en theologanten over de zakelijke inhoud van de diverse bijbelboeken.
- bijbelse theologie theologisch studievak dat een inventarisatie biedt van de diverse religieuze denkbeelden die voorkomen in bijbelse geschriften.
- bijkerken Hoogduitse, Schotse, Hersteld Evangelisch-Lutherse en dergelijke gemeenten die fungeerden als wijkplaats voor (orthodoxe) minderheden in de hervormde kerk.
- bondssegelen traditionele aanduiding van de twee protestantse sacramenten, doop en Avondmaal.
- canon = maatstaf verzameling van bijbelboeken die tot de Heilige Schrift worden gerekend; vastgesteld

- door de rabbijnenvergadering van Jamnia (aan het eind van de eerste eeuw) en — wat het Nieuwe Testament betreft — door de concilies van Hippo Regius (393) en Carthago (397).
- canones* kerkelijke wetten of dogma's, bijvoorbeeld de Dordtse Leerregels.
- catechisatie kerkelijk godsdienstonderwijs, ter voorbereiding van onvolwassenen op hun aanneming (*be-lijdeniscatechisatie*) maar ook aan gevorderden (*lidmatencatechisatie*; *publieke catechisatie*) of aan jonge stellen, ter voorbereiding op huwelijk of doop.
- publieke catechisatie kerkdienst, meestal 's zondagmiddags, waarin de predikant vragenderwijs de geloofsleer doornam met zijn gemeenteleden; niet te verwarren met de gewone ('private') catechisaties of met de catechismuspreek; raakte in de negentiende eeuw in onbruik.
- catechiseermeesters en -matrassen godsdienstonderwijzers en -essen die met toestemming van de kerkenraad, veelal tegen betaling, jongeren klaarstoomden voor hun 'aanneming'.
- Heidelberge Catechismus* didactische, gezaghebbende samenvatting van de 'gereformeerde' geloofsleer, in 1563 opgesteld in opdracht van keurvorst Frederik III van de Pfalz; opgebouwd uit vragen ('Welke is uw enige troost, beide in het leven en sterven?') en antwoorden; de Nederlandse, hervormde kerk aanvaardde de vertaling (1566) als een van haar 'formulieren van enigheid'.
- catechismuspreek leerrede, meestal in de middagdienst, over een afdeling ('zondag') van de Heidelbergse Catechismus.
- caensuur kerkelijke tuchtmaatregel, in het bijzonder 'ontzegging van het Avondmaal' (vgl. *visitatio librorum*).
- censura morum* = levenstucht opzicht over het gedrag, in het bijzonder van predikanten (vgl. 'leertucht').
- christelijk-gereformeerd benaming van 1. afgescheiden gemeenten die zich vanaf de jaren 1840 door de overheid lieten erkennen (zulks in tegenstelling tot de 'kruisgemeenten') en 2. van dito gemeenten die zich in 1892 niet met de 'dolerenden' verenigden.
- Christelijke Vrienden* (1845-1849) door Heldring en Groen geleide, landelijke vereniging van predikanten en gemeenteleden in de geest van het Réveil; uitgever van *De Vereeniging Christelijke Stemmen* (1847-1875).
- classis (meervoud classes, classen) regionaal kerkverband, vergadering van predikanten en ouderlingen uit naburige gemeenten; fungeerde ten tijde van de Republiek als centrum van kerkregering; werd in 1816 vervangen door classicale vergaderingen, waarin niet meer dan een ouderling zitting had, en die alleen kandidaten aan mochten wijzen voor de (selecte) classicale en provinciale kerkbesturen.
- coccejanen geestverwanten van de Leidse hoogleraar Johannes Coccejus (1603-1669); verschilden met de (puriteinse) voetianen van mening over o.a. de zondagsheiliging; waren in tegenstelling tot dezen overwegend 'staatsgezind'.
- cocksianen scheldwoord voor afgescheidenen, naar hun voorman Hendrik de Cock (1801-1842).
- coetus* = samenkomst kerkvergadering, met name van afgevaardigden der provinciale synoden, zoals die tussen 1641 en 1794 om de drie jaar in Den Haag werd gehouden.
- collator instantie of persoon die het recht bezit om een predikant aan te wijzen (collatie- oftewel patroonaatsrecht), al dan niet op voordracht van de kerkenraad ('electie'; vgl. 'agreatie', 'collegium qualificatum', 'eigenerfden', 'floreerstelsel', 'medestemming').
- collectant gemeentelid, soms diaken, belast met de 'inzameling der gaven' tijdens de kerkdienst.
- collegium qualificatum* college van kerkelijke en wereldlijke gezagsdragers (vooral in Zeeland), belast met de predikantsbenoeming.
- commissarissen-politiek vertegenwoordigers van de wereldlijke overheid die ten tijde van de Republiek toezicht hielden op de synode.
- concilie hoge kerkvergadering (synode), vooral in de vroege kerkgeschiedenis.
- concordaat overeenkomst van een staat met het Vaticaan.
- concordantie register op de bijbel, bijvoorbeeld van Abraham Trommius (1683).
- Confessioneele Vereeniging* (1864) landelijk verband van orthodoxe ambtsdragers en gemeenteleden, opgericht voor het bestrijden van de moderne richting in de hervormde kerk en het handhaven van de formulieren van enigheid.
- congregationalisme stroming in het (Anglo-Saksische) protestantisme die uitgaat van de volstreekte onafhankelijkheid en vrijheid van plaatselijke gemeenten.
- consideratie commentaar van lagere kerkbesturen op (voorlopig aanvaarde) voorstellen van de hervormde synode.

- consistorie vergadering van predikant(en) en ouderlingen, alias 'smalle kerkenraad'.
- consistoriegebed bede, voorafgaand aan de eredienst, om Gods zegen over voorganger en gemeente; wordt 'achter de schermen' uitgesproken, gewoonlijk door de 'ouderling van dienst'.
- consulent predikant die de dienst waarneemt voor een zieke, overleden of vertrokken ambtsbroeder in zijn ring.
- Convent van Wezel (1568) 'gereformeerde' synode *avant la lettre*; eerste nationale vergadering van de Nederlandse, hervormde kerk (vgl. Synode van Em[b]den).
- conventikel besloten gezelschap, religieuze samenkomst van (orthodoxe) gemeenteleden, fungeerde vaak als alternatief voor de gewone kerkdiensten.
- credo = 'ik geloof' belijdenis, met name de Apostolische Geloofsbelijdenis.
- dankdag voor het gewas protestants oogstfeest, in sommige streken van Nederland gevierd, meestal op de eerste woensdag in november (vgl. biddag).
- dankzeggingspredikatie zie 'nabetrachting'; vgl. 'voorbereiding'.
- decaloog de Tien Geboden (Exodus 20:2-17; Deuteronomium 5:6-21).
- Departement zie *Eeredienst*.
- deputaten gecommiteerden van een 'gereformeerde' kerkvergadering.
- diaconen [diakonein = dienen] vrouwelijk gemeentelid, aangesloten bij een protestantse 'lekenorde' die zich inzet voor 'inwendige zending'; in Nederland vooral in de vorm van (wijk)verpleging.
- diaken ambtsdrager, belast met de kerkelijke armenzorg (diakonie).
- dienaar des Woords (zie II Corinthiërs 6:4) predikant (vgl. 'herder en leraar', 'ds', vdm).
- dissenters = andersdenkenden protestantse groeperingen buiten de (Engelse) staatskerk (vgl. 'doopsgezinden', 'luthersen', 'remonstranten').
- DKO = *Dordtse Kerkorde* kerkrechtelijke bepalingen, vastgesteld door de Synode van Dordrecht (1619).
- dogma = kerkelijk vastgesteld leerstuk.
- dogmatiek = 'leerstellige godgeleerdheid' theologische reflectie op de leer der kerk.
- Doleantie (1886 en volgende jaren) schisma in de hervormde kerk tussen de synodale en de gereformeerde factie, onder leiding van Abraham Kuypers (1837-1920; vgl. 'gereformeerd').
- domineesbank zitplaatsen in de kerk, gereserveerd voor de huisgenoten en ambtsbroeders van de voorganger.
- domineesbriefje gedrukte opgave van alle protestantse kerkdiensten in een bepaalde stad, in een bepaalde week.
- dominocratie spotnaam voor de hegemonie van predikanten in de (hervormde) kerk.
- doop rituele opneming van pasgeborenen of bekeerlingen in de (kerkelijke) gemeente, bekrachtigd met besprenkeling (of onderdompeling) en naamgeving (vgl. 'bejaardendoop').
- doopformule plechtige spreuk bij het bedienen van de doop, gewoonlijk 'Ik doop u in de naam van de Vader, de Zoon, en de Heilige Geest' (naar Mattheüs 28:19).
- doop-, trouw- en lidmaatboeken kerkelijke persoonsregisters, meestal bijgehouden door de predikant of koster (vgl. 'attestatie').
- doopleden zij die krachtens hun doop tot de hervormde kerk worden gerekend (vgl. 'geboorteleden'; 'lidmaten').
- dooptuin ruimte rond de preekstoel, veelal afgescheiden door een houten omheining ('doophek'), waar de doop wordt bediend en waar kerkenraadsleden of vooraanstaande gemeenteleden zitting plachten te hebben.
- doopvragen drietal plechtige vragen, ontleend aan het desbetreffende 'formulier', die voor de bediening van de doop beantwoord moeten worden door de ouders (of hun vervangers).
- dopersen = doopsgezinden (mennonieten) stroming in het reformatorisch protestantisme, ontsprongen in de zestiende eeuw, die zich o.a. van de 'gereformeerde' (calvijns) en lutherse traditie onderscheidt door haar afwijzing van de kinderdoop, van de eed en van geweld (niet te verwarren met 'baptisten').
- Dordtse Leerregels* verzameling stellingen waarin de meerderheid van de Synode van Dordrecht (1618/19) de opvattingen van de 'arminiaanse', 'remonstrantse' partij veroordeelde; geldt sindsdien — althans volgens sommigen — als een van de 'formulieren van enigheid'.
- ds = domin(e) aansprektitel van deftige burgers (letterlijk 'mijnheer'), die in de loop van de zeventiende eeuw voorbehouden raakte aan predikanten.

- duplex ordo* benaming van de tweeledige structuur van de hervormde predikantsopleiding sinds 1876, waarbij 'staatshoogleraren' en 'kerkelijk hoogleraren' elk een eigen deel van het onderwijs verzorgen.
- ecclesiologie = leer van de kerk, onderdeel van de dogmatiek.
- eenmangemeente kerkelijke gemeente met slechts een (hervormde) predikantsplaats ('dorpsgemeente', 'plattelandsgemeente').
- Departement alias Ministerie van Eeredienst ministerie van kerkelijke zaken, opgericht in de Franse tijd, opgeheven in 1866; was o.a. belast het uitbetalen van de rijkstrakementen.
- eigenerfden (groot)grondbezitters in Groningen en Drenthe die aan hun eigendom het recht ontleenden tot het benoemen van predikanten (alook schoolmeesters, koster, e.d.; vgl. collator, floreenstelsel).
- electie zie collator.
- Synode van Em(b)den een van de vroegste vergaderingen (1571) van de hervormde kerk van Nederland (vgl. Convent van Wezel).
- episcopaaal benaming van een kerk(vorm), waarin bisschoppen (Grieks *episkopoi* = opzieners) de dienst uitmaken.
- epistels = brieven, toegeschreven aan Paulus en andere apostelen; vormen samen met de vier canonieke evangeliën, de Handelingen der Apostelen en de Openbaring van Johannes het Nieuwe Testament.
- eredienst openbare godsdienstoefening (vgl. 'liturgie'; zie ook 'Departement c.q. Ministerie van Eeredienst').
- Ernst en Vrede* een uit de Christelijke Vrienden voortgekomen 'broederkring' van predikanten (1852) en tijdschrift (1853); bakermat van de ethische theologie.
- ethische theologie stroming in het Nederlands protestantisme van de late negentiende en vroege twintigste eeuw, die zich afzette tegen het intellectualisme van zowel orthodoxen als modernen maar die — anders dan het Réveil — zich tevens sterk maakte voor academische theologiebeoefening.
- eucharistie = dankzegging 'sacrament van het altaar', ritueel rond brood (hostie) en wijn in de Rooms-Katholieke kerk, te vergelijken met het protestantse Avondmaal.
- evangelisatie aanduiding van 1. werkzaamheden ter verbreiding van het christelijk geloof in eigen land (in plaats van overzee; vgl. 'inwendige zending'); 2. alternatieve kerkvoorziening (vaak onder leiding van een evangelist) meestal voor orthodoxen in overwegend vrijzinnige hervormde gemeenten.
- evangelisch = 'in de geest van het Evangelie' 1. synoniem van 'protestants'; 2. benaming van de Groninger richting, vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw.
- evangelist 1. auteur van een der evangeliën (Markus e.a.), 2. voorganger in een bijeenkomst ter verbreiding van het christendom; niet-academisch gevormd prediker.
- excommunicatie = kerkban uiterste middel van kerkelijke tucht, de uitsluiting van de sacramenten of uit de (katholieke) kerkgemeenschap (vgl. 'afsnijding', 'ban').
- exegeze theologisch studievak, gewijd aan het uitleggen van bijbelteksten (vanuit de grondtekst).
- feest- en lijdensstoffen pericopen die van oudsher behandeld worden op de christelijke hoogtijdagen c.q. in de lijdenstijd.
- floreenplichtigen grondbezitters in Friesland die aan het betalen van een zeker bedrag aan grondbelasting het recht ontleenden om predikanten, schoolmeesters e.d. te verkiezen.
- formulier door de kerk vastgesteld geheel van onderwijzingen, vermaningen, vragen en gebeden, voor te lezen bij het bedienen van doop en Avondmaal, het inzegenen van huwelijken, het bevestigen van predikanten of andere ambtsdragers.
- formulieren van enigheid belijdenisgeschriften die de leer van de gereformeerde oftewel hervormde hervormde kerk zouden uitdrukken (zie 'Heidelbergse Catechismus', 'Nederlandse Geloofsbelijdenis' en 'Dordtse leerregels').
- geboorteleden zij die op grond van het lidmaatschap van hun ouders gerekend worden tot de (hervormde) kerk (vgl. 'dooplid', 'lidmaat').
- geestelijk verzorger predikant, pastoor, kapelaan of rabbijn, werkzaam in een ziekenhuis of soortgelijke inrichting.
- gereformeerd benaming van 1. protestanten in de calvinse traditie, zowel buiten als binnen Nederland; 2. 'de grote kerk' ten tijde van de Republiek, 3. orthodoxe groeperingen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk (bijvoorbeeld rond de *Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging van de Waarheid in de Ne-*

- derlandsche Hervormde (Gereformeerde) Kerk* (1906), 4. dito groeperingen die in de loop van de negentiende eeuw braken met de hervormde kerk, met name zij zich vervolgens verenigden in de *Gereformeerde Kerken in Nederland* (1892; bijgenaamd 'gereformeerd synodaal'; vgl. Afscheiding, Doleantie).
- Evangelische Gezangen* verzameling van vertaalde en oorspronkelijk-Nederlandse, christelijke liederen, als aanvulling op de (oudtestamentische) psalmen; werd op nieuwjaarsdag 1807 ingevoerd door alle provinciale synodes van de hervormde kerk (vgl. 'Vervolgbundel').
- godsdienstonderwijs = religieuze instructie door een leerkracht, een predikant of een semi-kerkelijke beroepskracht (bijvoorbeeld een 'catechiseermeester').
- gomaristen geestverwanten van de Leidse hoogleraar Franciscus Gomarus (1563-1641); tegenstanders van de 'arminianen' of 'remonstranten'.
- gratiejaar jaar na het overlijden van een predikant, gedurende hetwelk zijn weduwe het genot van traktement en pastorie behoudt.
- Groninger Godgeleerden = theologische school, opgekomen in de jaren 1830, onder leiding van P. Hofstede de Groot (1802-1886) en diens faculteitsgenoten; zij vatten de mensheidsgeschiedenis op als 'de openbaring en de opleiding door God in Jezus Christus ons gegeven om ons Gode steeds gelijkvormiger te maken' (vgl. 'evangelisch').
- handopening toezegging van de lokale of centrale overheid dat zij bereid is om ook de volgende (nog te benoemen) predikant te bezoldigen; fase in de predikantsberoeping.
- Abraham Hellenbroek, auteur van *Voorbeeld der Goddelyke Waarheden voor Eenvoudigen* (1706), een klassiek 'vraagboekje'.
- herderlijke zorg aanduiding van werkzaamheden die de predikant in aanraking brengen met (volwassen) gemeenteleden, in het bijzonder gesprekken (al dan niet onder vier ogen) over de geloofsbeleving.
- herenbank kerkbank, vaak pal tegenover de preekstoel, gereserveerd voor vooraanstaande (adellijke) gemeenteleden.
- hermeneutiek beginselen van 'uitlegkunde' (exegese).
- hersteld evangelisch-lutherse kerk orthodoxe afsplitsing (1791) van de Evangelisch-Lutherse Kerk.
- hervormd = sinds het eind van de achttiende eeuw gebruikelijke aanduiding van 'de grote kerk' (in dit boek gemakshalve ook vaak gebruikt voor de kerk ten tijde van de Republiek).
- homilectiek predikkunde, onderdeel van de praktische theologie.
- kerkelijk hoogleraar door de hervormde synode aangestelde, maar door het rijk bezoldigde docent in theologische studievakken die nauw verband houden met de leer of de ambtspraktijk van de hervormde kerk.
- hoorders het gehoor van een predikant, in het bijzonder de afgevaardigden van een andere gemeente die zijn homiletische gaven komen keuren.
- huisbezoek 'herderlijk' bezoek aan huis van gemeenteleden door hun predikant (al dan niet vergezeld van een ouderling), van oudsher vooral ter aankondiging van het Avondmaal.
- hulpprediker kandidaat of emeritus, werkzaam naast of in plaats van een echt predikant en met beperkte bevoegdheden, vooral wat het bedienen van de sacramenten betreft.
- Indische Commissie = 'Commissie voor de zaken der Indische Protestantse Kerken', gelieerd aan de Departementen van Eeredienst en der Koloniën alsook aan de hervormde en lutherse synode.
- inleiding onderdeel van de theologische studie, dat handelt over de toestandkoming en de authenticiteit van nieuw-testamentische geschriften (vgl. 'kritiek').
- intredepreek eerste leerrede van een predikant in zijn nieuwe (al dan niet zijn eerste) gemeente (vgl. bevestigingspreek).
- irenisch = vredelievend benaming van hen die zich afzijdig wensten te houden van de 'richtingenstrijd'.
- kerkelijk jaar tijdsindeling naar de hoogtijdagen van het christendom, vanaf Advent (vier weken voor kerst).
- jus in sacra* het recht van de overheid om zich te mengen in geloofszaken.
- jus circa sacra* het recht van de overheid om zich te bemoeien met de uiterlijke voorwaarden van het kerkelijk leven.
- jus patronatus* patronaatsrecht.
- kandidaat tot de Heilige Dienst theologiestudent die geslaagd is voor het proponentsexamen en in af-

- wachting van een beroep mag preken.
- kansel spreekgestoelte in een kerk.
- kapelaan (rooms-)katholiek priester, werkzaam als 'onderpastoor' (vgl. 'hulpprediker', 'vicaris').
- kapittelprek leerrede over een heel bijbelhoofdstuk (in plaats van een enkel vers).
- kerkenraad bestuur van een kerkgemeente, bestaande uit de predikant(en) en de overige ambtsdragers, in ieder geval de ouderlingen; in grotere gemeenten onderscheidde men 'brede kerkenraad' (met de diakenen) en 'smalle' (zie 'consistorie').
- kerkenspraak mededelingen, vaak van profane aard, aan het begin of eind van de kerkdienst; waren tot halverwege de negentiende eeuw in zwang, vooral in Drentse en Groningse gemeenten.
- kerkhof veld rondom een kerk, vaak gebruikt als begraafplaats.
- kerkmeester = kerkvoogd.
- kerkord geheel van regels en voorschriften voor het intern kerkelijk leven, vooral het kerkbestuur.
- kerkrecht theorie van de kerkelijke rechtsorde.
- kerkvoogdij instantie, belast met het beheer van de goederen en middelen van een hervormde gemeente; was tot halverwege de twintigste eeuw onafhankelijk van de kerkenraad.
- kiescollege instelling sinds 1867 bekend in hervormde gemeenten die de beroeping van predikanten en de benoeming van ouderlingen en diakenen niet over wensen te laten aan de kerkenraad.
- kindergeld 'kinderbijslag' voor predikanten, uitgekeerd door de overheid (ten tijde van de Republiek alleen in Holland en Zeeland; vgl. 'school- en academiëgeld').
- Kort Begrip der Christelijke Religie* bij de Heidelbergse Catechismus aansluitende samenvatting van de geloofsleer, opgesteld door Hermannus Faulkelius (1608/1611).
- koster (Latijn *custos*=bewaker) kerkelijke conciërge.
- krank(en)bezoeker min of meer theologisch geschoolde, kerkelijke hulpkracht, belast met de geestelijke zorg voor zieken en stervenden (vgl. ziekentrooster).
- kritiek bijbelwetenschappelijk onderzoek, gericht op 1. het reconstrueren, aan de hand van uiteenlopende handschriften, van de oorspronkelijke versie van een (bijbels) geschrift (=tekstkritiek); 2. het bepalen, aan de hand van andere bronnen en vondsten, van de authenticiteit van bijbelse geschriften of van de historiciteit van de daarin beschreven verhalen (=historische kritiek).
- kruisgemeenten afgescheiden gemeenten die, ten tijde van koning Willem II, geen afstand wilden doen van de naam 'gereformeerd' (om zo in aanmerking te komen voor overheidserkenning); in 1840 verenigden zij zich tot *Gereformeerde gemeenten onder het kruis*; in 1869 herenigden zij zich met de andere afgescheidenen tot de *Christelijke Gereformeerde Kerk* (die zich in 1892 grotendeels met de Dolerenden zou verenigen).
- landstraktement = rijkstraktement.
- lectio continua* systeem van bijbellezen waarbij in de loop van de tijd een heel bijbelboek wordt doorgenomen.
- leek = 'man uit het volk' gewoon gemeentelid of parochiaan, zonder speciaal kerkelijk ambt (vgl. geestelijke).
- leraar = 'herder en leraar' (Efeziërs 4:11), predikant.
- leerrede = preek.
- leerstellige godgeleerdheid = dogmatiek.
- leertucht / levenstucht handhaving van de ideologische c.q. morele zuiverheid in de kerk, desnoods door disciplinaire maatregelen tegen ambtsdragers (vooral predikanten) en gewone gemeenteleden.
- leesdienst / leeskerk kerkdienst waarin, bij ontstentenis van een predikant, een gedrukte preek wordt voor-gelezen, meestal door een van de ouderlingen.
- belijdende leden = lidmaten (hervormde) gemeenteleden die 'aangenomen zijn', oftewel 'belijdenis hebben gedaan' (vgl. 'geboorteleden', 'doopleden').
- lidmatencatechisatie voortgezet kerkelijk godsdienstonderwijs voor volwassenen.
- ligger officiële acte waarin de aan een predikantsplaats verbonden rechten (vooral het traktement) beschreven staan.
- lijkpredikatie toespraak van een predikant ter herdenking van een overledene, in het sterfhuis of op het kerkhof; was volgens de Dordtse Kerkorde (art. 65) verboden.
- litanie vaste reeks aanroepingen en smeekbeden.

- liturgie eredienst, orde van voorlezingen, gebeden, gezangen en overige rituelen.
- losmaking ontslag, met name van predikanten.
- manslidmaten = mannelijke lidmaten.
- meermansgemeente kerkelijke gemeente met meer dan een (hervormde) predikantsplaats ('stadsgemeente').
- mennisten *alias* mennonieten doopsgezinden, zo geheten naar hun aartsvader Menno Simons (1496-1559).
- ministerie vergadering van alle (hervormde) predikanten in een (grote) stadsgemeente (vgl. 'ring').
- modaliteit kerkelijke 'richting', 'factie' of 'stroming'.
- moderamen hoofdbestuur of dagelijks bestuur van een kerkelijke vergadering.
- Moderne Theologie stroming van liberale, overwegend Leidse theologen (met name J.H. Scholten en A. Kuenen) die zich vanaf het midden van de negentiende eeuw sterk maakten voor het aanpassen van het geloofsleer en godgeleerdheid aan de stand van wijsbegeerte en (natuur)wetenschap.
- mottopreek leerrede waarin de bijbeltekst slechts als vignet dient.
- nabetrachting kerkdienst waarin dankbaar wordt teruggeblikt op het even tevoren gevierde Avondmaal.
- Nadere Reformatie beweging die na de Synode van Dordrecht aandrang op verdere geloofsverdieping.
- natuurlijke theologie wijsgerig pendant van de dogmatiek waarin het draaide om Gods algemene openbaring in de empirische werkelijkheid (in plaats van in de bijbel).
- NBG = *Nederlands Bijbel Genootschap* (1814).
- NGB = *Nederlandse Geloofsblijdenis* door Guido de Brès (oorspronkelijk in het Frans) opgestelde credo (1559/1662); werd door de hervormde kerk beschouwd als een van haar 'formulieren van enigheid'.
- NHK = *Nederlandse Hervormde Kerk* (zo geheten sinds 1816).
- NZG = *Nederlands Zendeling Genootschap* (1797).
- nominatiepreek leerrede door een dienstdoend predikant ter verkrijging van een beroep naar een andere gemeente; werd in 1818 verboden.
- notabelen vooraanstaande gemeenteleden, belast met het benoemen van kerkvoogden.
- oefening godsdienstige bijeenkomst, meestal in huiselijke kring, vaak als (orthodox, piëtistisch) alternatief voor de zondagse kerkdienst.
- oefenaar (orthodoxe) lekenprediker, leider van 'oefeningen'.
- hoofdelijke omslag kerkbelasting in gemeenten waar de kerkvoogdij anders niet rond kan komen; onderscheiden van *vrijwillige* bijdragen van gemeenteleden.
- ontzetting het afzetten van ambtsdragers of zelfs — als uiterste tuchtmiddel — royeren van lidmaten (vgl. afsnijding, excommunicatie).
- opzicht de taak van predikanten en ouderlingen om de gemeente te besturen, desnoods door toepassing van leer- of levenstucht.
- Organiek Besluit* = KB 2 viii 1815 'Verordeningen omtrent het onderwijs', vormde tot 1876 de grondslag voor het hoger onderwijs.
- ouderling gemeentelid, niet per se op leeftijd, dat samen met de predikant verantwoordelijkheid draagt voor het leiden van de gemeente.
- ouderling van dienst ouderling die in een bepaalde kerkdienst de kerkenraad vertegenwoordigt (vgl. consistoriegebed).
- parochie (katholieke) kerkgemeente.
- parochiestelsel onderverdeling van (grote) stadsgemeenten in wijken, elk met hun eigen kerkenraad en predikant; door de hervormde kerk ingevoerd in 1951 (vgl. 'kerspelvorming', 'wijkgemeente').
- pastor* = 'herder' (tegenwoordig) algemene benaming van predikanten, pastoors, e.d.
- pastoor katholiek geestelijke aan het hoofd van een parochie.
- pastoraat = herderlijk werk aanduiding van 1. alle werkzaamheden van predikanten, pastoors of kape-lans; 2. werkzaamheden die hen in aanraking brengen met individuele gelovigen.
- pastorie ambtswoning van een pastoor, kapelaan of predikant.
- pater* = 'vader' (rooms-katholiek) kloosterling die, anders dan een *frater*, priester is.
- patronaatsrecht het recht om de pastoor of predikant van een parochie c.q. gemeente aan te wijzen, al dan niet op grond van een voordracht door anderen (vgl. 'collatie', 'electie', 'agreatie').
- pentateuch de eerste vijf boeken van de Hebreeuwse bijbel (tora), door de traditie toegeschreven aan Mozes.

- peremptoir tweede deel van het proponenten, zoals dat ten tijde van de Republiek werd afgenomen door de classis waarin de kandidaat beroepen was (dus door zijn aanstaande collega's).
- pericop passage, door de traditie in verband gebracht met een bepaalde zon- of feestdag.
- piëtisme stroming in het (zeventiende-eeuwse, Duitse) protestantisme die nadruk legt op persoonlijke vroomheid en morele zuiverheid; als haar aartsvader geldt Philipp Jacob Spener (1635-1705; vgl. Nader Reformatie).
- PKB = provinciaal kerkbestuur bestuurscollege in de hervormde kerk ten tijde van het Algemeen Reglement (1816-1951); o.a. belast met het afnemen van het proponentsexamen en het afvaardigen van leden naar de synode.
- plaatsengeld huur van een stoel of bank in een kerkgebouw, gedurende een kerkdienst dan wel een heel jaar.
- recht van placet regel dat kerkelijke besluiten alleen geldig zijn wanneer de vorst of de overheid er zijn (of haar) goedkeuring aan had gehecht. In Nederland afgeschaft in 1848.
- pneumatologie leer van de Heilige Geest, onderdeel van de dogmatiek.
- poimeniek (Grieks *poimèn* = herder) leer van de herderlijke zorg (of zielzorg), onderdeel van de praktische theologie.
- postille een verzameling preken over een reeks pericopen.
- praktische theologie verzameling studievakken die betrekking hebben op het feitelijke kerkenwerk, vooral van de predikant.
- preadviseurs benaming van de hoogleraren in de theologie (vanaf 1876 alleen kerkelijk hoogleraren) die in een gegeven jaar zitting hadden in de synode.
- preekkerk gedeelte van het kerkruij dat gebruikt wordt voor de (protestantse) eredienst.
- presbyter = ouderling.
- presbyteriaal-synodaal stelsel vorm van kerkregering door ouderlingen (inclusief de predikant, als 'lerend ouderling'), in vergadering bijeen.
- preparatoir eerste deel van het proponentsexamen, zoals dat ten tijde van de Republiek werd afgenomen door de classis.
- proefpredikatie zie 'voorbereidingspredikatie'.
- proponent 'kandidaat tot de Heilige Dienst', (hervormde) theologiestudent die is geslaagd voor het kerkelijk 'examen ter toelating tot de predikdiens' en zo het recht heeft verworven om te 'proponeren', oftewel te dingen naar een beroep.
- proponeren een 'voorstel' oftewel 'propositie' houden.
- proponentenformule c.q. -belofte plechtige verklaring van geslaagden voor het proponentsexamen, dat zij trouw zullen zijn aan de kerk en haar leer en zich zullen onthouden van 'simonie' (vgl. 'quia of quatenus').
- Nederlandse Protestantbond in 1870, door de 'moderne' hoogleraar C.W. Opzoomer opgerichte vereniging voor godsdienstonderwijs en eredienst in vrijzinnige geest.
- psalmen 'boek der lofzangen', onderdeel van de Hebreeuwse bijbel; golden in de kerk van de Republiek als vrijwel de enige legitieme kerkliederen; de bekendste psalmberijmingen waren die van Petrus Datheen (1566) en de in 1773 van overheidswege ingevoerde (vgl. 'gezangen').
- quaestor penningmeester van een kerkelijk bestuurscollege (vgl. 'assessor', 'scriba').
- quia of quatenus de kwestie — vooral aan de orde in de jaren 1820 en 1830 — of een predikant gebonden is aan de belijdenisgeschriften omdat of slechts voor zover deze overeenstemmen met het Woord Gods.
- Remonstrante Broederschap vrijzinnig-protestants kerkgenootschap, gesticht door 'Arminiaanse' predikanten, uit hun ambt ontzet door de Synode van Dordrecht (1619).
- Réveil uit Zwitserland afkomstige, internationale vernieuwingsbeweging van (deftige) leken en predikanten die in de eerste helft van de negentiende eeuw protest aantekenden tegen de zelfgenoegzaamheid en de gevoelsarmoede van het verlichtingsgeloof — maar ook van de traditionele orthodoxie (vgl. 'Inwendige Zending', 'Christelijke Vrienden', 'ethischen').
- ring vergadering van alle (hervormde) predikanten in een streek, in het bijzonder belast met het verdelen van de vacaturebeurten (vgl. 'consulent').
- sacrament religieus ritueel, volgens de protestantse opvatting beperkt tot een tweetal plechtigheden (doop

- en Avondmaal), die — ofschoon ze niet als voertuig van de genade worden beschouwd — uitsluitend door predikanten mogen worden bediend (vgl. 'bondszegelen').
- sacristie bijgebouw van een (katholieke) kerk waar liturgische gewaden en voorwerpen worden bewaard (vgl. consistorie).
- Heilige Schrift gelovige en godgeleerde benaming van de bijbel.
- scriba secretaris van een kerkelijk college of dito vergadering (vgl. assessor, quaestor).
- secundus = tweede man predikant of ouderling die eventueel als vervanger op kan treden van een lid (*primus*) van een kerkbestuur.
- Septuagint (LXX) Griekse vertaling van de Hebreeuwse bijbel (250-100 v.Chr.), naar de overlevering wil vervaardigd in 72 dagen, door 72 mannen.
- simonie het trachten te verwerven van een kerkelijk ambt (vooral een predikantsplaats) door middel van omkoping en dergelijke; vernoemd naar Simon de Tovenaar (Handelingen 8:9-24).
- staathoogleraar (sinds 1876) hoogleraar in de faculteit der godgeleerdheid die — net als hoogleraren in alle andere faculteiten, maar in tegenstelling tot de kerkelijke hoogleraren — is aangesteld door de kroon.
- Statenbijbel (1637) Nederlandse vertaling van Oude en Nieuwe Testament, in opdracht van, en gefinancierd door de Staten-Generaal.
- stoelen-c.q. stovenzetster kerkelijk bediende, belast met het in orde brengen van de zitplaatsen in de kerk.
- vrije theologische studie het streven — in de tweede helft van de negentiende eeuw — naar openstelling van het proponentsexamen voor allen, ongeacht waar of hoe zijn hun kennis hebben opgedaan.
- superintendent predikant (in buitenlandse, lutherse kerken) die toeziet op leer en levenswandel van de predikanten, op het beheer der kerkelijke goederen, het kerkelijk leven in de gemeenten, e.d.
- supranaturalisme stroming in de achttiende en negentiende-eeuwse theologie die, in verzet tegen het rationalisme, staande hield dat het christelijk geloof beruiste op bovennatuurlijke opnebaring, samengevat in de bijbel.
- symboliek theologische analyse van belijdenisgeschriften (=symbolen).
- synode hoge kerkvergadering 1. van bisschoppen of 2. van afgevaardigde predikanten en ouderlingen (eventueel ook diakenen); na de synode van Dodrecht (1618/19) werd in de Republiek geen 'generale' oftewel 'nationale' synode meer belegd; tot 1816 vormden 'particuliere' oftewel 'provinciale' synoden het hoogste gezag; in 1816 kreeg de hervormde kerk een landelijk kerkbestuur (de Algemeene Synode), dat twee keer per jaar bijeenkwam (vgl. Asc).
- synoptische evangeliën Markus, Mattheüs en Lucas, zo genoemd omdat deze drie (in tegenstelling tot Johannes) grotendeels dezelfde stof behandelen.
- synthetische preekmethode zie 'analytische'.
- systema samenhangend geheel van theologische (of filosofische) stellingen.
- Theologisch Tijdschrift* (1867-1919) wetenschappelijk tijdschrift, orgaan van de Leidse, moderne theologie.
- toepassing onderdeel van de preek (meestal het derde en tevens laatste) waarin de betekenis van de eerder uiteengezette geloofswaarheid voor het leven van de christen behandeld werd.
- toezicht controle van hervormde kerkvoogdijen door de *Provinciale Colleges van Toezicht*, door de kroon c.q. door het in 1866 ingestelde *Algemeen College van Toezicht* (vgl. 'beheer', 'opzicht').
- trouwboeken zie 'doopboeken'.
- tucht werkzaamheden van ambtsdragers ter handhaving van de morele dan wel ideologische zuiverheid in de kerk.
- VDM = *verbi divini minister* 'dienaar des [goddelijken] woords'; titel van predikanten, vooral in de Anglo-Saksische wereld.
- veldprediker legerpredikant, protestants equivalent van een aalmoezener.
- Vervolgbundel* (1866) door de hervormde synode gecanoniseerde verzameling van 82 kerkliederen, een aanvulling op de *Evangelische Gezangen*; samengesteld door o.a. de dominee-dichters N. Beets en B. ter Haar.
- vicaris = plaatsvervanger 'hulpgeestelijke'.
- visitatie onderzoek door een hoger kerkbestuur of -vergadering (ten tijde van de Republiek de classis; vanaf 1816 het PKB) naar de geestelijke en zakelijk toestand in een gemeente; in de negentiende-eeuwse NHK vaak in de vorm van een schriftelijke enquête.

- visitatio librorum* het keuren van godsdienstige c.q. theologische geschriften, ten tijde van de Republiek, door hoogleraren in de theologie en gecommiteerden ('deputaten') van de classis.
- vlootpredikant geestelijk verzorger van mariniers en andere zeevarenden (vgl. 'veldprediker').
- voetianen geestverwanten van de Utrechtse, puriteinse hoogleraar Gijbert[us] Voet[ius] (1589-1676); tegenstanders van de 'coccejansen'.
- voorbereidings- of proefpredikatie preek (of kerkdienst) die preludeert op viering van het Avondmaal, door aan te dringen op zelfonderzoek, schuldbelijdenis en verzoening met de naaste; vond meestal een week tevoren plaats (vgl. 'nabetracting'; 'belijdenispredikatie').
- voorganger aanduiding van 1. iemand die een bepaalde kerkdienst leidt; 2. niet of half theologisch geschoold prediker (bijvoorbeeld bij de Pinkstergemeente); 3. volledig theologisch geschoold predikant bij een godsdienstige groepering die geen predikambt kent (bijvoorbeeld de NPB).
- voorzanger / voorzanger kerkelijk bediende — tot ver in de negentiende eeuw meestal tevens schoolmeester — die de gemeentezang leidt, de Wet en de teksten van de zondag voordraagt (vgl. kerkenspraak, koster).
- voorstel proeve van preekbekwaamheid door theologant (als verplicht onderdeel van het proponent's) of proponent (om beroepen te worden).
- voorzang psalm of gezang voor de preek.
- votum wijdingsspreuk bij het begin van een kerkdienst; in protestantse kerkdiensten meestal 'Onze Hulp is in de naam des HEEREN' (Psalm 124:8).
- vraagboekje methode voor het inprenten van de catechismus.
- vroegbeurt kerkdienst in de vroege ochtend, vooral bestemd voor hen die de gewone kerkdienst niet bij kunnen wonen (vgl. weekbeurt).
- Vulgata* ('algemene') Latijnse bijbelvertaling door Hiëronymus (340-420), gecanoniseerd door het rooms-katholieke Concilie van Trente (1546) (vgl. Septuagint).
- waalse kerken franstalige hervormde gemeenten, door protestantse vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk (hugenoten) gesticht vanaf 1574 maar vooral vooral na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685; ressorteerden in de negentiende-eeuwse hervormde kerk niet onder een provinciaal kerkbestuur maar onder een eigen 'Walse Cie.'.
- Waarheid in Liefde* (1837-1872) theologisch tijdschrift, orgaan van de Groningers.
- Walcherse Artikelen vijf leerregels, opgesteld door de classis Walcheren in 1693 ter wering van onrechtzinnige proponenten en predikanten; werden tot 1816 door de meeste classes en synoden beschouwd als aanvulling op de formulieren van enigheid.
- weduwenbeurs onderlinge levensverzekering van predikanten in een ring of classis; ontving o.a. bijdragen van kandidaten voor het proponentsexamen.
- weekbeurt doordeeweekse kerkdienst, vooral in stadsgemeenten.
- Wet des Heeren zie 'decaloog'.
- wijkgemeente deel van een stadsgemeente met een eigen kerkenraad; ingevoerd in 1951 (vgl. kerspelvorming; parochiestelsel).
- Inwendige Zending = *Innere Mission, Home Mission* 'arbeid der Christelijke liefde tot redding van hen, die binnen de Christenheid in zedelijk gevaar verkeren of afgefallen zijn en die door de geordende kerkelijke ambten niet worden bereikt' (J. H. Wichern); naar Duits voorbeeld, in Nederland vooral vanuit Réveil (Christelijke Vrienden).
- zending = missie werkzaamheden ter verbreiding van het christendom, uitgaande van een kerkgenootschap dan wel van een particuliere zendingsvereniging als het NZG.
- zendeling algemene aanduiding van allen (predikant of niet) die in dienst van de zending werken.
- zendingspredikant = missionair predikant academisch geschoold en volledig bevoegd predikant, werkzaam ten dienste van de zending.
- Ziekentroost 'een onderwijzing in het geloof en den weg der zaligheid, om gewillig te sterven', opgesteld door Cornelis van Hille (in 1571 / 1579); kreeg geen officieel kerkelijke status maar werd wel vaak achterin bijbel- en catechismusedities opgenomen.
- ziekentrooster half of niet theologische geschoolde 'geestelijk verzorger' van zeelui en soldaten, o.a. aangesteld door de voc. hervormde zielen leden van de hervormde kerk, ongeacht hun kerkelijke staat (lidmaten, doop- en geboortelieden).

zielszorg aanduiding van a. (rooms-katholiek) alle kerkewerk — met name het opdragen van de mis — dat geestelijken in aanraking brengt met leken; b. 'pastoraal werk' oftewel 'herderlijke zorg' werkzaamheden die priesters en predikanten in aanraking brengt met individuele gelovigen, vooral gesprekken onder vier ogen.

'zilveren koorde' schimpende aanduiding van de financiële band tussen kerk en staat.

zondagsschool (semi-)kerkelijk godsdienstonderwijs aan kinderen, vooral aan hen die nog niet rijp zijn voor catechisatie (of kerkgang). De *Nederlandsche Zondagsschoolvereniging* werd in 1866 opgericht; in 1871 de *Gereformeerde Zondagsschoolvereniging 'Jachin'*.

REGISTER

- aanneming 69, 75, 78, 85, 334
- aanzien 13, 20-23, 28-31, 49, 57, 104-106, 111, 129,
134, 143-144, 158, 176, 181, 202, 211, 222, 229-
233, 241, 284, 292, 296, 304, 333, 354-356,
360-363
- academici 21, 124, 165, 194, 224, 260, 268, 274-
278, 285, 354, 360-362
- academiepredikers 134-136, 148, 152-154, 199,
296, 300, 305
- academiesteden 131, 156, 178-183, 261, 295-297,
305
- adel 101, 173, 179, 210, 213, 240, 298-300, 312-
320, 325, 354
- adres 115-118, 138-148, 153, 158, 163, 302-303, 316-
318, 343-346
- advocaten 16, 27, 34, 113, 204-206, 253, 261, 268,
281, 285, 361
- Afscheiding 37, 82, 121-122, 127, 138, 142-144,
153, 184, 265, 314, 343, 352, 359
- Algemeen Reglement 36, 94-95, 99-103, 111,
134, 151-152, 174, 243, 251, 262, 312-316, 320,
330
- Algemeene Synodale Commissie (Asc) 45, 72,
100-101, 118, 122, 137-138, 147-150, 243-245,
251-252, 259, 280, 314, 320-321, 345, 350,
354, 357
- ambtsdragers 86, 94, 229, 263, 307-308, 326-
327
- ambtsgewaad 53, 79, 104-107, 165, 170, 186, 191,
252-253, 282, 289
- Amerika 34, 39, 89, 333-334, 348
- Amsterdam 35, 43-48, 52, 56, 67, 74-79, 85, 89,
94-96, 101, 111-113, 130-136, 145, 152-155, 164,
174, 181-192, 198, 217, 229, 252, 258-265, 271,
279, 286-302, 321, 325-338, 347-356
- Aprilbeweging 252
- armen(zorg) 43, 51-52, 55, 60, 78, 85-90, 237,
318, 326, 362
- Arnhem 101, 294-297, 300, 335, 340
- artsen 11-15, 22, 27-34, 67, 75, 84, 124, 131, 139-
140, 154-157, 164-170, 184, 194-195, 207, 226,
232, 240, 261, 268, 282-285, 356-361
- autonomie 26, 32-35, 140, 151-154, 162, 308, 313-
316, 330, 354-356, 360
- Avondmaal 44, 59-65, 76-83, 92, 106, 112-115,
127, 214, 266, 270, 321
- Bataafse Revolutie 36, 40, 63, 70, 96-97, 102,
112, 129-132, 168, 176, 199, 251, 311, 363
- Beets, Nicolaas (1814-1903) 65, 84, 202, 207-224,
323-325, 330, 343
- begrafenis 14-16, 66-68, 77, 85, 210, 217, 248,
327, 334, 339, 340, 362
- beheer 262, 309, 326, 330-333
- België 142-143, 173-175, 179, 251, 348
- belijdenis 40-43, 55-56, 62, 69-77, 81-85, 94-96,
103, 112-125, 137-142, 147, 153, 249, 308, 319-
321, 327, 336-338, 348-350
- belijdenisgeschriften 40, 94, 112, 133-134, 138,
308, 343
- Bellamy, Jacobus (1757-1786) 174, 201, 223
- Bennink Janssonius, Roeloff(1817-1872) 65
- beschaafde stand; beschaving 11, 22, 28, 54, 70,
87-89, 124-127, 136, 201-206, 213-214, 218-
221, 259, 288, 317
- bevestiging 40, 54, 69, 76-78, 256, 301
- bijbel 14, 43, 48, 56, 65, 78, 84, 90-91, 102-105,
112, 116-119, 133, 138-139, 144-147, 170, 195,
214, 234, 247-251, 258-259, 282, 322, 337,
348-349
- bijbel: Nieuwe Testament 48, 109-110, 138, 247-
248, 257, 322, 346
- bijbel: Oude Testament 139, 248, 325
- bijbelse geschiedenis 70-73, 145, 276
- bijgeloof 62, 67, 114, 175, 212
- Bilderdijk, Willem (1756-1831) 56-57, 113-114,
137, 207

- biografieën 12-13, 257
 boeren 16-20, 110, 162, 231, 286-287, 317
 Borger, Elias Annes (1784-1820) 199-200, 223, 296
 Brink, Jan ten (1834-1901) 219
 Brink, Reinier Cornelis Bakhuizen van den (1810-1865) 18, 136, 181, 198, 209, 219
 Broes, Willem (1766-1858) 48, 111
 Bronsveld, Andries Willem (1839-1924) 71, 218-219, 257
 Brouwer, Petrus Abraham Samuel van Limburg (1829-1873) 52, 77, 145
 burgers 64-67, 75, 102-106, 114, 125, 141-143, 158, 165, 176, 200-206, 210, 219, 250, 258, 275-276, 289, 311, 325, 337-338, 344, 354, 359
 burgerschap 125, 137, 171, 358

 Callenbach, Cornelis Carel (1803-1873) 146, 302
 Calvijn, Johannes (1509-1564) 114, 229, 347
 carrière 18, 99-101, 107, 111, 160, 186, 217, 228-232, 262, 266-267, 273-276, 283, 287, 291-292, 296-298, 304, 337, 359
 catechisatie 40-43, 47, 69-75, 90-91, 149, 197, 214, 243, 265, 299, 336
 catechismus 43-45, 57, 69-73, 84, 91-94, 112, 144, 145, 248, 258
 catechismuspreek 45-47, 69
 Christus; Jezus 14, 50-51, 59-60, 64, 74-77, 95, 115-116, 119-121, 136, 140, 147, 158, 206, 215, 234, 246-251, 288, 322-327, 333-337, 350
 classis 94-97, 101, 108-111, 148-152, 228, 263, 304, 309-311
 Cock, Hendrik de (1801-1842) 61, 120-122, 136, 143, 352
 collatierechten 310-316
 collecte 52-53, 87, 161, 340
 Comte, Auguste (1798-1857) 26, 278
 Confessioneele Vereniging 321, 332
 confessionelen 24, 129, 251, 321-323, 336, 342, 347-354
 conventikels 119, 122, 336
 Costa, Isaac da (1798-1860) 113-117, 173, 324, 342-343
 Cremer, Jacobus Jan (1827-1880) 53, 261, 316

 Delft 275-277, 291-295
 democratisering 25, 180, 184, 194, 299, 300, 306, 315, 337, 355, 356
 Denemarken 304, 361-362
 Dermout, I.J. (1777-1867) 300-302, 312
 Deventer 101, 155, 229, 290-294, 299-302, 340
 diaconie; diaconessen 75-76, 85-87, 162, 229, 263, 288, 308, 315, 320, 326-327, 338, 360
 disputen 182-185, 188, 192, 232
 dissidenten 37, 63, 93-96, 103, 112, 130-132, 153, 234, 352, 358
 Doedes, J.I. (1817-1897) 151, 247-248, 253, 326-327, 345
 dogma's; dogmatiek 49, 93-96, 102, 109-112, 116, 136-138, 143-144, 234, 247, 299, 324-325, 346
 Doleantie 36-37, 152, 191, 218, 282-285, 350-352, 360
 Domela Nieuwenhuis, Ferdinand (1846-1919) 279
 dominee-dichters 51, 57, 65, 215, 219-224, 241, 281, 302
 domineesdochteren en -zonen 18-23, 157-159, 193
 domineesvrouwen 18, 87, 261, 288
 dominocratie 24, 34, 103, 219-222
 Donker Curtius, Hendrik Herman (1778-1839) 108, 112-113, 194
 doop 59-65, 77, 83, 87, 106, 115, 121, 266, 270, 332, 362
 doopsgezinden 37, 40, 50, 68, 89, 104, 112, 127-134, 153, 157, 170, 174, 182-183, 188, 234, 250, 278, 302, 335, 345, 352, 358
 Dordrecht 46-48, 66, 78-79, 93-94, 108, 112-115, 120-121, 136-137, 229, 234, 274, 291-297, 302-303, 309-310, 339
 drank(bestrijding) 86, 89-90, 185
 Drenthe 63, 66, 106, 271, 289-291, 310-312, 319, 341
 Drost, Aarnout (1810-1834) 198-199, 211, 223, 280
 Duitsland 12, 18, 35, 41-42, 46-48, 94, 116, 127-133, 171, 178, 182, 200, 208, 236, 246-250, 267, 273-275, 304, 324, 361-363
 Durkheim, Emile (1858-1917) 26-27

 eenheidsstaat 94, 206, 298
 Eeredienst, Ministerie alias Departement van- 95-96, 100, 106, 117-118, 122, 244, 265-266, 272, 280, 312, 330, 357
 eigenerfden 310-313, 319
 emeritaat 20, 199, 269-273, 279-280, 285-286, 329
 erfelijkheid 20-21, 157-159
 Ernst en Vrede 323, 330, 344
 evangelisten 343, 349
 examens 74-75, 108-111, 133, 170-171, 182, 186, 194, 226, 228, 231-232, 264, 275, 347
 exegese 48-49, 109-110, 138, 247-248, 257

 faculteit der geneeskunde 22, 164, 189, 198, 214, 226, 257, 275

- faculteit der godgeleerdheid 12, 41, 82, 97, 109,
 129-134, 139-140, 146-150, 154-168, 173, 179-
 181, 185-193, 199-202, 226-246, 257, 297-302,
 342-349, 355, 360-362
 faculteit der letteren (en wijsbegeerte) 110, 130,
 136, 155, 189, 194, 198-199, 237-238, 346
 faculteit der rechtsgeleerdheid 164-166, 172,
 188-189, 194, 227, 240, 257, 262, 274, 358
 feestdagen 44, 48, 64, 76, 106, 120, 220, 327-328
 floreenstelsel 310-313, 318-320
 formulieren 40, 54-56, 60-66, 84, 92-94, 111-117,
 138, 228, 323
 Franeker 49, 108, 155, 167, 174, 230, 299
 Frankrijk 67, 172, 348
 Freidson, Eliot 32-33
 Friesland 63, 137, 147-148, 167, 217, 244, 271, 274,
 289, 291, 295-297, 310-311, 318-320, 330, 341,
 354
 gebed 14, 39-43, 51-56, 60, 66-68, 84-85, 105-
 106, 119-120, 144-145, 258, 326
 geestelijken 13-15, 24, 67, 82, 105, 108, 125, 130,
 139, 144, 160, 171-172, 176, 243, 252, 264, 334-
 335, 342-344, 353, 358, 363
 Gelderland 91-94, 125, 145, 211, 271, 283, 295,
 310-311, 329, 341, 349
 Genestet, Petrus Augustus de (1829-1861) 183,
 217, 221-223, 250, 278
 genootschappen 57, 93, 101-103, 112, 146, 184,
 191-192, 202, 233-236, 243, 283
 geslacht 20, 52, 69, 90, 111, 154, 279-282
 Gewin, Bernard (1812-1873) 159, 209-210, 214-
 215, 223
 gezag 11, 15, 22, 57, 80-81, 89, 95, 104, 139, 179,
 183, 247-249, 255, 310, 329, 348, 356
 gezangen 39, 43, 55-59, 65, 77, 120-121, 145, 165,
 174-175, 219-220, 322, 348
 Gids, de 199, 209, 216-219, 250
 godsdienstwetenschap 152, 345-346, 354-355
 goederen (kerkelijke en geestelijke-) 23, 96,
 143, 167, 309-312, 326, 330, 334, 351, 363
 Gravenhage, 's- 74, 93, 101, 113, 117-118, 138-141,
 153-154, 261-264, 288, 292-301, 316-321, 327,
 339, 343
 Groen van Prinsterer, Guillaume (1801-1876)
 80, 113, 138, 168, 178, 268, 287, 316, 321-323,
 330-331, 337, 348
 Groningen 41, 46, 57, 60-64, 101, 106-109, 120,
 130-141, 154-159, 164, 174, 178-180, 185-195,
 199, 215, 230-239, 244, 253, 257, 261, 271, 283,
 286-301, 310-315, 319, 322-327, 335, 341, 349-
 354
 Groninger Godgeleerden 82, 134-141, 147, 154,
 179, 238, 246-247, 259, 308, 321-322, 325,
 344, 358-359
 Groot-Brittannië 12, 18, 27-28, 32-35, 40-41, 46-
 48, 90, 187, 200, 263, 267, 275-277, 336, 361-
 363
 Groot, Petrus Hofstede de (1802-1886) 57, 136-
 141, 146, 194, 237, 298, 316
 Gunning Jr, J. H. (1829-1905) 323-325, 349, 355
 Haar, Bernard ter (1806-1880) 65, 216-221, 241,
 252, 281
 Haarlem 75-76, 95, 234, 243, 278, 291-297, 302,
 339
 Harderwijk 108, 155, 230, 240, 299
 Hasebroek, Johannes Petrus (1812-1896) 57,
 200-202, 209-223
 HaverSchmidt, François (1835-1894) 217, 221-
 223
 Hebreuws 49-50, 110, 171, 276
 Heije, Jan Pieter (1809-1876) 60, 198-199
 Heldring, Ottho Gerhard (1804-1876) 86-89,
 211-212, 321-323
 herderlijke zorg; pastoraat; ziel(s)zorg 40, 79,
 80, 82-83, 92, 154, 286, 318, 334
 Heringa Ezn, Jodocus (1765-1840) 42, 71-75, 174
 Hoedemaker, Philippus Johannes (1839-1910)
 90, 349
 Hoeven Sr, Abraham des Amorie van der (1798-
 1855) 50, 207-208
 hoogleraren, kerkelijke 152, 305, 346, 349
 hoorders 49, 54, 287, 301, 357
 Huet, Conrad Busken (1826-1886) 62, 211-213,
 218-224, 249-251, 258, 273-281, 302, 334
 huisbezoek 47, 79-83, 91, 117, 197, 214
 hulppredikers 143, 156, 265-266, 303-304
 huwelijk 16-20, 54, 63-65, 200, 286
 ijdelheid 15, 115, 237
 Indië 264, 271
 instituties 27, 35, 103, 127, 196, 353, 358, 362
 intellectuelen 27, 57, 224, 284, 304, 336, 355
 Israël 37, 74, 206, 248-249, 279, 322
 Italië 172
 Janssen, Jacobus Didericus (1775-1848) 95
 joden 37, 62-63, 103, 112, 116, 206, 249
 journalisten 16, 42, 218, 224, 277-279, 279, 282-
 284, 331
 juristen 12, 124-125, 140, 154-157, 165-172, 180,
 184-192-194, 198, 207-208, 226, 232, 240,
 262, 268, 274-278, 353-360

- kandidaatsexamen 108, 130, 157, 298
- kandidaten (in de godgeleerdheid of tot de Heilige Dienst) 107-115, 132-133, 144, 156-161, 200, 265-273, 278-284, 291, 303-304, 309-310, 331, 338, 347-349, 359
- Kate, Jan Jacob Lodewijk ten (1819-1889) 65, 209-212, 216-223, 302
- kerkenraden 47, 56-58, 65, 75, 85-87, 99, 107, 118-124, 132-133, 138, 161-162, 187, 252, 296, 306-320, 326-339, 347-351, 360
- kerkenspraak 106-107
- kerkgeschiedenis 12-13, 36, 97, 109-110, 257, 346
- kerkorde; kerkrecht 36, 94, 120-121, 146, 171, 185, 229, 307-309, 315
- kerkvoogdij 56, 79, 120, 295, 310, 311, 314, 319, 339-341, 351, 360
- kerspelvorming 334-336
- kiescolleges 326-329, 336-338
- kinderen 11, 18, 60-63, 68-75, 79-83, 87-90, 97, 104, 121, 143-144, 157-158, 186-187, 209, 273, 286-288, 321
- Kist, Ewaldus (1762-1822) 302
- Kist, Willem (1758-1841) 313
- klasse 14, 22-24, 52, 73, 75, 90, 122, 157-158, 228, 264, 319
- Klikspaan (Johannes Kneppelhout, 1814-1885) 165-166, 181, 185-187, 197-201, 207-210, 236-240, 287
- Koetsveld, Cornelis Eliza van (1807-1893) 48, 53, 62, 66-68, 73, 79-82, 86-87, 214, 218-222, 243, 266, 287, 304
- Koninklijk Instituut / Koninklijke Akademie (KNAW) 207, 215, 235, 252, 260
- Koo, Johannes de (1841-1909) 278
- Kort Begrip 69-73, 261
- kosters 56-60, 71, 96, 107, 144-146, 310-312, 358
- krank(en)bezoekers 84, 265
- kritiek, historische en tekst- 48, 322, 245-248, 349
- Kuened, Abraham (1828-1891) 245-248, 296
- Kuyper, Abraham (1837-1920) 24, 55, 61, 90, 238, 256, 279, 296, 328-338, 347-356
- Latijn 110, 169-170, 200, 206, 226, 232-237, 257, 274-275
- Laurillard, Eliza (1830-1908) 51, 57, 217, 221-223, 302
- leeftijd 16, 52, 130, 231, 268-272, 287
- leesgezelschappen 52, 145, 243
- LEIDEN 13, 27-32, 39-41, 49-50, 66-69, 76-77, 101, 105-109, 113, 119-122, 130-140, 145-167, 172-173, 179-192, 197-210, 215-217, 225-241, 246-248, 253-261, 267-268, 281, 285-286, 292-301, 307-309, 320-322, 326-327, 344-347
- Lennepe, David Jacob van (1774-1853) 198
- Lennepe, Jacob van (1802-1868) 198, 201, 209, 212
- levensstijl 23, 160, 188, 194, 202, 206, 268
- liberalisme 61-62, 89-90, 105, 150, 244-246, 251-259, 277-279, 304, 314-316, 321, 335-348, 359
- lidmaten 60-64, 69-70, 73, 75-81, 137, 197, 307, 311-314, 319, 326-327, 332-334, 340, 349-351
- Limburg 137, 143, 271
- Linde Jansz., Gerrit van de (1808-1858) 186-187
- liturgie 28, 39, 43, 54-59, 64, 73, 78, 84, 91-92, 105-107, 120-121, 224, 252, 318, 335
- lutheranen; luthersens 37, 50, 63, 112-116, 127-134, 153-157, 182-183, 188, 250-253, 263, 279, 302, 345, 350-352, 358, 363
- mannen 14, 43, 52, 79, 100, 106-108, 120, 129, 151, 206, 224, 247, 260, 276, 288, 311, 322, 326-327, 357
- Marx, [Heinrich] Karl (1818-1883) 26-27
- Meyboom, L.S.P. (1817-1874) 321
- Middelburg 101, 229-230, 291-295, 300, 309
- Molenaar, Dirk (1809-1865) 117-118, 158, 302-303
- Multatuli (Eduard Douwes Dekker, 1820-1887) 14, 75, 221-222, 250, 261
- Muurling, Willem (1805-1882) 41-42, 46-48, 56, 68, 72-74, 82, 136, 154, 215
- Napoleon 53, 63, 133, 171-173, 235, 240, 311-312
- natie 40, 62, 113, 125-130, 137, 141-146, 153, 179, 184, 206-208, 213-215, 260, 348, 358-359
- natievorming 124, 137, 206-207, 358
- natuurkunde 164, 170-171, 215, 234, 260, 275-276
- nominatie(preek) 107, 161-162
- Noord-Brabant 58, 137, 143, 291, 314
- Noord-Holland 120, 137, 142, 290, 291, 310, 341
- notabelen 67, 310
- Nut van 't Algemeen, Maatschappij tot 22, 28, 35, 64, 82, 102, 112, 124, 137, 163, 171, 206, 286-288, 363
- oefenaars, oefeningen 45, 117-119, 127, 206, 211, 237, 312
- onderwijs, godsdienst- 40, 69-74, 85, 90-92, 137, 143, 298, 335, 362
- onderwijs, hoger: curriculum 127-133, 168-171, 347
- onderwijs, hoger: Latijnse school 132, 261, 273-275, 297
- onderwijs, hoger: Organiek Besluit 108-110,

- 130-133, 168, 232-241, 260, 274, 297-298
- onderwijs, lager: onderwijzers of schoolmeesters 12, 16, 22, 56-58, 69-71, 91, 96, 124, 144-146, 167, 187, 195, 206, 244, 264, 268, 277, 281, 285-286, 310-312, 358-361
- onderwijs, lager: schoolopzieners 57, 91, 125, 144-146, 261, 358
- onderwijs, middelbaar: gymnasium en HBS 13, 34, 171, 273-279, 283-284
- ontkerkelijking; secularisatie 13, 164, 191
- Oosterzee, Johannes Jacobus van (1817-1882) 46-49, 54, 74, 79, 171, 253
- opzicht 25, 62, 76, 93, 124, 171, 188, 206-207, 243, 257, 263, 298, 302-308, 319-320, 334, 338, 352-354, 360-363
- Opzomer, Cornelis Willem (1821-1892) 245-247, 255, 325, 342
- Oranje 126, 174, 202
- organisten, orgels 43, 53, 58-59, 106, 124, 146, 301, 358
- Oude Heer Smits (Mark Prager Lindo; 1819-1877) 20
- ouderlingen 52, 75-87, 92-101, 111, 132-133, 151, 161-162, 229, 262, 308-315, 320, 326-338, 347-350, 360
- overheid, rijks- 24, 32-37, 44, 58, 96-97, 103, 110, 123-136, 142-146, 153, 157, 196, 214, 236, 251-252, 257-265, 271-279, 299, 313-319, 325, 330-331, 341-345, 353, 357-362
- overheid, stedelijke - 13, 47, 60, 120, 131, 195, 289, 309-311
- Overijssel 94, 137, 211, 271, 283, 290-291, 311, 319, 341
- Palm, Johannes Henricus van der (1763-1840) 50, 199, 204, 209, 212-213, 301-302
- parlement 24, 96, 331, 337, 346-348, 353
- Parsons, Talcott (1902-1979) 29-31
- pastorie 11, 18-22, 48, 56, 80, 87, 187, 194-196, 209, 214, 241, 253-256, 260, 266, 272-275, 286-288, 295-296, 318, 360
- patriciaat 101, 154, 172, 299-300, 305
- paus 55, 95, 251
- Perk, Jacques (1859-1881) 76
- Pierson, Allard (1831-1896) 52, 125, 217-221, 250-251, 273-276, 278-281, 328, 334-335
- plaatsengeld 43, 53, 338-340, 360
- platteland 66-69, 74, 97, 106, 124, 162, 195, 212, 285, 310, 344, 354
- Potgieter, Everhardus Johannes (1808-1875) 76, 161-162, 198-199, 211-216, 288
- predikantenstand 14, 20, 106, 114, 158, 232, 267, 279-282, 284, 296, 316, 328, 354-356
- predikantenverenigingen 34, 103, 113, 215, 244, 251, 321, 336, 347
- predikantsbenoeming of -beroeping 124, 289, 305-326, 336, 354, 360
- predikantsopleiding 108, 131-134, 138-140, 168, 214, 255, 298, 342-344, 349
- preekstoel; kansel 39-60, 66, 76, 81, 105-107, 121, 137, 161, 174, 181, 204-205, 222, 226-228, 249-252, 263, 291, 303, 312, 336, 360
- preken 14, 42-64, 70-78, 92, 105-110, 120-121, 136-137, 152, 161-162, 171-174, 199, 243, 251-253, 259, 270-273, 281-282, 286, 296, 301-305, 314, 327-334
- priesters; pastoors; kapelaans 13-15, 28-29, 37, 62-64, 68, 85, 114, 125-127, 140-145, 153, 172, 176, 197-199, 248, 307, 344, 345-346, 354
- prijsvragen 82, 233-239, 260
- Prins, Anthony Winkler (1817-1908) 89, 209
- professies 26-35, 113, 148, 198, 262, 274, 277
- professionalisering 12, 26-35, 131, 361
- proponenten 16, 84, 109-111, 116, 156-163, 226, 244-245, 250, 256, 264-270, 280-286, 309-310, 350
- proponentsexamen 108-121, 117, 147, 150, 186, 226-228, 264, 280-281, 304, 343-349
- protestanten; protestantisme 62, 68-72, 95-96, 106, 112, 125-128, 139-145, 149, 153, 176, 191, 234-235, 244-245, 249-252, 264, 275, 349
- Protestantenbond, Nederlandse 251, 335
- provinciale kerkbesturen of synodes 46-48, 94-101, 111, 117, 120-121, 142, 152, 226-227, 257, 262, 304, 318-320, 336, 347-351
- psalmen 55-59, 118-120, 145, 174, 195, 220, 238, 348
- quia of quatenus? 116, 121
- Raad van State 58, 118, 130, 146
- rabbijnen 37, 64, 85, 139, 140
- rechtspositie 124, 266, 307, 355
- Reddingius, Gerardus Benthem (1774-1844) 48, 52, 59-63, 66, 71-73, 81-84
- rekrutering 20, 104, 158-159, 167, 194, 236, 260, 280, 297, 361
- remonstranten 37, 50, 93, 112-113, 126-134, 153, 157, 174, 182-183, 188, 207, 217, 234, 250-253, 278, 302, 335, 345, 352, 358
- Republiek 12, 20, 24, 36, 37, 40-41, 63, 85, 93-96, 109, 124, 132-137, 169, 176, 182, 193, 228-233, 263-267, 292, 298, 304, 343, 357
- Réveil 86, 113, 137-138, 144, 211, 316, 322, 323-333, 337, 342

- ringen 42, 101-102, 112, 121, 243-244, 318
- riten; rituelen 39, 54, 59, 63-69, 78, 92, 97, 178, 225-227, 237
- Romantiek 137, 208-210
- Rooms-Katholieke Kerk 24, 37, 59, 91, 105, 116, 124-126, 130, 143, 153, 171, 176, 206, 249, 253, 260-263, 307-310, 315-318, 331, 342, 358-359
- Rotterdam 74, 101, 113, 186, 229-230, 261-264, 292, 294-301, 314, 327, 339, 349
- Rutgers, Frederik Lodewijk (1836-1917) 347-351
- sacramenten 39-40, 59-61, 62-63, 273, 336, 363
- Saussaye, Daniël Chantepie de la (1818-1874) 323-325, 330
- Scheltema, Carel Steven Adama van (1815-1897) 89-90
- Schleiermacher, Friedrich Daniël (1768-1834) 41, 325
- Scholten, Joannes Henricus (1811-1885) 245-249, 347
- Schotsman, Nicolaas (1754-1822) 113
- seminaries; kweekscholen 32, 57, 130-133, 170-176, 182-183, 188, 234, 256, 342-348, 362
- Siegenbeek, Matthijs (1774-1854) 199, 207
- sociale kwestie 331
- sociale ongelijkheid 22-25, 267-268, 284
- sociale positie 11-25, 40, 84, 99, 104, 163-166, 178, 185, 189, 196, 222, 231, 270, 284, 296, 358-363
- sociale structuur 263, 267, 300
- Spencer, Herbert (1820-1903) 26-27, 31
- standsbewustzijn 154, 162, 194
- standsideaal 189, 207, 208, 214, 224, 260, 358
- standspositie 18, 355
- standssolidariteit 92, 299, 356
- Staten(-Generaal) 34, 39, 58, 89, 94, 134, 145, 167-171, 262-265, 310, 319, 348, 353
- Strauss, David Friedrich (1808-1874) 141, 235, 246-247
- student-auteurs 189, 197-202, 208-209, 215, 223
- studentenalmannen 14, 119, 168-171, 179, 189-190, 195, 217, 226-228, 281, 286, 344
- studentencorpora; corps studenten 141, 174-196, 201, 223, 232, 358
- studiebeurzen 22, 109, 132, 156-157, 167-168, 187, 193, 201, 233, 240, 266, 316
- synodeleden 99, 147, 305, 336
- theologie, ethische - 321-325, 330, 338, 343, 348-349, 355-356
- Theologie, Moderne - 245-253, 259-260, 304, 308, 321-325, 331-338, 344, 348, 355-359
- theologie, natuurlijke - 103, 109-110, 199, 234
- theologie, praktische - 41, 46-48, 72-73, 92, 192, 215, 346, 355, 360
- Thorbecke, Johan Rudolph (1798-1872) 215, 251-252, 260, 275-276
- Tiele, Cornelis Peter (1830-1902) 250
- Tiendaagse Veldtocht 126, 165, 173-181
- Tollens, Hendrik (1780-1856) 125-126
- traktementen 18, 22-23, 37, 56-57, 84-87, 104-107, 123-131, 152, 157-158, 174, 202, 217, 229, 263, 271-273, 277-278, 292-299, 307-309, 312-315, 335, 341-342, 355-363
- tucht, leer- en levens- 40, 76-77, 96, 146-148, 228, 235, 252, 308, 321, 326, 343, 349, 359
- Utrecht 42-43, 49, 60, 70, 82, 94, 101, 108-109, 130, 136, 142, 151-155, 159, 163-165, 170-174, 180-181, 185-192, 199, 201, 209, 229-232, 236-247, 252-257, 261, 278, 283, 291-301, 325-330, 340-348
- vacatures 42, 111, 132, 266-269, 280-282, 285-288, 291-292, 296, 314, 341, 349, 352, 356
- Veer, Hendrik de (1829-1890) 219-221, 277-278, 317, 326
- Verlichting 11, 27, 55, 67-70, 91, 102-108, 113-115, 120, 126-129, 137, 143-145, 153, 212-214, 234, 246, 324
- visitatie 228, 235, 263
- Vloten, Johannes van (1818-1883) 219, 221, 255, 281
- voorzitter-voorzanger 53-59, 71, 107, 124, 144-146, 249, 358
- voorstel 52, 107, 152, 226-227
- Vos Azn, Gerrit Jan (1836-1912) 347
- vrije theologische studie 343, 347
- Vrije Universiteit 90, 152, 256-257, 349
- vrouwen 11, 14-18, 49-55, 64, 69, 73, 78-79, 86, 91, 106, 112, 175, 186, 199, 206-209, 213, 227, 281-282, 287-288
- Waalshervormden 51, 76, 100, 105, 218, 249, 253, 302
- Weber, Max (1864-1920) 12, 22-27, 194
- welsprekendheid 50, 54, 130, 169, 188-192, 199, 202-215, 223, 239, 260, 353-360
- werkgelegenheid 18, 156, 269, 281, 291
- werkzaamheden 16, 23, 32-33, 37, 40-42, 69, 91, 102, 243, 363
- Wezel, Convent van (-1568) 79, 161, 308
- wijsbegeerte 110, 164, 170, 199, 204, 245, 246, 248, 260, 324, 355

Willem II 122, 134, 143-144, 146, 214, 271, 359
wiskunde 110, 168-171, 274
witte das 57, 197, 227
Wolff-Bekker, Elizabeth (1738-1804) en Agatha
Deken (1741-1804) 50, 53, 80, 112, 116, 175

Ypey, Annaeus (1760-1837) 312

Zaalberg, Johannes Cornelis (1828-1885) 256,
321
Zeeland 63, 137, 283, 309
Zeggelen, Willem Josephus van (1811-1879) 52,
288
zending; zendelingen 86-87, 102, 112, 343, 349
Zeven Haagse Heren 138-141, 153-154, 343
zieken 42, 56, 47, 83-84, 265, 292
zitplaatsen 60, 99, 338-340
zondagsscholen 90
zonde 60, 64, 246-248
Zuid-Holland 120, 145, 234, 283, 290-292, 310,
319
Zweden 361-362

'Herder en leraar', 'dienaar des Woords', 'dominee': de Nederlandse predikant draagt klinkende namen. Eeuwenlang was zijn sociale positie dien/overeenkomstig. Niet alleen ten tijde van de Republiek maar ook in het negentiende-eeuwse Koninkrijk der Nederlanden had de predikantenstand een stem van belang. Sinds de scheiding van kerk en staat speelde de dominee zelfs een prominenter rol in de Nederlandse cultuur dan lang tevoren. Maar hoe kon hij zich handhaven in een snel veranderende samenleving?

In dienst van het Koninkrijk zoekt het antwoord op die vraag niet alleen in de kerk, de pastorie of de School met den Bijbel maar ook daarbuiten: bij Binnenlandse Zaken, in studentencorpora, in het Nut, De Gids en de HBS. Net zo goed als over de Afscheiding, de Aprilbeweging en de Doleantie gaat het hier over natievorming, Romantiek en liberalisme. Talloze bekende negentiende-eeuwers komen aan het woord: anti-revolutionairen als Bilderdijk, Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper, dominee-dichters als Beets en Ten Kate, 'moderne theologen' als Busken Huet, De Genestet en de onsterfelijke Piet Paaltjens.

Op basis van origineel, diepgravend onderzoek maar in vlot leesbare taal wordt hier verhaald hoe predikanten zich verhielden tot de spraakmakende gemeente en tot het volk van Nederland. *In dienst van het Koninkrijk* schetst zo een buitengewoon levendig en verrassend beeld van een onalledaagse beroepsgroep. Dankzij een uitgebreide verklarende woordenlijst is het verhaal ook goed te volgen voor wie niet opgroeide in domineesland.

'een onderhoudende, soms zelfs vermakelijke studie, gebaseerd op een zeer uitvoerige en gedegen bronnenstudie, geordend naar eigentijdse sociologische inzichten, gelardeerd met sprekende citaten uit de rijke domineesliteratuur, en vervat in een steeds zorgvuldig, vaak elegant en soms amusant proza.' A. DE SWAAN

David Bos studeerde godgeleerdheid in Groningen. Hij was redacteur van Psychologie & Maatschappij en werkt nu als hoofdredacteur van het Maandblad Geestelijke volksgezondheid. Dit boek schreef hij als promovendus van de Amsterdamse School voor Sociaalwetenschappelijk Onderzoek.

ISBN 90-351-2043-4

9 789035 120433

UITGEVERIJ BERT BAKKER